הספרים החיצונים

לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים חיצונים

בשני כרכים

עם מבואות ופירושים

ערוכים בהשתתפות כמה למדנים ע"י

אברהם כהנא

כרך ראשון

ספר שני: לנביאים ולכתובים

תל אביב

הוצאת מקורות

תרצ"ז

תכן כרך א׳ ספר ב׳

א. לנביאים

ב. לכתובים

תפלת מנשה

מבוא

א. לתולדותיה של תפלת מנשה.

תפלת מנשה [בן חזקיהו – בכ"י Turicensis] (כך היא נקראת בתנ"ך היווני, ובוולגאטה: תפלת מנשה מלך יהודה שהיה שבוי בבבל) הגיעה אלינו ע"י הספר הנוצרי Didascalia שנכתב כפי הנראה במאה ב' או ג' לסה"נ והוא נכלל בתוך הספר Constitutiones apostolorum [1]) שחובר במאות ד'–ה'.

בעל הספר הנוצרי הזה רוצה להוכיח את חסדי האל כלפי בעלי התשובה ומביא דוגמאות מן התנ"ך: אחרי הזכירו את דוד ואת יונה ואת חזקיהו מדבר הוא על מנשה מלך יהודה ומביא את הנוסחאות היווניים של מל"ב כ"א א'–י"ח ושל דה"ב ל"ג ה'–ס"ז מעורבים זה בזה ובתוספות רבות. אחת מן התוספות האלה, שהמחבר הכניסה אחר דה"ב ל"ג י"ד, היא תפלת מנשה.

מתוך הספר Constitutiones apostolorum (II, 22) הוציאו מעתיקים אחדים את נוסח התפלה והכניסוהו לתוך התרגום היווני של התנ"ך[2]) בין ה„שירות" (ᾠδαί) הנמצאות בו אחר ס' תהלים. השירות האלה הן קטעים מתנ"ך ומחיבורים שונים שהוכנסו לתוך סדורי התפלה של הנוצרים המזרחיים. „תפלת מנשה" היא בכ"י של התנ"ך היווני השירה השמינית או התשיעית[3]).

מלבד הנוסח היווני שנדפס בכל ההוצאות החדשות של התנ"ך היווני[4]), מועילים לתיקון הנוסח העיקרי התרגומים הקדומים, והם: א) התרגום הרומי שנדפס כמעט בכל ההוצאות של הוולגאטה אחרי ספרי דה"י. התפלה אינה נמצאת בכ"י שנכתבו לפני המאות י"ב–י"ג[5]). ב) התרגום הסורי שעוד לא נדפס[6]). ג) התרגום הכושי של ס' תהלים[7]) והתרגום הכושי של ס' Constitutiones apostolorum (חלק ח'). שאר פרטים על ההוצאות ועל כ"י יש במבוא של Ryle[8]) המביא גם חלופי הנוסחאות לכל פסוק ופסוק על פי כ"י והתרגומים השונים.

1) בהוצאת פאול די לגרד, לייפציג 1862. חקירות על כ"י שונים אצל Pitra, Juris ecclesiastici historia et monumenta, Roma 1864, I, 163.—

2) לפי מה שהוכיח ניסטלי (Septuagintastudien ג' ד' ואילך) הועתקה התפלה מן הס' Constitutiones אל התנ"ך היווני, ולא להיפך –

3) ד"מ בכ"י Alexandrinus שמינית, בכ"י Turicensis תשיעית. –

4) בהוצאות אחרות של התנ"ך היווני נמצאת תפלת מנשה אחר ספרי דה"י. –

5) Nestle, Septuagintastudien III, 20; Ryle (Charles, Apocr. and Pseudepigr I, 616).
נוסח רומי אחר יצא ע"י י. פ. גילסון ע"פ כ"י של בריטיש מוזיאום (כרך שלשים של H. Bradshau Society. לונדון 1906). נראה שהכ"י נכתב במאה הי"א (שם 617–618 מביא Ryle נוסח התרגום הזה). –

6) ידיעות על התרגום הזה ועל כ"י שלו ניתנו ע"י ג. וילקינס בתוך Hermathena XXXVI, 1910 (מובא ע"י Ryle שם 617). –

7) הוצאת לודולף, פראנקפורט 1701 (ע' Ryle שם). –

8) שם ע' 616–619. –

לפי בעל הספר Didascalia תפלת מנשה היא התפלה שעליה מדבר בעל דה"ב ל"ג י"ח–י"ט, כלו' התפלה שהתפלל מנשה בן חזקיהו מלך יהודה בהיותו בבבל, שהובא שמה אסור בנחושתים ע"י שרי הצבא של מלך אשור, והיא היתה כתובה על דברי חוזי.

ב. תכן התפלה.

אין בתפלת מנשה כי אם ט"ו פסוקים. אע"פ כן אפשר לחלקה לשני חלקים: הקדמה ועיקר התפלה.

ההקדמה (א'–ו') מכילה דברי שבח לאלהי האבות ואלהי זרעם בורא הכל ונורא ונשגב על הכל ונפרע מן הרשעים ונאמן בחסד הבטחתו. עיקר התפלה (ז'–ט"ו) היא תחנה אל ה' אל רחום וחנון ונחם על הרעה הרוצה בתשובת החוטאים ומצילם מן הפורענות (ז'–ח'), ובקשת המתפלל שגם עמו יתנהג במדת הרחמים יען כי הוא נכנע ומושפל תחת העול הכבד של חטאיו ומתודה על פשעיו (ט'–י"ג). על ידי זה יודעו רחמי אל לכל (י"ד), והחוטא המרוחם יהלל וישבח תמיד את אלהיו אשר לו מזמרים כל צבא השמים (ט"ו).

ג. על בעל התפלה וזמנו.

כאמור למעלה, מיוחסת תפלה זו למנשה מלך יהודה שאמרה בהיותו שבוי ביד מלך אשור בבבל. מתעוררת השאלה על אמתתו של היחוס הזה.

יש מי שחשב כי אי אפשר שתפלה זו תהיה באמת תפלתו של מנשה יען כי, לפי דבריו, כל הספור על הולכת מנשה לבבל, שלא נמצא בס' מלכים, הוא בדוי ע"י בעל ס' דה"י [9]. לא כאן המקום לדבר על השאלה הכללית בדבר נאמנותו של בעל ס' דה"י, אבל גם אם רוצים אנו לומר שהוא הוסיף איזה דבר מתוך כוונה או מטרה מיוחדת, הרי הספור על מנשה הוא כל-כך מתאים למנהגם של מלכי אשור ואל המצב ואל התנאים ההיסטוריים של אותו הזמן עד שאין לפקפק באמיתותו [10].

ואע"פ שיש להאמין כי לפני בעל ספר דה"י היה הנוסח של תפלת מנשה, מכל מקום הנוסח ההוא אינו לפנינו, כמו שנראה ברור מן הראיות האלה:

א) הנוסח שלפנינו אינו תרגום מעברית כי אם נכתב מעיקרו יוונית (ע' א' ח').

כל הראיות על מציאותו של מקור עברי, שנסו להביא פירכט, בודי [11] ואחרים אינן מוכיחות אלא על רגילות המחבר בסגנון התנ"כי, וגם צ'ארלס [12] לא הצליח להביא ראיה ברורה. שאר החוקרים מסכימים רובם כי אין מקור עברי או ארמי לתפלת מנשה.

ב) בתפלת מנשה, לפי נוסחה המקורי, אין שום קשר פנימי עם מה שקרה למנשה בשביו ואין בה שום רמז שממנו נוכל להבין כי מי שאמרה היה מלך. כל מה שיוכל להראות מתאים אל מצבו של שבוי או של עובד עבודה זרה לא נמצא אלא בכ"י בודדים או בתרגומים אחדים (ע' ט' וי').

9) ע' ריסל (Die Apokr. u. Pseudepigr. von E. Kautzsch, I, Tübingen 1900, 165 ff.) שמביא גם דברי החוקרים שקדמוהו בדעה זו. —

10) ע' Kittel, Gesch. d. Volkes Israel II⁴, Gotha 1922, 510, ויעבץ, תולדות ישראל², ברלין תרפ"א, בתוספת לחלק ג': תוצאות החטיטות והחקיקות עמ' ד' ואילך. —

11) Fürst, Gesch. d. bibl. Literatur II, Leipzig 1870, 399 ff.; Budde, ZATW 1892, 39 ff. —

12) בהערה לדברי Ryle שם (614–615). —

ג) הראשון שיחס – לפי מה שאנו יודעים – את התפלה אל מנשה הוא בעל הס' הנוצרי Didascalia ואין מקום לחשוב שהיתה בידו מסורת עתיקה ואמתית על זה.

ד) לשון התפלה מושפעת לא רק ע"י לשונם של מזמורי תהלים כי אם גם ע"י לשונן של תפלות שאין ספק כי זמן חבורן הוא אחר גלות בבל (ע' א' וט"ו).

ה) התפלה שלפנינו היא תפלת צבור (א') וכוונתה לבקש סליחה ורחמים על חטאים סתם בלי שום הדגשה על מין מיוחד של עבירות.

ועתה, כדי למצוא איזה יסוד שנוכל לסמוך עליו ולהגיע לאיזו השערה ע"ד המחבר וזמנו, נשים לב לעובדות האלה: מחבר התפלה היה בקי בתנ"ך עפ"י התרגום היווני (א', ב', ג', ז', ט') והשתמש בשפה שהיא ממש השפה של התנ"ך היווני (א', ב', ג', י', י"ב). ואולי היה לפניו גם המקור העברי (א', ב', ה', י"ב, י"ג), אע"פ שלרוב לא השתמש בו (ז'), והוא קבל ג"כ מחכמי ישראל (ג'). מכל זה נראה קרוב לוודאי שהתפלה חֻברה ע"י יהודי מלומד, אולי רב או ש"ץ, מדבר יוונית וחי בסביבה יהודית, אולי במצרים, ששם היו רגילים לקרא בתנ"ך בתרגומו היווני ולהתפלל בשפה יוונית. ולי נראה כי יש לשער שלפנינו קטע מתוך סידור תפלה של יהודי מצרים במאות א'–ב' לפני סה"נ.

ההשערות שלפיהן חוברה תפלה זו בזמן החשמונאים [13] או במאות ב'–ג' אחר ספה"נ [14] או ע"י מחברו של Constitutiones apostolorum [15] אין להן שום יסוד נכון.

אין בידנו לברר באיזה זמן וע"י מי נתיחסה התפלה למנשה מלך יהודה. אבל נראה כי זה היה ע"י נוצרי במאות הראשונות לסה"נ. מה שמסופר בדברי אגדה [16] על תפלתו של מנשה, אין לו שום יחס אל התפלה שלפנינו. כי לפי דברי האגדה לא היה מנשה בעל תשובה אמתי ששב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו, כי אם פנה אל כל אלהי הנכר, ואחר שהם לא ענוהו זכר את ה' ופנה גם אליו כדי לבחון אותו ולראות אם הוא גדול מאלהי העמים. והקב"ה קבל את תפלתו, נגד רצון המלאכים, שלא לנעול דלת בפני כל בעלי תשובה, והוציאו דרך נס ממאסרו והשיבו למלכותו. מן הספור הזה נראה ברור שלא היתה להם שום מסורת על תפלה דומה לנוסח שלפנינו.

גם בנוגע לנסים שנעשו למנשה אחר תפלתו אין היהודים והנוצרים הולכים בדרך אחת [17].

13) ריסל, שם ע' 167. –

14) Berthold, Einleitung III, 2622. –

15) Fabricius, Libri Vet. Test. apocryphi, 1694, 208. –

16) ויקרא רבה ל', דברים רבה ב', רות רבה ה'. –

17) לפי האגדה הנ"ל השיב הקב"ה את מנשה לא"י ולמלכותו ע"י הרוח, ולפי הנוצרים – יוחנן מדמשק (Parall. II, 15) וסוידאס (ערך Μανασσῆς) – נשברו כבליו בזמן תפלתו והוא ברח. –

תְּפִלַּת מְנַשֶּׁה

א יְיָ צְבָאוֹת [וְאֵל שַׁדַּי] אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב
ב וֵאלֹהֵי זֶרַע צִדְקָם: אֲשֶׁר עָשִׂיתָ אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ עִם־כָּל־
ג צְבָאָם: אֲשֶׁר אָסַרְתָּ אֶת־הַיָּם בִּדְבָרְךָ וְסָגַרְתָּ וְחָתַמְתָּ תְּהוֹם בְּשִׁמְךָ
ד–ה הַנּוֹרָא וְהַנִּכְבָּד: וְהַכֹּל יִשְׁעֲרוּ וְיֶחֶרְדוּ מִפְּנֵי גְבוּרָתֶךָ: וְאֵין לַעֲמֹד

א **יי צבאות אל שדי.** Κύριε παντοκράτωρ ἐπουράνιε. התאר παντοκράτωρ
מתאים על הרוב בע׳ אל צבאות, ובס׳ איוב הוא תרגום של שדי. התאר ἐπουράνιος
לא נמצא בע׳ אלא פעם אחת (תהל׳ ס״ח י״ד) ושם הוא תרגום של שדי. אם הנוסח
היווני הנ״ל הוא נכון, אי אפשר לתרגם אותו לעברית כי אם בהוספת מלת אל.
ומן הביטוי היווני יש להוכיח כי אין לפנינו תרגום מן מקור עברי. אבל בכ״י T
חסרה מלת ἐπουράνιε. ולפי נוסחה זו יש לתרגם: ה׳ צבאות (ע׳ ש״ב ז׳ כ״ז. דה״א
י״ז כ״ד). — **אלהי אבותינו.** הכינוי במלת אבותינו מורה כי התפלה אינה תפלת
יחיד. ובאמת הלשון אלהי אבותינו וכו׳ לא נמצא בתנ״ך כי אם פעם אחת (דה״א כ״ט
י״ח) בתפלת דוד בשם כל ישראל ונכנס בנוסח תפלת שמונה עשרה. ואפשר כי מן
הנוסח הזה לקחה בעל תפלת מנשה. — **ואלהי זרע צדקם.** גם מזה אפשר להביא ראיה
כי התפלה הזאת לא תורגמה מעברית, כי בעברית צריך לחזור על מלת אלהי גם לפני
זרע צדקם וביווני אינה. ואם היה בעל הנוסח היווני מתרגם לא היה משמיטה. — הלשון
ואלהי זרע צדקם אין מובנו, כמו שפירשו רייל וריסל, כי ה׳ הוא אלהי הצדיקים ולא
אלהי הרשעים, וגם בפסוקי טוביה (י״ג ט׳ וי״ג) שמביאים אין שום ראיה לרעיון זה, וגם שם
בני הצדיקים הם צאצאי אבות האומה. וזרע צדקם פירושו: זרעם של האבות אשר
ב הוא זרע של צדיקים, על דרך ועמך כלם צדיקים (ישע׳ ס׳ כ״א). — **צבאם.** κόσμος במובן
זה היא אופי לתרגום הע׳, ובעל התפלה הולך תמיד בעקבותיו ואין ספק שהיה לפניו
ג התרגום היווני לברא׳ ב׳ א׳. — לפ״ג השוה תהל׳ ק״ד ט׳, איוב ל״ח ח׳–י״א. דברי הפסוק
הזה נמצאים כמעט מלה במלה בדברי אגדה (מדרש תנחומא בראשית א׳, משנת ר׳
אליעזר י״ב בהוצאת אינילו ע׳ 236) המספרים על הקב״ה שחתם אוקינוס ע״י התורה
„כדי שלא יצא וישטוף את העולם... ובה כבש תהום שלא יציף על העולם״. ואין ספק
כי יש כאן מדרש קדמונינו, והסופר, שכפי הנראה חי בסביבה יוונית, הלך
בדרכי הפלוסופים היוונים ויחס אל ה„לוגוס״ את אשר יחסו חכמי ישראל אל התורה. —
בשמך... לסברת רייל וריסל יש כאן רמז לדעה שעל פיה שמו של הקב״ה יש בו
כח קסמי. אבל נ״ל כי זה אינו וכי הלשון בשמך הנורא והנכבד יש לפרש כמו:
בכחך ובגבורתך המפורסמת. וגם בדברי ברוך ג׳ ה׳ שמביאים המפרשים הנ״ל אין
שום רמז למעשי קסמים ולדברי אגדה שבגטין ס״ח א׳. וגם בתנ״ך (ד״מ תהל׳ מ״ד
ד ו׳) נמצא שם במובן זה. — **מפני גבורתך.** לפי דעתם של פירסט וצ׳ארלס
(בהערה לדברי רייל, ע׳ 615) יש כאן סימן של תרגום מן העברית, כי בנוסח היווני
נאמר ἀπὸ προσώπου והוא תרגום מדויק של מפני. וביטוי זה במובן זה אינו רגיל
אצל הסופרים היוונים. אבל אחרי שלפי ראיות אחרות יש להוכיח כי אין לפנינו
תרגום מן העברית (ע׳ במבוא) נוכל לפרש בקלות שהושפע הרבה ע״י סגנון הע׳,
ה שאצלם ביטוי זה רגיל מאד. — **ואין לעמד.** ἄστεκτος. מלה זו אינה בשום מקום בע׳

ו לִפְנֵי הֲדַר כְּבוֹדֶךָ וְאֵין לָשֵׂאת עֶבְרַת אַפְּךָ עַל הָרְשָׁעִים: בְּלִי
ז מִדָּה וּבְלִי חֵקֶר חֶסֶד זֶה הִבְטַחְתָּ: כִּי אַתָּה יְיָ עֶלְיוֹן אֶרֶךְ־אַפַּיִם
וְרַב־חֶסֶד וְנִחָם עַל רָעוֹת בְּנֵי אָדָם [אַתָּה יְיָ בְּרֹב טוּבְךָ הִבְטַחְתָּ
סְלִיחָה לְחַטָּאִים שָׁבֵי־פֶשַׁע וּבְרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים שַׂמְתָּ דֶּרֶךְ־תְּשׁוּבָה
ח לָרְשָׁעִים לְמַעַן יִוָּשֵׁעוּ]: אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי הַצַּדִּקוֹת לֹא שַׂמְתָּ נֹחַם

וגם אינה רגילה ביוונית בכלל. היא נגזרה מן הפעל στέγειν=כִּסָּה, הֵגֵן, הסתיר, הכיל,
סבל, עמד מפני. הלטיני מתרגם importabilis. גם מכאן ראיה נגד ההשערה שהתפלה
תורגמה מעברית, שאין דרך המתרגמים להשתמש במלים יקרות־המציאות, ומכל שכן
במקום כזה שבלי ספק לא היה בא שם־תאר במובן זה אילו היה מקור עברי. — ואין
לשאת. יש בע' פעם אחת בתהל' קכ"ד ה', ἀνυπόστατος ושם הוא תרגום של מלת
זידונים (אצל מים), שאין לו מקום כאן. המלה היוונית היא תאר לדבר בלי יסוד או
לדבר שאי אפשר לשאת אותו. הלטיני תרגם insustentabilis. התאר נמצא ג"כ בחשמ'
ז ב' א' י"ג, ח' ה', ושם הוא מורה על כח שאין לעמוד בפניו. — כי אתה... זהו תכן
ההבטחה שהבטחתנו להיות עמנו ארך אפים וכו'. — ארך אפים ... אין ספק שלפני
בעל התפלה היו הפסוקים שמות ל"ד ו', יואל ב' י"ב–י"ג, יונה ד' ב', תהל' פ"ו ט"ו.
ויש כאן ראיה ברורה שהשתמש בתרגום היווני של תנ"ך ולא במקורו העברי, כי כתב
ἐπι κακίαις (ברבים) שהוא תרגום של על הרעה (ביחיד) ביואל ויונה (שם). — [אתה
יי... למען יושעו]. המלים האלה אינן נמצאות כי אם בנוסח של Constitutiones ap.
ובתרגומים הרומי והסורי. רוב המפרשים חושבים כי מלים אלו נחוצות להבנת הענין
וכי היו בנוסח המקורי ונשמטו בטעות בנוסח היווני שלפנינו, וסבת הטעות לפי דבריהם
כי גם הפסוק הבא מתחיל במלת σύ (=אתה) והמעתיק עבר בטעות מן σύ הראשון
אל השני (ע' רייל וריסל). ולי נראה שהמלים הללו הן תוספת של אחד הקוראים
שלא הבין כי מלת ὅτι בראש פסוק ז' משמשת להביא את תכן ההבטחה ופירש אותה
במובן של מפני ש.... ואם כן חסר לפי דעתו תכן ההבטחה האלהית והוסיפו לפי
רוחו. אבל אם נפרש כמו שאמרתי לעיל כי מלת כי (תרגומו של ὅτι) מכניסה
ההבטחה, אז כל הפסוק אתה ה'... למען יושעו נראה מיותר ומפסיק את ההמשך. —
ח אלהי הצדקות. τῶν δικαίων הוא בלי ספק מן τὰ δίκαια (ולא מן οἱ δίκαιοι).
ואולי כאן אין להבין צדקות במובן של משפט, אלא במובן של צדקה ורחמים (וע'
בפי' לסוף הפסוק). — נחם. μετάνοιαν. המתרגמים והמפרשים חשבו כי μετάνοια
כאן הוא תשובה, וכי המחבר רוצה לדבר על תשובת החוטאים ולומר שהקב"ה תקן
התשובה בשביל הרשעים ולא בשביל הצדיקים. ול"נ קשה עד מאד שירצה המחבר
להדגיש על כך. וכי יעלה בדעתו של מי שהוא לחשוב שהתשובה היא בשביל הצדיקים
כדי שישובו מדרכיהם הטובים? על כן נראה לפרש μετάνοιαν במובן של μετανοῶν
(=נחם) שבפסוק הקודם, חוזר אל ה'. המחבר רוצה להדגיש כי אע"פ שה' נחם לפעמים
על מה שגזר, זה הוא נגד הרשעים דוקא כדי להסיר מעליהם את הענש הראוי להם אם
יחזרו בתשובה. אבל הוא לא ינחם לעולם על השכר הטוב אשר גזר לתת לצדיקים,
ועל כן לא ישוב לעולם ממה שהבטיח לאבותינו שהם צדיקים גמורים. ופי' הכתוב
בכללו הוא: אתה ה' אלהי הצדקות (כלו' בעל החסד והרחמים) עלול להנחם אם גזרת
על ענש רשעים אבל עומד תמיד בדבורך בגזרת שכר לצדיקים. — לי אני החוטא·

לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב הַצַּדִּיקִים שֶׁהֵם לֹא חָטְאוּ לְךָ כִּי אִם־לִי
ט אֲנִי הַחוֹטֵא שַׂמְתָּ נֹחַם כִּי חָטָאתִי: עֲוֹנוֹתַי עָצְמוּ מִסְּפֹּר וְאֵינֶנִּי רָאוּי לָשֵׂאת
עֵינַי וּלְהַבִּיט לַמָּרוֹם מִפְּנֵי רֹב פְּשָׁעַי [וְעַתָּה יְיָ בְּצֶדֶק עֲנִיתִי וְכִגְמוּל
י יָדַי הוּשַׁב לִי כִּי הִנְנִי בַּשֶּׁבִי]: שַׁחוֹתִי מִכֹּבֶד כַּבְלֵי הַבַּרְזֶל עַד־

מכאן עד סוף התפלה בא לשון יחיד, והשינוי הזה רגיל הרבה בתפלות הצבור שבהן
כל אחד מן המתפללים מרגיש בעצמו כאילו הוא מגשים את כל קהל המתפללים. כגון
תהל׳ מ״ד, ואין ספק שהיא תפלת צבור, שבפסוקים ה׳, ז׳, ט״ז משתמש המשורר
בלשון יחיד (וע׳ גם גונקיל לתהלים, מהדורה ד׳ 44 על המזמור הזה). וגם כאן נוכל
ט לפרש כי דברי הכהן או שליח־הצבור הם. – תרגום הנוסח הרגיל הוא: כי חטאתי למעלה
ממספר חול הים כי רבו עונותי. ונראה לי שהנוסח אינו נכון, כי למלים ממספר
חול הים אין מובן ברור. ועוד שהמלה ὅτι (=כי) אין דרך לתת לה פירוש מספיק.
ובאמת בכ״י T אין מלה זו, ועל כן נראה לי לחבר המלים διότι ἥμαρτον (=כי
חטאתי) אל הפסוק הקודם, ולנסח בתחלת הפסוק הזה: ὑπὲρ ἀριθμὸν ἐπλήθυναν αἱ
ἀνομίαι μου וכמו שתרגמתי, על דרך תרגומו של הלשון עצמו מספר בתהל׳ מ׳ ו׳=
ὑπὲρ ἀριθμόν ἐπληθυνήθησαν. ואין להקשות כי כאן נמצא ἐπλήθυναν (פעיל)
ושם ἐπληθυνήθησαν (סביל), כי לפי שימוש הלשון שבע׳ בא πληθύνειν פעמים
רבות בתור פעל עומד (כגון שמות א׳ כ״ו, ירמ׳ מ״ו ל״ג). כלו׳ באותו מובן שבו
בא הפעל הזה פעמים אחדות בצורה של סביל, ובירמ׳ ל׳ י״ד לפי הנוסח הרגיל
נמצא πληθύνειν תרגום של עצם ובפסוק שלאחריו בא באותו מובן πληθύνεσθαι.
אם השערתי היא נכונה צ״ל כי המלים ψάμμου θαλάσσης (=חול הים) נוספו ע״י
קורא או מעתיק שנראה לו כי אחרי ἀριθμόν (=מספר) חסר המשלים. וזה אינו, כי
כוונתו: רבו למעלה מכל מספר, עצמו מספר, כמו שפירשתי. וחיזוק להשערתי הוא
שהמלה ψάμμος (=חול) אינה בתרגום הע׳, שבעל תפלת מנשה הולך תמיד בדרכו.
ובע׳ נמסר חול=ἄμμος. – [ו ע ת ה י י...]. כל זה רק בתרגום הסורי, וגם כאן חושבים
רי״ל וריסל כי המלים האלה היו נמצאות בנוסח המקורי והושמטו בטעות מפני שגם
הפסוק שאחר זה מתחיל במלת νῦν (=ועתה). ולי נראה שהן הוספה מאוחרת ע״י
מי שיחס תפלה זו אל מנשה, מתוך אי־הבנה בפסוק שלאחר זה (וע׳ פירושו). –
י מ כ ב ד כ ב ל י ה ב ר ז ל. צדקו דברי צוקלר ובאל שהמלים האלה יש לפרשן בדרך
משל, ופירושן הוא כי המתפלל נכנע תחת העול הכבד של חטאותיו. ולא כרייל וריסל
שחשבו כי יש כאן רמז אל הענשים אשר סבל החוטא. בכל התפלה – אם לא נביא
בחשבון את הפסוקים ואת קטעי הפסוקים שאינם נמצאים כי אם בנוסחאות בודדות
ובאילו תרגומים – אין אף מלה אחת שממנה נוכל להוציא כי המחבר מדבר על יסורים
חמריים שבאו עליו. וגם כאן באמת אין רמז לזה. אבל נראה קרוב כי אי־הבנה
של הפסוק והסברה כי הכבלים כאן הם כבלים ממש הביאה איזה קורא לידי
השערה כי תפלה זו היא התפלה שהתפלל מנשה בזמן שביו, כמסופר בדה״ב ל״ג י״א–
י״ג. ואפשר שהשערה זו מצאה לה חיזוק בזה שבתרגום היווני של דה״ב ל״ז י״א
מתורגם חוחים–δεσμοί, וכאן יש: πολλῷ δεσμῷ σιδηρῷ. אבל כדי להוכיח שהשערה
זו אינה נכונה די להעיר כי שם כבלי מנשה הן כבלי נחשת וכאן הכבלים
כבלי ברזל. ללשון πολλῷ δεσμῷ יש להעיר כי המלה πολύς (ביחיד) באה פעמים
רבות בע׳ לתרגום של כבד (כגון שמות ט׳ י״ח, ט׳ כ״ד, י׳ י״ד, י״ב ל״ח). ואין ספק

כִּי לֹא אוּכַל לָשֵׂאת רֹאשִׁי מִפְּנֵי חַטֹּאתַי וְאֵין מַרְגּוֹעַ לְנַפְשִׁי כִּי
עִצַּבְתִּי אֶת רוּחֲךָ וְהָרַע בְּעֵינֶיךָ עָשִׂיתִי לֹא עָשִׂיתִי רְצוֹנְךָ וְלֹא
שָׁמַרְתִּי אֶת מִצְוֹתֶיךָ [וַהֲקִימוֹתִי אֱלִילֵי תוֹעֵבוֹת וְהִרְבֵּיתִי שִׁקּוּצִים]:
יא–יב וְעַתָּה אַכְרִיעַ בֶּרֶךְ לְבָבִי כִּי חָפֵץ טוּבְךָ אָנִי: חָטָאתִי יְיָ חָטָאתִי וּפְשָׁעַי
יג אֲנִי אֵדָע: וּבְכֵן אֶתְחַנֵּן אֵלֶיךָ יְיָ סְלַח־נָא סְלַח לִי וְאַל אֶסָּפֶה
בְּחַטֹּאתַי וְאַל־תִּטֹּר לְעוֹלָם וְאַל תִּשְׁמָר־לִי עֲוֹנוֹת וְאַל־תַּשְׁלִיכֵנִי
מִלְּפָנֶיךָ [בִּהְיוֹתִי] בְּתַחְתִּיּוֹת אָרֶץ כִּי אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי הַשָּׁבִים
יד אָתָּה: הַרְאֵנִי־נָא אֶת־טוּבְךָ גַּם־אֲנִי וְהוֹשִׁיעֵנִי בְּרֹב רַחֲמֶיךָ אַף כִּי
טו אֵינֶנִּי רָאוּי: וַאֲנִי אֲהַלֶּלְךָ תָּמִיד כָּל־יְמֵי חַיַּי כִּי אוֹתְךָ יְהַלְלוּ כָּל־
צְבָא הַשָּׁמַיִם וּלְךָ יְיָ הַכָּבוֹד לְעוֹלָם וָעֶד אָמֵן:

כי גם כאן מורה המלה על האיכות ולא על הכמות, ולמלת δεσμός (ביחיד) יש כאן מובן קיבוצי כמו בישע' נ"ב ב', שגם שם δεσμός (ביחיד) הוא תרגום של מוסרי (ברבים). — עד כי לא אוכל לשאת ראשי מפני חטאתי. יש כאן חילופי נוסחאות, ותרגום זה הוא לפי הנוסח שבהוצאת Swete, שהוא נראה לי נכון. — לא עשיתי... מצותיך. לא נמצא כי אם בכ"י T, ובכ"י זה לא נמצא סוף הפסוק—והקימותי אלילי תועבות והרביתי שקוצים. — ואין ספק כי גם כאן הנוסח הנכון הוא של כ"י T. וסוף הפסוק נוסף ע"י מי שיחס התפלה למנשה שהצטיין לרעה בעבדו ע"ז. ושני המשפטים נכתבו זה אצל זה ומעתיק אחד השמיט אולי בלי כוונה
יא את הראשון העיקרי והשאיר את השני הנוסף. — אכריע ברך לבבי. הכרעת ברך היא סימן של הכנעה, ועל כן פי' אכריע ברך לבבי הוא: לבי יכנע לפניך, והוא על דרך קרעו לבבכם (יואל ב' י"ג). — כי חפץ טובך אני. אפשר לפרש את הלשון היווני גם באופן אחר: ואני מבקש ממך שתעשה עמי חסד, כי δεόμενος ענינו צריך, חפץ וגם מבקש,
יב מתפלל. ונראה שהפירוש הראשון מתאים יותר אל הענין. — ופשעי אני אדע. ללשון היווני השוה בע' ופשעי אני אדע (תהל' נ"א ה'). ואין ספק שבעל התפלה השתמש באותו לשון. ואפשר לפרש השינוי הקל שביניהם בהשערה שאולי היה לפניו נוסח אחר קרוב יותר אל המקור העברי, או להניח שהיה לפניו גם המקור העברי של ס' תהלים והוא
יג כוון לתרגמו באופן מדויק ביותר. — ואל־תטור לעולם. גם כאן השתמש בתרגום תהל' ק"ג ט'. — ואל־תשליכני... בתחתיות הארץ. פי' תחתיות הארץ הוא שאול, ואין להבין תחתיות הארץ במובן של גיהנם, מקום מיוחד לענש הרשעים אחרי המות. בע' נמסר שאול=ᾍδης (שם של אליל המות) או θάνατος (=מות). אבל קל להבין מדוע לא השתמש בעל התפלה באחת מן המלים האלה ומסר בלשון κατωτάτοις τῆς γῆς: הוא לא רצה להזכיר ᾍδης שהוא שם של ע"ז, ולפי הענין לא היה אפשר לומר
יד θάνατος. — הראני־נא. כך הוא התרגום של δεῖξαι (לפי הנוסח של .Constitutiones Ap). ואם נקבל הנוסח שבתנ"ך היווני δείξῃς צריך להשלים מלת ἵνα או כיוצא בה ולתרגם:
טו למען תראה. — כל ימי חיי. גם כאן לפי הנוסח של .Constitutiones Ap, ולפי הנוסח שבע': בימי חיי. — אותך יהללו כל צבא השמים. השוה נחמ' ט' ו'. — אמן. ἀμήν. מלה זו היתה בלי ספק רגילה אצל היהודים המדברים יוונית, שהשתמשו בה בתפלותיהם. —

אגרת ירמיהו

מבוא

א. תכן האגרת.

האגרת המיוחסת לירמיהו הנביא היא אזהרה אל בני ישראל היושבים בגלות בבל שלא ילכו אחרי הגויים לעבוד את אלהיהם והוכחה על אפסות האלילים ואי־תועלתם.

תמצית דבריו היא: באלילים אין חיים, אין כח, אין תנועה, אין יכלת אפילו לשמור ולהציל את עצמם, ומכ״ש להציל את עובדיהם בשעת צרה ומלחמה ואת העשוק מיד עושקו. ולא לתת שכר ועגש, והם פחותים מבעלי החיים הנמאסים ביותר שיש בהם יכלת להזיק, על כן אין לירוא מפניהם ואין לעבוד אותם ואין לקרא אותם בשם אלהים. יתר על כן, הפולחן שבו עובדיהם מכבדים אותם הוא מגונה מצד המוסר, ההפך ממש מאפן עבודת אלהי ישראל.

ב. הסגנון.

הסגנון הוא פשוט מאד ובלי אמנות ואין בעל האגרת מראה שום כשרון מיוחד: ראיותיו ודבריו לקוחים על הרוב מכתבי הקדש (ובפרט מן ירמ׳ י׳ א׳-מ״ז, ישע׳ מ״ד ט׳–י״ט, מ״ו א׳–ב׳, תהל׳ קט״ו ד׳-ח׳, קל״ה ט״ו–י״ח) ונתונים זה אצל זה בלי סדר. ואע״פ שהאגרת קצרה, מכל מקום חוזר הכותב פעמים רבות על ענין אחד וגם על לשון אחד.

הלשונות והמשפטים שעליהם חוזר הכותב הם: אלהי כסף וזהב ועץ (ג׳, י׳, ל״ח), אלהים (או אלהי עץ) מצֻפים זהב וכסף (ז׳, נ׳, נ״ד, נ״ו, ס״ט, ע׳), לא אלהים המה ואל תיראום, וכדומה (י״ד, כ״ב, כ״ח, מ״ט, נ׳, ס״ד, ס״ח), ואיך אפשר לקרא אותם אלהים (כ״ט, מ״ד, נ״ו, ס״ג)?

ג. על הסביבה והלשון והזמן של בעל האגרת.

מן הפסוקים הראשונים (א׳–ט״ז) נראה ברור שהוא פונה אל יהודים ולא אל נכרים, ועל כן אי אפשר לכלול את אגרת ירמיהו בין הספרים שנכתבו ע״י יהודים כדי לעשות תעמולה בתוך הגוים (כמו שסוברים ד״מ בריל[1], שירר[2], פיביג[3], קוהלר[4]). במקום אחד (ע׳ פמ״א ובפי׳) נראה שהכותב רוצה להדגיש שהוא יודע כי דבריו לא יוכלו לעשות שום רושם על נכרים כי אין בהם תבונה כדי להבין את אפסותם של האלילים. ודברים כאלה אינם ראויים לגבי מי שרוצה לקרב את עובדי ע״ז לעבודת אל אחד המואס בצלמים ובתמונות. וגם ממה שהכותב שם דבריו בפי ירמיהו הנביא ראיה כי הוא פונה אל יהודים ולא אל גויים, שהרי עו״ז הוא רוצה לתת סמכות לדבריו. וירמיהו היה בר סמכא אצל היהודים אבל לא אצל הנכרים. ואם תאמר כי מי שייחס את האגרת אל ירמיהו לא היה הכותב גופו, כי אם איש אחר אשר חי זמן רב אחריו והוסיף מה שהוסיף לפני הפסוק הראשון, הרי בפסוקים הראשונים (א׳–ו׳) רוצה הכותב להדגיש את ההבדל הגדול שבין היהודים ובין הסביבה הנכרית שבתוכה הם חיים, ואיך נאמר כי האנשים שהוא פונה אליהם הם עובדי ע״ז?

1) Jahrbücher VIII, 20–22. —

2) PRE^3, I, 642. —

3) Rel. in Gesch. u. Gegenw. I^1, 1909, p. 541.— בהוצאה השניה של הקובץ הזה Baumgartner (III. 80) אינו מסכים לדעת פיביג ואדרבא הוא סובר כי האגרת פונה נגד הפולחן הבבלי וכי נכתבה בעברית. —

4) Jew. Enc. VII, 107 (Jeremiah, Epistle of בערך). —

ומלבד זה יש לנו ראיה ברורה שממנה נוכל להוכיח כי בעל האגרת פונה אל יהודים ולא אל יוונים, והיא השפה שבה נכתבה האגרת מעיקרה.

הנוסח הקדום ביותר שלפנינו הוא הנוסח היווני. אבל אין זו ראיה כי האגרת נכתבה מלכתחלה בשפה הזאת, ואפשר כי הנוסח היווני הוא תרגום משפה אחרת. ניסטלי [5] כתב כי מה שנמצא בתרגום יונתן לירמ׳ י׳ י״א הוא מיוסד על אגרת זו (השוה פנ״ב ופי׳) וכי מזה אולי אפשר להביא ראיה על מקור עברי לאגרת. שאם נכתבה האגרת יוונית מהיכן היה המתרגם הארמי יודע אותה? ובאמת נראה כי דברי המתרגם שם הושפעו ע״י דברי האגרת. ואין לקבל דברי שירר [6] ושטראק [7] שלדעתם אין בתרגום הנ״ל רמז לאגרת ירמיהו. אבל י״ל שאפשר כי אל המתרגם הגיעו ידיעות על תכן האגרת אע״פ שלא ראה אותה במקורה. ואולי נוכל להסתייע שבאמת לא ראה המתרגם את האגרת מזה שלא הביא את דבריה מלה במלה. ועל כן נ״ל שמן התרגום ההוא אין להוכיח אלא שבזמנו היתה אצל היהודים מסורת על האגרת המיוחסת אל ירמיהו ועל תכנה, ומכאן יש לשער שבזמן קדום נמצא נוסח עברי (או ארמי) של האגרת. והואיל וקשה להאמין שהאגרת נתרגמה מיוונית לעברית (או לארמית), הרי קרוב לודאי שנכתבה מעיקרה עברית (או ארמית). אבל הנוסח המקורי אבד לפני זמנו של בעל התרגום המיוחס ליונתן. ועל מציאות נוסח עברי קדום אפשר להביא ראיה גם מדברי אוריגינס [8] שהכניס את האגרת בין ספרי התנ״ך העברי. מכל מקום רוב החוקרים [9] סוברים שהאגרת נכתבה מעיקרה יוונית, אבל אינם מביאים ראיות מספיקות על זה. Welte [10] מודה כי באגרת יש ביטויים עבריים, אבל לדעתו אין להביא מזה ראיה, ואולי רצה הכותב לחקות את סגנון שפת התנ״ך. לדעתו של בריל [11] לא בלבד שהאגרת נכתבה יוונית אלא מחברה היה פילוסוף יהודי אלכסנדרי שאין לו רגש לאומי ודעותיו כדעות יווני שאינו מאמין באלילים, ושייחס את האגרת אל ירמיהו בסמכו על מה שכתוב בחשמונאים ב׳ ב׳, וראיותיו אינן ראיות.

בין החוקרים החדשים הסוברים שהאגרת נכתבה עברית, אע״פ שלא כתבה ירמיהו, יש להזכיר את באל [12], ומן הראיות שהביא (ע׳ בפי׳ לפסוקים ו׳, י״א, י״ד, ט״ו, נ״ב, נ״ח, ס״א, ע׳, ע״א) ומראיות אחרות שהוספתי עליהן (ע׳ בפי׳ לפסוקים ג׳, ד׳, ה׳, ז׳, ט׳, ט״ו, י״ט, כ״א, כ״ב, ל״ו, ל״ט, מ׳, נ״ח) נ״ל בבירור כי הנוסח המקורי של האגרת הוא עברי [13]. ואח״כ אין ספק שהאגרת נכתבה ע״י יהודי בשביל יהודים, שהרי אילו היה רוצה לפנות אל היוונים לא היה כותבה בעברית.

5) Marginalien u. Materialien 1893, 42—43. —

6) במקום הנרמז לעיל. —

7) Einleitung[6] 1906, 173. —

8) אוריגינס ברשימתו לספרי התנ״ך העברי (דבריו הובאו ע״י אבסיביוס Hist. Eccl. VI, 25, 2 ונמצאים גם בתחלת פירושו של אוריגינס על תהלים א׳ אצל Migne, Patr. Gr. XII, 1084) מכניס גם את אגרת ירמיהו, ואומר כי ס׳ ירמיהו ומגלת איכה ואגרת ירמיהו נחשבים כספר אחד. ואע״פ שדבריו של אוריגינס אי־אפשר לקבלם לגמרי ואין ספק שיש בהם איזו שגיאות, אין לומר כי הכל שקר, ונוכל להבין דבריו אם נניח כי הוא ראה אגרת ירמיהו בעברית, ומפני שלא ראה את שמה בין שמות ספרי התנ״ך העברי ושלא ידע כי באמת האגרת איננה בין ספרי הקדש חשב כי היא נכללת בס׳ ירמיהו. מכל מקום אין להאמין כי בזמנו היתה האגרת נחשבת בין כתבי הקדש ואח״כ הוצאה, שאם היה כן באמת היה נשאר על זה רושם בספרותנו. —

9) כלר׳ כמעט כל החוקרים שאינם מיחסים את האגרת לירמיהו הנביא. על היוצאים מן הכלל ע׳ לקמן.—

10) הובא ע״י Reusch, Erklärung d. Buch Baruch, Tübingen 1853, 85. —

11) Jahrbücher VIII (1887) 20—22 —

12) Charles, Apokr. and Pseudep. O T. I, 1913, 596—616: The Epistle of Jeremy. —

13) גם Naumann במאמרו Untersuchungen über den Apokryphen Jeremiasbrief (Beihefte z. ZAW, XXV, 1913) אע״פ שלא ירד לחקור על כל הפרטים המוכיחים על מקור עברי מעיד

ואם כן, מה זמנה של האגרת? — הרי מובן מאליו שהאגרת לא נכתבה קודם החרבן, וידוע לכל כי אחרי החרבן הראשון היו בני ישראל תמיד נקיים מחטא ע״ז ואיזה צרך ראה הכותב להזהירם על כך? גם אין להאמין שנכתבה בלי סבה ובלי מטרה.

מתוך פ״ב אפשר להוציא ידיעה על זמן חבורה: שם נאמר כי ה׳ יוציא את בני ישראל מגלות בבל שבעה דורות אחרי תחלת הגלות[14], כלו׳ שגלותם של האנשים אשר אליהם הוא פונה תמשך 250–300 שנה. ואם נשיב אל לבנו כי בעלית זרבבל לא היה קץ לגלות בבל וכי רוב בני ישראל נשארו בבבל, נוכל לפרש שדברי האגרת בדבריה על היציאה מן הגלות אינם רומזים לא אל עלית זרבבל ולא אל עלית עזרא שהיו זמן רב לפניה, אלא לעליה עתידה שבעל האגרת היה מצפה ומחכה לה שתהיה עלית כל ישראל או רובם אל ארצם ושקבע את זמנה לשבעה דורות אחר תחלת הגלות. אם זה אמת, הרי נכתבה האגרת לפני הזמן הזה, כלו׳ 200—250 שנה אחר החרבן, היינו בשנים 405—455 לפני החרבן השני בקירוב[15]. ואם נדרוש קורות הזמן ההוא נמצא כי בזמן שמצרים וסוריה וצידון ומדינות אחרות התקוממו כנגד מלכות פרס קרוב לודאי שגם יהודה השתתפה באותו מרד[16], ואין לתמוה אם היה אז בישראל מי שקוה כי ארץ ישראל תשוב להיות חפשית לגמרי וכי ישובו אליה כל בני ישראל שנשארו בגולה, או לכל הפחות הטובים שבהם. לקיבוץ גלויות כזה קוה וצפה בעל האגרת וקבע את זמנו לשנים אחדות אחרי הזמן שבו כתב, כלו׳ לשבעה דורות אחר החרבן. ואפשר שלפי איזו נבואה שלא הגיעה אלינו היו חושבים כי ז׳ דורות אחר החרבן יבא הגואל. ולדעתו של בריל[17] אולי אמונה כזאת יש לה יסוד בכתוב דה״א ג׳ כ״ד, שדורשים בו כי ענני הוא המשיח (תנחומא תולדות י״ד), ואפשר היו דורשים ג״כ שבעה — שיבא ז׳ דורות אחר החרבן.

אבל, אם בדרך זו יש לפתור את השאלה הכרונולוגית, הרי הקושיה העיקרית במקומה עומדת: וכי בני ישראל שנשארו בגלות היו צריכים לאזהרה כנגד עבודה זרה?[18]

את השאלה הזאת נוכל לפתור אם נשים לב אל המצב הדתי במלכות פרס בזמן ההוא, אחר שהמלך Artaxerxes II הכניס את עבודת האלילה Anaitis (כעין עשתרת) ופולחן הפסילים בדת הפרסים, שמקודם היתה טהורה מכל זה, ועל כן לא היתה כ״כ נתעבה בעיני היהודים[19]. כשהתחילו להתפשט גזרות מלך פרס על הפולחן החדש אין

על לשונות אחדים שלדעתו הם סימנים של „שמיות", ואחרי חקירה מדויקת על השפה היונית של האגרת (ע׳ 31—44) בא לידי מסקנה כי מתוך האופי של השפה אין להוכיח שהאגרת נכתבה מעיקרה יוונית. —

14) יש באמת מי שרוצה לתקן (היינו לשבש) את הנוסח שבעה דורות או לפרש באופן זר, אבל אין ממש בדבריו (ע׳ בפי׳ לפ״ב ובמאמרי: L'origine, la data e gli scopi dell' Epistola diGeremia [annuario di studi ebraici I, 1935], 508). —

15) גם דעתו של באל (הבאתיו בהערה 12) נוטה לזה. —

16) Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes III⁴ 476 (ושם מובאים המקורות). — Kittel, Gesch. d. Volkes Israel III, 677.—

17) במאמרו הנ״ל בהערה 11. —

18) כדי להתיר את הקושי הזה חושב Reuss (La Sainte Bible, VII, 407 ssq.) כי המחבר פונה אל היהודים היושבים בין היונים ודבריו שלכאורה הם כלפי אלילי בבל באמת כלפי אלילי יון הם מכוונים. אבל אין ספק כי כל מנהגי ע״ז שרומז עליהם המחבר הם מנהגי ע״ז של בבל ולא של יוון, כמו שתראה ברור מן הפירוש לאגרת (ומאמרי באיטלקית הנ״ל ע׳ 66 ואילך). Naumann (במאמרו הנ״ל) משער כי המחבר פונה אל היהודים שהיו תחת ממשלת אלכסנדר מוקדון שהשתדל לחדש את פולחן בבל. אבל גם השערה א נראית רחוקה ולא מקובלת, כי לפי מה שנודע לנו לא היתה בזמן ההוא שום נטיה אל דת בבל מצד היהודים. —

19) בכתבות של המלך ארתחשסתא נמצא שם האלילה Anaitis ליד שמו של Ahura Mazda, שהיה אלילם הלאומי של הפרסים (Weissbach, Keilinschr. d. Achäm, 123 ssq.). גם בירוסוס (Müller, Fragm. Hist. Graec. II, 508–509) מספר כי המלך הנ״ל היה הראשון בין מלכי פרס שהציב צלמי האלילה

ספק שהתחילו ללחוץ מטעם המלכות אף על היהודים היושבים בבבל שיקבלו עליהם את הפולחן ההוא [20], ומכ״ש שהוא היה דומה לפולחן של הבבליים. ולא כל היהודים העיזו להתנגד לפקודת המלך. כמו בכל פעם שנעשה נסיון להכריח את היהודים על איזו צורה של פולחן נכרי, נוכל לשער שגם אז היו אחדים שנלחמו בכל כחם על טהרת העבודה לפי התורה ולפי מנהגי ישראל, ואחדים שהיו מוכנים לקבל גזרות המלך ולעבוד לאלילים שהמלך צוה להשתחוות להם [21]. בעל האגרת רצה להרחיק את בני ישראל מן העבודה הזרה שהיתה הולכת ומתפשטת בזמנו ולהזהירם מלכת אחרי תועבות הגויים. וכדי לתת סעד לדבריו, ואולי ג״כ כדי שלא להבאיש את עצמו בעיני המלכות, יחס אותה אל ירמיהו שגם הוא כתב אגרת אל הגולים (ירמ׳ כ״ט י״ב) והזהיר את בני דורו על העבודה הזרה (ירמיהו במקומות רבים, ובפרט י׳ א׳–ט״ז, שעל הפסוקים האלה יסד בעל האגרת את דבריו. – ע׳ בפי׳) ודרך קשתו נגד עבודת הבבליים ולא הזכיר את הפרסים.

ד. היחס שבין האגרת ובין דברי ס׳ חשמונאים ב׳.

תכן האגרת מתאים אל מה שכתוב בס׳ חשמונאים ב׳ ב׳ ב׳ שירמיהו הנביא צוה לגולים שלא יטעו בראותם אלהי כסף ואלהי זהב וקשוטיהם. לדעתם של כמה חוקרים [22] אין לומר כי שם יש רמזים אל האגרת שלפנינו, כי בכתב המיוחס לירמיהו שמדובר עליו בס׳ החשמונאים ב׳ נכלל ענין האזהרה על עבודת אלילים בין ענינים אחרים. אבל אין להביא ראיה מזה, ואפשר לומר כי הנוסח שלפנינו הוא קטע מתוך ספר גדול ביותר המיוחס לירמיהו הנביא שבו נכללה בין דברים אחרים גם האזהרה על עבודת אלילים, או ג״כ כי אגרת זו היא כתב בפני עצמו, ובזמן מאוחר נכתבה עם כתבים אחרים המיוחסים גם הם לירמיהו הנביא, ובמצב זה היתה לפני בעל ס׳ החשמונאים ב׳.

ה. על הנוסחאות של האגרת ומקומה בכ״י.

חוץ מן הנוסח היוני הגיעו לידינו מן האגרת תרגום רומי הנמצא בוולגאטה ושני תרגומים סוריים: האחד, הרגיל, הוא תרגום חפשי, והשני Syro-Hexapla, שהוא תרגום מן היוני מלה במלה, אף במקומות שזה פוגם בטהרת הסגנון הסורי (על חלופי נוסחאות בעלי ערך שנמצאים בתרגומים ע׳ בפירוש).

אגרת ירמיהו נמצאת כמעט בכל כ״י של התנ״ך היוני והרומי, כי היא נחשבת בין הספרים הקדושים של רוב הקתולים ושל הנוצרים היוונים, אע״פ שהירונימוס קורא לה ψευδεπίγραφος (=כתב מיוחס, או כתב בדוי). ברוב כ״י יוונים קבועה האגרת אחרי מגלת איכה, ובתרגום רומי ובתרגום סורי ובתנ״ך של לותר היא בסוף ספר ברוך (פרק ששי לספר הזה).

התרגום העברי הניתן כאן נעשה מתוך הנוסח שבהוצאת Swete (בהקדמה להוצאה זו נמצאות הידיעות על כה״י היוונים).

אפרודיטס בכמה ערים ושהעמיד את פולחנה בכל מדינות מלכותו. גם סופרים אחרים מדברים על זה (וע׳ דבריהם אצל Clemen, Griech. u. lat. Nachr üb. d. Pers. Rel.) —

20) אולי רומז לדבר כזה הסופר היוני Hecataeus שהביא יוספוס (נגד אפיון א׳ כ״ב, סי׳ 191 בהוצאת Niese). —

21) ע׳ מה שכתב על זה Hoschander (JQR. XII [1921], 50 ssq). —

22) בריל ושירר (מובאים לעיל) שטראק (Einleitung 173) ונאומאן (במאמר הנ״ל, ע׳ 52–53). —

אִגֶּרֶת יִרְמְיָהוּ

פַּתְשֶׁגֶן הַכְּתָב אֲשֶׁר שָׁלַח יִרְמְיָהוּ אֶל־הָעֲתִידִים לִגְלוֹת בְּיַד
מֶלֶךְ בָּבֶל בָּבֶלָה לְהַגִּיד לָהֶם כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֵאֵת הָאֱלֹהִים׃

א עַל הַחֲטָאִים אֲשֶׁר חֲטָאתֶם לִפְנֵי הָאֱלֹהִים תִּגָּלוּ בָבֶלָה בְּיַד
ב נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל׃ וְכִי תָבֹאוּ אֶל־בָּבֶל וִהְיִיתֶם שָׁם שָׁנִים
רַבּוֹת וּזְמַן רַב עַד־שִׁבְעָה דוֹרוֹת אַחֲרֵי־כֵן אוֹצִיא אֶתְכֶם מִשָּׁם
ג בְּשָׁלוֹם׃ וְהָיָה כִּי תִרְאוּ בְּבָבֶל אֱלֹהֵי כֶסֶף וֵאלֹהֵי זָהָב וֵאלֹהֵי עֵץ

פתשגן הכתב. השוה ירמ׳ כ״ט א׳. בעל האגרת יסד את דבריו על המסופר שם כי ירמיהו כתב אל הגולים. אבל הזמן שאליו הוא מיחס את האגרת הוא קודם לזמנו של „הספר אשר שלח ירמיהו הנביא מירושלם״. כי האגרת הזאת פונה אל אנשים העתידים לגלות ולא אל אנשים שכבר גלו. תכן האגרת מיוסד על ירמיהו י׳ א׳-ט״ז.—
א מטעים הוא שחטאות ישראל גרמו לגלוהם. יען כי ברצונו להזהירם על העבודה
ב הזרה, והעון הזה הוא הסבה העיקרית של הגלות. – עד שבעה־דורות. קשה. שהרי ירמיהו אמר במכתב הנ״ל (כ״ט ו׳) בפירוש כי גלות בבל תמשך שבעים שנה ולא שבעה דורות. בתרגום הסורי: שבעים שנה. אבל אין ספק שזהו תיקון שנעשה כדי לבטל את הקושיה. Houbigant (Bissel, The Apocrypha, 433) מגיה δεκάδων (=עשיריות שנים) במקום γενεῶν (=דורות). אבל אין יסוד להגהה זו. גם דעתו של Philippe (אצל Vigoroux, Dict. de la Bible, I, 1482—1484). המיחס את האגרת לירמיהו הנביא וסבור כי הלשון שבעה דורות ענינו זמן ארוך בלי קביעה של מנין השנים. אינה מתקבלת. שאם כן למה לא כתב ירמיהו הנביא אף כאן שבעים שנה, כמו שכתב בספרו? גם ההשערה שמביא Ball (בלכתו אחרי דעתו של Welte), שעל פיה אולי היה כתוב במקור ג׳ דורות (כפי מה שנאמר ירמ׳ כ״ז ז׳) והמעתיקים החליפו בטעות ג׳ בז׳, קשה לקבל מפני שגם ג׳ דורות אינו מתאים לע׳ שנה, כי אם לתשעים—מאה שנה. ועוד, שהמספר של שבעים שנה הוא כל־כך מפורסם עד שאין להאמין כי הוחלף בטעות במספר אחר. על כן נ״ל כדעת Ball המשער שהאגרת נכתבה זמן רב אחרי שוב חלק מן היהודים מגלות בבל לא״י ושהיא פונה אל היהודים שנשארו בבבל גם אחר זרובבל ועזרא. אם נחשב כי שבעים דורות הם בקירוב מאתים – מאתים וחמשים שנה, נוכל לשער כי האגרת נכתבה קרוב לאמצע המאה הרביעית לפני סה״נ, היינו שנים אחדות לפני כלות ז׳ דורות מהתחלת הגלות. וכי בזמן ההוא היה המחבר מקוה לקיבוץ גלויות גמור בתוך זמן לא כביר. אילו היו ידועים כל הפרטים הנוגעים לדברי ימי ישראל בין זמנו של נחמיה ובין זמנו של אלכסנדר מוקדון אולי היה אפשר
ג לקבוע בדיוק את הזמן (ע׳ במבוא). – בשלום. מבלי שתצטרכו להלחם. – בפ״ג הוא נכנס אל תוך ענינו להזהיר את אחיו על ע״ז ועל ההליכה במנהגי הגויים. ובזמן שבו נכתבה האגרת לפי השערתנו היו בני ישראל ראויים לאזהרה כעין זו (ע׳ במבוא).— נשאים על־כתף. הוא משתמש בלשון ישע׳ מ״ו ז׳ ישאוהו על כתף. וכל האגרת הושפעה ע״י ישעיה שם. השוה גם ירמ׳ י׳ ג׳-ה׳ וט׳. – ואת מוראם ייראו

ד נְשֻׂאִים עַל־כָּתֵף וְאֶת־מוֹרָאָם יִירְאוּ הַגּוֹיִם: הִשָּׁמְרוּ לָכֶם פֶּן־דָּמֹה
ה תִדְמוּ גַם אַתֶּם לִבְנֵי הַנֵּכָר וְיֹאחֵז אֶתְכֶם פַּחַד אֲלֵיהֶם: וְכִי תִרְאוּ
הָמוֹן רַב לִפְנֵיהֶם וְאַחֲרֵיהֶם וְהֵמָּה מִשְׁתַּחֲוִים לָהֶם אִמְרוּ בִלְבַבְכֶם
ו לְךָ אֲדֹנָי נִשְׁתַּחֲוֶה: כִּי מַלְאָכִי אִתְּכֶם וְהוּא חוֹקֵר אֶת־נַפְשׁוֹתֵיכֶם:
ז כִּי לְשׁוֹנָם הַקְצֻעָה בְּיַד חָרָשׁ וְהֵמָּה מְצֻפִּים זָהָב וָכֶסֶף וְשֶׁקֶר הֵם

הגוים. ביווני: מַרְאִים הגוים מורא, וכן תרגם באל. אבל קשה להבין. בתהל׳ ס׳ ה׳ הראית עמך קשה יש לפרש: הראית את עמך דברים קשים, וכאן אי אפשר לפרש כן, כי המחבר רוצה להוכיח כי לאלילים אין כח ויכלת, ואיך יאמר כי הם מראים מורא לעובדיהם? על כן נראה לי לטער כי במקור העברי היה כתוב כמו שתרגמתי. ואולי היה כתוב שם יְרָאוּ חסר, והמתרגם היווני קרא בטעות יַרְאוּ וחשב כי הגוים הוא המשלים. ואח״כ מובן הפסוק יהיה כמו ישע׳ ח׳ י״ב שעליו ניסד (וע׳ בפ״ד).—
ד **פחד אליהם.** השוה ופחדו אל ה׳ בהושע ג׳ ה׳. בנוסח היווני: φόβος... ἐπ᾽ αὐτοῖς. ומכאן יש להביא ראיה על המקור העברי של האגרת, כי ביוונית לא מצינו ἐπί אצל φόβος. והמתרגם היווני תרגם אל ע״י ἐπί גם בהושע. וגם מכאן יש סמך להשערתנו על הפסוק הקודם: אם נניח כי שם נאמר כי הגויים יראים מפני האלילים, יש פה
ה המשך מהאים: ואתם אל תהיו כמוהם היראים מפניהם. — **משתחוים.** מנהג הבבליים היה לכף את גופם עד שיגיעו לארץ את הטמם בזמן התפ״ה (ע׳ Furlani, La religione babilonese-assira II, 286). — **בלבבכם.** כשתראו את הגויים עובדי ע״ז משתחוים לאליליהם גם אם אי אפשר לכם להתנגד בפרהסיה למעשיהם אל תשתתפו בעבודתם ותנו כבוד לאלהיכם בלבבכם. השקפה זו מתאימה אל הזמן שלו יש ליחס את האגרת לפי השערתנו, אבל לא אל זמן מאוחר כשהיהודים התחילו להתפזר בין היוונים ולעשות בתוכם העמולה נגד ע״ז. וגם מזה ראיה שהאגרת לא נכתבה בסביבה יוונית, ועל כן
ו קשה להאמין כי נכתבה מעיקרה יוונית. — **כי מלאכי...** דברי ה׳ הם שהכותב מדבר בשמו. ויש להעיר כי בתרגום הסורי נמצא מלאך ה׳ במקום מלאכי, ואח״כ הדבור נמשך בנסתר ולא במדבר בעדו. — **והוא חוקר את נפשותיכם.** השוה תהל׳ מ״ד כ״ב, שגם שם מדובר על החקירה שהקב״ה עישה למי ששוכח את ה׳ ועובד ע״ז, וגם שם (כמו כאן) הפעל חקר מתֻרגם ע״י ἐκζητεῖν. Ball מתרגם פה: דורש לנפשכם, ובאמת בתהל׳ קמ״ב ה׳ דורש לנפשי נמסר בזה הלשון, אבל שם המובן אחר לגמרי, כי שם אין דורש לנפשי פירושו: אין מי שיבא לעזרתי. וכבר העיר באל בצדק כי אילולא היה פה מקור עברי אין להבין מדוע כתב המחבר ἐκζητῶν ולא ἐκζήτει או ἐκζητήσει, והדבר ברור אם נניח שבמקור היה חוקר והמתרגם הבין שהוא בינוני.—
ז דברי הפסוק הזה הם מאמר מוסגר (וע׳ בפירוש לפ״ה). — **כי.** פסוק ז׳ הוא המשך לפ״ה. ור״ל: אל תכבדו את אלילי הנכר כי הם נעשים בידי חָרָש ופה להם ולא ידברו (תהל׳ קט״ו ה׳). — **מצֻפים זהב וכסף.** לשון זה נמצא כאן פעמים הרבה (ז׳, ל״ח, ג׳, נ״ד, נ״ז, ס״ט, ע׳). אפשר שאחר שהזכיר בפסיק ג׳ אלהי כסף ואלהי זהב בסגנון המקרא, כשבא להדגיש כי שקר הם אמר כי באמת ע״פ רוב אינם כסף וזהב ממש כי אם מצופים כסף או זהב. כמו שאמר ירמיהו שהם מעץ שמיפים אותו בכסף ובזהב (י׳ ג׳–ד׳). — **ושקר הם והדבר אין בהם.** ביווני: ושקר הוא (ἐστί) ולא יוכלו

ח וְהַדָּבָר אֵין בָּהֶם: וּכְמוֹ לִבְתוּלָה אוֹהֶבֶת עֲדִי יִקְחוּ זָהָב וְהֵכִינוּ
ט עֲטָרוֹת לְרָאשֵׁי אֱלֹהֵיהֶם: וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִגְנְבוּ הַכֹּהֲנִים זָהָב וָכֶסֶף מֵעַל
אֱלֹהֵיהֶם וְיִקְחוּ לְנַפְשָׁם אַף יִתְּנוּ מֵהֶם לַקְּדֵשׁוֹת אֲשֶׁר בַּקֻּבָּה:
י–יא וַיַּלְבִּישׁוּם כְּאָדָם אֱלֹהֵי כֶסֶף וְזָהָב וָעֵץ: וְהֵמָּה לֹא יִמָּלְטוּ מִן־הַחֲלָאָה
יב וּמִן־הָאֹכֶל גַּם־כִּי יְכֻסּוּ אַרְגָּמָן: וְרָחֲצוּ פְּנֵיהֶם מִן־הָאָבָק אֲשֶׁר
יג בַּבַּיִת כִּי רַב־הוּא עֲלֵיהֶם: וְשֵׁבֶט יֹאחֵז כְּאִישׁ שׁוֹפֵט הָאָרֶץ אֲשֶׁר
יד לֹא יָמִית אֶת־אֲשֶׁר חָטָא לוֹ: וְחֶרֶב וְגַרְזֶן בִּימִינוֹ אַךְ מֵאוֹיֵב
וּמִשּׁוֹדְדִים לֹא יְמַלֵּט נַפְשׁוֹ וּבְזֹאת יִוָּדַע כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה לָכֵן

לדבר (καὶ οὐ δύνανται λαλεῖν). ומן המעבר מיחיד אל רבים יש להוכיח על מקור
ח–י עברי. — התרגום כאן הוא לפי הנוסח היווני ולפי חלוקת הפסוקים שבו. בנוסח הרומי יש פסוק־מאמרים אחר לגמרי ולפעמים גם חילופי נוסחאות. הנוסח הרומי הוא: וכמו לבתולה אוהבת עדי כן עשויים הם מזהב נחמד, ועטרות זהב לאלהיהם על ראשם. ועל כן הכהנים גונבים מאתם זהב וכסף ומוציאים אותו לעצמם, וגם נותנים ממנו לקדשות ומקשטים את הזונות. וכאשר יקבלוהו עוד מן הזונות יקשטו את אלהיהם. קשה להאמין כי הנוסח הרומי הוא תרגום מתוך הנוסח היווני שלפנינו. וממה שבין הנוסח היווני ובין הנוסח הרומי יש לפעמים הבדל נוגע ליחס (casus) — ד״מ χρυσίον=auro, τῶν θεῶν αὐτῶν=dii illorum — נוכל לשער כי כל אחד משני הנוסחאות הוא תרגום ישר משפה שאין בה סימני יחס, כגון עברית וארמית, ואין בידנו לדעת איזה משני הנוסחאות הוא המקורי. על כל פנים יש כאן רמז לפולחן ע״י זנות, ופולחן כזה היה נהוג אצל הבבליים וגם אצל הפרסיים בזמן שבו נכתבה האגרת לפי השערתנו (ע׳ במבוא). ואולי נרמז אל מקום זה בחשמונאים ב׳ ב׳ (ע׳ שם), שנמצא שם הלשון: פסילי כסף וזהב והקישוט אשר סביבותיהם. — ב ק ב ה. ἐκ τοῦ στέγους. מלה זו אינה בתרגום הע׳. מובנה הרגיל הוא גג, מכסה, בית, אבל אין ספק
יא–יב שכאן טעמה לגנאי, כמו אצל הסופר המצרי מאניתון (2, 430). — ברצונו להוכיח על אפסותם של האלילים שאינם יכולים להמלט מבעלי חיים המשחיתים אותם ומן הלכלוך ולהראות כי כל הבגדים הנהדרים שעובדיהם מכסים אותם בהם לא יועילו לשמרם. — ה א כ ל. ביווני: ἀπὸ βρωμάτων (=מן המאכלים), ואין לזה מובן. ונראה, כפי מה ששער Ball, שבמקור העברי היה כתוב הָאֹכֶל במובן של בעל חי אוכל (דומה למה שנמצא במלאכי ג׳ י״א לפי הפירוש הרגיל), והמתרגם היווני קרא אֹכֶל (בכ״ף סגולה) במקום אֹכֶל (בכ״ף צרויה). ואין לתמוה על הרבים βρωμάτων, שבע׳ נמסר על הרוב אֹכֶל (יחיד) ע״י βρώματα (רבים), ורק ב׳ פעמים (ויק׳ י״א ל״ד, תהל׳ ק״ז י״ב) ע״י βρῶμα (יחיד). לרעיון השוה ישע׳ נ״א ח׳. —
יב המשך הפסוק הקודם: גם אם הכהנים ירחצו תמיד את פני האלילים גם זה לא יועיל. — לדעתו של Knabenbauer יש גם כאן ראיה על מקור עברי, כי הביטוי היווני ἐκμάσσονται τὸ πρόσωπον αὐτῶν אינו עולה יפה לפי הדקדוק, כי הפועל בא בריבוי והשם ביחיד. והטעות של הרבוי שבפועל בא מן השם פנים שהיה במקור
יג העברי. — ו ש ב ט י א ח ז. הנושא הוא האליל או הפסל, ולמותר להביא ראיות על מנהגם של עובדי האלילים לצייר את אליליהם בצורה של מושלים אוחזים בשבט ובשרביט. רוצה הכתוב להדגיש שע״ז האלילים מגוחכים. שדומים הם לבעל כח ושלטון,
יד ובאמת אין בידם לא כח ולא שלטון. השוה ישע׳ מ״ד י״ב. — ו ח ר ב. ἐγχειρίδιον.

טו–טז אַל־תִּירָאוּם: כִּי כִּכְלִי אֲדָמָה אֲשֶׁר אִם־יִשָּׁבֵר אֵין חֵפֶץ בּוֹ: כֵּן
אֱלֹהֵיהֶם אֲשֶׁר יַצִּיגוּ בְּבָתֵּיהֶם עֵינֵיהֶם מְלֵאוֹת אֲבַק רַגְלֵי הַבָּאִים:
יז כְּאִישׁ אֲשֶׁר חָטָא לַמֶּלֶךְ וְסָגְרוּ עָלָיו דְּלָתַיִם כְּעַל הוֹלֵךְ לָמוּת כֵּן
יִסְגְּרוּ הַכֹּהֲנִים אֶת־בָּתֵּיהֶם בִּדְלָתַיִם וּבְמַנְעוּלִים וּבִבְרִיחִים פֶּן
יח יְשֻׁדְּדוּ בִּידֵי שׁוֹדְדִים: נֵרוֹת יַדְלִיקוּ לִפְנֵיהֶם וְרַבִּים אַךְ לֹא
יט יוּכְלוּ לִרְאוֹת אַף אֶחָד מֵהֶם: כְּקוֹרוֹת הַבַּיִת הֵמָּה וַיֹּאמְרוּ כִּי
יִסְעֲדוּ אֶת־לִבָּם וְאָכַל אוֹתָם וְאֶת־לְבוּשָׁם רֶמֶשׂ הָאֲדָמָה וְהֵמָּה לֹא

Naumann חשב כי הגרזן לא ימצא בשום צלם כי אם בצלמו של האליל הדד, ובראותו כי האליל הזה אוחז לפעמים בידו אחת את הגרזן ובידו השנית אגודת הברקים, סבר כי ἐγχειρίδιον (=דבר שאוחזים ביד) רומז כאן אל אגודת הברקים. ולא נראה, שהרי רחוק מאד כי דבר כ״כ מצוין כמו אגודת ברקים יכונה בשם כללי כמו ἐγχειρίδιον. — ובזאת יודע כי לא אלהים המה. לשון זה, כי אלילי הבבלים אינם אלהים, נשנה פעמים רבות באגרת, וכדי להבינו על בוריו יש לזכור כי לפי דעתם של הבבליים לא היו צלמי אליליהם סמלים בלבד אלא כל אחד מן הצלמים כולל בתוכו את האליל באפן מסתורי, ועל
טו כן יש לזהות את הצלם ואת האליל (ע׳ Furlani שם ח״א 10, ח״ב 379). — ככלי אדמה. היווני מסר: ככלי אדם. ואין ספק שהיה במקור ככלי אדמה, שמובנו כלי חרס, כמו למשל
יז במשנה מקואות ד׳ א׳ (וע׳ לקמן בפנ״א). — דרך בדיחות ובזיון אומר הוא כי הכהנים מתיחסים אל האלילים כמו שנוהגים להתיחס אל החוטאים שסוגרים אותם בבית כלא. וכן עושים הם לאלילים פן יגנבום הגנבים כי אין לאל ידם להושיע לעצמם. ועל כן מה שהם עושים בכוונה לכבדם באמת בזיון הוא להם מפני שמראה על אפסותם. —
יח נרות ידליקו לפניהם ורבים. כן לפי נוסח כ״י אחד והתרגום הרומי. בכ״י אחרים הנוסח הוא: ומדליקים להם, כלו׳ לאלילים, נרות רבים מאשר הם מדליקים לעצמם. בלי ספק הוא רמז אל המנהג הידוע של הפרסיים העובדים את האש ומדליקים אש ונרות לכבוד אלהיהם. גם כאן מצא לו מקום להתל באלילים כי הם לא יהָנו מכל האור ההוא. ולדעתו של Kohler (JE VII, 107—108) יש כאן רמז אל חג האורות, אשר עליו אומר הירודוטוס (ב׳ ס״ב) שהיה נהוג בעיר סאיס במצרים. ועוד יש לומר שכאן נרמז אל החג האשורי־בבלי של האש הקדושה שדבר עליו Furlani במאמרו La festa del fuoco sacro in Babilonia (Studi e materiali di Storia delle religioni, V, 83—100). וגם אפשר לפרש כי בעל האגרת רומז אל הנרות שהיו מדליקים בתא שבו היה צלם
יט האליל שהיה שקוע בחשך ולא היה מקבל אורה מבחוץ (ע׳ Furlani). — כקורות הבית המה. נמשך למעלה, וכן הוא בתרגום הרומי. השוה ירמ׳ י׳ ח׳. ופירושו: האלילים אינם מרגישים שום דבר והם דוממים כקורות הבית. — ויאמרו כי יסעדו את־לבם. בנוסח היווני: הלבבות שלהם אומרים ללקק רמשים (ביחס גיניטיבוס) מן האדמה (ג״כ גיניטיבוס) אותם ואת בגדיהם אינם מרגישים. נוסח זה אינו מובן ואין ספק כי נפלה בו טעות. אף הרומי לא הבינו ומסר מלה במלה ולתרגומו אין מובן. ול״נ כמו שתרגמתי. ופירושו: הכהנים אומרים כי האלילים אוכלים ועל כן מביאים להם אכל. ובאמת אינם אוכלים אלא נאכלים ע״י התולעים (השוה פסוק י״א) ואינם

כ–כא יָדְעוּ׃ שָׁחֹר תָּאֳרָם מֵעֲשַׁן הַבָּיִת׃ עַל גֵּוָם וְעַל־רֹאשָׁם יָעוּף עֲטַלֵּף
כב וְסִים וְעַיִט וְאַיָּה יַחְדָּו׃ וּבְזֹאת תֵּדְעוּ כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה לָכֵן
כג אַל־תִּירָאוּם׃ גַּם הַזָּהָב אֲשֶׁר שָׂמוּ עֲלֵיהֶם לְיַפּוֹתָם לֹא יַזְהִיר אִם־
כד לֹא יָסִירוּ חֶלְאָתוֹ מֵעָלָיו וְכִי הֻתְּכוּ בַּכּוּר לֹא יָדָעוּ׃ נִקְנִים הֵם
כה בְּכָל־מְחִיר וְרוּחַ אֵין בָּהֶם׃ בְּאֵין רַגְלַיִם עַל־כָּתֵף יִנָּשְׂאוּ וְגִלּוּ
כו לָאֲנָשִׁים קְלוֹנָם גַּם עוֹבְדֵיהֶם יֵבוֹשׁוּ׃ אִם־יִפְּלוּ לָאָרֶץ לֹא יָקוּמוּ
וְאִם־יַעֲמִידוּם לֹא יָמוּשׁוּ וְאִם־יַשְׁכִּיבוּם לֹא יִתְקוֹמָמוּ כִּי כְמוֹ
כז לִפְנֵי מֵתִים תּוּשַׂם לִפְנֵיהֶם מִנְחָה׃ וְזִבְחֵיהֶם הַכֹּהֲנִים הַמַּקְרִיבִים
יֹאכְלוּ גַּם־נְשֵׁיהֶם תְּמַלְחֶנָה מֵהֶם אַף לֶעָנִי וְלַכּוֹשֵׁל לֹא יִתֵּנוּ׃

מרגישים. והנושא של הלשון והם לא ידעו אפשר שיהיו האלילים ואפשר שיהיו
הכהנים. לרעיון שהאלילים אינם אוכלים ואינם שותים השוה ישע׳ מ״ד י״ב לא שתה
כא מים. — ע י ט. ὄρνεα (=עופות). בצדק העיר Ball שקשה לפרשו כשם כולל כל מיני
עופות בתוך שמות של מינים פרטיים. ועל כן הלך אחר התרגום הסורי שעל פיו
הוזכרו כאן העורבים. אבל אין צרך לזה, כי ὄρνεα, אע״פ שלרוב הוא שם כללי, הוא
ג״כ תרגום של עיט (בראי׳ ט״ו י״א). — ו א י ה. αἴλουροι — פירושו חתול. אבל קשה
להאמין שהמחבר הכניס את החיה הזאת בין שמות העופות. ועל כן יש לשער שבמקור
העברי היה איה והמתרגם חשב כי איות=איים (ישע׳ כ״ג כ״ב, ל״ד י״ד), שלפי ת״י
כג הם חתולים (וע׳ Ball על זה). — פכ״ג כך פירושו: גם במה שנוגע לזהב, שעובדיהם
מצפים את האלילים, אין תועלת ודם לא יזהירו אם האנשים לא יטהרו אותם מן
כד–כו הלכלוך שהם מתלכלכים המיד. אבל בזכן שעושידם התיכום לא ידעו זאת. — הפסוקים
כד כ״ד–כ״ו הם פראפראזה של ישע׳ מ״ו ו–ז. — פכ״ד פירושו: האלילים נקנים בכל
מחיר שהמיכר דורש בעדם, בדכים יקרים. אבל אין להם שום ערך מפני שאין רוח
כז–לא בהם. — בפסוקים כ״ז–ל״א עומד הוא על רעיון חדש. מלבד שבאלילים אין כח ויכלת,
גם העבודה שעובדים להם היא בהפך ממה שצותה התורה בנוגע לעבודת האל: א) כל
הזבחים הנזבחים ע״י עע״ז נאכלים ע״י הכהנים בלי חלק לגבוה ובלי חלק לעניים,
ב) הכמרים אינם נזהרים מן הטומאה, ג) גם נשים מכהנות כמגישות קרבנות. ד) הכמרים
יושבים בבתים המקודשים לעבודה באותו המצב ובאותם הבגדים שלפי התורה הם
סימנים לטומאת המצורע (ויק׳ י״ג מ״ד). ה) מנהגי הכמרים אצל קרבנותיהם הם המנהגים
של זובחי זבחי מתים שאסרה התורה. — אפשר כי בזה רצה הכותב להתנגד לכת אתת
שבישראל שאע״פ שלא היו מאמינים באלהותם של הפסילים היו חושבים כי אין עון
בהשתתפותם בעבודתם (ע׳ במבוא) ובחבור עבודת האל עם עבודת האלילים, והוא
מוכיחם כי מלבד שהנעבדים אינם ראויים לעבודה גם אופן עבודתם ומנהגיה הם
כז מגונים ונתעבים. — ה מ ק ר י ב י ם. ἀποδόμενοι. ברגיל ענינו מוכרים. אבל נ״ל כי יצא
לנו פירוש מתאים יותר אל הענין אם נפרש מקריבים. וטעם הפסוק יהיה: הכהנים,
אחר שמקריבים את הזבחים אל האלילים, נהנים מהם כי הם יודעים שהאלילים לא
יאכלום. ולפירוש זה יש סמך משמוש הפעל ἀποδώσθαι בהוראה של מסירת נפש
(Euripides, Or. 652). — ת מ ל ח נ ה. הכהנים נהנים תכף ומיד כמה שצריך להם, והשאר
יתנו לנשיהם כדי שתמלחנה אותו לקיימו. ולא יעלה בדעתם לתת חלק לעניים. בזה

כח וְנִדָּה וְיוֹלֶדֶת תִּנָּגַעְנָה בְּזִבְחֵיהֶם דְּעוּ אֵפוֹא כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה וְאַל־
כט תִּירָאוּם׃ וְאֵיךְ יִקָּרְאוּ בְּשֵׁם אֱלֹהִים וְנָשִׁים עוֹרְכוֹת מִנְחָה לִפְנֵי
ל אֱלֹהֵי זָהָב וָכֶסֶף וָעֵץ׃ וְהַכֹּהֲנִים יוֹשְׁבִים בְּבָתֵּיהֶם עַל־כִּסְאוֹתָם
לא בִּגְדֵיהֶם פְּרוּמִים וְרֹאשָׁם וּזְקָנָם מְגֻלָּחִים וְרָאשֵׁיהֶם פְּרוּעִים׃ וַיִּזְעֲקוּ
לב וַיְּלִילוּ לִפְנֵי אֱלֹהֵיהֶם כְּעַל זִבְחֵי מֵתִים׃ וּמִבִּגְדֵיהֶם יָגֹזּוּ הַכֹּהֲנִים
לג וְהִלְבִּישׁוּ אֶת־נְשֵׁיהֶם וְאֶת־טַפָּם׃ וְכִי יָרַע אִישׁ לָהֶם אוֹ כִּי־יֵיטִיב
לָהֶם לֹא יוּכְלוּ לְשַׁלֶּם־לוֹ כִּגְמוּלוֹ וְלֹא יוּכְלוּ לְהָקִים מֶלֶךְ אוֹ
לד לַהֲסִירוֹ׃ גַּם־הוֹן וָעֹשֶׁר גַּם־אֲגוֹרַת נְחֹשֶׁת לֹא יוּכְלוּ תֵּת וְכִי יִדֹּר
לה אִישׁ נֶדֶר וְלֹא יְשַׁלֵּם לֹא יִדְרְשׁוּ מֵעִמּוֹ׃ לֹא יַצִּילוּ אִישׁ מִמָּוֶת
לו וְלֹא יוֹשִׁיעוּ חַלָּשׁ מִיַּד גִּבּוֹר׃ וְאִישׁ עִוֵּר לֹא יְשִׂימוּ פִקֵּחַ וּלְאִישׁ
לז מָצוֹק לֹא יוֹשִׁיעוּ׃ אַלְמָנָה לֹא יְרַחֵמוּ וּלְיָתוֹם לֹא יֵיטִיבוּ׃
לח כָּאֲבָנִים חֲצוּבוֹת מֵהָר כֵּן אֱלֹהֵי עֵץ וְזָהָב וָכֶסֶף וְעוֹבְדֵיהֶם יֵבֹשׁוּ׃
לט–מ וְאֵיךְ נֵחָשֵׁב אוֹ נִקְרָא כִּי אֱלֹהִים הֵמָּה׃ וְהֵן גַּם הַכַּשְׂדִּים הֵמָּה
בּוֹז יָבוּזוּ לָהֶם כִּי מִדֵּי רְאוֹתָם אִלֵּם לֹא יוּכַל דַּבֵּר יְבִיאֻהוּ אֶל־

כח רצה להדגיש ההבדל הגדול שבין חקי התורה ובין מנהגי עע״ז. — פכ״ח פירושו:
הכמרים להוטים כ״כ אחרי הבצע עד שאינם נזהרים כלל מן הטומאה, ועל כן הקדשים
כט שלהם הם באמת חולין גמורים. — פכ״ט: הנעבדים הם נבזים מפני שהם עץ כסף וזהב
מעשי ידי אדם, ועובדיהם הם נבזים מפני שהעבודה נעשית ע״י נשים. ואי אפשר
לכנות בשם אל מי שהוא כ״כ נבזה בין מצד עצמו בין מצד העבודה שבה עובדים
ל אותו.— יושבים... על כסאותם. διφρεύουσιν. פירושו להנהיג את העגלה או לשבת
בעגלה. ואין כאן ענין להוראה זו. אבל השם δίφρος, שממנו נגזר הפעל διφρεύειν, ענינו ג״כ
כסא. ובע׳ (ש״א א׳ ט׳, ד׳ י״ג, ד׳ י״ח) השתמשו בזה לענין כסא של כהונה. וע״כ נראה לי
לפרש פעל זה כאן לענין ישיבה על כסא הכהונה. ופירוש זה ישנו להדיא בכ״י Q:
לב–לג καθίζουσιν.- פל״ב–ל״ג ענינם: הכמרים לא רק אוכלים את הזבחים המוקדשים לאלהיהם כי
אם גם משתמשים בבגדיהם לצרכם ולצרך בני ביתם, וכל זה הם עושים מפני שהם יודעים
לד שאין ביד האלילים לגמול לא שכר ולא ענש. — אגורת נחשת. χαλκόν (=נחשת),
כלו׳ מטבע נחשת. וטעם הפסוק הוא: אין ביד האלילים להעשיר את עובדיהם ואף
להכניס להם פרוטה, וגם אינם יכולים לדרוש מעובדיהם שישמרו ויעשו את מוצא
לח–לט שפתם. — מוסיף הוא לתאר את חסרון יכלת האלילים שאין בידם לא להציל איש ממות
ולא עשוק מיד עושקו ולא לעשות את העור פקח ולא לעזור ליתום ולאלמנה. וכל
המדות שהוא שולל כאן מן האלילים הן המדות שבהן מצטיין הקב״ה. ומכל זה יש
לט להוכיח כי אלהותם אפס. — נקרא. κλητέον. הפעל καλεῖν ענינו קרא לאיש או קרא
בשם, והמתרגם מסר ע״י הפעל היוני הזה את העברי, קרא במובן של:
מ דבר בקול גדול, הכריז. — אין ספק שהוא מדבר על הכשדים ועל בל
(Βῆλον) האליל מפני ששם את דבריו בפי ירמיהו ורומז ע״י אל האלילים שהיו עובדים
אותם בזמנו ובמקומו ואל כמריהם. אבל הפסוק בכללו הוא קשה הבנה, ועל כרחנו כך

מא בֵּל וִיבַקְשׁוּ מִמֶּנּוּ אֲשֶׁר יְהַגֶּה כְּאִלּוּ יוּכַל לִשְׁמֹעַ: וְלֹא יוּכְלוּ
מב לְהָבִין וְלַעֲזֹב אוֹתָם כִּי אֵין בָּהֶם תְּבוּנָה: וְנָשִׁים חֲגוּרוֹת חֶבֶל
מג יוֹשְׁבוֹת בָּרְחוֹבוֹת וּמְקַטְּרוֹת סֻבִּים: וְאִם־אַחַת מֵהֶן תִּפָּתֶה וְתִשְׁכַּב
עִם אַחַד הָעוֹבְרִים תְּחָרֵף אֶת־רְעוּתָהּ עַל כִּי לֹא נֶחְשְׁבָה
מד כָּמוֹהָ וְלֹא נִתַּק חַבְלָהּ: כָּל־אֲשֶׁר יֵעָשֶׂה לָהֶם שֶׁקֶר הוּא וְאֵיךְ
מה נֶחְשַׁב אוֹ נִקְרָא כִּי אֱלֹהִים הֵמָּה: בִּידֵי חָרָשׁ וְצוֹרֵף נַעֲשׂוּ וְלֹא
מו יִהְיוּ כִּי אִם־אֲשֶׁר יַחְפְּצוּ עוֹשֵׂיהֶם: גַּם הַיּוֹצְרִים אוֹתָם לֹא יַאֲרִיכוּ
יָמִים וְאֵיךְ יַאֲרִיכוּ מַעֲשֵׂי יְדֵיהֶם אַךְ שֶׁקֶר וְחֶרְפָּה יַעַזְבוּ לַבָּאִים
מז אַחֲרֵיהֶם: וְכִי תָבֹא עֲלֵיהֶם מִלְחָמָה אוֹ כָל־רָע יִתְיָעֲצוּ הַכֹּהֲנִים

כוונתו: הכהנים מראים ע״י מעשיהם עצמם כי הם בוזים לאליליהם. אם נמצא איש
אשר לא יוכל לדבר הם חושבים כי בשביל זה הוא גרוע, ועל כן הם מוליכים אותו
אל בל כדי שישים הגה בפיו ובזה הם מודים כי אלהיהם פחותים וגרועים, שהרי גם הם
מא פה להם ולא ידברו. והוא פירוש דחוק. אלא שאין טוב הימנו. — פמ״א ענינו: אי אפשר
שהכשדים וההולכים אחריהם ידעו את שגיאתם ויעזבו את אליליהם כי אין בהם בינה
להבין זאת. ועי״ז רצה הכותב להדגיש שאינו פונה אל עע״ז כדי להרחיקם מן העבודה
שלהם כי אם אל בני ישראל שלא יתעו אחריהם. המתרגם הרומי תרגם פסוק זה
באופן אחר לגמרי: וכאשר יבינו יעזבו אותם כי לאלהיהם אין הרגשה או בינה. ואפשר
מב–מג שהיה לפניו נוסח אחר. — בפסוקים מ״ב–מ״ג נרמז על איזה מנהג של זנות לשם עבודה.
ואולי היה מנהג הקדשות להקריב סובין ולעמוד חגורות חבלים ולחכות לעובדים
שיבחרו בהן ויעבדו את עבודתם המנוולת שתחלתה היא קריעת חגורת הקדשה הנבחרת
וזה היה מעורר קנאת חברותיה שלא נבחרו. כל זה מתאים אל מה שאנו יודעים על
אופי העבודה הזרה שהוכנסה בפרס בזמן ארתחשסתא השני שצוה לעבוד בפרס את
האלילה Anaitis הדומה הרבה אל עשתרת (ע׳ במבוא). המפרשים מעירים כאן על
דברי הירודוטוס (א׳ קצ״ט) המדבר על מנהג נשים בבליות שהיו יושבות על יד בית
אפרודיטס ושם היו אנשים זרים שוכבים אותן לשם עבודה. ובאמת מה שמסופר שם
דומה למה שנרמז כאן, אע״פ שאין כל הפרטים מתאימים. ואין להתפלא על זה שהפרסיים
העיבדים את Anaitis הלכו אחרי מנהגי הבבליים העיבדים את האלילה שהירודוטוס
מכנה אותה בשם האלילה היוונית אפרודיטס. המפרשים מביאים ג״כ Strabo XI, 16, c. 532
ואין לתמוה על שאי אפשר לנו לפרש פסוקים אלו בדיוק ולומר על איזה מנהג פרטי
רומז הכותב, כי המקורות על דת האשורים והבבליים העשירים כ״כ במה שנוגע
לידיעות אחרות אינם נותנים לנו פרטים על מנהגי הקדשות והעבודות הכרוכות בהן
(ע׳ Furlani שם א׳ 176, ב׳ 355). אבל ידוע לנו בבירור כי היו נמצאות קדשות שהיו
עושות את מעשיהן המתועבים ברחוב (Furlani ב׳ 355). בנוגע לחבל יש להעיר כי
באחד מכתבי היתדות מדובר על החבל של הזובח שאין אנו יודעים מה הוא (Furlani
במאמרו Il sacrificio nella religione dei Semiti di Babilonia e Assiria במאמרים של Accademia
dei Lincei, 1932, pp. 285–287). ומזה נוכל להבין שהם היו משתמשים בחבלים לצרכי
העבודה. — לא נחשבה. אפשר ג״כ לתרגם: לא נתבקשה, כי דפעל ἀξιοῦν סובל ב׳
מד המשמעיות. — יעשה להם. כל העבודה שעובדים אותם היא שקר. — פירוש הכתובים
מה–מז מ״ה–מ״ז: המעשה לא יוכל להיות גדול וחשוב מעושהו: האלילים מעשי ידי אדם אינם

מח בֵּינֵיהֶם אֵיפֹה יַחְבִּיאוּ אוֹתָם׃ וְאֵיךְ לֹא יִוָּדַע כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה
מט אֲשֶׁר לֹא יַצִּילוּ נַפְשָׁם מִמִּלְחָמָה וּמֵרָעָה׃ כִּי בִהְיוֹתָם עֵץ וּמְצֻפִּים
זָהָב וָכֶסֶף יִוָּדַע כִּי שֶׁקֶר הֵמָּה גַּם לָעַמִּים כֻּלָּם גַּם לַמְּלָכִים יִגָּלֶה
כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה כִּי אִם־מַעֲשֵׂה יְדֵי אָדָם וְאֵין בָּהֶם מַעֲשֵׂה
נ–נא אֱלֹהִים׃ וּלְמִי אֵפוֹא לֹא יִוָּדַע כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה׃ מֶלֶךְ לֹא
נב יַמְלִיכוּ עַל־הָאָרֶץ וּמָטָר לֹא יִתְּנוּ עַל־הָאֲדָמָה׃ אֶת־מִשְׁפָּטָם לֹא
נג יִשְׁפֹּטוּ וְחָמָס לֹא יַרְחִיקוּ כִּי אֵין לְאֵל יָדָם׃ כִּי כָעֹרְבִיּוֹת הֵם
נד בֵּין הַשָּׁמַיִם וּבֵין הָאָרֶץ׃ וְכִי תִבְעַר אֵשׁ בְּבֵית אֱלֹהֵי עֵץ מְצֻפֵּי
כֶּסֶף אוֹ זָהָב יָנוּסוּ כֹהֲנֵיהֶם וְיִמָּלְטוּ נַפְשָׁם וְהֵמָּה כְקוֹרוֹת בְּתָוֶךְ

אלא מה שעושיהם עשו אותם, כלו׳ פסילים דוממים, ואיך ניחס להם תאר הנצחיות
או רק אריכות ימים אם גם עושיהם לא יאריכו ימיהם? סוף עבודתם יהיה חרפה
מח–מט ובוז. — הכתובים מ״ח–מ״ט זה ענינם: בזמן צרה או מלחמה לא האלילים יצילו את
מח עובדיהם כי אם הכהנים צריכים להציל את אלהיהם. — איפה יחביאו אותם. ביווני:
איפה (או ג״כ אנה) יִסָּתרו עמהם. ואי אפשר להבין למה ירצו הכהנים להסתר עם
מט האלילים. ועל כן יש לשער כי המתרגם קרא יֵחָבְאוּ אִתָּם במקום יַחְבִּיאוּ אֹתָם. — לפמ״ט
נ השוה פסוק ל״ד. — בפ״נ הוא נותן מעין סך הכל על כל מה שהגיד על האלילים: הם
אינם כי אם בולי עץ מצופים כסף וזהב ואין בהם שום מעשה אלהי, וכל הגוים
והמלכים אילו היתה בהם תבונה (אבל אין להם, כמו שאמר בפמ״א) היו מוכרחים להודות
נב על זה. — בחצי הראשון של פנ״א חוזר הוא על הרעיון שהביע למעלה בפל״ג. ונראה
כי ע״י החזרה על הענין הזה כוונתו להתנגד למה שמספרים מלכי פרס בכתבות שלהם
שאלהיהם הקימו אותם (דוגמאות ללשונות אלו אצל Kittel, Gesch. d. Volkes Isr. III, 490). —
החצי השני של הפסוק הזה הוא ביווני: ומטר לאדם לא יתנו. ונראית לי השערתו של Ball
שהמתרגם החליף אדמה באדם (ע׳ בפט״ו). — לפסוק הזה יש רמז בת״י לירמ׳ י׳ י״א:
דנא פרשגן איגרתא דשלח ירמיהו נביאה לות שאר סבי גלותא די בבבל ואם ימרון
לכון עממיא דאתון ביניהון פלחו לטעוותא בית ישראל כדין תתיבון וכדין תימרון
לכון טעוון דאתון פלחין להון... מן שמיא לא יכלין לאחתא מיטרא וכו׳ (וע׳ במבוא). —
נג עורביות. κορῶναι, מין עוף דומה לעורב. מלה זו נמצאת פעם אחת בע׳ לירמ׳ ג׳
ב׳ ואינו מתאים לנוסח העברי. ואפשר שהמתרגם קרא שם עֹרְבִית במקום ערבי. —
כוונת הפסוק הזה היא להמשיל את האלילים אל עוף הרוצה להגיע לשמים ואינו יכול
ובהשתדלותו זאת מונע הוא מעצמו את האפשרות לפעל בארץ, והוא נמצא תמיד בין
השמים ובין הארץ. וכן האלילים אינם מועילים לשום דבר בארץ מפני שעובדיהם
מכבדים אותם כאלהים אבל אינם מגיעים לשמים שאליהם עובדיהם רוצים להעלותם.
ואולי המשיל את האלילים לעוף הזה דוקא מפני שהוא עוף נמאס שאינו מועיל לאדם
ושקורא בקול גדול ואינו עושה כלום. ואם נניח שידע את תרגום הע׳ לירמיהו או
את הנוסח שממנו נעשה התרגום, נוכל לומר ג״כ כי הוא רומז אל המדות המגונות
נד ששם מיחסים אל העוף הזה. — הוא מוסיף להתל בפסילים ובכהניהם: אם תפול דליקה
בבית שפסילים נשמרים בו יאבדו הם עם קורות הבית שאין בהם כח להציל את
עצמם ואין מי שיזיזם משם כדי להצילם, והכהנים יעזבום ויצילו את נפשם בנוסם

נה יִשָּׂרֵפוּ: לִפְנֵי מֶלֶךְ אוֹ לִפְנֵי אוֹיֵב לֹא יַעַמְדוּ: וְאֵיךְ נֹאמַר וְאֵיךְ
נו נַחְשֹׁב כִּי אֱלֹהִים הֵמָּה: גַּם מִידֵי גַּנָּבִים אוֹ מִידֵי שׁוֹדְדִים לֹא
נז יִנָּצֵלוּ אֱלֹהֵי עֵץ מְצֻפֵּי כֶסֶף וְזָהָב: אֲשֶׁר הֶעָרִיצִים יָסִירוּ כַסְפָּם
וּזְהָבָם וְיַפְשִׁיטוּ בִגְדֵיהֶם מֵעֲלֵיהֶם וְיֵלְכוּ לָהֶם וְהֵמָּה אֶת־נַפְשָׁם לֹא
נח יַצִּילוּ: עַל־כֵּן טוֹב הֱיוֹת מֶלֶךְ הַמַּרְאֶה אֶת־גְּבוּרָתוֹ אוֹ כְלִי־בַיִת אֲשֶׁר
יֶשׁ־חֵפֶץ בּוֹ לְקוֹנֵהוּ מִהְיוֹת אֱלֹהֵי שֶׁקֶר אוֹ גַם־דֶּלֶת בַּיִת אֲשֶׁר תִּשְׁמֹר
כָּל־יֶשׁ־בּוֹ טֹּבָה מֵאֱלֹהֵי שֶׁקֶר אוֹ עַמּוּד עֵץ בְּהֵיכַל מֶלֶךְ מִהְיוֹת אֱלֹהֵי
נט שָׁקֶר: כִּי הַשֶּׁמֶשׁ וְהַיָּרֵחַ וְהַכּוֹכָבִים הַמְּאִירִים הַשּׁוֹמְרִים אֶת־
ס מִשְׁמַרְתָּם סָרִים אֶל־מִשְׁמַעַת: גַּם־הַבָּרָק בָּהִיר הוּא בְּהֵרָאוֹתוֹ וְגַם־
סא הָרוּחַ בְּכָל־הָאָרֶץ נוֹשָׁבֶת: גַּם־הָעֲנָנִים מִדֵּי צַוֹּת אֱלֹהִים אוֹתָם
סב לַעֲבֹר עַל־פְּנֵי־תֵבֵל כָּלָּה עָשֹׂה יַעֲשׂוּ אֶת־מִצְוָתוֹ: וְגַם־הָאֵשׁ הַשְּׁלוּחָה
מִמַּעַל לֶאֱכֹל הָרִים וִיעָרִים עוֹשָׂה אֶת־מִשְׁלַחְתָּהּ וְהֵמָּה לֹא יִדְמוּ
סג לָהֶם לֹא בְמַרְאֵיהֶם וְלֹא בִגְבוּרָתָם: עַל־כֵּן אַל־נַחְשֹׁב [אוֹתָם
לֵאלֹהִים] וְאַל־נִקְרָא כִּי אֱלֹהִים הֵם כִּי לֹא יוּכְלוּ לַעֲשׂוֹת מִשְׁפָּט
סד וְלֹא לְהֵיטִיב לִבְנֵי הָאָדָם: דְּעוּ אֵפוֹא כִּי לֹא אֱלֹהִים הֵמָּה וְאַל־
סה–סו תִּירָאוּם: לֹא יָבִיאוּ עַל־הַמְּלָכִים קְלָלָה אוֹ בְרָכָה: לֹא יִתְּנוּ

נה מבית המקדש שלהם. — לפנ״ה השוה פי״ד. גורלם בזמן סכנה ומלחמה יהיה כגורלם בזמן שרפה: עובדיהם ישתדלו להציל את נפשם והם יאבדו ואין אף אחד שיתעסק בהם
נח לטובתם. — התרגום כפנ״ח הוא לפי הנוסח היווני שלפנינו. אבל קשה להבין למה ממשיל הכותב את אלהי השקר אל מלך ואחר כך אל כלי הבית ואל דלתות הבית ואל עמודי היכל המלך. ההשואה אל המלך אין לה שום יחס אל ההשוואות האחרות. נ״ל שהושמט איזה מאמר או נפלה איזו שגיאה בנוסח היווני שלפנינו. אפשר לשער כי במקור העברי היה כתוב בית מלך במקום מלך. Ball מעיר בצדק על המלים θύρα (=שער), στῦλος (=עמוד) הבאות בנומינטיבוס והיו צריכות לפי חקי השפה לבא באקוסטיבוס, והוא מביא גם מזה ראיה להוכיח כי הנוסח היווני הוא תרגום משפה שאין לה קאסוס. — בתרגומים הרומי והסורי חסרות המלים המתאימות אל οἱ ψευδεῖς θεοί (=אלהי שקר, אלהי אליל) בפעם השניה והשלישית. לדעתו של Ball זהו הנוסח העיקרי. ולי נראה
נט–סב שהחזרה מתאימה אל הסגנון העברי ומועילה לחזק את הענין. — הוא טוען כי אין בעולם שום דבר ושום חזיון שיהיה חוץ למשמעתו של הקב״ה ועל כן חושב הוא כי שטות היא לומר כי יש אלוה מבלעדיו. — והמה לא ידמו להם. פירושו: השמש והירח והברק והעננים והאש הם עושי רצון ה׳, ואיך נוכל ליחס איזה כח ואיזו גבורה אל הפסילים שהם בלי ערך ובלי דמיון כ״כ גרועים מן השמש והירח וכו׳. הרי כחם אינו אלא
סה–סו מאת ה׳ ומה יהיה כח הפסילים? — הכתובים ס״ה—ס״ו הם חזרה על מה שאמר בפסוקים הקודמים. וכך פירושם: לא רק שאינם יכולים להקים ולהסיר מלכים, אלא אף לתת עליהם ברכה או קללה אין ביכלתם והם גם פחותים מן השמש ומן הירח ומן הכוכבים. שאע״פ שאינם אלהים יש בהם לכל הפחות איזה סימן של שררה ושלטון

סז לָעַמִּים אוֹתוֹת בַּשָּׁמַיִם לֹא יִזְרְחוּ כַשֶּׁמֶשׁ וְלֹא יָאִירוּ כַיָּרֵחַ: טוֹבוֹת
מֵהֶם הַבְּהֵמוֹת שֶׁהֵן יְכוֹלוֹת לָנוּס וּלְ[בַקֵּשׁ] מַחְסֶה לְהוֹעִיל לָהֶן:
סח אֵין כָּל־דָּבָר אֲשֶׁר בּוֹ יִוָּדַע כִּי אֱלֹהִים הֵמָּה עַל־כֵּן אַל תִּירָאוּם:
סט כִּי כְקִשֻּׁאִים בְּמִקְשָׁה לֹא יִשְׁמְרוּ כֵּן אֱלֹהֵיהֶם אֱלֹהֵי־עֵץ מְצֻפֵּי זָהָב
ע וָכֶסֶף [לֹא יִשְׁמְרוּ]: כְּאָטָד בַּגָּן אֲשֶׁר כָּל־עוֹף עָלָיו יִשְׁכֹּן כֵּן
לְמֵת מֻשְׁלָךְ בַּחֹשֶׁךְ יִדְמוּ אֱלֹהֵיהֶם אֱלֹהֵי עֵץ מְצֻפֵּי זָהָב וָכָסֶף:
עא גַּם מִן־הָאַרְגָּמָן וְהַשֵּׁשׁ אֲשֶׁר עֲלֵיהֶם כְּמֵק יִהְיוּ יִוָּדַע כִּי לֹא
עב אֱלֹהִים הֵמָּה וְאַחֲרֵי־כֵן גַּם־הֵם יְאֻכְּלוּ וְהָיוּ דֵרָאוֹן בָּאָרֶץ: עַל־כֵּן
אַשְׁרֵי אִישׁ צַדִּיק אֵין אֱלִילִים לוֹ כִּי לֹא תַשִּׂיגֵהוּ כְלִמָּה:

סו בזה שהם נותנים אותות לעמים המאמינים בהם והם זורחים בשמים. — **לא יתנו...**

סז **אותות בשמים.** השוה ברא׳ א׳ י״ד, ירמ׳ י׳ ב׳. — פס״ז פירושו: אף לא רק השמש והירח והכוכבים טובים מהם כי אם גם הבהמות, שלכל הפחות יכולות ויודעות להנצל

סח–סט מן הסכנה ולהגן על עצמן (השוה פנ״ז). — בפס״ח הוא מסכם כל האמור לעיל. — דברי פס״ט אינם ברורים וקשה לפרשם כל צרכם. ביווני כתוב: ὥσπερ γὰρ ἐν σικυηράτῳ προβασκάνιον οὐδὲν φυλάσσον, οὕτως κτλ. — השם σικυήρατον (=שטח אדמה שבו גדלים אבטיחים, קשואים וכדומה) הוא תרגום של מקשה בישע׳ א׳ ח׳. προβασκάνιον ענינו קמיע, חֵפץ שמיחסים לו סגולה לשמור מה שהוא מפני המזיקין. לפי זה תרגמתי. ופירוש הפסוק יהיה: כמו שאין תועלת במה שרגילים לשום בשדות ובמקשות כדי לשמור את הפירות (ואולי רומז המחבר אל מנהג ידוע לקוראיו) כך האלילים אינם מועילים לשום דבר. גם המתרגם הרומי הבין כך ותרגם: sicut in cucumario formido

ע nihil custodit. — בפ״ע הוא מוסיף לדבר בגנותם של האלילים ומדמה אותם לפחות שבצמחים, לאטד, ולפחות שבאנשים, לאדם מת. האטד בבחינת טפל לצמח נבזה נזכר שופ׳ ט׳ י״ד–ט״ו. — **בחשך.** ἐν σκότῳ. מלה זו אפשר לפרשה אף במובן של שאול, צלמות. וא״כ כוונתו שהאלילים הם כמו פגרי האנשים שנפשם הָשלכה אל שאול. הרעיון אינו ברור כל־צרכו. על כן משער Ball — ואולי בצדק — שהנוסח במקיר העברי

עא היה בחוץ במקום בחשך. — **והשש.** ביווני τῆς μαρμάρου (=מן הַשַּׁ׳ש׳). וקשה, מה ענין השיש אצל הארגמן ומה הוא השיש שעל האלילים. על כן נראית השערת Ball שהמתרגם החליף שש בשיש, או הבין שש במובן של שיש, כמו שנמצא ד״מ בשה״ש

עב ב׳ ט״ו ובאסתר א׳ ו׳. — **אשרי איש.** ἄνθρωπος ... κρείσσων (=טוב יותר הוא האיש). ואי אפשר להבין או לתקן כדעת Ball המפ״ש: האיש אשר אין לו אלילים טוב מאשר יש לו, כי אחרי כל מה שכתב המחבר כדי להוכיח את אפסותם של האלילים לא יהיה מובן למשפט כזה. ודע כי גם בע׳ (משלי י״ב ב׳) נמצא κρείσσων (ערך היתרון) לתרגום של טוב (ערך השוה). ועל כן נ״ל לפרש: טוב האיש, כלו׳ אשרי האיש. — סוף דבר: רק הצדיק, כלו׳ מי שהולך בדרך התורה ואינו עובד האלילים, יוכל להתרחק מן הבושה ומן החרפה. —

ספר ברוך
מבוא
א. אישיותו של ברוך.

ברוך בן נריה בן מחסיה (ירמ׳ ל״ב י״ב, נ״א נ״ט) בן צדקיה בן חסדיה בן חלקיה (ס׳ ברוך א׳ א׳) היה (לפי יוספוס, קדמ׳ י׳ ט׳ א׳) ממשפחה מיוחסת (שריה אחיו היה שר־מנוחה לצדקיה המלך ולוה את מלכו לבבל, ע׳ ירמ׳ נ״א נ״ט ואילך) והיה ידען בלשון העברית עד שזכה להיות תלמידו וסופרו של ירמיהו הנביא (ירמ׳ ל״ו ד׳ ואילך). פרק מיוחד (מ״ה) יש בס׳ ירמיה שבו מסופר על דאגותיו של ברוך שהיה טרוד למצוא מקום מנוחה לנפשו. לפי יוספוס (שם) היה ברוך בבית הכלא יחד עם ירמיה בשעה שהיתה ירושלים במצור ע״י נבוכדנאצר, ולבקשתו של ירמיה שחררו נבוזראדן שיהיה אף מחוץ לבית הכלא עם ירמיה רבו. ואחר כך לקחו יוחנן בן קרח ואנשיו לברוך ג״כ יחד עם ירמיה והביאום למצרים (ירמ׳ מ״ג ה׳–ז׳). לפי סדר עולם רבה (פרק כ״ו בסופו) הגלה נבוכדראצר לירמיה וברוך לבבל, לאחר שכבש את מצרים (ע׳ נחום ג׳ ח׳–י״א ויוספוס שם י׳ ט׳ ז׳). לפי רז״ל (מגילה ט״ו א׳) נתנבא ברוך בן נריה בשנת שתים לדריוש (519 לפסה״נ). ומכיון שבשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיה (בש׳ 609) כבר היה משמש לירמיה, הרי האריך ימים יותר ממאה שנה. ועזרא תלמידו היה, — כך משמע מדברי רז״ל (מגלה ט״ז ב׳), שאמרו שכל זמן שברוך בן נריה קיים לא הניחו עזרא ועלה.

ועל הקבלה שהיתה בישראל, שברוך היה נביא, כתוב בסדר עולם רבה (פרק כ׳, וכן מגילה י״ד ב׳, ספרי לבמד׳ סי׳ ע״ח ועוד): ברוך בן נריה ושריה בן מחסיה ודניאל איש חמודות כלם בימי נבוכדנאצר [נתנבאו].

ולעומת זאת מצינו לר׳ שמעון בן עזאי, שאמר (במכילתא בא בסוף פתיחתא): „...וכן אתה מוצא בברוך בן נריה, שהיה מתרעם לפני המקום, שנאמר [ירמ׳ מ״ה ג׳] אמרת אוי נא לי כי יסף ה׳ יגון על מכאובי — מה נשתניתי אני מכל תלמידי הנביאים, יהושע שמש משה ושרתה עליו רוח הקדש, אלישע שמש אליהו ושרתה עליו רוח הקדש, — מה נשתניתי אני מכל תלמידי הנביאים... אמר הקב״ה, ברוך בן נריה אם אין כרם אין סייג, אם אין צאן אין רועה, מפני מה — כי הנני מביא רעה על כל בשר... ונתתי לך את נפשך לשלל כל המקומות אשר תלך שם [שם מ״ה ה׳]. הא בכל מקום אתה מוצא שאין הנביאים מתנבאים אלא בזכותן של ישראל".

על כל פנים, נמנה ברוך בין הראשונים שהיו תולים בשמותיהם ספרים חיצונים. מן הספרים שהיו מיוחסים לו נשתיירו בידינו: ס׳ ברוך וחזון ברוך א׳ (הסורי) וחזון ברוך ב׳ (היווני).

ב. שם הספר.

ספר ברוך שמות שונים יש לו בתרגומיו: בפשיטא הוצ׳ לאגארד הוא נקרא בשם אגרתא דתרתין (=אגרת שניה), ובפש׳ הוצ׳ וואלטון — תוב אגרתא דתרתין דילה דברוך ספרא (=עוד אגרת שניה של ברוך הסופר), ובתרגום הרומי prophetia – Vet. lat. a, b Baruchi (=נבואת ברוך), ובתרגום הסלאבי Книга пророка Варуха (=ספר ברוך הנביא).

ג. תכן הספר.

נראה, שספר ברוך הוא מאסף ספרותי הכולל כתביו של סופר אחד, ויש בו דברי פרוזה ופיוט.

א) החלק הפרוזאי כולל א׳ א׳–ג׳ ח׳, והוא נפרד לג׳ ראשים:

א א׳–י״ד – ברוך כתב את ספרו בשנה החמישית וקראהו באזני יכניה המלך וחבריו הגולים שבבבל. לשמע הדברים בכו הנאספים, ובאותו מעמד קבצו כסף ושלחו אל הכהן [הגדול] שבירושלים וכתבו שיקנו קרבנות להקריב על המזבח ושיתפללו בשלומו של נבוכדראצר המלך ובלשאצר בנו, ואף נוסח של וידוי שלחו אליהם שיתודו על פיו בעדם לפני ה׳ בימי חג.

א ט״ו–**ב** ה׳ – נוסח הוידוי שהתודו השרידים שבירושלים: צידוק הדין על הפורענות שבאה עליהם בעונותיהם.

ב ו׳–**ג** ח׳ – נוסח של וידוי שני, של הגולים שבבבל. אף זה פותח – כמו הוידוי הראשון – בצידוק הדין ומסיים בבקשת סליחה על עוונותיהם לשעבר.

ב) החלק הפיוטי (ג׳ ט׳–ה׳ ט׳) מתחלק אף הוא לג׳ ראשים:

ג ט׳–**ד** ד׳ – הימנון לחכמה שבתורה.

ד ה׳–כ״ט – קינה ותנחומין מירושלים לבניה שבגולה.

ד ל׳–**ה** ט׳ – תנחומין מאת ה׳ לירושלים.

בחלק הפרוזאי יש כמה ציטטות מספרי דברים וירמיה ודניאל, ובסגנון של החלק הפיוטי ניכרת השפעת ישעיה השני ומשלי ואיוב ואף בן־סירא כ״ד ח׳.

ד. זמנו של הספר ומקום כתיבתו.

הסברה שהמחבר נתכוון בספר ברוך לכיבוש ירושלים ע״י נבוכדראצר (בש׳ 597), כשנשבה יהויכין (ע׳ מל״ב כ״ד י״ב–ט״ז) – אע״פ שיחזקאל (א׳ ב׳, ח׳ א׳ ועוד) מונה מאותה שנה דוקא, – היא נדחית ממילא, שהרי בזמן אותו הכיבוש לא נשרפו העיר והמקדש כלל.

ועוד סברה יש על סמך מה שבפסוק ב׳ בתחלת הספר נאמר שנכתב בשנה החמישית לכיבוש ירושלים ושריפתה ע״י הכשדים. מאורע זה בש׳ 586–587 היה (ע׳ מל״ב כ״ה ט׳, דה״ב ל״ו י״ט). ועוד הוא מודיע על שליחת כסף לירושלים לשם הבאת קרבנות על המזבח, ואף מירמיה מ״א ה׳ משמע שהיו מביאים מנחה ולבונה לבית ה׳ לאחר שנחרב, ומכאן אפשר היה ללמד שהיתה העבודה בבית ה׳ נמשכת בצורת־מה אף לאחר החרבן ולהסיק מזה שהספר ברוך נכתב בשנות 582–583.

אבל הספר גופו עומד וצווח נגד קדמותו: בעל הספר מקיים (א׳ י״א–י״ב) שבלשאצר היה בנו של נבוכדראצר, והיא היא הטעות שנמצאת אף בס׳ דניאל (ה׳ ב׳ י״ג י״ח וכ״א), בה בשעה שמתוך כתבי היתדות ידוע רק בלשאצר (=בל־שר־אֻצֻר) אחד והוא היה בנו של נבונאיד מלך בבל האחרון שנכבש ע״י כורש.

חוץ מזה ניכרת בו, בכתובים א׳ ט״ו–ב׳ י״ז, השפעת הסגנון של ס׳ דניאל ט׳ ד׳–י״ט, אלא שסגנונו של ס׳ ברוך הוא ארוך מסגנונו של בעל ס׳ דניאל, ואף חזרות־לשון יש בו לרוב (השוה, למשל, הלשון לא שמענו בקול, שבדניאל הוא נמצא רק ט׳ י׳, ואילו בס׳ ברוך א׳ י״ח י״ט וכ״א, ב׳ י׳).

ומן הענין שהוא מטיף לתפלה בשלומה של מלכות לא יתכן להחליט שהיה בן זמנו של בעל ס׳ דניאל, אלא מאוחר לו, שלא יתואר דבר כזה בתקופת החשמונאים, שהיתה תקופה של התרוממות הרוח וההרגשה הלאומית.

כנגד זה יש בחלק הפרוזאי שבס׳ ברוך כמה פרטים של מאורעות המקבילים למה שמספר יוסיפוס במלחמות היהודים על זמן כיבוש ירושלים וחורבנה ע״י אספסינוס וטיטוס (בש׳ 70-66):

ב׳ ג׳ מספר הוא על אכילת בשר של בנים, ואף יוסיפוס (מלחמות ו׳ ג׳ ד׳) מספר על מריה בת אלעזר שהמיתה את ילדה בשעת הרעב שבמצור ירושלים ואכלתו.

ב׳ כ״ה הוא מספר שהיו מושלכות בחוץ לחרב ביום ולקרח בלילה עצמות של בני אדם שמתו בתחלואים רעים ברעב ובחרב ובדבר. וכך מספר אף יוסיפוס (שם ו׳ ט׳ ג׳) שמספר השבויים שנשבו בשעת המלחמה היו צ״ז אלף איש ושכאחד עשר אלף איש משבויי ירושלים גועו ברעב (שם ו׳ ט׳ ב׳).

א׳ ב׳ וב׳ כ״ו משמע שהעיר והמקדש נשרפו באש, ואף יוסיפוס מספר (שם ו׳ ד׳) על שריפת המקדש באש ע״י טיטוס (אבל לא בש׳ 63 ע״י פומפיוס).

שוב משמע מס׳ ברוך (א׳ י״א) שבני בבל שולחים כסף לירושלים לשם הקרבת קרבנות ותפלה לשלום המלך ובנו, ואף יוסיפוס מספר (שם ב׳ י״ז ג׳) על הקרבן שהיו מקריבים בבית המקדש לשלומו של קיסר רומי על דעת גדולי העם והפרושים. ואף בכלי בית ה׳ המוזכרים בס׳ ברוך א׳ ח׳ ודאי הכוונה היא לכלי המקדש – שלחן הזהב ומנורת הזהב [וחצוצרות הכסף] – שהוציא טיטוס מבית המקדש ושנעשה ציורם על קשת הזכרון לנצחונו של טיטוס (ע׳ שם ז׳ ה׳ ה׳) אם גם אותו פסוק שבס׳ ברוך אין כוונתו ניתנת להתפרש בדיוק.

נראית איפוא הסברה שהדברים שבס׳ ברוך נכתבו אחר חורבן בית שני ושבשמותיהם של נבוכדראצר ובלשאצר (א׳ י״א–י״ב). נתכוון המדבר לאספסינוס וטיטוס בנו.

ומתוך ההימנון לחכמה שבתורה (ג׳ ט׳–ד׳ ד׳) משמע רק פרט היסטורי אחד: ישראל הם בארץ נכריה (ג׳ י׳). ואף הלך־הנפש שבשיר מודיענו על אותו הדבר: אין זכר לארץ ישראל ואין להם לישראל תנחומין בעולמם ואין להם שיור רק התורה.

ומתוך פרשת התנחומין מאת ה׳ לישראל (ד׳ ל׳–ה׳ ט׳) נשמעת זעקה גדולה של תקוה למפלתם של האויבים כשמחת נצחונם על ישראל תושבת להם מחמת אותה מפלה. קרוב לודאי שהוא מתכוון בזה לשמחת הנצחון על יהודה המנוצחת שערכו ברומי ושהיה הכותב עד ראיה לאותו חג ולאותה תהלוכת הנצחון שערכו ברומי לכבודם של אספסינוס וטיטוס, ואולי – מי יודע ? – עמד בשעת מעשה בצדו של יוספוס פלאביוס ושאר השבויים מיהודה על יד הפורטיקוס של אוקטאביה. ואם הדבר כך, הרי מתבקשת מעצמה ההשוואה שבין מצב רוחם של שני היהודים הללו: יוספוס עומד לו ומשקיף בקרירות־הדם על שבר בת־עמו ומתפעל מרוב הדרת החג שערך לו האויב להנאתו, על מעמדו זה מעיד התיאור המפורט שהקדיש לאותו המאורע בספרו, שהוא מרצה בו כמי שאינו נוגע בדבר (מלחמות ז׳ ה׳ ד׳–ו׳). ואילו בעל ס׳ ברוך (ד׳ ל״א–ל״ד) זועה של שבר מורגשת בדברי זעקתו ומשאלת מפלה לאויב הרע והמר. ולא קשה להבין לגיהנום שבנפשו באותה שעה כששקט מלאכותי ונימוס מזויף על פניו. הוא הרי ודאי נגזל הימנו הכל: המשפחה, המעמד, והעיקר – ארץ מולדתו. אין הוא רואה לפניו ולפני אומתו הדוויה והנדחת אלא ימים נוראים, חיי־גלות קשים, מרים וחשוכים, בלי שום אפשרות לחזור אל המולדת האהובה כל כך, ושם, במולדת גופה, – חשך וחרפת רעב, ושרידים המועטים שם אין שום אפשרות של חיים, שם בכל – עינויי רוח וגוף, סירור ללא דוגמה, איום מחריד, שם מעיק הלילה, המית, שאול.

ומהיכן יטול הוא, האומלל, מעט כח, קצת גבורה להתחזק על כל מה שנתרחש ? – אבל תוך כדי הרהורים משרה עליו רוחו מהשפעת ספרותו הלאומית, הנבואית, ובעין

הרוח חוזה הוא למרחקים, צופה הוא להתחלת הסוף: הרי לימדוהו אותם הנביאים שגלגל ההיסטוריה הולך וחוזר בעולם של הכובשים התקיפים וגורלם הוא בבחינת על דאספת אטפוך, ואז – יהודה הלא היתה, הוה ותהיה! – אז עם התגבר חשכת הלילה יאירו יותר כוכביו, והיום ההוא בוא יבוא, אף אם יאחר, והאומה בת־אלהי הנצח תוכל שוב להגיד אמריה, ואז – מה מתחזקת אז אהבתו לאמו־מולדתו! – יגדל שוב אותו הכח והוא שבר ישבר את הזיקים שאסרו בהם את המולדת.

אבל הלך רוח כזה והרהורים כאלו לבא לפומא לא גליא. דברים כאלו יָעַר הלב רק אל הגליון, ואף זה בזהירות יתרה ובשינוי שמות (בבל במקום רומי [1]), נבוכדראצר ובלשאצר במקום אספסינוס וטיטוס).

ואין כאן סתירה בין תחלת הספר, שהוא מצוה ליהודי ירושלים להתפלל לשלומם של האויבים ובין סופו, שהוא מקוה לראות במפלתם של האויבים ובגאולת ירושלים: אמת, על כרחם משלימים לזמן מה עם האסון הלאומי ואף עם האויבים ועל כרחם מתפללים לשלומם – כל זה למראית עין! – אבל מדרך הטבע הוא שטינא שרויה בלב ואף תקוה תשעשע שסוף סוף אפשר יהיה ליפטר מאותו אויב לכשתבוא עליו מפלה, כמו שנוהגת ההשגחה ההיסטורית עם כל הכובשים הגדולים, שלאחר זמן היא מביאה על כל אחד מהם מפלה וחורבן בידי כובש כיוצא בו שהוא בא וממלא מקומו. וזהו כלל גדול בהשקפת נביאי ישראל על מהלך ההיסטוריה הישראלית. ולפיכך אף בעל ס׳ ברוך רומז (ד׳ ל״ג–ל״ד) שאותה רומי החוגגת נצחונה על יהודה עתידה אף היא שיהיו אחרים חוגגים נצחונם עליה.

לפי א׳ ב׳ נכתב הספר בשנה החמישית ללכידת ירושלים ושריפתה, אם כן יש לשער שהספר נכתב לערך שנת 75, כלו׳ לאחר מותם של אספסינוס וטיטוס ועל כסאם ישב דומיטיאנוס. ואולי למיתתם של אלו ולמלכותו של זה מכוונים הדברים ג׳ ט״ז–י״ט.

ה. גוף הספר ותרגומיו.

גוף הספר נכתב מעיקרו עברית. על זה מעיד התרגום הסורי בהערתו לספר זה (א׳ י״ז, ב׳ ג׳): לא סים לות עבריא (=[דבר זה] אינו נמצא בעברי). מדבריו אלו משמע שהשוה את תרגומו (שעשה מן היווני?) לגוף העברי.

חוץ מזה מעידים לשונות הרבה שביווני [1]) שהיה לפניו גוף עברי. כגון א׳ י׳ הוא מעתיק באיתיות יווניות את השם העברי של קרבן מנחה כצורתו μάννα, ב׳ ד׳ וי״ג, ג׳ ח׳ ἐκεῖ ...οὗ=אֲשֶׁר... שָׁם, ב׳ כ״ג ἀπὸ ἐνοικούντων=מאין יושב, ב׳ כ״ו τὸν οἶκον οὗ ἐπεκλήθη τὸ ὄνομά σου ἐπ᾽ αὐτῷ=את הבית אשר נקרא שמך עליו, ב׳ כ״ט εἰ μήν=אם לא, ג׳ ד׳ נתחלף לו הניקוד של שוא (מְתֵי) בצרי (מֵתֵי). ג׳ י״א נחשבת עם־יורדי בור, ג׳ י״ד ארך־ימים, ג׳ י״ח ואין חקר למעשיהם. ויש שטעה במסירת משמעותן של המלים שבאותו המשך, כגון א׳ כ״ב, ב׳ כ״ב וכ״ד מסר הלשון עָבַד בפעל ἐργάζεσθαι, ב׳ ג׳ ἄνθρωπος במקום איש בהוראת כל־אחד, ב׳ כ״ה ἀποστολή (=דָּבָר) במקום דֶּבֶר (=מחלה), ב׳ כ״ט βόμβεσις במקום המון, לענין עם רב, ועוד.

ואין כאן מקום כלל להתווכח עם החוקרים הרוצים למצוא בס׳ ברוך לכל הפחות משהו כתוב מעיקרו יוונית.

1) וזה נהוג, כידוע, בספרות היהודית בכל הזמנים שמכניסים שם עיר או שם מדינה במקום העיר או המדינה שאליה מכוונים הדברים ושחוששים להזכיר את השם האמתי מחמת עונש (ע׳ חזון עזרא א׳ א׳ ב׳ כ״ח ול״א, או איבנגליון חזון יוחנן י״ד ח׳, ט״ז י״ט, י״ז ג׳ ואילך, י״ח כ׳ וי׳, ועוד). —

1) ע׳ Kneucker, Das Buch Baruch (1879), 25–26.

מסגנונו נראה שהיה בקי גדול בכתבי הקדש והיה רגיל לכתוב עברית מקראית.

מתוך הס' תקנות האפוסטולים[1] משמע שהיו קורין ס' ברוך יחד עם הקינות בתשעה באב (הוא כותב בעשירי בחדש Γαρπιαίου, כלר' ביוה"כ. וברור שתענית בתענית נתחלפה לו). אבל הירונימוס (במאה הד') כבר העיד (בהקדמתו לירמיה) שבימיו הספר ברוך ואגרת ירמיהו „לא היו נקראים אצל היהודים". ר"ל שבזמנו לא היה כבר הגוף העברי של ספרים אלו במציאות. ואולי רק במקומו של הירונימוס, כלומר בארץ ישראל, לא היה במציאות.

כמו כן מעיד אפיפניוס[2] שאין ליהודים ספר ברוך.

בעל התרגום היוני[3] לס' ברוך היה אף הוא, כשאר המתרגמים לספרים החיצונים מעברית ליוונית, בקי בתרגומים היוונים לספרי המקרא ומתחשב בדרכי עבודתם. ולפיכך הוא מביא לשונות שבירמיה לפי תרגום הע' ושבדניאל לפי תרגומו של תיאודוטיון (שהיה רווח בעולם במקומו של תרגום הע' לס' זה).

התרגום הסורי נעשה בזמן קדום, שהרי אפרים הסורי (אמצע המאה הד') מביא כבר דברי ס' ברוך[4].

יש ב' תרגומים סוריים:

א) התרגום שנדפס בפוליגלוטה של וואלטון (כרך ד') ושהוגה ע"י לאגארד בהוצאתו (Libri, Veteris Testamenti Apocryphi Syriace, 1861). נראה שתרגום זה (ע' לעיל) נעשה מן היוני והושווה לגוף העברי.

ב) התרגום הסורי שנעשה על ידי פאול האפיסקופוס מטֵּילָה באלכסנדריה בשנת 617. תרגום זה מכונה בשם סורי־היכסאפלארי, משום שנוסד על הנוסח של אוריגינס שבהיכסאפלה. יצא ע"י Ceriani פעמים: פעם אחת באותיות של דפוס בשנת 1861, ופעם שניה בהוצאתו הפוטוליתוגראפית בש' 1874.

הלשון הרומית אף היא יש לה ב' תרגומים: האחד הוא מיסודה של Vetus Latina והוא נכלל בהוצאות הוולגאטה, והשני נדפס ברומי בש' 1688 ע"י Ios. Caro מתוך כ"י עתיק, ויצא לאור שנית בש' 1873 על פי עוד ג' כ"י על ידי Sabatier בספר Bibliotheca Casinensis I.

קצת ביבליוגרפיה:

1) נוזלים מן לבנון מאת שלמה פליסנר, ברלין 1833 (24–6).

2) I. I. Kneucker, Das Buch Baruch, Lpz. 1879.

3) Архимандритъ Антонинъ, Книга пророка Варуха, С-Петербургъ 1902.

4) O.C. Whitehouse, The Book of Baruch (Charles Apocr. and Pseudep. I, 1913, pp. 569–595).

1) Constit Ap. V, 20 (מביאהו Swete, Introd. 276). הס' תקנות האפוסטולים (בח' ספרים) שמו Διαταγαί (או Διατάξεις) τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ῥωμαίων ἐπισκόπου τε καὶ πολίτου (=תקנות האפוסטולים הקדושים [שנמסרו] ע"י קלימינס האפיסקופוס והאזרח הרומי). הס' נכתב בסורית או באיי (הוא משתמש במנין השטרות) בסוף המאה ד' או בתחלת ה' (ע' Encycl. Brit.[14] II, 121–122). —

2) De mens. et pond. 5. —

3) על תרגומי ס' ברוך בלשונות שונות והערכת כל תרגום ותרגום בפרטי־פרטיו האריך Kneucker (pp. 76–180) וכאן נרמז על החשובים שבהם ובקיצור. —

4) ציוני המקומות ע' שם 163. —

סֵפֶר בָּרוּךְ

א וְאֵלֶּה דִבְרֵי הַסֵּפֶר אֲשֶׁר כָּתַב בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּהוּ בֶּן־מַחְסֵיָהוּ
ב בֶּן־צִדְקִיָּהוּ בֶּן־חֲסַדְיָהוּ בֶּן־חִלְקִיָּהוּ בְּבָבֶל: בַּשָּׁנָה הַחֲמִישִׁית בְּשִׁבְעָה
ג לַחֹדֶשׁ בָּעֵת לָכְדוּ הַכַּשְׂדִּים אֶת־יְרוּשָׁלַםִ וַיִּשְׂרְפוּהָ בָאֵשׁ: וַיִּקְרָא
בָּרוּךְ אֶת־דִּבְרֵי הַסֵּפֶר הַזֶּה בְּאָזְנֵי יְכָנְיָה בֶּן־יְהוֹיָקִים מֶלֶךְ יְהוּדָה
ד וּבְאָזְנֵי כָל־הָעָם הַבָּאִים [לִשְׁמֹעַ] אֶל־הַסֵּפֶר: וּבְאָזְנֵי הַגִּבּוֹרִים וּבְנֵי
הַמְּלָכִים וּבְאָזְנֵי הַזְּקֵנִים וּבְאָזְנֵי כָל־הָעָם לְמִקָּטֹן וְעַד־גָּדוֹל כָּל־
ה הַיּוֹשְׁבִים בְּבָבֶל עַל־נְהַר־סוּד: וַיִּבְכּוּ וַיָּצוּמוּ וַיִּתְפַּלְלוּ לִפְנֵי יְיָ:
ו–ז וַיִּקְבְּצוּ כֶסֶף אִישׁ כַּאֲשֶׁר הִשִּׂיגָה יָדוֹ: וַיִּשְׁלְחוּ יְרוּשָׁלַיְמָה אֶל־
יוֹיָקִים בֶּן־חִלְקִיָּה בֶּן־שַׁלּוּם הַכֹּהֵן וְאֶל־הַכֹּהֲנִים וְאֶל־כָּל־הָעָם
ח הַנִּמְצָאִים אִתּוֹ בִּירוּשָׁלָםִ: בְּקַחְתּוֹ אֶת־כְּלֵי בֵית יְיָ אֲשֶׁר הוּצְאוּ
מִן־הַהֵיכָל לְהָשִׁיב אֶל־אֶרֶץ יְהוּדָה בֶּעָשׂוֹרִי בְּסִיוָן כְּלֵי־כֶסֶף אֲשֶׁר

א א׳—י״ד. פתיחה.

א ואלה. אפשר שבו״ו החיבור נקשר הספר מלכתחלה אל ספר אחר של ברוך (או על ברוך) שקדם לו. – על ברוך ע׳ במבוא. – מחסיה. ע׳ ירמ׳ ל״ב י״ב, נ״א נ״ט. ביווני Μαασαίας, וכך נמסר בע׳ אף השם מַעֲשֵׂיָה (ירמ׳ ל״ז ג׳, דה״א ט״ו כ׳, ועוד). – חסדיה. שם זה נמצא בדה״א ג׳ כ׳. ובפש׳: שְׂרָיָה. – בבבל. בסורי: לבבל. אולי רצה להתאים אל מה שנאמר בסוף חזון ברוך הסורי, היינו שברוך שלח אגרת מארץ ישראל לבבל, ולא הרגיש שבפ״ג מסופר שברוך גופו קרא את הספר באזני העם
ב שבבבל. – בשנה החמישית. נראה שכוונתו לשנת החרבן (ע׳ ב׳ כ״ו) הראשון. אבל יחזקאל מונה מגלות ראשונה ע״י גבוכדראצר כשהגלה ליויכין עשר שנים קודם לכן. – בשבעה לחדש בעת... כך בסורי־היכס׳ של תיאודוטיון: בעדא, ורצונו לומר בשבעה
ד באב, שבו לכדו הכשדים את ירושלים. – ובני המלכים. בני משפחת המלך. – נהר־סוד. כיון שיכניה המלך היה בין השומעים והוא היה שבוי בבבל (מל״ב כ״ה כ״ז ואילך, ירמ׳ נ״ב ל״א ואילך) יש לשער שנהר סוד (בפש׳: צור, בצד״י ורי״ש)
ז היה קרוב לעיר בבל (אולי היה פלג מפלגי פרת). ואין מקומו ידוע. – יויקים בן־חלקיה בן־שלום הכהן. אינו ידוע ממקום אחר. לפי דה״א ה׳ ל״ט–מ׳ סדרם של הכהנים הגדולים כך הוא: שלום חלקיה עזריה שריה, ושריה היה כהן גדול בשעת החורבן. ומתוך הלשון ואל הכהנים שבסמוך נראה שהכהן כאן=הכהן הגדול (על דרך מל״א ד׳ ב׳, מל״ב י״א ט׳, י״ב ח׳. והשוה ויקרא י״ג ב׳ אל אהרן הכהן או אל
ח אחד מבניו הכהנים). – בקחתו. כשלקח ברוך (נזכר בפ״ג) שנמצא אז בבבל. ועל כרחנו נמשיך פעל זה אל הנושא שבפ״ג, שהרי על כל פנים אין לעשות כאן לנושא את יויקים בן חלקיה הכהן שבפ״ז (שהיה בירושלים). – על כלי הזהב שהוציא גבוכדראצר מבית המקדש ע׳ מל״ב כ״ד י״ג ודה״ב ל״ו י׳ (וכן ירמ׳ כ״ז ט״ז וי״ח ואילך, כ״ח

ט עָשָׂה צִדְקִיָּהוּ בֶן־יֹאשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה: אַחֲרֵי הַגְלוֹת נְבוּכַדְרֶאצַּר
מֶלֶךְ בָּבֶל אֶת־יְכָנְיָה וְאֶת־הַשָּׂרִים וְאֶת־הַמַּסְגֵּר וְאֶת־הַגִּבּוֹרִים וְאֶת־
י עַם־הָאָרֶץ מִירוּשָׁלַם וַיְבִיאֵם בָּבֶל: וַיֹּאמְרוּ הִנֵּה שָׁלַחְנוּ אֲלֵיכֶם
כֶּסֶף וּקְנִיתֶם בַּכֶּסֶף עֹלוֹת וְחַטָּאוֹת וּלְבוֹנָה וַעֲשִׂיתֶם מִנְחָה וְהַעֲלִיתֶם
יא עַל־מִזְבַּח יְיָ אֱלֹהֵינוּ: וְהִתְפַּלַּלְתֶּם לְחַיֵּי נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וּלְחַיֵּי
יב בֵּלְשַׁאצַּר בְּנוֹ כִּי יִהְיוּ יְמֵיהֶם כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל־הָאָרֶץ: וַיְיָ יִתֶּן־עֹז
לָנוּ וְיָאִיר עֵינֵינוּ וְנִחְיֶה בְּצֵל נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וּבְצֵל בֵּלְשַׁאצַּר
יג בְּנוֹ וְנַעַבְדֵם יָמִים רַבִּים וְנִמְצָא־חֵן לִפְנֵיהֶם: וְהִתְפַּלַּלְתֶּם בַּעֲדֵנוּ
אֶל־יְיָ אֱלֹהֵינוּ כִּי חָטָאנוּ לַייָ אֱלֹהֵינוּ וְלֹא שָׁב אַף יְיָ וַחֲמָתוֹ מִמֶּנּוּ
יד עַד־הַיּוֹם הַזֶּה: וּקְרָאתֶם אֶת־הַסֵּפֶר הַזֶּה אֲשֶׁר שָׁלַחְנוּ אֲלֵיכֶם
טו [בְּבוֹאֲכֶם] לְהִתְוַדּוֹת בְּבֵית יְיָ בְּיוֹם־חַג וּבִימֵי מוֹעֵד: וַאֲמַרְתֶּם לַייָ
אֱלֹהֵינוּ הַצְּדָקָה וְלָנוּ בֹּשֶׁת הַפָּנִים כַּיּוֹם הַזֶּה לְאִישׁ יְהוּדָה וּלְיוֹשְׁבֵי
טז–יז יְרוּשָׁלָיִם: וּלְמְלָכֵינוּ וּלְשָׂרֵינוּ וּלְכֹהֲנֵינוּ וְלִנְבִיאֵינוּ וְלַאֲבוֹתֵינוּ: אֲשֶׁר
יח חָטָאנוּ לַייָ וּמָרַדְנוּ־בוֹ: וְלֹא שָׁמַעְנוּ בְּקוֹל יְיָ אֱלֹהֵינוּ לָלֶכֶת בְּתוֹרַת
יט יְיָ אֲשֶׁר נָתַן לְפָנֵינוּ: לְמִן־הַיּוֹם אֲשֶׁר הוֹצִיא יְיָ אֶת־אֲבוֹתֵינוּ מֵאֶרֶץ
מִצְרַיִם וְעַד־הַיּוֹם הַזֶּה מַמְרִים הָיִינוּ עִם־יְיָ אֱלֹהֵינוּ וּמָרַדְנוּ־בוֹ]
כ לְבִלְתִּי שְׁמֹעַ בְּקוֹלוֹ: וַתִּדְבַּק עָלֵינוּ הָרָעָה וְהָאָלָה אֲשֶׁר צִוָּה יְיָ
אֶת־מֹשֶׁה עַבְדּוֹ בַּיּוֹם אֲשֶׁר הוֹצִיא אֶת־אֲבוֹתֵינוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לָתֶת־
כא לָנוּ אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ כַּיּוֹם הַזֶּה: וְלֹא שָׁמַעְנוּ בְּקוֹל יְיָ אֱלֹהֵינוּ
כב כְּכָל־דִּבְרֵי הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר שָׁלַח אֵלֵינוּ: וַנֵּלֶךְ אִישׁ בִּשְׁרִירוּת לִבּוֹ
הָרָע לַעֲבֹד אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְלַעֲשׂוֹת הָרַע בְּעֵינֵי יְיָ אֱלֹהֵינוּ:

ג׳–ד׳). לאחר שנה (588) הוציא אף כלי הכסף. ע׳ מל״ב כ״ה ט״ו. ירמ׳ נ״ב י״ט. על
תקותם של נביאי השקר להחזיר את הכלים מבבל לירושלים ע׳ ירמ׳ כ״ז ט״ז ואילך.
ט כ״ח ג׳ וו׳. ובאמת הוחזרו הכלים בפקודתו של כורש (עזרא א׳ ז׳–י״א). — לפ״ט השוה
ירמ׳ כ״ד א׳ ומל״ב כ״ד י״ד. — ואת־המסגר. כן ביווני. ובסורי: ואת־הֶחָרָשׁ. —
י–יא ויאמרו. במכתב. — מנחה. נמסר ביווני כצורתו: μάννα. — בלשאצר. שם בבלי
שענינו: בֵּל־שַׁר־אֻצֻּר=בֵּל יִצֹּר את המלך. כאן בלשאצר הוא (כמו בדניאל ה׳ ב׳, י״ג,
י״ח וכ״ב) בנו של נבוכדראצר. ובאמת בנו של נבונאיד (=נבו חונן) מלך בבל האחרון
(שנפל לפני כורש) היה. —

א ט״ו—ב ה׳. וידוי השרידים שבירושלים.

טו–יח קיצור לשון מדניאל ט׳ ז׳ י׳. בכלל נראית בפרק זה ובסמוך השפעה של סגנון
יט דניאל ט׳. — ומרדנו. כך לפי הסורי ולפי דניאל ט׳ ה׳ וי״א. והיווני אפשר שקרא
בטעות ומהרנו (ἐσχεδιάζομεν). ואפשר שלשונו היווני נשתבש (ע׳ Charles, Apok. and
Pseudep. I, 578). —

ב וַיָּקֶם יְיָ אֶת־דְּבָרוֹ אֲשֶׁר דִּבֶּר עָלֵינוּ וְעַל־שׁוֹפְטֵינוּ אֲשֶׁר שָׁפְטוּ
אֶת־יִשְׂרָאֵל וְעַל־מְלָכֵינוּ וְעַל־שָׂרֵינוּ וְעַל־אִישׁ יִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה׃
ב לְהָבִיא עָלֵינוּ רָעָה גְדוֹלָה אֲשֶׁר־לֹא נֶעֶשְׂתָה תַּחַת כָּל־הַשָּׁמַיִם
ג כַּאֲשֶׁר עָשָׂה בִּירוּשָׁלַםִ כַּכָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה׃ לְאָכְלֵנוּ אִישׁ בְּשַׂר
ד בְּנוֹ וְאִישׁ בְּשַׂר בִּתּוֹ׃ וַיִּתֵּן אוֹתָנוּ לְזַעֲוָה לְכָל־הַמַּמְלָכוֹת אֲשֶׁר
סְבִיבוֹתֵינוּ לְחֶרְפָּה וּלְשַׁמָּה בְּכָל הַגּוֹיִם מִסָּבִיב אֲשֶׁר הִדִּיחָם יְיָ
ה שָׁמָּה׃ וַיִּהְיוּ לְמַטָּה וְלֹא לְמָעְלָה כִּי חָטָאנוּ לַיְיָ אֱלֹהֵינוּ לְבִלְתִּי
ו שְׁמֹעַ בְּקוֹלוֹ׃ לַיְיָ אֱלֹהֵינוּ הַצְּדָקָה וְלָנוּ וְלַאֲבוֹתֵינוּ בֹּשֶׁת הַפָּנִים
ז כַּיּוֹם הַזֶּה׃ אֲשֶׁר דִּבֶּר יְיָ עָלֵינוּ כָּל־הָרָעוֹת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בָּאוּ עָלֵינוּ׃
ח–ט וְלֹא חִלִּינוּ אֶת־פְּנֵי יְיָ לָשׁוּב אִישׁ מִמּוֹעֲצוֹת לִבּוֹ הָרָע׃ וַיִּשְׁקֹד יְיָ עַל־
הָרָעוֹת וַיְבִיאֵם יְיָ עָלֵינוּ כִּי צַדִּיק הוּא יְיָ עַל־כָּל־דְּבָרָיו אֲשֶׁר צִוָּה
י אֹתָנוּ׃ וְלֹא שָׁמַעְנוּ בְקוֹלוֹ לָלֶכֶת בְּתוֹרֹת יְיָ אֲשֶׁר נָתַן לְפָנֵינוּ׃
יא וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ אֶת־עַמְּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּיָד
חֲזָקָה וּבְאֹתוֹת וּבְמוֹפְתִים וּבְכֹחַ גָּדוֹל וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וַתַּעַשׂ־לְךָ שֵׁם
יב כַּיּוֹם הַזֶּה׃ חָטָאנוּ וְהֶעֱוִינוּ וְהִרְשַׁעְנוּ יְיָ אֱלֹהֵינוּ בְּכָל־צִדְקֹתֶיךָ׃
יג יָשָׁב־נָא אַפְּךָ מִמֶּנּוּ כִּי נִשְׁאַרְנוּ מְעַט בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר הֲפִיצֹתָנוּ שָׁמָּה׃
יד שְׁמַע יְיָ אֶל־תְּפִלָּתֵנוּ וְאֶל־תַּחֲנֻנֵנוּ וּפַלְּטֵנוּ לְמַעַנְךָ וְתֶן־לָנוּ חֵן לִפְנֵי
טו שֹׁבֵינוּ׃ לְמַעַן דַּעַת כָּל־הָאָרֶץ כִּי אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ כִּי שִׁמְךָ נִקְרָא
טז עַל־יִשְׂרָאֵל וְעַל־זַרְעוֹ׃ יְיָ הַשְׁקִיפָה מִמְּעוֹן קָדְשְׁךָ וְשִׂים לִבְּךָ אֵלֵינוּ
יז הַטֵּה יְיָ אָזְנְךָ וּשְׁמָע פְּקַח עֵינֶיךָ וּרְאֵה׃ כִּי לֹא הַמֵּתִים בִּשְׁאוֹל
יח אֲשֶׁר לֻקְּחָה רוּחָם מִקִּרְבָּם יִתְּנוּ כָבוֹד וָצֶדֶק לַיְיָ׃ כִּי הַנֶּפֶשׁ הַמְּצֵרָה
עַל־גְּדֻלָּה [אֲשֶׁר עָבְרָה] הַהוֹלֵךְ שָׁחוֹחַ וְכוֹשֵׁל וְעֵינַיִם כָּלוֹת וְנֶפֶשׁ
יט נַעֲנָה הֵמָּה יִתְּנוּ לְךָ יְיָ כָּבוֹד וָצֶדֶק׃ כִּי לֹא עַל־צִדְקֹת אֲבֹתֵינוּ
כ וּמְלָכֵינוּ אֲנַחְנוּ מַפִּילִים תְּחִנָּתֵנוּ לְפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ׃ כִּי שִׁלַּחְתָּ אַפְּךָ
כא וַחֲמָתְךָ בָּנוּ כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ בְּיַד עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים לֵאמֹר׃ כֹּה אָמַר
יְיָ הַטּוּ שִׁכְמְכֶם וְעִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וּשְׁבוּ עַל־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר
כב נָתַתִּי לַאֲבוֹתֵיכֶם׃ וְאִם־לֹא תִשְׁמְעוּ בְּקוֹל יְיָ לַעֲבֹד אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל׃
כג וְהִשְׁבַּתִּי מֵעָרֵי יְהוּדָה וּמֵחוּצוֹת יְרוּשָׁלַםִ קוֹל שָׂשׂוֹן וְקוֹל שִׂמְחָה

ב ה לסגנון השוה דב׳ כ״ח י״ג. —

ב ו׳–ג ח׳. וידוי הגולים שבבבל.

ו–ט פתיחה זו דומה לפתיחה של הוידוי הקודם (א׳ ט״ו). — ד ב ר י ו. כך יש למסור
יז כאן ἔργα (ע׳ 238 ,Антонинъ). — לפי״ז השוה תהל׳ ו׳ ו׳. פ״ח י״א. קט״ו י״ז ועוד. —

כד קוֹל חָתָן וְקוֹל כַּלָּה וְהָיְתָה כָל־הָאָרֶץ לְשַׁמָּה מֵאֵין יוֹשֵׁב: וְלֹא
שָׁמַעְנוּ בְּקוֹלְךָ לַעֲבֹד אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וַתָּקֶם אֶת־דְּבָרֶיךָ אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ
בְּיַד עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים לְהוֹצִיא אֶת־עַצְמוֹת מְלָכֵינוּ וְאֶת־עַצְמוֹת
כה אֲבוֹתֵינוּ מִמְּקוֹמָן: וְהִנֵּה הֵן מֻשְׁלָכוֹת לְחֹרֶב הַיּוֹם וּלְקֶרַח הַלָּיְלָה
כו וַיָּמוּתוּ בְּתַחֲלוּאִים רָעִים בְּרָעָב וּבַחֶרֶב וּבַדָּבֶר: וַתִּתֵּן אֶת־הַבַּיִת
אֲשֶׁר נִקְרָא שִׁמְךָ עָלָיו כַּיּוֹם הַזֶּה בִּגְלַל רָעַת בֵּית יִשְׂרָאֵל וּבֵית
כז יְהוּדָה [לְשַׁמָּה]: וְעָשִׂיתָ לָנוּ אֱלֹהֵינוּ כְּכָל־חֲסָדֶיךָ וּכְכָל־רַחֲמֶיךָ
כח הַגְּדוֹלִים: כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ בְּיַד מֹשֶׁה עַבְדְּךָ בְּיוֹם צַוֹּתְךָ אוֹתוֹ לִכְתֹּב
כט אֶת־תּוֹרָתְךָ לִפְנֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: אִם־לֹא תִשְׁמְעוּ בְּקוֹלִי וְהָיָה
ל הֶהָמוֹן הַגָּדוֹל הָרַב הַזֶּה לִמְעַט בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר אֲפִיצֵם שָׁמָּה: כִּי
יָדַעְתִּי כִּי־לֹא יִשְׁמְעוּ אֵלַי כִּי עַם־קְשֵׁה־עֹרֶף הוּא וְהֵשִׁיבוּ אֶל־לִבָּם
לא בְּאֶרֶץ שִׁבְיָם וְיָדְעוּ כִּי אֲנִי יְיָ אֱלֹהֵיהֶם: וְנָתַתִּי לָהֶם לֵב וְאָזְנַיִם
לב קַשּׁוּבוֹת: וְהוֹדוּ לִי בְּאֶרֶץ שִׁבְיָם וְזָכְרוּ אֶת־שְׁמִי וְשָׁבוּ מִקְּשִׁי עָרְפָּם
לג וּמֵרֹעַ מַעַלְלֵיהֶם: כִּי יִזְכְּרוּ אֶת־דֶּרֶךְ אֲבוֹתֵיהֶם אֲשֶׁר חָטְאוּ לִפְנֵי יְיָ:
לד וַהֲשִׁיבוֹתִים אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לַאֲבוֹתָם לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק
לה וּלְיַעֲקֹב וִירֵשׁוּהָ וְהִרְבֵּיתִים וְלֹא יִמְעָטוּ: וַהֲקִימוֹתִי לָהֶם בְּרִית עוֹלָם
לִהְיוֹת לָהֶם לֵאלֹהִים וְהֵמָּה יִהְיוּ לִי לְעָם וְלֹא אֶתּשׁ עוֹד אֶת־עַמִּי
יִשְׂרָאֵל מֵעַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם:

ג יְיָ צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל נֶפֶשׁ מְצֵרָה וְרוּחַ עֲטוּפָה צוֹעֶקֶת
ב–ג אֵלֶיךָ: שְׁמַע יְיָ וְחָנֵּנוּ כִּי חָטָאנוּ־לָךְ: כִּי אַתָּה שׁוֹכֵן עַד וַאֲנַחְנוּ
ד אוֹבְדֵי־עַד: יְיָ צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שְׁמַע־נָא אֶל־תְּפִלַּת מְתֵי
יִשְׂרָאֵל וּבְנֵי הַחוֹטְאִים לְךָ אֲשֶׁר לֹא־שָׁמְעוּ בְּקוֹלְךָ יְיָ אֱלֹהֵיהֶם
ה וַתִּתַּךְ עָלֵינוּ הָרָעָה: אַל־תִּזְכֹּר עֲוֹנוֹת אֲבוֹתֵינוּ וּזְכֹרְתָּ אֶת־יָדְךָ וְאֶת־
ו–ז שִׁמְךָ בַּיָּמִים הָאֵלֶּה: כִּי אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ וּלְךָ יְיָ נוֹדֶה: כִּי עַל־כֵּן
נָתַתָּ יִרְאָתְךָ בְּלִבֵּנוּ לְמַעַן נִקְרָא בְשִׁמְךָ וְנוֹדְךָ בְּאֶרֶץ שִׁבְיֵנוּ כִּי
ח הֲסִירוֹנוּ מִלְּבָבֵנוּ כָּל־עֲוֹן אֲבוֹתֵינוּ הַחוֹטְאִים לְפָנֶיךָ: הִנֵּה אֲנַחְנוּ
הַיּוֹם בְּאֶרֶץ שִׁבְיֵנוּ אֲשֶׁר הֲפִיצוֹתָנוּ שָׁמָּה לְחֶרְפָּה וּלְאָלָה וּלְשַׁמָּה
ט בְּכָל־עֲוֹנוֹת אֲבוֹתֵינוּ אֲשֶׁר סָרוּ מֵאַחֲרֵי יְיָ אֱלֹהֵינוּ: שְׁמַע יִשְׂרָאֵל
י מִצְוֹת הַחַיִּים הַאֲזִינוּ לָדַעַת בִּינָה: מַה־לְּךָ יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ אוֹיֵב

ג ד מְתֵי ישראל. השוה ישע׳ מ״א י״ד. היווני קרא בטעות מֵתֵי (במ״ם צרויה). —
ג ט׳–ד ד׳. הימנון לחכמה שבתורה.

יא לָמָּה בָלִיתָ בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה: נִטְמֵאתָ בַּמֵּתִים נֶחְשַׁבְתָּ עִם־יוֹרְדֵי־בוֹר:
יב–יג עָזַבְתָּ מְקוֹר חָכְמָה [נָטַשְׁתָּ מַעְיַן בִּינָה]: לוּ הָלַכְתָּ בְּדֶרֶךְ אֱלֹהִים וַתֵּשֶׁב
יד בְּשָׁלוֹם עַד־עוֹלָם: לְמַדָה אֵי־זֶה מְקוֹם בִּינָה אַיֵּה גְבוּרָה אַיֵּה תְבוּנָה
טו לָדַעַת אֵי אֹרֶךְ יָמִים וְחַיִּים וְאֵי מְאוֹר עֵינַיִם וְשָׁלוֹם: מִי מָצָא
טז מְקוֹמָהּ וּמִי בָא אֶל־אוֹצְרוֹתֶיהָ: אַיֵּה מוֹשְׁלֵי הָעַמִּים וְרוֹדֵי בְחַיְתוֹ־
יז אָרֶץ: מְשַׂחֲקֵי בְצִפּוֹר שָׁמַיִם וְאוֹצְרֵי כֶסֶף וְזָהָב בּוֹ בָטְחוּ אֲנָשִׁים
יח וְאֵין־קֵצֶה לְקִנְיָנָם: אֵי חָרָשֵׁי הַכֶּסֶף וְהַדֹּאֲגִים וְאֵין חֵקֶר לְמַעֲשֵׂיהֶם:
יט–כ הֵם אָבְדוּ וְיָרְדוּ שְׁאֹלָה וַאֲחֵרִים קָמוּ תַּחְתָּם: אַחֲרוֹנִים רָאוּ אוֹר
כא וַיֵּשְׁבוּ בָאָרֶץ [מְקוֹם הַחָכְמָה לֹא רָאוּ] וְדֶרֶךְ בִּינָה לֹא יָדָעוּ: לֹא
הֵבִינוּ נְתִיבוֹתֶיהָ [וּמַעְגְּלוֹתֶיהָ לֹא יָדְעוּ] וְלֹא הֶחֱזִיקוּ בָהּ בְּנֵיהֶם
כב מִדַּרְכָּהּ רָחֲקוּ נָסוֹרוּ: לֹא נִשְׁמְעָה בִכְנַעַן וְלֹא נִרְאֲתָה בְתֵימָן:
כג בְּנֵי הָגָר שׁוֹחֲרֵי תְבוּנָה בָּאָרֶץ רוֹכְלֵי מְדָן וְתֵימָא וְהַמֹּשְׁלִים וְדוֹרְשֵׁי
כד תְבוּנָה דֶּרֶךְ חָכְמָה לֹא יָדְעוּ וְלֹא זָכְרוּ נְתִיבוֹתֶיהָ: הָהּ יִשְׂרָאֵל
כה מַה־גָּדוֹל בֵּית־אֱלֹהִים וְרָם מְקוֹם קִנְיָנוֹ: גָּדוֹל הוּא וְאֵין־קֵץ גָּבֹהַּ
כו וְאֵין מִדָּה: שָׁם הָיוּ הַנְּפִילִים אַנְשֵׁי הַשֵּׁם אֲשֶׁר מֵעוֹלָם אַנְשֵׁי מִדּוֹת
כז יוֹדְעֵי מִלְחָמָה: לֹא בְאֵלֶּה בָּחַר אֱלֹהִים וְדֶרֶךְ בִּינָה לֹא לָהֶם נָתָן:
כח–כט וַיֹּאבְדוּ בִּבְלִי־דַעַת סָפוּ בְּאִוַּלְתָּם: מִי עָלָה שָׁמַיִם וַיִּקָּחֶהָ וּמִנִּי־
ל שְׁחָקִים [מִי] הוֹרִידָהּ: מִי עָבַר אֶל־עֵבֶר הַיָּם וַיִּמְצָאֶהָ וַיִּקְנֶהָ בְּחָרוּץ
לא–לב נִבְחָר: אֵין יוֹדֵעַ דַּרְכָּהּ וְאֵין מֵבִין נְתִיבָתָהּ: רוֹאֶה־כֹל הוּא יְדָעָהּ
הוּא חֲקָרָהּ בִּתְבוּנָתוֹ הַמֵּכִין אֶרֶץ עַד־עוֹלָם מִלְאָהּ הוֹלְכֵי עַל־
לג–לד אַרְבַּע: הַמְשַׁלֵּחַ אוֹר וַיֵּלֵךְ יִקְרָאֵהוּ וַיִּשְׁמַע אֵלָיו בִּרְעָדָה: וְהַכּוֹכָבִים
בְּמִשְׁמְרוֹתָם יָאִירוּ וְיָשִׂישׂוּ יִקְרָא לָהֶם וְאָמְרוּ הִנֵּנוּ יָאִירוּ בְשָׂשׂוֹן
לה–לו לִפְנֵי עוֹשֵׂהֶם: הוּא אֱלֹהֵינוּ [וְאֵין זוּלָתוֹ] אַחֵר לֹא יֵחָשֵׁב מִבַּלְעָדָיו: הוּא
לז חָקַר כָּל־דֶּרֶךְ בִּינָה וַיִּתְּנָהּ לְיַעֲקֹב עַבְדּוֹ וּלְיִשְׂרָאֵל יְדִידוֹ: אָז עַל־
הָאָרֶץ נִרְאֲתָה וּבְתוֹךְ אֲנָשִׁים הִתְהַלָּכָה:

ד זֶה־סֵפֶר מִצְוֹת הָאֱלֹהִים וְהַתּוֹרָה הָעֹמֶדֶת לְעוֹלָם כָּל־מַחֲזִיקֶיהָ
ב לְחַיִּים וְעוֹזְבֶיהָ יָמוּתוּ: שׁוּבָה יַעֲקֹב וְהַחֲזֶק־בָּהּ הִתְהַלֵּךְ לְנָגְהָהּ
ג–ד לִפְנֵי אוֹרָהּ: אַל־תִּתֵּן לְאַחֵר כְּבוֹדֶךָ וְיִתְרוֹנְךָ לְעַם נָכְרִי: אַשְׁרֵינוּ

כג מדן. ברא׳ ט״ז ט״ו, כ״ה ב׳. היווני דל״ת ברי״ש נתחלפה לו ומסר Μεῤῥάν. --
לב הולכי על־ארבע. ביווני: בהמות בעלות ארבע רגלים (κτηνῶν τετραπόδων.) —

ד ה׳—כ״ט. ירושלים אל בניה שבגולה: קינה ותנחומין.

ה יִשְׂרָאֵל כִּי טוֹב הָאֱלֹהִים לָנוּ נוֹדָע׃ אַל־תִּירָא עַמִּי זֵכֶר יִשְׂרָאֵל׃
ו נִמְכַּרְתֶּם לַגּוֹיִם לֹא לְהַשְׁמִיד כִּי יַעַן הִכְעַסְתֶּם אֶת־אֱלֹהִים הָסְגַּרְתֶּם
ז–ח לַצָּרִים׃ כִּי הִקְנֵאתֶם עוֹשְׂכֶם וּבְחַתֶּם לַשֵּׁדִים לֹא אֱלוֹהַּ׃ וַתִּשְׁכְּחוּ
ט אֵל מְחוֹלֶלְכֶם אֵל עוֹלָם אַף הֶעֱצַבְתֶּם יְרוּשָׁלַיִם זוּ יוֹלַדְתְּכֶם׃ רָאֲתָה
חֲמַת הָאֱלֹהִים עֲלֵיכֶם וַתֹּאמַר שְׁמַעְנָה שְׁכֵנוֹת צִיּוֹן הֵבִיא אֱלֹהִים
י עָלַי אֵבֶל גָּדוֹל׃ כִּי רָאִיתִי שְׁבִי בָנַי וּבְנוֹתַי אֲשֶׁר הֵבִיא עֲלֵיהֶם
יא–יב אֵל עוֹלָם׃ בְּשָׂשׂוֹן גִּדַּלְתִּים וּבִבְכִי וְאֵבֶל שִׁלַּחְתִּים׃ אִישׁ אַל
יִשְׂמַח־לִי [וְאַל־יַגְדֵּל פִּיו] הָאַלְמָנָה וַעֲזוּבַת הָרַבִּים עַל־הַטֹּאת בָּנַי
יג נְשַׁמּוֹתִי׃ יַעַן מִתּוֹרַת אֱלֹהִים סָרוּ וְחֻקּוֹתָיו לֹא יָדְעוּ בְּדַרְכֵי מִצְוֹת
יד אֱלֹהִים לֹא הָלָכוּ וּנְתִיבוֹת מוּסַר צִדְקָתוֹ לֹא דָרָכוּ׃ בֹּאנָה שְׁכֵנוֹת
צִיּוֹן [יֹשְׁבוֹת סְבִיבוֹתֶיהָ] זְכֹרְנָה גָּלוּת בָּנַי וּבְנוֹתַי אֲשֶׁר הֵבִיא עֲלֵיהֶם אֵל
טו עוֹלָם׃ כִּי נָשָׂא עֲלֵיהֶם גּוֹי מֵרָחוֹק גּוֹי עַז־פָּנִים וְנִלְעַג לָשׁוֹן פְּנֵי זָקֵן
טז לֹא נָשְׂאוּ וְנַעַר לֹא חָנָנוּ׃ וַיּוֹלִיכוּ אֶת־אֲהוּבֵי הָאַלְמָנָה וְאֶת־הַגַּלְמוּדָה
יז שִׁכְּלוּ מִבְּנוֹתֶיהָ׃ וַאֲנִי מַה־כֹּחִי כִּי אוֹשִׁיעֲכֶם [וְכִי אַצִּילְכֶם מִיַּד בְּנֵי־נֵכָר]׃
יח–יט הַמֵּבִיא הָרָעוֹת עֲלֵיכֶם [הוּא] יַצִּיל אֶתְכֶם מִיַּד אוֹיְבֵיכֶם׃ לְכוּ בָנִים לֵכוּ
כ וַאֲנִי שׁוֹמֵמָה נִשְׁאַרְתִּי׃ בִּגְדֵי שָׁלוֹם פָּשַׁטְתִּי וְשַׂק עֱנוּתִי לָבַשְׁתִּי בְּיָמַי
כא אֶקְרָא יָהּ [וְאֶל־אֱלֹהִים אָרִים קוֹלִי]׃ אַל־נָא בָנִים תִּירָאוּ קִרְאוּ אֶל־
כב אֱלֹהִים וְהִצִּילְכֶם מֵעֹשֶׁק מִיַּד אוֹיֵב׃ וַאֲנִי אֶל־אֵל־עוֹלָם אֲקַוֶּה יְשׁוּעַתְכֶם
וּבָאָה לִי שִׂמְחָה מֵעִם־קָדוֹשׁ עַל־הַחֶסֶד יְבוֹאֲכֶם מְהֵרָה מֵאֵת אֵל
כג מוֹשִׁיעֲכֶם׃ כִּי בְּאֵבֶל וּבִבְכִי שִׁלַּחְתִּיכֶם וּבְשָׂשׂוֹן וּבְשִׂמְחַת־עוֹלָם
כד יְשִׁיבְכֶם־לִי הָאֱלֹהִים׃ וְכַאֲשֶׁר רָאוּ עַתָּה שְׁכֵנוֹת צִיּוֹן גָּלוּתְכֶם כֵּן
תִּרְאֶינָה מְהֵרָה יְשׁוּעַת אֱלֹהֵיכֶם תְּבוֹאֲכֶם בְּכָבוֹד גָּדוֹל וּבְהֲדַר אֵל
כה עוֹלָם׃ הַבְלִיגוּ בָנִים עַל חֲמַת־אֵל בָּאַתְכֶם אִם רְדָפְךָ הָאוֹיֵב
כו מְהֵרָה תִּרְאֶה בְאָבְדוֹ וְאַתָּה עַל־צַוְּארֵיהֶם תִּדְרֹךְ׃ בָּנַי טְפוּחַי הָלְכוּ
כז אֳרָחוֹת עֲקַלְקַלּוֹת הוּבְלוּ כְּעֵדֶר גָּזוּל בְּיַד אוֹיֵב׃ אַל־תִּירְאוּ בָּנַי
וְקִרְאוּ אֶל־הָאֱלֹהִים וְהָיָה לָכֶם זִכָּרוֹן לִפְנֵי הַמֵּבִיא [אֶת־הָרָעָה]׃
כח וְכַאֲשֶׁר הָיָה עִם־לְבַבְכֶם לִתְעוֹת מֵאַחֲרֵי אֱלֹהִים כֵּן תָּשׁוּבוּ פִּי־
כט עֲשָׂרָה לְבַקְּשׁוֹ׃ וְהַמֵּבִיא עֲלֵיכֶם אֶת־הָרָעוֹת שִׂמְחַת עוֹלָם הוּא יָבִיא
ל לָכֶם בִּישׁוּעַתְכֶם׃ אַל תִּירְאִי יְרוּשָׁלַיִם אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמוֹ עָלַיִךְ הוּא
לא–לב יְנַחֲמֵךְ׃ [וְהֵבִיא] שֹׁד לִמְעַנַּיִךְ וְלַשְּׂמֵחִים לְאֵידֵךְ׃ שֹׁד לֶעָרִים אֲשֶׁר

ד ל׳–ה ס׳. תנחומי ה׳ לירושלים.

לג הֶעֱבִידוּ אֶת־בָּנַיִךְ שֹׁד לְגֹזֶלֶת אֶת־בָּנָיִךְ: כִּי כַּאֲשֶׁר שָׂמְחָה לְאֵידֵךְ
לד וְשָׂשָׂה לְשִׁבְרֵךְ כֵּן תֵּעָצֵב עַל־שׁוֹמְמוּתָהּ־הִיא: וּמְשׂוֹשׂ הֲמוֹנָהּ
לה אַשְׁבִּית מִמֶּנָּה וַעֲלִיצוּתָהּ אֶהֱפֹךְ לְאֵבֶל: כִּי־אֵשׁ מֵעִם־יְיָ תָּבֹא עָלֶיהָ
לו לְיָמִים רַבִּים וְהָיְתָה מוֹשַׁב לִשְׂעִירִים לְנֵצַח נְצָחִים: שְׂאִי עֵינַיִךְ
לז מִזְרָחָה יְרוּשָׁלַםִ וּרְאִי הַשִּׂמְחָה הַבָּאָה לָךְ מֵאֵת אֱלֹהִים: הִנֵּה בָנַיִךְ
אֲשֶׁר שִׁלַּחַתְּ יָבֹאוּ לָךְ נִקְבָּצִים מִמִּזְרָח וּמִמַּעֲרָב בִּדְבַר קָדוֹשׁ [יִשְׂמְחוּ]
בִּכְבוֹד אֱלֹהִים יַעֲלֹזוּ:

ה הָסִירִי יְרוּשָׁלַםִ בִּגְדֵי אֶבְלֵךְ וְעָנְיֵךְ וְלִבְשִׁי תִּפְאֶרֶת כְּבוֹד
ב אֱלֹהִים לְעוֹלָם: עֲטִי מְעִיל צִדְקַת אֱלֹהִים וְשִׂימִי עַל־רֹאשֵׁךְ פְּאֵר־
ג–ד כְּבוֹד יְיָ: כִּי תַחַת כָּל־הַשָּׁמַיִם יַרְאֶה אֱלֹהִים הֲדָרֵךְ: וְקָרָא לָךְ
ה מֵאֵת אֱלֹהִים שֵׁם עוֹלָם שְׁלוֹם־צְדָקָה וּכְבוֹד יִרְאַת יְיָ: קוּמִי
יְרוּשָׁלַםִ וְעִמְדִי עַל־הַר גָּבֹהַּ וּשְׂאִי עֵינַיִךְ מִזְרָחָה וּרְאִי בָנַיִךְ נִקְבְּצוּ
מִמַּעֲרַב שֶׁמֶשׁ וּמִמִּזְרָחָה שְׂמֵחִים לְאִמְרַת קָדוֹשׁ כִּי זְכָרָם אֱלֹהִים:
ו כִּי בְרֶגֶל מֵעִמָּךְ יָצְאוּ נְהוּגִים בְּיַד אוֹיֵב וּבְעַל כִּסֵּא־מְלוּכָה מוּבָלִים
ז בִּכְבוֹד יְבִיאֵם לָךְ אֱלֹהִים: כִּי כָל־הַר גָּבֹהַּ וְגִבְעוֹת עוֹלָם בִּדְבַר
אֱלֹהִים יִשְׁפָּלוּ וְגֵאָיוֹת יִנָּשְׂאוּ לְמִישׁוֹר הָאָרֶץ לְמַעַן יֵלְכוּ יִשְׂרָאֵל
ח לָבֶטַח לִכְבוֹד אֱלֹהִים: וִיעָרוֹת וְכָל־עֲצֵי־בֹשֶׂם בִּדְבַר אֱלֹהִים עַל־
ט יִשְׂרָאֵל יָסֹכּוּ: כִּי בְשִׂמְחָה יוֹבִיל אֱלֹהִים אֶת־יִשְׂרָאֵל בְּאוֹר כְּבוֹדוֹ
וּבְחֶסֶד וּבִצְדָקָה מֵאִתּוֹ:

ד לז השוה ישע׳ מ״ג ה׳ ממזרח אביא זרעך וממערב אקבצך. —
ה ב־ח השוה שם נ״ב א׳. — שם מ׳ ט׳. מ״ט י״ח. — שם ס״ו כ׳. מ״ט כ״ב. — שם מ״א
ט י״ח–י״ט. — שם נ״ה י״ב. —

חזון ברוך א

מבוא

א. שם הספר.

בראשו של הספר בתרגומו הסורי כתוב: כתבא דגלינא דברוך בר נריא דמפקי מן יוניא לסורייא (=ספר גלוי ברוך בן נריה שנתרגם מיוונית לסורית). והוא מתאים לשם חזון בעברית.

ב. תכן הספר והשאלה על שלימותו.

את הספר יש לחלק לי״א ראשים, וזה תכנם:

א) שליחות ברוך מפי הגבורה אל ירמיה רבו ושאר הנבחרים להודיעם את הגזרה על חרבן העיר ופיזור ישראל בגוים (א׳–ה׳).

ב) מראה גניזת כלי המקדש והחרבן על ידי מלאכי מרום (ו׳–ט׳).

ג) ירמיה נצטוה לילך עם הגולים לבבל וברוך נשאר ונשא קינה על חרבן ציון ונבואה על סופה של בבל (י׳–י״ב).

ד) שאלות ותשובות בין ברוך והשכינה על הנהגת העולם מצד יסורי הצדיקים ושלות הרשעים (י״ג–כ׳).

ה) תפלת ברוך שתתקיים ההבטחה לאחרית הימים במהרה ותשובת ה׳ שההבטחה בוא תבוא בשעתה והודעה על פרטי המאורעות לעתיד לבוא (כ״א–ל׳).

ו) עידוד לאומה לקראת מאורעות קשים – התקשרות העם בברוך – קינת ברוך על חרבות המקדש (ל״א–ל״ה).

ז) מראה היער והגפן והמעין והארז – פשר המראה ושאלה־ותשובה על המשומדים והגרים שבישראל – הודעה לברוך על פטירתו וצוואתו לטובי העם (ל״ו–מ״ו).

ח) תפלת ברוך לה׳ שיגן על ישראל בזכות התורה – שאלות־ותשובות על דמות המתים שיקומו לתחיה ועל סופם של הצדיקים והרשעים (מ״ז–נ״ב).

ט) מראה הענן של מים שחורים ובהירים ופשרו – הודעה לברוך על פטירתו לאחר ארבעים יום וציווי ללמד את העם (נ״ג–ע״ו).

י) ברוך הוכיח את העם, ולבקשתם כתב שתי אגרות אל תשעת השבטים וחצי השבט שבאשור ואל שני השבטים וחצי השבט שבבבל (ע״ז).

יא) אגרת ששלח ברוך אל תשעת השבטים וחצי השבט בידי נשר (ע״ח–פ״ז).

מתוך להיטות אחר שיטות של חלוקת המקורות, שהנכרים להוטים אחריה, ראה Charles צורך להרבות בחלוקת מקורות אף בספר זה, חזון ברוך, ופוררהו ומתוך כך קלקל הבנתו. הוא לא עמד על כך שספר של רמזים וויכוחים מסותרים וכוונות טמירות על כרחו יהיו בו מקומות שהם נראים לקורא המאוחר כסתירות ותמיהות.

עוד ב׳ שאלות מתעוררות לגבי הקורא ביחס לשלימותו של הספר: א) אין בסופו תוספת ב׳ בצורת אגרת שכתב ברוך אל גלות שני השבטים וחצי השבט שבבבל. ב) אין בו בספר סיפור המעשה על הסתלקותו של ברוך שקבל עליה הודעה מן השמים בפרק ע״ו (פסוקים ב׳–ה׳). אבל השאלה השניה מתישבת בקלות: הרי הדעת נותנת שברוך כתב את ספרו קודם הסתלקותו, ומעצמו מובן שלא היה סיפק בידו ליתן אף פרשת אותו מאורע הפלאים שהיה כלו בבחינת מעשה נסים ורז. ועל השאלה הראשונה אין בידנו להכריע.

ג. על בעל הספר.

הסופר היה בקי גדול בספרי המקרא בגופם העברי ואף בספרים החיצונים והיה ספוג וחדור ברוחם. ומכאן הקפדתו על הצורה הפיוטית והצטיינותו בסגנונו. בפרט בולטות מדותיו אלו בקינתו על הריסות ירושלים ובביטוי שהוא נותן לרגש שאיפתו לנקמה באויבי עמו (פרקים י׳—י״ב). בעיקר היה גדול באגדה: ספרו רווי כלו הלך־נפש והשתפכות נפש בהתרוממות ובהתלהבות. בתולדותיה של האגדה תופס הוא מקום של ראשון לגבי אחרונים: מתוך דבריו על חרבן ירושלים, על בנין ציון לעתיד לבוא, על מנשה מלך יהודה ועוד, אנו עומדים על ראשית טיפוסיה של האגדה בתקופה שקדמה לאגדת רבותינו התנאים והאמוראים. מעמיד הוא בספרו לברוך בן נריה במעלה גדולה מירמיה הנביא: בגילוי שכינה נמסרים לו דברים שעליו להגיד לירמיה. כלו׳ הוא משמש בבחינת מתווך בין שכינה וירמיה.

ד. זמנו של בעל הספר.

ממקום אחד שבספר נראה שנכתב אחר החרבן. שכך הוא אומר (ה׳ ב׳—ג׳): אבל אז היינו בארצנו... ואנחנו מארצנו יצאנו. על כל פנים נכתבו הדברים הללו זמן לא רב לאחר החרבן, — כך נראה מתוך השוואות בהשתלשלות האגדה על החרבן: הוא — בעל הספר — עדיין מצטער בעיקר על חרבן ירושלים. ארבעה מלאכים שירדו מן השמים עומדים בארבעה קצות העיר ושורפים אותה, שלא ישתבחו האויבים אחר כך במעשה נצחונם שהם כבשוה והחריבוה (פרקים ו׳—ח׳). ואילו באגדת החרבן בתקופה מאוחרת אותם ארבעת המלאכים יורדים ממרום וכל מלאך לפיד של אש בידו והם שולחים אש בארבע זויות של היכל ושורפים אותו (פסיקתא רבתי קל״א א׳). ראשונים מתאבלים על שרפת העיר, ואילו אחרונים — הם כבר מצאו להם עיר אחרת — — — במקומות גלותם! — על המקדש הם מתאבלים. אמור מעתה: בעל חזון ברוך עדיין לא מצא לו עיר אחרת בעולם תמורתה של ירושלים.

ביתר דיוק יש להגדיר זמנו (כדעת רוזינתאל 91—90) מתוך הפרקים ע׳—ע״א, שבהם מדובר על מלחמה וזְוָעַת הארץ, שתי פורעניות אלו שארץ ישראל ניצלה מהן. לפי השערתו של רוזנתאל יש כאן רמז לרעש־אדמה גדול שהיה בסוף שנת 115 לסה״נ בסוריה ושא״י ניצלה הימנה, וזה היה בזמן של מלחמת טראיאנוס נגד הארמינים והפרתים. והואיל ובסוף הספר מדובר על שליחת אגרתו של ברוך אל היהודים שבארצות פרת, שבהן נשמדו כל היהודים בפולמוס של קיטוס (L. Quietus) בשנת 116, הרי גמר הספר—שאין בו שום זכר לסופה הנורא של אותה מלחמה—על כרחנו בשנת 116—115 היה׳

ה. הנוסח הסורי של הספר הוא תרגום מיוונית.

חוץ מן הכתבת שבראש הספר (ע׳ לעיל סי׳ א׳) המעידה שהספר ניתרגם מיוונית, יש עוד ראיות אחרות מתוך הספר גופו: כמה מקומות יש בו בספר שמהם נראה שהמתרגם הסורי טעה בכוונת הנוסח היווני, כגון ג׳ ז׳ נמצא בסורי השם תצביתא (=תכשיט) ולפי ההמשך היה צריך להיות השם עולם, וזה יתפרש רק אם נניח שביווני היה κόσμος, ושם זה סובל ב׳ משמעיות: תכשיט ועולם, והסורי טעה ועולם בתכשיט נתחלף לו.

כיוצא בו נמצא ע״ז כ״ג שהחליף κάρφος (=טרף, עלה זית) ב־καρπόν (=פרי זית).

ויש שהעתיק מלים יווניות כצורתן, כגון ו׳ ד׳ למפאדא — λάμπαδα (=לפידים). ו׳ ז׳ פירמא — πύρωμα, י׳ ח׳ סירינות — σειρῆνες, ע״ז י״ד בדילא — ἐν ὕλῃ (=ביער).

כמו כן פרסמו Grenfel-Hunt (בס׳ Oxyrhynchus Papyri, London 1903, III, 3—7) מתוך הפפירין שנמצאו במצרים קטעים של נוסח יווני (משערים שהם מתוך ספר שנכתב במאה ד׳ או ה׳ לערך) לחזון ברוך (י״ב א׳—ה׳, י״ג א׳—ב׳, י״ד א׳ ג׳) והם מתאימים

לנוסח הסורי, חוץ מחילופים אחדים שיסודם הוא כנראה במדותיו של המתרגם. מכל מקום עדיין קשה להכריע אם מיסודו של אותו נוסח יווני שבקטעי הפפירין דווקא היה לפני המתרגם הסורי.

ו. הנוסח היווני נעשה מתוך גוף עברי.

אבל אם יש ראיות שהנוסח הסורי נעשה מתוך נוסח יווני, הרי עוד יותר מאלו יש ראיות מוכיחות שהיווני בשעתו מן הגוף העברי נעשה.

ראיות אלו הן:

א) כמה מליצות יש בו בספר שהן מזכירות ממש לשון הכתובים שבתנ״ך העברי (אבל לא היווני). כגון ב׳ ב׳ הן על כפים חקתיך (ישע׳ מ״ט מ״ז, אבל בתרגום הע׳ χειρῶν=ידים). ב׳ ב׳ כי מעשיכם הם לעיר הזאת כעמוד חזק ותפלותיכם כחומה בצורה (מזכיר ירמ׳ א׳ י״ח בנוסח העברי, אבל לא בע׳). ו׳ ח׳ ארץ ארץ ארץ שמעי דבר אל שדי (ירמ׳ כ״ב כ״ט, אבל בע׳ בא השם ארץ רק פעמים). מ״א ד׳ ויחרדו אל תחת כנפיך (רות ב׳ י״ב). נ״א ד׳ ואזניהם הכבידו משמע (זכריה ז׳ י״א). נ״ח א׳ בעבודה אשר עבדו בבניהם (שמות א׳ ד׳). ע״ג ד׳ יָלְכו בכלמה (ישע׳ מ״ה ט״ז). פ״ד ב׳ הָעֵד העיד בכם משה מלפנים את השמים ואת הארץ (דב׳ ל״א כ״ח).

רק פ״ב ה׳ הוא אומר במליצה על שונאיהם של ישראל שהם כְּרֹק יֵחָשֵׁבוּ, והיא נראית נטולה מתוך תרגום הע׳ לישעיה מ׳ ט״ו (שהוא מוסר כרק נחשבו במקום כדק יטל, ואת הפעל יטל אינו גורס כלל). אבל יתכן שלשון זה אִמְרָה שגורה היא, ורק בדרך מקרה יש לו דמיון לאותו לשון שבע׳.

ב) כמה לשונות בולט בהם רוח הביטוי העברי, כגון י״ח שְׂאוּ קינה, י׳ ט׳ תתני פרי, כ״ט ה׳ ושריג אחד יעשה אלף אשכלות. כ״ט ז׳ ומדי בקר בבקר, ל״ו י׳ לך... אחרי היער, ל״ח ד׳ מִיָּמַי (מל״א א׳ ו׳), מ״א ה׳ מה... יהיה לאלה, מ״ד ב׳ בדרך כל־הארץ. מ״ח ל״א והולכים איש איש לחפצו, נ״ז א׳ וס״ו א׳ תולדות (לענין היסטוריה). ס״ח א׳ זה הדבר, ע״ה ז׳ העלנו ממצרים, ע״ז ד׳ נתן לשבי, ע״ח ה׳ והצדקתם את הדין, פ׳ ו׳ ישיבת ציון, פ״א ד׳ ופ״ג ד׳ ברב חסדיו, פ״ב ב׳ ופ״ה י״ג גוזר דין, פ״ח ב׳ הצדיקים נאספו (ישע׳ נ״ז א׳).

ויש אף לשונות של צלצול עברי, כעין צלצולים של נרדפים, כגון כ״א י״ד כי מה יועיל חַיִל שנהפך לחלי או שֹׂבַע מָזוֹן שנהפך לְרָזוֹן או יֹפִי שנהפך לְדֹפִי. מ״ח ל״ה ונהפך כבוד לקלון ועֹז ישפל לבוז [ושכל לכסל] ויפי יהיה לְדֹפִי. ס״ג ג׳ ויתחזק חזקיה.

ג) הצירוף העברי של שם הפעל עם עתיד, כגון י״ג ג׳ שָׁמֹר תִּשָּׁמֵר. כ״ב ז׳ הָרֹג תֵּהָרֵג. מ״א ו׳ שָׁקֹל יִשָּׁקֵל. מ״ח ל׳ לָקֹחַ תִּלָּקַח. נ׳ ב׳ שׁוֹב תָּשִׁיב. נ״ו ב׳ והודע הודיעך. ע״ה ו׳ אם רַחֵם לא תרחם. ע״ו ב׳ הָלֹךְ תֵּלֵךְ. פ״ב ב׳ נָקֹם יִנָּקֵם. פ״ג א׳ הָבֵא יָבִיא. פ״ג ב׳ דון ידין, הָעֵד הֵעִיד. פ״ג ג׳ וחקר יחקר. פ״ג ו׳ עָבֹר יעברו.

אמת, אפשר לטעון שאף בסורית מקורית מצויה צורה זו. אבל חוץ ממה שבסורית תרגומית נוהגין המתרגמים למסור בצורה זו רק אם היא נמצאת במקורה העברי, הרי הסורי ערך תרגומו מיוונית, — משמע שאף ביוונית היו לפניו אותן הלשונות שנמסרו כצורתן מתוך הגוף העברי.

ד) טעיות שהיו בבחינת פליטות הקולמוס בנוסח העברי או שטעה היווני בקריאת הנוסח העברי, כגון ו׳ ב׳ שבי במקום שֶׁבֶר. נ״ד א׳ במות — יָמוֹת, ס״ז ו׳ עשן — עָנָן, ס״ז ז׳ הגוי — הגוים. ע״ג ב׳ בטל — כטל. ע״ה א׳ יִדְמֶה — יִדַּמֶּה.

ויש לשער שעוד הרבה דברים של הגוף העברי היו בולטים בנוסח היווני אלא ... של ידי דמחריה הסורי

ז. לתולדות הנוסח הסורי של חזון ברוך א'.

המסורת של הנוסח הסורי היא דלה מאד. לאחר שאבדו הגוף העברי והתרגום היוני, לא נשאר מן הנוסח הסורי בשלימותו אלא כ"י אחד. רק מן האגרת שכתב ברוך אל תשעת השבטים וחצי שבעבר הנהר נשתמרו כמה כ"י.

הנוסח הסורי של הספר נמצא בתוך הכ"י של תנ"ך הסורי מן המאה הששית שבאוצר הספרים אמברוסיאנה במילאנו ויצא לאור על ידי A. M. Ceriani בש' 1866 בתרגום רומי. אחר כך, בשנת 1868, הוציא Ceriani אף את הנוסח הסורי גופו בספרו Monomenta sacra et profana ex codicibus praesertim bibliothecae Ambrosianae, opera collegii doctorum eiusdem, Tomus V, Fasc. 2 (pp. 113—180). ובשנת 1882 הו"ל פאקס־מילי פוטוליתוגראפי בס' Translatio Syra Pescitto etc.

אבל אגרת ברוך יצאה לאור אף על ידי R. H. Charles (בסוף תרגומו האנגלי לחזון ברוך הסורי) על פי עשרה כ"י אחרים, חוץ מן הכ"י שהוציא Ceriani (ע' במבואו של Charles לספרו §§ 3—4).

התרגום העברי הניתן בזה נעשה על פי הנוסח הסורי שהו"ל Ceriani בשנת 1868 ולפי חלוקת הפרקים שבאותה ההוצאה. אבל חלוקת הפסוקים נעשית על פי Charles. ואע"פ שלא תמיד נעשו אותן החלוקות של פרקים ופסוקים כהוגן, מכל מקום נתקבלו כאן כמות שהן, שלא להכניס ערבוביה בציטטות.

ביבליוגרפיה

א) הוצאות הספר חזון ברוך:

A. M. Ceriani, Monumenta sacra et profana, Tom. V — Fasc. II, Mediolani 1871

וההוצאה הפוטוליתוגרפית בס'

Translatio Syra Pescitto V. T. e cod. Ambr. Mediolani (1876—1883).

M. Kmoskó, Patrologia Syriaca (ed. Graffin), Paris 1907, Vol. II.

האגרת שבסוף הספר נדפסה בספרים אלו:

Polyglotta Parisiensis, t. IX, p. 366—374 (עם תרגום רומי)

Polyglotta Londinensis (Waltonii), t. I, p. 2—4 (עם תרגום רומי)

P. de Lagarde, Libri Vet. Test. apocryphi syriace, Lipsiae 1861, p. 88—93.

A. M. Ceriani, Biblia Sacra... Pescitto, Mausilii 1887.

R. H. Charles, The Apocalypse of Baruch, London 1896 (p. 125—167).

ב) תרגומים:

רומית:

Ceriani, Monum. sacra 1866, p. 73—98 (ובתיקונים אצל Kmoskó)

C. F. Fritzsche, Libri V T. pseudepigraphi selecti, Lipsiae 1871 (p. 86—131).

אנגלית:

R. H. Charles, The Apocalyse of Baruch, London 1896

The Apocrypha and Pseudepigrapha of the O. T. Vol. II, Oxford 1913 (p. 470—526).

גרמנית:

V. Ryssel (אצל E Kautsch, Die Apokryphen u. Pseudep. d. A T, Tübingen 1900, II, p. 404—446).

I. B. Videt, Die Apokalypsen des Esra und des Baruch in deutscher Gestalt, Leipzig 1924.

P. Riessler, Altjüdisches Schifttum ausserhalb der Bibel, Augsburg 1928 (p. 55—113).

חֲזוֹן בָּרוּךְ א

א וַיְהִי בִּשְׁנַת חָמֵשׁ וְעֶשְׂרִים לִיכָנְיָהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה הָיָה דְבַר יְיָ
ב אֶל־בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה לֵאמֹר: הֲרָאִיתָ אֶת־כָּל־אֲשֶׁר הָעָם הַזֶּה עוֹשֶׂה־
לִי אֲשֶׁר הִרְבּוּ שְׁנֵי הַשְּׁבָטִים הַנִּשְׁאָרִים הָאֵלֶּה לַחֲטֹא מֵעֲשֶׂרֶת
ג הַשְּׁבָטִים אֲשֶׁר יָצְאוּ בַגּוֹלָה: כִּי הַשְּׁבָטִים הָרִאשׁוֹנִים מַלְכֵיהֶם אִלְּצוּם
לַחֲטֹא וְאֵלֶּה הַשְּׁנַיִם הֵם הָיוּ מְאַלְּצִים וּמַמְרִיצִים אֶת־מַלְכֵיהֶם לַחֲטֹא:
ד לָכֵן הִנְנִי מֵבִיא רָעָה עַל־הָעִיר הַזֹּאת וְעַל־יוֹשְׁבֶיהָ וַהֲסִירוֹתִיהָ מִפְּנֵי
עַד־עֵת וְאֶת־הָעָם הַזֶּה אָפִיץ בַּגּוֹיִם לְמַעַן יֵיטַב לַגּוֹיִם וְעַמִּי שֶׁלִּי
יְוֻסַּר עַד־בּוֹא הַיּוֹם וְהִתְאַוּוּ אֶת־יְמֵי הַטּוֹבָה:

ב וְאֵלֶּה הַדְּבָרִים דִּבַּרְתִּי אֵלֶיךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תֹּאמַר לְיִרְמְיָהוּ וּלְכָל־
ב אֲשֶׁר כָּמוֹכֶם וְהִתְרַחַקְתֶּם מִן־הָעִיר הַזֹּאת: כִּי מַעֲשֵׂיכֶם לָעִיר הַזֹּאת
כְּעַמּוּד חָזָק וּתְפִלּוֹתֵיכֶם כְּחוֹמָה בְצוּרָה:
ג וְאָמַר אֲהָהּ יְיָ אֱלֹהִים לָמָּה־זֶּה נוֹלַדְתִּי לִרְאוֹת בְּרָעַת אִמִּי:

א. שליחותו של ברוך מפי הגבורה אל ירמיה ועוד נבחרים להודיעם על הגזרה של חרבן ירושלים והפצת העם בגוים (א—ה).

א בשנת חמש ועשרים ליכניה. על כרחנו כוונתו לחיי יהויכין=יכניה (ולא למלכותו) כי בן י״ח היה כשעלה למלוכה (בש׳ 599, ע׳ מל״ב כ״ד ח׳, דה״ב ל״ו ט׳). ואם כן הכתוב עומד כאן בש׳ 592, שנתים קודם בואו של נבוכדראצר. יכניה הלך בשבי שלשה חדשים אחר מלכו. אבל אף אח״כ הוא מתואר כמלך (מל״ב כ״ה כ״ז. ירמ׳ כ״ט ב׳). וכן מתארו הכתוב כאן כמלך. אע״פ שלא הוא, אלא צדקיה אחיו היה מלך ביהודה בזמן שנפלה ירושלים בידי האויב (וכן נאמר לקמן ח׳ ה׳). — ברוך בן־
ב נריה. ע׳ עליו ירמ׳ ל״ב י״ב, ל״ו ד׳. — מעשרת השבטים. בשאר מקומות מדובר
ג בספר זה על תשעה שבטים וחצי ועל שנים וחצי (ע׳ ע״ח א׳). — מלכיהם אלצום לחטא. כגון ירבעם בן נבט שהחטיא לישראל על כרחם. ואחרים. — הלשון מאלצים וממריצים את מלכיהם לחטא רומז להשפעתם של שרי יהודה, שהיו מתנגדים לדעותיו של ירמיה (השוה ירמ׳ ה׳ ל״א. וע׳ ערכין י״ז א׳ ביקש הקב״ה להחזיר את העולם לתהו ובהו מפני דורו של צדקיהו. כיון שנסתכל בצדקיהו נתיישבה דעתו). —
ד עד־עת. עד זמן גאולתם (לשון זה בא אף ד׳ א׳, ו׳ ט׳, ל״ב ג׳). —

ב לפי ירמ׳ ל״ח כ״ח ישב ירמיה בחצר המטרה עד היום שנלכדה ירושלים. — והתרחקתם מן העיר הזאת. השוה פסיקתא דר״כ (הוצ׳ בובר קט״ו ב׳): כל ימים שהיה ירמיה בתוך ירושלים לא חרבה. וכיון שיצא ממנה חרבה. וכן פסיק״ר (קל״א א׳): כיון שיצא ירמיה מירושלים ירד המלאך מן השמים ונתן רגליו על חומות ירושלים
ב ופרצן. — לסגנון פ״ב השוה ירמ׳ א׳ י״ח. —
ג ברעת אמי. וכן בפ״ב הוא קורא לירושלים אמי (על דרך ישע׳ מ״ט כ׳—כ״א.

ב אַל־נָא אֲדֹנָי אִם־מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ קַח בָּרִאשׁוֹנָה אֶת־נַפְשִׁי וְנֶאֱסַפְתִּי
ג אֶל־אֲבוֹתַי וְאַל אֶרְאֶה בְּאָבְדַן אִמִּי: כִּי שְׁנַיִם יִדְכְּאוּנִי מְאֹד לֹא
ד אוּכַל לְהִתְקוֹמֵם־לָךְ וְאַף לִרְאוֹת בְּרָעַת אִמִּי לֹא תוּכַל נַפְשִׁי: רַק
ה אַחַת אֹמַר לְפָנֶיךָ אֲדֹנָי: מַה־תִּהְיֶה אַחֲרִית אֵלֶּה כִּי אִם־תְּאַבֵּד אֶת־
ו עִירְךָ וְנָתַתָּ אֶת־אַרְצְךָ בְּיַד אוֹיְבֵינוּ אֵיךְ יִזָּכֵר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוֹד: וּמִי
ז יַגִּיד תְּהִלּוֹתֶיךָ וְאֶת־מִי יוֹרוּ דִּבְרֵי תוֹרָתֶךָ: אוֹ הֲיָשׁוּב הָעוֹלָם לְקַדְמָתוֹ
ח וְתֵבֵל תָּשׁוּב לְדוּמָה כְּקֶדֶם: וּנְפָשׁוֹת רַבּוֹת תֵּאָסַפְנָה וּתְכוּנַת בְּנֵי
ט הָאָדָם עוֹד לֹא תִזָּכֵר: וְאַיֵּה כָּל־הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ עָלֵינוּ אֶל־מֹשֶׁה:
ד וַיֹּאמֶר יְיָ אֵלַי הָעִיר הַזֹּאת תִּמָּסֵר עַד־עֵת וְהָעָם יְוֻסַּר לְיָמִים
ב אַךְ הָעוֹלָם לֹא יִכָּחֵד: הֲתַחְשֹׁב כִּי זֹאת הִיא הָעִיר אֲשֶׁר עַל־כַּפַּיִם
ג חַקֹּתִיהָ: לֹא זֶה הַבִּנְיָן הַבָּנוּי עַתָּה בְּתוֹכְכֶם הוּא הַגָּלוּי לְפָנַי הַהוּכַן
מִקֶּדֶם מֵאָז הָיָה עִם־לְבָבִי לִבְרֹא גַן־עֵדֶן אַף הֶרְאֵיתִיו אֶת־הָאָדָם
ד עַד־לֹא חָטָא וְכַאֲשֶׁר עָבַר מִצְוָתִי הֻרְחַק מִמֶּנּוּ וְגַם גַּן־עֵדֶן: אַחֲרֵי־
ה כֵן הֶרְאֵיתִיו אֶת־אַבְרָהָם עַבְדִּי בַּלַּיְלָה בֵּין בְּתָרֵי הַזְּבָחִים: וְאַחַר

ועיד). — העולם. בסורי: תצביתא (=תכשיט). וברור שהיה לפניו ביוונית κόσμος (שם זה סובל ב׳ משמעיות: עולם ותכשיט). וטעה. — לקדמתו. בסורי: לכינה (=טבע, תכונה. וכן בפ״ח ותכונת בני האדם, ועוד). ונראה מן התקבלת שכוונתו: העולם ישוב לטיבו שהיה לו קודם לבריאתו, כלומר יחרב (והשוה ד׳ א׳ בסוף הכתוב). —

ב על כפים חקתיה. ישע׳ מ״ט ט״ז. ובסורי: עַל־כַּפַּי (וכן בישע׳ שם בפש׳ וולג׳: על־כפות ידי, אבל בע׳ χειρῶν=ידים). — מקדש של מטה אינו מתאים למקדש של מעלה. — הבנוי עתה. לשון של ניגוד הוא אל ההוכן מקדם: המקדש ההיסטורי אינו מתאים אל המקדש האידיאלי שהוכן קודם להתחלתה של ההיסטוריה, וכן הוטעם הניגוד בלשונות בתוככם — הגלוי לפני. — הגלוי לפני ההוכן מקדם... הרבה עוסקת האגדה על ירושלים שלמעלה (וע׳ תענית בבלי ה׳ א׳) ועל בית המקדש שלמעלה (השוה ספרי דברים ל״ז: בית המקדש לפי שהיה חביב נברא לפני כל, וכן ת״י לברא׳ ב׳ ח׳: ואתנציב במימרא דה׳ אלקים גינוניתא מעדן לצדיקיא קדם בריית העולם, ובב״ר ט״ו ח׳: מקדם — אמר ר׳ שמואל בר נחמני את סבור קודם לבריית העולם, ואינו אלא קודם אדם הראשון, וע׳ הערת תיאודור שם). והשוה תנחומא (הוצ׳ בובר, נשא סימן י״ט. ושאר המקורות שם בהערה צ״ה): כמה דברים קדמו למעשה בראשית... ובית המקדש... ויש אומרים אף גן עדן וגיהנם... אמר לו הקב״ה למשה, אמור להם לישראל, כביכול — לא בשביל שאין לי איכן לדור אני אומר לכם שתעשו לי משכן, עד שלא נברא העולם הרי מקדשי בנוי למעלה... ובשביל חיבתכם אני מניח בית המקדש העליון שהוא מתוקן עד שלא נברא העולם, וארד ואשכון בתוככם. — אף הראיתיו. הראיתי לאדם בית המקדש שלמעלן. — הורחק ממנו. בית המקדש שלמעלה יחד עם גן עדן (כך נראה מן הסורי: וכד אעבר פוקדנא אתגלאת לה מנה איך דאף פרדיסא). — הראיתיו את־אברהם עבדי. איתא בב״ר מ״ד י״ז: שמעון בר אבא בשם ר׳

הֶרְאֵיתִיו אֶת־מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי כַּאֲשֶׁר הֶרְאֵיתִיו אֶת־תַּבְנִית הַמִּשְׁכָּן
ו–ז וְכָל־כֵּלָיו: וְעַתָּה הִנֵּה הִיא שְׁמוּרָה אִתִּי כָּמוֹהָ כְּגַן־עֵדֶן: לֵךְ אֵפוֹא
וַעֲשֵׂה כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ:
ה וָאַעַן וָאֹמַר הֲלֹא אֶהְיֶה אָשָׁם לְצִיּוֹן כִּי יָבֹאוּ אוֹיְבֶיךָ אֶל־
הַמָּקוֹם הַזֶּה וְטִמְּאוּ אֶת־מִקְדָּשְׁךָ וְהִגְלוּ עַם־נַחֲלָתְךָ וּמָשְׁלוּ עַל־כָּל־
מַחֲמַדֶּיךָ וְאַחַר יָשׁוּבוּ אֶל־אֶרֶץ אֱלִילֵיהֶם וְהִתְפָּאֲרוּ לִפְנֵיהֶם וּמַה־
ב תַּעֲשֶׂה לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל: וַיֹּאמֶר יְיָ אֵלַי שְׁמִי וּתְהִלָּתִי לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים
ג הֵמָּה אַךְ־מִשְׁפָּטַי צִדְקוֹ יֵעָשֶׂה בְּעִתּוֹ: וְאַתָּה בְּעֵינֶיךָ תִּרְאֶה כִּי־לֹא
הָאוֹיְבִים יַחֲרִיבוּ אֶת־צִיּוֹן וְלֹא־הֵם יִשְׂרְפוּ אֶת־יְרוּשָׁלַםִ כִּי רַק אֶת־
ד–ה הַשּׁוֹפֵט יְשָׁרְתוּ כָּעֵת: וְאַתָּה לֵךְ וַעֲשֵׂה כְּכֹל אֲשֶׁר אָמַרְתִּי לָךְ: וָאֵלֵךְ
וָאֶקַּח אֶת־יִרְמְיָהוּ וְאֶת־עִדּוֹ וְאֶת־שְׂרָיָה וְאֶת־יָבֵשׁ וְאֶת־גְּדַלְיָהוּ וְאֶת־
כָּל־קְרִיאֵי הָעָם וָאוֹלִיךְ אוֹתָם אֶל־נַחַל קִדְרוֹן וָאֲסַפֵּר לָהֶם אֶת־כָּל־
ו–ז אֲשֶׁר נֶאֱמַר אֵלָי: וַיִּשְׂאוּ כֻלָּם אֶת־קוֹלָם וַיִּבְכּוּ: וַנֵּשֶׁב שָׁם וַנָּצָם
עַד־הָעָרֶב:
ו וַיְהִי מִמָּחֳרָת וְהִנֵּה חֵיל כַּשְׂדִּים צָרִים עַל־הָעִיר מִסָּבִיב וּלְעֶת־
ב עֶרֶב עֲזַבְתִּי אֲנִי בָרוּךְ אֶת־הָעָם וָאֵצֵא וָאֶתְיַצֵּב לְיַד הָאֵלוֹן: וַאֲנִי
ג הָיִיתִי נֶעֱצָב עַל־צִיּוֹן וָאֵאָנַח עַל־הָעָם הֶעָתִיד לַשֶּׁבִי: וְהִנֵּה פִּתְאֹם

יוחנן, ד׳ דברים הראה לו [הקב״ה לאברהם] גיהנם ומלכיות ומתן תורה ובית
המקדש. ושם נ״ו י׳: מלמד שהראה לו הקב״ה [לאברהם] בית המקדש בנוי וחרב
ובנוי. והשוה מכילתא מסכתא דבחדש (ט׳) ובי״ר ס״ט י״ז. וכן הוא אומר בחזון עזרא
ה (א׳ י״ג–י״ד) שהראה לו הקב״ה לאברהם קץ הימים. — לפ״ה השוה שמות כ״ה ט׳ ומ׳. —
ה אהיה אשם לציון. אהיה אשם ביחס אל ציון (השוה ויק׳ ה׳ י״ט אשם אשם
לה׳, במד׳ ה׳ ז׳ ונתן לאשר אשם לו). כוונתו: אם יתרחק הוא וירמיה ובני בריתם
מציון (ע׳ ב׳ ב׳). שלא תהא זכותם מגינה על העיר, הרי יהיה הוא אשם בחורבנה. —
עם־נחלתך. כי חלק ה׳ עמו יעקב חבל נחלתו (דב׳ ל״ב ט׳). — ומה־תעשה
ג לשמך הגדול. כתוב הוא ביהושע ז׳ ט׳. — כי לא האויבים. אלא מלאכים מן
ה השמים (ע׳ לקמן ח׳ א׳). — עדו. השוה עִדּוֹ החוזה (דה״ב י״ב ט״ו), הנביא עדו
(שם י״ג כ״ב). — שריה. בן נריה ואחיו של ברוך. הוא הלך לבבל עם צדקיה המלך
(ירמ׳ נ״א נ״ט). — יבש. כך בסורי, וניקדתי מסברא (השוה השם שלום בן יבש במל״ב
ט״ו י׳ י״ג וי״ד). — גדליה. בן אחיקם (ירמ׳ מ׳ י״ד). — נחל קדרון. ע׳
ש״ב ט״ו כ״ג. —

ב. מראה גניזתם של כלי המקדש וחרבן העיר ע״י מלאכי מרום (ו׳–ט׳).

ו ליד האלון. מחוץ לעיר היה (אבל מבפנים לשטח המצור, — כך נראה מן
ההמשך). ונזכר עוד לקמן ע״ז י״ח. וודאי ידוע היה ליושבי ירושלים (כיוצא בו המקום
ב של ההדסים אשר במצולה. זכריה א׳ ח׳). — העתיד לשבי. בסורי: על השבי שבא

ד נְשָׂאַתְנִי רוּחַ חֲזָקָה וַתַּעֲלֵנִי עַל־חוֹמַת יְרוּשָׁלַיִם מִלְמָעְלָה: וָאֵרֶא
וְהִנֵּה אַרְבָּעָה מַלְאָכִים עוֹמְדִים בְּאַרְבַּע פִּנּוֹת הָעִיר וְהֵמָּה אוֹחֲזִים
ה אִישׁ אִישׁ לַפִּיד בְּיָדוֹ: וּמַלְאָךְ אַחֵר יָרַד מִן־הַשָּׁמַיִם וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם:
ו הַחֲזִיקוּ אֶת־לַפִּידֵיכֶם וְאַל־תַּבְעֲרוּ בָהֶם אֵשׁ עַד־אִם־אָמַרְתִּי לָכֶם כִּי
נִשְׁלַחְתִּי לְהַגִּיד רִאשׁוֹנָה דָּבָר לָאָרֶץ וּלְהַנִּיחַ בְּתוֹכָהּ אֵת אֲשֶׁר צִוַּנִי
ז אֵל עֶלְיוֹן: וָאֵרֶא וְהִנֵּה־הוּא יוֹרֵד אֶל־קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים וְלוֹקֵחַ מִשָּׁם
אֶת־הַפָּרֹכֶת וְאֶת־אֵפוֹד הַקֹּדֶשׁ וְאֶת־הַכַּפֹּרֶת וְאֶת־שְׁנֵי הַלֻּחוֹת וְאֶת־
בִּגְדֵי הַקֹּדֶשׁ לַכֹּהֲנִים וְאֶת־מִזְבַּח הַקְּטֹרֶת וְאֶת־שְׁמוֹנֶה וְאַרְבָּעִים אַבְנֵי
הַיְקָר אֲשֶׁר הָיוּ עַל־הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶת־כָּל־כְּלֵי הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר לַמִּשְׁכָּן:
ח וַיִּקְרָא אֶל־הָאָרֶץ קוֹל גָּדוֹל [וַיֹּאמַר] אֶרֶץ אֶרֶץ אֶרֶץ שִׁמְעִי דְבַר אֵל
שַׁדַּי וְקַבְּלִי אֶת־[הַכֵּלִים] הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מַפְקִיד אִתָּךְ וּשְׁמַרְתְּם
עַד־אַחֲרִית הַיָּמִים לְמַעַן הָשִׁיב אוֹתָם בְּהִדָּרְשָׁם מֵעִמָּךְ פֶּן־יִמְשְׁלוּ
ט זָרִים בָּהֶם: כִּי הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְאַף יְרוּשָׁלַיִם תִּנָּטֵשׁ עַד־עֵת עַד־
י אֲשֶׁר תִּפָּקֵד וְשָׁבָה וְהִתְכּוֹנְנָה לְעוֹלָם: וַתִּפְתַּח הָאָרֶץ אֶת־פִּיהָ וַתִּבְלָעֵם:
ז וַיְהִי אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וָאֶשְׁמַע אֶת־הַמַּלְאָךְ אוֹמֵר אֶל־
הַמַּלְאָכִים הָאוֹחֲזִים בַּלַּפִּידִים עַתָּה הָחֵלּוּ וְהַחֲרַבְתֶּם אֶת־חֹמוֹת
הָעִיר עַד־הַיְסוֹד וְלֹא יִתְפָּאֲרוּ הָאוֹיְבִים לֵאמֹר אֲנַחְנוּ הֶחֱרַבְנוּ אֶת־
ב חוֹמַת צִיּוֹן אַף שָׂרַפְנוּ מְקוֹם אֵל שַׁדָּי: וְהֵן אַתֶּם שְׂרַפְתֶּם אֶת־
הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַדְתִּי־בוֹ בָּרִאשׁוֹנָה:

ד לעם (על שביתא דאתת על עמא). – ארבעה מלאכים... השוה פסיק״ר (קל״א א׳),
ששם שורפים המלאכים את המקדש, וכאן – את העיר (והמקדש נשרף בידי אויב). –
ז לגניזת כלי המקדש השוה מק״ב ב׳ ד׳–ח׳. שם טומן ירמיה את האהל ואת
הארון ואת מזבח הקטרת בהר שעלה עליו משה. – ואת־אפוד הקדש. אולי צריך
להיות ואת־ארון הקדש (כמו במק״ב ב׳ ה׳. והשוה שקלים ו׳ א׳ מסורת בידם מאבותיהם
ששם הארון נגנז. ומסכת כלים בביהמ״ד של ילינק ב׳ 88). והוא מונה כאן „חמשה
דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני, ואלו הן ארון וכפורת וכרובים (רש״י:
כוליה חדא מלתא) אש ושכינה ורוח הקדש (רש״י: ושכינה לא שרתה בו ורוח הקדש
לא היתה בנביאים משנת שתים לדריוש ואילך) ואורים ותומים״ (יומא כ״א ב׳). והשוה
במד״ר ט״ו ז׳: כשחרב ביהמ״ק נגנזה המנורה, וזו אחד מה׳ דברים שנגנזו, הארון
והמנורה והאש ורוה״ק והכרובים, וכשישוב הקב״ה ברחמיו ויבנה ביתו והיכלו הוא
מחזירן למקומן לשמח את ירושלים. — ואת־שמונה וארבעים אבני היקר.
לפי שמות כ״ח ט׳ וט״ו–כ״א היו שתי אבנים באפוד וי״ב בחשן. ומזבחים פ״ח ב׳ לא
גראה שנחשבו י״ב אבני החשן יחד עם ל״ו עינבלין שבמעיל האפוד לבנין אחד. —
ח ארץ ארץ. כישון ירמ׳ כ״ב כ״ט בעברית (בע׳ ארץ ארץ–ב׳ פעמים). —
ז ב שרפתם. כך הגיה גריסמן (ואוקדתוניהי=שרפתם) במקום ואחדתוניהי (=תפשתם).–

ח וְהַמַּלְאָכִים עָשׂוּ כַּאֲשֶׁר צֻוָּם וּבְהַשְׁחִיתָם אֶת־קְצוֹת הַחוֹמָה
ב נִשְׁמַע קוֹל מֵהֵיכָל אַחֲרֵי נְפֹל הַחוֹמָה [קוֹל] קוֹרֵא וְאוֹמֵר: בֹּאוּ
ג הָאוֹיְבִים אֵתָיו הַשּׂוֹנְאִים כִּי עָזַב הַשּׁוֹמֵר אֶת־הַבָּיִת: וְאֵלֵךְ־לִי אֲנִי
ד בָּרוּךְ: וְאַחֲרֵי־כֵן בָּאוּ חֵיל הַכַּשְׂדִּים וַיִּתְפְּשׂוּ אֶת־הַבַּיִת וְאֵת כָּל־
ה סְבִיבוֹתָיו: וַיִּשְׁבּוּ אֶת־הָעָם וַיַּהַרְגוּ בָּהֶם וְאֶת־הַמֶּלֶךְ צִדְקִיָּהוּ אָסְרוּ
וַיִּשְׁלָחֻהוּ אֶל־מֶלֶךְ בָּבֶל:
ט וְאָבוֹא אֲנִי בָּרוּךְ וְיִרְמְיָהוּ אֲשֶׁר לִבּוֹ הָיָה טָהוֹר מֵחֲטָאִים
ב וַאֲשֶׁר לֹא נִתְפַּשׂ בְּהִלָּכֵד הָעִיר: וַנִּקְרַע אֶת־בְּגָדֵינוּ וַנֵּבְךְּ וַנִּתְאַבֵּל
וַנָּצֻם שִׁבְעַת יָמִים:
י וַיְהִי מִקֵּץ שִׁבְעַת הַיָּמִים וַיְהִי דְבַר אֱלֹהִים אֵלַי לֵאמֹר: דַּבֵּר
ב אֶל־יִרְמְיָה וְיֵלֵךְ וְיִשָּׂא בְ[מַשָּׂא] הָעָם הַגּוֹלִים בָּבֶלָה: וְאַתָּה פֹּה
עֲמֹד עַל־חָרְבוֹת צִיּוֹן וַאֲנִי אוֹדִיעֲךָ אַחֲרֵי הַיָּמִים הָאֵלֶּה אֵת אֲשֶׁר
ג–ד יִקְרֶה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים: וָאֲדַבֵּר אֶל־יִרְמְיָה כַּאֲשֶׁר צִוַּנִי יְיָ: וַיֵּלֶךְ
ה עִם־הָעָם וַאֲנִי בָּרוּךְ שַׁבְתִּי וָאָבוֹא וָאֵשֵׁב לִפְנֵי שַׁעֲרֵי הַהֵיכָל: וָאֲקוֹנֵן
אֶת־הַקִּינָה הַזֹּאת עַל־צִיּוֹן וָאֹמַר:
ו אַשְׁרֵי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא נוֹלָד   אוֹ אֲשֶׁר נוֹלַד וָמֵת:
ז וַאֲנַחְנוּ הַחַיִּים אוֹי־לָנוּ   הָרוֹאִים בְּצָרַת צִיּוֹן
ח וַאֲשֶׁר הִגִּיעַ אֶל־יְרוּשָׁלָיִם: אֶקְרָא לִבְנוֹת הַיָּם
וְאַתֶּן בְּנוֹת־לִילִית מִמִּדְבָּר בּוֹאֶינָה   וְשֵׁדִים וְתַנִּים מִן־הַיְּעָרוֹת
הִתְעוֹרְרוּ וְחִגְרוּ מָתְנֵיכֶם לְמִסְפֵּד   שְׂאוּ עִמִּי קִינָה וְקוֹנֵנּוּ:

ח ב השוה מה שמספר יוספוס (מלחמ׳ ו׳ כ׳ ג׳) שהכהנים שנכנסו למקדש בליל חג השבועות שמעו קולות רבים: — נלך מכאן (μεταβαίνωμεν ἐντεῦθεν). — וכן מספר טציטוס (Hist. 5,13): פתאם נפתחו שערי המקדש וקול עַל־אנושי נשמע [אומר] שהאלהים הולכים מכאן (Apertae repente delubri foreset audita major humana vox excedere deos). —

ג. ירמיה נצטוה לילך עם הגוים וברוך נשאר ונשא קינה על חרבן ציון ונבואה על קצה של בבל (י׳—י״ב).

י ג ואתה פה עמד. ולפי ירמ׳ מ״ג ה׳–ז׳ הביא יוחנן בן קרח את שניהם, את ירמיה ואת ברוך, למצרים. ולפי פסיק״ר (קל״א ב׳, והשוה פתיחתא דאיכה רבתי ל״ד) הלך ירמיה עם הגולים עד נהר פרת ושם פרש מהם וחזר לירושלים. והשוה לקמן ע״ז י״ז–י״ט שברוך כותב לבבל אל האחים סתם ואינו פורש כלל בשמו של ירמיה.—
ח לבנות הים. בסורי: אקרא לסירינוס מן ימא. כוונתו אל σειρῆνες (=בנות הים) שבאגדת היוונים (כך נראה מן הלשון: מן ימא), וכן מצינו סירינות אף בקטעים היוונים של חנוך א׳ (י״ט ב׳), והשוה ספרא שמיני ד׳ ג׳: חיה — זו חית הים, הנפש — להביא את הסירונית. וקשה להכריע מה היה במקור העברי. בע׳ נמסר בשם σειρῆνες בנות

ט הָאִכָּרִים אַל־עוֹד תִּזְרָעוּ   וְאַתְּ אֲדָמָה לָמָּה תִתְּנִי יְבוּלֵךְ
י עִצְרִי בְּחֵיקֵךְ אֶת־מֶגֶד תְּנוּבָתֵךְ:   וְאַתְּ גֶּפֶן לָמָּה תוֹסִיפִי תֵּת יֵינֵךְ
וְעוֹד לֹא יַקְרִיבוּ מִמֶּנּוּ בְּצִיּוֹן   וְגַם־בִּכּוּרֵי הַתְּבוּאָה לֹא־עוֹד יָבִיאוּ:
יא וְאַתֶּם הַשָּׁמַיִם אֶת־טַלְּכֶם כְּלָאוּ   וְאַל־תִּפְתְּחוּ אֹצְרוֹת מָטָר:
יב וְשֶׁמֶשׁ גַּם־אַתְּ הַחְבִּיאִי אוֹר קַרְנָיִךְ   וְאַתָּה יָרֵחַ כַּבֵּה רָב־אוֹרֶךָ
כִּי לָמָּה יִזְרַח־עוֹד אוֹר   וְאוֹר צִיּוֹן חָשֵׁךְ:
יג וְאַתֶּם חֲתָנִים אַל־תָּבֹאוּ   וְכַלּוֹת אַל־כְּלוּלוֹת תַּעֲדֶינָה:
יד וְאַתֵּן נָשִׁים אַל־בָּנִים אַל־תִּתְפַּלֵּלְנָה   כִּי שָׂמֹחַ תִּשְׂמַחְנָה הָעֲקָרוֹת
וְתִגָּלְנָה חֲשׁוּכוֹת בָּנִים   וְאִמּוֹת הַבָּנִים נוּגוֹת תִּהְיֶינָה:
טו וְלָמָּה תֵּלַדְנָה בְּעֶצֶב   לְמַעַן קְבֹר בַּאֲנָחוֹת:
טז וּבְנֵי־אָדָם מַה־לָּהֶם עוֹד וּלְבָנִים   וְלָמָּה יְדֻבַּר־עוֹד עַל־זֶרַע אֲנָשִׁים
אַחֲרֵי אֲשֶׁר הָאֵם שׁוֹמֵמָה   וּבָנֶיהָ בַּשְּׁבִי הָלָכוּ:
יז אַל־תּוֹסִיפוּ תְּדַבְּרוּ עַל־יֹפִי   וְחֵן אַל־תְּתַנּוּ:
יח וְאַתֶּם הַכֹּהֲנִים קְחוּ מַפְתְּחוֹת הַמִּקְדָּשׁ   וּזְרַקְתֶּם אוֹתָם הַשָּׁמַיְמָה
וּתְנוּתוֹם לַאדֹנָי וַאֲמַרְתֶּם   שְׁמֹר אַתָּה אֶת־בֵּיתֶךָ
יט כִּי אֲנַחְנוּ שָׁוְא שָׁמַרְנוּ:   וְאַתֵּן הַבְּתוּלוֹת הָאֹרְגוֹת

יענה (ישע׳ י״ג כ״א ועוד), ואף תַּנִּים (שם ל״ד י״ג, איוב ל׳ כ״ח ועוד), וכן אצל
עקילס, סומכוס ותיאודוטיון, ואף כאן יש סבור—Violet – שלשון זה בא מטעם קורא יווני
כדי להתאים לאגדת עמו. ובאמת עיקרו: לבנות יענה מן הערבה, וכדומה. – בנות־
לילית. הלילית (בריבוי לילין, שבת קנ״א ב׳ ועוד) באה בישע׳ ל״ד י״ד סמוכה
לְשָׂעִיר. – וְשֵׁדִים. ע׳ דב׳ ל״ב י״ז, תהל׳ ק״ו ל״ז. – ותנים. ישע׳ י״ג כ״ב (בסורי:
יג יֵרוֹרא, וכן הוא בפש׳). – שאו עמי קינה וקוננו. כלשון יחז׳ כ״ז ל״ב. – אל־
תבאו. לשון נקיה וקצרה היא ביאה זו. השוה דב׳ כ״א י״ג ואחר כן תבוא אליה
יז ובעלתה, שופ׳ ט״ו א׳ אבאה אל־אשתי החדרה. – וכלות. בסורי: ובתולתא. – וחן.
יח בסורי: ולא תתנון על יאיותא. – לפי״ח השוה תענית בבלי כ״ט א׳: כשחרב הבית
בראשונה נתקבצו כתות כתות של פרחי כהונה ומפתחות העזרה בידיהם ועלו לגגו של
היכל ואמרו לפניו, רבונו של עולם הואיל ולא זכינו להיות גזברין נאמנים לפניך
הרי המפתחות מסורין לך. וזרקום כלפי מעלה. יצתה כמין פסת יד וקבלתן מהם. והם
קפצו ונפלו לתוך האור (וע׳ שקלים ו׳ ג׳, פסיק״ר קל״א א׳ ועוד). – כי אנחנו
שוא שמרנו. בסורי: טר ביתך אנת חנן גיר הא אש[ת]כחן רַבי בַתא דַגלא (=שמור
אתה את ביתך כי אנחנו נמצאנו ראשי שקר לבית. והשוה פסיק״ר שם, שהכהן
הגדול אומר: אפיטרופוס של שקר הייתי בתוכו, ותענית שם: ולא זכינו להיות גזברין
נאמנים לפניך). אבל מן הניגוד ללשון שְׁמֹר אתה נראה שעיקרו דוקא שוא שמרנו
יט (=שומרי שוא היינו). והוא על פי הכתוב (תהל׳ קכ״ז א׳) אם־ה׳ לא ישמר־עיר שוא שקד
שומר. – הבתולות הארגות. נראה שכוונתו לאורגות וילאות למקדש (השוה כתובות
ק״ו א׳: אמר רב נחמן אמר רב. נשים האורגות בפרכות נוטלות שכרן מתרומת הלשכה). –

בּוּץ וָמֶשִׁי עִם־זְהַב אוֹפִיר   מַהֵרְנָה קְחֶנָה הַכֹּל
וְהִשְׁלַכְתֶּן אֶל־תּוֹךְ־הָאֵשׁ   הִיא תְבִיאֵם אֶל־עוֹשָׂם
וְלֶהָבָה תְּשַׁלְּחֵם אֶל־יוֹצְרָם   וְאַל־יִשְׁלְטוּ בָהֶם אוֹיְבִים:
יא וְכֹה אָמַר אֲנִי בָרוּךְ לְעֻמָּתֵךְ בָּבֶל   לוּ הָיִית אַתְּ פֹּרַחַת
וְצִיּוֹן בַּהֲדַר גְּאוֹנָהּ יוֹשָׁבֶת   כִּי אָז גַּם־עַל־זֶה דָוֶה לִבֵּנוּ
ב עַל־כִּי כָמוֹךְ כְּצִיּוֹן: וְאוּלָם עַתָּה אֵין־קֵץ לְדָאֵב
וְאֵין עֲרוֹךְ לַיָּגוֹן   כִּי־אַתְּ פֹּרַחַת
ג וְצִיּוֹן חֲרֵבָה: אַךְ־מִי יִהְיֶה הַשּׁוֹפֵט עַל־אֵלֶּה
ד וְלִפְנֵי־מִי נִתְאוֹנֵן עַל־קֹרוֹתֵינוּ:   אֲהָהּ אֲדֹנָי אֵיכָה תִשָּׂא
אֲבוֹתֵינוּ בְּלִי מַכְאוֹב נֶאֱסָפוּ   וְהַצַּדִּיקִים בְּשָׁלוֹם יִישְׁנוּ בֶעָפָר:
ה כִּי־הֵם לֹא יָדְעוּ אֶת־הַצָּרָה הַזֹּאת   אַף לֹא־שָׁמְעוּ אֵת אֲשֶׁר קָרָנוּ:
ו מִי־יִתֶּן־לָךְ אֶרֶץ אָזְנַיִם   וּלְךָ עָפָר לֵב [מִי־יִתֵּן]
וַהֲלַכְתֶּם וְהִגַּדְתֶּם בִּשְׁאֹל   וַאֲמַרְתֶּם אֶל־הַמֵּתִים
יב טוֹב לָכֶם מִמֶּנּוּ הַחַיִּים: וְעַתָּה אַגִּידָה אֶת־אֲשֶׁר עִם־לְבָבִי
ב וַאֲדַבְּרָה לְעֻמָּתֵךְ אֶרֶץ מַצְלִיחָה: לֹא בְכָל־עֵת חֹם צָהֳרַיִם
ג וְקַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ לֹא לְעוֹלָם מְאִירוֹת: אַל־תַּחְשְׁבִי וְאַל־תְּדַמִּי
כִּי תָמִיד תִּפְרְחִי תָגִילִי   אַל־תַּרְבִּי תִתְגָּאִי וְתִדַּכְּאִי:
ד גַּם־עָלַיִךְ בְּעִתָּהּ תִּתְעֹרֵר חֵמָה   הַיּוֹם בְּאֹרֶךְ־אַפַּיִם כִּבְרֶסֶן יַעַצְרֶנָּה:
ה וְאַחֲרֵי דַבְּרִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה צַמְתִּי שִׁבְעַת יָמִים:
יג וַיְהִי אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַאֲנִי בָרוּךְ עָמַדְתִּי עַל־הַר־צִיּוֹן וְהִנֵּה
ב קוֹל מִמָּרוֹם קוֹרֵא וְאוֹמֵר לִי: בָּרוּךְ עֲמֹד עַל־רַגְלֶיךָ וּשְׁמַע דְּבַר
ג אֵל שַׁדָּי: יַעַן הִשְׁתּוֹמַמְתָּ עַל־הַמֹּצְאוֹת אֶת־צִיּוֹן לָכֵן שָׁמֹר תִּשָּׁמֵר
ד לְקֵץ הַיָּמִים לְמַעַן תִּהְיֶה לְעֵד: וְהָיָה כִּי תֹאמַרְנָה הֶעָרִים הַמַּצְלִיחוֹת
ה הָאֵלֶּה: לָמָּה הֵבִיא אֵל שַׁדַּי עָלֵינוּ אֶת־הָעֹנֶשׁ הַזֶּה וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶן
אַתָּה [וְרֵעֶיךָ] אֲשֶׁר כָּמוֹךָ אֲשֶׁר רְאִיתֶם [אֶת־מַעֲשֵׂיהֶן] זֹאת הָרָעָה
וְזֶה הַגְּמוּל אֲשֶׁר בָּאוּ עֲלֵיכֶן וְעַל־עַמְּכֶן בְּעִתָּם לְמַעַן יְדֻכְּאוּ הָעַמִּים

יא ד יִישְׁנוּ בֶעָפָר. השוה דנ׳ י״ב ב׳ ישני עפר. והלשון ומקים אמונתו לישני עפר
ה (בתפלת ש״ע). — לפ״ה השוה ברכות בבלי י״ח ב׳ שהמתים אינם יודעים מן הנעשה בעולם הזה. —
יב ג אַל־תַּרְבִּי תִתְגָּאִי. כן בסורי: ולא סגי תתרימין. ובקטע התרגום היווני: אל־תרבי תרשיעי (κατάδικα). —

ד. שאלות ותשובות בין ברוך והי׳ על הנהגת העולם מצד יסורי הצדיקים ושלות הרשעים (י״ג—כ׳).

יג ג שָׁמֹר תִּשָּׁמֵר. בגן עדן (ע׳ לקמן ע״ו ב׳). —

ו–ז–ח כָּלִיל: וְאָז יָחִילוּ: וְכִי יֹאמְרוּ בַּיּוֹם הַהוּא עַד־מָתָי: וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם
אַתֶּם אֲשֶׁר שְׁתִיתֶם אֶת־הַיַּיִן הַזָּךְ שְׁתֹה תִשְׁתּוּ עַתָּה גַּם מִשְּׁמָרָיו
ט [כִּי] מִשְׁפַּט עֶלְיוֹן לֹא יִשָּׂא פָנִים: עַל־כֵּן לֹא חָמַל לְפָנִים עַל־בָּנָיו
י וַיִּשְׁפְּטֵם מִשְׁפַּט אוֹיְבִים כִּי חָטְאוּ־לוֹ: וְהֵמָּה נֶעֶנְשׁוּ אָז לְמַעַן תְּכֻפַּר
יא חַטָּאתָם: וְעַתָּה הָעַמִּים וְהַלְאֻמִּים בְּנֵי־עֲנוֹשׁ אַתֶּם יַעַן דְּשְׁתֶּם כָּל־
יב הַיָּמִים אֶת־הָאָרֶץ וְהִתְעַלַּלְתֶּם בַּבְּרִיאָה לְלֹא־צֶדֶק: כִּי כָל־הַיָּמִים
הֵיטַבְתִּי עִמָּכֶם וְאַתֶּם כִּחַשְׁתֶּם תָּמִיד בְּטוֹבָתִי:
יד וָאַעַן וָאֹמַר רְאֵה הוֹדַעְתַּנִי הֲלִיכוֹת הָעִתִּים וְאֶת־הַבָּאוֹת אַחֲרֵי
אֵלֶּה וַתַּגֶּד־לִי כִּי פֹּעַל הָעַמִּים יְשַׁלֵּם לָהֶם כַּאֲשֶׁר נִגְזַר מֵאִתָּךְ:
ב וְעַתָּה הִנֵּה יָדַעְתִּי כִּי רַבִּים אֲשֶׁר חָטְאוּ וַיִּרְאוּ חַיִּים טוֹבִים עַד־
צֵאתָם מִן־הָעוֹלָם וּמְעַטִּים הָעַמִּים הַנִּשְׁאָרִים לַיָּמִים הָהֵם אֲשֶׁר
ג עֲלֵיהֶם דִּבַּרְתָּ דְּבָרֶיךָ: וּמַה־יִּתְרוֹן בָּזֶה וּמָה־רָעָה גְּדוֹלָה מִן־הָרָעוֹת
ד אֲשֶׁר רָאִינוּ בְּכָל־הַבָּא עָלֵינוּ עֲתִידִים אֲנַחְנוּ לִרְאוֹת: וְעוֹד אֲדַבְּרָה־
ה נָּא לְפָנֶיךָ: מַה־יִּתְרוֹן לְפָנֶיךָ לַאֲשֶׁר יָדְעוּ וְלֹא הָלְכוּ אַחֲרֵי הַהֶבֶל
כְּיֶתֶר הָעַמִּים וְלֹא אָמְרוּ אֶל־הַמֵּתִים תְּנוּ לָנוּ חַיִּים כִּי אוֹתְךָ הָיוּ
ו יְרֵאִים תָּמִיד וְאֶת־דְּרָכֶיךָ לֹא עָזָבוּ: וְהִנֵּה גַם־הֵמָּה נֶאֶסְפוּ וְאַף אֶת־
ז צִיּוֹן לֹא רִחַמְתָּ בַּעֲבוּרָם: וְאִם־אֲחֵרִים הִרְשִׁיעוּ לַעֲשׂוֹת נִפְקַד
[עֲוֹנָם] עַל־צִיּוֹן אֲשֶׁר בַּעֲבוּר מַעֲשֵׂי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר עָשׂוּ הַטּוֹב
ח הָיְתָה רְאוּיָה לִסְלֹחַ לָהּ תַּחַת הֱיוֹתָהּ לְחָרְבָּה בַּעֲוֹן עוֹשֵׂי הָרָע: וּמִי
ט יָבִין לְמִשְׁפָּטֶיךָ יְיָ אֱלֹהִים וּמִי יַחְקֹר עֹמֶק אָרְחוֹתֶיךָ: וּמִי יַשִּׂיג מַשָּׂא
נְתִיבְךָ וּמִי יִתְבּוֹנֵן בִּינָה בַּעֲצָתְךָ וּמִי מִילִידֵי [עָפָר] יוּכַל לִמְצֹא
י רֵאשִׁית חָכְמָתְךָ וְאַחֲרִיתָהּ: כִּי כֻלָּנוּ לְהֶבֶל דָּמִינוּ כִּי כְהֶבֶל יַעֲלֶה
וְיִדְעַךְ וּכָל־יַדַע־מָה כֵּן דֶּרֶךְ בְּנֵי הָאָדָם יוֹצְאִים הֵמָּה [מִן־הָעוֹלָם]
יא וְלֹא לִרְצוֹנָם וַאֲשֶׁר יִהְיֶה בָּאַחֲרִית אֵין מֵהֶם יוֹדֵעַ: כִּי הַצַּדִּיקִים
בְּצֶדֶק יְחַכּוּ לַקֵּץ וּבְלִי פַחַד יֵצְאוּ מִן־הָעוֹלָם הַזֶּה יַעַן הֱיוֹתָם רַבֵּי־
יב פְעָלִים וּפְעֻלָּתָם אִתְּךָ שְׁמוּרָה בְּאוֹצְרוֹתֶ[י]ךָ: עַל־כֵּן בְּלִי יִרְאָה

יד א פעל העמים. כן בקטע היווני: πρᾶξις. והסורי מסרהו לפי הענין: פורענא
ה (=גמול). — אל־המתים. אל האלילים (השוה ישע׳ ח׳ י״ט בעד החיים אל המתים). —
ו ואף־את־ציון לא רחמת בעבורם. טענה גדולה טען: היתכן שלא עמדה לה
לציון זכותם של צדיקים שבתוכה. וכבר תירצו ראשונים (ב״ר מ״ט י״ג): ר׳ יודן בר׳
סימון ר׳ חנן בשם ר׳ יוחנן, נאמר כאן [בפרשת סדום, בראשית י״ח ל״ב] עשרה ובירושלים
אפילו אחד, ההי״ד [ירמ׳ ה׳ א׳] שוטטו בחוצות ירושלם [...אם תמצאו איש אם יש
יא עשה משפט מבקש אמונה ואסלח לה]. — המעשים שמורים למעלה באוצרות מיוחדים. —

יג יַעַזְבוּ אֶת־הָעוֹלָם הַזֶּה וִיצַפּוּ בְחֶדְוָה לָעוֹלָם אֲשֶׁר הִבְטַחְתָּם: וְאוּלָם
אָנוּ אוֹי־לָנוּ כִּי גַם־הַיּוֹם אָנוּ מְעֻנִּים וְגַם־בַּיָּמִים הָהֵם הִנְנוּ צְפוּיִם
יד אֱלֵי־רָעוֹת: וְאַתָּה יוֹדֵעַ אֶל־נָכוֹן אֶת־אֲשֶׁר עָשִׂיתָ עִם־עֲבָדֶיךָ כִּי
טו אֲנַחְנוּ לֹא נוּכַל לָדַעַת כָּמוֹךָ יוֹצְרֵנוּ מַה־טּוֹב: וְעוֹד אֲדַבְּרָה־נָּא
טז לְפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהִים: מִקֶּדֶם עַד־לֹא הָיְתָה תֵבֵל וְיוֹשְׁבֶיהָ הוֹאַלְתָּ וְדִבַּרְתָּ
יז דָּבָר וְכָל־מַעֲשֵׂי הַבְּרִיאָה קָמוּ וַיִּהְיוּ לְפָנֶיךָ: אָמַרְתָּ לַעֲשׂוֹת בְּעוֹלָמְךָ
אָדָם הַמּוֹשֵׁל בְּמַעֲשֶׂיךָ לְמַעַן יִוָּדַע כִּי־לֹא הָאָדָם נִבְרָא לְמַעַן הָעוֹלָם
יח כִּי אִם־הָעוֹלָם נַעֲשָׂה לְמַעֲנוֹ: וְעַתָּה רוֹאֶה אָנֹכִי כִּי הָעוֹלָם אֲשֶׁר
לְמַעֲנֵנוּ נַעֲשָׂה עוֹמֵד הָכֵן וַאֲנַחְנוּ אֲשֶׁר לְמַעֲנֵנוּ הוּא חָלֹף נַחֲלֹף:
טו וַיַּעַן יְיָ וַיֹּאמֶר אֵלַי צָדַקְתָּ כִּי הִשְׁתּוֹמַמְתָּ עַל־בְּנֵי הָאָדָם שֶׁהֵם
בְּנֵי־חֲלוֹף אַךְ לֹא שָׁפַטְתָּ נְכוֹנָה עַל־הָרָעוֹת אֲשֶׁר תִּקְרֶינָה אֶת־
ב הַחוֹטְאִים: וַאֲשֶׁר אָמַרְתָּ כִּי הַצַּדִּיקִים נִכְרָתִים [מֵאָרֶץ] וְהָרְשָׁעִים
ג–ד רוֹאִים חַיִּים טוֹבִים: וַאֲשֶׁר אָמַרְתָּ לֹא יֵדַע אָדָם מִשְׁפָּטֶךָ: עַל־
ה זֹאת שִׁמְעָה וְאַגִּידָה לְּךָ הַקְשִׁיבָה וְאַשְׁמִיעֲךָ דְּבָרָי: אָמְנָם לֹא יָדַע
הָאָדָם אֶת־מִשְׁפָּטַי לוּלֵא קִבֵּל אֶת־הַתּוֹרָה וְלוּלֵא לִמַּדְתִּיו בִּינָה:
ו–ז וְעַתָּה יַעַן אֲשֶׁר בְּדַעַת עָבַר לָכֵן גַּם־בְּדַעַת יֵעָנֵשׁ: וְעַל־הַצַּדִּיקִים
אֲשֶׁר אָמַרְתָּ לְמַעֲנָם הָיָה הָעוֹלָם הַזֶּה הִנֵּה גַם־הָעוֹלָם הַבָּא לְמַעֲנָם
ח יִהְיֶה: אִם־הָעוֹלָם הַזֶּה לָהֶם יָגוֹן וְעָמָל רָב הִנֵּה הָעוֹלָם הַבָּא כְּלִיל־
תִּפְאֶרֶת רַבָּה:
טז וָאַעַן וָאֹמַר יְיָ אֱלֹהִים הִנֵּה שְׁנוֹתֵינוּ עַתָּה מְעַטּוֹת וְרָעוֹת וּמִי
יִזְכֶּה בְיָמָיו הַקַּלִּים הָאֵלֶּה לִנְחֹל אֵת אֲשֶׁר לֹא יִמַּד:
יז וַיַּעַן יְיָ וַיֹּאמֶר אֵלַי לִפְנֵי עֶלְיוֹן אֵין זְמַן־רָב וְלֹא שָׁנִים מְעַטּוֹת:
ב וּמָה־הוֹעִיל אָדָם כִּי חַי תְּשַׁע מֵאוֹת וּשְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְהֵן הוּא עָבַר
ג אֵת כֹּל אֲשֶׁר צֻוָּה: לֹא הוֹעִילָהוּ אֵפוֹא יְמֵי חַיָּיו הָרַבִּים כִּי גַם־מָוֶת
ד הֵבִיא וַיְקַצֵּר יְמֵי צֶאֱצָאָיו: וּמֶה־חָסֵר מֹשֶׁה אֲשֶׁר רַק מֵאָה וְעֶשְׂרִים
שָׁנָה חָיָה וְהוּא יַעַן עָבַד אֶת־יוֹצְרוֹ הֵבִיא לְזֶרַע יַעֲקֹב אֶת־הַתּוֹרָה
וַיָּאֶר אוֹר לְבֵית יִשְׂרָאֵל:

טז **הואלת ודברת דבר.** וכן הוא אומר (תהל׳ ל״ג ו׳): בדבר ה׳ שמים נעשו וברוח
יח פיו כל צבאם. — לפי״ח השוה סנהד׳ ד׳ ה׳ כל אחד ואחד חייב לומר **בשבילי נברא**
העולם. אדר״נ ל״א ב׳ אדם אחד שקול כנגד מעשה בראשית כולו. —
טו ז השוה יומא ל״ח ב׳ בשביל צדיק אחד עולם נברא. —
יז ד **ויאר אור.** השוה תהל׳ קי״ט ק״ה נר־לרגלי דברך ואור לנתיבתי. —

יח וָאַעַן וָאֹמַר הָאִישׁ אֲשֶׁר הֵאִיר הוּא גַם־לָקַח מִן־הָאוֹר אַךְ־
ב מְעַטִּים עָשׂוּ כָּמֹהוּ: וְהָרַבִּים אֲשֶׁר הֵאִיר לָמוֹ לָקְחוּ מַחֲשֶׁבֶת אָדָם
וְעַל־נֹגַהּ הָאוֹר לֹא הִתְעַנָּגוּ:
יט וַיַּעַן וַיֹּאמֶר לִי הֲלֹא עַל־כֵּן הֵקִים לָהֶם בָּעֵת הַהִיא בְּרִית
וַיֹּאמֶר רְאֵה נָתַתִּי לִפְנֵיכֶם אֶת־הַחַיִּים וְאֶת־הַמָּוֶת וַיָּעַד בָּהֶם אֶת־
ב הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ: כִּי יָדַע כִּי יָמָיו מְעַטִּים אַךְ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ
ג לְעוֹלָם עוֹמְדִים: וְהֵמָּה אַחֲרֵי מוֹתוֹ חָטְאוּ וּפָשְׁעוּ אַף־כִּי יָדְעוּ כִּי
עִמָּם הַתּוֹרָה אֲשֶׁר תִּפְקֹד עֲלֵיהֶם עֲוֹנָם וְהָאוֹר אֲשֶׁר אִישׁ לֹא־יִתְעֶה
ד בוֹ וּצְבָא הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר יָעִידוּ [בָם] וְאָנֹכִי: וְעַל־כֹּל דָּן אָנֹכִי וְאַתָּה
אַל־תּוֹסֶף־עוֹד לַחֲשׁוֹב עַל־אֵלֶּה וְאַל־תִּתְעַצֵּב עַל־כָּל־אֲשֶׁר הָיָה:
ה כִּי הִנֵּה עַתָּה קֵץ הַיָּמִים אֲשֶׁר בָּהֶם גַּם־חֵפֶץ גַּם־הַצְלָחָה גַּם־צַעַר
ו נִדְרָשׁ וְלֹא רֵאשִׁיתָם: יַעַן כִּי אִם־טוֹב לָאָדָם בְּרֵאשִׁיתוֹ וְרַע־לוֹ
ז בְּזִקְנָתוֹ יִשְׁכַּח כָּל־הַטּוֹב אֲשֶׁר הָיָה־לוֹ: וְאִם־רַע לָאָדָם בְּרֵאשִׁיתוֹ
ח וְטוֹב־לוֹ בְּאַחֲרִיתוֹ לֹא יִזְכָּר־עוֹד אֶת־יְמֵי הָרָעָה: וּשְׁמַע עוֹד־זֹאת
לוּ הָיוּ כָּל־בְּנֵי הָאָדָם מְאֻשָּׁרִים כָּל־הַזְּמַן הַהוּא מֵאָז נִגְזַר הַמָּוֶת
עַל־אֲשֶׁר יֶחֶטְאוּ בַּזְּמַן הַהוּא וְאַחֲרִיתָם לְהַכְרִית הֲלֹא כָּל־אֲשֶׁר הָיָה
כְּמֹהוּ כְּאָיִן:
כ לָכֵן הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְהַזְּמַנִּים יְמַהֲרוּ בַּהֲלִיכָתָם מֵאֲשֶׁר הָיוּ
לִפְנֵיהֶם וְהַתְּקוּפוֹת תְּחִישֶׁינָה מְרוּצָתָן מִן־הָרִאשׁוֹנוֹת וְהַשָּׁנִים תַּחְפֹּזְנָה
ב לַעֲבֹר מִן־הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה: וְעַל־כֵּן הֲסִירוֹתִי עַתָּה אֶת־צִיּוֹן מִלְּפָנַי
ג לְמַעַן אָחִישׁ לִפְקֹד עַל־הָעוֹלָם בְּעִתּוֹ: וְעַתָּה שְׁמֹר כָּל־אֲשֶׁר אֲצַוְּךָ
ד בִּלְבָבְךָ וַחֲתֹם אֶת־הַדְּבָרִים בְּחַדְרֵי מַדָּעֶךָ: וְאָז אַרְאֲךָ מִשְׁפָּטַי וְכֹחִי
ה וּדְרָכַי אֲשֶׁר אֵין לָהֶם חֵקֶר: לֵךְ אֵפוֹא וְהִתְקַדֵּשׁ שִׁבְעַת יָמִים לֶחֶם
ו אַל־תֹּאכַל וּמַיִם אַל־תֵּשְׁתְּ וְאַל־תְּדַבֵּר אֶל־אִישׁ: אַחֲרֵי־כֵן תָּבֹא אֶל־
הַמָּקוֹם הַזֶּה וְנִגְלֵיתִי אֵלֶיךָ וּנְכוֹנוֹת אֲדַבֵּר אֵלֶיךָ וְצִוִּיתִיךָ עַל־הֲלִיכוֹת
הַזְּמַנִּים כִּי בוֹא יָבֹאוּ לֹא יְאַחֵרוּ:
כא וָאֵלֵךְ מִשָּׁם וָאֵשֵׁב בְּנַחַל קִדְרוֹן בִּמְעָרַת־אֲדָמָה וָאֶתְקַדֶּשׁ־שָׁם

יח א הוא גם־לקח מן־האור. כלו׳ משה עצמו נהנה מן האור המאיר שבתורה.
יט א ראה נתתי. דב׳ ל׳ י״ט. — ויעד בהם. שם ד׳ כ״ו, ל׳ י״ט, ל״א כ״ח. —
ו–ח השוה דברי סולון לקריסוס (הירודוטוס א׳ ל״ב): בכל ענין צריך אדם להשגיח על הסוף. הרי להרבה אנשים היתה האלהות מלטפת בתקוה לאושר ואחר כך הפכה אותם משרש. —

לחם לא אכלתי ולא רעבתי ומים לא שתיתי ולא צמאתי ואהי
ב שם עד־היום השביעי כאשר צוני: ואחר באתי אל־המקום אשר
ג דבר אתי שם: ויהי השמש לבא ותקח את־נפשי מחשבה רבה
ד ואחל לדבר לפני שדי ואמר: שמעני יוצר הארץ אשר תכן רקיע
במאמר ומרומי שמים העמיד ברוח אשר קרא מראשית העולם
ה את אשר עדן לא־היה ולך ישמעו: אתה אשר צוית לרוח ברמזך
ו והעתידים להיות ראית כאשר עברו: אתה המפקד בחכמה רבה
את־הצבאות העמדים לפניך וגם־חיות הקדש לאין־מספר אשר
עשית מעולם שלהבת ואש העמדות מסביב לכסאך בגערתך
ז–ח תנהלם: אתה אשר לבדך תעשה בכחך כל אשר תחפץ: אתה
הממטיר במספר נטפי מטר על־הארץ וקץ הימים בטרם יבא אתה
ט לבדך ידעת קבל־נא את־בקשתי: כי אתה לבדך בידך לכלכל
את־הכל אשר ישנם ואשר היו ואשר יהיו כחוטאים כצדיקים:
י כי אתה לבדך החי אשר לא ימות ואשר לא יחקר ומספר בני
יא האדם אתה יודע: [ואתה יודע] אם־כעת רבים חטאו ולא מעטים
יב עשו הצדק: אתה יודע איפה שמור אתך הקץ לחוטאים או
יג האחרית לעושה הטוב: ואלו היו לכל־איש רק החיים האלה לבדם
יד לא היה דבר־מר מזה: כי מה־יועיל חיל שנהפך לחלי או שבע
טו מזון שנהפך לרזון או יפי שנהפך לדפי: כי תכונת בני האדם
טז משתנה בכל־עת: כי אין אנחנו היום כאשר היינו לפנים וכאשר
יז אנחנו היום לא נהיה אחרי־כן: ולולא היה עתיד לבוא קץ לכל
יח כי עתה לשוא היתה ראשיתם: ועתה הודיעני־נא כל־הבא מאתך
יט והאר עיני בכל אשר אני שואל ממך: עד־מתי יעמד הנשחת
ועד־מתי בני תמותה יצליחו ימיהם ועד־אנה יטמאו העוברים
כ בעולם ברב פשעיהם: פקד אפוא ברחמים והבא כל אשר דברת:
כא למען יודע כחך לחושבים כי ארך רוחך קצר־יד הוא והודע

ה. תפלת ברוך ותשובת ה׳ על התקיימות ההבטחה לאחרית הימים ועל פרטי המאורעות בימי המשיח (כ״א–ל׳).

כא ב **אל־המקום.** השוה כ׳ ו׳. ונראה שכוונתו להר ציון או למקום המקדש (י׳ ה׳).—
ה–ז **כאשר עברו.** כך מגיה Violet (דעברו). במקום דעבד שבסורי. — לפ״ז השוה תהל׳
ט קט״ו ג׳ כל אשר־חפץ עשה. — בסוף פ״ט יש הלשון: כמו חי בלתי מושג. ואין לו כאן
יד שום שייכות. ונראה שהוא דיטוגראפיה מתחלת הפסוק הבא. — **שבע מזון שנהפך**

לַאֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ וְלֹא רָאוּ כִּי כָל־הַבָּא עָלֵינוּ וְעַל־עִירֵנוּ עַד־כֹּה
בִּגְלַל אֹרֶךְ רוּחֲךָ הוּא כְּכֹחֲךָ כִּי לְמַעַן שִׁמְךָ קָרָאתָ לָנוּ עַם אָהוּב:
כב–כג וְכַלֵּה מֵעַתָּה אֶת־הַמָּוֶת מִבְּנֵי תְמוּתָה: וּגְעַר בְּמַלְאַךְ הַמָּוֶת וְיֵרָאֶה
כְבוֹדְךָ וְיִוָּדַע רֹב תִּפְאַרְתְּךָ וְתֶאְטַר שְׁאוֹל פִּיהָ וְלֹא תְקַבֶּל־עוֹד אֶת־
כד הַמֵּתִים וְאוֹצְרוֹת הַנְּפָשׁוֹת יוֹצִיאוּ אֶת־הַכְּלוּאִים בָּהֶם: כִּי רַבּוֹת הֵן
הַשָּׁנִים הַשּׁוֹמֵמוֹת לְמִימֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב וְכָל־הַדּוֹמִים לָהֶם
כה הַיְשֵׁנִים בֶּעָפָר אֲשֶׁר אָמַרְתָּ בַּעֲבוּרָם בָּרָאתָ אֶת־הָעוֹלָם: וְעַתָּה
הַרְאֵה־נָא מְהֵרָה אֶת־כְּבוֹדְךָ וְאַל־תְּאַחֵר אֶת־אֲשֶׁר הֻבְטַח עַל־יָדֶיךָ:
כו וְכַאֲשֶׁר כִּלִּיתִי אֶת־דִּבְרֵי הַתְּפִלָּה הַזֹּאת נֶחֱלַשְׁתִּי מְאֹד:
כב וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהִנֵּה נִפְתְּחוּ הַשָּׁמַיִם וָאֵרֶא וְכֹחַ
ב נִתַּן־לִי וְקוֹל מִמָּרוֹם נִשְׁמַע וַיֹּאמֶר אֵלָי: בָּרוּךְ בָּרוּךְ מַה־לְּךָ כִּי
ג תִזְדַּעְזַע: כִּי יֵלֶךְ־אִישׁ בַּדֶּרֶךְ וְלֹא הִשְׁלִימוֹ אוֹ כִּי יֵרֵד הַיָּמָּה וְלֹא
ד הִגִּיעַ עַד־הַחוֹף הֲיוּכַל לִשְׂבֹּעַ רָצוֹן: אוֹ כִּי יְדַבֶּר־אִישׁ לְרֵעֵהוּ
ה לָתֶת־לוֹ מַתָּן וְלֹא נְתָנוֹ בְּיָדוֹ הַאֵין זֹאת גְּזֵלָה: אוֹ כִּי יִזְרַע אִישׁ
חֶלְקַת־שָׂדֶה וְלֹא יִקְצֹר אֶת־תְּבוּאָתָהּ בְּעִתָּהּ הֲלֹא לָרִיק כָּל־יְגִיעוֹ:
ו אוֹ כִּי יִטַּע־אִישׁ עֵץ וְלֹא יִגְדַּל עַד־אֲשֶׁר יִמָּלְאוּ יָמָיו הַיְקַוֶּה הַנּוֹטֵעַ
ז לֶאֱסֹף אֶת־פִּרְיוֹ: אוֹ כִּי תֵלֵד אִשָּׁה הָרָה בְּלֹא־עֵת הֲלֹא הָרֹג
ח תַּהֲרֹג אֶת־עוֹלָלָהּ: אוֹ כִּי יִבְנֶה אִישׁ בַּיִת וְלֹא יַעֲשֶׂה־לוֹ גַּג לְכַלּוֹתוֹ
הֲיִקָּרֵא זֶה בְּשֵׁם־בַּיִת הַגִּידָה־לִי בָּרִאשׁוֹנָה אֶת־זֹאת:
כג וָאַעַן וָאֹמַר לֹא יְיָ אֱלֹהִים: וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֵלַי וְלָמָּה זֶה תִּרְגַּז
ב עַל־דָּבָר אֲשֶׁר לֹא תֵדַע וְלָמָּה תִּבָּהֵל עַל־דָּבָר אֲשֶׁר לֹא תַכִּיר:
ג כִּי כַּאֲשֶׁר לֹא שָׁכַחְתִּי אֶת־הָאֲנָשִׁים הַחַיִּים וְאֶת־הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר
ד עָבְרוּ כֵּן אֶזְכֹּר אֶת־אֲשֶׁר יָבֹאוּ: כִּי כַּאֲשֶׁר חָטָא אָדָם וְנִגְזַר
מָוֶת עַל־אֲשֶׁר יִוָּלֵדוּ אָז נִסְפְּרוּ הֲמוֹן הָעֲתִידִים לְהִוָּלֵד וְלִפְנֵי

כב **לרזון.** השוה הלשון לשובע ולא לרזון (תפלות גשם וטל).– במקור: וְכַלֵּה (כך צ״ל במקום
כג כולא שבסורי) מעתה את תכונת המות. השוה ישע׳ כ״ה ח׳ בלע המות לנצח. — **ותאטר
שאול פיה.** בסורי: וְתַחְתֵּם שאול. והשוה ניגודו בישע׳ ה׳ י״ד לכן הרחיבה שאול נפשה
כו ופערה פיה לבלי־חק. — **ואוצרות הנפשות.** ע׳ לקמן ל׳ ב׳. — **נחלשתי מאד.**
לתשישות זו השוה דנ׳ י׳ ט״ז–י״ז ועוד. —
כב א לפ״א השוה יחז׳ א׳ א׳. —
כג ג **את־העתידים לבא.** כך מגיה Ch: דעתידין דנאתון, במקום לאילין דעהידין
ד ולאילין דאתין (=לזוכרים ולבאים) שבסורי. — **ונגזר מות על־אשר יולדו.** השוה
בן סירא כ״ה כ״ד מאשה תחלת עון ובגללה גוענו יחד. ובי״ר ט׳ ה׳ ר׳ חמא בר׳ חנינא

המספר ההוא הוכן מקום אשר־שם יחיו החיים ואשר־שם ישמרו
ה המתים: ואם־לא ימלא המספר האמור לא ישובו הבריות לתחיה
ו כי רוחי בורא חיים ושאל תאסף את־המתים: ועוד נתן־לך
ז לשמע מאשר יבא אחרי הימים האלה: כי אמנם קרובה ישועתי
לבא ולא תרחק כקדם:

כד הנה ימים באים ונפתחו הספרים בהם רשומות חטאות כל־
אשר חטאו ואף־האוצרות בהם נאצרו צדקות כל־אשר היו
ב צדיקים בבריאה: בעת ההיא יהיה הדבר וראית אתה ורבים
אשר אתך ארך־רוח העליון אשר בכל־דור ודור בהאריכו רוחו
ג לכל־ילוד כחוטא כצדיק: ויען ואמר אהה יי איש לא ידע
ד מספר העברות ואף־לא אשר תבאנה: הנה ידעתי גם־אני את
אשר קרנו אף־את אשר יקרה אויבינו לא אדע ומתי תפקד על־
מעשיך:

כה ויען ויאמר אלי אף־אתה תשמר עד־הזמן ההוא עד־בוא
ב האות אשר יעשה העליון ליושבי הארץ באחרית הימים: וזה
ג האות אשר יהיה: כאשר יכו יושבי הארץ בתמהון ובאו עליהם
ד צרות רבות ומצוקות גדולות: והיה כי יאמרו בלבם מרב צרותם
שדי לא יזכר־עוד את־הארץ וכאשר יאמרו נואש אז יחל להגלות
הזמן החדש:

כו ויען ואמר התעמד הצרה הבאה זמן־רב והמצוקה ההיא
תמשך שנים רבות:

כז ויען ויאמר אלי לשנים עשר ראשים יחלק הזמן ההוא וכל־
ב אחד ואחד ישמר לאשר נתן־לו: בחלק הראשון תהיה ראשית
ג–ד הזועה: ובחלק השני הרג הגדולים: ובחלק השלישי ימותו רבים:

אמר, ראוי היה אדם הראשון שלא יטעום טעם מיתה. — **הוכן מקום.** כוונתו לאוצר
א של נשמות חדשות ולמקום שבו נמצאות נשמותיהם של המתים. — **ואם־לא ימלא
המספר.** השוה יבמות ס״ב א׳ אין בן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבגוף (=שבאוצר
הנשמות). ב״ר כ״ד ד׳ אין מלך המשיח בא עד שיבראו כל הנפשות שעלו במחשבה
להבראות (וע״ש בפי׳ תיאודור). —

כדא–ב **ונפתחו הספרים.** השוה דנ׳ ז׳ י׳ וספרין פתיחו. — השוה ב״ק נ׳ א״ר חמא
ואיתימא רבי שמואל בר נחמני, מאי דכתיב [שמות ל״ד ו׳] ארך אפים ולא כתוב
ארך אף. ארך אפים לצדיקים (רש״י: מלשלם שכר טוב לאלתר) ולרשעים (רש״י: מליפרע
מהם לאלתר). —

ה–ו וּבַחֵלֶק הָרְבִיעִי מִשְׁלַחַת חָרֶב: וּבַחֵלֶק הַחֲמִישִׁי רָעָב וַעֲצִירַת
ז–ח גְּשָׁמִים: וּבַחֵלֶק הַשִּׁשִּׁי זְוָעוֹת וּרְעָשִׁים: [וּבַחֵלֶק הַשְּׁבִיעִי – –]:
ט–י וּבַחֵלֶק הַשְּׁמִינִי הֲמוֹן חֲזִיזִים וּפִגְעֵי שֵׁדִים: וּבַחֵלֶק הַתְּשִׁיעִי
יא–יב יְרִידַת־אֵשׁ: וּבַחֵלֶק הָעֲשִׂירִי חָתָף וְלַחַץ גָּדוֹל: וּבַחֵלֶק הָאַחַד
יג עָשָׂר עָוֶל וְזִמָּה: וּבַחֵלֶק הַשְּׁנֵים עָשָׂר בְּלִיל־תַּעֲרֹבֶת מִכָּל־
יד הָאֲמוּרִים יַחַד: אֵלֶּה הֵם חֶלְקֵי הַזְּמַן הַהוּא הַשְּׁמוּרִים וְהֵם יִתְעָרְבוּ
טו זֶה בָּזֶה וְיַעַזְרוּ זֶה אֶת־זֶה: מֵהֶם יַשְׁאִירוּ מִשֶּׁלָּהֶם וְיִקְחוּ מִשֶּׁל־
אֲחֵרִים וּמֵהֶם יַשְׁלִימוּ שֶׁלָּהֶם וְשֶׁל־אֲחֵרִים עַד־אֲשֶׁר לֹא יָבִינוּ
הַנִּמְצָאִים עַל־הָאָרֶץ בַּיָּמִים הָהֵם כִּי קֵץ הַיָּמִים הוּא:
כח וְאוּלָם כָּל־מַשְׂכִּיל בָּעֵת הַהִיא יָבִין: וּמִדַּת הַזְּמַן הַהוּא וּמִנְיָנוֹ
ב–ג הֵם שְׁנֵי חֲלָקִים [וְכָל־אֶחָד] שָׁבוּעַ שֶׁל־שִׁבְעָה שָׁבֻעוֹת: וְאַעַן
וָאֹמַר טוֹב לְאָדָם אֲשֶׁר יַגִּיעַ וְיִרְאֶה וְטוֹב מִמֶּנּוּ אֲשֶׁר לֹא יַגִּיעַ
ד–ה וְלֹא יִפֹּל: וְאַף־זֹאת אֹמַר: הֲלֹא יָבוּז מִי שֶׁאֵינוֹ חוֹלֵף לַאֲשֶׁר
חֲלִיפוֹת לוֹ וְלִמְצֹאוֹת אֶת־אֲשֶׁר חֲלִיפוֹת לוֹ וּפָנָה רַק אֶל־אֲשֶׁר אֵין
ו לָהֶם חֲלִיפוֹת: וְאִם־אָמְנָם אֲדֹנָי בּוֹא יָבֹאוּ הַדְּבָרִים אֲשֶׁר אָמַרְתָּ־
ז לִּי לְפָנֶי־כֵן הוֹדִיעֵנִי־נָא אִם־מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ גַּם־אֶת־זֹאת: הֲיִהְיוּ
אֵלֶּה בְּמָקוֹם אֶחָד אוֹ בְּאֶחָד מֵחֶלְקֵי תֵבֵל יִהְיוּ אוֹ הֲתָחוּשׁ כָּל־
הָאָרֶץ אוֹתָם:
כט וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֵלַי אֲשֶׁר יִקְרֶה אָז לְכָל־הָאָרֶץ הוּא וְלָכֵן כָּל־
ב אֲשֶׁר יִהְיוּ בַחַיִּים יָחוּשׁוּ: וּבָעֵת הַהִיא אֶהְיֶה מָגֵן רַק לַאֲשֶׁר יִמָּצְאוּ
ג בַּיָּמִים הָהֵם בָּאָרֶץ הַזֹּאת: וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יְשֻׁלַּם הֶעָתִיד לִהְיוֹת
ד בַּחֲלָקִים הָהֵם וְהֵחֵל הַמָּשִׁיחַ לְהִגָּלוֹת: וּבְהֵמוֹת יִגָּלֶה מִמְּקוֹמוֹ
וְלִוְיָתָן יַעֲלֶה מִן־הַיָּם הֵם שְׁנֵי הַתַּנִּינִים הַגְּדוֹלִים אֲשֶׁר בָּרָאתִי בַּיּוֹם
הַחֲמִישִׁי לַבְּרִיאָה וְאֶשְׁמְרֵם עַד־הַזְּמַן הַהוּא וְאָז יִהְיוּ מַאֲכָל לְכָל־

כז ט **המון חזיזים.** בסורי: סוגאא דפנטסיא (φαντασίαι), והוא תרגום הע׳ של חזיזים בזכריה י׳ א׳. – **עד־אשר לא יבינו.** אולי כוונתו: לבל יבינו. –
כח א–ב לפ״א השוה דנ׳ י״ב י׳ והמשכיל יבין. – 2×7×7=98. חשבון זה מזכיר הענין של שבעים שבעים שבדניאל ט׳ כ״ד–כ״ז, אלא שכאן הענין קטוע. –
כט ב **אהיה מגן.** השוה יואל ג׳ ה׳ כי בהר ציון ובירושלם תהיה פליטה כאשר אמר
ג ה׳ ובשרידים אשר ה׳ קרא. – **והחל המשיח להגלות.** לשון מיוחד הוא לביאת המשיח, שהוא קודם לכן בבחינת נסתר. השוה ת״י למיכה ד׳ ח׳: וְאַתְּ משיחא דישראל דטמיר מן קדם חובי כנשתא דציון. ולזכריה ג׳ ח׳: הא אנא מייתי ית עבדי משיחא
ד ויתגלי, ועוד. – **ובהמות... ולויתן.** השוה ב״ר ז׳ כ״א ויברא אלהים את התנינים

ה אֲשֶׁר יִשָּׁאֵרוּ: גַּם־הָאָרֶץ תִּתֵּן פִּרְיָהּ רִבּוֹא שְׁעָרִים וּבְגֶפֶן אַחַת יִהְיוּ
אֶלֶף שָׂרִיגִים וְשָׂרִיג אֶחָד יַעֲשֶׂה אֶלֶף אֶשְׁכָּלוֹת וְאֶשְׁכֹּל אֶחָד יַעֲשֶׂה
ו אֶלֶף עֲנָבִים וְהָעֵנָב יַעֲשֶׂה כֹּר־יָיִן: וַאֲשֶׁר רָעֲבוּ יִשְׂמְחוּ וְהֵם יִרְאוּ
ז נִפְלָאוֹת בְּכָל־יוֹם: וּבְבֹקֶר בַּבֹּקֶר תֵּצֶאנָה רוּחוֹת מִלְּפָנַי לְהָבִיא
רֵיחַ פְּרִי לְשַׂמֵּחַ לְבָבוֹת וְכִכְלוֹת הַיּוֹם יַרְעִיפוּ עֲנָנִים טַל־מַרְפֵּא:
ח וְהָיָה בָּעֵת הַהִיא יָשׁוּב לָרֶדֶת מִמַּעַל אוֹצַר הַמָּן וְאָכְלוּ מִמֶּנּוּ בַּשָּׁנִים
הָהֵן כִּי הֵם יַגִּיעוּ לְקֵץ הַיָּמִים:
ל וְאַחֲרֵי־כֵן בְּהַגִּיעַ עֶת־בּוֹא הַמָּשִׁיחַ כִּי יָשׁוּב לִכְבוֹדוֹ וְקָמוּ
ב כָּל־אֲשֶׁר יְשֵׁנוּ בְּתִקְוָה לְבוֹאוֹ: וּבָעֵת הַהִיא יִפָּתְחוּ הָאוֹצָרוֹת אֲשֶׁר
בָּהֶם נִשְׁמַר מִסְפַּר נַפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים וְיָצְאוּ וְנִרְאָה הֲמוֹן הַנְּפָשׁוֹת
יַחַד קָהָל אֶחָד וְלֵב אֶחָד וְשָׂמְחוּ הָרִאשׁוֹנִים וְהָאַחֲרוֹנִים לֹא
ג יִתְעַצְּבוּ: כִּי יָדְעוּ כִּי הִגִּיעַ הַזְּמַן אֲשֶׁר־לוֹ יֵאָמֵר קֵץ הַיָּמִים הוּא:
ד–ה וְנַפְשׁוֹת הָרְשָׁעִים הָרוֹאוֹת אֶת־כָּל־אֵלֶּה תִּהְיֶינָה שׁוֹמֵמוֹת יוֹתֵר: כִּי
תֵדַעְנָה כִּי קְרוֹבִים לָהֶן שְׁפָטִים וְאַחֲרִיתָן בָּאָה:
לא וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וָאֵלֵךְ אֶל־הָעָם וָאֹמַר אֲלֵיהֶם אִסְפוּ
ב לִי כָּל־זְקֵנֵיכֶם וַאֲדַבְּרָה דִבְרֵי אֲלֵיכֶם: וַיֵּאָסְפוּ כֻלָּם אֶל־נַחַל קִדְרוֹן:
ג וָאַעַן וָאֹמַר אֲלֵיהֶם שְׁמַע יִשְׂרָאֵל וַאֲדַבְּרָה אֵלֶיךָ וְאַתָּה זֶרַע יַעֲקֹב
ד הַאֲזִינָה וְאָעִידָה בָּךְ: אַל־תִּשְׁכְּחוּ אֶת־צִיּוֹן וְזֵכֶר תִּזְכְּרוּ צָרַת
ה יְרוּשָׁלָםִ: כִּי הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְעַל־כָּל־הַנִּמְצָא יָבֹא כִלָּיוֹן חָרוּץ
וְהָיָה כְּלֹא הָיָה:

[בראי א׳ י״א] – זה בהמות ולויתן (וע״ש בפי׳ תיאודור). ותי׳ לבראי א׳ כ״א, ובאריכות
ח ב״ב ע״ד ב׳. ופרטי אגדה זו כלה בחזון עזרא ד׳ מ״ט–נ״ב. – כר־יין. השוה יוספוס
קדמ׳ ט״ו ט׳ ב׳: כר שוה לעשרה מדימנים (μέδιμνας) של אטיקה (=525.27 ליטרין,
ע׳ (Hultsch, Griech. u. röm. Metrologie, 1862, p. 305). – כך יהיה לאחר הגלות המשית.
אבל בדור שקודם ימות המשיח אמרו ש״הגפן תתן פריה והיין ביוקר״ (פסיק״ר ע״ה ב׳,
וע״ש במאיר עין). –

ל א–ב ישוב. מן השמים לארץ. – לפ״ב השוה ספרי במד׳ קל״ט: ר׳ אליעזר בנו של
ר׳ יוסי הגלילי אומר. סימן זה יהיה בידך שכל זמן שאדם נתון בחיים נפשו פקודה
ביד קונו, שנאמר אשר בידו נפש כל חי [איוב י״ב י׳]. מת – נתונה באוצר, שנאמר
והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים [ש״א כ״ה כ״ט]. שומע אני בין צדיקים בין
רשעים. ת״ל ואת נפש אויביך יקלענה בכף הקלע [שם]. וענין זה מפורש בשבת קנ״ב
ב׳: ושל רשעים זוממות והולכות ומלאך אחד עומד בסוף העולם ומלאך אחר עומד בסוף
העולם ומקלעין נשמתן זה לזה. – מקומו של אוצר הנשמות הוא תחת כסא הכבוד, ע׳ אדר״נ
י״ב ושבת שם. –

לב וְאַתֶּם אִם־תָּכִינוּ לִבּוֹתֵיכֶם לִזְרֹעַ בָּהֶם פְּרִי הַתּוֹרָה וְהֵגֵן עֲלֵיכֶם
ב בְּעֵת יָבוֹא אֵל שַׁדַּי לְזַעְזֵעַ אֶת־כָּל־הַבְּרִיאָה׃ כִּי עוֹד־מְעַט וְהִתְעַרְעַר
ג בִּנְיַן צִיּוֹן לְמַעַן יָשׁוּב יִבָּנֶה׃ וְהַבִּנְיָן הַהוּא לֹא יַעֲמֹד כִּי אִם־יִנָּתֵשׁ
ד שֵׁנִית מִקֵּץ יָמִים וְהָיָה חָרְבָּה עַד־עֵת מוֹעֵד׃ וְאַחֲרֵי־כֵן יִתְחַדֵּשׁ
ה בְּכָבוֹד וְהִתְכּוֹנֵן לְעוֹלָם׃ וְלָכֵן אַל־לָנוּ לְהִתְעַצֵּב עַל־כָּל־הָרָעָה
ו הַזֹּאת אֲשֶׁר בָּאָה עַתָּה וְגַם־לֹא עַל־אֲשֶׁר יָבֹא־עוֹד׃ מִשְּׁתֵּי הַצָּרוֹת
ז הָאֵלֶּה תִּגְדַּל הַתְּלָאָה כַּאֲשֶׁר יְחַדֵּשׁ שַׁדַּי אֶת־בְּרִיאָתוֹ׃ וְעַתָּה אַל־
ח תִּקְרְבוּ אֵלַי יָמִים אֲחָדִים וְאַל־תְּבַקְשׁוּנִי עַד־בּוֹאִי אֲלֵיכֶם׃ וַיְהִי
כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי אֲלֵיהֶם אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הָלַכְתִּי אֲנִי בָּרוּךְ לְדַרְכִּי׃
ט וְכַאֲשֶׁר רָאוּנִי הָעָם בְּלֶכְתִּי וַיִּשְׂאוּ אֶת־קוֹלָם וַיְיֵלִילוּ וַיֹּאמְרוּ אָנָה
אַתָּה הוֹלֵךְ מֵעִמָּנוּ בָּרוּךְ וְעוֹזֵב אוֹתָנוּ כְּאָב הָעוֹזֵב אֶת־בָּנָיו יְתוֹמִים
וְהוֹלֵךְ מֵעִמָּם׃
לג הָאֵלֶּה הֵן הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוְּךָ יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא חֲבֵרְךָ וַיֹּאמֶר
ב לְךָ׃ שִׂימָה עֵינְךָ עַל־הָעָם הַזֶּה עַד־אֲשֶׁר אֵלֵךְ וַאֲכוֹנֵן אֶת־שְׁאֵרִית
ג אַחֵינוּ בְּבָבֶל אֲשֶׁר נִגְזַר עֲלֵיהֶם לָלֶכֶת בַּשֶּׁבִי׃ וְעַתָּה אִם־גַּם־אַתָּה
עוֹזֵב אוֹתָנוּ טוֹב מוֹתֵנוּ כֻּלָּנוּ רִאשׁוֹנָה וְאַחַר תֵּלֵךְ מֵאִתָּנוּ׃
לד וָאַעַן וָאֹמַר אֶל־הָעָם חָלִילָה לִּי מֵעֲזֹב אֶתְכֶם אוֹ מִלֶּכֶת מֵאִתְּכֶם׃
ב כִּי רַק עַד־בֵּית קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים אֵלֵךְ לְבַקֵּשׁ מֵאֵת שַׁדַּי עֲלֵיכֶם וְעַל־
צִיּוֹן אוּלַי תֵּאֹרְנָה עֵינַי מְעַט יוֹתֵר וְאַחַר אָשׁוּבָה אֲלֵיכֶם׃
לה וְאֵלֵךְ אֲנִי בָּרוּךְ עַד־הַמָּקוֹם הַקָּדוֹשׁ וָאֵשֵׁב עַל־חָרְבוֹתָיו וָאֵבְךְּ
ב—ג וָאֹמַר׃ מִי־יִתֵּן עֵינַי מַבּוּעִים וְעַפְעַפַּי מַעְיְנוֹת דִּמְעָה׃ כִּי אֵיךְ אֲקוֹנֵן
ד עַל־צִיּוֹן וְאֵיךְ אֶתְאַבֵּל עַל־יְרוּשָׁלָיִם׃ וְהַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲנִי שׁוֹכֵב עָלָיו
עַתָּה כֹּהֵן גָּדוֹל הָיָה מַקְרִיב־בּוֹ לְפָנִים קָרְבְּנוֹת־קֹדֶשׁ וּבוֹ הָיָה
ה מַקְטִיר קְטֹרֶת סַמִּים רֵיחַ נִיחוֹחַ׃ וְעַתָּה בֵּית־תִּפְאַרְתֵּנוּ הָיָה לְעָפָר
וְחֶמְדַּת נַפְשֵׁנוּ לְאֵפֶר׃
לו וְכַאֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה נִרְדַּמְתִּי שָׁם וָאֵרֶא בַּלַּיְלָה

ו. עידוד לעם לקראת מאורעות קשים – העם נקשר בברוך – קינת ברוך על חרבות המקדש (לא—לה).

לב ב—ג והתערער בנין ציון. על כרחנו כוונתו: על ידי נבוכדראצר. – ינתש שנית.
י ע״י הרומיים. – יחדש שדי את־בריאתו. השוה ישע׳ ס״ה י״ז כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה. כוונתו: יעמיד עולם מתוקן ותמים במקום העולם המקולקל. –
לה ב לסגנון פ״ב השוה ירמ׳ ח׳ כ״ג. –

ב מַרְאֶה: וְהִנֵּה יַעַר עֵצִים שָׁתוּל בְּבִקְעָה וּמְסֹבִיב לוֹ הָרִים גְּבוֹהִים
ג וְשִׁנֵּי סְלָעִים וְהַיַּעַר הַהוּא הִשְׂתָּרַע עַל מָקוֹם רְחַב־יָדַיִם: וּמִמּוּלוֹ
ד עָלְתָה גֶּפֶן אַחַת וּמַעְיָן יוֹצֵא מִתַּחְתֶּיהָ לְאִטּוֹ: וַיִּגַּע הַמַּעְיָן הַהוּא
עַד־הַיַּעַר וַיְהִי לְגַלִּים גְּדוֹלִים וַיָּצִיפוּ הַגַּלִּים אֶת־הַיַּעַר וּפִתְאֹם עָקְרוּ
ה אֶת־רֹב־הַיַּעַר וַיְסַחֲפוּ אֶת־כָּל־הֶהָרִים אֲשֶׁר מִסָּבִיב לוֹ: וְרוּם הַיַּעַר
הָיָה הוֹלֵךְ וְשָׁפֵל וְרֹאשׁ הֶהָרִים הָשְׁפַּל וְהַמַּעְיָן גָּבַר מְאֹד וְלֹא הִשְׁאִיר
ו מִן־הַיַּעַר הַגָּדוֹל כִּי אִם־אֶרֶז אֶחָד לְבַדּוֹ: וְכַאֲשֶׁר הִפִּיל גַּם־אוֹתוֹ
וְאֶת־רֹב־הַיַּעַר אִבֵּד וְשֵׁרֵשׁ עַד־בְּלִי הִשְׁאִיר מִמֶּנּוּ מְאוּמָה וְגַם־
מְקוֹמוֹ לֹא נוֹדַע וַתָּבֹא הַגֶּפֶן הַהִיא וְהַמַּעְיָן עִמָּהּ בְּשַׁלְוָה וּבְשֶׁקֶט
רָב וַתִּגַּע עַד־מָקוֹם אֶחָד לֹא רָחוֹק מִן־הָאֶרֶז וְאֶת־הָאֶרֶז הַנּוֹפֵל
ז קָרַב [הַמַּעְיָן] אֵלֶיהָ: וָאֵרָא וְהִנֵּה הַגֶּפֶן פָּתְחָה אֶת־פִּיהָ וַתְּדַבֵּר אֶל־
הָאֶרֶז לֵאמֹר הֲלֹא אַתָּה הוּא הָאֶרֶז אֲשֶׁר נִשְׁאַר מִיַּעַר הָרֶשַׁע וּבְיָדְךָ
הָיְתָה הָרִשְׁעָה נֶאֱמָנָה וְנַעֲשָׂה כָּל־הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה וְטוֹב מֵעוֹלָם לֹא
ח [עָשִׂיתָ]: וּמִתְגַּבֵּר הָיִיתָ עַל־אֲשֶׁר לֹא לְךָ וְגַם עַל־אֲשֶׁר לְךָ מֵעוֹלָם
לֹא רִחַמְתָּ וַתְּהִי שׁוֹסֵף אֶת־מֶמְשַׁלְתְּךָ עַל־הָרְחוֹקִים מִמְּךָ וְאוֹחֵז
בְּרֶשֶׁת רִשְׁעָתְךָ אֶת־הַקְּרוֹבִים אֵלֶיךָ וַתִּגְבַּהּ לִבְּךָ תָּמִיד כְּאִלּוּ לֹא
ט–י תֵּעָקֵר עוֹד: עַתָּה הִנֵּה מִהֲרָה לָבֹא עִתְּךָ וְהִגִּיעַ יוֹמֶךָ: לֵךְ אֵפוֹא
גַּם־אַתָּה הָאֶרֶז אַחֲרֵי הַיַּעַר אֲשֶׁר הָלַךְ לְפָנֶיךָ וְהָיָה עִמּוֹ לְאֵפֶר
יא וַעֲפַרְכֶם יִתְעָרֵב יַחַד: וִישַׁנְתֶּם עַתָּה בְּצָרָה וּשְׁכַבְתֶּם בִּמְצוּקָה עַד־
בּוֹא זְמַנְּךָ הָאַחֲרוֹן אֲשֶׁר־בּוֹ תָּשׁוּב תָּבֹא וְתוֹסִיף תִּוָּסֵר־עוֹד:
לז וְאַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה רָאִיתִי אֶת־הָאֶרֶז בּוֹעֵר וְאֶת־הַגֶּפֶן גְּדֵלָה
וּמִסָּבִיב לָהּ בִּקְעָה מְלֵאָה פְּרָחִים אֲשֶׁר לֹא יִבֹּלוּ וַאֲנִי הֱקִיצוֹתִי
וָאָקוּם:
לח וָאֶתְפַּלֵּל וָאֹמַר יְיָ אֱלֹהִים אַתָּה הוּא הַמֵּאִיר בְּכָל־עֵת לַהוֹלְכִים
ב–ג בְּדַרְכְּךָ תְּבוּנוֹת: תּוֹרָתְךָ חַיִּים וְחָכְמָתְךָ יֹשֶׁר: הוֹדִיעֵנִי־נָא פֵּשֶׁר
ד הַמַּרְאֶה הַזֶּה: וְאַתָּה הֲלֹא יָדַעְתָּ כִּי נַפְשִׁי הָלְכָה בְּתוֹרָתְךָ תָּמִיד
וּמֵחָכְמָתְךָ לֹא רָחַקְתִּי מִיָּמָי:

ז. מראה היער והגפן והמעין והארז ופשר המראה — שאלה ותשובה על המשומדים והגרים — הודעה לברוך על פטירתו וצוואתו לטובי העם (ל״ו—מ״ו).

לו יא **וישנתם.** שניכם, אתה הארז והיער. —
לח ב **תורתך חיים.** השוה תהל׳ קי״ט נ׳ זאת נחמתי בעניי כי אמרתך חיתני, שם צ״ג לעולם לא־אשכח פקודיך כי בם חייתני. —

לט וַיַּעַן וַיֹּאמֶר לִי בָּרוּךְ זֶה פֵּשֶׁר הַמַּרְאֶה אֲשֶׁר רָאִיתָ: אֲשֶׁר
ב ג רָאִיתָ יַעַר גָּדוֹל וּמִסָּבִיב לוֹ הָרִים רָמִים וְקָשִׁים זֶה הַדָּבָר: הִנֵּה
יָמִים בָּאִים וְנֶחֶרְבָה הַמַּמְלָכָה הַזֹּאת אֲשֶׁר בְּעִתָּהּ הֶחֱרִיבָה אֶת־
ד צִיּוֹן וְנִכְבְּשָׁה לִפְנֵי [הַמַּמְלָכָה] אֲשֶׁר תָּבֹא אַחֲרֶיהָ: וְגַם־זֹאת תֶּחֱרַב
בְּבוֹא עִתָּהּ וְקָמָה אַחֶרֶת שְׁלִישִׁית וּמָשְׁלָה גַם־הִיא בְּעִתָּהּ וְאַחַר
ה תֶּחֱרַב: וְאַחֲרֵי הַמַּמְלָכוֹת הָאֵלֶּה תָּקוּם מַמְלָכָה רְבִיעִית וּמֶמְשַׁלְתָּהּ
תִּהְיֶה קָשָׁה וְרָעָה מֵאֲשֶׁר הָיוּ לְפָנֶיהָ וּמָלְכָה זְמַן־רַב כְּיַעַר הַבִּקְעָה
ו וּמָשְׁלָה זְמַנִּים וְהִתְרוֹמֲמָה מֵאַרְזֵי הַלְּבָנוֹן: בָּהּ תִּהְיֶה הָאֱמֶת מְסֻתֶּרֶת
וְאֵלֶיהָ יָנוּסוּ כָּל־אֲשֶׁר נִטְמְאוּ בְּעָוֶל כַּחַיּוֹת רָעוֹת אֲשֶׁר תְּנֻסֶּנָה
ז וְתִסְתַּתֵּרְנָה בַּיָּעַר: וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יִקְרַב זְמַן הַקֵּץ לְמַפַּלְתָּהּ וְנִגְלְתָה
רֵאשׁוּת הַמָּשִׁיחַ הַדּוֹמֶה לְמַעְיָן וּלְגֶפֶן וּבְהִגָּלוֹתָהּ תְּעַקֵּר אֶת־רֹב צְבָאוֹ:
ח וַאֲשֶׁר רָאִיתָ אֶרֶז רָם הַנִּשְׁאָר מִן־הַיַּעַר הַהוּא וַאֲשֶׁר דִּבְּרָה אֵלָיו
הַגֶּפֶן אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ זֶה הַדָּבָר:
מ הַנָּגִיד הָאַחֲרוֹן אֲשֶׁר יִשָּׁאֵר חַי בַּיָּמִים הָהֵם אַחֲרֵי מוֹת רֹב
צְבְאוֹתָיו בַּחֶרֶב יֵאָסֵר וְהֹעֲלָה אֶל־הַר צִיּוֹן וּמְשִׁיחִי יוֹכִיחֵהוּ עַל־
ב כָּל־רָעוֹתָיו וְעָרַךְ לְעֵינָיו אֶת־כָּל־מַעֲשֵׂי צְבְאוֹתָיו: וְאַחֲרֵי־כֵן יַהַרְגֵהוּ
ג וְהֵגֵן עַל־שְׁאָר עַמִּי אֲשֶׁר יִמָּצֵא בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר בָּחָרְתִּי: וְהָיָה שִׁלְטוֹנוֹ
ד לָנֶצַח וְעַד־תֹּם הָעוֹלָם הַנִּשְׁחָת וְעַד־מְלֹאת הַיָּמִים הָאֲמוּרִים: זֶה
הַמַּרְאֶה אֲשֶׁר נִרְאָה־לְךָ וְזֶה פִּשְׁרוֹ:
מא וָאַעַן וָאֹמַר לְמִי וּלְכַמָּה [אֲנָשִׁים] יִהְיוּ אֵלֶּה אוֹ מִי יִזְכֶּה לִחְיוֹת
ב בָּעֵת הַהִיא: הִנְנִי מְדַבֵּר לְפָנֶיךָ אֶת־כָּל־אֲשֶׁר בִּלְבָבִי וְשׁוֹאֵל מִמְּךָ
ג עַל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הָעוֹלִים עַל־רוּחִי: יַעַן כִּי אֶרְאֶה רַבִּים בְּעַמְּךָ
ד אֲשֶׁר עָזְבוּ אֶת־בְּרִיתֶךָ וַיִּפְרְקוּ מֵעֲלֵיהֶם עֹל תּוֹרָתֶךָ: וְעוֹד רָאִיתִי
ה אֲחֵרִים אֲשֶׁר עָזְבוּ אֶת־הַבְלֵיהֶם וַיֶּחֶרְדוּ אֶל־תַּחַת כְּנָפֶיךָ: מַה־יִּהְיֶה

לט ה ממלכה רביעית. הראשונה היא בבל. השניה – פרס. השלישית – הדיאדוכין שלאחר אלכסנדר. הרביעית – רומי (השוה דניאל ז׳, וע׳ תנחומא תרומה סי׳ ז׳). –
ו בה תהיה האמת מסתרת. וכן הוא אומר על רומי בחזון עזרא ג׳ א׳: ונעלמה דרך
ז האמת (abscondetur veritatis via). – ראשות. בסורי רישיתה (ראשיתו). ודאי טעה במסירת התיבה היוונית ἀρχή (כך נראה מן ההמשך לקמן מ׳ ג׳). –

מ א הנגיד האחרון. אולי כוונתו לפומפיוס. –

מא ד את־הבליהם. עבודת אליליהם. השוה דב׳ ל״ב כ״א כעסוני בהבליהם, ירמ׳ ב׳ ה׳ וילכו אחרי ההבל ויהבלו, ועוד. – אל־תחת כנפיך. שבאו לחסות תחת כנפי השכינה, כלו׳ נתגיירו (השוה רות ב׳ י״ב ה׳ אלהי ישראל אשר־באת לחסות תחת־כנפיו. תהל׳ ל״ו ח׳ בצל כנפיך יחסיון). –

ו אַפּוֹא לָאֵלֶּה וְאֵיךְ יְקַבֵּל אוֹתָם הַזְּמָן הָאַחֲרוֹן: אוֹ אוּלַי שֶׁקֶל יִשָּׁקֵל
זְמַנָּם וּלְפִי מִשְׁקָלוֹ כֵּן יִהְיֶה מִשְׁפָּטָם:

מב וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֵלַי גַּם־אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אַרְאֶךָּ: אֲשֶׁר אָמַרְתָּ
ב לְמִי וּלְכַמָּה יִהְיוּ אֵלֶּה לַאֲשֶׁר הָיוּ מַאֲמִינִים יִהְיֶה הַטּוֹב הָאָמוּר
ג וְלַאֲשֶׁר הָיוּ בוֹזִים יִהְיֶה הַהֵפֶךְ מִכָּל־אֵלֶּה: וַאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ עַל־אֲשֶׁר
ד קָרְבוּ וְעַל־אֲשֶׁר רָחֲקוּ זֶה הַדָּבָר: אֲשֶׁר לְפָנִים עָבְדוּ וְאַחֲרֵי־כֵן
רָחֲקוּ וַיִּתְעָרְבוּ בְּזֶרַע הָעַמִּים הַמְעֹרָבִים לָאֵלֶּה יֵחָשֵׁב זְמַנָּם הָרִאשׁוֹן
ה וַיֵּקַר עֶרְכּוֹ: וַאֲשֶׁר לְפָנִים לֹא יָדְעוּ אֶת־דֶּרֶךְ הַחַיִּים וְאַחֲרֵי־כֵן
הִכִּירֻהוּ וַיִּתְעָרְבוּ בְּזֶרַע עַמִּי הַנִּבְדָּל [מִן־הָעַמִּים] לָאֵלֶּה יֵחָשֵׁב זְמַנָּם
ו [הָאַחֲרוֹן] [וְ]יֵקַר עֶרְכּוֹ: וְיָרְשׁוּ זְמַנִּים אֶת־זְמַנִּים וּתְקוּפוֹת אֶת־תְּקוּפוֹת
וְקִבְּלוּ אֵלֶּה מֵאֵלֶּה וְאָז לְעֵת קֵץ יִשְׁתַּנֶּה הַכֹּל לְפִי מִדַּת הַזְּמַנִּים
ז וּשְׁעוֹת הַתְּקוּפוֹת: כִּי הַכִּלָּיוֹן יִקַּח־לוֹ אֶת־אֲשֶׁר־לוֹ וְהַחַיִּים יִקְחוּ
ח לָהֶם אֶת־אֲשֶׁר לָהֶם: וְקוֹל קוֹרֵא וְאוֹמֵר לֶעָפָר הָשִׁיבָה אֶת־אֲשֶׁר
לֹא־לָךְ וְהָקֵם [לִתְחִיָּה] אֲשֶׁר שָׁמַרְתָּ לַמּוֹעֵד:

מג וְאַתָּה בָּרוּךְ הָכֵן לְבָבְךָ לַאֲשֶׁר נֶאֱמַר־לָךְ וְהִתְבּוֹנֵן בַּדְּבָרִים
ב–ג אֲשֶׁר הִרְאִיתָ: כִּי תַנְחוּמִים רַבִּים לָךְ וּלְעוֹלָם הֵמָּה: הִנֵּה אַתָּה
הוֹלֵךְ מִן הַמָּקוֹם הַזֶּה וְעוֹבֵר מִן־הַמְּקוֹמוֹת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר הִרְאִיתָ
ד עַתָּה: וְשׁוֹכֵחַ כָּל־דְּבַר־חָלוֹף וְלֹא תִזְכָּר־עוֹד אֶת־אֲשֶׁר לִבְנֵי תְמוּתָה:
ה לֵךְ אֵפוֹא וְצִוִּיתָ לְעַמְּךָ וּבָאתָ אֶל־הַמָּקוֹם הַזֶּה וְאַחֲרֵי־כֵן תָּצוּם
שִׁבְעַת יָמִים וּבָאתִי אֵלֶיךָ וְדִבַּרְתִּי עִמָּךְ:

מד וָאֵלֵךְ מִשָּׁם אֲנִי בָּרוּךְ וָאָבוֹא אֶל־עַמִּי וָאֶקְרָא לִבְנִי בְּכוֹרִי

מב ד עם ישראל הוא עם נבחר ומובדל (השוה במד׳ כ״ג ט׳ עם לבדד ישכן ובגוים לא יתחשב) ושאר האומות עמים מעורבים הן. ובין ישראל לעמים יש קרובים שנתרחקו ורחוקים שנתקרבו (כלו׳ יש משומדים ויש גרים). למשומדים יש עבר של יהדותם, ולגרים — עתיד של יהדותם, ויש יתרון לאחרונים על הראשונים לעולם הבא לכשיהא נעשה הסכום הכולל של הזמנים שעברו וכל אחד יקבל המגיע לו לפי הזמן האחרון. —
ה דרך החיים. חיי עולם, כלו׳ היהדות. — בזרע עמי. כן צ״ל לפי ההמשך, וכוונתו לישראל (ובסורי בטעות בזרעא דעמֿמא=בזרע העמים). — זמנם [האחרון]. כן צ״ל (ובסורי בטעות: זבנהון קדמיא=זמנם קודם). וכוונתו שלגרים עתיד עולם הבא. —
מג ב–ה מן המקום הזה. רמז לפטירתו מן העולם. — וצוית לעמך. לשון צוואה הוא. —
מד א ולגדליה אוהבי. בסורי יש (ודאי בטעות) שתי נקודות על הדל״ת של ולגדליה ועל הרי״ש של רחמי. כאילו שני גדליה היו. ואולי הטיל מי שהוא שתי הנקודות בכוונה. משום שלא ידע להכריע לאיזה גדליה הוא מתכוון. אם לגדליה בן אחיקם (כגון ירמ׳ מ׳ ח׳) או לגדליה בן פשחור (שם ל״ח א׳, אבל הוא היה ממתנגדיו של ירמיהו). —

ב וְלִגְדַלְיָה אוֹהֲבִי וּלְשִׁבְעָה מִזִּקְנֵי הָעָם וְאָמַר אֲלֵיהֶם: הִנֵּה אֲנִי נֶאֱסָף
ג אֶל־אֲבוֹתַי כְּדֶרֶךְ כָּל־הָאָרֶץ: וְאַתֶּם אַל־תָּסוּרוּ מִדֶּרֶךְ הַתּוֹרָה
וּשְׁמַרְתֶּם וְהִזְהַרְתֶּם אֶת־שְׁאֵרִית הָעָם לְבִלְתִּי יָסוּרוּ מִמִּצְוֹת שַׁדָּי:
ד וְאַתֶּם הֲלֹא רְאִיתֶם כִּי צַדִּיק הוּא אֲשֶׁר אוֹתוֹ אֲנַחְנוּ עוֹבְדִים וּפָנִים
ה לֹא יִשָּׂא יוֹצְרֵנוּ: וּרְאוּ אֲשֶׁר קָרָה אֶת־צִיּוֹן וַאֲשֶׁר הִגִּיעַ אֶל־יְרוּשָׁלָם:
ו לְמַעַן יִוָּדַע מִשְׁפַּט שַׁדַּי וּדְרָכָיו אֲשֶׁר־אֵין חֵקֶר לָהֵן וְהֵן יְשָׁרוֹת:
ז אִם־תְּקַוּוּ וַעֲמַדְתֶּם בְּיִרְאָתוֹ וְלֹא תִשְׁכְּחוּ אֶת־תּוֹרָתוֹ יְשַׁתְּנוּ הַזְּמַנִּים
ח עֲלֵיכֶם לְטוֹבָה וּרְאִיתֶם בְּנֶחָמַת צִיּוֹן: כִּי דְבַר הַהֹוֶה אֵינֶנּוּ מְאוּמָה
ט וּדְבַר הֶעָתִיד גָּדוֹל מְאֹד: כִּי כָל־אֲשֶׁר מָשְׁחָתוֹ בוֹ עוֹבֵר וְכָל־בָּךְ
תְּמוּתָה יַחֲלוֹף וְנִשְׁכַּח כָּל־זְמַן הַהֹוֶה וְאֵין זִכָּרוֹן לִזְמַנֵּי הַהֹוֶה הַנִּכְתָּם
י בְּרָעוֹת: וְכָל־הָרֶץ עַתָּה לַהֶבֶל הוּא־רָץ וְהַמַּצְלִיחַ מְהֵרָה יִפֹּל
יא וְהָמָךְ: וּדְבַר הֶעָתִיד הוּא הַנִּכְסָף וַאֲשֶׁר יָבוֹא אַחֲרֵי־כֵן לוֹ נְקַוֶּה:
יב כִּי יֶשׁ־זְמָן אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹר וּבָאָה עֵת אֲשֶׁר תָּקוּם לָנֶצַח וְהָעוֹלָם
הֶחָדָשׁ אֲשֶׁר לַהוֹלְכִים בְּרֹאשׁוֹ לֹא יַהֲפֹךְ לָהֶם לְמַשְׁחִית וְהַהוֹלְכִים
יג לִשְׁפָטִים רָעִים לֹא יְרַחֵם וְאֶת־הַחַיִּים בּוֹ לֹא יוֹלִיךְ לַאֲבַדּוֹן: וְהֵם
הֵם הָעֲתִידִים לִנְחֹל אֶת־הַזְּמָן הָאָמוּר וְלָהֶם יְרֻשַּׁת הַזְּמָן הַמֻּבְטָח:
יד הֵם הֵם אֲשֶׁר הֵכִינוּ לָהֶם אוֹצְרוֹת הַחָכְמָה וְגִנְזֵי הַבִּינָה אֶצְלָם
טו נִמְצָאִים וּמִן־הַחֶסֶד לֹא רָחָקוּ וֶאֱמֶת־הַתּוֹרָה שָׁמָרוּ: וְלָהֶם יִנָּתֵן
הָעוֹלָם הַבָּא וְהַנִּשְׁאָרִים בָּאֵשׁ יִהְיֶה מוֹשָׁבָם:
מה וְאַתֶּם אֵפוֹא הוֹרוּ אֶת־הָעָם בְּכָל־כֹּחֲכֶם כִּי לָנוּ הֶעָמָל הַזֶּה: וְאִם־
ב תְּלַמְּדוּם תְּחַיּוּם:
מו וַיַּעַן בְּנִי וְזִקְנֵי הָעָם וַיֹּאמְרוּ אֵלַי הַאֻמְנָם עַד־כֹּה דִּכְּאָנוּ שַׁדַּי
ב אֲשֶׁר יִקָּחֵךְ מֵאִתָּנוּ מְהֵרָה: וְהַאֻמְנָם נִחְיֶה בַּחֹשֶׁךְ וְלִשְׁאֵרִית הָעָם
ג לֹא־יִהְיֶה אוֹר: וְאֵיפֹה נוּכַל לְבַקֶּשׁ־עוֹד אֶת־הַתּוֹרָה וּמִי יוֹרֶה אוֹתָנוּ
ד בֵּין מָוֶת לְחַיִּים: וְאָמַר לָהֶם נֶגֶד כִּסֵּא שַׁדַּי לֹא אוּכַל קוּם וְאוּלָם
ה לֹא יֶחְסַר יִשְׂרָאֵל חָכָם וְלֹא בֵית יַעֲקֹב יוֹדֵעַ תּוֹרָה: וְאַתֶּם תָּכִינוּ
אֶת־לְבַבְכֶם לִשְׁמוֹעַ תּוֹרָה וְלָסוּר אֶל־מִשְׁמַעַת הַחֲכָמִים וְהַנְּבוֹנִים
ו בְּיִרְאַת אֱלֹהִים וְהַכְשִׁירוּ אֶת־נַפְשְׁכֶם לְבִלְתִּי סוּר מֵאַחֲרֵיהֶם: וְאִם־
אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה תַּעֲשׂוּ וּבָאוּ לָכֶם הַהַבְטָחוֹת אֲשֶׁר אָמַרְתִּי לָכֶם

מה א–ב כי לנו. לבני תורה. — תחיום. השוה תהל׳ קי״ט נ׳ זאת נחמתי בעניי כי אמרתך חיתני. —

ז קֶדֶם וְלֹא תִפְּלוּ בָּרָעוֹת אֲשֶׁר הַעִידוֹתִי בָּכֶם קֶדֶם: וְעַל־דְּבַר
הִלָּקְחִי מֵעִמָּם גַּם־לָהֶם גַּם לִבְנֵי לֹא הִגַּדְתִּי:
מז וְכַאֲשֶׁר יָצָאתִי וָאֶעֶזְבֵם הָלַכְתִּי־לִי מִשָּׁם וָאֹמַר אֲלֵיהֶם הִנְנִי
ב הוֹלֵךְ חֶבְרוֹנָה כִּי שַׁדַּי שְׁלָחַנִי שָׁמָּה: וָאָבֹא אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר דִּבֵּר
עִמִּי שָׁם וָאֵשֶׁב־שָׁם וָאָצוּם שִׁבְעַת־יָמִים:
מח וַיְהִי מִקֵּץ הַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי וָאֶתְפַּלֵּל אֶל־שַׁדַּי וָאֹמַר: יְיָ אַתָּה
ב ג קוֹרֵא הַיָּמִים לָבוֹא וְהֵם עוֹמְדִים לְפָנֶיךָ: מַעֲבִיר אַתָּה אֶת־כֹּחַ
ד הָעוֹלָמוֹת וְהֵם לֹא יַמְרוּ אֶת־פִּיךָ: אַתָּה מְכַלְכֵּל אֶת־מַהֲלַךְ הַתְּקוּפוֹת
ה וְהֵן נִשְׁמָעוֹת לָךְ: אֹרֶךְ יְמֵי הַדּוֹרוֹת אַתָּה לְבַדְּךָ יוֹדֵעַ וְאֵין אַתָּה
ו מְגַלֶּה רָזֶיךָ לָרַבִּים: אַתָּה מוֹדִיעַ מַתְכֹּנֶת הָאֵשׁ וּמִשְׁקַל עָשִׂיתָ
ז לְקַלּוּת הָרוּחוֹת: אַתָּה חוֹקֵר גָּבְהֵי שָׁמַיִם וּמַעֲמַקֵּי־חֹשֶׁךְ אַתָּה תִכַּנְתָּ:
ח–ט אַתָּה פּוֹקֵד מִסְפַּר הָעוֹבֵר וְהַנִּשְׁמָר וּמִשְׁכָּן לַבָּאִים אַתָּה מֵכִין: אַתָּה
י זוֹכֵר רֵאשִׁית מַעֲשֶׂיךָ וְהַכִּלָּיוֹן הֶעָתִיד אֵינְךָ שׁוֹכֵחַ: אַתָּה פֹּקֵד
יא לְהָבוֹת בְּרִמְזֵי יִרְאָה וָזַעַם וְהֵן לְרוּחוֹת מִשְׁתַּנּוֹת: אֶת־אֲשֶׁר לֹא
יב הָיָה בְּדָבָר תְּקִים וַאֲשֶׁר לֹא־בָא עֲדֶנָּה בְּרָב־כֹּחַ תֹּאחֵז: אַתָּה
בְּבִינָתְךָ תּוֹרָה לַבְּרִיּוֹת וְאֶת־הַכּוֹכָבִים תַּחְכִּים לְשָׁרֵת בְּמִשְׁטָרָם:
יג צְבָאוֹת אֵין מִסְפָּר עוֹמְדִים לְפָנֶיךָ וּלְרִמְזֶיךָ יַעַבְדוּ בְּמִשְׁמְרוֹתָם:
יד–טו הַקְשִׁיבָה לְעַבְדְּךָ וְהַאֲזִינָה תְּפִלָּתִי: כִּי בִזְמַן מִצְעָר נוֹלַדְנוּ וּבִזְמַן
טז–יז מִצְעָר נָשׁוּב: וְאֶצְלְךָ שָׁעוֹת הֵן כִּזְמָן וְיָמִים כְּדוֹרוֹת: אַל־נָא תִקְצֹף
יח עַל־בֶּן־אָדָם כִּי כְמַהוּ כְּאַיִן: וְאַל תָּבִיא בְחֶשְׁבּוֹן מַעֲשֵׂינוּ כִּי מָה־
יט–כ אֲנָחְנוּ: הֲלֹא בְחַסְדְּךָ נוֹלַדְנוּ וְלֹא לִרְצוֹנֵנוּ נָמוּתָה: כִּי לֹא אָמַרְנוּ
כא אֶל־הוֹרֵינוּ הוֹלִידֻנוּ אַף־לֹא שְׁלַחְנוּ אֶל־שְׁאוֹל לֵאמֹר אָסְפֵנוּ: וּמַה־
כב כֹּחֵנוּ כִּי נִשָּׂא קִצְפְּךָ וּמָה־אֲנַחְנוּ כִּי נִסְבֹּל מִשְׁפָּטֶיךָ: הָגֵן עָלֵינוּ
כג אַתָּה בְּרַחֲמֶיךָ וְהוֹשִׁיעֵנוּ בְחַסְדֶּךָ: הַבִּיטָה אֶל־הַמְעַטִּים הָעוֹבְדִים
אוֹתְךָ וְהַצִּילָה כָּל־הַקְּרֵבִים אֵלֶיךָ וְאַל־תַּכְרֵת תִּקְוַת עַמֵּנוּ וִימֵי

מו ז הלקחי. לשון הסתלקות מן העולם (השוה מל״ב ב׳ וג׳ היום ה׳ לקח את־אדניך
מעל ראשך). —

ח. תפלת ברוך לה׳ שיגן על ישראל בזכות התורה ושאלות ותשובות על דמות המתים שיקומו לתחיה
ועל סופם של הצדיקים והרשעים (מ״ז—נ״ב).

מח ח העובר והנשמר. נשמות הנפטרים שהן נשמרות בעולם הבא. — ומשכן
טז לבאים. לנולדים. — וימים כדרות. השוה תהל׳ צ׳ ד׳. כי אלף שנים בעיניך כיום
אתמול כי יעבר ואשמורה בלילה. — ודאי שיעורו של הכתוב: זמנים הם כשעות ודרות
יט–כג כימים. — הלא בחסדך נולדנו. החיים הם מתנת חנם לאדם מאת הבורא. — הקרבים

כד יְשׁוּעָתֵנוּ אַל־תְּקַצֵּר: כִּי־אֵלֶּה הֵם אֲשֶׁר בָּחַרְתָּ וְהֵם עַם לֹא תִמְצָא
כה–כו כָּמֹהוּ: וְעַתָּה אֲדַבְּרָה־נָּא לְפָנֶיךָ וְאֶת־אֲשֶׁר יֶהְגֶּה לִבִּי אַגִּידָה: עָלֶיךָ
תִּקְוָתֵנוּ כִּי תוֹרָתְךָ אִתָּנוּ יָדַעְנוּ כִּי לֹא־נִפֹּל כִּי בְמִצְוֹתֶיךָ הֶחֱזַקְנוּ:
כז–כח אַשְׁרֵינוּ כָּל־הַיָּמִים כִּי בַגּוֹיִם לֹא הִתְעָרַבְנוּ: כִּי עַם אֶחָד מְפֹאָר
כֻּלָּנוּ וְתוֹרָה אַחַת מֵאֶחָד קִבַּלְנוּ וְהַתּוֹרָה בְּתוֹכֵנוּ וְהִיא תַעַזְרֵנוּ
כט וְחָכְמָה יְתֵרָה בָּנוּ הִיא תוֹשִׁיעֵנוּ: וְאַחֲרֵי אֲשֶׁר הִתְפַּלַּלְתִּי וְאֲדַבְּרָה
ל אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לֹא עָצַרְתִּי־עוֹד כֹּחַ: וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֵלַי בָּרוּךְ
לא בְּתָם־לְבָבְךָ הִתְפַּלָּלְתָּ וְכָל־דְּבָרֶיךָ נִשְׁמָעוּ: וְאוּלָם מִשְׁפָּטִי דוֹרֵשׁ
לב אֵת אֲשֶׁר־לוֹ וְתוֹרָתִי דוֹרֶשֶׁת זְכוּתָהּ: וּמִדְּבָרֶיךָ אֲשִׁיבְךָ וּמִתְּפִלָּתְךָ
לג אֲדַבֵּר אִתָּךְ: כִּי הִנֵּה זֶה הַדָּבָר הֵן בֶּן־חֲלוֹף כָּמֹהוּ כְּאָיִן וְהוּא
הִרְשִׁיעַ כַּאֲשֶׁר יוּכַל לַעֲשׂוֹת דָּבָר וְאֶת־חַסְדִּי לֹא זָכַר וְאֶת־אֹרֶךְ
לד רוּחִי לֹא קִבֵּל: עַל־כֵּן לָקֹחַ תִּלָּקַח כַּאֲשֶׁר אָמַרְתִּי לְךָ לִפְנֵי־כֵן:
וּבָאוּ הַיָּמִים אֲשֶׁר אָמַרְתִּי לְךָ וְקָמוּ יְמֵי הַצָּרָה וּבָאוּ וְעָבְרוּ מַהֵר
לה בְּכֹחַ וַעֲכוּרִים יִהְיוּ כִּי יָבֹאוּ בַּחֲמַת־זָעַם: וְהָיָה בַּיָּמִים הָהֵם וְזָעוּ
כָּל־יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְהָיוּ אִישׁ נֶגֶד רֵעֵהוּ וְלֹא יֵדְעוּ כִּי־קָרַב מִשְׁפָּטִי:
לו כִּי בַיָּמִים הָהֵם לֹא יִהְיוּ חֲכָמִים רַבִּים בָּעוֹלָם וּמְעַטִּים יִהְיוּ
לז הַנְּבוֹנִים וְאַף אֲשֶׁר יֵדְעוּ הֵם הֵם יַחֲרִישׁוּ: וְהָיוּ שְׁמוּעוֹת רַבּוֹת
וַאֲמָרִים לֹא מְעַטִּים וְדִבְרֵי חָזוֹן יִהְיוּ נִפְרָצִים וְהַבְטָחוֹת לֹא מְעַטּוֹת
לח תְּסַפֵּרְנָה מֵהֶן רֵיקוֹת וּמֵהֶן אֲשֶׁר תֵּאָמַנָּה: וְנֶהְפַּךְ כָּבוֹד לְקָלוֹן וְעֹז
לט יִשָּׁפֵל לְבוּז [וְשֵׂכֶל לְכֶסֶל] וְיֹפִי יִהְיֶה לְדֹפִי: וְאָמְרוּ רַבִּים אֶל־רַבִּים
בַּיָּמִים הָהֵם אַיֵּה הִסְתַּתְּרָה הַבִּינָה הָרַבָּה וְאָנָה הִרְחִיקָה מַרְבִּית
מ הַחָכְמָה: וְעוֹד הֵם חוֹשְׁבִים כָּזֹאת וְזָרְחָה הַקִּנְאָה בַּאֲשֶׁר לֹא חִכּוּ־
לָהּ וְאָחַז סַעַר אֶת־הַשּׁוֹקֵט וְזָעוּ רַבִּים בְּעֶבְרַת אַפָּם עַד־לְעַוֵּל לְרַבִּים
מא וְעוֹרְרוּ צְבָאוֹת לִשְׁפָּךְ־דָּם וְאִתָּם יַחַד בָּאַחֲרוֹנָה יֹאבֵדוּ: וְהָיָה בַּיָּמִים
הָהֵם וְנִרְאֲתָה לְעֵין־כֹּל חֲלִיפַת הָעִתִּים וְתַחַת אֲשֶׁר בַּיָּמִים הָהֵם הָיוּ
מְטַמְּאִים וְעוֹלְבִים אִישׁ אֶת־רֵעֵהוּ וּפוֹנִים אִישׁ לְמַעֲשֵׂהוּ וְאֶת־תּוֹרַת
מב שַׁדַּי לֹא זָכְרוּ: עַל־כֵּן תֹּאכַל אֵשׁ מְזִמּוֹתֵיהֶם וּבְלֶהָבָה תִּצָּרֵף עֲצַת
מג כִּלְיוֹתֵיהֶם כִּי בוֹא יָבוֹא הַשּׁוֹפֵט וְלֹא יְאַחֵר: כִּי כָל־אִישׁ מִיּוֹשְׁבֵי

כד–לג אליך. הם הגרים. — אשר בחרת. בסורי: עדמא דגבית. ואינו מובן. — פסוק ל״ג
לו–לח קשה לפרנסו. — וזעו. כך מגיה Ch (נתתזיעון, במקום נתתניחון=ינוחו). — בסורי: ונתמכך עושנא לשיטותא ותשתרא תקנותא (=ושפל עֹז לבוז ויאבד יושר). ונראה תיקונו של Ch: ונתמכך עושנא לשיטותא [לשטיותא] תקנותא (=ועז ישפל לבוז ושכל לכסל). —

מד הארץ ידוע ידע אשר עול ותורתי בגאותם לא ידעו : ואז באמת
מה בכה יבכו רבים על־החיים מאשר על־המתים : ואען ואמר או!
מה־עשית אדם לכל אשר יצאו ממך ומה יאמר לחוה הראשונה
מו אשר נשמעה לנחש : כי כל־ההמון הרב נתן להשחית ואין מספר
מז-מח לאשר תאכל האש : ועתה אדברה־נא עוד־זאת לפניך : הן אתה
מט יי אלהי ידעת את־הבריאה אשר בראת : אתה לפנים צוית לעפר
להוציא אדם ואתה יודע מספר הנולדים אחריו וכמה חטאו לך
נ אשר חיו [עד־היום] ולא הכירו אותך כי אתה יוצרם : ועל־כל־
אלה תספרם אחריתם ותורתך אשר עברו תשפט עמהם ביומך :
נא-נב ועתה נעזב את־הרשעים ונשאל על־הצדיקים : את־טובם אתנה
נג ולא אחריש להלל את־כל־הכבוד השמור להם : כי אמנם כאשר
באכם עמל רב בימים המעטים בעולם הזה אשר אתם חיים בו
כן יהיה לכם אור גדול בעולם שאין לו סוף :

מט ועוד אשאל כמך שדי ואשאל רחמים מעשה־כל : מה־
ב הדמות אשר בה יחיו החיים ביומך ומה־יהיה זיום אחרי־כן :
ג התהיה דמותם אז כדמותם היום אם־ילבשו את־האברים המחברים
האלה אשר חטאם־בם ובהם החטא נשלם או התשנה את־אשר
היו בעולם כאשר תשנה את עצם־העולם :

נ ויען ויאמר אלי שמע ברוך את־הדבר הזה וכתב על־זכרון
ב לבך את־כל־אשר תלמד : השב תשיב אז הארץ את־המתים אשר
היא מקבלת היום לשמרם ומאומה לא תשנה בדמותם כי כאשר
ג תקבלם כן תשיבם וכאשר מסרתים־לה כן תקימם : כי אז יבקש
להראות את־החיים כי המתים יחיו וכי אשר הלכו שבים ובאים :
ד ואם היודעים זה את־זה היום יכירו איש את־רעהו והיה המשפט
נאדר בכח ובאו כל־הדברים אשר נאמרו לפני־כן :

נא והיה כעבר היום ההוא והשתנתה דמות החיבים ואף הוד

מ ס ע ר. במקור: צער. —

נ ב השוה ב"ר צ"ה: כשם שאדם הולך כך הוא בא חי. הולך עוור ובא עוור. הולך חרש ובא חרש. הולך אילם ובא אילם... שלא יאמרו רשעי עולם. משמתו רפא אותן הקב"ה ואחר הביאן? דומה שאין אלו אותן אלא אחרים הן. אמר הקב"ה. אם כן יעמדו כשם שהלכו ואחר כך אני מרפא אותן. למה — לפני לא נוצר אל [ישע' מ"ג י']. וע' סנהד' צ"א ב' (ושאר מקורות בפי' תיאודור לב"ר. 1186). —

ב מראה הבאים: דמות החוטאים היום תשתנה לרע כי־גם ענה
ג ישנו: ואף הוד מראה האנשים אשר הלכו בתורתי היום ואשר
היו חיי תבונות ואשר נטעו שרש החכמה בלבם יזהיר זהרם
בתמונות שונות ומראה פניהם יהפך ליפעת אורה למען יוכלו
ד לקבל ולהכיל את־עולם אל־מות אשר הבטח להם מאז: ועל־
זאת יהיו הבאים אז נאנחים יותר על־אשר עזבו את־תורתי ואזניהם
ה הכבידו משמע חכמה ומקבל בינה: וכאשר יראו את־אלה אשר
התרוממו עליהם עתה ואז יתרוממו הם והתפארו עליהם והשתנו
אלה ואלה אלה לזיו מלאכים ואלה לחזיונות תמהון ולתמונות
ו–ז ראוה ימסו: בראשונה יבישו ואחרי־כן ילכו לענוים: ואלה אשר
נצלו במעשיהם ואשר עתה התורה תקותם והבינה תוחלתם
ח והאמונה חכמתם יראו להם נסים בימיהם: כי יראו את־העולם
שעתה איננו נראה להם וחזו את־הזמן שעתה הוא נסתר מפניהם:
ט–י ולא עוד יזקינם הזמן: ובמרומי העולם ההוא ישכנו ודמו למלאכים
ושוו לכוכבים והשתנו לכל־דמות אשר יחפצו מיפי להוד ומאור
יא לזיו־תפארת: והשתרעו לפניהם רחבי גן־עדן ונראה להם יפי
רוממות החיות אשר מתחת לכסא וכל־צבא המלאכים האחוזים
עתה בדברי לבלתי הראות והמחזיקים בפקדתי לעמוד תחתם
יב–יג עד־עת בואם: ויתרון יהיה־אז לצדיקים מן־המלאכים: כי הראשונים
יקבלו אז את־האחרונים אשר היו מצפים להם והאחרונים את־
יד אלה אשר ישמעו עליהם כי הלכו: כי־ינצלו מעולם צרה זה
טו והסירו מעליהם את־סבל המצוקות: על־מה אפוא אבדו בני אדם
את־חייהם ובמה החליפו האנשים אשר היו בארץ את־נפשותיהם:
טז כי בחרו להם את־הזמן הזה אשר בלי מצוקות לא יוכל עבר
ונברו להם את־הימים אשר מצאותיהם מלאו אנחות ורעות ויכחשו
בעולם אשר לא יזקין לבאיו ויבזו לזמן התפארת על־כן לא יגיעו
אל־הכבוד אשר אמרתי אליך לפני־כן:
נב ואען ואמר איך ישכחו אלה אשר צרה שמורה להם: ולמה
ב ג נתאבל־עוד על־אשר מתו או למה נבכה ליורדים שאולה: תהיינה

נא ג–ד שרש החכמה. השוה בן סירא א' ו' וכ' ῥίζα σοφίας. — ואזניהם הכבידו
ה משמוע. כלשון הכתוב בזכר' ז' י"א. — ימסו. מתוך תמיהתם לחזיונות וראותם אותן
הדמיות. —

הַקִּינוֹת שְׁמוּרוֹת לְרֵאשִׁית הָעִנּוּי הֶעָתִיד וְתֵאָסַפְנָה הַדְּמָעוֹת לָבוֹא
ד–ה הַכִּלָּיוֹן [אֲשֶׁר יִהְיֶה] אָז: גַּם־אֶל־מוּל הָעֵבֶר הָאַחֵר אֲדַבֵּר: וְהַצַּדִּיקִים
ו כְּעֵת מָה־עֲלֵיהֶם לַעֲשׂוֹת: רְצוּ בְּיִסּוּרִים אֲשֶׁר תְּוֻסְּרוּ בָהֶם עַתָּה
ז וְאַל־תַּשְׁגִּיחוּ אֶל־[שַׁלְוַת] שׂוֹנְאֵיכֶם: הִכּוֹנוּ לַאֲשֶׁר שָׁמוּר לָכֶם וְעַתְּדוּ
נַפְשׁוֹתֵיכֶם אֶל־הַגְּמוּל אֲשֶׁר נֶאֱצַר לָכֶם:
נג אַחֲרֵי דַבְּרִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה נִרְדַּמְתִּי שָׁם וָאֵרֶא וְהִנֵּה
עֲנָנָה אַחַת גְּדוֹלָה מְאֹד עוֹלָה מִן־הַיָּם וָאֶתְבּוֹנֵן אֵלֶיהָ וְהִנֵּה הִיא
מְלֵאָה מַיִם לְבָנִים וּשְׁחוֹרִים וּצְבָעִים רַבִּים לַמַּיִם הָאֵלֶּה וּכְמַרְאֵה
ב בָּרָק גָּדוֹל נִרְאָה בְּרֹאשָׁהּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה הָעֲנָנָה עָבְרָה בִּמְרוּצָה
ג מְהִירָה חִישׁ קַל וַתְּכַס אֶת־כָּל־הָאָרֶץ: וְאַחַר הֵחֵלָּה הָעֲנָנָה לְהַמְטִיר
ד עַל־הָאָרֶץ אֶת־הַמַּיִם אֲשֶׁר הָיוּ־בָהּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה לֹא אֶחָד הוּא
ה מַרְאֵה הַמַּיִם הַיּוֹרְדִים מִתּוֹכָהּ: כִּי בַתְּחִלָּה שְׁחוֹרִים הָיוּ עַד־לִזְמָן
וְרַבִּים הָיוּ וְאַחַר רָאִיתִי אֶת־הַמַּיִם וְהִנָּם בְּהִירִים אַךְ לֹא רַבִּים
וְאַחֲרֵיהֶם רָאִיתִי עוֹד מַיִם שְׁחוֹרִים וְאַחַר־אֵלֶּה עוֹד מַיִם בְּהִירִים
ו וְעוֹד שְׁחוֹרִים וְעוֹד בְּהִירִים: וְכֵן הָיָה שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה פְּעָמִים אֲבָל
ז הַשְּׁחוֹרִים הָיוּ רַבִּים בְּכָל־פַּעַם מִן־הַבְּהִירִים: לָאַחֲרוֹנָה הִמְטִירָה
הָעֲנָנָה מַיִם שְׁחוֹרִים וְכֵהִים מִכָּל־הַמַּיִם אֲשֶׁר הָיוּ בָרִאשׁוֹנָה וְאֵשׁ
ח בְּלוּלָה בָהֶם וּכַאֲשֶׁר יָרְדוּ הַמַּיִם עָשׂוּ שַׁמּוֹת וְהָרֶס: וָאֵרֶא אַחֲרֵי־
כֵן וְהִנֵּה הַבָּרָק אֲשֶׁר רָאִיתִי בְּרֹאשׁ הָעֲנָנָה אֲחָזָהּ וַיּוֹרִידֶהָ עַד־
ט לָאָרֶץ: וְאָז הֵאִיר הַבָּרָק אוֹר גָּדוֹל עַד־אֲשֶׁר הֵאִיר לְכָל־הָאָרֶץ
וַיְרַפֵּא אֶת־הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר יָרְדוּ שָׁמָּה הַמַּיִם הָאַחֲרוֹנִים וַיַּשְׁחִיתוּם:
י–יא וַיִּקַּח אֶת־כָּל־הָאָרֶץ וַיִּמְשָׁל־בָּהּ: וְאַחַר רָאִיתִי וְהִנֵּה שְׁנֵים עָשָׂר
יב נְהָרוֹת עוֹלִים מִן־הַיָּם וַיָּסֹבּוּ אֶת־הַבָּרָק וַיִּכָּנְעוּ תַּחַת יָדוֹ: וַאֲנִי
הֱקִיצוֹתִי מִפַּחַד:

נב ו–ז תוך כדי דיבור הוא מפסיק שאלתו אל הגבורה בנוגע למה שמוטל על הזכאים לעשות והוא פונה בדבריו אל הזכאים גופם ומורה להם היאך עליהם להתנהג באותו
י זמן. — ואל־תשגיחו אל־[שלות] שונאיכם. כך שיערתי לפי ההמשך. והנוסח הסורי (ולמנא גיר חירין אנתון במצטלינותהון דסניכון=ולמה תשגיחו אל נטית שונאיכם) איני יודע לפרנס. —

ט. מראה הענן של מים שחורים ובהירים ופשרו — הודעה לברוך על פטירתו וצווי ללמד את העם (נ״ג – ע״ו).

נג א ענגה אחת גדולה מאד. כן צ״ל (לפי נ״ו ג׳). ולא כמו בסורי: עננה אחת היתה עולה מִיָּם גדול מאד. —

נד וָאֶתְפַּלֵּל אֶל־שַׁדַּי וָאֹמַר אַתָּה יְיָ לְבַדְּךָ יוֹדֵעַ מֵרֹאשׁ יְמוֹת
עוֹלָם וַאֲשֶׁר יִקָּרֶה בְּעִתִּים אַתָּה מֵבִיא בִּדְבָרְךָ וּלְעֻמַּת מַעֲשֵׂי יוֹשְׁבֵי
ב אֶרֶץ תְּמַהֵר רָאשֵׁי הַזְּמַנִּים וְקֵץ הָעִתִּים אַתָּה לְבַדְּךָ תֵּדָע: [אַתָּה]
ג הוּא אֲשֶׁר מִמְּךָ לֹא יִפָּלֵא מְאוּמָה וְכָל־דָּבָר תַּעֲשֶׂה בְּרָמֶז: [אַתָּה]
הוּא אֲשֶׁר כָּעֲמָקִים כַּמְּרוֹמִים בָּאִים לְפָנֶיךָ וְרָאשֵׁי עוֹלָמוֹת לִדְבָרְךָ
ד מְשָׁרְתִים: [אַתָּה] הוּא הַמְגַלֶּה לִירֵאֶיךָ אֶת־הַמּוּכָן לָהֶם לִהְיוֹת וְזֹאת
ה תַּנְחוּמוֹתֵיהֶם: [אַתָּה] מוֹדִיעַ גְּבוּרוֹתֶיךָ לַאֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ וְגָדֵר תִּפְרֹץ
לַאֲשֶׁר לֹא יָבִינוּ וְתָאִיר מַחֲשַׁכִּים וּתְגַלֶּה צְפוּנוֹת לַאֲשֶׁר אֵין בָּהֶם
ו דֹּפִי לַאֲשֶׁר נִכְנְעוּ לְךָ וּלְתוֹרָתְךָ בֶּאֱמוּנָה: אַתָּה הֶרְאִיתָ אֶת־עַבְדְּךָ
ז אֶת־הַמַּרְאֶה הַזֶּה גַּל־נָא לִי גַּם־אֶת־פִּשְׁרוֹ: כִּי יָדַעְתִּי כִּי עַל־אֲשֶׁר
בִּקַּשְׁתִּי מִמְּךָ עֲנִיתָנִי וַאֲשֶׁר שָׁאַלְתִּי גִּלִּיתָ לִּי וַתּוֹדִיעֵנִי מָה־הַקּוֹל
אֲשֶׁר־בּוֹ אֲשַׁבְּחֶךָּ וּמָה הָאֵבָרִים אֲשֶׁר בָּהֶם אַעֲלֶה־לְּךָ תּוֹדָה וּתְהִלָּה:
ח וְלוּ הָיוּ כָל אֵבָרַי פִּיּוֹת וְשַׂעֲרוֹת רֹאשִׁי קוֹלוֹת לֹא יָכֹלְתִּי בְּכָל־
זֹאת לְשַׁלֵּם תּוֹדוֹת לְךָ וּלְהַלֶּלְךָ כַּאֲשֶׁר לְךָ יָאָתָה וְלֹא אוּכַל לְתַנּוֹת
ט אֶת־תִּפְאַרְתְּךָ וּלְהַבִּיעַ אֶת־יִפְעַת הוֹדְךָ: כִּי מִי־אֲנִי בִּבְנֵי הָאָדָם
וּמָה־עֶרְכִּי בְּתוֹךְ הַטּוֹבִים מִמֶּנִּי כִּי שָׁמַעְתִּי אֶת־כָּל־הַנִּפְלָאוֹת הָאֵלֶּה
י מִפִּי עֶלְיוֹן וְהַבְטָחוֹת לְאֵין־עֲרוֹךְ מִפִּי יוֹצְרִי: תְּבֹרַךְ מִיּוֹלְדוֹת אִמִּי
יא תְּהֻלַּל בַּנָּשִׁים הוֹרָתִי: וַאֲנִי לֹא אֶחֱשֶׁה מֵהַלֵּל שַׁדַּי וּבְקוֹל תּוֹדָה
יב אֲסַפְּרָה נִפְלְאוֹתָיו: כִּי מִי יַעֲשֶׂה כְּאוֹתֹתֶיךָ אֱלֹהִים וּמִי יַשִּׂיג עֹמֶק
יג מַחְשְׁבֹתֶיךָ בַּחַיִּים: וְאַתָּה מְנַהֵל בַּעֲצָתְךָ אֶת־כָּל־הַבְּרִיּוֹת אֲשֶׁר בָּרְאָה
יְמִינְךָ וְכָל־מַעְיְנֵי אוֹרָה אַתָּה כּוֹנַנְתָּ לְּךָ וְאוֹצְרוֹת הַחָכְמָה תַּחַת
יד כִּסְאֲךָ הֲכִינוֹתָ: וּבְצֶדֶק יֹאבְדוּ אֲשֶׁר לֹא אָהֲבוּ תוֹרָתְךָ וְשֵׁבֶט
טו הַמִּשְׁפָּט מְחַכֶּה לַאֲשֶׁר לֹא נִכְנְעוּ תַּחַת יָדֶךָ: וְאִם־גַּם חָטָא אָדָם
בַּתְּחִלָּה וַיָּבֵא עַל־כֹּל מָוֶת בְּלֹא עִתּוֹ הֲלֹא אִישׁ אִישׁ מִצֶּאֱצָאָיו
הֵכִין לְנַפְשׁוֹ אֶת־הָעִנּוּי הַבָּא וְכֵן בָּחֲרוּ לְנַפְשָׁם אִישׁ אִישׁ מֵהֶם

נד א בסורי כתוב כאן בראש הפרק: תפלת ברוך. — ימות־עולם. בסורי: רומוהי דעלמא (=מרומי העולם), וברור שצ״ל יומוהי. שברי בזמן הכתוב מדבר ולא במקום. —
ב–ח ממך לא יפלא. על דרך הכתוב בראש׳ י״ח י״ד, ירמ׳ ל״ב י״ז וכ״ז. — לסגנון של הגזמה שבפ״ח השוה תפלת נשמת: אלו פינו מלא שירה כים ולשוננו רנה כהמון גליו... אין אנחנו מספיקים להודות לך... כיוצא בכך יש בשהש״ר א׳ ג׳: ר׳ אליעזר אומר אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסין ושמים וארץ מגילות וכל בני האדם לבלרים אין מספיקין לכתוב תורה שלמדתי (וכבר השתמש בסגנון זה בעל „אקדמות
טו–יט מלין״). — גזירה ובחירה מתרוצצים יחד, על דרך אבות ג׳ י״ט: הכל צפוי והרשות נתונה

טז–יז אֶת־הַכָּבוֹד הַבָּא: וְאָמְנָם הַמַּאֲמִין יָבֹא עַל־שְׂכָרוֹ: וְעַתָּה הִכּוֹנוּ
לְכִלָּיוֹן רִשְׁעֵי יָמֵינוּ כִּי קָשֶׁה תֵעָנְשׁוּ עַל־מָאָסְכֶם לִפְנִים עֲצַת עֶלְיוֹן:
יח כִּי מַעֲשָׂיו לֹא הוֹרוּכֶם דֵּעָה וְאַף־מְלֶאכֶת בְּרִיאָתוֹ הַנִּפְלָאָה הָעוֹמֶדֶת
יט לָעַד לֹא הֵבִיאָה חָכְמָה בְלִבְּכֶם: אָדָם עוֹלֵל אֵפוֹא רַק לְנַפְשׁוֹ
כ וַאֲנַחְנוּ כֻלָּנוּ כְּאָדָם הָיִינוּ אִישׁ לְנַפְשׁוֹ: וְאַתָּה אֲדֹנָי בָּאֶר־נָא לִי
כא אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר גִּלִּיתָ לִּי וַאֲשֶׁר אֶשְׁאַל מִמְּךָ הוֹדִיעֵנִי: כִּי בְקֵץ
הַיָּמִים יְשַׁלֵּם גְּמוּל לְעוֹשֵׂי רֶעַ כְּרִשְׁעָתָם וְאֶת־הַמַּאֲמִינִים תְּהַדֵּר כֶּאֱמוּנָתָם:
כב כִּי אֶת־אֲשֶׁר־לְךָ אַתָּה תְנַהֲלֵם וְאֶת הַחוֹטְאִים תִּמְחֶה מִתּוֹךְ שֶׁלָּךְ:
נה וַיְהִי כְּכַלּוֹתִי לְדַבֵּר אֶת־דִּבְרֵי הַתְּפִלָּה הַזֹּאת וָאֵשֵׁב שָׁם תַּחַת
ב הָעֵץ לָנוּחַ בְּצֵל הָעֲנָפִים: וָאֱהִי מִשְׁתּוֹמֵם וְתָמֵהַּ וְשׁוֹקֵל בְּמַחְשְׁבוֹתַי
אֶת־רֹב הַטּוּב אֲשֶׁר דָּחוּ מֵעֲלֵיהֶם הַחוֹטְאִים בָּאָרֶץ וְעַל־הָעִנּוּי הָרַב
ג אֲשֶׁר בָּזוּ־לוֹ וְהֵם הֲלֹא יָדְעוּ כִּי יִתְעַנּוּ עַל חֶטְאָם: וְעוֹד אֲנִי חוֹשֵׁב
עַל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְכָאֵלֶּה וְהִנֵּה רָמִיאֵל הַמַּלְאָךְ הַמְמֻנֶּה עַל חֶזְיוֹנוֹת־
ד אֱמֶת נִשְׁלַח אֵלַי וַיֹּאמֶר לִי: בָּרוּךְ מַדּוּעַ יִסָּעֵר לִבְּךָ וְלָמָּה יְבַהֲלוּךָ
ה רַעְיוֹנֶיךָ: וְאִם־כָּכָה וְזָעָה אוֹתְךָ הַשְּׁמוּעָה אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ עַל־הַדִּין
ו מַה־יִּהְיֶה כַּאֲשֶׁר תִּרְאֵהוּ עַיִן בְּעָיִן: וְאִם־כָּכָה נִדְהַמְתָּ בְּצִפִּיָּתְךָ אֲשֶׁר
ז תְּצַפֶּה לְיוֹם שַׁדַּי מַה־יִּהְיֶה כַּאֲשֶׁר תַּגִּיעַ לָבוֹא: וְאִם־כָּכָה נְבוּכוֹתָ
מִפְּנֵי הַדָּבָר אֲשֶׁר הוֹדִיעֲךָ עֲנוֹת הַחוֹטְאִים אַף־כִּי כַּאֲשֶׁר יִגָּלוּ
ח הַמַּעֲשִׂים הָהֵם תִּתְמָהוֹן: וְאִם־כָּכָה נֶעֱצַבְתָּ בְּשָׁמְעֲךָ אֶת־פָּרָשַׁת הַטּוֹבוֹת
וְהָרָעוֹת אֲשֶׁר תְּבֹאנָה אָז מַה־יִּהְיֶה כַּאֲשֶׁר תִּרְאֶה אֵת אֲשֶׁר יְגַלֶּה
יְיָ בְּיַסְּרוֹ אֶת־אֵלֶּה וּבְשַׂמְּחוֹ אֶת־אֵלֶּה:

ובטוב העולם נדון והכל לפי רוב המעשה. והשוה יוספוס (מלחמ׳ ב׳ ח׳ י״ד) על הפרושים: הם אומרים כי הכל תלוי בגזירה (εἱμαρμένῃ) ובאלהים, אבל עשיית הצדקה והפכה היא על הרוב בידי אדם ובסיוע בכל דבר אף מצד הגזירה. — השוה ספרי דב׳ שכ״ג: בניו של אדם הראשון אתם שנקנס עליו מיתה ועל כל תולדותיו הבאים אחריו עד סוף כל הדורות. — כאן הוא מבחין בחטאו של אדם ב׳ נקודות: א) אותו החטא גרם לכל בני אדם רק למיתה ולא לסבל החיים, ב) גורלו של כל אדם הוא רק לפי זכיותיו
יח או חובותיו, אבל אין מצבו נמשך מחטאו של אדם הראשון. — כי מעשיו לא הורוכם דעה. על דרך תהל׳ י״ט א׳ (ועוד): השמים מספרים כבוד־אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. —
נה ג רמיאל (בסורי רמאיל) המלאך נמצא עוד לקמן ס״ג ו׳ ובחזון עזרא (בסורית) ב׳ ל״ו. ואילולא דמסתפינא הייתי סבור שעיקרו רזיאל, שהרי לגלות רזים נשתלח. ואילו רמיאל (בחנוך א׳ ביוונית כ׳ ז׳, סיבילות ב׳ רט״ו–רי״ז) ממונה על הזמנת הנשמות לדין (ועי׳ Schwab, Vocabulaire de l'angélologie, p. 248). —

נו יַעַן אֲשֶׁר שָׁאַלְתָּ מֵאֵת הָעֶלְיוֹן לְגַלּוֹת לְךָ פֵּשֶׁר הַמַּרְאֶה אֲשֶׁר
ב רָאִיתָ נִשְׁלַחְתִּי לְהַגִּיד־לָךְ׃ וְהוֹדֵעַ הוֹדִיעֲךָ שַׁדַּי אֶת־הֲלִיכוֹת הַזְּמַנִּים
אֲשֶׁר עָבְרוּ וְהָעֲתִידִים לַעֲבֹר בְּעוֹלָמוֹ מֵרֵאשִׁית בְּרִיאָתוֹ וְעַד־אַחֲרִיתָהּ
ג כַּחֲזוֹן־שָׁוְא כַּחֲזוֹן־אֱמֶת׃ וַאֲשֶׁר רָאִיתָ עֲנָנָה גְדוֹלָה עוֹלָה מִן־הַיָּם
וְהוֹלֶכֶת וּמְכַסָּה אֶת־הָאָרֶץ הוּא אֹרֶךְ־הָעוֹלָם אֲשֶׁר עָשָׂה שַׁדַּי כַּאֲשֶׁר
ד עָלָה בְּמַחֲשַׁבְתּוֹ לַעֲשׂוֹת אֶת־הָעוֹלָם׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר יָצָא הַדָּבָר מִלְּפָנָיו
וְהִנֵּה קָם וַיְהִי אֹרֶךְ הָעוֹלָם מְעַט מְעַט וַיְתֻקַּן לְפִי רֹב בִּינַת שׁוֹלְחֵהוּ׃
ה וַאֲשֶׁר רָאִיתָ בַּתְּחִלָּה מַיִם שְׁחוֹרִים בְּרֹאשׁ הָעֲנָנָה אֲשֶׁר יָרְדוּ
ו בָּרִאשׁוֹנָה עַל הָאָרֶץ זֶה הַחֵטְא אֲשֶׁר חָטָא אָדָם הָרִאשׁוֹן׃ כִּי בִגְלַל
חֶטְאוֹ בָּא מָוֶת בְּלֹא עִתּוֹ וְאֵבֶל נִקְרָא בְשֵׁם וְצָרָה נוֹצְרָה וְחִיל
חוֹלֵל וְעִצָּבוֹן עֻצַּב וְהַמַּשְׂאֵת הַחֵלָּה וּשְׁאוֹל שָׁאֲלָה לְהִתְחַדֵּשׁ בְּדָם
וְהֵרָיוֹן־בָּנִים הָיָה וְתַאֲוַת־הוֹרִים נוֹצְרָה וְשֵׁפֶל רוּם אֲנָשִׁים וְהַטּוֹב
ז–ח נִדַּף׃ וּמַה־יִּשְׁחַר אוֹ מַה־יֶּחְשַׁךְ מֵאֵלֶּה׃ זֹאת רֵאשִׁית הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים
ט אֲשֶׁר רָאִיתָ׃ וּמֵאֵלֶּה הַשְּׁחוֹרִים יָצְאוּ עוֹד שְׁחוֹרִים עַד־הֱיוֹת חֹשֶׁךְ
י–יא הַחֲשֵׁכִים׃ וְהוּא הָיָה לִמְחִתָּה־לּוֹ וְלִמְחִתָּה אַף לַמַּלְאָכִים׃ כִּי בְיוֹם
יב–יג הִבָּרְאוֹ הָיָה לָהֶם חֹפֶשׁ׃ וּמֵהֶם יָרְדוּ וַיִּתְעָרְבוּ בְנָשִׁים׃ וַאֲשֶׁר עָשׂוּ
יד כֵּן אָסְרוּ בָאזִקִּים לְעִנּוּתָם׃ וּשְׁאָר הֲמוֹן הַמַּלְאָכִים לְאֵין מִסְפָּר
טו נִמְנְעוּ [מֵעֲשׂוֹת כָּאֵלֶּה]׃ וַאֲשֶׁר גָּרוּ עַל־הָאָרֶץ אָבְדוּ בְּמֵי הַמַּבּוּל
טז וַיִּכָּחֵדוּ׃ אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הָרִאשׁוֹנִים הַשְּׁחוֹרִים׃
נז אַחֲרֵיהֶם רָאִיתָ מַיִם בְּהִירִים וְהֵם מַעְיְנוֹת אַבְרָהָם וְתוֹלְדוֹתָיו
ב וּבוֹא בְנוֹ וּבֶן־בְּנוֹ וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר כְּמוֹהֶם׃ כִּי בְּיָמִים הָהֵם עַד־לֹא

נו ג אורך העולם. במושג הזמן, כלו׳ אורך ההיסטוריה העולמית ההולכת ונמשכת
ז כדי י״ג תקופות עד ימות המשיח, שסימנם הוא הברק המאיר שבראש הענגה. — פסוק
ו׳ היה מעיקרו חרוזים בלשון נופל על לשון או בצלצולי מלים. צורתו של הכתוב
בסורית: מטל גיר דכד אעבר מותא דלא בזבנה הוא ואבלא אשתמה ועקתא אתעתדתי
וכאבא אתברי ועמלא אשתכלל ושובהרא שרי דנתקים ושיול תבעא דתתחדת בדמא ונסבא
דבניה הוא ורתחא דאבהתנא אתעבד ורבותא דאנשותא אתמככת וטיבותא חמת. —
והמשאת החלה. בסורי: ושובהרא שרי דנתקים (=וגאות—או משאת—החלה להתקיים).
ונראה שתפס לשון הכתוב (שופ׳ כ׳ מ׳) והמשאת החלה לעלות מן העיר עמוד עשן
(והשוה שם ל״ח משאת העשן, ירמ׳ ו׳ א׳ ועל־בית הכרם שאו משאת). וכאן כוונתו
לאש של גיהנם, כמו שחברו—שאול—מוכיח עליו. — ושפל רום אנשים. לשון ישע׳
ג׳ י״ז. —

נז ב לענין שהאבות ידעו את התורה וקיימו מצותיה ע׳ ב״ר הוצ׳ תיאודור עמ׳ תמ״ג
ות״ק–תק״א. —

נִכְתְּבָה הַתּוֹרָה הָיְתָה נוֹדַעַת לָהֶם וּמַעֲשֵׂי הַמִּצְוֹת הָיוּ אָז נַעֲשִׂים
וְאָז נוֹלְדָה הָאֱמוּנָה בְּיוֹם הַדִּין הַבָּא וְנוֹסְדָה הַתִּקְוָה לְהִתְחַדֵּשׁ
ג הָעוֹלָם וְנִטַּע הַיִּעוּד לַחַיִּים הַבָּאִים אַחֲרֵי־כֵן: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם
הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:

נח וְהַמַּיִם הַשְּׁלִישִׁים הַשְּׁחוֹרִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם עֵרֶב כָּל־הַחֲטָאִים
אֲשֶׁר חָטְאוּ הָעַמִּים אַחֲרֵי־כֵן אַחֲרֵי מוֹת הַצַּדִּיקִים הָהֵם וְרִשְׁעַת
ב אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר הִרְשִׁיעוּ בַּעֲבוֹדָה אֲשֶׁר עָבְדוּ בִּבְנֵיהֶם: וְגַם־
הֵם אַחֲרִיתָם עֲדֵי אָבְדָם:

נט וְהַמַּיִם הָרְבִיעִים הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם בּוֹא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן
ב וּמִרְיָם וִיהוֹשֻׁעַ בִּן־נוּן וְכָלֵב וְכָל־הַדּוֹמִים לָהֶם: כִּי בַיָּמִים הָהֵם
הֵאִיר הַמָּאוֹר שֶׁבְּתוֹרַת עוֹלָם לְכֹל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בַחֹשֶׁךְ לַמַּאֲמִינִים
ג הוֹדִיעַ הַבְטָחַת שְׂכָרָם וְלַכּוֹפְרִים עִנּוּי־הָאֵשׁ הַשָּׁמוּר לָהֶם: וְגַם
הַשָּׁמַיִם מָטוּ בַיָּמִים הָהֵם מִמְּקוֹמָם וַאֲשֶׁר הָיוּ מִתַּחַת לְכִסֵּא שַׁדַּי
ד הִזְדַּעְזְעוּ כַּאֲשֶׁר לָקַח אֶת־מֹשֶׁה אֵלָיו: וַיַּרְאֵהוּ תּוֹכָחוֹת רַבּוֹת בְּדִבְרֵי
הַתּוֹרָה וְקֵץ הַיָּמִים כַּאֲשֶׁר הֶרְאֵיתָ אַתָּה וְגַם־תַּבְנִית צִיּוֹן וּמִדּוֹתֶיהָ
ה אֲשֶׁר נַעַשְׂתָה בְּתַבְנִית בֵּית הַמִּקְדָּשׁ אֲשֶׁר בְּיָמֵינוּ: וְאָז הֶרְאָהוּ גַּם־
ו מִדּוֹת הָאֵשׁ וְעִמְקֵי תְהֹם וְכֹבֶד הָרוּחוֹת וּמִסְפַּר נִטְפֵי הַמָּטָר: וְאֹרֶךְ־
ז אַפַּיִם וְרָב־אֹרֶךְ הָרוּחַ וְיֹשֶׁר הַמִּשְׁפָּט: וְשֹׁרֶשׁ הַחָכְמָה וְרֹב הַתְּבוּנָה
ח וּמַעְיַן הַדַּעַת: וְרוּם שַׁחַק וְגֹדֶל גַּן־עֵדֶן וְקֵץ הָעוֹלָמוֹת וּתְחִלַּת יוֹם
ט–י הַדִּין: וּמִסְפַּר הַקָּרְבָּנוֹת וְאֵת הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר לֹא־בָאוּ עֲדֶנָּה: וּפִי־
יא שְׁאוֹל וּמְקוֹם הַגְּמוּל וּמַעֲמַד הָאֱמוּנָה וְתַחֲנַת הַתִּקְוָה: וְתֹאַר הָעִנּוּי
הַבָּא וְרֹב הַמַּלְאָכִים לְאֵין מִסְפָּר וְצִבְאוֹת הַשַּׁלְהֶבֶת וְזֹהַר הַבְּרָקִים וְקוֹל
הָרְעָמִים וּמִשְׁמְרוֹת שָׂרֵי הַמַּלְאָכִים וְאֹצְרוֹת הָאוֹרָה וַחֲלִיפוֹת הַזְּמַנִּים
יב וּמֶחְקְרֵי הַתּוֹרָה: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הָרְבִיעִים הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:

ס וְהַמַּיִם הַחֲמִישִׁים הַשְּׁחוֹרִים אֲשֶׁר רָאִיתָ מַמְטִירִים הֵם הַמַּעֲשִׂים

נח א　ורשעת ארץ מצרים. שמות א׳ ד׳. —

נט ד　תוכחות רבות בדברי התורה. בסורי: ומצוות התורה. ואין כאן ענין למצוות. אלא כוונתו שהקב״ה הראה לו למשה פרשת התוכחה שבתורה בקשר עם קץ הימים של גאולת ישראל, כמו שהוא מגלה כאן אף לברוך. — תבנית ציון ומדותיה. רמז
ה–יא　לכתוב בשמות כ״ה מ׳. — לענין מה שהראה ה׳ למשה ע׳ תנחומא הוצ׳ בובר נשא י״ט (והמקורות שם בהערה). —

ס א　על דרכי האמרי ע׳ תוספתא שבת (הוצ׳ צוקירמנדל) פרקים ו׳–ז׳. —

אֲשֶׁר הָיוּ הָאֱמוֹרִים עוֹשִׂים וְלַחֲשֵׁי כְשָׁפֵיהֶם אֲשֶׁר הָיוּ עוֹשִׂים וְרָעוֹת
ב רְזֵיהֶם וְתַעֲרֹבֶת טֻמְאָתָם: אַף־גַּם־יִשְׂרָאֵל הִטַּמְּאוּ אָז בְּחַטָּאִים בִּימֵי
הַשּׁוֹפְטִים אַף־כִּי רוֹאִים הָיוּ אוֹתוֹת רַבִּים אֲשֶׁר עָשָׂה יוֹצְרָם:

סא וְהַמַּיִם הַשִּׁשִּׁים הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם יְמֵי דָוִד וּשְׁלֹמֹה:
ב וּבִזְמַן הַהוּא הָיָה בִנְיַן צִיּוֹן וַחֲנֻכַּת בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ וּשְׁפָךְ־דָּם לָרֹב דַּם
הָעַמִּים אֲשֶׁר חָטְאוּ אָז וְקָרְבָּנוֹת רַבִּים הִקְרִבוּ אָז בַּחֲנֻכַּת בֵּית
ג–ד הַמִּקְדָּשׁ: וְשָׁלוֹם וָשֶׁקֶט הָיוּ בָּעֵת הַהִיא: וְחָכְמָה הָיְתָה נִשְׁמַעַת
ה בַּקָּהָל בִּכְנֵסִיּוֹת לָרֹב וּתְבוּנָה גְּדֵלָה: וּמוֹעֲדֵי קֹדֶשׁ נָחֲגוּ בִּבְרָכָה
ו וּבְרֹב שִׂמְחָה: וּמִשְׁפַּט הַמּוֹשְׁלִים נִגְלָה אָז בְּלִי מִרְמָה וְצִדְקַת מִצְוֹת
ז שַׁדַּי נַעַשְׂתָה בֶּאֱמֶת: וְהָאָרֶץ הָיְתָה [אֶרֶץ] חֶמְדָּה בַּיָּמִים הָהֵם וַתְּהִי
לִתְהִלָּה בְּכָל־הָאֲרָצוֹת יַעַן אֲשֶׁר יוֹשְׁבֶיהָ לֹא חָטְאוּ וְצִיּוֹן הָעִיר
ח הָיְתָה אָז גְּבֶרֶת כָּל־הָאֲרָצוֹת וְהַמְּקוֹמוֹת: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הַבְּהִירִים
אֲשֶׁר רָאִיתָ:

סב וְהַמַּיִם הַשְּׁבִיעִים הַשְּׁחוֹרִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם סֶלֶף מְזִמַּת יָרָבְעָם
ב אֲשֶׁר יָעַץ לַעֲשׂוֹת שְׁנֵי עֶגְלֵי הַזָּהָב: וְכָל־מַעֲשֵׂי הָרִשְׁעָה אֲשֶׁר
ג הִרְשִׁיעוּ הַמְּלָכִים אֲשֶׁר הָיוּ אַחֲרָיו: וְחֵרֶם אִיזֶבֶל וְיִרְאַת הַפְּסִילִים
ד אֲשֶׁר עָבְדוּ יִשְׂרָאֵל בַּיָּמִים הָהֵם: וּמְנִיעַת הַמָּטָר וְהָרָעָב אֲשֶׁר הָיוּ
ה בָּאָרֶץ עַד־אֲשֶׁר אָכְלוּ נָשִׁים פְּרִי בִטְנָן: וִימֵי הַגָּלוּת אֲשֶׁר בָּאָה
ו עַל־תִּשְׁעַת הַשְּׁבָטִים וַחֲצִי בִּגְלַל אֲשֶׁר הִרְבּוּ לַחֲטוֹא: וַיָּבֹא שַׁלְמַנְאֶסֶר
ז מֶלֶךְ אַשּׁוּר וַיַּגְלֵם: וְעוֹד יֵשׁ לְהַגִּיד הַרְבֵּה עַל־הָעַמִּים כַּמָּה הָיוּ
ח מְעַוְּלִים וּמַרְשִׁיעִים לַעֲשׂוֹת בְּכָל־עֵת וְצֶדֶק לֹא עָשׂוּ מֵעוֹלָם: אֵלֶּה
הֵם הַמַּיִם הַשְּׁבִיעִים הַשְּׁחוֹרִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:

סג וְהַמַּיִם הַשְּׁמִינִים הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הוּא יֹשֶׁר חִזְקִיָּהוּ מֶלֶךְ
ב יְהוּדָה וְצִדְקָתוֹ וְהַבְּרָכָה אֲשֶׁר בָּאָה עָלָיו: וְכַאֲשֶׁר הִתְרַגֵּז סַנְחֵרִיב
עֲדֵי אָבְדוֹ וְרָגְזוֹ הָיָה לוֹ לְמוֹקֵשׁ עַד־תֻּמּוֹ הוּא וְעַמִּים רַבִּים אֲשֶׁר
ג הָיוּ אִתּוֹ: וְכִשְׁמֹעַ חִזְקִיָּהוּ אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כִּי מֶלֶךְ אַשּׁוּר חוֹשֵׁב
לָבֹא וּלְתָפְשׂוֹ וּלְאַבֵּד אֶת־עַמּוֹ אֶת־שְׁנֵי הַשְּׁבָטִים וַחֲצִי הַשֵּׁבֶט הַנִּשְׁאָרִים

סא א ימי דוד ושלמה. בסורי: הימים אשר נולדו דוד ושלמה.
סב ד–ו לפ״ד השוה מל״ב ו׳ כ״ח–כ״ט. – שלמנאסר. ע׳ שמי״ז ג׳ וו׳. –
סג ג–ז ויתחזק חזקיה במעשיו. כלשון בן־סירא מ״ח י״ז. – כאן שרי הצבא בלבד (והשוה סנהד׳ צ״ה ב׳ אמר ר׳ אבהו הללו ראשי גייסות הן) היו קפ״ה אלף. ולפי מל״ב י״ט ל״ה וישע׳ ל״ז ל״ו הוא מנינם של כל אנשי אשור שהומתו בידי המלאך. ובדה״ב ל״ב כ״א

וְכִי־הוּא מְבַקֵּשׁ לְהַחֲרִיב גַּם־אֶת־צִיּוֹן וַיִּתְחַזֵּק חִזְקִיָּהוּ בְּמַעֲשָׂיו וַיִּשָּׁעֵן
ד עַל־צִדְקָתוֹ וַיְדַבֵּר אֶל־שַׁדַּי וַיֹּאמַר: רְאֵה הִנֵּה סַנְחֵרִיב מִתְכּוֹנֵן
ה לְהַאֲבִידֵנוּ וּלְהִתְגָּאוֹת וּלְהִתְפָּאֵר כִּי אִבֵּד אֶת־צִיּוֹן: וַיִּשְׁמַע שַׁדַּי
ו אֶל־חִזְקִיָּהוּ כִּי חָכָם הָיָה וַיִּפֶן אֶל־תְּפִלָּתוֹ כִּי צַדִּיק הָיָה: וְאָז צִוָּה
ז שַׁדַּי אֶת־רָמִיאֵל הַמַּלְאָךְ הַמְדַבֵּר אֵלֶיךָ: וָאֵצֵא וָאֲאַבֵּד אֶת־הֶהָמוֹן
הַהוּא אֲשֶׁר מִסְפַּר שָׂרֵיהֶם לְבַדּוֹ הָיָה מֵאָה וּשְׁמוֹנִים וַחֲמִשָּׁה אֶלֶף
ח וּלְאִישׁ אִישׁ מֵהֶם הָיָה [גְּדוּד] כְּמִסְפָּר הַזֶּה: וָאֱהִי שׂוֹרֵף בַּיּוֹם הַהוּא
אֶת־פִּגְרֵיהֶם מִפְּנִימָה וּמַשְׁאִיר כְּלֵיהֶם וְנִשְׁקָם מִחוּץ לְמַעַן יֵרָאוּ יוֹתֵר
ט פִּלְאֵי שַׁדַּי וּלְמַעַן יְסֻפַּר שְׁמוֹ בְּכָל־הָאָרֶץ: וְצִיּוֹן נוֹשְׁעָה וִירוּשָׁלַיִם
י נִגְאֲלָה וְגַם יִשְׂרָאֵל נֶחֱלַץ מִלַּחַץ: וַיִּשְׂמְחוּ כָּל־אֲשֶׁר הָיוּ בְּאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ
יא וַיְהֻלַּל שֵׁם שַׁדַּי כָּאָמוּר: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:
סד וְהַמַּיִם הַתְּשִׁיעִים הַשְּׁחוֹרִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם כָּל־הָרִשְׁעָה אֲשֶׁר
ב הָיְתָה בִּימֵי מְנַשֶּׁה בֶּן־חִזְקִיָּהוּ: כִּי הִרְבָּה לְהַרְשִׁיעַ וַיַּהֲרֹג אֶת־
הַצַּדִּיקִים וַיְסַלֵּף אֶת־הַמִּשְׁפָּט וְדָם נָקִי שָׁפַךְ וְנָשִׁים בְּעוּלוֹת טִמֵּא
בְּחָזְקָה וַיַּהֲרֹס אֶת־הַמִּזְבְּחוֹת וַיַּשְׁבֵּת אֶת־קָרְבְּנוֹתֵיהֶם וְאֶת־הַכֹּהֲנִים
ג הוֹצִיא לְבַל־יְשָׁרְתוּ בַּמִּקְדָּשׁ: וַיַּעַשׂ צֶלֶם וְלוֹ חֲמִשָּׁה פָּנִים אַרְבָּעָה
מֵהֶם פּוֹנִים לְאַרְבַּע הָרוּחוֹת וְהַדְּמוּת הַחֲמִישִׁית בְּרֹאשׁ הַצֶּלֶם
ד כְּמַקְנִיא מוּל־שַׁדַּי: וְאָז יָצָא הַקֶּצֶף מִלִּפְנֵי שַׁדַּי לִנְתֹשׁ אֶת־צִיּוֹן
ה כַּאֲשֶׁר הָיָה בִּימֵיכֶם: וְגַם־עַל־שְׁנֵי הַשְּׁבָטִים וַחֲצִי נֶחֱרַץ מִשְׁפָּט
ו לָלֶכֶת בַּגּוֹלָה גַּם־הֵם כַּאֲשֶׁר רָאִיתָ עַתָּה: וַתִּגְדַּל רִשְׁעַת מְנַשֶּׁה
ז וַיִּרְחַק כְּבוֹד עֶלְיוֹן מִבֵּית הַמִּקְדָּשׁ: עַל־זֶה נוֹדַע מְנַשֶּׁה בַּיָּמִים
ח הָהֵם בְּשֵׁם רָשָׁע וּבְאַחֲרִיתוֹ הָיָה מִשְׁכָּנוֹ בָּאֵשׁ: אַף בָּאַחֲרוֹנָה נִשְׁמְעָה

הוא אומר וישלח ה׳ מלאך ויכחד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור. — כלל
ח אף לאנשי הצבא עם שריהם. — את פגריהם מפנימה. השוה סנהד׳ צ״ד א׳: רבי
אלעזר אמר, תחת כבודו [ישע׳ י׳ ט״ז] — ממש כשריפת בני אהרן, מה להלן שריפת
נשמה וגוף קיים אף כאן שריפת נשמה וגוף קיים. —
סד ג לפ״ג השוה דה״ב ל״ג ז׳ וישם את־פסל הסמל אשר עשה בבית האלהים, שנמסר
בפש׳: ושמה לצלמא דארבע אפין דעבד בביתא דמריא. וע׳ סנהד׳ ק״ג ב׳ (ובאריכות
דב״ר ב׳ י״ג): א״ר יוחנן, בתחלה עשה לו פרצוף אחד ולבסוף עשה לו ד׳ פרצופים
כדי שתראה שכינה ותכעס. — כמקנה. השוה יחז׳ ח׳ ג׳ סמל הקנאה המקנה. — וירחק
כבוד עליון. השוה ילקוט המכירי לתהלים קט״ו (סי׳ כ״ב): כיון שהעמיד מנשה את
הצלם בהיכל נסתלקה השכינה... לשמים. סנהד׳ שם: מנשה קדר את האזכרות והרס את
ח–ט המזבח. — על תשובת מנשה וסליחת ה׳ לו ע׳ דה״ב ל״ג י״ב–י״ט, ופסיקתא דר״כ (הוצ׳
בובר, דף קס״ב): א״ר לוי בר חייתא. עשה לו [מלך אשור למנשה] כמין מולי של נחשת

תְּפִלָּתוֹ לִפְנֵי עֶלְיוֹן כַּאֲשֶׁר הוּטַל אֶל־תּוֹךְ סוּס הַנְּחֹשֶׁת וַיִּמַּס סוּס
ט הַנְּחֹשֶׁת וַיְהִי לוֹ לְנֵס לְשָׁעָה: וְלֹא חַי חַיִּים שְׁלֵמִים כִּי לֹא הָיָה
י רָאוּי וּמֵעַתָּה יָדַע סוֹף־סוֹף בְּיַד־מִי יִהְיֶה מְעֻנֶּה: כִּי אֲשֶׁר יָכֹל
לְהֵיטִיב יוּכַל גַּם־לְעַנּוֹת:
סה וְכָכָה הִרְשִׁיעַ מְנַשֶּׁה בְּחָשְׁבוֹ כִּי שַׁדַּי לֹא יְשַׁלֶּם־לוֹ גְּמוּל הַמַּעֲשִׂים
ב הָאֵלֶּה עַל־פָּנָיו: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים הַתְּשִׁיעִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:
סו וְהַמַּיִם הָעֲשִׂירִים הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם טֹהַר תּוֹלְדוֹת
יֹאשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה אֲשֶׁר הוּא לְבַדּוֹ הָיָה בַּיָּמִים הָהֵם עוֹבֵד שַׁדַּי
ב בְּכָל־לְבָבוֹ וּבְכָל־נַפְשׁוֹ: וְהוּא טִהַר אֶת־הָאָרֶץ מִן־הָאֱלִילִים וַיְקַדֵּשׁ
אֶת־כָּל־הַכֵּלִים אֲשֶׁר נִטְמָאוּ וַיָּשֶׁב אֶת־הַקָּרְבָּנוֹת לַמִּזְבֵּחַ וַיָּרֶם קֶרֶן
לַקְּדוֹשִׁים וַיְרוֹמֵם אֶת־הַצַּדִּיקִים וַיְכַבֵּד בִּתְבוּנָתוֹ אֶת־כָּל־הַחֲכָמִים
וַיָּשֶׁב אֶת־הַכֹּהֲנִים לִכְהֻנָּתָם וְאֶת־הַמְכַשְּׁפִים וְאֶת־הַקּוֹסְמִים וְאֶת־
ג הָאֹבוֹת בִּעֵר מִן־הָאָרֶץ: וְהַמְעַט כִּי הָרַג אֶת־הָרְשָׁעִים אֲשֶׁר הָיוּ
בַּחַיִּים כִּי־גַם אֶת־עַצְמוֹת הַמֵּתִים הוֹצִיא מִקִּבְרֵיהֶם וַיִּשְׂרְפֵם בָּאֵשׁ:
ד וְאֶת־הַמּוֹעֲדִים וְאֶת־הַשַּׁבָּתוֹת הֵקִים בִּקְדֻשָּׁתָם וְאֶת־הַטְּמֵאִים שָׂרַף
בָּאֵשׁ וְאֶת־נְבִיאֵי הַשֶּׁקֶר הַמַּתְעִים אֶת־הָעָם גַּם־אוֹתָם שָׂרַף בָּאֵשׁ
וְאֶת־בְּנֵי הָעָם אֲשֶׁר הָיוּ שׁוֹמְעִים לָהֶם בְּעוֹדָם חַיִּים הִשְׁלִיךְ אֶל־
ה נַחַל קִדְרוֹן וַיָּקֶם עֲלֵיהֶם גַּל־אֲבָנִים: וַיְקַנֵּא קִנְאַת שַׁדַּי בְּכָל־נַפְשׁוֹ
וַיֶּחֱזַק הוּא לְבַדּוֹ בַּתּוֹרָה בַּיָּמִים הָהֵם עַד־אֲשֶׁר לֹא הִשְׁאִיר עָרֵל
ו אוֹ מַרְשִׁיעַ בְּכָל־הָאָרֶץ כֹּל יְמֵי חַיָּיו: וְעַל־כֵּן יְקַבֵּל שְׂכַר־עוֹלָם
ז וּמְכֻבָּד יִהְיֶה לְשַׁדַּי בְּקֵץ הַיָּמִים יוֹתֵר מֵרַבִּים: כִּי לְמַעֲנוֹ וּלְמַעַן
ח הַדּוֹמִים לוֹ נִבְרְאוּ וְהוּכְנוּ הַנִּכְבָּדוֹת אֲשֶׁר הֻגַּד־לְךָ עֲלֵיהֶן: אֵלֶּה
הֵם הַמַּיִם הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:

(הכוונה לסוס הנחשת שלכאן, וע׳ תרגום לדה״ב ל״ג י״א) ועשה אותו נקבים נקבים, ונתנו לתוכו והתחיל מסיק תחתיו. וכיון שראה צרתו צרה לא הניח ע״ז שלא הזכירה. צלמא פלן אתא שיזביה. מכיון שלא הועילו לו כלום אמר זכור אני שהיה אבא מקריא אותי את הפסוק הזה בצר לך... ושבת עד ה׳ אלהיך [דב׳ ד׳ ל׳ ול״א]. הרי אני קורא אותו... והיו מלאכי השרת סותמין את החלונות של רקיע שלא תעלה תפלתו של מנשה לפני הקב״ה... מה עשה לו הקב״ה. חתר לו כמין חתירה תחת כסא הכבוד שלו ושמע תחינתו (וע׳ הס׳ החיצוני תפלת מנשה). —

סו ד ואת־המועדים ואת־השבתות הקים בקדושתם. לשון זה אינו ענין
ז לכאן, ומקומו בפסוק ב׳ אחר הלשון וישב את־הכהנים לכהנתם. — אשר הגד־לך עליהן. לעיל י״ד י״ח. —

סז וְהַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים הָעַשְׁתֵּי־עָשָׂר אֲשֶׁר רָאִיתָ הֵם הַצָּרָה אֲשֶׁר
ב בָּאָה עַתָּה עַל־צִיּוֹן: הֲתַחְשֹׁב כִּי הַמַּלְאָכִים אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁדַּי לֹא
יִתְעַצְּבוּ עַל־אֲשֶׁר נִמְסְרָה צִיּוֹן [בְּיַד־אוֹיֵב] וְהָעַמִּים מִתְפָּאֲרִים בִּלְבּוֹתָם
וּמִתְאַסְּפִים לִפְנֵי פְּסִילֵיהֶם וְאוֹמְרִים נְדוּשָׁה אֲשֶׁר יָמִים רַבִּים הָיְתָה
ג דָּשָׁה וַאֲשֶׁר הָיְתָה כּוֹבֶשֶׁת נִכְבְּשָׁה: הֲתַחְשֹׁב כִּי בְּאֵלֶּה יִשְׂמַח
ד–ה הָעֶלְיוֹן אוֹ כִּי יְהֻלַּל שְׁמוֹ: אַךְ מַה־יִּהְיֶה לְמִשְׁפַּט צִדְקוֹ: אַחֲרֵי־
כֵן תִּתְקֹף צָרָה וּמְצוּקָה גַּם אֶת־הַנְּפוֹצִים בַּגּוֹיִם וְיוֹשְׁבִים בְּכָל־
ו מָקוֹם לַחֲרָפוֹת: כִּי כְּכָל־הֱיוֹת צִיּוֹן עֲזוּבָה וִירוּשָׁלַיִם שְׁמָמָה כֵּן
יִגְדַּל כְּבוֹד הָאֱלִילִים בְּעָרֵי הַגּוֹיִם וַעֲשַׁן קְטֹרֶת הַסַּמִּים אֲשֶׁר לְצִדְקַת
ז הַתּוֹרָה דָּעַךְ בְּצִיּוֹן וּבְכָל־מָקוֹם בְּצִיּוֹן עֲשַׁן הָרִשְׁעָה עוֹלֶה: וְקָם
מֶלֶךְ בָּבֶל אֲשֶׁר הֶחֱרִיב עַתָּה אֶת־צִיּוֹן וְהִתְנַשֵּׂא עַל־הַגּוֹיִ[ם] וְלִבּוֹ
ח–ט יֶהְגֶּה רָמוֹת נֶגֶד עֶלְיוֹן: אַךְ גַּם־הוּא יִפֹּל בָּאַחֲרוֹנָה: אֵלֶּה הֵם
הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים:

סח וְהַמַּיִם הַשְּׁנֵים־עָשָׂר הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ זֶה הַדָּבָר: הִנֵּה
ב יָמִים בָּאִים אַחֲרֵי־כֵן וְעַמְּךָ יִפֹּל בִּמְצוּקַת סַכָּנָה וְכֻלָּם יַחַד יִהְיוּ
ג צְפוּיִם לְכִלָּיוֹן: אַךְ־הֵם יִנָּצְלוּ וְאוֹיְבֵיהֶם יִפְּלוּ לִפְנֵיהֶם: וְהָיְתָה לָהֶם
ד אָז שִׂמְחָה רַבָּה: וּבָעֵת הַהִיא בְּעוֹד מְעַט מִזְעָר תָּשׁוּב תִּבָּנֶה צִיּוֹן
וְשָׁבוּ וְתִקְּנוּ קָרְבְּנוֹתֶיהָ וְהַכֹּהֲנִים יָשׁוּבוּ לְשָׁרֵת וְהָעַמִּים יָשׁוּבוּ יָבֹאוּ
ה–ו לְפָאֲרָהּ: אַךְ לֹא בְּמִסְפַּר־רַב כְּקֶדֶם: וְאַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה תִּהְיֶה
ז מַפֶּלֶת עַמִּים רַבִּים: אֵלֶּה הֵם הַמַּיִם הַבְּהִירִים אֲשֶׁר רָאִיתָ:

סט וְהַמַּיִם הָאַחֲרוֹנִים אֲשֶׁר רָאִיתָ אֲשֶׁר הָיוּ שְׁחוֹרִים מִכֹּל אֲשֶׁר
הָיוּ לִפְנֵיהֶם אֲשֶׁר הָיוּ אַחֲרֵי מִסְפַּר הַשְּׁנֵים־עָשָׂר שֶׁהָיוּ מְאֻסָּפִים יַחַד
ב לְכָל־הָעוֹלָם הֵם: כִּי עֶלְיוֹן חִלְּקָם מִבָּרִאשׁוֹנָה יַעַן כִּי הוּא לְבַדּוֹ
ג יוֹדֵעַ אֶת־אֲשֶׁר עָתִיד לִהְיוֹת: כִּי רָעוֹת הָרְשָׁעִים הָעֲתִידוֹת לִהְיוֹת
ד לְפָנָיו רָאָה הוּא מֵרֹאשׁ וְהֵן שֵׁשׁ לְמִינֵיהֶן: וְצִדְקוֹת הַצַּדִּיקִים

סז ב ומתאספים... ואומרים. בסורי: וכֿנשא... ואמרין (=והקהלות... ואומרים). והו״ו של ואומרים מוכיחה על הפעל (ולא על השם). — על־הגוי[ם]. בסורי: על־הגוי (ביחיד). והשוה יחז׳ כ״ט ט״ו ולא־תתנשא עוד על־הגוים. —

סח ב–ג, ו רמז למה שמסופר במגילת אסתר. — בפ״ו ירמז למקדש שני שלא יהיה מפואר כראשון. —

סט א–ב האחרונים. בסורי בטעות: האחרים. — חלקם מבראשונה. הפריד את המים הללו משנים העשר שקדמו להם. —

הָעֲתִידוֹת לְהֵעָשׂוֹת לְפָנָיו רָאָה מֵרֹאשׁ וְהֵן שֵׁשׁ לְמִינֵיהֶן מִלְּבַד
ה אֲשֶׁר יֵעָשֶׂה־הוּא בְּאַחֲרִית הָעוֹלָם: וְעַל־כֵּן לֹא הָיוּ מַיִם שְׁחוֹרִים
עִם־שְׁחוֹרִים וְלֹא מַיִם בְּהִירִים עִם־בְּהִירִים כִּי זֶה הַסּוֹף:
ע שְׁמַע אֵפוֹא פֵּשֶׁר הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים הָאַחֲרוֹנִים הָאֵלֶּה הָעֲתִידִים
ב לָבוֹא אַחֲרֵי הַשְּׁחוֹרִים וְזֶה הַדָּבָר: הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְהָיָה כַּאֲשֶׁר
יִבְשַׁל זְמַן הָעוֹלָם וּבָא הַקָּצִיר לִתְבוּאַת הָרָעִים וְהַטּוֹבִים וְהֵבִיא
שַׁדַּי עַל־הָאָרֶץ וְיוֹשְׁבֶיהָ וְעַל־מוֹשְׁלֶיהָ רוּחַ עִוְעִים וְתִמְהוֹן לֵבָב:
ג וְשָׂנְאוּ אִישׁ אֶת־אָחִיו וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ יִתְגָּר מִלְחָמָה וּמָשְׁלוּ נִקְלִים
ד בְּנִכְבָּדִים וְהִתְנַשְּׂאוּ קְטַנִּים עַל־גְּדוֹלִים: וְיִמָּסְרוּ רַבִּים בִּידֵי מְעַטִּים
וַאֲשֶׁר לֹא נֶחְשְׁבוּ לִמְאוּמָה יַעֲלוּ לִמְשֹׁל בְּאַדִּירֵי־עָם וְלָעֲנִיִּים יִהְיֶה
ה יִתְרוֹן מִן־הָעֲשִׁירִים וּרְשָׁעִים יִתְעַלּוּ עַל־גִּבּוֹרִים: וְהֶחֱרִישׁוּ הַחֲכָמִים
וְהַכְּסִילִים יְדַבֵּרוּ וְלֹא תָקוּם אָז מַחֲשֶׁבֶת בְּנֵי אָדָם וְאַף־לֹא עֲצַת
ו הָאַדִּירִים וְלֹא תָבֹא תִּקְוַת הַמְקַוִּים: וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ הַדְּבָרִים הָאֲמוּרִים
וְהָיְתָה מְבוּכָה בְּכָל־בְּנֵי הָאָדָם מֵהֶם יִפְּלוּ בַקְּרָב וּמֵהֶם יֹאבְדוּ
ז בִּמְצוּקָה וּמֵהֶם יִכָּשְׁלוּ בִּידֵי אֲנָשִׁים מִשֶּׁלָּהֶם: וְאָז יְגַלֶּה הָעֶלְיוֹן לָעַמִּים
אֲשֶׁר יָעַדָם מִקֶּדֶם וּבָאוּ וְעָשׂוּ קְרָב עִם־הַמַּנְהִיגִים הַנִּשְׁאָרִים אָז:
ח וְהָיָה כָּל־הַנִּמְלָט מִן־הַקְּרָב יָמוּת בָּרַעַשׁ וְהַנִּמְלָט מִן־הָרַעַשׁ יִשָּׂרֵף
ט בָּאֵשׁ וְהַנִּמְלָט מִן־הָאֵשׁ יָסוּף בָּרָעָב: וְהָיָה כָּל־הַנִּמְלָט וְהַנִּצָּל מִכָּל־
הַדְּבָרִים הָאֲמוּרִים אִם־מְנַצְּחִים וְאִם־מְנֻצָּחִים יִמָּסְרוּ בִּידֵי מְשִׁיחַ
י עַבְדִּי: כִּי כָל־אֶרֶץ תֹּאכַל אֶת־יוֹשְׁבֶיהָ:
עא וְאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ תְּרַחֵם עַל־אֲשֶׁר־לָהּ וְהֵגֵנָּה בַּיָּמִים הָהֵם עַל בָּנֶיהָ:
ב–ג הוּא הַמַּרְאֶה אֲשֶׁר רָאִיתָ וְזֶה פִּשְׁרוֹ: וְאָבוֹא לְהַגִּיד־לְךָ אֶת־הַדְּבָרִים
הָאֵלֶּה כִּי־נִשְׁמְעָה תְּפִלָּתְךָ לִפְנֵי הָעֶלְיוֹן:
עב וְעַתָּה שְׁמַע גַּם־עַל־[הַבָּרָק הַמֵּאִיר] הֶעָתִיד לִהְיוֹת בָּאַחֲרוֹנָה
ב אַחֲרֵי הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים הָאֵלֶּה וְזֶה הַדָּבָר: אַחֲרֵי בוֹא הָאוֹתוֹת
שֶׁנֶּאֶמְרוּ־לְךָ לְמַעְלָה וְהָעַמִּים יָבוֹאוּ יָבֹא זְמַן מְשִׁיחִי וְקָרָא לְכָל־

ע ו יכשלו. בסורי: נתעוכון. — אנשים משלהם. על דרך הכתוב במיכה ז׳ ו׳ כי־
ז בן מנבל אב בת קמה באמה וגו׳. — לעמים אשר יעדם מקדם. אולי כוונתו לחיל
ח–י גוג ומגוג. — יסוף. בסורי: נוסף (לשון הוספה). וכבר תקן Ceriani: נסוף. — נראה שפסוק
י׳ מקומו אחר פ״ח. —

עב א [הברק המאיר]. נראית הגהה זו של Ch מתוך נ״ג ח׳–י״א. במקום המים
המאירים (=מַיא נהירא) שבסורי כאן ואף ע״ד ד׳. —

ג הָעַמִּים וּמֵהֶם יְחַיֶּה וּמֵהֶם יַהֲרֹג: וְאֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר יָבֹאוּ מֵאִתּוֹ
ד עַל־הָעַמִּים הָעֲתִידִים לְהִשָּׁאֵר בַּחַיִּים: כָּל־עַם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת־
ה יִשְׂרָאֵל וְלֹא דִכָּא אֶת־זֶרַע יַעֲקֹב חָיֹה יִחְיֶה: וְזֶה יַעַן כִּי מִכָּל־
ו הָעַמִּים יִהְיוּ הֵמָּה עֹבְדִים אֶת־עַמֶּךָ: וְכָל־אֲשֶׁר מָשְׁלוּ בָכֶם אוֹ אֲשֶׁר
יְדָעוּכֶם הֵמָּה לַחֶרֶב יִמָּסֵרוּ:

עג וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יַכְנִיעַ אֵת כָּל־אֲשֶׁר בָּאָרֶץ וְיָשַׁב בְּשָׁלוֹם עַל־כִּסֵּא
ב מַלְכוּתוֹ לְעוֹלָם אָז־תִּגָּלֶה שִׂמְחָה וְתֵרָאֶה מְנוּחָה: וְאָז־יֵרֵד מַרְפֵּא
בַּטַּל וּמַחֲלָה תִּרְחַק וְצָרָה וּמְצוּקָה וַאֲנָחָה יַעַבְרוּ מִתּוֹךְ בְּנֵי הָאָדָם
ג וְחֶדְוָה תִּתְהַלֵּךְ בָּעוֹלָם: וְלֹא עוֹד יָמוּת [אִישׁ] בְּלֹא עִתּוֹ וְכָל־פֶּגַע
ד פִּתְאֹם לֹא יִקְרֶה־עוֹד: וּמִשְׁפָּטִים וַחֲרָפוֹת וּמְרִיבוֹת וּרְדִיפוֹת וָדָם
ה וְתַאֲוֹת וְקִנְאָה וְשִׂנְאָה וְכָל־הַדּוֹמִים לְאֵלֶּה יֵלְכוּ בִכְלִמָּה וְיַחֲלֹפוּ: כִּי
אֵלֶּה הֵם אֲשֶׁר מִלְאוּ אֶת־הָעוֹלָם רָעוֹת וּבִגְלָלָם הָיוּ חַיֵּי בְנֵי־הָאָדָם
ו רַבֵּי מְהוּמָה: וּבָאוּ חַיְתוֹ־יַעַר לְשָׁרֵת אֶת־הָאָדָם וּפְתָנִים וְצִפְעֹנִים
ז יֵצְאוּ מֵחוֹרֵיהֶם לַעֲבֹד יָלֶד: וְלַנָּשִׁים לֹא יִהְיוּ עוֹד חֶבְלֵי לֵדָה וְלֹא
תֵעָצַבְנָה בְּהוֹצִיאָן פְּרִי־בָטֶן:

עד וְהָיָה בַּיָּמִים הָהֵם לֹא יִיגְעוּ הַקּוֹצְרִים וְלֹא יִעָפוּ הַבּוֹנִים כִּי
הַמְּלָאכוֹת תִּשְׁלַמְנָה מֵאֲלֵיהֶן חִישׁ־קַל בְּיַד עוֹשֵׂיהֶן בִּמְנוּחָה רַבָּה:
ב כִּי הָעֵת הַהִיא קֵץ לְדִבְרֵי־חֲלוֹף וְרֵאשִׁית לַאֲשֶׁר אֵין חֲלִיפוֹת לוֹ:
ג עַל־כֵּן יִהְיוּ בָהּ הַדְּבָרִים הָאֲמוּרִים לְמָעְלָה וְעַל־כֵּן יִרְחֲקוּ מִן־הָרָעִים
ד וְיִהְיוּ קְרוֹבִים לַאֲשֶׁר אֵינָם מֵתִים: זֶה־דְּבַר [הַבָּרָק הַמֵּאִיר] אֲשֶׁר בָּא
בָּאַחֲרוֹנָה אַחֲרֵי הַמַּיִם הַשְּׁחוֹרִים הָאַחֲרוֹנִים:

עה וָאַעַן וָאֹמַר יְיָ מִי יְדַמֶּה טוּבְךָ וְהוּא לֹא יֻשָּׂג: אוֹ־מִי יַחְקֹר
ב ג–ד אֶת־רַחֲמֶיךָ וְאֵין לָהֶם סוֹף: אוֹ־מִי יַשִּׂיג בִּינָתְךָ: אוֹ־מִי יוּכַל לְתַנּוֹת
ה מַחְשְׁבוֹת מַדָּעֲךָ: אוֹ־מִי מִן־הַיְלוּדִים יְקַוֶּה לָבֹא עַד־אֵלֶּה לְבַד
ו מֵאֲשֶׁר תְּרַחֵם וְתָחֹנֵּם: יַעַן כִּי אִם־רַחֵם לֹא תְרַחֵם עַל־בְּנֵי־אָדָם
גַּם־הַחוֹסִים בִּימִינְךָ לֹא יַגִּיעוּ לָזֶה לְבַד מֵאֲשֶׁר יוּכְלוּ לִהְיוֹת נִקְרָאִים
ז בְּמִסְפַּר שְׁמוֹתָם: וַאֲנַחְנוּ הַחַיִּים הַיּוֹם אִם־נֵדַע לָמָּה בָּאנוּ וְנַעֲבֹד

עג ב–ו בטל. לפי השערתו של Violet עיקרו: כַּטַּל (בכ״ף). – לפי״ו השוה ישע׳ י״א ו׳–ט׳.–
עד ד [הברק המאיר]. ע׳ ע״ב א׳. –
עה א יְדַמֶּה. כך (בבנין פיעל) לפי הגהתו של פרלס. ובסורי: נתדמא... בטובתך (=יִדָּמֶה...
ו–ז לטובך). – החוסים בימינך. על דרך תהל׳ פ׳ י״ז תהי ידך על־איש ימינך. – נשוב ונשאל. בזמן של תחית המתים. –

אֶת־הַמַּעֲלֶה אוֹתָנוּ מִמִּצְרַיִם אֶל־הָאָרֶץ הַזֹּאת עוֹד נָשׁוּב נִזְכֹּר אֶת־
ח אֲשֶׁר עָבַר וְנִשְׂמַח עַל־אֲשֶׁר הָיָה׃ וְאִם־לֹא נֵדַע לָמָּה בָּאנוּ וְלֹא
נַכִּיר רְאשׁוּת הַמַּעֲלֶה אוֹתָנוּ מִמִּצְרַיִם אָז־נָשׁוּב וְנִשְׁאַל לַאֲשֶׁר הָיָה
עַתָּה וְנִתְעַצֵּב עַד־לִכְאֹב עַל־אֲשֶׁר קָרָה׃
עו וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֵלַי אַחֲרֵי אֲשֶׁר הוֹדַע לְךָ פֵּשֶׁר חֲזוֹן הַמַּרְאָה
הַזֶּה כַּאֲשֶׁר הִתְפַּלַּלְתָּ הֲלֹא תִשְׁמַע דְּבַר עֶלְיוֹן לְמַעַן תֵּדַע אֶת־
ב אֲשֶׁר יִקְרְךָ אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה׃ כִּי עָלֹה תַעֲלֶה מֵעַל הָאֲדָמָה
ג הַזֹּאת אַךְ לֹא לָמוּת כִּי אִם לְמִשְׁמֶרֶת [לְקֵץ] הַיָּמִים׃ עֲלֵה אֵפוֹא
אֶל־רֹאשׁ הָהָר הַזֶּה וְעָבְרוּ לְפָנֶיךָ כָּל־הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר בָּאָרֶץ הַזֹּאת
וּדְמוּת תֵּבֵל וְרָאשֵׁי הֶהָרִים וְעִמְקֵי הַגֵּיאָיוֹת וּמַעֲמַקֵּי הַיָּם וּמִסְפַּר
ד הַנְּהָרוֹת לְמַעַן תִּרְאֶה אֶת־אֲשֶׁר אַתָּה עוֹזֵב וְאָנָה אַתָּה הוֹלֵךְ׃ מִקֵּץ
ה אַרְבָּעִים יוֹם יִהְיֶה הַדָּבָר הַזֶּה׃ וְעַתָּה לְכָה וְהוֹרֵיתָ בַּיָּמִים הָאֵלֶּה
אֶת־הָעָם כְּכֹל אֲשֶׁר תּוּכַל לְמַעַן יֵדְעוּ כִּי לֹא יָמוּתוּ בַּזְּמָן הָאַחֲרוֹן
אֲבָל [יָדֹעַ יֵדְעוּ] כִּי יִחְיוּ בַּיָּמִים הָאַחֲרוֹנִים׃
עז וָאֵלֵךְ אֲנִי בָּרוּךְ מִשָּׁם וָאָבֹא אֶל־הָעָם וָאֲקַבְּצֵם מִגָּדוֹל וְעַד־
ב קָטָן וָאֹמַר אֲלֵיהֶם׃ שִׁמְעוּ־נָא בֵּית יִשְׂרָאֵל רְאוּ כַּמָּה נִשְׁאַרְתֶּם
ג מִשְּׁנֵים עָשָׂר שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל׃ הֲלֹא לָכֶם וְלַאֲבוֹתֵיכֶם נָתַן יְיָ אֶת־
ד הַתּוֹרָה מִכָּל־הָעַמִּים׃ וְיַעַן כִּי עָבְרוּ אֲחֵיכֶם אֶת־מִצְוֹת עֶלְיוֹן הֵבִיא
עֲלֵיכֶם וַעֲלֵיהֶם אֶת־הָרָעָה וְלֹא חָמַל עַל־הָרִאשׁוֹנִים וְגַם־אֶת־
ה הָאַחֲרוֹנִים נָתַן לַשֶּׁבִי וְלֹא הִשְׁאִיר לָהֶם שָׂרִיד׃ וְעַתָּה אַתֶּם הִנְּכֶם
ו אִתִּי פֹּה׃ אִם־תְּיַשְּׁרוּ אָרְחוֹתֵיכֶם לֹא תֵצְאוּ אַף־אַתֶּם כַּאֲשֶׁר יָצְאוּ
ז אֲחֵיכֶם כִּי אִם־הֵמָּה יָבֹאוּ אֲלֵיכֶם׃ כִּי רַחוּם הוּא אֲשֶׁר אַתֶּם עוֹבְדִים
אוֹתוֹ וְחַנּוּן אֲשֶׁר אַתֶּם בּוֹטְחִים־בּוֹ וְנֶאֱמָן־הוּא לְהֵיטִיב וְלֹא לְהָרַע׃
ח–ט הֲלֹא רְאִיתֶם אֲשֶׁר מָצָא אֶת־צִיּוֹן׃ וְאוּלַי תַּחְשְׁבוּ כִּי הַמָּקוֹם חָטָא

עו ב לפי האגדה היה ברוך בן נריה (=עבד מלך הכושי, ע׳ ספרי במדבר צ״ט) מן התשעה שנכנסו בחייהם לגן עדן (ע׳ דרך ארץ זוטא סוף פרק א׳, ועקטאן דמר יעקב,
ג ירושלים תרמ״ה, 12, ועוד). — פסוק ג׳ מזכיר דברים ל״ד א׳–ג׳. —

י. ברוך מוכיח את העם ולבקשתם כתב ב׳ אגרות אל תשעת השבטים וחצי שבאשור ואל שני השבטים וחצי השבט שבבבל (ע״ז).

א מגדול ועד־קטן. לשון אחרונים הוא (אסתר א׳ ה׳ וכ׳, דה״ב ל״ד ל׳). וראשונים היו אומרים להפך: מקטן ועד־גדול (בראש׳ י״ט י״א, ש״א ה׳ ט׳, ירמ׳ ו׳ י״ג, ועוד). —
ד הראשונים. חוזר אל עליכם. כלו׳ אל ב׳ השבטים וחצי השבט. וגם־את האחרונים חוזר אל ועליהם. כלו׳ אל ט׳ השבטים וחצי. — ולא השאיר להם שריד. הרי הוא כופר

י וְעַל־כֵּן נֶחֱרַב אוֹ כִּי הָאָרֶץ נִסְכְּלָה וְעַל־כֵּן נְשַׁשָּׁה: הֲלֹא תֵדְעוּ
כִּי בִּגְלַלְכֶם אַתֶּם אֲשֶׁר חֲטָאתֶם נֶחֱרַב אֲשֶׁר לֹא חָטָא וּבִגְלַל אֲשֶׁר
יא עָוְלוּ נִתַּן בְּיַד אוֹיֵב אֲשֶׁר לֹא נִסְכַּל: וַיַּעַן כָּל־הָעָם וַיֹּאמְרוּ אֵלַי
בְּכָל כֹּחֵנוּ נַכִּיר הַטּוֹבוֹת אֲשֶׁר עָשָׂה עִמָּנוּ שַׁדַּי וַאֲשֶׁר לֹא נֵדַע
יב אֲנַחְנוּ הוּא בְּרַחֲמָיו יֵדַע: וְאַתָּה זֹאת תַּעֲשֶׂה־לָּנוּ לְעַמְּךָ וְכָתַבְתָּ
גַּם־אֶל־אַחֵינוּ בְּבָבֶלָה אִגֶּרֶת תּוֹרָה וּמְגִלַּת תִּקְוָה לְמַעַן תְּחַזֵּק גַּם־
יג אוֹתָם לִפְנֵי לֶכְתְּךָ מֵאִתָּנוּ: כִּי אָבְדוּ רוֹעֵי יִשְׂרָאֵל וְכָבוּ הַמְּנוֹרוֹת
אֲשֶׁר הָיוּ מְאִירוֹת וְהַמַּעְיָנוֹת אֲשֶׁר הָיִינוּ שׁוֹתִים מֵהֶם כָּלְאוּ אֶת־
יד זִרְמָתָם: וַאֲנַחְנוּ בַחֹשֶׁךְ נִשְׁאַרְנוּ וּבִמְעָבֵה הַיַּעַר וּבְצִיַּת הַמִּדְבָּר:
טו וָאַעַן וָאֹמַר אֲלֵיהֶם רוֹעִים וּמְנוֹרוֹת וּמַעְיָנוֹת מִן־הַתּוֹרָה מוֹצָאָם וְאִם־
טז אֲנַחְנוּ הוֹלְכִים הֲלֹא הַתּוֹרָה עוֹמֶדֶת לָעַד: וְאִם־תִּתְבּוֹנְנוּ בַתּוֹרָה
וִתְהְיוּ נִזְהָרִים בְּחָכְמָה לֹא תִכְלֶה הַמְּנוֹרָה וְהָרוֹעֶה לֹא יֵעָדֵר וְהַמַּעְיָן
יז לֹא יֶחֱרָב: וּבְכָל־זֹאת אֶכְתֹּב גַּם־אֶל־אֲחֵיכֶם אֲשֶׁר בְּבָבֶל כַּאֲשֶׁר
אֲמַרְתֶּם אֵלַי וְשִׁלַּחְתִּי בִּידֵי בְּנֵי אָדָם וְגַם־אֶל־תִּשְׁעַת הַשְּׁבָטִים וַחֲצִי
יח אֶכְתֹּב וְשִׁלַּחְתִּי בְּיַד עוֹף: וַיְהִי בְּעֶשְׂרִים וְאֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי
בָּאתִי אֲנִי בָרוּךְ וָאֵשֵׁב תַּחַת הָאַלּוֹן בְּצֵל הָעֲנָפִים וְאִישׁ לֹא הָיָה
יט עִמָּדִי בִּלְתִּי אֲנִי לְבַדִּי: וָאֶכְתֹּב אֶת־שְׁתֵּי הָאִגְּרוֹת הָאֵלֶּה הָאַחַת
שִׁלַּחְתִּי בְּיַד נֶשֶׁר אֶל־תִּשְׁעַת הַשְּׁבָטִים וָחֵצִי וְהָאַחֶרֶת שִׁלַּחְתִּי אֶל־
כ אֲשֶׁר בְּבָבֶל בִּידֵי שְׁלֹשָׁה אֲנָשִׁים: וָאֶקְרָא לַנֶּשֶׁר וָאֲדַבֵּר אֵלָיו
כא כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה: אוֹתְךָ עָשָׂה עֶלְיוֹן אֲשֶׁר תִּהְיֶה גָּבֹהַּ מִכָּל־עוֹף:
כב וְעַתָּה לֵךְ וְאַל־תַּעֲמֹד בְּכָל־מָקוֹם וְאַל־תָּבֹא אֶל־כָּל־קֵן וְאַל־תַּעֲמֹד
עַל־כָּל־עֵץ עַד־עָבְרְךָ אֶת־רֹחַב הַמַּיִם הָרַבִּים אֲשֶׁר בִּנְהַר פְּרָת
וּבָאתָ אֶל־הָעָם הַיּוֹשֵׁב שָׁם וְהִשְׁלַכְתָּ לָהֶם אֶת־הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת:
כג וְזָכַרְתָּ כִּי בִזְמַן הַמַּבּוּל קִבֵּל־נֹחַ מֵאֵת הַיּוֹנָה פְּרִי־זַיִת כַּאֲשֶׁר שִׁלְּחָהּ
כד מִן־הַתֵּבָה: וְגַם־עֹרְבִים שֵׁרְתוּ אֶת־אֵלִיָּהוּ בַּהֲבִיאָם לוֹ אֹכֶל כַּאֲשֶׁר
כה צֻוּוּ: גַּם שְׁלֹמֹה בִּימֵי מַלְכוּתוֹ הָיָה מְצַוֶּה עַל־עוֹף לָלֶכֶת לְכָל־

יד בישראלותם של השומרונים. — ואנחנו... כתוב זה מתיחס אל שלפניו כך: אנחנו בחשך נשארנו כי כבו המנורות, ובעבי היער אנו תועים כי אבדו הרועים, ובצית המדבר כי
יז כלו המעינות. — אל אחיכם אשר בבבל. אגרת זו לא הגיעה אלינו. ואולי כוונתו
כג שישלח להם את כל הספר חזון ברוך. — ע' בראי ח' י"א. — פרי־זית. במקום עלה
כה זית. Violet משער כי κάρφος (=טרף, ברא' שם) בתיבה καρπόν נתחלף כאן. — על שלמה
שהיה משמש בעופות ע' קהל"ר ב' כ"ז: נשר גדול היה לו לשלמה והיה רוכב עליו

הַמָּקוֹם אֲשֶׁר חָפֵץ לִשְׁלֹחַ אוֹ לְבַקֵּשׁ דָּבָר וְהָעוֹף הָיָה שׁוֹמֵעַ לוֹ
כו לְכֹל אֲשֶׁר צִוָּהוּ׃ וְעַתָּה אַל־נָא יִחַר לְךָ וְאַל־תִּפְנֶה אֶל־יָמִין אוֹ
אֶל־שְׂמֹאל כִּי אִם־תָּעוּף וְהָלַכְתָּ בְּדֶרֶךְ יְשָׁרָה לְמַעַן תִּשְׁמֹר אֶת־
מִצְוֹת שַׁדַּי כַּאֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֵלֶיךָ׃

עח וְאֵלֶּה דִּבְרֵי הָאִגֶּרֶת אֲשֶׁר שָׁלַח בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה אֶל־תִּשְׁעַת
הַשְּׁבָטִים וַחֲצִי אֲשֶׁר בְּעֵבֶר הַנָּהָר וּבָהּ הָיָה כָתוּב כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה׃
ב—ג כֹּה אָמַר בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה לָאַחִים אֲשֶׁר בַּגּוֹלָה רַחֲמִים וְשָׁלוֹם׃ אַחַי
זָכוּר אֲנִי אַהֲבַת הַבּוֹרֵא אוֹתָנוּ אֲשֶׁר אֲהֵבָנוּ מִקֶּדֶם וּמֵעוֹלָם לֹא
ד שְׂנֵאָנוּ אַךְ יַסֹּר יִסְּרָנוּ׃ וּבֶאֱמֶת יָדַעְתִּי כִּי שְׁנֵים עָשָׂר הַשְּׁבָטִים
ה קְשׁוּרִים בְּקֶשֶׁר אֶחָד כִּי יַלְדֵי אָב אֶחָד אֲנַחְנוּ׃ וּבַעֲבוּר זֶה דָּאַגְתִּי
מְאֹד לַעֲזֹב לָכֶם דִּבְרֵי הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת בְּטֶרֶם אָמוּת לְמַעַן יִהְיוּ לָכֶם
תַּנְחוּמִים עַל־הָרָעוֹת אֲשֶׁר בָּאוּ עֲלֵיכֶם וּלְמַעַן תִּתְאַבְּלוּ גַּם־עַל־
הָרָעָה אֲשֶׁר מָצְאָה אֶת־אֲחֵיכֶם וְהִצְדַּקְתֶּם אֶת־מִשְׁפַּט [הָאֱלֹהִים]
אֲשֶׁר גָּזַר עֲלֵיכֶם לָצֵאת בַּגּוֹלָה כִּי מְעַט הוּא אֲשֶׁר סְבַלְתֶּם לְעֻמַּת
אֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם לְבַעֲבוּר תִּהְיוּ בַּיָּמִים הָאַחֲרוֹנִים שָׁוִים לַאֲבוֹתֵיכֶם׃
ו וּלְבַעֲבוּר תַּחְשְׁבוּ כִּי לְטוֹבַתְכֶם תִּסְבְּלוּ עַתָּה לְבַל תִּשָּׁפְטוּ וּתְעֻנּוּ
בְּאַחֲרִית הַיָּמִים וְהָיְתָה לָכֶם תִּקְוַת־עוֹלָם אִם־אַךְ־תָּסִירוּ מִלְּבַבְכֶם
ז אֶת־תַּעְתּוּעֵי הַהֶבֶל אֲשֶׁר בִּגְלָלָם יְצָאתֶם מִפֹּה׃ אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה
תַּעֲשׂוּ וְהוּא יִזְכֹּר אֶתְכֶם תָּמִיד הוּא אֲשֶׁר דִּבֶּר עָלֵינוּ אֶל־הַטּוֹבִים
מִמֶּנּוּ כִּי לְעוֹלָם לֹא יִשְׁכָּחֵנוּ וְלֹא יַעַזְבֵנוּ כִּי אִם־יָשׁוּב יְקַבֵּץ נְפוּצוֹתֵינוּ
בְּרַחֲמָיו הָרַבִּים׃

עט וְעַתָּה אַחַי יָדֹעַ תֵּדְעוּ קֹדֶם כֹּל אֶת־אֲשֶׁר הִגִּיעַ אֶל־צִיּוֹן כִּי
ב עָלָה עָלֵינוּ נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל׃ כִּי חָטָאנוּ לְעוֹשֵׂנוּ וְלֹא שָׁמַרְנוּ
ג אֶת הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוָּנוּ וְגַם־הוּא לֹא יִסְּרָנוּ כְּכֹל הָרָאוּי לָנוּ׃ כִּי אֲשֶׁר
מָצָא אֶתְכֶם נִגְזַר גַּם־עָלֵינוּ וַתִּקְרֶינָה גַּם־אוֹתָנוּ כָּאֵלֶּה׃

והולך לתדמור במדבר ובא בו ביום אחד (ועוד אגדות על הדוכיפת וכדומה שהאריך בהן גרינבוים בספריו Neue Beiträge zur sem. Sagenkunde pp. 227 ff., Gesammelte Aufsätze z. Sprach- u. Sagenkunde pp. 33 ff). —

יא. אגרת ברוך ששלח ע״י נשר אל תשעת השבטים וחצי השבט (עח—פ״ז).

עח ה והצדקתם את־משפט [האלהים]. השוה תהל׳ נ״א ו׳ למען תצדק בדברך תזכה
ז בשפטך. — בימים האחרונים. כשיבוא זמן גאולתכם. — אל־הטובים ממנו. אל אבותינו. —

פ וְעַתָּה אַחַי אוֹדִיעֲכֶם כִּי כַּאֲשֶׁר סַבּוּ הָאוֹיְבִים אֶת־הָעִיר נִשְׁלְחוּ
מַלְאֲכֵי עֶלְיוֹן וַיַּחֲרִיבוּ אֶת־מְצוּדוֹת הַחוֹמָה הַבְּצוּרָה וַיַּהַרְסוּ אֶת־
ב פִּנּוֹת הַבַּרְזֶל הַחֲזָקוֹת אֲשֶׁר לֹא יָכְלוּ לְעַקְּרָן: אַךְ כֵּלִים מִכְּלֵי הַקֹּדֶשׁ
ג הֶחְבִּיאוּ פֶּן יְחַלְּלוּם הָאוֹיְבִים: וְאַחֲרֵי עֲשׂוֹתָם זֹאת מָסְרוּ לָאוֹיֵב אֶת־
הַחוֹמָה הַהֲרוּסָה וְאֶת־הַבַּיִת הַבָּזוּז וְאֶת־הַהֵיכָל הַשָּׂרוּף וְאֶת־הָעָם
הַמְנֻצָּח וְכָל־זֶה נִמְסַר לְבַל יִתְפָּאֵר הָאוֹיֵב לֵאמֹר אֲנַחְנוּ בְּכֹחֵנוּ
ד הֶחֱרַבְנוּ בַּמִּלְחָמָה גַּם־בֵּית הָעֶלְיוֹן: גַּם־אֶת־אֲחֵיכֶם אָסְרוּ וַיּוֹלִיכוּם
ה—ו בָּבֶלָה וַיּוֹשִׁיבוּם שָׁם: וְנִשְׁאַר פֹּה אֲנַחְנוּ מְעַטִּים מְאֹד: זֹאת הִיא
ז הַצָּרָה שֶׁכָּתַבְתִּי לָכֶם עָלֶיהָ: כִּי יָדַעְתִּי נֶאֱמָנָה כִּי יְשִׁיבַת צִיּוֹן
בִּהְיוֹתְכֶם יוֹדְעִים שֶׁהִיא מַצְלִיחָה הָיְתָה לָכֶם תַּנְחוּמִים יוֹתֵר מִן־הַצָּרָה
אֲשֶׁר הֱיִיתֶם מְצֵרִים בְּרָחְקְכֶם מִמֶּנָּה:

פא וְעַל הַתַּנְחוּמִים שִׁמְעוּ דְבָרָי: אָנֹכִי הָיִיתִי מִתְאַבֵּל עַל־צִיּוֹן
ב ג וּמְבַקֵּשׁ רַחֲמִים מֵאֵת עֶלְיוֹן וְאֹמַר: עַד־מָתַי יִהְיוּ אֵלֶּה לָנוּ וְתָבֹאנָה
ד עָלֵינוּ בְּכָל־עֵת רָעוֹת כָּאֵלֶּה: וַיַּעַשׂ שַׁדַּי כְּרֹב רַחֲמָיו וְעֶלְיוֹן בְּרֹב
חֲסָדָיו וַיְגַל־לִי דָּבָר לְנַחֲמֵנִי וַיַּרְאֵנִי מַרְאֶה לְבַל־אֶתְעַצֵּב עוֹד וַיּוֹדִיעֵנִי
סוֹד הַזְּמַנִּים וּבוֹא הָעִתִּים הֶרְאָנִי:

פב וּבַעֲבוּר־זֶה כָּתַבְתִּי לָכֶם אַחַי לְמַעַן תִּנָּחֲמוּ עַל־רֹב אֲסוֹנְכֶם:
ב וִידַעְתֶּם כִּי נָקֹם יִנָּקֵם בַּעֲדֵנוּ עוֹשֵׂנוּ בְּכָל־אוֹיְבֵינוּ עַל־כָּל־אֲשֶׁר עָשׂוּ
לָנוּ וְגַם־כִּי קָרוֹב מְאֹד הַקֵּץ אֲשֶׁר יָבִיא עֶלְיוֹן וּקְרוֹבִים רַחֲמָיו לָבוֹא
ג וְלֹא רָחוֹק קֵץ מִשְׁפָּטוֹ: כִּי רוֹאִים אֲנַחְנוּ רָב־טוּב הַגּוֹיִם הַמַּרְשִׁיעִים
ד לַעֲשׂוֹת וּבְכָל־זֹאת לַהֶבֶל יִדְמוּ: וְנֶחֱזֶה רֹב כֹּחָם וְהֵמָּה מְעֻלִּים אֲבָל
ה כָּמוֹהֶם כְּטִפָּה יִהְיוּ: וְרוֹאִים אֲנַחְנוּ עֹצֶם יָדָם וְהֵם מַמְרִים עִם־שַׁדַּי
ו שָׁעָה שָׁעָה אַךְ כְּרֹק יֵחָשֵׁבוּ: וּמִתְבּוֹנְנִים אֲנַחְנוּ בְּתִפְאֶרֶת גְּדֻלָּתָם
ז וְהֵמָּה אֶת־מִצְוֹת עֶלְיוֹן אֵינָם שׁוֹמְרִים אַךְ כְּהִנָּדֹף עָשָׁן יִנָּדֵפוּ: וְחוֹשְׁבִים
אֲנַחְנוּ עַל־הוֹד יָפְיָם וְהֵם בְּטֻמְאָתָם יִחְיוּ אַךְ כְּעֵשֶׂב נוֹבֵל יִיבָשׁוּ:
ח וְחוֹשְׁבִים אֲנַחְנוּ עַל חֹזֶק קָשְׁיָם בִּבְלִי זָכְרָם אַחֲרִיתָם אַךְ כְּגַל עוֹבֵר
ט יִתְפּוֹצָצוּ: וַאֲנַחְנוּ מִתְבּוֹנְנִים בְּתִפְאֶרֶת עֻזָּם וְהֵם מְכַחֲשִׁים בְּטוּב יְיָ
אֲשֶׁר נִתְּנָה לָהֶם אַךְ כְּעָנָן עוֹבֵר יִכְלוּ:

פג כִּי הָעֶלְיוֹן יְמַהֵר אֶת־זְמַנָּיו וְהָבֵא יָבִיא עִתּוֹתָיו: וְדוֹן יָדִין אֶת־
ב ג בְּנֵי עוֹלָמוֹ וּפָקֹד יִפְקֹד עַל־כָּל־סִתְרֵי מַעֲשֵׂיהֶם: וְחָקֹר יַחְקֹר כָּל־
מַחְשְׁבוֹת סֵתֶר וְכָל־אֲשֶׁר בְּמַשְׂכִּיּוֹת לֵב וְקֶרֶב אִישׁ וְהוֹצִיאוֹ גָּלוּי

ד לִפְנֵי כֹל: עַל־כֵּן אַל־תִּשְׁעוּ לְאֶחָד מִכָּל־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר יֶשְׁנָם הַיּוֹם
ה אַךְ חַכֵּה נְחַכֶּה לַאֲשֶׁר הֻבְטַח־לָנוּ: וְאַל־נַבֵּט עַתָּה אֶל־תַּעֲנֻגוֹת הַגּוֹיִם
ו כִּי אִם־זָכֹר נִזְכֹּר אֶת־אֲשֶׁר הֻבְטַח לָנוּ לְקֵץ הַיָּמִים: כִּי גְבוּלוֹת
ז הַזְּמַנִּים וְהָעִתִּים עָבֹר יַעֲבֹרוּ וְכָל־הַנַּעֲשֶׂה בָּהֶם יַחְדָּו יַחֲלֹפוּ: וְסוֹף
ח הָעוֹלָם יֵרָאֶה אָז אֶת־גֹּדֶל כֹּחַ מַנְהִיגוֹ וְכָל־דָּבָר לַמִּשְׁפָּט יָבֹא: וְעַל־
כֵּן הָכִינוּ אַתֶּם אֶת־לְבַבְכֶם לַאֲשֶׁר הֶאֱמַנְתֶּם לְפָנִים פֶּן תִּדָּחוּ מִשְּׁנֵי
ט הָעוֹלָמוֹת בִּהְיוֹתְכֶם גּוֹלִים פֹּה וּמְעֻנִּים שָׁם: כִּי בְכָל־דָּבָר אֲשֶׁר
יֶשְׁנוֹ אוֹ אֲשֶׁר הָיָה אוֹ אֲשֶׁר יִהְיֶה אֵין הַטּוֹב כֻּלּוֹ טוֹב וְלֹא הָרַע
י–יא כֻּלּוֹ רָע: כִּי כָל־מַרְפֵּא עַתָּה יֵהָפֵךְ לְמַדְוֶה: וְכָל־גְּבוּרָה עַתָּה תֵּהָפֵךְ
יב לַחֲלָשָׁה וְכָל־כֹּחַ עַתָּה יֵהָפֵךְ לְרִפְיוֹן: וְכָל־כֹּחַ־עֲלוּמִים יֵהָפֵךְ לְזֹקֶן
יג וְלִבְלִי וְכָל־הוֹד־יֹפִי עַתָּה יִבּוֹל וְיִמָּאֵס: וְכָל־שִׁלְטוֹן גַּאֲוָה עַתָּה יֵהָפֵךְ
יד לְשֵׁפֶל וּלְחֶרְפָּה: וְכָל־תִּפְאֶרֶת גְּדֻלָּה עַתָּה תֵּהָפֵךְ לְחֶרְפַּת־שְׁתִיקָה
טו וְכָל־גַּאוּת וְעַזּוּת עַתָּה תִּתְהַפֵּכְנָה לִתְבוּסָה חֲרִישִׁית: וְכָל־תַּעֲנוּג וְשִׂמְחָה
טז עַתָּה יֵהָפְכוּ לְרִמָּה וּלְכִלָּיוֹן: וְכָל־שְׁאוֹן־גַּאֲוָה עַתָּה יֵהָפֵךְ לְעָפָר וּדְמָמָה:
יז–יח וְכָל־קִנְיָן וָעֹשֶׁר עַתָּה יִהְיֶה לִשְׁאוֹל לְבַדָּהּ: וְכָל־חֲמַס־תַּאֲוָה עַתָּה
יֵהָפֵךְ לְמָוֶת אַכְזָרִי וְכָל־חֵשֶׁק הַתַּאֲוֹת עַתָּה יֵהָפֵךְ לִשְׁפָטִים רָעִים:
יט–כ וְכָל־מְזִמַּת־עָרְמָה עַתָּה תֵּהָפֵךְ לְמוֹפֵת־הָאֱמֶת: וְכָל־רֵיחַ־נִיחוֹחַ הַמִּשְׁחָה
כא עַתָּה יֵהָפֵךְ לְמִשְׁפָּט וּלְעֹנֶשׁ: וְכָל יְדִידוּת־רְמִיָּה תֵּהָפֵךְ לַחֲרָפוֹת
כב נֶאֱמָנוֹת: וְיַעַן כִּי כָל־זֶה נַעֲשֶׂה עַתָּה הֲיֵחָשֵׁב אִישׁ כִּי לֹא יְשֻׁלָּם:
כג וְאָמְנָם לְכָל אֵלֶּה בּוֹא יָבֹא הַקֵּץ:

פד הִנֵּה הוֹדַעְתִּיכֶם בְּעוֹדֶנִּי חַי כִּי אָמַרְתִּי אוֹדִיעֲכֶם לְמַעַן תַּרְבּוּ
לִלְמֹד מִצְוֹת שַׁדַּי אֲשֶׁר הוֹרֵיתִיכֶם וְאָשִׂים לִפְנֵיכֶם מְעַט מִמִּצְוֹת
ב תּוֹרָתוֹ בְּטֶרֶם אָמוּת: וּזְכַרְתֶּם כִּי הָעֵד הֵעִיד בָּכֶם מֹשֶׁה מִלְּפָנִים
אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ וַיֹּאמֶר אִם־תַּעַבְרוּ תוֹרָה תְּפוּצוּ וְאִם־תִּשְׁמְרוּהָ
ג תִּשָּׁמֵרוּ: וְעוֹד הוֹסִיף לְהַגִּיד לָכֶם כַּאֲשֶׁר הֱיִיתֶם בַּמִּדְבָּר שְׁנֵים עָשָׂר
ד שְׁבָטִים יָחַד: וְאַחֲרֵי מוֹתוֹ הֱסִירוֹתֶם אוֹתָם מִלִּפְנֵיכֶם וְעַל־כֵּן בָּאוּ
ה עֲלֵיכֶם הַדְּבָרִים אֲשֶׁר נֶאֶמְרוּ לְפָנִים: וְהִנֵּה מֹשֶׁה הִגִּיד לָכֶם מֵרֹאשׁ
ו בְּטֶרֶם תִּקְרֶינָה וְעַתָּה בָּאוּ עֲלֵיכֶם כִּי עֲזַבְתֶּם אֶת־הַתּוֹרָה: וְגַם־אֲנִי
אוֹמֵר לָכֶם אַחֲרֵי אֲשֶׁר סְבַלְתֶּם כִּי אִם־תִּשְׁמְעוּ וְתַעֲשׂוּ אֶת־הַדְּבָרִים
אֲשֶׁר נֶאֶמְרוּ לָכֶם תְּקַבְּלוּ מֵאֵת שַׁדַּי אֵת הַנֶּאְצָר וְהַשָּׁמוּר לָכֶם:
ז וְהָאִגֶּרֶת הַזֹּאת תִּהְיֶה לְעֵד בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם לְבַעֲבוּר תִּזְכְּרוּ אֶת־מִצְוֹת

ח שַׁדַּי וְלִי תִּהְיֶה צְדָקָה לִפְנֵי שׁוֹלְחִי: וּזְכַרְתֶּם אֶת־הַתּוֹרָה וְאֶת־צִיּוֹן
וְאֶת־אֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ וְאֶת־אֲחֵיכֶם וְאֶת־בְּרִית אֲבוֹתֵיכֶם וְאַל־תִּשְׁכְּחוּ אֶת־
ט הַמּוֹעֲדִים וְאֶת־הַשַּׁבָּתוֹת: וּמְסַרְתֶּם אֶת־הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת וְאֶת־מָסֹרֶת
י הַתּוֹרָה לִבְנֵיכֶם אַחֲרֵיכֶם כַּאֲשֶׁר מָסְרוּ אֲבוֹתֵיכֶם לָכֶם: וּדְרַשְׁתֶּם
כָּל־הַיָּמִים בֶּאֱמוּנָה וְהִתְפַּלַּלְתֶּם בִּשְׁקִידָה בְּכָל־נַפְשְׁכֶם כִּי יָשׁוּב שַׁדַּי
לִרְצוֹתְכֶם וְאַל־יַחְשֹׁב לָכֶם חַטֹּאתֵיכֶם כִּי אִם־זָכֹר יִזְכֹּר צִדְקַת אֲבוֹתֵיכֶם:
יא כִּי אִם־לֹא יִשְׁפְּטֵנוּ כְּרֹב חֲסָדָיו אוֹי־לָנוּ לְכָל־יָלוּד:
פה וִידַעְתֶּם גַּם־אֶת־זֹאת כִּי בִּימֵי קֶדֶם וּבְדֹרוֹת עוֹלָמִים הָיוּ
ב לַאֲבוֹתֵינוּ מוֹשִׁיעִים צַדִּיקִים וּנְבִיאִים קְדוֹשִׁים: וְאוּלָם אָז הָיִינוּ
בְּאַרְצֵנוּ וְהֵם הָיוּ מוֹשִׁיעִים לָנוּ כַּאֲשֶׁר חָטָאנוּ וּמַעְתִּירִים בַּעֲדֵנוּ
לַאֲשֶׁר עָשִׂינוּ כִּי בְטוּחִים הָיוּ בְּמַעֲשֵׂיהֶם וְשַׁדַּי הָיָה שׁוֹמֵעַ תְּפִלָּתָם
ג וְסוֹלֵחַ לָנוּ: וְעַתָּה הִנֵּה הַצַּדִּיקִים נֶאֶסְפוּ וְהַנְּבִיאִים נֶעְדְּרוּ וַאֲנַחְנוּ
מֵאַרְצֵנוּ יָצָאנוּ וְצִיּוֹן נִלְקְחָה מִמֶּנּוּ וְאֵין לָנוּ כַּיּוֹם מְאוּמָה מִבַּלְעֲדֵי
ד שַׁדַּי וְתוֹרָתוֹ: וְעַתָּה אִם־נְיַשֵּׁר וְנָכִין לִבֵּנוּ נְקַבֵּל אֵת אֲשֶׁר אָבַד־
ה לָנוּ וּדְבָרִים טוֹבִים מֵאֲשֶׁר אָבְדוּ לָנוּ הַרְבֵּה יֶתֶר מְאֹד: כִּי אֲשֶׁר
ו אָבַד־לָנוּ בֶּן־חֲלוֹף הָיָה וַאֲשֶׁר נְקַבֵּל אֵינֶנּוּ בֶן־חֲלוֹף: גַּם לְאַחֵינוּ
ז כָּתַבְתִּי כָּזֹאת לְבָבֶל כִּי גַם־בָּהֶם אָעִיד אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: וְהָיוּ
כָּל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר נֶאֶמְרוּ לְמַעְלָה תָּמִיד נֶגֶד עֵינֵיכֶם כִּי אֲנַחְנוּ
ח עוֹדֵינוּ הַיּוֹם בְּרוּחַ חֵרוּתֵנוּ וּבְשָׁלְטוֹנָהּ: וְעוֹד זֹאת הָעֶלְיוֹן מַאֲרִיךְ
רוּחוֹ אִתָּנוּ עַד־כֹּה וַיּוֹדִיעֵנוּ אֶת־הֶעָתִיד לִהְיוֹת וְלֹא הֶעְלִים מִמֶּנּוּ
ט אֶת־אֲשֶׁר יִקְרֶה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים: וְלִפְנֵי דְרֹשׁ הַמִּשְׁפָּט אֶת־אֲשֶׁר
לוֹ וְהָאֱמֶת אֶת־הָרָאוּי לָהּ נָכִין אֶת־נַפְשֵׁנוּ לְמַעַן נִקַּח וְלֹא נִלָּקַח
י וְנִבְטַח וְלֹא נֵבוֹשׁ וְנָנוּחַ עִם־אֲבוֹתֵינוּ וְלֹא נֵעָנֶה בְּיַד אוֹיְבֵינוּ: כִּי
נְעוּרֵי הָעוֹלָם עוֹבְרִים וְכֹחַ הַבְּרִיאָה כְּבָר בָּא עַד־קִצּוֹ וּבוֹא הַזְּמַנִּים
הוּא קָצָר וְעָבֹר יַעַבְרוּ לָהֶם וְקָרוֹב הַכַּד אֶל־הַמַּבּוּעַ וְהָאֳנִיָּה אֶל־
יא הַחוֹף וּמוֹרַד הַדֶּרֶךְ אֶל־הָעִיר וְהַחַיִּים אֶל־הַקֵּץ: וְעַתָּה הֱיוּ נְכוֹנִים
לְמַעַן תָּנוּחוּ אַחֲרֵי אֲשֶׁר תֵּעָלוּ מִן־הָאֳנִיָּה וְלֹא יֵצֵא מִשְׁפַּטְכֶם לְחוֹבָה
יב כַּאֲשֶׁר תֵּלֵכוּ: כִּי כַּאֲשֶׁר יָבִיא עֶלְיוֹן אֶת־כָּל־אֵלֶּה לֹא יִהְיֶה עוֹד
מָקוֹם לִתְשׁוּבָה וְלֹא גְבוּל לַזְּמַנִּים וְלֹא אֹרֶךְ לָעִתִּים וְלֹא חֲלִיפָה

פה ב **אז היינו בארצנו.** מתוך השקפת כלל האומה הוא מדבר. ולפיכך אין להסיק מכאן שהמחבר נמצא באותה שעה מחוץ לארץ ישראל. —

לַדְּרָכִים וְלֹא מָקוֹם לִתְפִלָּה וְלֹא מִשְׁלַחַת לְבַקָּשׁוֹת וְלֹא קַבָּלַת
יְדִיעָה וְלֹא מַתַּן חִבָּה וְלֹא מָקוֹם לְנִחַם־הַנֶּפֶשׁ וְלֹא פִּיּוּם לְמַעֲשֵׂי
סִבְלוֹת וְלֹא בַקָּשַׁת הָאָבוֹת וְלֹא תְפִלַּת הַנְּבִיאִים וְלֹא עֶזְרַת הַצַּדִּיקִים׃
יג אַךְ הָיֹה יִהְיֶה־שָּׁם מִשְׁפַּט חָרוּץ לְכִלָּיוֹן וְדֶרֶךְ לָאֵשׁ וְנָתִיב הַמּוֹבִיל
יד לְגֵיהִנֹּם׃ וּלְעֻמַּת זֹאת יֵשׁ תּוֹרָה אַחַת בְּיַד־אֶחָד וְעוֹלָם אֶחָד וְלַנִּמְצָאִים
טו בּוֹ קֵץ אֶחָד לְכֻלָּם׃ אָז יְחַיֶּה אֵת אֲשֶׁר יוּכַל לִסְלֹחַ לָהֶם וִיאַבֵּד
אֵת אֲשֶׁר נִטְמְאוּ בַחֲטָאִים׃
פו וְהָיָה כְבוֹא הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת אֲלֵיכֶם וּקְרָאתֶם בָּהּ בַּאֲסֵפוֹתֵיכֶם
ב–ג בְּשׂוּם־לֵב׃ וַהֲגִיתֶם בָּהּ הַרְבֵּה בִּימֵי צוֹמְכֶם׃ וּזְכַרְתֶּם אוֹתִי בְּ[קָרְאֲכֶם
אֶת־הָ]אִגֶּרֶת הַזֹּאת כַּאֲשֶׁר אֲנִי זוֹכֵר אֶתְכֶם בָּהּ [וְשָׁלוֹם לָכֶם מֵעַתָּה]
וְעַד עוֹלָם׃
פז וַיְהִי כְּהַשְׁלִימִי אֶת־כָּל־דִּבְרֵי הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת וּכְתָבְתִּי אוֹתָהּ
בְּשׂוּם־לֵב עַד־תֻּמָּהּ וָאָגֹל אוֹתָהּ וָאֶחְתְּמֶהָ הֵיטֵב וָאֶקְשְׁרֶהָ בְּצַוַּאר
הַנֶּשֶׁר וָאַתִּירֵהוּ וָאֲשַׁלְּחֵהוּ׃

נִשְׁלַם סֵפֶר בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה׃

חזון ברוך ב׳

מבוא

ספר זה מכיל את הסיפור על המראות שראה ברוך בן נריה כאשר בקר בחזון לילה בלוית אחד ממלאכי השרת את הרקיעים אשר ממעל לארץ.

הידיעה הקדומה ביותר על מציאות ספר כזה היא אולי מה שכתב אוריגינס בספרו περὶ ἀρχῶν (II, 3. 6). בתוך שאר הראיות המובאות ע״י המאמינים במציאות עולמות רבים מזכיר הוא גם את „ספר ברוך הנביא״, שבו מדובר בפירוש על שבעה עולמות או שבעה רקיעים. עד שנת 1886 לא נודע שום ספר אשר יוכלו לכוון אליו דברי אוריגינס. באותה שנה הוציא Stojan Novaković (בכרך י״ח של עתון האקדמיה שבעיר אַגְרַם) מתוך כ״י אחד — לפי דעתו מוצאו מן המאה הט״ז — נוסח סלאבי של חזון ברוך, שבו מסופר על ברוך שֶׁנִּשָּׂא לרקיעים אחדים וראה שם נסתרות. בשנת 1896 מצא Cuthbert Butler בכ״י אחד במוזיאון הבריטי נוסח יווני שתכנו דומה לנוסח הסלאבי. הנוסח היווני, כלו׳ ספר חזון ברוך היוני, יצא עם מבוא והערות ע״י M. R. James[1] והוא ספח אליו גם תרגום אנגלי של הנוסח הסלאבי מאת W. R. Morfill[2]. תרגום גרמני של הנוסח הסלאבי יצא בשנה ההיא (1896) ע״י R. Bonwetsch[3]. תרגום גרמני של הנוסח היווני עם מבוא והערות נעשה ע״י V. Ryssel[4]. תרגום אנגלי עם מבוא ופירוש נעשה ע״י Hughes[5].

מאמרים על חזון ברוך זה נכתבו ע״י ל. גינצברג[6] וע״י פ. קרויס[7].

המוציא את הנוסח היווני הציע לכנות את הספר הזה בשם ברוך ד׳[8]. אבל בפעל קרא אותו חזון ברוך ג׳, והמתרגם האנגלי קראו ברוך ג׳.

ידוע, כי מלבד הספר הזה הגיעו אלינו כמה ספרים אחרים המיוחסים לברוך בן נריה או המדברים עליו וכלם נרשמו ע״י ג׳ימס[9], אבל לא נמצא שום יחס ישר וברור בין אותם הספרים ובין חזון ברוך היווני. וגם מה שכתב ג׳ימס[10], שאולי יש למצא איזה יחס בין חזון ברוך הסורי ובין היווני בזה, שבסורי ע״ז ג׳ הובטח ברוך על דבר שלא נמצא קיומו בספר ההוא ונתקיים לפי המסופר בברוך היווני, אינו מספיק להוכיח כי מחברו של ברוך היווני השתמש בברוך הסורי.

מה שנמצא בראש ברוך היווני על אבימלך ושדה אגריפס רומז בלי ספק אל המסופר בס׳ יתר דברי ברוך (ראה בפי׳ למקום ההוא), אבל מזה אין ראיה כי לפני המחבר היה הספר ההוא, כי אפשר ששניהם שאבו ממקור קדום בכתב או על פה.

בכלל, מכל מה שיש בחזון ברוך היווני הדומה למה שנמצא בזה או בזה מן הספרים

1) Apocrypha anecdota II, edited by M. R. James. Cambridge 1897 (מבוא והערות עמ׳ LI–LXXI, הנוסח היווני 84–94). —

2) בספר הנ״ל, ע׳ 95–102. —

3) Nachrichten von d. Kön. Ges. d. Wiss. zu Göttingen 1896, 94–101. —

4) Die Apokryphen u. Pseudepigraphen von E. Kautzsch II (Tübingen 1900), 446–457. —

5) Charles, The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament II, 527–541. —

6) בספר הנזכר בהערה א׳ ע׳ LIII. —

7) Jewish Encycl. II, 549–551 (ערך Baruch, Apocalypse of). —

8) Encyclop. Judaica III, 1121–2 (ערך Baruchapokalypsen). —

9) ע׳ LIII. — 10) ע׳ LIV. —

החיצונים [10] או בזה ובזה מספרי האגדה [11] אי אפשר להוכיח על הספרים שהיו לנגד עיני הסופר, כי בכל המקרים האלה אפשר או קרוב לודאי כי בעל ברוך היווני ובעלי הספרים המכילים איזה דבר דומה לנמצא בספר זה השתמשו בחמר מסורתי משותף, אבל אין אף מקרה אחד שממנו נוכל להוכיח השפעה ישרה של ספר אחד על חברו. ואף אם נשער או נניח, כי באיזה מקרה אפשר שאחד מן הספרים הושפע ע״י השני, מתעוררת השאלה מי לקח ממי. אבל הואיל ואין אף אחד מן הספרים הנ״ל אשר התברר זמן חבורו בדיוק, על כרחנו אנו משאירים את השאלה בלי הכרעה.

ועוד יש להעיר שהספר סבל מידי מעתיקיו הנוצרים, שהכניסו בו תוספת בפרק ד׳, וכמו כן השפיעו אף על הסגנון, כגון בפרק י״ג שבו הכניסו את המבטאים הנוצריים ἐκκλησία, πνευματικοὶ πατέρες, הרומזים אל כנסיה נוצרית ואבות רוחניים נוצרים, במקום לשונות המכוונים לבית כנסת יהודי ולחכמי ישראל.

כמו כן יש בספר גם יסודות מיתולוגיים יווניים והודיים, ביחוד בנוגע לתיאור השמש והירח, העוף חול־פיניקס [12], וגם מקורות בלתי ידועים לנו, כמו שנראה משמות המלאכים, שאחדים מהם לא נודעו לנו כי אם מתוך הספר הזה [13].

מכל זה נראה כי מחבר הספר שלפנינו היה מ„בעלי אסופות" (אקליקטיקים), ואולי קרובה אל האמת השערת גינצברג [14] שהוא היה מבני כת היודעים (Gnostici).

אין דרך לקבוע בדיוק את זמן חבורו של הספר. מן האמור למעלה יוצא ברור כי זמן הספר לא יוכל להיות קודם למאה השניה לסה״נ, בקירוב. לפי דעתו של ג׳ימס [15] יש להוכיח מדברי אוריגינס, המובאים למעלה, כי הספר קדם לאוריגינס, אבל הראיה אינה מוכיחה, כי מי יאמר לנו שהספר שאליו כיון אוריגינס הוא הספר שלפנינו ממש. אדרבא זה אי־אפשר, כי בספר המובא ע״י אוריגינס מדובר על שבעה עולמות ובספר שלפנינו לא תוארו כי אם חמשה רקיעים. ואין לומר כי הספר לא בא לידינו בשלימותו, כי מה שנמצא בסוף הספר הוא באמת חתימתו. ואפשר כי הספר שאליו כיון אוריגינס הוא המקור אשר ממנו ניטל הספר שלפנינו. ועוד אפשר שבחלק האחרון של הספר המקורי שבו היו מתוארים הרקיע הששי והשביעי נמצאו דברים אופיים עבריים שלא לפי רוח המעתיק, שהיה נוצרי או מכת היודעים, ומפני זה השמיט אותם וחתם בתיאור הרקיע החמישי.

בנוגע ליחס שבין הנוסח היווני והנוסח הסלאבי די לנו לומר כי מן ההשוואה בין שני הנוסחאות יוצא ברור ששני החבורים יצאו ממקור אחד. הנוסח הסלאבי הוא קצר מן היווני ובמקומות אחדים נראה שהוא קיצור ממנו. בנוסח הסלאבי לא נזכרו כי אם הרקיע הראשון והשני, אבל נזכרו בו כל הענינים שמספר עליהם הנוסח היווני. בתוך הפירוש העירותי על השנויים החשובים ביותר שבין שני הנוסחאות.

10) המקומות הדומים נרשמו בפירוש. והספרים החיצונים, שבהם נמצאים בפרט ענינים דומים לנמצאים בחזון ברוך היווני הם: חזון עזרא (ע׳ בפי׳ לפרק א׳ על «למה שרפת», פי״א על «מלאכים»), חנוך (ע׳ בפי׳ לפרק א׳ על «מלאך הצבאות», פ״ד על «הראני נא את העץ» ופ״ו על «איש» ועל «פיניקס»), חזון ברוך הסורי (ע׳ בפי׳ לפ״ב על «סמאל»), יתר דברי ברוך (ע׳ בפי׳ לפי״א על «מיכאל המלאך»), חזון משה (ע׳ בפי׳ לפ״ד על «הראני נא את העץ» ובפי׳ לפ״י על «אגם מים»), צוואת אדם (ע׳ בפי׳ לפי״א על «לקבל את תפלות»), צוואות י״ב השבטים (ע׳ בפי׳ לפ״ח על «בראותו את עונות»).—

11) ע׳ בפי׳ לפ״ב על «כרחק מזרח ממערב», על «פניהם פני אדם», על «עבי הגלגל», לפ״ג על «ויהי כאשר בנו», לפ״ד על ההקדמה, על «הראני נא את העץ», לפ״ו על «איש», על «על זה», על «שלש מאות וחמשה», על «ועטרה על ראשו», לפ״ח על «הוא וקרניו ביום נטמאים», ועל «מפני שהוא מעכב», לפ״ט «על «וילחץ», לפ״י על «צפרים» ועל «המים המרטיבים», לפי״א על «לקבל את התפלות».—

12) ע׳ בפי׳ לפ״ו על «איש» ועל «חול» ולפ״ח על «לפני הרכב».—

13) שמות המלאכים שלפי ידיעתי אינם נמצאים במקורות אחרים הם: סמאל (פ״ב) סרסאל (פ״ד), וע׳ בפי׳ המקומות הנזכרים.—

14) במקום המובא לעיל.—

15) עמוד LI.—

חֲזוֹן בָּרוּךְ ב

סֵפֶר חֲזוֹן בָּרוּךְ עַל־הַתַּעֲלֻמוֹת אֲשֶׁר חָזָה בְּמִצְוַת הָאֱלֹהִים ׀ בָּרֵךְ אָדוֹן׃
חֲזוֹן בָּרוּךְ אֲשֶׁר יָשַׁב עַל־נְהַר קִדְרוֹן בּוֹכֶה עַל־שְׁבִי יְרוּשָׁלִָם
כַּאֲשֶׁר נִמְלַט גַּם־אֲבִימֶלֶךְ אֶל־שְׂדֵה אַגְרִפַּס בְּיַד־אֱלֹהִים וְכֵן יָשַׁב
לְיַד הַשְּׁעָרִים הַיָּפִים אֲשֶׁר הָיָה שָׁם קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים׃
א אֲנִי בָרוּךְ הָיִיתִי יוֹשֵׁב וּבוֹכֶה וְנֶעֱצָב אֶל־לִבִּי עַל־הָעָם וְעַל־
אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים אֶל־הַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְרֶאצַּר לְהַחֲרִיב אֶת־עִירוֹ וְאָמַר׃
ב יְיָ לָמָּה שָׂרַפְתָּ אֶת־כַּרְמְךָ וַתְּשִׂימֵהוּ לְשַׁמָּה מַדּוּעַ עָשִׂיתָ זֹּאת

ס פ ר ח ז ו ן. Διήγησις καὶ ἀποκάλυψις (=סיפור וחזון). — ב ר ך א ד ו ן. אדון, לשון קריאה. במלים אלו רוצה הכותב להביא עליו ועל מלאכתו את ברכת ה׳, ומובנו כמובן הלשון בע״ה (=בעזרת ה׳) שנוהגים לכתוב בראש מכתבים וחיבורים. — ב ר ו ך. אין ספק שהמחבר מכוון לברוך בן נריה הידוע מתוך ספר ירמיהו הנביא (ירמ׳ ל״ב ל״ו ומ״ג) ומתוך הספרים החיצונים הנקראים על שמו. זה יוצא ברור ממה שנאמר לקמן כי הוא יושב בוכה על שבי ירושלם שהיה בזמנו. — ק ד ר ו ן. בכ״י: γέλ, ואין לו מובן. המו״ל תקן קדרון על סמך מציאות השם הזה בחזון ברוך א׳ (ח׳ ו׳, כ״א א׳, ל״א א׳). אם כן, המחבר מכוון אל נחל קדרון הסמוך לירושלים. — א ב י מ ל ך. כדי להבין זה יש לשום לב אל מה שכתוב בספר הנקרא יתר דברי ברוך הוצאת Rendel Harris (Cambridge 1889) (הוא הספר שהקדמונים קראו לו παραλειπόμενα Ἰερεμίου προφήτου) סי׳ ה׳. שם מסופר כי אבימלך היה עבד כושי (ונראה כי יש לזהותו עם עבד מלך הכושי בירמ׳ ל״ח ז׳ י״ג, ל״ט ט״ז–י״ח), שירמיהו שלח אותו לפני החורבן אל כרם אגריפס לארות תאנים והוא עשה כמצות הנביא, ואח״כ נרדם ושנתו נמשכה ששים ושש שנים, ובמשך כל הזמן ההוא נשארו התאנים לחות כמו שהיו בזמן אֲרִיָּתָן. — א ל ש ד ה א ג ר י פ ס. ἐπὶ Ἀγρίππα τὸ χωρίον. המלה χωρίον יש לפרש באופנים שונים, ונראה שפה יש לה מובן של שדה או גן. לדעתו של Rendel Harris (ע׳ 12, מביאו ריסל), יש להבין בשם שדה אגריפס הפרדסים של שלמה המלך (קהלת ב׳ ח׳, יוספוס קדמ׳ ח׳ ז׳ ג׳). ולפי דעתו של F. H. Abel (Revue biblique 44 [1935] 61—68) הוא המקום הנקרא Deir senneh שהוא דרך מיל מן ראש הר הזיתים. — ה ש ע ר י ם ה י פ י ם. בחזון ברוך א׳ (ו׳ ה׳) מסופר כי ברוך ישב אצל שערי בית המקדש ושם נשא קינה על ציון. ואין ספק כי גם כאן מכוון המחבר אל שערי בית המקדש. תדע שאחר זה הוא מפרש כי הם שערי המקום אשר שם היה בית קדש הקדשים, כלו׳ בית המקדש. ואין לומר כי כוונתו לשערי בית קדש הקדשים, כי, כידוע, לא היו שערים לבית קדש הקדשים כי אם הפרכת היתה מבדילה בינו ובין הקדש. וגם לא אוכל להסכים עם ג׳ימס (ע׳ LIV) שיש כאן רמז על גניזת כלי השרת המסופרה בס׳ יתר דברי ברוך ג׳. —

א. הקדמה כללית אל החזון, ובה הוא מפרש איך היה הדבר שברוך הובא ע״י המלאך אל הרקיעים.

א ו נ ע צ ב. καὶ ἔχων (=ובהיות לי). אין ספק כי יש פה שגיאה או חסרון. Ryssel מציע להוסיף λύπην (=עצב) או לתקן πενθῶν (=נעצב). אם היה לפני הסופר
ב מקור עברי אפשר ג״כ שהיה לפניו בעברית: ונהייתי (דנ׳ ח׳ כ״ז). — ל מ ה ש ר פ ת. אותה השאלה שנמצאת בחזון עזרא (א׳ כ״ה ואילך). אבל שם יש לשאלה זו מובן מיוחד, כי המחבר יודע שבני ישראל היו ראויים לפורענות מפני חטאיהם, והוא שואל: וכי בני בבל היו טובים מבני ישראל? וכאן המובן אחר לגמרי: אם היינו ראויים לפורענות

וְלָמָּה יְיָ לֹא יִסַּרְתָּנוּ מוּסָר אַחֵר וַתִּתֵּן אוֹתָנוּ בְּיַד גּוֹיִם הַמְחָרְפִים
ג וְאוֹמְרִים אַיֵּה אֱלֹהֵיהֶם: עוֹדֶנִּי בֹּכֶה וּמְדַבֵּר כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה וָאֵרֶא
וְהִנֵּה מַלְאַךְ יְיָ בָּא וַיֹּאמֶר אֵלַי שִׂים לִבְּךָ אִישׁ חֲמֻדוֹת וְאַל־תֶּרֶב
בְּכֹה לִדְאֹג לִישׁוּעַת יְרוּשָׁלַיִם כִּי כֹה אָמַר יְיָ אֱלֹהִים שַׁדַּי אֲשֶׁר
ד שְׁלָחַנִי לְפָנֶיךָ לְהַגִּיד לְךָ וּלְהוֹדִיעֲךָ אֵת כָּל־דִּבְרֵי אֱלֹהִים: כִּי נִשְׁמְעָה
ה לְפָנָיו תְּפִלָּתְךָ וַתָּבֹא בְּאָזְנֵי יְיָ אֱלֹהִים: וּבְדַבְּרוֹ אֵלַי כָּזֹאת שָׁקַטְתִּי
וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמַּלְאָךְ חֲדַל מֵהַכְעִים אֶת־הָאֱלֹהִים וְאַרְאֲךָ עוֹד תַּעֲלֻמוֹת
ו גְּדוֹלוֹת מֵאֵלֶּה: וָאֹמַר אֲנִי בָרוּךְ חַי יְיָ אֱלֹהִים כִּי אִם־תּוֹדִיעֵנִי וְאֶשְׁמַע
מִמְּךָ דָּבָר אִם־אוֹסִיף עוֹד לְדַבֵּר כֹּה יוֹסִיף אֱלֹהִים לְשָׁפְטֵנִי בְּיוֹם־
ז הַדִּין אִם־אֲדַבֵּר עוֹד: וַיֹּאמֶר אֵלַי מַלְאַךְ הַצְּבָאוֹת בּוֹא וְאַרְאֲךָ
נִסְתָּרוֹת אֱלֹהִים:
ב וַיִּקָּחֵנִי וַיְבִיאֵנִי אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר שָׁם הָעָמְדוּ הַשָּׁמַיִם וְשָׁם נָהָר
אֲשֶׁר אִישׁ לֹא יוּכַל לַעֲבֹר אוֹתוֹ וְאַף־לֹא רוּחַ זָרָה מִכָּל־[הָרוּחוֹת]

הלא יכלת להביא עלינו ענש אחר, שלא יהיה לנו, נוסף על הצרות הבאות עלינו, גם לעג הגוים? – כ ר מ ך. ע' ישע' ה' א', יחז' י"ז ו'. משל זה נמצא ג"כ בחזון עזרא ג' כ"ג. –
ג ה מ ח ר פ י ם. אותנו ואותך. – א י ה א ל ה י ה ם. השוה תהל' ע"ט י', קט"ו ב' – א י ש ח מ ו ד ו ת. השוה דנ' י' י"א. – את כל דברי אלהים הדברים האלהיים הנעלמים והנסתרים. –
ה מ ה כ ע י ס את ה א ל ה י ם. בדברים שאינם ראויים להאמר, כי מי יאמר לו מה תעשה. – ת ע ל ו מ ו ת גדולות מ א ל ה. ברוך שואל על חרבן ירושלם, שלפי דעתו הוא דבר שאין לו טעם גלוי, והמלאך אומר לו: אל תדאג לזה כי אני אודיעך נסתרות גדולות ועמוקות מאלה
ו שאתה שואל עליהן. – כ ה י ו ס י ף... כלו' אני נשבע שאם תודיעני הנסתרות שאמרת לא אוסיף עוד לדבר ולשאול על החרבן, ואם כה אעשה ואעבור על שבועתי מודה אני שהנני
ז ראוי לענש מאת האלהים לא רק בעולם הזה כי אם גם בעוה"ב ביום הדין. – מ ל א ך ה צ ב א ו ת. תאר זה נמצא עוד בחנוך א' בחלקו היווני כ' ל' ששם נקראים ἄγγελοι τῶν δυνάμεων (=מלאכי הצבאות) המלאכים הקדושים השומרים, והם אוריאל, רפאל, רעואל, מיכאל, שריאל, גבריאל. לפי גירסא אחת של הנוסח היווני יש להוסיף על ששת המלאכים האלה גם מלאך שביעי והוא רמיאל (Ῥεμιήλ). מלאכי הצבאות נזכרים ג"כ בס' חנוך הכושי (ס"א י') לגבי שאר כתות המלאכים. –

ב. עלית ברוך למרום אחרי עברו את גבולות הארץ – ביאתו אל הרקיע הראשון ששם נשמות אנשי דור הפלגה בצורת חיות משונות – ידיעות על מדת השמים ועל מרחק השמים מן הארץ.

תיאור הרקיעים בספר זה אינו דומה ברוב פרטיו אל התיאורים הנמצאים בספרי חזיונות אחרים. ג'ימס במבוא לספר הזה נתן לוח להשוואת התיאורים על הרקיעים כפי ספרי החזיונות השונים. –

א ה מ ק ו ם א ש ר ש ם ה ע מ ד ו ה ש מ י ם. המקום שעל הארץ שבו עומדים העמודים אשר השמים נכונים עליהם. – נ ה ר. נראה שנהר זה הוא האוקינוס הסובב את הארץ לפי דעת הקדמונים (וכן פי' ג'ימס וריסל שהביאו מקומות אחדים מתוך הספרים החיצונים של יהודים ושל נוצרים שבהם האוקינוס נקרא נהר). לדעתו של גינצברג (במאמרו על חזון ברוך JE II ,554–6)

ב אֲשֶׁר שָׁם הָאֱלֹהִים: וַיִּקָּחֵנִי וַיְבִיאֵנִי אֶל־הָרָקִיעַ הָרִאשׁוֹן וַיַּרְאֵנִי שַׁעַר
גָּדוֹל עַד־מְאֹד וַיֹּאמֶר אֵלַי נָבוֹאָה בּוֹ וַנָּבֹא וַנַּעֲבֹר כִּבְכְנָפַיִם מַהֲלַךְ
ג כְּדֶרֶךְ שְׁלֹשִׁים יוֹם: וַיַּרְאֵנִי בִקְעָה בְּתוֹךְ־הָרָקִיעַ וְהַיּוֹשְׁבִים בָּהּ
אֲנָשִׁים אֲשֶׁר פְּנֵיהֶם פְּנֵי שְׁוָרִים וְקַרְנֵיהֶם קַרְנֵי אֵילִים וְרַגְלֵיהֶם רַגְלֵי
ד עִזִּים וּמָתְנֵיהֶם מָתְנֵי כְבָשִׂים: וָאֶשְׁאַל אֲנִי בָרוּךְ אֶת־הַמַּלְאָךְ הַגִּידָה־
נָּא לִי מָה עֳבִי הָרָקִיעַ אֲשֶׁר הִתְהַלַּכְנוּ בוֹ וּמַה־מִּדָּתוֹ וּמָה [אֹרֶךְ]
ה הַבִּקְעָה לְמַעַן אַגִּיד גַּם־אֲנִי לִבְנֵי הָאָדָם: וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר
שְׁמוֹ פָּמָאֵל הַשַּׁעַר הַזֶּה אֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה הוּא שַׁעַר הַשָּׁמַיִם [וּכְרֹחַק

נרמז כאן אל המים העליונים ולא אל ים אוקינוס. אבל קשה לקבל את פירושו, כי עד
כאן לא עלה ברוך אל השמים, ואיך ראה את המים העליונים בהיותו עוד על הארץ? –
רוח זרה... לשון דומה לזה נמצא בספר Διήγησις Ζωσίμου (=ספור זוסימוס), סי׳ ב׳. כבר
הראה ג׳ימס שנמצא שם קול יוצא מן הנהר אומר אל זוסימוס: לא תוכל לעבר בי, ראה מה
שיש בין הנהר ובין השמים. זוסימוס רואה ענן מבדיל כחומה בין הנהר ובין השמים, והענן
אומר אל זוסימוס: כי לא יעבר מעופף מן העולם הזה ולא נשיבת רוח (πνοὴ ἀνέμου) ואף
לא השמש. ונראה כי גם כאן המובן הוא: אין איש ואין רוח נושבת בארץ אשר יוכלו
לעבר את האוקינוס. לולא היה לפנינו המקום הזה של ס׳ זוסימוס היה נראה לפרש πνοή
(=נשיבה) במובן של נשמה, ולבאר: כל נפש חיה לא תוכל לעבר את הנהר. – זרה. ξένη.
כלו׳ אפילו הרוח הזרה מכלן, היינו רוח שאינה מצויה, היוצאת מן הכלל בגבורתה. –
ב ויביאני אל־הרקיע הראשון. הוא ספור דרך כלל, ואח״כ הוא יורד אל הפרטים
ומספר כי המלאך הראהו שער גדול שהיה על הארץ והוא השער שבו יוצאים מן הארץ ונכנסים
אל השמים, אבל לא אל השמים ממש, כי יש מרחק גדול בין הארץ ובין השמים, ומרחק זה
שהוא מהלך שלשים יום עברו המלאך וברוך כמו בכנפים, כלו׳ ברגעים אחדים, בתעופה.
ואחר כך בא ברוך לספר מה שראה בגלגל הראשון. וכל זה יוצא ברור ממה שמסופר בתחלת
פרק ג׳ (ועי״ש). – שער גדול. שער זה הוא המקום שממנו יוצאים מן הארץ ונכנסים אל
השמים. דלתי שמים (תהל׳ ע״ח כ״ג) או אֲרֻבּוֹת השמים (ברא׳ ז׳ י״א, ח׳ ב׳) הן מונחות, ושער
ג השמים שבכאן עומד וזקוף. – פניהם פני שורים... לפי האגדה שבסנהד׳ ק״ט א׳ בשם
ד ר׳ ירמיה בן אלעזר היתה כת אחת מאנשי דור הפלגה לקופים ורוחות ושדים ולילין. – עבי
הרקיע. τὸ πάχος τοῦ οὐρανοῦ. לא נתברר לי מהו עבי הרקיע שעליו שואל ברוך,
וגם המפרשים לא בארו. אפשר שכוונתו למדת מה שבין הרקיע הזה ובין זה שלמעלה ממנו,
כלו׳ לקומתו, כמו שמצינו בחזון פולוס (פ׳ ל״ב), ששם הוא מדבר על מדת עמק התהום. אם
פירוש זה נכון, אולי יש להשוות את האמור כאן עם המימרא דר׳ פינחס בשם ר׳ הושעיא
בב״ר (ד׳): כחלל שבין הארץ לרקיע כך יש בין הרקיע (והוא הרקיע הראשון) למים העליונים
(שהם למעלה מן הרקיע). והשוה חגיגה י״ג א׳ עביו של רקיע הוא כפי מדת המהלך מן
ה הארץ עד לרקיע. – פמאל. Φαμαῆλ. נראה כי בעל חזון ברוך הסלאבי היה גורס Φανουῆλ
(=פנואל). לדעתו של ג׳ימס הגירסה הנכונה היא Ῥαμιῆλ (=רְמִיאֵל), כי השם הזה נמצא
בחזון ברוך א׳ (נ״ה ג׳), ושם נאמר על המלאך הזה שהוא הממונה על חזיונות האמת. ואולי
יש לזהות מלאך זה עם המלאך Ῥεμιηλ (השוה בפי׳ על מלאך הצבאות בפרק א׳). ובחזון
עזרא ב׳ ל״ו נמצא שם דומה לזה: Remihel או Hieremihel. – וכרחק [מזרח ממערב].
אין ספק כי בנוסח היווני חסרות מלים אחדות. שם נמצא καὶ ὅσον πάλιν ἐστὶ καὶ τοῦ

הַשָּׁמַיִם מִן־הָאָרֶץ כֵּן עֳבִי הָרָקִיעַ וּכְרֹחַק [מִזְרָח מִמַּעֲרָב] כֵּן אֹרֶךְ
ו הַבִּקְעָה אֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה׃ וַיֹּאמֶר מַלְאַךְ הַצְּבָאוֹת אֵלַי עוֹד בּוֹא
ז וְאַרְאֲךָ נִסְתָּרוֹת גְּדוֹלוֹת מֵאֵלֶּה׃ וַאֲנִי אָמַרְתִּי הַגִּידָה־נָּא לִי מָה־
הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵלֶּה הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר בָּנוּ אֶת־הַמִּגְדָּל
לִמְרֹד בֵּאלֹהִים וַיְפִיצֵם יְיָ׃

ג וַיִּקָּחֵנִי מַלְאַךְ יְיָ וַיְבִיאֵנִי אֶל־הָרָקִיעַ הַשֵּׁנִי וַיַּרְאֵנִי גַּם־שָׁם שַׁעַר
ב כְּשַׁעַר הָרִאשׁוֹן וַיֹּאמֶר נָבוֹאָה בּוֹ׃ וַנָּבֹא וַנִּעָף מַהֲלַךְ רַב כְּדֶרֶךְ
ג שִׁשִּׁים יוֹם׃ וַיַּרְאֵנִי גַּם־שָׁם בִּקְעָה וְהִיא מְלֵאָה אֲנָשִׁים וּמַרְאֵיהֶם
ד כְּמַרְאֵה כְלָבִים וְרַגְלֵיהֶם כְּרַגְלֵי אַיָּלִים׃ וָאֶשְׁאַל אֶת־הַמַּלְאָךְ בִּי
ה אֲדֹנִי הַגִּידָה־נָּא לִי מָה־אֵלֶּה׃ וַיֹּאמֶר אֵלֶּה הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר יָעֲצוּ
לִבְנוֹת אֶת־הַמִּגְדָּל כִּי הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה הִשִּׂיאוּ הֲמוֹן
אֲנָשִׁים וְנָשִׁים לִלְבֹּן לְבֵנִים וַתְּהִי בָהֶם אִשָּׁה לוֹבֶנֶת לְבֵנִים בְּעֵת
לִדְתָּהּ כִּי לֹא חָפְצָה לְהִפָּטֵר וַתֵּלֶד בִּהְיוֹתָהּ לוֹבֶנֶת וַתִּשָּׂא אֶת־
ו עוּלָהּ בִּסְדִינָהּ וַתִּלְבֹּן׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּנוּ אֶת־הַמִּגְדָּל עַד־אַרְבַּע מֵאוֹת
ז וְשִׁשִּׁים אַמָּה וְשָׁלֹשׁ אַמּוֹת וַיּוֹפַע יְיָ עֲלֵיהֶם וַיְשַׁנֶּה אֶת־שְׂפָתָם׃ וַיִּקְחוּ

πεδίου μῆκος ἐστί (=וכמו כן הוא אֹרֶךְ הבקעה). ג׳ימס ואחריו ריסל משערים כי אחרי ἐστί נפלו המלים ἀπὸ βορρᾶ ἕως νότου, τοσοῦτον, וא״כ הפירוש הוא: כרחק צפון מתימן כך הוא ארך הבקעה. ומפני שזו היא השערה בעלמא, כתבתי מזרח ומערב במקום צפון ותימן, כי זה מתאים יותר אל הסגנון העברי, וגם אפשר כי כך היה באמת בנוסח המקורי. וכן נמצא גם באגדה (תמיד ל״ב א׳). —

ג. ברקיע השני מקום האנשים שיעצו לבנות את מגדל בבל – פרטים על הבנין ההוא.

א–ב שם. במקום אשר בו יצאו מן הרקיע הראשון (ע׳ בפי׳ לתחלת פרק ב׳) – ששים יום. א״כ מרחק הרקיע הראשון מן השני הוא כפלים ממרחק הרקיע הראשון מן הארץ. ואם מה שפירשתי בפרק הקודם על „עבי הרקיע" הוא נכון, י״ל כי בין הקצה העליון של הרקיע הראשון ובין הרקיע השני יש מרחק כמו מן הארץ עד לרקיע, ואולי הוא המקום שבו מכונסים
ג המים העליונים. – ומראיהם. θεωρία. אין ספק שכך ענינה של תיבה זו כאן, אע״פ
ה שלא נמצאה במובן הזה אצל הסופרים היוונים. – השיאו. ἐξέβαλον (=דחפו, הוציאו). —
לא חפצה להפטר. כל כך היתה שקועה במלאכתה וכ״כ חפצה בה עד כי לא נתרצתה
ו להשתחרר ולהתרחק ממנה אף לשעת לדתה. – ויהי כאשר בנו... הפרטים הנוספים על מה שנמצא בספור התורה (היינו מספר האמות אשר בנו, חפצם לרצוע את השמים כדי לדעת מאיזה חמר הם עשויים, המכה אשר הוכו בסנורים בעוה״ז ובשנוי צורתם בעוה״ב) אינם לפי ידיעתי בשום מקור אחר. ואולי יש להשוות את המסופר כאן עם המסופר בפרקי דר״א מ״ח, כי כאשר הוכרחו בני ישראל המשועבדים למצרים לקושש להם תבן ללבון לבנים „היו רומסים אותו בחמוריהם ובנשיהם ובניהם ובנותיהם והקש של מדבר היה נוקב עקביהם והיה הדם יוצא ומתבוסס בחמר ובת רחל בתו של שותלח היתה הרה ללדת ורמסה בחמר עם

מַרְצֵעַ וַיִּתְאַמְּצוּ לִרְצֹעַ אֶת־הַשָּׁמַיִם כִּי אָמְרוּ נִרְאֶה הַחֶרֶשׂ הֵם אִם־
ח נְחֹשֶׁת אוֹ בַרְזֶל: וַיַּרְא אֱלֹהִים וְלֹא הִסְכִּים לָהֶם וַיַּכֵּם בַּסַּנְוֵרִים וַיָּבֶל
אֶת־שְׂפָתָם וַיְשִׂימֵם כַּאֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה:
ד וָאֹמַר אֲנִי בָרוּךְ הִנֵּה אֲדֹנִי הֶרְאִיתַנִי גְדוֹלוֹת וְנִפְלָאוֹת וְעַתָּה
ב הַרְאֵנִי־נָא אֶת־הַכֹּל לְמַעַן אֲדֹנָי: וַיֹּאמֶר לִי הַמַּלְאָךְ נָקוּמָה וְנֵלֵכָה
וָאֵלֵךְ עִם־הַמַּלְאָךְ מִן־הַמָּקוֹם הַהוּא כְּמַהֲלַךְ מֵאָה וּשְׁמוֹנִים יוֹם וַחֲמִשָּׁה
ג—ד יָמִים: וַיַּרְאֵנִי בִקְעָה וְנָחָשׁ וְאָרְכּוֹ כְּמָאתַיִם פְּלֶתְרִים: וַיַּרְאֵנִי אֶת־
ה שְׁאוֹל וּמַרְאֵהוּ מַרְאֵה חֹשֶׁךְ וְטֻמְאָה: וָאֹמַר מָה־הַנָּחָשׁ הַזֶּה וּמַה־

בעלה ויצא הולד מתוך מעיה ונתערב בתוך המלבן". וקצת דומה לזה נמצא ג"כ בספר הישר (ויניציאה ש"צ, נח, כ"א ע"א): "ויהי כאשר תפל לבנה מידם ותשבר ויבכו כלם עליה וכאשר יפול אדם וימת אין מביט אליו מהם". ואין ספק כי הסופר השתמש כאן במקור בלתי ידוע לנו. גם יש להעיר, שהמחבר רוצה להבדיל בין בוני המגדל שדבר עליהם בפרק הקודם ובין היועצים לבנין זה שהוא מדבר עליהם כאן, אבל באמת הוא מספר גם ברקיע השני, כלו' במקום המיוחד ליועצים, על הבנין ועל הענש אשר מצא את הבונים. —

ד. הרקיע השלישי (ז) — הנחש ושאול האוכלת את נפשות הרשעים — הנהרות המספקים מים לים — העץ אשר בו חטא אדם הראשון — נטיעת הגפן ע"י נח — הרעות היוצאות כן היין.

הסיפור בפרק זה קצת מבולבל, שאי אפשר לדעת בבירור באיזה רקיע עומדים המלאך וברוך. המרחק הגדול שבין המקום שהיו עומדים בו קודם לכן ובין המקום המתואר כאן (מהלך קפ"ה יום) הוא לפי הנראה סימן מובהק שאינם עומדים עוד ברקיע השני כי אם בשלישי. אבל מצד אחר, קשה לפי זה מה שנמצא בכ"י בתחלת פרק י': ויביאני אל הרקיע השלישי. ואולי יש לשום לב גם אל מה שנאמר (ילקוט שמעוני, קהלת תתקס"ז) בשם ר' ירמיה בן אלעזר, כי גלגל השמש שקוע ברקיע השני. ואם נניח כי באמת כל מה שמסופר עד המקום ההוא היה ברקיע השני, א"כ קשה מה שכתוב בראש פרק י"א: ויקחני המלאך אחרי כן ויביאני אל הרקיע החמישי. על כן נראה לקבל השערת ג'ימס שט"ס יש בתחלת פרק י', והגירסה הנכונה היא εἰς τέταρτον οὐρανόν (=אל הרקיע הרביעי). ואם כן צ"ל כי מן פרק ד' עד סוף פרק ט' מדובר על הרקיע השלישי, אע"פ שהסופר לא אמר זה בפירוש בשום מקום כי אם ברמיזה קלה בפרק ז' (ע"ש). על קושיות אחרות שבפרק זה ע' לקמן. —

ג נחש. ὄφιν. לקמן הוא משתמש בשם δράκων, ואין ספק כי היינו ὄφις היינו δράκων, וע"כ תרגמתי נחש בכל מקום. — כמאתים פלתרים ארכו. כך תקן רובינסון (מובא
ד ע"י ג'ימס). — ויראני את־שאול... גם בנוגע לתיאור הנחש ושאול יש כאן ערבוב דברים. לפי מה שנאמר פה נראה כי הנחש ושאול הם שתי בריות נפרדות זו מזו, אע"פ שמעשה אחד לשניהם, שגם הנחש כמו שאול אוכל את נפשות הרשעים. ומפרק ה' נראה כי שאול היא בטן הנחש. בחזון ברוך הסלאבי הענין ברור יותר. לפי האמור שם אין שום יחס בין הנחש ובין שאול כי אם בזה שבטן הנחש גדלה כגודל שאול, אבל הנחש אינו אוכל את גופות הרשעים כי אם שותה את מי הים. ע"כ נראה לי כי יחס הענינים כמו שנמצא בחזון ברוך הסלאבי הוא העיקרי, וכי הערבוב נולד ע"י הדעה הנמצאת באגדה (גם אצל הנוצרים), שעל פיה הנחש הוא סמל לשטן ולגיהנם. אחד הקוראים בראותו הנחש אצל שאול ובקראו כי גודל בטן הנחש הוא כגודל השאול חשב כי בטן הנחש היא שאול והכניס ביטוי

הַמָּקוֹם אֲשֶׁר סָבִיב לוֹ וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ הַנָּחָשׁ הוּא הָאוֹכֵל גּוּפוֹת
ו הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר כִּלּוּ יְמֵי חַיֵּיהֶם בְּרָע וּמֵהֶם הוּא נָזוֹן: וְכֵן שְׁאוֹל
הַדּוֹמָה לוֹ גַּם־הִיא כִּי שׁוֹתָה הִיא מִן־הַיָּם כְּאַמָּה אַחַת וְלֹא
ז יֶחְסַר מִמֶּנּוּ מְאוּמָה: וַיֹּאמֶר בָּרוּךְ וְאֵיכָכָה זֶה וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ שְׁמָעֵנִי
יְיָ אֱלֹהִים עָשָׂה שְׁלֹשׁ מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים נְהָרוֹת וְהָרִאשׁוֹנִים בָּהֶם אַלְפַּיִם
ח וְאַבּוּרוֹס וְגֵרִיקוֹס וּבִגְלָלָם לֹא יֶחְסַר הַיָּם: וָאֹמַר הַרְאֵנִי־נָא אֶת־
הָעֵץ אֲשֶׁר הִתְעָה אֶת־אָדָם וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ הוּא הַגֶּפֶן נָטַע סַמָּאֵל

המחשבה הזאת אל תוך הספור מבלי להסיר ממנו מה שהיה מתנגד לזה. ואם נכונה השערה זו, יש למחק את הלשון „יראני את שאול" ולתקן דברי המלאך כך: „ויאמר המלאך הנחש דומה לשאול – האוכל את גופות האנשים אשר כלו ימיהם ברע ומהם הוא נזון – בזה שגם הוא שותה וכו'". – ה מ ק ו ם. בכ"י ὁ περὶ αὐτὸν ἀπηγῆς. כיון שהמלה ἀπηγῆς לא נמצאת ביוונית ע"כ גורס המו"ל ἀπηνῆς (=קשה, או ג"כ מכוער, מתועב). אבל הענין אינו עולה יפה. אולי בנוסח המקורי היתה השאלה על העמק אשר סביב לנחש כי לא נמצא בשום מקום
ח שיהיה איזה דבר קשה או מכוער או מתועב סביב לנחש. – כ א מ ה. כלו' בכל יום, וכן נמצא בפירוש בנוסח הסלאבי, ובנוסח ההוא מפורש ג"כ כי מטרת שתית מי הים ע"י הנחש היא
ז כדי שהים לא יעלה על שפתו ולא יעבור את גבולו. – ש ל ש מ א ו ת ו ש ש י ם. ולפי הנוסח הסלאבי שלש מאות שלשים ושלשה. – א ל פ י ס... אי אפשר לזהות את הנהרות הללו. בנוסח הסלאבי נמצאים תשעה שמות ושלשה מהם דומים קצת לשמות הנמצאים בנוסח של כאן. בין הששה הנותרים יש פרת, חדקל ודונאו (Danubius). לדעתו של המו"ל יש לקרא γυρικός, כלו'
ח האוקינוס, במקום Γηρικός. – ה ר א נ י ־ נ א א ת ־ ה ע ץ... אל הבקשה הזאת יש להשוות המחלקת שבין בעלי האגדה (ב"ר ט"ו) מה היה אותו האילן שאדם וחוה אכלו מפריו, וגם שם יש מי שאומר (ר' יהודה בר אלעי) ענבים היו, וגם ותקח מפריו ותאכל (בפרשה י"ט) א"ר איבו סחטה ענבים ונתנה לו. – קשה להבין מה ענין בקשה זו אצל ספור הנחש והנהרות. לפי ספרים חיצונים אחרים (ד"מ חנוך ב') מקום גן עדן הוא ברקיע השלישי. אפשר שגם בנוסח המקורי של חזון ברוך נמצא דבר כזה, ודבר פשוט הוא שבמקום שמדברים על גן עדן יש לדבר ג"כ על העצים אשר בתוכו ועל חטא אדם וחוה. ואולי יש כאן נוספות (ע' לקמן). – ס מ א ל. בכ"י היווני נמצא Σαμουῆλ ובנוסח הסלאבי Satanel. סמאל נמצא ג"כ בספר Martyrium Jesaiae (=מסירות־נפש ישעיה על קדוש השם) ב' א'–ב' ובספרי אגדה וקבלה שונים במקומות המצוינים ע"י שוואב (Vocabulaire de langelológie, Paris 1897, p. 199). ומכל זה נראה כי שם זה מורה על אחד מעוזרי השטן וממלאכי החבלה והגיהנם. –

אחר פסוק ט' באה כאן תוספת נוצרית בזה הלשון:

וָאֹמַר אני ברוך ואחרי שהגפן היתה סבה לרעה כזאת והיא חייבת קללה מאת האלהים והיא השחתה לראשון מן היצורים מדוע משתמשים בה כל־כך ויאמר המלאך היטבת לשאול כאשר הביא אלהים את המבול על הארץ וישחת כל־בשר ואת־ארבע מאות ותשעת אלפי הנפילים ויעלו המים על ההרים עד חמש עשרה אמה נכנסו המים בגן וישחיתו את כל־הפרחים ואת כל־שריגי הגפן כלם הוציאו וישליכום חוצה וכאשר נראתה הארץ מן־המים ויצא נח מן התבה ויחל לנטוע מן העצים הנמצאים וימצא גם שריג הגפן ויקחהו ויאמר בלבו מה־זה ואבא אליו וָאַגִּיד לו את־משפטו ויאמר אם כן האטע אותו או מה אעשה הנה אדם אבד

ט הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר בִּגְלַל זֶה כַּעַס יְיָ אֱלֹהִים: וַיְקַלֵּל אותו וְאֶת־נִטְעוֹ וּבִגְלַל
הַדָּבָר הַזֶּה לֹא נָתַן לָאָדָם לִנְגֹּעַ בּוֹ וַיְקַנֵּא בוֹ הַשָּׂטָן וַיַּדִּיחֵהוּ
י בְּנִכְפּוֹ: דַּע אֵפוֹא בָּרוּךְ כִּי כַּאֲשֶׁר נָשָׂא אָדָם עֹנֶשׁ בִּגְלַל הָעֵץ הַהוּא
וּכְבוֹד אֱלֹהִים נַעֲלָה מֵעָלָיו כֵּן בְּנֵי הָאָדָם הַיּוֹם אִם־יִשְׁתּוּ מִן־הַיַּיִן
הַיּוֹצֵא מִמֶּנּוּ עַד־בְּלִי־דַי יִגְדַּל עֲוֹנָם מֵעֲוֹן אָדָם וְיִרְחֲקוּ מִכְּבוֹד
יא אֱלֹהִים וְיִמָּסְרוּ עַצְמָם לְאֵשׁ עוֹלָם: כִּי כָל־טוֹב לֹא יִהְיֶה מִמֶּנּוּ וְאַךְ
יב אֵלֶּה מַעֲשֵׂי הַשּׁוֹתִים מִמֶּנּוּ לִרְוָיָה: אָח לֹא יַחְמֹל עַל־אָח וְאָב עַל־בֵּן
וּבָנִים עַל־אָבוֹת [וְאַף־גַּם־כָּל־רַע] יַעֲשׂוּ בְּתַרְעֵלַת הַיַּיִן רָצוֹחַ וְנָאוֹף
וְזָנֹה וְהִשָּׁבֵעַ לַשָּׁקֶר וְגָנֹב וְגָזֹל וְעוֹד כָּאֵלֶּה וְכָל־טוֹב לֹא יָקוּם עִמּוֹ:
ה וָאֹמַר אֲנִי בָּרוּךְ אֶל־הַמַּלְאָךְ אֲדֹנִי אֶשְׁאֲלָה־נָּא אוֹתְךָ דָּבָר
אַחֲרֵי אֲשֶׁר אָמַרְתָּ־לִּי הַנָּחָשׁ שׁוֹתֶה מִן־הַיָּם אַמָּה אַחַת הַגִּידָה־נָּא
ב לִי גַּם־מִדַּת בִּטְנוֹ מַה־הִיא: וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ כְּבִטְנוֹ כִּשְׁאוֹל וְכַאֲשֶׁר

בגללו פן אעיר גם אני עלי את חמת האלהים בגללו ויאמר כן ויתפלל למען יגלה לו אלהים מה יעשה בו ויעמד בתפלה ארבעים יום ויתחנן הרבה ויבך ויאמר אדני [אליך] אקרא למען תגלה לי מה־אעשה בעץ הזה וישלח אלהים את מלאכו את סָרָסָאֵל ויאמר לו קום נח ונטע את השריג כי כה אמר אדני המר אשר בו יֵהָפֵךְ למתוק וקללתו תֵּהפך לברכה ואשר יֵעשה ממנו יֵעשה דם אלהים וכאשר זרע האדם נשא ענש על ידו יקבלו בו על ידי המשיח ישוע עמנואל את־הקריאה אל־עָל ואת־הדרך לגן־עדן. –

תוספת זו אין לה המשך לא אל הקודם ולא אל מה שבא אחר זה, כי בתחלה ובסוף מדובר על הגפן ועל היין לגנאי ובעל התוספת מדבר על היין לשבח, ונראה שנכתבה ע״י נוצרי שתמה על זה כי היין שמשתמשים בו בפולחן הנוצרי יצא מעץ מקולל שקלקל בעולם, ורצה לפרש כי העץ עצמו שהיה סבה לקלקול נועד להיות אמצעי לתקון ולהצלה, שלפי אמונת הנוצרים הוא הדם של ישו שהכמרים מקריבים בכל יום על המזבח. – בהתחלת פרק ה׳ יש המשך ענין הנחש שנפסק ע״י השאלה על העץ שהחטיא את אדם הראשון. התוספת נמצאת ג״כ בנוסח הסלאבי, אבל שם איננה מפסקת את הענין, כי הספור על העץ שהחטיא את האדם ועל הגפן שנטע נח ועל תועלת היין ועל נזקו נמצא אחר גמר ספור הנחש. על כן נראה שבעל הנוסח הסלאבי מצא את התוספת ושנה את מקומה כדי שלא להפסיק בענין של הנחש.–

י–יא אם ישתו... עד־בלי־די. כך מגיה ריסל (πίνοντες = שותים) לפי הענין. – כל טוב לא
יהיה ממנו. בכ״י: וכל טוב נעשה על ידו. ואין ספק כי יש לקבל הצעת ג׳ימס שהוסיף
יב οὐ (=לא) בין αὐτοῦ ובין γίνεται. – בתרעלת היין. διὰ τῆς πτώσεως, והוא תרגום
תרעלה בישעיה נ״א כ״ב. ויש לפרש תרעלה בענין של מהומה, שממון, סחרחרת, ומי שאחזתו תרעלה, כלו׳ סחרחרת ע״י היין ששתה, יעשה כל המעשים הרעים. –

ה. סוף ענין הנחש ושאול שנפסק למעלה — מדת בטן הנחש.

ב וכאשר תוטל... ביוונית: וכמו ככר עופרת של שלש מאות איש תושלך. וריסל הוסיף מלת ὑπό לפני ἀνδρῶν, ולדעתו פירושו: ארך בטנו הוא כמהלך ככר עופרת מֻשלכת בכח של ש׳ אנשים. אבל אין להכחיש כי הפירוש הזה אינו מספיק, שעדיין חסר גודל הככר,

תּוּטַל כִּכַּר עוֹפֶרֶת בִּידֵי שְׁלֹשׁ מֵאוֹת אִישׁ כֵּן בִּטְנוֹ וְעַתָּה בּוֹא וְאַרְאֲךָ
מַעֲשִׂים גְּדוֹלִים מֵאֵלֶּה׃

ו וַיִּקָּחֵנִי וַיְבִיאֵנִי אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ יוֹצֵא הַשָּׁמֶשׁ׃ וַיַּרְאֵנִי
ב רֶכֶב אֲשֶׁר־לוֹ אַרְבָּעָה אוֹפַנִּים וְאֵשׁ יוֹצֵאת מִתַּחְתָּיו וּבָרֶכֶב יוֹשֵׁב
ג אִישׁ נוֹשֵׂא עֲטֶרֶת אֵשׁ וְאַרְבָּעִים מַלְאָכִים נוֹהֲגִים אֶת־הָרֶכֶב׃ וְהִנֵּה
ד עוֹף מְשׁוֹטֵט לִפְנֵי הַשָּׁמֶשׁ וְהוּא כְּתִשְׁעָה הָרִים׃ וָאֹמַר אֶל־הַמַּלְאָךְ
ה מָה־הָעוֹף הַזֶּה וַיֹּאמֶר אֵלַי שׁוֹמֵר הוּא לְתֵבֵל׃ וָאֹמַר אֵיךְ הוּא שׁוֹמֵר
ו לְתֵבֵל הַגִּידָה־נָּא לִי׃ וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ הָעוֹף הַזֶּה מְשׁוֹטֵט לִפְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
ז וּפוֹרֵשׂ כְּנָפָיו וּמְקַבֵּל אֶת־קַוֵּי־אִשּׁוֹ׃ וְלוּלֵא קִבְּלָם כִּי עַתָּה לֹא
נִמְלַט זֶרַע הָאָדָם וְלֹא כָל־נֶפֶשׁ חַיָּה אַךְ אֱלֹהִים צִוָּה אֶת־הָעוֹף
ה עַל־זֹאת׃ וַיִּפְרֹשׂ כְּנָפָיו וָאֵרֶא עַל־כְּנַף יְמִינוֹ אוֹתִיּוֹת גְּדוֹלוֹת עַד־מְאֹד
כִּמְקוֹם גֹּרֶן הַמֵּכִיל אַרְבַּעַת אֲלָפִים סְאָה וְהָאוֹתִיּוֹת אוֹתִיּוֹת זָהָב׃
ט וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמַּלְאָךְ קְרָא־נָא זֶה וָאֶקְרָא לֵאמֹר לֹא הָאָרֶץ יְלָדַתְנִי
י וְלֹא הַשָּׁמַיִם יְלָדוּנִי כִּי אִם־כַּנְפֵי הַשָּׁמַיִם יְלָדוּנִי׃ וָאֹמַר אֲדוֹנִי

ואין ספק שנפלה טעות בנוסח, ואין בידינו לתקנו. בנוסח הסלאבי חסר כל זה. ריסל מציע גם פירוש אחר שעל פיו מספר שלש מאות יהיה מספר השעות הדרושות כדי שככר העופרת תגיע אל המקום המבוקש. הפירוש הזה מיוסד על מה שנמצא בחזון פאולוס (פרק ל״ב): כאשר אם איש חזק יקח אבן וישליך אותה אל בור עמוק והיא תגיע אל קרקע הבור שעות רבות אחר זה כך היא התהום. אבל פירוש זה רחוק בתכלית מפשוטו של הנוסח שלכאן.—

ו. ברוך מגיע אל מקום מוצא השמש ורואה את רכבו ואת המלאכים הנוהגים אותו ואת העוף חול— תיאור העוף ותפקידו – פתיחת שערי השמים ע״י המלאכים.

ב איש. בנוסח הסלאבי מבואר שהאיש היושב ברכב הוא השמש, כי שם כתוב: ויאמר לי המלאך האיש היושב ברכב הנושא עטרת האש הוא השמש. דבר כזה נמצא ג״כ בצלמי היוונים (ד״מ בפרתינון אשר באתונא) וגם אצל ההודיים (וע׳ מה שכתב על זה ג׳ימס שמביא ג״כ מקום חנוך ב׳ הדומה בפרטים אחדים אל המקום שלפנינו כאן). גם בפרקי דר״א (פרק ו׳) נאמר כי השמש רוכב במרכבה וכי מלאכים נוהגים אותו. ובמדבר רבה י״ב נאמר: מרכבו ארגמן (שה״ש ג׳ י׳)
ג זה השמש שהוא נתון למעלה והוא רוכב במרכבה. — כתשעה הרים. ὡς ὄρη ἐννέα — כך גורס ג׳ימס. בכ״י: ὄρει, שאין לו שום מובן. אבל גם אם נקבל גירסת ג׳ימס אין המלים ברורות, ואפשר שנפלה כאן טעות. מתרגומו של ריסל wie neun Berge [gross] נראה שלדעתו זוהי מדת העוף, אבל זה קשה. בנוסח הסלאבי לא נמצא דבר מתאים לזה. אולי יש לשער כי בנוסח המקורי היה במקום ὄρη שם של מדה. גם בחנוך ב׳ (ע׳ לקמן) כתוב
ו כי גודל החול הוא תשע מאות מדה. — קוי אשו. πυριμόρφους (=כעין אש). — על זאת. כלו׳ נתן לעוף את התפקיד להציל את בעלי החיים מחמימותו היתרה של השמש. והשוה
ח מה שנאמר בפרקי דר״א (פרק ו׳) המובא לקמן בפירוש לסוף פרק ז׳. — כמקום גרן המכיל.. ביוונית: כגרן יש לה מקום מדה כארבעת אלפים מודיה. מודיה (Modius) היא מדה רומית

יא מה־העוף הזה ומה־שמו: ויאמר אלי המלאך חול נקרא שמו:
יב–יג [ואמר] מה־מאכלו ויאמר אלי מן־השמים וטל־הארץ: ואמר המוציא
העוף צאה ויאמר אלי מוציא הוא תולע ומצאת התולע צומח
הקנמון אשר יש־חפץ בו למלכים ולמושלים ועתה חכה וראית
יד את־כבוד אלהים: וכדברו והנה קול כקול רעם ויתגעש המקום
טו אשר עמדנו עליו: ואשאל את־המלאך אדני מה הקול הזה ויאמר
אלי המלאך הנה עתה פותחים המלאכים את־שלש מאות וחמשה
טז וששים שערי השמים ויפרד האור מן־החשך: והנה קול יוצא
יז ואומר נותן האור תן אורה לעולם: ואשמע את־רעש העוף ואמר
יח אדני מה הרעש הזה: ויאמר הוא המעורר את התרנגולים על־
הארץ כי כבעלי פיפיות כן התרנגול מגיד דבר ליושבי הארץ לאיש
יט ואיש כלשונו: כי המלאכים מכינים את־השמש והתרנגול קורא:
ז ואמר ואיפה עושה השמש מלאכתו אחרי קריאת התרנגול:
ב ויאמר אלי המלאך שמע ברוך כל־הדברים אשר הראיתיך ברקיע
הראשון וברקיע השני המה וברקיע השלישי מתהלך השמש
ג ונותן אורה לעולם ועתה חכה וראית את־כבוד אלהים: ובדברו
אלי ראיתי את־העוף נגלה בתחלה וגדל מעט מעט עד־הראותו

יא המכילה כס׳ לשדים. — חול. Φοῖνιξ (Phoenix), והוא עוף אגדי ידוע אצל הסופרים היוונים והרומים. אבל מה שמסופר פה על העוף הזה אינו מתאים אל מה שאומרים עליו סופרי
טו הגויים [וע׳ בפרטות בפי׳ לחנוך ב׳ ו׳ ו׳]. — שלש מאות וחמשה וששים. נראה שהוא רמז למנין ימות החמה. ואולי לפי דעתו השמש יוצא בכל יום מן השער המיוחד לו, וזוהי סבה לארך הימים ולקיצורם. רעיון כזה נמצא בפרקי דר״א (פרק ו׳). לפי המסופר שם, השמש יוצא ונכנס בג׳ מאות וס״ו חלונות כמנין ימות החמה, ומקום מוצאו ומבואו מתחלף לפי חלוף הזמנים ולפי ארך הימים והלילות בהם. ויש גם להשוות לזה מה שנמצא בירושלמי (ר״ה ב׳ ד׳) על שלש מאות וששים וחמשה חלונות שברא הקב״ה. ולפי האגדה (ילקוט קהלת תתקס״ז, על הפסוק וזרח השמש) גלגל השמש מהלך ברקיע כקלע של ספינה ויש בה שס״ה
יח חבלים כמנין ימות החמה. — כבעלי פיפיות. לדעתו של ג׳ימס אולי יש לפרש: כמי שיוכל לבטא את הקול באופן שיבינו המדברים בשפות שונות. אבל הוא בעצמו מודה כי אין זה מובנה של המלה היוונית δίστομος (=בעל שְׁנֵי פיות). ריסל מציע לנסח: ὥσ οἱ ἄνθρωποι διὰ στόματος = כאנשים בפה, ולפי זה הוא מתרגם. — גם לפי מה שנאמר בס׳ הזהר (ויקרא כ״ב ב׳, כ״ג א׳) התרנגול מתעורר בכל יום ע״י דחיפה מן השמים: „שלהובא נפק ובטש בגדפוי דתרנגולא וקרי ושבח למלכא קדישא וקרי לבני נשא דישתדלון באורייתא וכו׳“. —

ז. המשך הפרק הקודם.

נגלה בתחלה. קודם כל נראה העוף שלא היה נראה (ולפיכך צ״ל כי בדבר המלאך עם ברוך נתעלם העוף מעיניהם), ואחר כך הלך וגדל עד כי נראה בשלימותו. ואפשר ג״כ

ד כֻּלּוֹ: וּמֵאַחֲרָיו רָאִיתִי אֶת־הַשֶּׁמֶשׁ זוֹרֵחַ וְעִמּוֹ הַמַּלְאָכִים הַנּוֹשְׂאִים
[אוֹתוֹ] וַעֲטָרָה עַל־רֹאשׁוֹ וְלֹא יָכֹלְתִּי לְהַבִּיט אֶל־מַרְאֵהוּ וְלִרְאוֹתוֹ:
ה וּבְזָרְחַ הַשֶּׁמֶשׁ פָּרַשׂ גַּם־הַחוֹל אֶת־כְּנָפָיו וַאֲנִי בִּרְאוֹתִי אֶת־הַכָּבוֹד
ו הַזֶּה פָּג לִבִּי מֵרֹב פַּחַד וָאֶבְרַח וָאֶסָּתֵר תַּחַת כַּנְפֵי הַמַּלְאָךְ: וַיֹּאמֶר
אֵלַי הַמַּלְאָךְ אַל־תִּירָא בָּרוּךְ כִּי אִם־חַכֵּה וְרָאִיתָ גַּם־אֶת־בּוֹאָם:
ח וַיִּקָּחֵנִי וַיְבִיאֵנִי אֶל־מְבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ וּבְהַגִּיעַ עֵת בּוֹאוֹ רָאִיתִי עוֹד
אֶת־הָעוֹף בָּא לְפָנָי וּבְבוֹאוֹ רָאִיתִי אֶת־הַמַּלְאָכִים נוֹשְׂאִים אֶת־הָעֲטָרָה
ב—ג מֵעַל רֹאשׁוֹ: וְהָעוֹף עָמַד עָיֵף וַיְרַפֶּה אֶת־כְּנָפָיו: וְכִרְאוֹתִי אֶת־אֵלֶּה
אָמַרְתִּי אֲדֹנִי לָמָּה הֵסִירוּ אֶת־הָעֲטָרָה מֵעַל־רֹאשׁ הַשֶּׁמֶשׁ וּמַדּוּעַ
ד הָעוֹף כָּבָה עָיֵף: וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמַּלְאָךְ אַרְבָּעָה מַלְאָכִים יִקְחוּ אֶת־
עֲטֶרֶת הַשֶּׁמֶשׁ מִדֵּי הַקִּיפוֹ אֶת־יוֹמוֹ וְנָשְׂאוּ אוֹתָהּ הַשָּׁמַיְמָה וְחִדְּשׁוּ
אוֹתָהּ יַעַן אֲשֶׁר נִטְמָא הוּא וְקַרְנָיו עַל־הָאָרֶץ וְכֹה תִּתְחַדֵּשׁ בְּכָל־
ה יוֹם וָיוֹם: וָאֹמַר אֲנִי בָּרוּךְ וּמַדּוּעַ נִטְמָאוֹת קַרְנָיו עַל־הָאָרֶץ וַיֹּאמֶר
אֵלַי הַמַּלְאָךְ כִּי יַבִּיט אֶל־עֲוֹנוֹת בְּנֵי הָאָדָם וְאֶל פִּשְׁעֵיהֶם זֹנֶה וְנֹאֵף
גֹּנֵב וְגֹזֵל וְעֹבֵד אֱלֹהִים אֲחֵרִים שִׁכָּרוֹן וָרֶצַח רִיבוֹת וּקְנָאוֹת מַלְשִׁינוּת
וּתְלוּנוֹת לְחָשִׁים וּקְסָמִים וְכָאֵלֶּה רַבּוֹת אֲשֶׁר הֵן רָעוֹת בְּעֵינֵי
ו אֱלֹהִים בְּאֵלֶּה הוּא נִטְמָא וְעַל־כֵּן הוּא מִתְחַדֵּשׁ: וְלָעוֹף [אֲשֶׁר
שְׁאַלְתָּ] אֵיךְ הוּא עָיֵף יַעַן אֲשֶׁר הוּא עוֹצֵר אֶת־קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ

ד לפרש ἔμπροσθεν (=בתחלה, לפנים) כמו ε. μου (=לפני) שלקמן. – ועטרה על־ראשו. גם בפרקי דר"א (פרק ו') נאמר כי השמש רוכב במרכבה ועולה מעוטר כחתן וישיש כגבור,
ה שנאמר והוא כחתן יוצא מחופתו. – פג לבי. ἐταπεινώθην (=נתמעטתי, נבהלתי, נתעלפתי).–
ו בואם. בוא השמש והעוף עמו. –

ח. ברוך מגיע אל מקום מבוא השמש ורואה שם עוד את מעשה החול – השמש נטמא בכל יום ע"י המעשים הרעים הנעשים בארץ וע"כ טעונה עטרתו טהרה בכל יום.

א–ד לפני. במובן של ἔμπροσθεν ε. μου (ע' לעיל). – מדי הקיפו את־יומו. ביוונית: כאשר עבר במרוצה דרך כל היום. – נטמא הוא וקרניו על־הארץ. רעיון זה נמצא ג"כ בתנא דבי אליהו רבא (ב'): גלגל חמה יוצא בטהרה ונכנס בטומאה. אבל שם
ה לא פורש מה היא סבת טומאתו. – כי יביט אל־עונות בני האדם... כיוצא בו נמצא בצוואות השבטים (צוואת לוי ג'), ושם נאמר כי הרקיע התחתון הוא אפל מפני שהוא כנגד עונות בני האדם (או, לפי נוסח אחר, מפני שהוא רואה את עונות בני האדם). וגם בספר חזון פאולוס (פרק ד') נאמר שהשמש אמר להקב"ה כי הוא רואה את עונות בני האדם ואת מעשיהם הרעים. מעין רשימת עונות זו נמצאת גם בספרים חיצונים אחרים (ע' ג'ימס). –
ו יען אשר הוא עוצר. מעין זה בפרקי דר"א (פרק ו'), אע"פ ששם לא נזכר העוף: „פניו (כלו' פני השמש) המביטות למעלה של ברד ואלולא הברד שהוא מכבה פניו של אש היה העולם נבער באש שנאמר ואין נסתר מחמתו". וע' ילקוט שמעוני (קהלת תתקס"ז) בשם

ז מִפְּנֵי אִשּׁוֹ וְחֻמּוֹ כָּל־הַיּוֹם מִכָּל־זֶה יִיעָף: וְלוּלֵא כְנָפָיו הַמְכַסּוֹת
אֶת־קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ כַּאֲשֶׁר אָמַרְנוּ כִּי עַתָּה לֹא תִמָּלֵט כָּל־נְשָׁמָה:

ט וְכַאֲשֶׁר הָלְכוּ לָהֶם הַשֶּׁמֶשׁ וְהָעוֹף פָּרַץ הַלַּיְלָה וַיָּבֹאוּ עִמּוֹ
ב רֶכֶב הַלְּבָנָה וְהַכּוֹכָבִים: וָאֹמַר אֲנִי בָרוּךְ הוֹדִיעֵנִי־נָא אֲדֹנִי גַּם־אֶת־
ג זֹאת אֵיךְ תֵּצֵא וְאָנָה תָבֹא וּמַה־דֶּרֶךְ מַהֲלָכָהּ: וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ חַכֵּה
עוֹד מְעַט וְרָאִיתָ גַּם־אֶת־זֹאת וַיְהִי בַבֹּקֶר וָאֵרֶא גַּם־אוֹתָהּ וּמַרְאֶהָ
כְּאִשָּׁה יוֹשֶׁבֶת בְּרֶכֶב קַל וְנֶגְדָּהּ לִפְנֵי הָרֶכֶב פָּרִים וּכְבָשִׂים וְגַם־הֲמוֹן
ד מַלְאָכִים: וָאֹמַר אֲדֹנִי מַה־הַפָּרִים וְהַכְּבָשִׂים הָאֵלֶּה וַיֹּאמֶר אֵלַי גַּם־
ה הֵמָּה מַלְאָכִים: וָאֶשְׁאַל עוֹד וּמַדּוּעַ־זֶה פַּעַם תִּגְדַּל וּפַעַם תִּמְעַט:
ו וַיֹּאמֶר אֵלַי שְׁמַע בָּרוּךְ זֹאת אֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה נִגְזַר עָלֶיהָ מֵאֵת
ז הָאֱלֹהִים לִהְיוֹתָהּ יָפָה מֵאֵין כָּמוֹהָ: וְכַאֲשֶׁר חָטָא אָדָם הָרִאשׁוֹן נָגְעָה
אֶל־סַמָּאֵל כַּאֲשֶׁר לָבַשׁ צוּרַת נָחָשׁ וְלֹא הִסְתַּתְּרָה כִּי אִם הִתְגַּדְּלָה
ח וַיִּקְצֹף עָלֶיהָ אֱלֹהִים וַיִּלְחַץ אוֹתָהּ וַיִּקְצַר יָמֶיהָ: וָאֹמַר וּמַדּוּעַ אֵינֶנָּה
ט זֹרַחַת בְּכָל־עֵת כִּי אִם־בַּלַּיְלָה לְבַדּוֹ: וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ שְׁמַע כַּאֲשֶׁר

ר׳ אלכסנדרי, שמונה מלאכים יש לשמש ארבעה מלפניו וארבעה מלאחריו, מלפניו כדי שלא ישרוף את העולם מלאחריו שלא יצטנן העולם. —

ט. הלבנה והכוכבים ודרך הלוכם. — הענש שקבלה הלבנה מפני שהיתה עוזרת לנחש המשיא לחוה ולאדם הראשון.

א ו כ א ש ר ה ל כ ו ל ה ם ה ש מ ש ו ה ע ו ף... הנוסח היווני משובש כאן כל־כך עד שאי־אפשר להבינו. נוסח הכ״י הוא: ואחרי שהם נתמעטו (או נתקבצו או נתכווצו) בא הלילה ויחד עמו ועם הלבנה ועם הכוכבים. התרגום שבפנים הוא לפי תקונו של ריסל. —
ג ב ר כ ב ק ל. ἐπὶ ἅρματος τροχοῦ. המלה τροχός היא על הרוב שם דבר ופירושו אופן, וכן הבין אותה ריסל שתרגם auf einem Wagen mit Rädern (=על רכב בעל אופנים), אבל לפעמים (ד״מ אצל פינדארוס) τροχός הוא שם תאר ופירושו קל, מהיר, ונראה כי כן מובנו כאן, שהרי כל הרכבים בעלי אופנים הם. ועוד אם נאמר כי הוא שם דבר לא יתברר חבורו הדקדוקי עם ἅρματος. — ל פ נ י ה ר כ ב. ביווני: ברכב, ואין ספק כי ר״ל לפני הרכב כדי למשוך אותו. — התיאור הזה של לבנה בצורת אשה יושבת ברכב נמשך ע״י בהמות מצוי אצל היוונים. Suidas (ע׳ ταυροπόλος) אומר כי הלבנה נמשכת ע״י פרות, וכן היא
ז מצוירת לפעמים ע״י אמני יון. — נ ג ע ה. παρῆψε. ריסל מתרגם hielt er sich in der Nähe Samaels (=נצבה אצל סמואל), אבל לא נמצא הפעל היווני הנ״ל במובן זה, ופירושו הוא: נגע בקלות. ע״כ נראה לי לפרש נגעה אל סמאל, כלו׳ נגעה בו ע״י קרניה, האירה עליו, וע״י זה היתה לו לעוזרת במעשיו הרעים. — ו י ל ח ץ. ἔθλιψεν (=לחץ, כבש), כלו׳ העמידה במקום צר, הקטינה. לפי הנוסח הסלאבי סבת ענש הלבנה היא אחרת: בזמן שאדם וחוה ידעו כי עירומים הם בכו ועמם בכו כל ברואי מעלה ומטה, חוץ מן הלבנה שצחקה, וקצף עליה הקב״ה והמעיט את אורה וגזר עליה שלא תאיר תמיד כי אם לפרקים. גם לפי רז״ל (חולין ס׳ ב׳) היתה הלבנה בתחלה גדולה ומאירה כשמש ואחר כך נתקטנה ונתמעט אורה. —

לֹא יוּכְלוּ הָעֲבָדִים לְדַבֵּר לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ כִּרְצוֹנָם כֵּן לֹא יוּכְלוּ הַיָּרֵחַ
וְהַכּוֹכָבִים לִזְרֹחַ לִפְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ כִּי הַכּוֹכָבִים תְּלוּיִם תָּמִיד אַךְ
הַשֶּׁמֶשׁ מְכַסָּה אוֹתָם וְהַלְּבָנָה אֲשֶׁר הִיא שְׁלֵמָה כָּלָה מִפְּנֵי חֹם
הַשָּׁמֶשׁ:

י אַחֲרֵי אֲשֶׁר לָמַדְתִּי אֶת־כָּל־זֹאת מִפִּי־הַמַּלְאָךְ הָרֹאשׁ לְקָחַנִי
ב–ג וַיְבִיאֵנִי אֶל־הָרָקִיעַ הָרְבִיעִי: וָאֵרָא בִּקְעָה פְּשׁוּטָה וּבְתוֹכָהּ אֲגַם־
מָיִם: וּבוֹ הֲמוֹן צִפֳּרִים לְמִינֵיהֶם אַךְ לֹא דָמוּ לַצִּפֳּרִים אֲשֶׁר
אִתָּנוּ פֹּה כִּי רָאִיתִי אֶת־הָעָגוּר וְהִנֵּה הוּא כְּפָרִים גְּדוֹלִים וְכֻלָּן
ד גְּדוֹלוֹת מְאֹד מִן־[הַצִּפֳּרִים] אֲשֶׁר בָּאָרֶץ: וָאֶשְׁאַל אֶת הַמַּלְאָךְ מָה־
ה הַבִּקְעָה וּמָה־הָאֲגַם וּמַה־הֲמוֹן הַצִּפֳּרִים אֲשֶׁר סְבִיבוֹתָיו: וַיֹּאמֶר
הַמַּלְאָךְ שְׁמַע בָּרוּךְ הַבִּקְעָה הַמַּקִּיפָה אֶת־הָאֲגַם וְאֶת־כָּל־הַנִּפְלָאוֹת
אֲשֶׁר בּוֹ [הוּא הַמָּקוֹם] אֲשֶׁר שָׁמָּה תָּבֹאנָה נַפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים בְּהִתְאַסְּפָן
ו וּבְעָמְדָן יַחַד בְּמַקְהֵלוֹת: וְהַמַּיִם הֵם אֲשֶׁר יִקְחוּ הָעֲנָנִים וְהִמְטִירוּ
ז עַל־הָאָרֶץ וְגִדְּלוּ אֶת־פִּרְיָהּ: וָאֹמַר עוֹד אֶל מַלְאַךְ יְיָ וְהַצִּפֳּרִים מָה־
ח הֵנָּה וַיֹּאמֶר אֵלַי הֵן הַמְזַמְּרוֹת תָּמִיד לַיְיָ: וָאֹמַר וְאֵיךְ יֹאמְרוּ
ט הָאֲנָשִׁים כִּי הַמַּיִם הַמַּרְטִיבִים מִן־הַיָּם הֵמָּה: וַיֹּאמֶר הַמַּלְאָךְ הַמַּיִם
הַמַּרְטִיבִים מִן־הַיָּם הֵמָּה וְגַם־הַמַּיִם אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ אַךְ הַמַּיִם

ט **כי הכוכבים...** לא נתברר לי מה הוא לפי דעתו של בעל הספר ההפרש שבין הירח והכוכבים בענין יחסם אל השמש. –

י. הרקיע הרביעי (ז) — אגם המים והצפרים – בקעה סביבות האגם אשר שם נשמות הצדיקים – שני מינים של המים הבאים על הארץ.

א–ה **הרקיע הרביעי.** ביווני: τρίτον (=שלישי), וע׳ לעיל. – **בהתאספן ובעמדן יחד במקהלות.** ביווני: ὅταν ὁμιλῶσι συνδιάγοντες χοροὶ χοροί (=כשמתאספות בהיותן
ז מבלות יחד את זמנן מקהלות מקהלות). – **והצפרים.** נראה שהן נפשות הצדיקים. כיוצא בכך סנהד׳ צ״ב ב׳ שהקב״ה עושה כנפים לצדיקים לעתיד לבא. ג׳ימס נתן רמזים מתוך ספרים שונים שבהם נפשות הצדיקים בעולם הבא הן בצורת צפרים. כך, למשל, נמצא בספר „ויכוח פאנאגיוטס" שנמשלו נפשות הצדיקים ליונים, ובמסעו של הקדוש בראנדאן, ועוד נמצאים ספרים מצוירים נוצריים של ימי הבינים שבהם נפשות הצדיקים בגן עדן יש להן צורה של צפרים. ואולי יש להשוות עם זה גם מה שנמצא בס׳ תקוני זהר (תקונא שתיתאה כ״ב ב׳)
ח כי הנשמות היתרות הנתונות לבני ישראל ביום השבת נקראות אפרוחין. – **המים המרטיבים.** נראה שלפי הכותב יש שני מיני מים היורדים מן השמים: א) מים שמקורם מן הים ומן מקוי המים שעל הארץ, והם עולים למעלה ואח״כ חוזרים ויורדים למטה בצורת גשמים, ב) מים שמקורם בשמים, והם הנקראים טל השמים. תפקיד המים מן המין הראשון הוא להרטיב את הארץ, ותפקיד המים מן המין השני הוא לגדל את הפירות. בנוסח הסלאבי מפורש כי המים שמקורם מן הים אינם יכולים לגדל פירות כי מלוחים הם. ענין זה ממש נמצא בב״ר י״ד

י הַמְגַדְּלִים אֶת־הַפְּרִי מִזֶּה הֵם׃ דַּע אֵפוֹא כִּי הַמַּיִם הַנִּקְרָאִים טַל
הַשָּׁמַיִם מִזֶּה הֵמָּה׃
יא וַיִּקָּחֵנִי הַמַּלְאָךְ אַחֲרֵי־כֵן וַיְבִיאֵנִי אֶל־הָרָקִיעַ הַחֲמִישִׁי וְהַשַּׁעַר
ב הָיָה סָגוּר׃ וָאֹמַר אֲדֹנִי הֲלֹא יִפָּתַח הַשַּׁעַר לְמַעַן נָבֹא בוֹ וַיֹּאמֶר
לִי הַמַּלְאָךְ לֹא נוּכַל לָבֹא עַד־כִּי יָבֹא מִיכָאֵל אֲשֶׁר בְּיָדוֹ מַפְתֵּחַ
ג מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם וְאוּלָם חַכֵּה וְרָאִיתָ אֶת־כְּבוֹד הָאֱלֹהִים׃ וַיְהִי קוֹל
ד גָּדוֹל כְּקוֹל רַעַם וָאֹמַר אֲדוֹנִי מָה הַקּוֹל הַזֶּה׃ וַיֹּאמֶר אֵלַי עַתָּה יָבֹא
ה מִיכָאֵל שַׂר־הַצָּבָא הָרֹאשׁ לְקַבֵּל אֶת־תְּפִלּוֹת בְּנֵי הָאָדָם׃ וְהִנֵּה קוֹל
ו יוֹצֵא יִפָּתְחוּ הַשְּׁעָרִים וַיִּפָּתְחוּ וַיְהִי קוֹל חֲרִיקָה כְּקוֹל רָעַם׃ וַיָּבֹא
מִיכָאֵל וַיִּפְגְּשֵׁהוּ הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר הָיָה עִמִּי וַיִּשְׁתַּחוּ לוֹ וַיֹּאמֶר שָׁלוֹם
ז לְךָ שַׂר־הַצָּבָא הָרֹאשׁ שֶׁלִּי וְשֶׁל־כָּל־חֵילֵנוּ׃ וַיֹּאמֶר מִיכָאֵל שַׂר־
הַצָּבָא הָרֹאשׁ שָׁלוֹם גַּם־לְךָ אָחִינוּ מְבָאֵר הַחֶזְיוֹנוֹת לַהוֹלְכִים בַּדֶּרֶךְ
ח הַיְשָׁרָה וַיְחַבְּקוּ אִישׁ אֶת־אָחִיו וַיַּעַמְדוּ׃ וָאֵרֶא אֶת־מִיכָאֵל שַׂר־הַצָּבָא
הָרֹאשׁ וּבְיָדוֹ סֵפֶל גָּדוֹל מְאֹד עָמְקוֹ כְּמֶרְחַק הַשָּׁמַיִם מִן־הָאָרֶץ וְרָחְבּוֹ
ט כְּמֶרְחַק מִזְרָח מִמַּעֲרָב׃ וָאֹמַר אֲדֹנִי מַה־זֶּה בְּיַד מִיכָאֵל הַמַּלְאָךְ
הָרֹאשׁ וַיֹּאמֶר זֶה [הַמָּקוֹם] אֲשֶׁר תָּבֹאנָה שָׁמָּה צִדְקוֹת הַצַּדִּיקִים
וּמַעֲשֵׂיהֶם הַטּוֹבִים הַמּוּבָאִים לִפְנֵי אֱלֹהֵי הַשָּׁמָיִם׃

ובקהל״ר (לפסוק א׳ ז׳) על השאלה מהיכן הארץ שותה, והתשובה היא כי אינה יכולה לשתות ממימי אוקינוס כי מלוחים הם והיא שותה מן העננים או מן המים העליונים. —

יא. הרקיע החמישי — מיכאל מחזיק מפתח מלכות השמים — פגישתו עם המלאך המלוה את ברוך — הספל אשר בו המעשים הטובים של בני האדם.

ב מיכאל אשר בידו מפתח מלכות השמים. בס׳ יתר דברי ירמיהו (Paralipome-
non Jer.) ט׳ ה׳ נאמר כי מיכאל הוא מלאך הצדק וכי תפקידו הוא להעלות לשמים את נפשות
הצדיקים. ולפי הנוסח הכושי ולפי גירסה של כ״י יווני אחד הוא פותח השערים בשביל
הצדיקים. בנוסח הסלאבי של חזון ברוך נוסף כי על השערים כתובים שמות האנשים (כלו׳
ד האנשים שעתידים לזכות להכנס בשמים). — לקבל את־תפלות בני האדם. גם בס׳
צוואת האדם הראשון בנוסח סורי (הנקרא גם חזון אדה״ר ע׳ Apocrypha Anecdota I 143)
נמצא כי שערי השמים נפתחים בשעה קבועה כדי לקבל את תפלות בני האדם, ואין צריך
ה לומר כי רעיון זה מצוי הרבה באגדה שלנו (השוה ד״מ ברכות ל״ב ב׳). — קול חריקה.
τρισμὸς ὥς βροντῆς (=חריקה כמו של רעם). אי אפשר שקול חריקה יהיה דומה לקול רעם,
ע״כ נראה פירושו של ריסל, שר״ל כי קול החריקה היה חזק כקול רעם, ולדעתו של ריסל
ח הקול הזה הוא משק כנפי המלאכים המעופפים. — ספל גדול מאד. יש להשוות לכאן חזון
יוחנן ה׳ ח׳, ח׳ ג׳ ששם מדובר על ספל מלא קטרת ובתוכו תפלות בני האדם. —

יב וּבְדַבְּרִי עִמָּהֶם וְהִנֵּה בָּאוּ מַלְאָכִים נוֹשְׂאִים סַלִּים מְלֵאֵי פְּרָחִים
ב וַיְשִׂימוּם לִפְנֵי מִיכָאֵל: וָאֶשְׁאַל אֶת־הַמַּלְאָךְ אֲדֹנִי מִי־אֵלֶּה וּמָה־הֵם
ג–ד מְבִיאִים: וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵלֶּה הַמַּלְאָכִים אֲשֶׁר עַל־הַשִּׁלְטוֹן: וַיִּקַּח
ה הַמַּלְאָךְ הָרֹאשׁ אֶת־הַסַּלִּים וַיַּשְׁלִיכֵם אֶל־תּוֹךְ הַסֵּפֶל: וַיֹּאמֶר אֵלַי
ו הַמַּלְאָךְ הַפְּרָחִים הָאֵלֶּה צִדְקוֹת הַצַּדִּיקִים הֵמָּה: וָאֵרֶא וְהִנֵּה מַלְאָכִים
אֲחֵרִים נוֹשְׂאִים סַלִּים רֵיקִים לֹא־מְלֵאִים וַיָּבֹאוּ עֲצוּבִים וְלֹא הֵעֵזּוּ
ז לָגֶשֶׁת כִּי לֹא זָכוּ לְתַשְׁלוּם שָׂכָר: וַיִּקְרָא מִיכָאֵל וַיֹּאמַר בֹּאוּ הֵנָּה
ח גַּם־אַתֶּם הַמַּלְאָכִים וְהַגִּישׁוּ אֶת־אֲשֶׁר הֲבֵאתֶם: וַיִּתְעַצֵּב מִיכָאֵל
מְאֹד וְהַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר עִמִּי כִּי לֹא מִלְאוּ אֶת־הַסֵּפֶל:
יג וְאַחֲרֵי־כֵן בָּאוּ מַלְאָכִים אֲחֵרִים וְהֵמָּה בּוֹכִים וּמִתְנוֹדְדִים
וְאוֹמְרִים בְּיִרְאָה רְאֵה אֲדֹנִי כִּי שְׁחֹרְנוּ יַעַן אֲשֶׁר הָפְקַדְנוּ עַל־אֲנָשִׁים
ב רְשָׁעִים וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ חֲפֵצִים לָסוּר מֵהֶם: וַיֹּאמֶר מִיכָאֵל לֹא תוּכְלוּ
לָסוּר מֵהֶם פֶּן־יִגְבַּר הָאוֹיֵב בָּאַחֲרוֹנָה אַךְ הַגִּידוּ לִי מָה־אַתֶּם מְבַקְשִׁים:
ג וַיֹּאמְרוּ אָנָּא מִיכָאֵל שָׂרֵנוּ הָעֶלְיוֹן הֲשִׁיבֵנוּ מֵאִתָּם כִּי לֹא נוּכַל לַעֲמֹד
אֵצֶל אֲנָשִׁים רְשָׁעִים וּנְבָלִים אֲשֶׁר אֵין בָּהֶם דָּבָר טוֹב כִּי אִם כָּל־
ד רִשְׁעָה וָבֶצַע: מֵעוֹלָם לֹא רָאִינוּ אוֹתָם הוֹלְכִים אֶל־בֵּית־הַכְּנֶסֶת וְלֹא
ה אֶל־הַזְּקֵנִים אַנְשֵׁי הָרוּחַ וְלֹא אֶל־כָּל־דָּבָר טוֹב: כִּי בַּאֲשֶׁר רָצֵחַ
שָׁם הֵם וּבַאֲשֶׁר זָנֹה וְנָאֹף וְגָנֹב וְהַכֵּה בְּלָשׁוֹן וְהִשָּׁבֵעַ לַשֶּׁקֶר וְשִׂנְאָה

יב. המלאכים המביאים את מעשיהם הטובים של בני האדם בצורת פרחים בתוך סלים.

א מ ל א כ י ם... תיאור מלאכים נושאי פרחים נמצא גם בחזון עזרא (א׳ מ׳). השוה גם מה שכתוב בחזון פאולוס (ז׳–י׳) ע״פ הנוסח היווני, ששם מדובר על ג׳ כתות של מלאכים: הכת הראשונה הם שומרי הצדיקים, הכת השניה הם שומרי המסתגפים, והכת השלישית הם
ג שומרי החילונים. בנוסח הרומי ובנוסח הסורי חסרה הכת הראשונה. — א ש ר ע ל - ה ש ל ט ו ן. οἱ ἔπι τῶν ἐξουσιῶν (=אשר על הכחות). לשון זה מתפרש על ב׳ דרכים: א) הכחות (ἐξουσίαι) הם כתה של מלאכים (כמו במכתב אל הקולוסיים א׳ ט״ו) ולפי זה המלאכים האלה הם העומדים על הכת הנקראת כחות. - ב) ללשון היווני הנ״ל יש אותו מובן שיש לו בתרגום הע׳ לדנ׳ ג׳ ג׳ ששם לשון זה הוא תרגום של תפתיא, ולפי זה המלאכים אשר על הכחות
ו יהיו המופקדים להיות שופטים ושוטרים, ולפי הענין נמסר בלשון אשר על השלטון. — כ י ל א ז כ ו ל ת ש ל ו ם ש כ ר. ביווני: διότι οὐκ εἶχον τέλεια τὰ βραβεῖα (=כי לא היה להם שכר הנצחון שלם). —

יג. המלאכים המביאים הסלים הריקים השייכים לרשעים.

ב ה א ו י ב. כלו׳ השטן. מיכאל רוצה לומר למלאכים באי כחם של הרשעים כי אין
ד רשות בידם להתרחק מהם פן יגבר השטן לגמרי.—ב י ת ה כ נ ס ת... ה ז ק נ י ם א נ ש י ה ר ו ח. ביווני: כנסיה... האבות הרוחניים. אם הכתוב הוא ממקור יהודי, אין ספק כי המכוון הוא לבית הכנסת ולסופרים והחכמים (וע׳ במבוא). —

וְקִנְאָה וְשִׁכָּרוֹן וּמְדָנִים וּתְלוּנוֹת וּלְחָשִׁים וַעֲבוֹדַת אֱלִילִים וּכְשָׁפִים
ו וְכָאֵלֶּה שָׁם הֵמָּה וְרָעוֹת כָּאֵלֶּה וּגְדוֹלוֹת מֵאֵלֶּה יַעֲשׂוּ: עַל־כֵּן
ז מְבַקְשִׁים אֲנַחְנוּ לָצֵאת מֵאִתָּם: וַיֹּאמֶר מִיכָאֵל אֶל־הַמַּלְאָכִים עִמְדוּ
וְאֶלְמַד מֵאֵת יְיָ אֵיךְ יִהְיֶה הַדָּבָר:

יד וַיֵּלֶךְ־לוֹ מִיכָאֵל בָּעֵת הַהִיא וְהַשְּׁעָרִים סֻגְּרוּ וַיְהִי קוֹל כְּרַעַם:
ב–ג וָאֶשְׁאַל אֶת־הַמַּלְאָךְ מַה־הַקּוֹל [הַזֶּה]: וַיֹּאמֶר אֵלַי עַתָּה מֵבִיא מִיכָאֵל
לִפְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת־צִדְקוֹת בְּנֵי הָאָדָם:

טו בָּעֵת הַהִיא בָּא מִיכָאֵל וַיִּפָּתַח הַשַּׁעַר וַיָּבֵא שָׁמֶן: וַיְמַלֵּא שֶׁמֶן
ב אֶת־הַסַּלִּים אֲשֶׁר הֵבִיאוּם הַמַּלְאָכִים מְלֵאִים וַיֹּאמֶר שְׂאוּ וּתְנוּ שָׂכָר
ג פִּי־מֵאָה לְאוֹהֲבֵינוּ וּלְכָל־הָעֲמֵלִים לַעֲשׂוֹת טוֹב: כִּי הַזּוֹרְעִים טוֹבוֹת
ד–ה טוֹבוֹת יֶאֱסֹפוּ: וַיֹּאמֶר גַּם לַאֲשֶׁר הֵבִיאוּ הַסַּלִּים הָרֵיקִים: גְּשׁוּ הִנֵּה
גַם־אַתֶּם וְקַבְּלוּ הַשָּׂכָר כְּפִי אֲשֶׁר הֲבֵאתֶם וּתְנוּ [אוֹתוֹ] לִבְנֵי הָאָדָם:
ו וְאַחַר אָמַר גַּם לַאֲשֶׁר הֵבִיאוּ [הַסַּלִּים] הַמְלֵאִים גַּם לַאֲשֶׁר הֵבִיאוּ
[הַסַּלִּים] הָרֵיקִים בְּלֶכְתְּכֶם מִזֶּה בָּרְכוּ אֶת־אוֹהֲבֵינוּ וְאִמְרוּ לָהֶם כֹּה
אָמַר יְיָ עַל־מְעַט תִּהְיוּ נֶאֱמָנִים וְעַל־הַרְבֵּה יַעֲמִיד אֶתְכֶם לְכוּ אֶל־
שִׂמְחַת אֲדֹנֵיכֶם:

טז וַיִּפֶן אֶל־[הַמַּלְאָכִים] אֲשֶׁר לֹא־הֵבִיאוּ מְאוּמָה וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם
כֹּה אָמַר יְיָ אַל תִּהְיוּ זוֹעֲפִים וְאַל תִּבְכּוּ וְאַל תַּעַזְבוּ אֶת־בְּנֵי הָאָדָם:
ב וְאוּלָם אֲשֶׁר הִכְעִיסוּנִי בְּמַעַלְלֵיהֶם לְכוּ הַקְּנִיאוּם הַרְגִּיזוּם מָרְרוּ
ג אוֹתָם בְּלֹא־עָם בְּגוֹי נָבָל: וְעַל אֵלֶּה שַׁלְּחוּ בָהֶם עוֹד אֶת־
הַגָּזָם וְאֶת־הָאַרְבֶּה וְאֶת־הֶחָסִיל וְאֶת־הֶחָגָב וּבָרָד עִם־בְּרָקִים וָזַעַם

יד. סגירת שערי השמים.

טו. שכר הצדיקים בצורת שמן נתון בתוך הסלים המלאים — השכר הנתן למלאכים המביאים הסלים הריקים.

ב וימלא... מלאים. הנוסח ביווני משובש ואין לו מובן. ותרגמתי לפי הענין בלי
ו לדייק במלים של היווני. — את אוהבינו. לצדיקים אוהבי ה׳ שבעולם הזה. — על מעט...
אתכם. השכר שאתם מקבלים הוא כפול ומכופל: אם תהיו נאמנים זמן מועט, כלו׳ בימי חייכם הקצרים, יהיה לכם שכר הרבה לעולמים לחיי העולם הבא. — לכו אל־שמחת אדוניכם. כלו׳ אל השמחה העולמית אשר אדוניכם מכין לכם. המאמר הזה נמצא כמעט מלה במלה במתיא כ״ה כ״ג. —

טז. העֹנש הנִתן לרשעים שהמלאכים הממונים עליהם לא הביאו כלום.

ב לכו הקניאום... השוה דברים ל״ב כ״א. — לפי הנוסח הסלאבי נִתן למלאכים אשר אצל הרשעים התפקיד להחזירם למוטב, ואם לא ירצו לעשות תשובה — לעָנשם בחרב ובדבר

ד וְשִׁסַּפְתֶּם אוֹתָם בְּחֶרֶב וּבְדֶבֶר וְאֶת־בְּנֵיהֶם בְּשֵׁדִים: כִּי לֹא שָׁמְעוּ
לְקוֹלִי וְלֹא שָׁמְרוּ אֶת־מִצְוֹתַי וְלֹא עָשׂוּ כִּי מָעֲלוּ בְמִצְוֹתַי וַיַּעֲשׂוּ
בְזָדוֹן עִם־הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר הִשְׁמִיעוּם אֶת־דְּבָרַי:
יז עוֹדֶנּוּ מְדַבֵּר וְהַשַּׁעַר סֻגַּר וַאֲנַחְנוּ שָׁבְנוּ: וְהַמַּלְאָךְ לְקָחָנִי
ב וַיְשִׁיבֵנִי אֶל־[הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־הָיִיתִי שָׁם] בַּתְּחִלָּה: וּכְשׁוּב רוּחִי אֵלַי
ג
ד נָתַתִּי כָבוֹד לֵאלֹהִים אֲשֶׁר זִכַּנִי אֶת־הַזְּכוּת הַזֹּאת: וְאַתֶּם אַחַי אֲשֶׁר
יִמְצָאֲכֶם חָזוֹן כָּזֶה כַּבְּדוּ גַּם־אַתֶּם אֶת־הָאֱלֹהִים לְמַעַן יְכַבֶּדְכֶם גַּם־
הוּא מֵעַתָּה וְעַד־עוֹלָם וּלְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים אָמֵן:

ג וכו׳. – ובדבר. או תכו אותם בדבר. – לפי הנוסח הסלאבי הרשעים מבקשים רחמי השמים, וברוך מבקש רשות מן המלאך להתפלל גם הוא בעדם, וברגע ההוא קול יצא מן השמים וקרא: הורידו את ברוך לארץ כדי שיגלה לבני האדם את הסודות אשר ראה ואשר שמע. –

יז. חזרת ברוך אל המקום אשר היה שם לפני החזון.

א–ג לקחני... בתחלה. פירוש הוא לסוף פסוק א׳. – וכשוב רוחי אלי. ביווני: ובבואי אל עצמי. מכאן אנו למדים כי כל מה שראה ברוך במחזה היה או בחלום. –

ב. הספרים החיצונים לכתובים

תהלים מזמור קנ״א

מבוא

ראשונים היו תמהים שבכל המזמורים שבספר תהלים על רשימותיהם שבראשיהם אין שום רשימה מיוחדת בראשו של אחד המזמורים על דבר נצחונו הראשון של דוד במלחמתו עם גלית הפלשתי. וכבר עמד על כך המתרגם היווני מיסוד הע׳ ובראשו של מזמור קמ״ד (בע׳ קמ״ג) הטיל רשימה: Τῷ Δαυὶδ πρὸς τὸν Γολιάδ (=לדוד על גלית), ובעל התרגום הארמי הלך בעקבותיו. ואע״פ שלא גרס את הרשימה של היווני שבראש המזמור, מכל מקום מסר באותו מזמור בפי״א הפוצה את דוד עבדו מחרב רעה בלשון: דפצי ית דוד עבדיה מחרבא בישא דגלית. ואולי עשה כך משום שהוא היה לו עוד מזמור על אותו מאורע, הוא מזמור ט׳ שבפ״א מסר את הלשון על־מות לבן – על מיתותא דגברא די נפק מביני משרייתא, ובפ״ו מסר גערת גוים אבדת רשע – נזפתא עממי דפלישתאי הובדתא גלית רשיעא.

אבל בינתים נתעורר אדם מישראל וכתב מזמור מיוחד על נצחונו של דוד על גלית, הוא המזמור שבא לידנו בתרגום יווני בסופו של ס׳ תהלים ביוונית שבע׳ (=מזמור קנ״א).

מזמור זה באה בראשו רשימה יוונית בזה הלשון: זה המזמור לדוד כתוב בידו (ἰδιόγραφος εἰς Δαυίδ) ו[הוא] מחוץ לַמִּנְיָן אחרי הלחמו את־גלית (Γολιάδ).

ארבעה דברים מלמדתנו כתבת זו: א) שהמזמור היה כתוב מעיקרו עברית ובראשו היה רשום מזמור לדוד, ובא המתרגם ופירש שהלמ״ד של לדוד אין ענינה מזמור שכתבו אחרים לכבודו של דוד, אלא פירושה: מזמור שדוד עצמו כתב, ב) שבעל כתבת זו הוא בעל התרגום היווני של המזמור, ג) שהמתרגם ספח את המזמור אל ספר תהלים היווני שלו, ולפיכך הטעים שאינו ממנינם של פרקי הספר, ד) שצורת הכתבת מעיקרה היתה: מזמור לדוד אחרי הלחמו את־גלית.

ויש להעיר שלמרות מה שנאמר בכתבת זו שהמזמור הוא מחוץ למנין הפרקים, באו מעתיקים שהחשיבוהו והכניסוהו לתוך המנין, כמו שנראה, למשל, ממה שכתב המעתיק של כ״י Sinaiticus בסוף ס׳ תהלים בפירוש: מזמורי דוד הם קנ״א (ψαλμοι $\overline{\Delta\alpha\delta}$ $\overline{\rho\nu\alpha}$).

חוץ מן הפירוש ללמ״ד של דוד שבכתבת שהוא מורה על מקורו העברי מעיד אף הסגנון של המזמור הערוך בחרוזי תקבלת שנכתב מעיקרו עברית.

בסגנונו ובתכנו ניכרת השפעה של שופ׳ ו׳ ט״ו (בפ״ב), ש״א ט״ז ז׳–י״ג וכ״ג (בפ״ג–ח׳), י״ז מ״ב–נ״א (בפ״ט–י׳).

על תולדותיו וזמנו של המזמור אין שום ידיעות.

נראה שהמזמור לא היה עדיין לפני בעל התרגום לס׳ תהלים מיסוד הע׳, שאילולא כן לא היה מחפש מזמור אחר בתהלים ליחסו לאותו מאורע של דוד עם גלית, או אפשר שהיה כבר, אלא שלא היתה לו מסורת קדומה למדי שתכשירהו להכנס בתורת מזמור ממזמורי תהלים.

ואע״פ שאחדים מן הנוצרים שבמאות הראשונות מסמנים אותו כמזמור קנ״א ומיחסים אותו אל דוד, מכל מקום נראה שבין היהודים לא היה ידוע כלל, כמו שמוכח מן המתרגם הארמי שהיה מבקש לו מזמור אשר ייטב לו והיה תלוי בין מזמור קמ״ד ובין מזמור ט׳.

ואף שאר המפרשים היהודים והקראים (ע׳ Neubauer, The Authorship and the Titles of the Psalms, Studia Biblica et Ecclesiastica II, 38–40) הלכו בעקבותיו של המתרגם הארמי בפירושו של לבן (ט׳ א׳)=לאיש הבינים, כלו׳ גלית, ואיש מהם לא הזכיר במקום כושר זה את המזמור קנ״א.

המתרגם היווני של המזמור מסרהו בלשונו שלו, מבלי לחשב על הלשון שבתרגום הע׳, כמו שנראה ממה שמסר בפ״ט ויקללני באליליו (ἐν τοῖς εἰδώλοις αὐτοῦ), ולא ויקללני באלהיו, כמו שהוא בכתוב העברי (ש״א י״ז מ״ג) ואף ביווני (ἐν τοῖς θεοῖς αὐτοῦ), או שהשתמש בפ״י בלשון ἀπεκεφάλισα αὐτόν (=הסירותי ראשו מעליו), שאין לו חבר בתרגום הע׳, ולא כתב בלשון ἀφελεῖν τὴν κεφαλήν כלשונו של תרגום הע׳ לוהסירותי את ראשך (ש״א י״ז מ״ו) ולויכרת־בה את ראשו (שם נ״א), אע״פ שהוא יודע לתרגם בפ״ט הפלשתי – ἀλλόφυλος (=בן־נכר), כרגיל בתרגום הע׳.

מתוך החרוזים המקבילים נראה שהמזמור לקה בפסוקים ג׳ וז׳ (ואולי חסר אף חרוז אחד לפי״א).

ביבליוגרפיה:

שלמה פליסנר, נוזלים מן לבנון ברלין, 1833 (עמ׳ 64, 52-50).

Swete, An Introduction to the Old Testament in Greek, Cambridge 1914, 252–253.

מִזְמוֹר קנ״א

א מִזְמוֹר לְדָוִד אַחֲרֵי הִלָּחֲמוֹ אֶת־גָּלְיָת׃
ב צָעִיר הָיִיתִי בְתוֹךְ אֶחָי וְנַעַר בְּבֵית אָבִי׃
ג רֹעֶה בְּצֹאן אָבִי [נוֹהֵג עֶדְרוֹ בַּמִּדְבָּר]׃
ד יָדַי עָשׂוּ עוּגָב אֶצְבְּעוֹתַי כּוֹנְנוּ נָבֶל׃
ה וּמִי יַגִּיד לַאדֹנָי אֲדֹנָי הוּא יִשְׁמָע׃
ו הוּא שָׁלַח מַלְאָכוֹ וַיִּקָּחֵנִי מֵאַחֲרֵי צֹאן אָבִי׃
ז וַיִּמְשָׁחֵנִי בְּשֶׁמֶן מִשְׁחָתוֹ [וַיְצַוֵּנִי נָגִיד עַל־עַמּוֹ]׃
ח אַחַי טוֹבִים וּגְדוֹלִים וְלֹא בָהֶם חָפֵץ אֲדֹנָי׃
ט יָצָאתִי לִקְרַאת הַפְּלִשְׁתִּי וַיְקַלְלֵנִי בֶּאֱלִילָיו׃
י וְאָנֹכִי שָׁלַפְתִּי חַרְבּוֹ וָאֶכְרֹת רֹאשׁוֹ מֵעָלָיו׃
יא וָאָסִיר חֶרְפָּה מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל׃

מזמורי שלמה

מבוא

א. שם הספר וגורלו.

קובץ זה המכיל שמונה עשר מזמורי תהלים ביוונית נקרא בכתבי היד בשם מזמורי שלמה (Ψαλμοὶ Σαλομῶντος). חוץ מזה יש למזמורים הבודדים שמות שונים. גם השם הכללי, המשותף לכל הקובץ, וגם השמות של המזמורים הבודדים אינם מקוריים ואין ליחס אותם לבעל הקובץ עצמו. השם מזמורי שלמה הוא טוב מן השם תהלות שלמה שבא מאחד המעתיקים שרצה כנראה להבדיל קובץ זה מספר תהלים שבמקרא המיוחס לדוד. אפשר שגם השמות של המזמורים הבודדים הם מן המעתיק הזה. על כל פנים, השמות האלה ניתנו למזמורים כבר במקור העברי (ע׳ לקמן), ומי שתרגם את הספר ליוונית תרגם גם את הכתבות הראשיות.

בגוף המזמורים אין רמז ברור לשום שייכות אל שלמה המלך. יש קובץ אחר מן הספרות שאחרי המקרא שהוא מיוחס לשלמה המלך, הוא הספר חכמת שלמה, אבל שם המשורר בעצמו מיחס את הספר למלך שהיה מפורסם בחכמתו, מה שאין כן בספר זה.

קובץ זה, הדומה בהרבה לאחדים מן הספרים שבמקרא, וביחוד לתהלות דוד, בסגנונו וברוחו, נשתכח בהמשך הזמן אף נוסחו היווני והיה ידוע רק מן הרשימות השונות של הספרים החיצונים המפוקפקים (Antilegomena) שנערכו מטעם הכנסיה הנוצרית. בשנת 1626 הוציא אותו בפעם הראשונה הישועי de la Cerda בליידן על פי כתב־יד גרוע אחד הנמצא כעת בספריה המלכותית בקופינהאגן. במשך הזמן נמצאו עוד שבעה כ״י אחרים, וע״פ שמונה כה״י הוציא גיבהארדט בליפסיה (1895) מהדורה מדעית. יש עוד כ״י אחד בסורית, אבל אין ערכו רב, משום שאינו תרגום מן המקור העברי, אלא מן התרגום היווני.

ב. שפת המקור וסגולות התרגום היווני.

אין עכשיו כל ספק בין החוקרים שהעברית היתה שפת המקור של המזמורים האלה. אחרי הנסיון הבלתי מוצלח של הילגינפילד [1] שהחליט כי הספר נכתב יוונית ולפנינו מקור ולא תרגום, לא השמיע דעה זו שום חוקר מתון. הראיות לכתיבת הקובץ מלכתחלה בעברית הן: המשקל העברי, הסגנון, ולכל לראש השגיאות הרבות שאפשר להסבירן רק על יסוד הריקונסטרוקציה של המקור העברי. יש שהמקור העברי לא הועתק כהוגן, והמעתיק קרא מלה אחרת דומה במקום המלה המקורית, ויש שהמתרגם היווני טעה בקריאת המקור העברי. מזה יצא לפעמים נוסח בלתי הגיוני שאין לו כל מובן, ורק לאחר שמחזירים את המקור העברי לקדמותו על סמך התרגום היווני מקבל הענין את ההארה הנכונה. יש להעיר שהמקור העברי לא היה מנוקד וזה גרם לטעיות שונות מצד המעתיק והמתרגם.

המתרגם היווני עשה עבודתו על הרוב באופן מיכני מבלי לחשב על רוח השפה היוונית. רק לעתים רחוקות שינה מן המקור העברי. וכך במקום שהיה במקור העברי שם עצם שנוסף עליו שם תואר רגיל המתרגם לתת שני שמות עצם, שהשני מהם הבא במקום שם תואר נמסר בצורת שם עצם עם בי״ת השמוש, כגון: בתום במקום תמים (ח׳ כ״ג), או: נפש בהודאה והתובדות, במקום: נפש מודה ומתודה (ט׳ ו׳).

[1] Messias Judaeorum, 1869, XVI—XVII.

מן השגיאות השכיחות הוא ערבוב אותיות השמוש במכ״ל. כמו־כן לא שם המתרגם לב לענין הזמנים והוראתם בשפה העברית. וכך נמסר זמן עתיד ועבר עם ו׳ ההפוך בזמן עתיד ועבר סתם, וכיוצא בהן מן השגיאות הדקדוקיות.

יש לו למתרגם שאיפה לפשטות ולחדגונות והוא מוסר במלה יוונית אחת כמה לשונות נרדפים בעברית וזה מפריע בקריאת המזמורים, כגון במלה היוונית ἀπώλεια (ט׳ פעמים) מוסר המתרגם: שחת, דראון, כליון, אבדון וכדומה, ובמלה παράνομος (י״ב פעמים) — חוטא, פושע, זד, רשע וכו׳. ומכאן עניות השפה של המזמור הַמַּלְאָה לפעמים את הקורא.

ג. זמן כתיבת המזמורים.

קודם כל יש להטעים שהמזמורים מצטיינים באחדות הסגנון והרעיונות. יש אפילו לשונות שהם נשנים במזמורים אחדים. ולפיכך אם יעלה בידינו לקבוע את זמנו של חלק אחד מן המזמורים, הדין נותן שגם שאר המזמורים ניחס בדרך כלל לאותו הזמן וגם למחבר אחד, או למצער לכוון משותף אחד של תקופה מסוימה.

מצב הדברים מבחינת הזמן שלמזמורים הוא: בארץ יהודה מתפלג העם לשני מחנות. באחד, ועליו נמנה גם המשורר, נמצאים אותם המכונים בשמות: חסידים, קדושים, צדיקים, יראי ה׳, עניים ועוד. במחנה השני התבצרו: רשעים, פושעים, טמאים, חנפים ועוד. הרשעים תפסו את השלטון והמלוכה בחזקת היד וישבו על כסא דוד והם אינם מזרעו (י״ז ו׳) ונוגשים את הצדיקים התמימים. הפושעים הצליחו מתחלה ועשו חיל וידעו לכסות על תועבותיהם באופן שנחשבו לצדיקים גמורים (א׳ ב׳ ועוד). אבל הגלגל החוזר בעולם נהפך ומארצות המערב מקצה הארץ הופיע כובש זר (ח׳ ט״ו) שגמר אומר לכבוש את הארץ ולהכניע את יושביה. השליטים יוצאים לקראתו ומקבלים אותו בזרועות פתוחות, מברכים אותו ומבטיחים למסור את ירושלים בידו (שם ט״ז). הכובש הנכרי מעלים את מזמותיו מפני השליטים. אבל לכשהתבצר בארץ הסיר את המסוה מעל פניו, שם מצור על ירושלים, לכד אותה וערך טבח נורא ושוד בתוך העיר (שם י״ט). הצר רומס בזדון את בית המקדש (ב׳ ב׳) ומטמא את הקודש. הוא מוליך בשבי את שרי העם עם בניהם ובנותיהם לארצות המערב (ח׳ כ״א) ושם אותם לקלסה (י״ז י״ב).

רשעת המושלים החוטאים אשר עשו תועבותיהם בסתר מתגלות עכשיו בעת כשלונם לעיני כל. המשורר מצדיק את הדין על הפושעים, אף־על־פי שאינו יכול לסלוח גם לכובש העריץ „המכה בחזקה״ (ח׳ ט״ו) את תעלוליו ואת הבזיונות, שהעליב את שרי הארץ וחלל בזה את כבוד האומה העברית כלה (י״ז י״ב ועוד). אבל בכל הצרה הלאומית אשמים הפושעים מבני ברית, כי הצר האכזר היה רק מטה זעם בידי אלהים. אלה חטאו בלכתם אחר שרירות לבם ותאות בשרים (ב׳ י״א ואילך). הם טמאו גם את בית המקדש וכל קודש (שם ג׳), שהרי הפושעים האלה השתלטו על הארץ וגם בית המקדש היה ברשותם.

בה בשעה שהרשעים החנפים דוכאו מתגרת יד האויב החיצוני סבלו הצדיקים רק מעט, בערך. אלה היו יסורים שהאלהים שלח עליהם מתוך חמלה כדי למרק את עונותיהם, כאשר ייסר איש את בנו האהוב (י״ג ט׳), ועוד מעט תבא שעת שלוה לצדיקים.

אולם גם הצר האכזר שהתנקם בישראל מרוע לבו ולא מתוך הרצון למלא את פקודת האלהים (ב׳ כ״ד) קבל את ענשו מן השמים: הוא נהרג בהרי מצרים ונבלתו הושלכה בחרפה ובקלון באין קובר (ב׳ כ״ו ואילך).

לאיזה זמן מתאים התיאור הזה? — מכיון שבית המקדש עומד עוד על תלו באים בחשבון שלשה כובשים זרים: אנטיוכס אפיפנס, פומפיוס וטיטוס. את זה האחרון אין הולם התיאור של היחסים הפנימיים. ומי הם השליטים היהודיים שלקחו בחזק יד את השלטון בידם

וישבו על כסא דוד; נשארים רק שנים — אנטיוכס אפיפנס ופומפיוס. השליטים הפושעים יכולים להיות או היהודים שנתיוונו כמינילאוס וסיעתו בימי אנטיוכס או הצדוקים שבימי פומפיוס. לדעת פראנקינברג הצר הנכרי הוא אנטיוכס הרביעי העריץ הסורי. לזה מתאימה העובדה של טומאת בית המקדש ועוד פרטים אחדים מן התיאור הניתן במזמורים. אבל חוץ ממה שאין במזמורים זכר ל„שקוץ המשומם" (דניאל י"א ל"א) שהעמיד אנטיוכס בהיכל בשנת 168 לפסה"נ, הסתבך פראנקינברג בקשיים שונים, שהרי אנטיוכס לא בא „מקצה הארץ", מארצות המערב, ולא הומת במצרים.

לכן מסכימים כל החוקרים לדעה אחת שהמאורעות המתוארים בספר זה מתאימים ליחסים ששררו ביהודה בקירוב באמצע המאה הראשונה לפסה"נ. שתי כתות או מפלגות אלו הם הפרושים והצדוקים, והמושלים שנטלו להם בזרוע את המלוכה הם החשמונאים. אותו שישב על כסא דוד ולקח לעצמו את כתר המלכות שלא בצדק הוא יהודה אריסתובלוס הראשון שבתחלה שם כתר מלכות על ראשו בשנת 104, ובזה הרגיז מאד את הפרושים, כי לדעתם נועד כסא המלכות לאחד מצאצאי דוד. הרשעים החנפים שכבשו את הסנהדריה (ד' א') ובידיהם גם עבודת בית המקדש אלה הם הצדוקים הכהנים האצילים. הצר הנכרי הוא פומפיוס. מתחלה, כאשר הופיע בדמשק ושם פניו דרומה, יצאו לקראתו השליטים מארץ יהודה ונתנו לו מתנות רבות והבטיחו למסור בידו את הארץ ועיר הבירה, ואח"כ כשנגלו מזמותיו נשארו על צדו רק הפרושים ובראשם הורקנוס השני, בו בזמן שאנשי אריסתובולוס השני, מתנגדו ומתחרו של הורקנוס, התבצרו בירושלים. וכשנפלה העיר בידי פומפיוס בשנת 63 נרצחו הרבה מתושבי ירושלים, וביחוד הצדוקים שעמדו על צד אריסתובולוס ונלחמו ברומים. אריסתובולוס המלך ובניו הובלו אסורים לרומי והיו ללעג ולקלס, כי נאנסו ללכת אחרי מרכבת הנצחון של פומפיוס בשנת 61. לאחרונה הומת פומפיוס בשנת 48 במצרים מות נבל בקרבת הרי מצרים ופגרו הושלך בחרפה ואין קובר, כי המצרים יראו לקבר אותו, שלא יענוש אותם יוליוס קיסר יריבו של פומפיוס. בשום לב אל ההתאמה השלמה בין התיאור במזמורים ובין העובדות הידועות מן ההיסטוריה, וביחוד מתוך ספרי יוספוס, אין כבר מקום לשום פקפוקים, כי בתקופה של מלחמת אחים ביהודה בין אריסתובולוס והורקנוס, יורשי שלומית אלכסנדרה המלכה, אנו עומדים.

אבל לא כל המזמורים נכתבו בזמן אחד. אחדים מהם מתארים את הפושעים כמושלי הארץ, ואם כן נכתבו עוד לפני שנת 63, היא שנת כיבוש ירושלים ע"י פומפיוס. ושוב יש מזמורים שלפי תכנם נכתבו בין כיבוש ירושלים ולפני הנציבות של גאביניוס בסוריה (55—57), שהרי נציב זה הוציא גזרות שונות על יהודה, ואין להן זכר במזמורים הנידונים. נמצא שאלה האחרונים נכתבו בשנות 57—63. ולסוף מזמור אחד (ב') שיש בו רמזים בהירים להריגת פומפיוס במצרים נכתב לאחר מות פומפיוס בשנת 48 וסמוך לה. ואם נשתמש במספרים עגולים נוכל לומר שהמזמורים נכתבו בשנות 45—70 לפסה"נ.

ד. בעל המזמורים ומולדתו.

מכיון שהמזמורים היו נכתבים במשך כעשרים וחמש שנים אין כל קושי ליחס את כלם למשורר אחד שהיה מלוה במזמוריו את המאורעות שבאותם הזמנים, בעת של סכסוכים פנימיים בין המפלגות והכתות וגם צרות שבאו מחוץ בעקב הכיבושים הרומיים בארצות המזרח. לשאלה: מהי עמדתו של המשורר במריבות אלה; אפשר להשיב: המשורר הוא אחד החסידים. שם זה יש לו הוראה כפולה: אישית־מוסרית ומפלגתית־מדינית. בכתבי הקדש יש כבר למלת חסיד מובן כפול [1]. חסיד נקרא מי שמשתייך לאיזו חבורה

[1]) עי' L. Gulkowitsch, Die Entwicklung des Begriffes Hasid im A. T., Tartu (Dorpat) 1934, 27.

דתית. החברים הם חסידים במובן חברותי. ויש שהחסיד הוא איש פרטי המצטיין במדות מוסריות ודתיות ידועות. בעל המזמורים הללו הוא חסיד בשני המובנים, גם האישי וגם החברותי. אמת, הוא אינו פרושי לוחם, וכנראה לא השתתף כלל במלחמה שבין אריסטובולוס והורקנוס. אמת, הוא שונא את מצדדי אריסטובולוס תכלית שנאה, אבל אינו מראה חבה גם להורקנוס ולבני סיעתו המדינית. יתכן אפילו (ע׳ פי׳ י״ז ט״ו) שהוא מגנה אותו ואת אנטיפטר והאדומיים שעמדו על צדו וחסו בצל הרומים. אם כן נראית ההשערה שהמשורר שייך לאותם החוגים ששלחו באי כחם אל פומפיוס — כידוע מספרי יוספוס — לדרוש ממנו שישים קץ לשלטון המדיני העצמי היהודי בכלל ויהפוך את ארץ יהודה למדינה רומית תחת שלטון כהן גדול, כמו שהיה בתקופה הפרסית והיוונית לפני תנועת השחרור של החשמונאים. המשורר שהוא מן הענוים והדלים אינו מוצא חפץ באריסטוקרטיה, הן צדוקית והן פרושית, והוא שואף להגשמת האידיאל של התיאוקרטיה ללא מגמות ארציות וגשמיות.

ובנוגע לחסידות במובן אישי־מוסרי יש להוסיף שיש חלוקי דעות בין החוקרים היהודים והנוצרים. הנוצרים נוטים, כדרכם, לראות במושג החסידות במזמורים אלו רק ענין של מנהג חיצוני וקיום מצוות דתיות גרידא. החסיד הוא לדעתם רק מי שמקיים את המצוות מתוך משמעת כמו שהן כתובות בתורה. למוסריות צרופה ונעלה ששרשה בכוונת הלב ובמדות תרומיות אין מקום בתפיסה זו. כך מחליטים רייל וג׳ימס. אחריהם נמשכים שאר הנוצרים כגון קיטל, גרי ועוד, חוץ מן וויטו הצרפתי שמשתדל לתפוס את החסידות במדה רחבה ומקיפה יותר.

ואם הנוצרים מטים את הכף לרעת הפרושים מטעמים פולמוסיים, הרי היהודים, כישראל לוי וביחוד ביכלר, מחליטים מטעמים סניגוריים שהחסידות שבספר זה היא נעלה ורוממה ואין בה אפילו שמץ של ריטואליות. הם נוטים ליחס למשורר זלזול בענין הקרבת קרבנות בבית המקדש, ולפי ישראל לוי העמדה של המשורר לגבי הפולחן בבית המקדש היא שלילית בהחלט. והאמת היא, כרגיל, באמצע. המשורר הוא חסיד בכל המובנים. גם המנהג הדתי גם דרישות המוסר יקרות בעיניו, כי המושג של הקדושה כולל גם הראשון גם האחרונות (ע׳ הערה לי״ז כ״ו).

המשורר אינו מזכיר במזמוריו מצוות מעשיות והלכות הפרושים לא מפני שהיה מזלזל בהן או שלא החשיב אותן ביותר, אלא מפני שלא היה מן הטיפוס של תלמידי חכמים מלומדים. הוא היה בעל רגש דתי כביר וחזק באמונתו, אבל בתקופתו לא התפתחו עוד הישיבות, והחטיבה המיוחדה של חכמי ישראל שתורתם אומנותם עדיין לא נפוצה בעת ההיא. אע״פ שהמשורר עומד הכן על קרקע התורה והמסורה אין ההלכות והדינים מושכים את לבו. את דמיונו מלהיבים חזיונות משיחיים לאחרית הימים, מלכות שדי ועתידה המזהיר של ציון במרכז האנושיות. לענינים אלה הוא מקדיש הרבה מקום בערך במזמוריו, וביחוד במזמור המשיחי הגדול (י״ז). כל מה שהמצב הנוכחי הוא עלוב ועגום בה במדה מתעוררים בלב המשורר כיסופים עזים אל התקופה המשיחית שבה ישלוט בעולם יושר וצדק, והרשעה וממשלת זדון תעבור מן הארץ.

אין ספק שהמשורר חי בארץ ישראל, ודומה שמקום שבתו היתה ירושלים, שאליה הוא מסור בכל נימי לבו. התיאורים השונים במזמורים, ובפרט התוצאות האיומות של מלחמת אחים ביהודה, מצור ירושלים, השוד והרצח של חיל פומפיוס וכדומה, הם כל־כך מלבבים ומלאי חיים עד שנראה בבירור שעד ראיה כתב אותם. אם כן, גם המזמורים בירושלים נכתבו.

ה. ערך המזמורים בשביל קורות היהודים בימי בית שני.

ספר זה ערכו גדול גם בשביל ההיסטוריה הפוליטית של התקופה המתוארה וגם בשביל קורות התרבות בימים אלה. יש כאן מקור חשוב לשאלת הכתות בימי בית שני, שהרי המזמורים

האלה הם המקור העברי היחידי שנשתמר מאותה התקופה, כי יוספוס כתב את ספריו יוונית בשביל קוראים רומיים ויווניים, ומגמתו המיוחדה לו, היתה לתאר את הכתות היהודיות כעין האולפנות הפילוסופיות של היוונים, והיא האפילה על טיבן של הכתות וגרמה לערבוביה גדולה בנידון זה. והמקורות התלמודיים בעצם מזמן מאוחר הם באים, לאחר שהצדוקים כבר עברו מן העולם אחר חורבן הבית, וממילא יש להתיחס אל המקורות האלה בזהירות. ומכאן דוקא חשיבותו של קובץ המזמורים האלה שנכתבו ע״י פרושי שחי גם בימי שלטון הצדוקים גם בזמן כשלונם. אם, למשל, יוספוס מטעים שהצדוקים היו מיחסים כל מעשי אנוש לבחירה חפשית, בעוד שהפרושים היו נוטים לתלות מעשים ידועים במזל ובגזרה, הרי נראה מתוך ספר זה שאין הדבר כך, הואיל והמשורר הפרושי מטעים בפירוש את החופש השלם והבלתי־מוגבל דוקא שיש לו לאדם (ט׳ ד׳), ולכן האחריות רובצת על האדם בעד כל פעולותיו באין יוצא מן הכלל.

מן הספר מזמורי שלמה אפשר גם כן ללמוד הרבה ע״ד היחסים המתוחים שהיו בין הכתות. המשורר הפרושי אינו נרתע מכל חטא ופשע פלילי ברצותו לגול אותו על ראש הצדוקים שנואי נפשו. אין ספק שגם הצדוקים היו מאשימים את הפרושים בכל מיני תועבות, מה שאפשר לראות גם כן מן הספר „ברית דמשק" שמוצאו מחבורה צדוקית בסוריה. אבל אין להאשים את המשורר בסילוף האמת מתוך כוונה רעה, כי בנידון זה תמיד השנאה מקלקלת את השורה. ומי שהסתכל אל הענין בלי כל פניה מפלגתית בא למסקנה אחרת. אופיית היא תפלתו של חוני (המעגל?) בעת מצור ירושלים ע״י אנשי הורקנוס השני אצל יוספוס (קדמ׳ י״ד ב׳ א׳): „רבונו של עולם, אדון כל המעשים, העומדים מסביב לי (הפרושים) עמך הם והנצורים (הצדוקים) הם כהניך. בבקשה ממך אל תפן אל תפלת אלה נגד אלה". חוני החסיד ובעל מזמורי שלמה חיו בעונה אחת, ומה רב ההבדל בהשקפתם על הכתיות.

המשורר שנא את הרומים מפני אכזריותם, אע״פ שהם ענשו את אויביו הצדוקים, מתוך שמכיר היה כי הרומים עשו זאת מתוך רדיפה אחרי כיבושים ונצחונות, ולא לשם מילוי פקודת אלהים. אנו קוראים גם כן על מעשי שוד ורצח שעשו הרומים בשנת 63 בעת כיבוש ירושלים. על התועבות האלה עובר יוספוס – או המקור שלו – בשתיקה מפני טעמים ידועים ומובנים. גם להורקנוס אין המשורר רוחש חבה. יתכן שציפה מראש, כי חולשת האיש הזה ורפיונו ימיטו צרה גדולה על העם וישעבדוהו אל האדומים הנבזים.

המזמורים חשובים גם להכרת הזרמים המשיחיים שהיו מפכים בין השדרות השונות של העם, ביחוד מאחר שיוספוס, ההיסטוריון של אותה תקופה, עבר בשתיקה עד כמה שאפשר היה לו, על תופעה זו שלא להקניט את הרומים מיטיביו ואנשי חסדו.

יש מיחסים למזמורים אלו אפילו ערך ליטורגי: כך החליטו אחדים, כגון ולהויזן וישראל לוי, שהמזמורים נועדו לשיר אותם במקהלות בבתי התפלה של הפרושים בימי בית שני בתוך שאר התפלות. חכמים אלו נשענים או על הכתבות הראשיות של המזמורים, כגון למנצח, בנגינות, וכדומה, או על מקומות שונים בתוך המזמורים עצמם (ע׳ סי׳ י׳ ז׳) אבל הכתבות אינן מאת המחבר עצמו, ואפשר שהוסיפו אותן אח״כ כדי להשוות מן הצד החיצוני מזמורים אלו לצורת המזמורים שבתהלים. והרמזים הנידונים מתוך המזמורים עצמם אינם מוכיחים. כמו שנראה במקומם. חוץ מזה אילו היו שרים את המזמורים בבתי הכנסיות בימי בית שני לא יתואר שהיו יכולים להשתכח לגמרי מישראל. אמת, יש לפעמים קרבה גדולה בין המזמורים האלה ובין תפלת שמונה עשרה שבעיקרה היא באה מאותה התקופה. הדמיון הוא, כמו שהראה ישראל לוי, ביסודות משיחיים אסכאטולוגיים ועוד. אבל מכאן אין ראיה שגם המזמורים היו חלק מן התפלות בצבור. את הדמיון הפנימי בין המזמורים ובין תפלת ש״ע אפשר להסביר מתוך מה שהמזמורים והתפלות העבריות נכתבו באותו הזמן, באותה הלשון ובחוגים דומים, חוגי הפרושים בארץ־ישראל.

יש שספר מזמורי שלמה משתמש יותר מן הראוי ברימיניסצנציות ספרותיות, ומשפטים שלמים הם פראפראזות של פסוקים שונים מכתבי הקדש, ביחוד מישעיהו השני וספר תהלים. אבל יש גם מקומות המראים כשרון יצירה מקורית ודמיון ער (כגון, מזמור ח׳). הספר מראה, כמה מן ההפרזה יש במשפט הרגיל שהפרושים גרמו לאפיסת כח היצירה המקורית של היהדות. הרי לפנינו משורר פרושי הממשיך את המסורת היפה של משוררי תהלים.

ו. התרגומים העבריים של הספר.

הספר מזמורי שלמה מתורגם כמעט לכל השפות האירופיות. כמו כן נעשו כבר נסיונות חשובים לעשות ריקונסטרוקציה של המקור העברי על סמך תרגום מוחזר לעברית מן התרגום היווני. זה הועיל הרבה להבנת הספר ולהערכתו הנכונה. ואלו הם התרגומים העבריים השונים:

א) התרגום העברי הראשון הוא מאת פראנץ דליטש. אבל תרגום זה לא ראה אור, כי דליטש לא הספיק לגמור את ההערות, וגם מבוא לא כתב, ורק רשימות בודדות הכניס לו בפנקס קטן המצורף אל מחברת התרגום. הכ״י נמצא (למן ע׳ 1896) בספריה של האוניברסיטה בליפסיה (מספר 01503, בלי תאריך).

ב) אל כ״י זה של דליטש נספח עוד תרגום מאת אחד מתלמידיו, הכומר אלבירט רינובאנק. כפי שאפשר לראות ממכתבו של רינובאנק (5 I. 1884) אל דליטש נגמר התרגום עכ״פ לפני שנת 1884. לתרגום נוספו קצת הערות בעברית בלשון חכמים. גם תרגום זה לא הוכשר לדפוס.

ג) בשנת 1896 יצא בדפוס תרגומו של פראנקינברג. תרגום זה אינו מוצלח, ובכלל הוא עבודה לכסיקונית, כי המתרגם לא ידע את העברית ואת רוחה, ויש בתרגומו מליצות שאין להן כל שחר.

ד) תרגום עברי כמעט מופתי הוא תרגומו של א״ש קאמינצקי (ב„השלח" כרך י״ג, תרס״ד). עבודה זו נעשית בכובד ראש, אלא שההערות הן דלות, כי המתרגם לא הקיף את הספרות המדעית השייכת לכאן.

בתרגומי הנוכחי השתדלתי להשאר נאמן למקור כפי האפשר. כל מלה ומלה נשקלה. ביחוד התאמצתי להתחשב עם לשון תרגום הע׳, כלו׳ למסור את הנוסח העברי באותן המלים שהע׳ רגילים להשתמש בהן בתרגומם. לשם כך השתמשתי בקונקורדאנציה של Hatch-Redpath לתרגום הע׳.

חובה נעימה לי להביע תודה לספריה הלאומית הפולנית בווארשה, בפרט לספרן מר אדוארד פוזננסקי, שהואיל לתווך בין אותה הספריה ובין הספריה של האוניברסיטה הליפסאית כדי להמציא לי את התרגום של פראנץ דליטש ושל רינובאנק (שהיה צרוף לתרגומו של דליטש), ובזה עלה בגורלי להשתמש בו בפעם הראשונה לשם הוצאה זו.

ז. קצת ביבליוגראפיה.

Swete, The Old Testament in Greek, Cambridge 1894, III 765—787.
Oscar von Gebhardt, Die Psalmen Salomo's, Leipzig 1895 (בהוצאה זו השתמשתי).
I. Rendel Harris, The Odes and Psalmes of Solomon, Cambridge 1909.
W. Frankenberg, Die Datierung der Psalmen Salomos, Giessen 1896 (נוסף תרגום עברי).
א. ש. קאמינצקי, תהלות שלמה (השלח, כרך י״ג תרס״ד, 149—159, 43—55).
E. E. Geiger, Der Psalter Salomo's herausg. und erklärt, Augsburg 1871.
Wellhausen, Die Pharisäer und Sadducäer, Greifswald 1874 (נוסף תרגום גרמני).
R. Kittel (Kautzsch, Apokr. u. Pseudepigr. des AT, Tübingen 1900, II 127-148).
E. Ryle and M. R. James, Psalms of the Pharisees, commonly called The Psalms of Solomon, Cambridge 1891.
B. Gray (Charles, The Apocr and Pseudepigr. of the OT, Oxford 1913, II—625—652).
J. Viteau, Les Psaumes de Salomon, Paris 1911.

מִזְמוֹרֵי שְׁלֹמֹה

א מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה |

שׁוּעָתִי אֶל־יְיָ בְּצַר־לִי לָנֶצַח   אֶל־אֱלֹהִים בְּשִׁית [עָלַי] רְשָׁעִים׃
ב פִּתְאֹם נִשְׁמְעָה תְּרוּעַת מִלְחָמָה לְפָנַי   יַעֲנֵנִי כִּי־מָלֵאתִי צֶדֶק׃
ג אָמַרְתִּי בְלִבִּי כִּי־מָלֵאתִי צֶדֶק   כִּי שָׁלַוְתִּי וְאַעֲשִׁיר בְּבָנִים׃
ד עָשְׁרָם פָּרַץ בְּכָל־הָאָרֶץ   וּכְבוֹדָם עַד־קְצֵה הָאָרֶץ׃
ה רָמוּ עַד־הַכּוֹכָבִים   אָמְרוּ בַּל יִפֹּלוּ׃
ו [וְהֵמָּה] בְּטוּבָם הֵזִידוּ   וְלֹא הֵבִינוּ׃
ז חַטֹּאתָם בְּמִסְתָּרִים   וְאָנֹכִי לֹא יָדָעְתִּי׃
ח הִרְבּוּ לִפְשֹׁעַ מִן־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לִפְנֵיהֶם   חַלֵּל חִלְּלוּ קָדְשֵׁי יְיָ׃

ב מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה עַל־יְרוּשָׁלָם |

הָרָשָׁע בְּגַאֲוָתוֹ חֹמוֹת בְּצוּרוֹת בְּכַר הַפִּיל   וְאַתָּה לֹא מָנַעְתָּ׃

א שם המזמור מזמור לשלמה אינו מקורי ונמצא רק בכ"י J (ממנזר האִיבֵּרִים
באתוס), שהוא מן הגרועים. בכ"י הטובים יש רק כתובת כללית אחת: מזמורי שלמה,
והמזמור הראשון מתחיל בפ"א בלי כתובת. על ההשערה שהכתובת עיקרה למנצח ע' בפי' פ"א. –
תכנו: המלחמה קרובה. ציון מקוה לה' שיציל את בניה מן המצוקה. סבת הצרה הצפויה
לארץ הן חטאות יושביה. – זמן חיבורו: המלחמה בין אריסטובולוס השני ופומפיוס כבר
פרצה. פומפיוס הולך וקרב. אם כן, נכתב המזמור בקירוב בשנת 64 לפסה"נ. –
א שועתי. הנושא הוא ציון (ג'). – לנצח. בע' תרגום של εἰς τέλος. פירליס משער
שהמלה לקוחה מן הכתובת, ושם היה כתוב למנצח. במזמורים כאן נמסר למנצח – εἰς νῖκος
ב (ע' כתובת מזמור ח'). – רשעים. פומפיוס וחילו (ע' ב' א'). – יעננני. גיבהארדט מוסיף
ד לפני זה: וָאֹמַר (מלה שגורה במזמורים אלו). – עשרם. של בני ציון, והם השליטים
החשמונאים. – פרץ בכל־הארץ. על המתנות ששלח שמעון המקבי לרומי ע' מק"א י"ד
כ"ד. גם אריסטובולוס השני נתן מתנות לסקארוס בשנת 65 בהיותו בדמשק, ואח"כ שלח
לפומפיוס גפן זהב שהצטיינה ביפיה ובשוויה הרב (יוספוס קדמ' י"ד ג' א') – וכבודם.
δόξα. קמיניצקי מוסר: הון, והלשון והוגם עד קצה הארץ מקביל לרישא: עשרם פרץ וכו'
ו (הוא מסתייע בתרגום הע' לתהלים קי"ב ג'). – ולא הבינו. καὶ οὐκ ἤνεγκαν (=ולא
הביאו). לפי דליטש וגיבהארדט הביאו בהבינו נתחלף לו למתרגם. יתכן ג"כ שהשבוש הוא
ח בכ"י וצ"ל ἔγνωκαν (=הכירו, הבינו) במקום ἤνεγκαν (גריי). וכן בסורי: ולא ידעו. – הרבו
לפשע... בדיוק: פשעיהם על [פשעי] הגוים וכו'. – מן־הגוים. השליטים החשמונאים והצדוקים
בני סיעתם גרועים בעיני המשורר מן הסורים שטמאו את בית המקדש בימי אנטיוכוס אפיפנס. –
ב תוכן המזמור: ירושלים נלכדה ע"י צר. הכובש המנצח מתנקם במנוצחים, מהם
יכריע לטבח ומהם יקח בשבי. עונש המנצח העריץ. משפט ה' נודע בארץ. – זמן חיבורו
הוא אחר שנת 48 לספה"נ, בה נהרג פומפיוס במצרים (פכ"ו). ונראה שנכתב זמן לא רב
אח"כ, שהרי זכרון המאורע עודנו חי וער. ובכן, זמנו הוא בקירוב שנת 47. –
א בכר הפיל. פומפיוס הביא מכונות־מָצוֹר מן צור ובהן השתער על ירושלים מצד

ב עַל־מִזְבַּחֲךָ גּוֹיִם זָרִים עָלוּ   וּבְנַעֲלֵיהֶם בְּזָדוֹן רָמָסוּ:
ג תַּחַת אֲשֶׁר טִמְּאוּ בְנֵי־יְרוּשָׁלַםִ קָדְשֵׁי יְיָ   חִלְּלוּ מִנְחוֹת אֱלֹהִים בְּתוֹעֵבוֹת:
ד לָכֵן אָמַר גָּרְשׁוּם הַרְחֵק מִמֶּנִּי   לֹא אֶרְצֶה־בָּם:
ה הֲדַר כְּבוֹדָהּ נִמְאַס לִפְנֵי יְיָ   נִבְזָה עַד־לְכָלֵה:
ו בָּנֶיהָ וּבְנוֹתֶיהָ בְּשִׁבְיָה קָשָׁה   בְּחָח צַוָּארָם לְעֵינֵי הַגּוֹיִם:
ז כְּחַטֹּאתָם עָשָׂה לָמוֹ   כִּי עֲזָבָם בִּידֵי עָרִיצִים:
ח כִּי הֵסִיר פָּנָיו מֵרַחֲמָם   נַעַר וְזָקֵן וּבְנֵיהֶם יַחְדָּו
כִּי רָעוֹת עָשׂוּ יָחַד   לְבִלְתִּי שְׁמֹעַ:
ט וַיִּרְגְּזוּ הַשָּׁמַיִם   וַתְּקִיאֵם הָאָרֶץ
כִּי־אִישׁ לֹא־עָשָׂה בְתוֹכָהּ אֵת אֲשֶׁר־עָשׂוּ [הֵמָּה]:
י וַתֵּדַע הָאָרֶץ כָּל־מִשְׁפְּטֵי צִדְקְךָ אֱלֹהִים:
יא שָׂמוּ אֶת־בְּנֵי יְרוּשָׁלַםִ לְקַלָּסָה   בִּגְלַל הַזּוֹנוֹת אֲשֶׁר בְּקִרְבָּהּ
יב כָּל־הָעֹבֵר סָר נֶגֶד הַשָּׁמֶשׁ:   וַיִּשְׂחֲקוּ בְתֹעֲבוֹתֵיהֶם
כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ הֵמָּה נֶגֶד הַשֶּׁמֶשׁ   לְרָאֲוָה נָתְנוּ עֲוֹנוֹתֵיהֶם:
יג וּבְנוֹת יְרוּשָׁלַםִ חֻלְּלוּ כְּפִי־מִשְׁפָּטֶךָ   עַל־אֲשֶׁר טִמְּאוּ נַפְשׁוֹתֵיהֶן בְּזִמַּת־תֶּבֶל:
יד-טו מֵעַי וְקִרְבִּי אוֹחִילָה עַל־אֵלֶּה: אָנֹכִי אֲצַדֶּקְךָ אֱלֹהִים בְּיֹשֶׁר לֵבָב

ב צפון (קדמ׳ י״ד ד׳ ב׳, מלחמ׳ א׳ ז׳ ג׳). – על מזבחך... ע׳ מלחמ׳ א׳ ז׳ ה׳: ורבים מן
הכהנים ראו את האויבים עולים עליהם... ובעוד הם זורקים את דם הקרבן... נשחטו
על זבחיהם. – ובנעליהם בזדון רמסו. אפשר שהכוונה להתפרצות פומפיוס לתוך
קדש הקדשים (ע׳ קדמ׳ י״ד ד׳, מלחמ׳ א׳ ז׳ ו׳). – ובנעליהם. וזה לא יתכן במקום קדוש
ג (השוה שמות ג׳ ה׳). – בני־ירושלם. הצדוקים התרכזו בעיקר בעיר הראשה כבעלי
ו משרות גבוהות. – בחח צוארם. ἐν σφραγῖδι משמעו בחותם (וכך מתרגם דליטש).
הרבה נתלבטו המפרשים. יש חושבים כי הכוונה לחותם שהיו מטביעים על העבדים שלא
יברחו. מנהג זה היה ידוע אצל האשורים והבבליים, ואח״כ גם ברומי (השוה וויטו וקמיניצקי).
ביכלר (JQR, XV [1903] 115 sqq) סבור שבמקור העברי היה חח. את החח היו שמים
באיברים שונים של עבדים וחיות טורפות לאחר שנרצעו אותם האיברים. והוא משער ג״כ
שהכוונה היא לקולר (collare) של הרומים. ודבריו הראשונים עיקר. יתכן שהמתרגם טעה
וחח בחותם נתחלף לו מתוך הדמיון ההחיצוני שבין שתי המלים (אפשר שהמ״ם היתה מחוקה
בספרו). – לעיני הגוים. את המלה ἐν ἐπισήμῳ (רק פעמים: כאן וי״ז ל׳) מפרש
דליטש: לעיני, והוא מסתייע במק״א י״א ל״ז וי״ד מ״ח ἐν τόπῳ ἐπισήμῳ (=במקום נגלה,
במקום רואים). וקמיניצקי שתרגם כאן: לאות בגוים, לא שם לב שהתרגום הזה לא יתאים
ח י״ז ל׳. – נער וזקן. ק׳ סובר שעיקר הלשון היה: כי רעות עשו יחד – נער וזקן וילדיהם
י־יב־יג יחדו – לבלתי שמוע. – ותדע הארץ. ח׳ ח׳. – כל העובר סר. אל הזונות. – כפי־
משפטך. מדה כנגד מדה. – בזמת־תבל. כך מתרגמים דליטש וקמיניצקי (מבלי שידע
אחד מחברו) את הלשון הקשה ἐν φυρμῷ ἀναμίξεως (בדיוק: בטומאת התערבות). –

טז כִּי בְמִשְׁפָּטֶיךָ צִדְקָתְךָ אֱלֹהִים׃ כִּי נָתַתָּ לָרְשָׁעִים כְּפָעֳלֵיהֶם
יז וּכְחַטֹּאתֵיהֶם הָרָעוֹת מְאֹד׃ גִּלִּיתָ עֲוֹנוֹתֵיהֶם לְמַעַן יֵרָאֶה דִינֶךָ
יח מָחִיתָ זִכְרָם מִן־הָאָרֶץ׃ אֱלֹהִים שׁוֹפֵט צַדִּיק וְלֹא יֶהְדַּר פָּנִים׃
יט כִּי חֵרְפוּ גוֹיִם יְרוּשָׁלַיִם וַיִּרְמְסוּהָ הוּרַד הֲדָרָהּ מִכִּסֵּא כְבוֹדָהּ׃
כ תַּחַת לְבוּשֵׁי מִכְלוֹל שַׂק חָגְרָה חֶבֶל לְרֹאשָׁהּ תַּחַת עֲטָרָה מִסָּבִיב׃
כא הוּסַר צְנִיף הַכָּבוֹד אֲשֶׁר צְנָפָהּ אֱלֹהִים
כב תִּפְאַרְתָּהּ בְּבוּז אַרְצָה הָשְׁלָכָה׃ רָאִיתִי אָנֹכִי וָאֲחַל פְּנֵי יְיָ וָאֹמַר
רַב־לְךָ יְיָ לְהַכְבִּיד יָדְךָ עַל־יְרוּשָׁלַיִם בְּשַׁד גּוֹיִם׃
כג כִּי בְחֵמָה וּבְשֶׁצֶף קֶצֶף לָעֲגוּ וְלֹא חָסוּ וַיְכַלּוּ לוּלֵא אַתָּה יְיָ גָּעַרְתָּ־בָּם בַּחֲמָתֶךָ׃
כד כִּי לֹא מִקִּנְאָה עָשׂוּ כִּי אִם־בְּתַאֲוַת נֶפֶשׁ לִשְׁפֹּךְ חֲמָתָם עָלֵינוּ בִּמְשִׁסָּה׃
כה אַל־נָא אֱלֹהִים תְּאַחֵר לְהָשִׁיב
[גְּמוּלָם] בְּרֹאשָׁם גְּאוֹן הַתַּנִּין בְּקָלוֹן לְהָמִיר׃
כו וְלֹא אֵחַרְתִּי עַד אֲשֶׁר־הֶרְאַנִי
אֱלֹהִים גְּוִיָּתוֹ מְדֻקֶּרֶת בְּהָרֵי מִצְרָיִם

טו–טז אצדקך. להצדקת דין שמים השוה תהל׳ נ״א ו׳, איכה א׳ י״ח. — כי נתת. פראפראסה
של תהל׳ כ״ח ד׳: תן להם כפעלם וכרוע מעלליהם כמעשה ידיהם תן להם השב גמולם
יח להם (וע׳ שם ס״ב י״ג: כי אתה תשלם לאיש כמעשהו). — אלהים שופט צדיק. תהל׳
ז׳ י״ב. — ולא יהדר פנים. כך פירליס. גייגר: ולא יכיר פנים. דליטש: ולא ישא
יט פנים. ודעתו של פירליס עיקר. — וירמסוה. בדיוק: בלעג (בבוז, במבוסה). אפשר שהלשון
כ ἐν καταπατήσει אינו אלא הכפלה משובשת מן κατεσπάσθη שבסמוך.—לבושי מכלול.
כב יחז׳ כ״ג י״ב. — תפארתה... על דרך השליך משמים ארץ תפארת ישראל (איכה ב׳ א׳). —
כג–כד ויכלו. מוסב על החסידים (הפרושים) הנרדפים. — לא מקנאה. ר״ל הרומים לא התכוונו
כלל לעשות רצון אלהים הכועס על עמו. לרעיון השוה ישעיה י׳ ז׳: והוא לא כן ידמה...
כי להשמיד בלבבו וגו׳. — במשסה. או: בגזל. אמת, פומפיוס עצמו לא גזל מאוצרות בית
המקדש (קדמ׳ י״ד ד׳ ד׳), אבל נראה שלא שמט ידו מגזל בכלל, ועכ״פ החיילים הרומיים
כה לא נמנעו משוד. — התנין. פומפיוס. השוה לתמונה זו יחז׳ כ״ט ג׳, ל״ב ב׳. — להמיר.
במקור: τοῦ εἰπεῖν (=לאמר), ואין לכך מובן. פירליס מגיה ταπεινοῦν=להשפיל (וכך גם
קמיניצקי). גייגר משער, שבמקור היה לשבר והמתרגם קרא לדבר. ונראה תיקונו של
וולהויזן: להמיר, שלדעתו היה במקור למיר (=להמיר), והמתרגם קרא בטעות למור=
כו לאמר. — גויתו. לפי היווני: גאותו. פירליס משער שהמתרגם החליף גוה (גויה, גוף)
במלה דומה גאוה (וכך גם קמיניצקי). — בהרי מצרים. רייל–ג׳יימס מזכירים שלפי דיון
קאסיוס מ״ב ג׳–ה׳ נרצח פומפיוס ע״י מצדדי יוליוס קיסר בשנת 48 סמוך להר קאסיוס
(ὄρος κάσιον) בקרבת פילוסיון במצרים. בלי ספק מתכוון המשורר למאורע זה, וכל
כרכוריו של פראנקינברג הרוצה ליחס את המזמורים הללו לתקופת השמד של אנטיוכוס
אפיפנס אין בכחם להזיז את הרמז הבהיר הזה ממקומו. אמת, על סגנון המשורר השפיע גם
יחז׳ ל״ב ב׳–ה׳ (ביחוד פ״ה: ונתתי את בשרך על ההרים), אבל המשורר לא היה מסלף

כז נִבְזֶה מִן־הַנִּגְלֶה בְּאֶרֶץ וּבַיָּם: וּפִגְרוֹ נִדָּף עַל־גַּלִּים בְּרָב־קָלוֹן
וְאֵין קֹבֵר כִּי הִשְׁפִּילוֹ [יְיָ] בְּחֶרְפָּה:
כח לֹא זָכַר כִּי אָדָם הִנֵּהוּ וּלְאַחֲרִיתוֹ] לֹא הֵבִין:
כט אָמַר אָנֹכִי אָדוֹן יַבָּשָׁה וְיָם אֶהְיֶה וְלֹא יָדַע כִּי גָדוֹל אֱלֹהִים
ל אַדִּיר [הוּא] בְּרָב־כֹּחוֹ: מֶלֶךְ הוּא בַּשָּׁמַיִם
לא וְשֹׁפֵט מְלָכִים וּמַמְלָכוֹת: הוּא מֵקִים אוֹתִי לְכָבוֹד
וּמוֹרִיד זֵדִים לַאֲבַדּוֹן עוֹלָם בִּכְלִמָּה כִּי לֹא יְדָעֻהוּ:
לב וְעַתָּה גְּדוֹלֵי הָאָרֶץ רְאוּ מִשְׁפַּט יְיָ כִּי מֶלֶךְ גָּדוֹל [הוּא] צַדִּיק שֹׁפֵט תֵּבֵל:
לג בָּרְכוּ אֱלֹהִים יִרְאֵי יְיָ בְּהַשְׂכֵּל כִּי רַחֲמֵי יְיָ עַל־יְרֵאָיו בְּמִשְׁפָּט:
לד לְהַבְדִּיל בֵּין צַדִּיק לְרָשָׁע לְשַׁלֵּם לָרְשָׁעִים כְּמַעַלְלֵיהֶם לָנֶצַח:
לה וּלְרַחֵם צַדִּיק מִפְּנֵי עָקַת רָשָׁע וְלִגְמֹל לְרָשָׁע אֵת אֲשֶׁר־עָשָׂה לַצַּדִּיק:
לו כִּי־טוֹב יְיָ לְקֹרְאָיו בְּבִטְחָה וַיַּעַשׂ כְּחַסְדּוֹ לַחֲסִידָיו
לז לַעֲמֹד תָּמִיד לְפָנָיו בְּכֹחַ: בָּרוּךְ יְיָ לְעוֹלָם נֶגֶד עֲבָדָיו:

ג מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה עַל־הַצַּדִּיקִים ׀

לָמָּה תִּישְׁנִי נַפְשִׁ[י] וְלֹא תְבָרְכִי אֶת־יְיָ שִׁיר חָדָשׁ זַמְּרִי לָאֵל הַמְהֻלָּל:

כז את האמת ההיסטורית למען המליצה. — ואין קובר. גם הפרט הזה מתאים לתיאור הניתן
ע״י פלוטארכוס ודיון קאסיוס. פגרו של פומפיוס נקבר לבסוף ע״י פיליפוס עבדו המשוחרר.—
כח לא זכר כי אדם הנהו. כבר חלקו הרומים כבוד אלהי לסולה ואח״כ גם ליוליוס
קיסר ולאבגוסטוס. מאותה תקופה ואילך נעשית האלהת השליטים לחק בין הרומים. וודאי גם
כט לפומפיוס חלקו מצדדיו את הכבוד הזה. להערצה אלהית זו רמז המשורר. — כי גדול
אלהים. אפשר למצוא בזה רמז לכנוי הגדול (Μέγας ,Magnus) של פומפיוס. המשורר מדגיש
לא שלא פומפיוס ראוי לכינוי זה, כי אם אלהים (השוה דב׳ י׳ י״ז: האל הגדול וגו׳). — ומוריד
זדים. בפנים: κοιμίζων=משכיב (דליטש: וּמְיַשֵּׁן). ולפי ההמשך תקנו פריטשי ופיק:
κομίζων, שאפשר לתרגם גם: מוריד. ואפשר ג״כ לקיים את הגירסא המקורית, ואז יהיה
הרעיון על דרך איוב י״ד י״ב: ואיש שכב ולא יקום עד בלתי שמים לא יקיצו וגו׳. —
לג במשפט. ביום המשפט, כך נראה מן הפסוק הבא. והרעיון דומה לתהל׳ א׳ ה׳, אלא ששם הוא
לו מובע בצורה שלילית („על כן לא יקומו רשעים במשפט״). — לקוראיו בבטחה. תהל׳ קמ״ה
לז י״ח: לכל אשר יקראוהו באמת. — לעמוד... בכח. ע״ד דניאל א׳ ד׳: ואשר כח בהם לעמוד. —
ג תכן המזמור: פניה אל הנפש שתהלל את ה׳. גורל הצדיק והרשע. הצדיק יבטח
בה׳, ואם יפול יקום ויושע, והרשע יאבד לעד. — זמן חיבורו: אם כי המזמור מכיל רעיונות
כלליים על גורל הצדיק והרשע, דומה שהרהורים אלו נתעוררו בלב המשורר בקשר עם
מאורעות הזמן, אחר שהרשעים־הצדוקים יוסרו ע״י פומפיוס. גם הצדוקים־הפרושים סבלו
בשעת חירום זו, אבל היתה להם תקומה ותקוה שעוד מעט ישובו לקדמותם. התיאור מתאים
לשנים הראשונות שלאחר כבוש ירושלים ע״י פומפיוס, קרוב לשנות 63–60. —
א נפש[י]. בסורי וביווני: נפש. — זמרי. בפנים: זמרו. — לאל המהלל. השוה ש״ב

ב זַמְּרִי וְשִׁמְרִי מִשְׁמַרְתֵּךְ כִּי־טוֹב לֵאלֹהִים מִזְמוֹר בְּכָל־לֵבָב:
ג צַדִּיקִים יִזְכְּרוּ תָמִיד אֶת־יְיָ בְּתוֹדָה וְהִצְדִּיקוּ אֶת־מִשְׁפְּטֵי יְיָ:
ד לֹא יִמְאַס צַדִּיק מוּסַר יְיָ חֶפְצוֹ תָמִיד בַּיְיָ:
ה נִכְשַׁל הַצַּדִּיק וַיַּצְדֵּק אֶת־יְיָ נָפַל וַיַּרְא מַה־יַּעֲשֶׂה־לּוֹ אֱלֹהִים
ו יְצַפֶּה מֵאַיִן יָבֹא עֶזְרוֹ: תְּשׁוּעַת הַצַּדִּיקִים מֵאֵל יִשְׁעָם
לֹא תִשְׁכֹּן בְּבֵית הַצַּדִּיק חַטָּאת עַל־חַטָּאת:
ז יִפְקֹד תָּמִיד בֵּיתוֹ הַצַּדִּיק לְבַעֵר עַוְלָה בְּשִׁגְגָתוֹ:
ח יְכַפֵּר עַל־שְׁגִיאָה בְּצוֹם וִיעַנֶּה נַפְשׁוֹ וַיְיָ יְטַהֵר כָּל־אִישׁ חָסִיד וּבֵיתוֹ:
ט נִכְשַׁל רָשָׁע וַיְקַלֵּל חַיָּיו יוֹם הוּלְּדוֹ וְחֶבְלֵי אִמּוֹ:
י סָפָה חַטָּאת עַל־חַטָּאת בְּחַיָּיו נָפַל כִּי רָעָה מַפַּלְתּוֹ וְלֹא יוֹסִיף קוּם:
יא אָבְדַן הָרָשָׁע לָעַד וְלֹא יִזָּכֵר בִּפְקֹד [יְיָ] צַדִּיקִים:
יב זֶה חֵלֶק הָרְשָׁעִים לָנֶצַח וְיִרְאֵי יְיָ יָקוּמוּ לְחַיֵּי עוֹלָם
וְחַיֵּיהֶם בְּאוֹר יְיָ וְלֹא יִכְלוּ עוֹד:

ד שִׂיחַת שְׁלֹמֹה עִם־הַחֲנֵפִים |

ב כ״ב ד׳: מהלל אקרא ה׳. – ושמרי משמרתך. לפי קיטל. – בכל לבב. בכ״י אחדים:
ד בלב טוב. – מוסר. כך היה כנראה במקור העברי, והיווני טעה וקרא: מיוסר (παιδευόμενος), והוא ע״ד מוסר ה׳ בני אל תמאס (משלי ג׳ י״א). – חפצו תמיד ביי. בדיוק: חפצו תמיד נכח ה׳. הכוונה היא שהוא מיישר תמיד את רצונו למצות אלהים ומבטל רצונו מפני
ו רצון המקום. – תשועת הצדיקים. בפנים: אמת (ἀλήθεια), ופירליס מתקן תשועת (βοήθεια), על דרך ותשועת צדיקים מה׳ מעוזם (תהל׳ ל״ז ל״ט). ובזה יש המשך לפסוק
ח הקודם. – לא תשכן ... ע׳ איוב י״א י״ד. – ויענה נפשו. גיבהארדט מגיה ταπειώσει ψυχῆς (במקום νήστει ψυχήν .ד), ואחריו פירליס וקמיניצקי: ובענוי נפשו. ואין צורך
ט בהגהתם. – מפסוק ט׳ ואילך גורל הרשע בנגוד לגורל הצדיק. דומה שנכתב בהשפעת משלי כ״ד ט״ז: שבע יפול צדיק וקם ורשעים יכשלו ברעה. – ויקלל חייו. על דרך ירמ׳ כ׳
י י״ד ואילך, איוב ג׳ א׳–י״ב. – ספה חטאת על־חטאת. השוה ישע׳ ל׳ א׳: למען ספות חטאת על חטאת. – נפל ... שיעור הכתוב: נפל ולא יוסיף קום כי רעה מפלתו.
יב לרעיון השוה ישע׳ כ״ד כ׳, תהל׳ כ״ז ב׳ ועוד. – יקומו לחיי עולם. דניאל י״ב ב׳. –
ד שם המזמור: נראה שבמקור העברי היה: עם החנפים. למלה זו יש הוראה כפולה: חונפים וטמאים. ובאמת השתמש במזמור זה בשתי הוראותיה של מלה זו. – תכנו: הוא פונה נגד השופטים החנפים המתחסדים ושבע תועבות בלבם. תיאור פשעיהם. הוא מקלל את הצבועים הערומים. – זמן חיבורו: החנפים, הצדוקים, אוחזים ברסן הממשלה. ובכן נאמרו הדברים לפני כשלון אריסתובולוס בשנת 63, היינו בשנות 64–66, בימי שלטונו של אריסתובולוס השני. ולפי השערת וולהויזן החנף שבפסוק א׳ הוא אלכסנדר ינאי (103–76), כלו׳ המזמור נאמר בשנת 80 בקירוב. ואף־על־פי שהתיאור במזמור זה מתאים יותר לאלכסנדר ינאי, עד כמה שהוא ידוע לנו מספרי יוספוס (קדמ׳ י״ד ב׳ ועוד), מכל מקום קשה לשער שמזמור זה נכתב בזמן קדום כזה, שהרי כל יתר המזמורים לא נכתבו

לָמָּה חָנֵף בְּסוֹד חֲסִידִים תֵּשֵׁב   וְלִבְּךָ רָחֵק מִיָּהּ
ב וּבִמְזִמּוֹתָ[יךָ] תַּכְעִיס אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: מַרְבֶּה דְבָרִים מַרְבֶּה רְמָזִים מִכֹּל
ג קָשֶׁה בִדְבָרָיו לָדִין חַטָּאִים בְּמִשְׁפָּט: וְיָדוֹ בָרִאשׁוֹנָה בּוֹ כְּמוֹ בְקִנְאָה
ד וְהוּא יֶאְשַׁם בְּרֹב פְּשָׁעָיו וּבְהוֹלֵלוֹת: עֵינָיו אֶל־כָּל־אִשָּׁה לְלֹא הֶבְדֵּל
ה לְשׁוֹנוֹ תְּשַׁקֵּר בִּבְרִית שְׁבוּעָה: בַּלַּיְלָה וּבְמִסְתָּרִים יֶחֱטָא כְּמוֹ בְאֵין רוֹאֶה
וּבְעֵינָיו יִקְרֹץ לְכָל־אִשָּׁה בְּוַעֲדַת זְנוּת   יְמַהֵר לָסוּר לְכָל־בַּיִת בְּאוֹר פָּנִים כְּתָמִים:
ו הַשְׁמִידָה־נָּא אֱלֹהִים אֶת־הַמְהַקְּכִים
עִם־הַחֲסִידִים בְּחֹנֶף   יְכַל בְּשָׂרוֹ וְחַיָּיו בְּעֹנִי:
ז גַּלֵּה אֱלֹהִים מַעַלְלֵי אֲנָשִׁים חֲנֵפִים   לְלַעַג וּלְקֶלֶס [יִהְיוּ] מַעֲשָׂיו:
ח וְיַצְדִּיקוּ חֲסִידִים מִשְׁפַּט אֱלֹהֵיהֶם   בְּהִשָּׁמֵד חַטָּאִים מִלִּפְנֵי הַצַּדִּיק
ט [בְּהִשָּׁמֵד] הֶחָנֵף הַמְסַפֵּר חֹק בְּעָרְמָה: וְעֵינֵיהֶם בְּבֵית־אִישׁ שָׁלֵו כְּנָחָשׁ
י לְהַכְחִיד חָכְמַת רֵעֵהוּ בְּדִבְרֵי בְלִיַּעַל: דְּבָרָיו מִרְמָה לְבַצַּע תַּאֲוַת־אָוֶן
לֹא יִשְׁקֹט עַד־נֶצַח   לְהָפִיץ [אֲנָשִׁים] כִּיתוֹמִים:

אלא מזמן אריסתובולוס השני ואילך. ואפשר ג״כ שהחנף הוא רק טיפוס של צדוקי תקיף המשתלט על העם בנכליו ותחבולותיו, ולא אישיות מסוימה. —

א בסוד חסידים. המתרגם היווני, שמסר סוד במלה היוונית סנהדריון, קלע כנראה אל המטרה, כי הכונה לסנהדריה שבה היו הצדוקים מכריעים בימי אלכסנדר ינאי ואריסתובולוס השני. — החסידים או הקדושים הם חברי הסנהדריה הפרושים, כגון

ב ר׳ שמעון בן שטח בימי אלכסנדר ינאי והמלכה שלומית אלכסנדרה. — מרבה דברים מרבה רמזים. את הלשון הקשה ἐν σημειώσει מפרש דליטש מל׳ רמז, כמו בע׳ למשלי ו׳ י״ג: σημαίνει δὲ ποδί (=מולל ברגליו). הדבר מתאים אפוא לפ״ה ובעיניו יקרוץ וגו׳, וגם לענין הרמזים שבפסוק זה. ואפשר שגם בלשון מרבה דברים כלול ענין העגבנות כמו בפסוק ה׳ על דרך אל תרבה שיחה עם האשה. — קשה בדבריו. המפרשים מזכירים את דברי יוספוס (קדמ׳ ב׳ ט׳ י״א): הצדוקים מחמירים במשפט מכל יתר היהודים,

ג ואילו הפרושים היו מתונים בענשין (שם י״ג ט״ו). — וידו בראשונה בו. לשון דב׳ י״ג י׳: ידך תהיה בו בראשונה. — כמו בקנאה. ע׳ לעיל ב׳ כ״ד. — ובהוללות. זה מתאים לתיאור הניתן אצל יוספוס על ינאי אלכסנדר כעל איש שטוף זמה. אבל המשורר

ד מאשים בזה גם את הצדוקים שהיו בימיו. — עיניו אל־כל־אשה. ע׳ הערה הקודמת. — ללא הבדל. דליטש סובר שהלשון היווני ἄνευ διαστολῆς דורש מלוי: τῶν χειλέων, ומשמעו: בלא פתיחת שפתים, בלי הגה, בלא ביטוי. גם גייגר מפרש: בלא מבטא. לפי פירליס היה במקור: בלי פרישות, והיווני טעה וחשב שהוא ל׳ הפרש. ולדעתי כך היה באמת במקור:

ה בלי הפרש או: ללא הבדל. — ובעיניו יקרוץ. משלי ו׳ י״ג: קורץ בעיניו. לענין הרמזים ע׳ הערה לפ״ב. — בועידת זנות. דליטש המתרגם בועד זנות, מביא את לשון

ו המשנה: בית ועד יהיה לזנות (סוטה ט׳ ט״ו). — יכל בשרו. היחיד חוזר אל החנף

ח שבפ״א. וכמה מעברים יש כאן במזמור מרבים ליחיד. — המספר חק. השוה תהל׳ נ׳

ט ט״ז: ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי. — חכמת רעהו. על פי גייגר ודליטש. —

י לא ישקט עד־נצח. בפנים: ἕως ἐνίκησεν (=עד אשר ניצח). סבורני שבמקור היה עד

יא וַיָּשִׂים בַּיִת בִּגְלַל תַּאֲוַת־אָוֶן   כְּזָב בְּדַבְּרוֹ כִּי־אֵין רוֹאֶה וְשׁוֹפֵט:
יב וַיִּשְׂבַּע הַנְּבָלָה הַזֹּאת   וְעֵינָיו לְבַיִת אַחֵר
יג לְהַכְרִית בְּדִבְרֵי רָהַב: כִּשְׁאוֹל לֹא תִמָּלֵא נַפְשׁוֹ בְּכָל־אֵלֶּה:
יד יְיָ יְהִי חֶלְקוֹ בְּקָלוֹן לְפָנֶיךָ   צֵאתוֹ בַּאֲנָחוֹת וּבֹאוֹ בִמְאֵרָה:
טו יְיָ בְּעָמָל וּבְעֹנִי וּבְמַחְסוֹר חַיָּיו   שְׁנָתוֹ בִּתוּגָה וַהֲקִיצוֹ בְּבֶהָלוֹת:
טז תִּגָּזֵל שֵׁנָה מֵעַפְעַפָּיו בַּלָּיְלָה   יִכָּשֵׁל בְּכָל־פֹּעַל כַּפָּיו בִּכְלִמָּה:
יז בְּיָדַיִם רֵיקוֹת יָבֹא בֵיתָה   וּבֵיתוֹ יֶחְסַר כָּל־אֲשֶׁר יַשְׂבִּיעַ נַפְשׁוֹ:
יח–יט בְּאַלְמֹן וּשְׁכֹל שִׁיבָתוֹ עַד־בֹּא חֲלִיפָתוֹ:   יְפֻזַּר בְּשַׂר חֲנֵפִים לַחַיּוֹת
כ וְעַצְמוֹת רְשָׁעִים נֶגֶד הַשֶּׁמֶשׁ בְּחֶרְפָּה: עֵינֵי עֲרוּמִים יִקְּרוּ עֹרְבִים
כִּי הֵשַׁמּוּ בָּתֵּי אֲנָשִׁים רַבִּים בְּבוּז   וַיְפִיצוּם בְּעֶבְרָה:
כא וְלֹא זָכְרוּ אֱלֹהִים   וְלֹא יָרְאוּ אֱלֹהִים בְּכָל־אֵלֶּה
כב וַיַּכְעִיסוּ אֱלֹהִים וַיְנַאֲצֻהוּ:   הַכְרִיתֵם מִן־הָאָרֶץ
כג כִּי נַפְשׁוֹת תְּמִימִים הֶחֱנִיפוּ בַּחֲלָקוֹת: אַשְׁרֵי יִרְאֵי יְיָ בְּתֻמָּתָם
יְיָ יְפַלְּטֵם מֵאַנְשֵׁי מִרְמָה וְעַוְלָה   וְיַצִּילֵנוּ מִכָּל־מִכְשׁוֹל עָוֹן:
כד הַשְׁמִידָה אֱלֹהִים הָעוֹשִׂים כָּל־
תּוֹעֵבָה בְּזָדוֹן   כִּי שֹׁפֵט גָּדוֹל וְנוֹרָא יְיָ אֱלֹהֵינוּ בִּצְדָקָה:
כה יְהִי־חַסְדְּךָ יְיָ עַל־כָּל־אוֹהֲבֶיךָ:

ה מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה ׀

יְיָ אֱלֹהִים אוֹדֶה לִשְׁמְךָ בְּגִילָה   בְּתוֹךְ יוֹדְעֵי מִשְׁפְּטֵי צִדְקֶךָ:

נצח, והמתרגם קרא בטעות ניצח. הענין הוא על דרך ישע׳ נ״ז כ׳: והרשעים כים נגרש כי
יא–יג השקט לא יוכל. — כזב בדברו. ביוונית: בדבריו (ἐν λόγοις). — כי אין רואה.
יד יחז׳ ח׳ י״ב: כי אומרים אין ה׳ רואה אותנו. — כשאול. השוה משלי כ״ז כ׳: שאול
יח ואבדון לא תשבענה. — צאתו... הפסוק מושפע מדב׳ כ״ח י״ט. — באלמון ושכול.
השוה ישע׳ מ״ז ט׳: שכול ואלמון. המתרגם חשב בטעות שלפניו שתי מלים למושג אחד
(ἓν διὰ δυοῖν), ותרגם: בדידות של שכול, ואינו. — עד בוא חליפתו. לפי איוב י״ד
יט י״ד תרגמתי ἀνάληψις שאינו מצוי בתרגום הע׳. — יפזר בשר. הלשון יפזר שאינו מתקשר
היטב עם בשר, נגרם ע״י ועצמות רשעים. השוה תהל׳ קמ״א ז׳: נפזרו עצמינו (קמיניצקי). —
לחיות. הכאב גדול כפלים כי לא זכו לקבורה. השוה תהל׳ ע״ט ב׳ נתנו... בשר חסידיך
כ לחיתו ארץ. — בבוז. במקום הלשון ἐν ἀτιμίᾳ (=בחרפה, בבוז) שאינו מתאים, מגיה פירליס
כב–כג ἐν ἰταμίᾳ (=בזדון). — החניפו בחלקות. דניאל י״א ל״ב. — יפלטם מאנשי מרמה.
כה תהל׳ מ״ג א׳: מאיש מרמה ועולה תפלטני. — ויצילנו. המשורר כולל עצמו במפלגת
החסידים, כלומר הפרושים. — בברכה דומה לפכ״ה נסתיים תהל׳ ל״ג. —

ה תכן המזמור: ה׳ חומל על דל ורש. בטחון המשורר בה׳ המכלכל בטובו עולם
ומלואו. שבח מדת ההסתפקות. — זמן חיבורו. בשום לב למצב הנפש הכללי הבא לידי

ב כִּי אַתָּה טוֹב וְחַנּוּן מָנוֹס לַדָּל — בְּקָרְאִי אֵלֶיךָ אַל־תֶּחֱרַשׁ מִמֶּנִּי׃
ג כִּי לֹא־יִקַּח מַלְקֹחַ מֵאִישׁ גִּבּוֹר — וּמִי יִקַּח מִכֹּל אֲשֶׁר עָשִׂיתָ
ד וְאַתָּה לֹא נָתַתָּ׃ — כִּי אִישׁ וְחֶלְקוֹ אִתְּךָ בְּמֹאזְנַיִם
ה לֹא יוּכַל לְהוֹסִיף עַל־חָקְךָ אֱלֹהִים׃ — בְּצַר־לָנוּ נִקְרָא אֵלֶיךָ לְעֶזְרָה
וְאַתָּה אַל־תָּשֵׁב תְּחִנָּתֵנוּ — כִּי אַתָּה אֱלֹהֵינוּ׃
ו אַל־תַּכְבֵּד יָדְךָ עָלֵינוּ — פֶּן־נֶחֱטָא מִדֹּחַק׃
ז גַּם־אִם־לֹא תְשִׁיבֵנוּ לֹא נָסוֹג [מִמְּךָ] — אַךְ עָדֶיךָ נָבֹא׃
ח כִּי אִם־אֶרְעַב אֵלֶיךָ אֲשַׁוַּע אֱלֹהִים — וְאַתָּה תִּתֶּן־לִי׃
ט עוֹפוֹת וְדָגִים אַתָּה תְּכַלְכֵּל — בְּתִתְּךָ גֶּשֶׁם בַּעֲרָבוֹת לְהַצְמִיחַ עֵשֶׂב׃
י תָּכִין חָצִיר בַּמִּדְבָּר לְכָל־חָי — וְאִם־יִרְעֲבוּ אֵלֶיךָ יִשְׂאוּ פְּנֵיהֶם׃
יא מְלָכִים וְשָׂרִים וְעַמִּים אַתָּה תְּכַלְכֵּל
אֱלֹהִים — וּמִי תִקְוַת עָנִי וְאֶבְיוֹן אִם־לֹא אַתָּה יְיָ׃
יב וְאַתָּה תִשְׁמַע כִּי־מִי טוֹב וְסַלָּח בִּלְעָדֶיךָ — שַׂמֵּחַ נֶפֶשׁ עָנִי בִּפְתֹחֲךָ יָדְךָ בְּחֶסֶד׃
יג חֶסֶד אָדָם מִצָּעַר — וּלְמָחֳרָת וְאִם־יִשְׁנֶה [וְיִתֵּן]

גילוי במזמור זה בא ויטו אל המסקנה שהמזמור נכתב אחרי שנת 63: הפרושים הסתגלו כבר אל התנאים המדיניים החדשים. ואף־על־פי שהכביד עליהם עול הרומיים מכל מקום היו מרוצים מן המצב השולט שניתנה להם בו אפשרות לחיות בשלוה. המזמור נכתב לפי זה בשנות 55–63, כי בשנה האחרונה הורע המצב בעטין של נגישות שונות ע״י גאביניוס.—
ב מנוס לדל. או: משגב לדל, כמו בתהל׳ ט׳ י׳. — לדל. הפרושים היו ברובם
ג מדלת העם, ואילו הצדוקים היו אמידים בעלי נכסים. — כי לא יקח מלקח. השוה ישע׳ מ״ט כ״ד. — ואתה לא נתת. ובכן נצחון הרומים בא מאת אלהים, ואין להרהר אחר
ד מדותיו. — במאזנים. ע׳ תהל׳ ס״ב י׳, איוב ל״א ו׳. — לא יוכל להוסיף. בדיוק: לא ירבה להוסיף. — להוסיף. נכסים. — על חקך. על החק שאתה חלקת לבני אדם. חק כאן (השוה הטריפני לחם חקי, משלי ל׳ ח׳) החלק הקבוע והקצוב לאדם מאת אלהים. יתכן שבמקור העברי היה חקו, והיווני שינה והשתמש בכינוי של גוף שני בחשבו שחק כאן
ה ענינו משפט (κρῖμα σου), וע׳ בפט״ז ואילך. — אל תשב תחנתנו. או: אל תסיר
ו תפלתנו (כמו בתהל׳ ס״ו ב׳). — פן נחטא מדחק. לרעיון השוה תפלת שחרית: ואל
ז תביאנו... לידי נסיון. — גם־אם־לא תשיבנו. הוא מוסיף על הפסוק „השיבנו ה׳ אליך
ט ונשובה" (איכה ה׳ כ״א), ואומר: אף אם לא תשיבנו לא נרפה ממך. — עדיך נבא. תהל׳ ס״ה ב׳: עדיך כל בשר יבאו. על יסוד פ״ט ואילך משער קיטל שהמזמור נאמר בשנת בצרת, ואין ראיה מספיקה לדבר. — עופות ודגים... בערבות. פסוק קשה, כי מה ענין העשב בערבות לכלכלת דגים. ואם נקשר סוף פ״ט עם פ״י (כהצעת וויטו) יפגם המשקל בשני הפסוקים. לכך מסדר גרי בשיעור זה: בתתך גשם בערבות להצמיח עשב – תכין חציר במדבר לכל חי ועופות ודגים אתה תכלכל – ואם ירעבו אליך ישאו פניהם. — לרעיון שבפ״ט השוה
יג תהל׳ קמ״ח ט״ו–ט״ז, קמ״ז ט׳, איוב ל״א כ״ה–כ״ז. — פי״ג כך פירושו: חסד שבידו של אדם לעשות מצער הוא (ורק יום אחד זמנו) ואם ישנה חסדו אף ביום מחרת ויתן יש

יד גַּם־עַל־זֶה תִּתְפַּלָּא: אָמְנָם מַתְּנָתְךָ רַבָּה בְּחֶסֶד וּבִנְדִיבוּת
טו וַאֲשֶׁר מִבְטַחוֹ בְךָ לֹא־יַמְעִיט מַתָּן: עַל־כָּל־הָאָרֶץ חַסְדְּךָ יְיָ בִּנְדִיבָה:
טז אַשְׁרֵי הָאִישׁ יִפְקְדֶנּוּ אֱלֹהִים בְּמִדַּת סִפְקוֹ אִם יַעְדִּיף הָאִישׁ יֶחֱטָא:
יז דֵּי לוֹ חֹק־סִפְקוֹ בִּצְדָקָה וּבוֹ בִּרְכַּת יְיָ לְשֹׂבַע בִּצְדָקָה:
יח יִשְׂמְחוּ יִרְאֵי יְיָ בְּטוּב וְטוּבָתְךָ עַל־יִשְׂרָאֵל בְּמַלְכוּתְךָ:
יט בָּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ כִּי־הוּא מַלְכֵּנוּ:

ו בְּתִקְוָה לִשְׁלֹמֹה ׀
אַשְׁרֵי הָאִישׁ אֲשֶׁר לִבּוֹ נָכוֹן לִקְרֹא
בְּשֵׁם יְיָ בְּזָכְרוֹ שֵׁם יְיָ יִוָּשֵׁעַ:
ב מֵיְיָ דְּרָכָיו כּוֹנָנוּ וּמֵיְיָ אֱלֹהָיו מַעֲשֵׂי יָדָיו יִשָּׁמֵרוּ:
ג מֵחֶזְיוֹנוֹת חֲלֹמוֹת רָעִים לֹא תִבָּהֵל נַפְשׁוֹ בַּעֲבֹר נְהָרוֹת וּבִשְׁאוֹן יַמִּים לֹא יֶחֱרָד:
ד יָקוּם מִשְּׁנָתוֹ וִיבָרֵךְ שֵׁם יְיָ בְּשַׁלְוַת לִבּוֹ יְזַמֵּר לְשֵׁם אֱלֹהָיו:
ה וִיחַלֶּה אֶת־פְּנֵי יְיָ בְּעַד כָּל־בֵּיתוֹ וַיְיָ שׁוֹמֵעַ תְּפִלַּת כָּל־יְרֵא אֱלֹהִים:
ו וְכָל־מִשְׁאֲלוֹת־נֶפֶשׁ מְקַוֶּה אֵלָיו יְמַלֵּא יְיָ בָּרוּךְ יְיָ הָעוֹשֶׂה חֶסֶד לְאֹהֲבָיו בֶּאֱמֶת:

טז–יז לתמוה על מדת יכלתו. – הרעיון שבפסוקים ט״ז–י״ז דומה לכלל של שביל הזהב או הדרך
הממוצעת במוסר היוונים. טוב להתרחק משני הקצוות, והסתפקות במועט רחוקה גם מן
העושר גם מן העוני. הצורה המקראית לרעיון זה היא במשלי ל׳ ח׳–ט׳: ריש ועשר אל
טז תתן לי הטריפני לחם חקי פן אשבע וכחשתי... פן אורש וגנבתי. – אם יעדיף איש
יט יחטא. השוה הפתגם היווני: השפע מוליד את הזדון (משירת סולון). – ברוך כבוד ה׳.
פסוק הוא ביחז׳ ג׳ י״ב. – כי־הוא מלכנו. אפשר שרמז נגד המלכים מבית החשמונאים,
והוא רוצה להביע בזה את עמדתו השלילית לגבי המלוכה החילונית (וע׳ מזמור י״ז
בתחלתו ובסופו). –

ו שם המזמור: בתקוה (דליטש: עלי תקוה) לשלמה (מיוסד בפ״ח). – תכנו: על
ערך התפלה הנובעת מתוך בטחון חזק באלהים. – על יסוד פ״ג משער אני שהמזמור הוא
תפלת ערבית או תפלת השכבה, כעין תפלת השכיבנו או תפלת המפיל שלנו. – זמן חיבורו:
קרוב לזמנו של מזמור ה׳. הנימוקים לקביעת הכרונולוגיה דומים בשני המזמורים. –
ב–ג מיי דרכיו כוננו. תהל׳ ל״ז כ״ג: מה׳ מצעדי גבר כוננו. – בפנים: מחלומותיו
(αὐτοῦ), ונראה שכוונתו: אחרי החזיונות כשהיו בהם חלומותיו רעים לא תבהל נפשו. –
הלשון מזכיר את תפלת המפיל: ואל יבהלוני רעיוני וחלומות רעים, אלא ששם יש רעיונים
ד במקום חזיונות. – יקום משנתו... גם תוכן פסוק זה מתאים לתפלת ערבית (ע׳ לפסוק
הקודם), שגם בברכת המפיל נאמר: ותשכיבני לשלום ותעמידני לשלום. מזכירים בשעת
ה ההשכבה גם את היקיצה והקימה. – ויחלה... לשון זה (שמות ל״ב י״א ועוד) נמצא גם בב׳
כ״ב. מליצות כאלה מראות על אחדות הסגנון של המזמורים, וזה חשוב לפתרון השאלה, אם
ו המזמורים הם ממשורר אחד או ממשוררים אחדים. – ברוך יי. פסוק בפני עצמו, והוא
ברכה שבה רגיל המשורר לסיים את המזמורים הבודדים כנהוג בתהלים. –

ז לִשְׁלֹמֹה לְהָשִׁיב |

אַל־תִּרְחַק מִמֶּנּוּ אֱלֹהִים פֶּן־יִתְנַפְּלוּ עָלֵינוּ שׂוֹנְאֵינוּ חִנָּם׃
ב כִּי זְנַחְתָּם אֱלֹהִים בַּל־תִּרְמֹס רַגְלָם נַחֲלַת קָדְשֶׁךָ׃
ג אַתָּה כִּרְצוֹנְךָ יַסְּרֵנוּ וְאַל־תִּתֵּן [אוֹתָנוּ] לַגּוֹיִם׃
ד גַּם־כִּי תְשַׁלַּח דֶּבֶר אַתָּה תְצַוֵּהוּ עָלֵינוּ׃
ה כִּי רַחוּם אָתָּה וְלֹא תִקְצֹף לְכַלּוֹתֵנוּ׃
ו בִּשְׁכֹּן שִׁמְךָ בְּקִרְבֵּנוּ נִוָּשֵׁעַ וְלֹא יוּכַל לָנוּ גּוֹי׃
ז כִּי אַתָּה מְגִנֵּנוּ וַאֲנַחְנוּ נִקְרָאֶךָ
ח וְאַתָּה תַעֲנֵנוּ׃ כִּי אַתָּה תְרַחֵם עַם־יִשְׂרָאֵל לְעוֹלָם
ט וְלֹא תִזְנַח׃ וַאֲנַחְנוּ תַּחַת עֻלְּךָ עוֹלָם
י וְשֵׁבֶט מוּסָרְךָ׃ תְּכוֹנְנֵנוּ בְּעֵת יְשׁוּעָתֶךָ
לְרַחֵם בֵּית־יַעֲקֹב לְיוֹם אֲשֶׁר הִבְטַחְתָּ לָמוֹ׃

ח לַמְנַצֵּחַ לִשְׁלֹמֹה |

ז שם המזמור: אם נתרגם ἐπιστροφῆς ביחס השייכות היה צריך לקרא לו: מזמור תשובה (כך קמניצקי). אבל אין במזמור הזה זכר לתשובה במובן המצומצם של המושג. ומשום כך, כנראה, קורא דליטש: להשיב, כלו׳ להשיב גאון ישראל לקדמותו (ע׳ בסוף המזמור). — תכנו: בקשה שהפורענות שנגזרה על ישראל תבא מאת ה׳ ולא מיד השונאים. תפלה לישועת ישראל. — זמן חיבורו. האויבים רמסו את בית האלהים אבל יש תקוה להבא, כי המעשה הזה לא יבא עוד. ובכן נאמרו הדברים אחרי שנת 63, בה כבש פומפיוס את ירושלים ודרך בנעליו בקדש הקדשים, וכנראה סמוך לשנה זו. —
א שונאינו חנם. השונאים אותנו על לא חמס בכפינו. השונאים הם הרומיים שחללו
ב את בית המקדש ברמיסת נעלים. — כי זנחתם אלהים. אפשר היה לחשוב שהכוונה לצדוקים ולא לרומיים, אבל מסוף הפסוק ואילך נראה ברור שברומיים הכתוב מדבר. אם כן, זנחתם ענינו שהאלהים מואס בגוים בכלל, או מפני שהרומים עזבו את ירושלים אחרי כיבושה בשנת 63 ומסרו את השלטון הפנימי להורקנוס השני. המשורר מתאר אפוא את הדבר כאלו הרומים עשו זאת על כרחם. — בל־תרמס רגלם. ע׳ ב׳ ב׳. — נחלת קדשך. בית
ג המקדש (השוה תהל׳ ע״ח נ״ד). — כרצונך. בפנים: ברצונך. ונראה שכ״ף בבי״ת נתחלפה לו. — לרעיון השוה ש״ב כ״ד י״ד: נפלה נא ביד ה׳ כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפולה. —
ד תשלח דֶּבֶר. כך יש לתרגם ἀποστείλης θάνατον. ויש שהמלה ἀποστολή סתם משמעותה
ט דבר (ע״פ דליטש). — עלך. הכוונה לעול מלכות שמים. כ״ף הכינוי להדגיש היא באה: עול שלך ולא של הגוים, הרומיים. — עלך עולם. מלת עולם מפריעה ההמשך. ולפיכך סבור פירליס שעולם היא טעות בהכפלת המלה הדומה עולך, ואפשר שהמלה נשתרבבה מן הפסוק
י הקודם. — ליום אשר הבטחת למו. הסיום המשיחי הזה מקביל אל י״ז כ״א. נמצאת למד ששני המזמורים מחבר אחד להם. —
ח שם המזמור: הכתבת היוונית היא εἰς νῖκος=למנצח (כך מתרגם תיאודוטיון). — תכנו: האויב הולך וקרב. הפורענות העתידה לבוא תגלה את התועבות שעשו הרשעים

צְוָחָה וּתְרוּעַת מִלְחָמָה שָׁמְעָה אָזְנִי קוֹל שׁוֹפָר מַשְׁמִיעַ הֶרֶג וַאֲבַדּוֹן׃
ב קוֹל עַם־רַב כְּ[קוֹל] רוּחַ חֲזָקָה מְאֹד כְּסוּפַת אֵשׁ גְּדוֹלָה חֹלֶפֶת בַּמִּדְבָּר׃
ג–ד וָאֹמַרְתִּי בְלִבִּי אֵיפֹה־יִשְׁפְּטֵנוּ אֱלֹהִים׃ קוֹל שָׁמַעְתִּי בִּירוּשָׁלַםִ עִיר־הַקֹּדֶשׁ
ה נִשְׁבְּרוּ מָתְנַי מִשְׁמֹעַ׃ כָּשְׁלוּ בִרְכַּי חָרַד לִבִּי
ו רָחֲפוּ עַצְמוֹתַי כְּפִשְׁתָּה׃ אָמַרְתִּי יְיַשְּׁרוּ אָרְחוֹתָם בִּצְדָקָה׃
ז אָבִינָה לְמִשְׁפְּטֵי אֵל לְמִן־בְּרֹא
שָׁמַיִם וָאָרֶץ וְאַצְדִּיק אֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּטָיו אֲשֶׁר מֵעוֹלָם׃
ח גִּלָּה אֱלֹהִים חַטֹּאתֵיהֶם נֶגֶד הַשָּׁמֶשׁ וַתֵּדַע כָּל־הָאָרֶץ מִשְׁפְּטֵי־אֵל הַצַּדִּיקִים׃
ט בְּתַחְתִּיּוֹת סֵתֶר תּוֹעֲבוֹתֵיהֶם לְהַכְעִיס בֵּן עִם־אִמּוֹ וְאָב עִם־בִּתּוֹ נִגְאָלוּ׃
י נָאֲפוּ כָּל־אִישׁ אֶת־אֵשֶׁת רֵעֵהוּ וַיִּכְרְתוּ לָהֶם בְּרִית בִּשְׁבוּעַת הָאָלָה׃
יא קָדְשֵׁי אֱלֹהִים בָּזָזוּ כְּמוֹ בְּאֵין יוֹרֵשׁ [וְ]גוֹאֵל׃
יב רָמְסוּ מִזְבַּח יְיָ בְּכָל־טֻמְאָה וּבְנִדַּת־דָּם טִמְּאוּ קָרְבָּנוֹת כִּבְשַׂר־חֹל׃
יג לֹא הִנִּיחוּ חֵטְא אֲשֶׁר־לֹא־הִרְבּוּ
יד עֲשׂוֹת מִן־הַגּוֹיִם׃ לָכֵן מָסַךְ אֱלֹהִים בְּקִרְבָּם רוּחַ עִוְעִים

בקרב ירושלים. לאחרונה לוכד הצר את העיר, שופך דם בקרבה ומוליך בשבי את שרי הארץ. המשורר מצדיק עליהם את הדין. – זמן חיבורו: המצב דומה למצב שבמזמור ב'. פומפיוס כובש את העיר ומדכא את מפלגת הצדוקים. פה מתוארים מאורעות השנים 63–62. אך לעונש שנענש פומפיוס עצמו אין זכר במזמור זה. הזמן הוא א"כ של המזמור ז', היינו שנת 62, בקירוב. –

א צוחה. בפנים θλῖψιν = צרה, אבל בצרה לא שייך לומר שמעה אזני.
ג לדעתי היה במקור העברי צוחה והמתרגם קרא צרה מפני דמיון המלים. – ישפטנו.
ד הטי"ת בצירי, והמתרגם היווני קרא בטעות ישפטנו בטי"ת סגולה. – נשברו מתני.
ה יחז' כ"א י"א: שברון מתנים. – רחפו עצמותי. ירמ' כ"ג ט': רחפו כל עצמותי. בפסוקים
ו ד'–ה' יש השפעת ישע' י"ג ז'–ח', כ"א ג'–ד'. – אמרתי... מתחלה חשב המשורר שהעיר ירושלים מלאה צדק (א' ב'–ג') עד שה' הראהו את הרקבון המוסרי הפנימי של גדולי
ח–י העיר. – נגד השמש. ע' ב' א'. – האלה. כך מגיהים רייל־ג'יימס על דרך במדבר ה' כ"א (בשבועת האָלה), במקום האֵלה שקרא המתרגם במקור העברי, ומכאן ביוונית περὶ τούτων=על אֵלֶּה. אולם אין ראיה מוכיחה לתיקון היפה הזה. אמת, המלים על אלה מיותרות הן, אבל המשורר רגיל להשתמש בכגון זה גם במקומות אחרים לשם המשקל. –
יא בזזו. פירליס משער שבמקור העברי היה בזו, ומביא ראיה מיחז' כ"ב ח': קדשי בזית, אבל אין זה מתישב היטב עם הלשון כמו באין יורש וגואל, כי מזה יוצא דוקא שההוכחה היא מה שהצדוקים נטלו לעצמם שלא בצדק את השלטון בבית המקדש. ולפיכך השארתי
יב בזזו. – ובנדת־דם... לפי המשנה (נדה ד' ב') היו בנות הצדוקים מסתגלות בדיני טומאת
יג נדה אל הלכות הפרושים. נראה שהמשורר מפריז בתיאור תועבות שונאיו הצדוקים. – לא הניחו חטא. לפי פירליס היה במקור העברי לא הניחו חטא... על דרך הלשון (ע"ז י"ז א'): לא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. וכך גם בתרגומיהם של דליטש ורינובאנץ

טו וַיַּשְׁקֵם כּוֹס יֵין־חֹמֶר לְשִׁכָּרוֹן: וַיָּבֹא מִקְצֵה הָאָרֶץ אֶת־הַמַּכֶּה בְחָזְקָה
טז וַיְקַדֵּשׁ מִלְחָמָה עַל־יְרוּשָׁלַםִ וְאַרְצָהּ: שָׂרֵי הָאָרֶץ יָצְאוּ לִקְרָאתוֹ בְּשִׂמְחָה
אָמְרוּ לוֹ בְּרוּכָה דַרְכְּךָ לְכוּ בֹאוּ בְשָׁלוֹם:
יז יַשְּׁרוּ רְכָסִים לִפְנֵי בֹאוֹ פִּתְחוּ שַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַםִ
יח עַטְּרוּ חוֹמֹתֶיהָ: בָּא כְאָב אֶל־בֵּית בָּנָיו בְּשָׁלוֹם
יט וַיִּכּוֹנֵן אֲשֻׁרָיו בְּבִטְחָה רַבָּה: לָכֹד אַרְמְנוֹתֶיהָ וְחוֹמַת יְרוּשָׁלַםִ
כ כִּי אֱלֹהִים הֱבִיאוֹ בְּבִטְחָה בִּמְשׁוּגָתָם: הִשְׁמִיד שָׂרֵיהֶם וְכָל־חֲכַם עֵצָה
כא שָׁפַךְ דְּמֵי יוֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלַםִ כְּמֵי־נִדָּה: וַיֶּגֶל בְּנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם
כב אֲשֶׁר הוֹלִידוּ בְּטֻמְאָה: עָשׂוּ בְטֻמְאָתָם כַּאֲבוֹתֵיהֶם
חִלְּלוּ יְרוּשָׁלַםִ וְאֶת־הַמִּקְדָּשׁ לְשֵׁם
כג אֱלֹהִים: נִצְדַּק אֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּטָיו בְּקֶרֶב עַמֵּי הָאָרֶץ

יד (שפירליס לא ידע מהם). – מסך אלהים. ישע׳ י״ט י״ד: ה׳ מסך בקרבה רוח עועים. –
כוס יין־חמר. ע״פ קמיניצקי. והוא מעיד שבלשון οἴνου ἀκράτου (=יין לא מהול)
מוסרים הע׳ בתהל׳ ע״ה ט׳ את הלשון יין חמר. – לשכרון. שכרונו של אריסטובולוס השני
טו וסיעתו מן הצדוקים מתגלה במה שהם מסרו עצמם ביד הרומים וקוו לחנינה. – המכה
בחזקה. הוא פומפיוס שהיה עטור נצחונות מרובים. בארצות המזרח נתפרסמו ביחוד
נצחונותיו על מיתרידת מלך פונטוס, טיגראנס מארמניה והכיבושים במדינות הקרובות. –
טז שרי הארץ... עוד בדרכו מדמשק לא״י באו לקראת פומפיוס אנשי אריסטובולוס והביאו
לו מתנות יקרות (קדמ׳ י״ד ג׳). אריסטובולוס הבטיח למסור בידי פומפיוס את מפתחות שערי
ירושלים (שם ד׳ א׳ ועוד). מובן מעצמו שאריסטובולוס לא עשה זאת בשמחה, והמשורר
מגזים, כדרכו. ולדעת וויטו מוסבים הפסוקים האלה על מעשה הורקנוס וסיעתו. ובאמת גם
הם עשו כזאת וביתר שמחה קבלו את הרומים מאשר מפלגת אריסטובולוס. אף־על־פי כן
נראה שהמשורר מתכוון ליריביו הצדוקים ולא לפרושים שעמדו על צד הורקנוס. –
יז–יח ישרו רכסים. ישע׳ מ״ג ד׳, מ״ה ב׳. ודרך משל הוא. – ויכונן אשוריו. תהל׳ מ׳ ג׳:
כונן אשורי. ואפשר ג״כ לתרגם העמיד רגליו, כמו בתהל׳ ל״א ט׳: העמדת במרחב רגלי. –
יט בבטחה במשוגתם. בשתי המלים האלה מפליא המשורר לתאר מצד אחד את ההחלטה
הברורה של פומפיוס ותכניתו המחושבה מראש כהוגן לכבוש ולנצח, ומצד שני את הפקפקנות
שבלב אריסטובולוס, אם להאמין להבטחות הרומים ולהכנע מפניהם, או לצאת נגדם בחוק
כ יד. – השמיד שריהם. על הרציחות האכזריות של פומפיוס בעת כיבוש ירושלם ואחרי
לכידת העיר ע׳ קדמ׳ י״ד ד׳. – וכל־חכם עצה. הסנהדריה היתה בידי הצדוקים
כא מצדדי אריסטובולוס. – ויגל... גם בניו ובנותיו של אריסטובולוס הובאו בשבי לרומי (קדמ׳
כב י״ד ה׳). – כאבותיהם. כמו שעשו הצדוקים בדורות הקודמים, כגון בימי אלכסנדר ינאי. –
כג בקרב עמי הארץ. או: גויי הארץ. פירליס סובר שבמקור העברי היה כתוב עמי הארץ,
והכוונה היתה להדיוטות, כלו׳ לעמי הארץ לפי המובן התלמודי. את עמי הארצות הוא מזהה
עם הצדוקים (!), והנגוד לזה הם חסידי אלהים שבפסוק זה, היינו הפרושים. והשערה נדחית
היא. – בתמתם ככבשים. ἐν ἀκακίᾳ ὡς ἀρνία; בחילוף מקום המלים. וקמיניצקי מתרגם:
כשיות תמות. וגם זה אפשר, כי מדרך המתרגם למסור שמות תואר בצורת שם עצם עם ב׳

כד וַחֲסִידֵי אֱלֹהִים בְּתֻמָּתָם כִּכְבָשִׂים בְּתוֹכָם: מְהֻלָּל יְיָ הַשֹּׁפֵט כָּל־הָאָרֶץ בְּצִדְקָתוֹ:
כה וְהִנֵּה אֱלֹהִים הֶרְאִיתָנִי מִשְׁפָּטֶיךָ
בְּצִדְקָתֶךָ עֵינֵינוּ רָאוּ מִשְׁפָּטֶיךָ אֱלֹהִים:
כו הִצְדַּקְנוּ שִׁמְךָ הַנִּכְבָּד לְעוֹלָם כִּי אַתָּה אֱלֹהֵי הַצֶּדֶק
כז שֹׁפֵט יִשְׂרָאֵל בְּמוּסָר: הָשִׁיבָה אֱלֹהִים חַסְדְּךָ אֵלֵינוּ
כח וְרַחֵם עָלֵינוּ: כַּנֵּס נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל בְּחֵן וָחֶסֶד
כט כִּי אֱמוּנָתְךָ אִתָּנוּ: וַאֲנַחְנוּ הִקְשִׁינוּ עָרְפֵּנוּ
ל וְאַתָּה מְיַסְּרֵנוּ: אַל־תַּסְתֵּר פָּנֶיךָ מִמֶּנּוּ אֱלֹהֵינוּ
לא פֶּן־יְבַלְּעֵנוּ גוֹיִם בְּאֵין גּוֹאֵל: וְאַתָּה אֱלֹהֵינוּ מִקֶּדֶם
לב וְאֵלֶיךָ תִּקְוָתֵנוּ יְיָ: וַאֲנַחְנוּ לֹא־נָסוּר מִמֶּךָּ
לג כִּי טוֹבִים מִשְׁפָּטֶיךָ עָלֵינוּ: לָנוּ וּלְבָנֵינוּ הָרָצוֹן לְעוֹלָם
לד יְיָ מוֹשִׁיעֵנוּ בַּל־נָמוֹט עוֹלָם וָעֶד: מְהֻלָּל יְיָ בְּמִשְׁפָּטָיו בְּפִי־חֲסִידִים
וּבָרוּךְ יִשְׂרָאֵל לַיְיָ לְעוֹלָם:

ט לִשְׁלֹמֹה לְתוֹכֵחָה |

בִּהְלֹךְ יִשְׂרָאֵל בַּגּוֹלָה לְאֶרֶץ נָכְרִיָּה בְּסוּרָם מֵעַל יְיָ גֹּאֲלָם
ב גֹּרְשׁוּ מִן־הַנַּחֲלָה אֲשֶׁר נָתַן לָמוֹ יְיָ: בְּכָל־גּוֹי פְּזוּרֵי יִשְׂרָאֵל כִּדְבַר אֱלֹהִים
לְמַעַן תִּצְדַּק אֱלֹהִים בְּצִדְקָתְךָ עַל־
פְּשָׁעֵינוּ כִּי אַתָּה שֹׁפֵט צַדִּיק עַל־כָּל־עַמֵּי הָאָרֶץ:

כח השמוש (כגון ἐν ἀκακίᾳ). — כנס נדחי ישראל. תהל' קמ"ז ב': נדחי ישראל יכנס.
ל והשוה תפלת תקע בשופר בשמונה עשרה. — באין גואל. בדיוק: כמו באין גואל (ע'
לב בפי"א, וכן ט' א'). — כי טובים משפטיך. תהל' קי"ט ל"ט: כי משפטיך טובים. השוה גם
לג המאמר: חיב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה (ברכות נ"ד א'). — לנו ולבנינו
לד הרצון. רצון אלהים הוא לטובה לנו. — בפי חסידים. החסידים הם הפרושים המצדיקים
את הדין על כשלון הצדוקים. —

ט שם המזמור: המלה ἔλεγχος שבכתבת משמעה גם תוכחת גם מַצפון. הכוונה היא פה כנראה לשני המושגים גם יחד. מכיון שכל מעללי אנוש תלויים בבחירתו החפשית (ד') וממילא במצפון, שהוא השופט הפנימי של האדם, הרי יש מקום לתוכחת, מה שאין כן לפי דעת שוללי הרצון החפשי. — תכנו: משפטי ה' צדקו תמיד הן ביחס ליחידים והן ביחס לאומה כלה. האדם מחונן בבחירה חפשית וגורלו מסור לידו. — זמן חיבורו: הרעיון של הצדקת הדין (ב') מתאים לזמן שלאחר שנת 63. הפרושים השלימו עם המצב החדש שנוצר אחרי כיבוש ירושלים ע"י הרומים. בשנת 55 תקף גאביניוס את הסנהדריה והשלטון העצמי הפנימי של היהודים. לזה אין רמז במזמור ט'. ולכן יש לקבוע את זמן המזמור בשנים 55—62. —

ב בכל־גוי פזורי ישראל. תפוצת ישראל היתה גדולה כבר בראשית התקופה החליניסטית. לקבוץ נדחי ישראל מתפלל כבר בן־סירא (כ"א כ"ו). השוה גם מאמר הסיבילה

ג כִּי־לֹא יִסָּתֵר מִדַּעְתְּךָ כָּל־פּוֹעֵל אָוֶן — וּצְדָקוֹת חֲסִידֶיךָ לְפָנֶיךָ יְיָ
ד וְאֵיפֹה יִסָּתֵר אֱנוֹשׁ מִדַּעְתְּךָ אֱלֹהִים: — מַעֲשֵׂינוּ בִּבְחִירָתֵנוּ וּבְשָׁלְטוֹן נַפְשֵׁנוּ
לַעֲשׂוֹת צֶדֶק וָעָוֶל בְּפֹעַל כַּפֵּינוּ — וּבְצִדְקָתְךָ תִּבְחַן בְּנֵי אָדָם:
ה הָעוֹשֶׂה צְדָקָה גּוֹנֵז לוֹ חַיִּים מִיְיָ — וְהָעֹשֶׂה עָוֶל יְחַיֵּב נַפְשׁוֹ לְשַׁחַת
ו כִּי מִשְׁפְּטֵי יְיָ בְּצֶדֶק עַל־אִישׁ וָבָיִת: — אֶת־מִי תָחֹן אֱלֹהִים אִם־לֹא הַקֹּרְאִים אֶל־יְיָ
תְּטַהֵר בִּפְשָׁעִים נֶפֶשׁ מוֹדָה וּמִתְוַדָּה — כִּי־לָנוּ בֹשֶׁת הַפָּנִים עַל־כָּל־(אֵלֶּה):
ז וּלְמִי תִסְלַח חֲטָאִים אִם־לֹא לַחוֹטְאִים — צַדִּיקִים תְּבָרֵךְ
וְאַל־תֵּפֶן לַאֲשֶׁר פָּשָׁעוּ — וְטוּבְךָ עַל־חַטָּאִים בְּהִנָּחֲמָם:
ח וְעַתָּה אַתָּה אֱלֹהִים — וַאֲנַחְנוּ עַמְּךָ אֲשֶׁר אָהַבְתָּ
רְאֵה וְרַחֵם אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל — כִּי־לְךָ אֲנָחְנוּ
וְאַל־תִּכְלָא רַחֲמֶיךָ מִמֶּנּוּ — פֶּן־יִתְנַפְּלוּ עָלֵינוּ:
ט כִּי אַתָּה בָחַרְתָּ בְּזֶרַע אַבְרָהָם מִכָּל־הַגּוֹיִם — וְשַׂמְתָּ שִׁמְךָ עָלֵינוּ יְיָ
י וְאַל־תֶּרֶף לְעוֹלָם: — בְּרִית כָּרַתָּ לַאֲבוֹתֵינוּ עָלֵינוּ
יא וַאֲנַחְנוּ נְקַוֶּה אֵלֶיךָ בִּתְשׁוּבַת נַפְשֵׁנוּ: — לַיְיָ הָרַחֲמִים עַל־בֵּית יִשְׂרָאֵל לְעוֹלָם וָעֶד:

ג היהודית ג׳ רע״א: כל־ארץ וכל־ים ממך מלאו. — פסוק ג׳ הוא כעין הקדמה לפסוק שלאחריו:
פה נרמז הרעיון שאף אם האדם הוא בעל בחירה חפשית לעשות כחפץ לבו, ידיעת אלהים
כוללת גם את רצונו, על דרך מאמרם ז״ל: הכל צפוי והרשות נתונה (אבות ג׳ ט״ו). גם
ד במאמר זה משולבים שני הענינים, הידיעה האלהית הכוללת והבחירה החפשית. — ב ב ח י ר ת נ ו.
כבר הכיר גייגר שלמלה היוונית (ἐκλογῇ) מתאימה המלה העברית בחירה. ואע״פ שהיא מלה
מאוחרת כבר השתמשו בה כנראה בתקופה קדומה. ביסודם מאוחרים, כלו׳ שנודעו לנו רק
ממקורות מאוחרים, יש גם בפסוק הבא. אגב, יש להעיר שלפי יוספוס (מלח׳ ב׳ ח׳ י״ד)
זוהי אחת הפלוגתות שבין הצדוקים והפרושים, שהראשונים מחייבים בהחלט את הבחירה
(גם שם המלה היוונית ἐκλογῇ) והאחרונים מיחסים חלק ממעשי האדם לה׳ וחלק לו עצמו.
מכאן נראה שהפרושים דוקא מדגישים ביותר את ענין הבחירה החפשית, וממילא אין
לסמוך הרבה על יוספוס, ובפרט אחר שגם את החילוקים האחרים שבין הכתות לא מסר
בדיקנות יתרה. — ו ב צ ד ק ת ך. גם המשך המשנה הכל צפוי והרשות נתונה (ע׳ לעיל) הוא: ובטוב
ה העולם נידון (וע׳ פ״ז). — פסוק ה׳ מצטיין בסגנונו המאוחר. — ג ו נ ז ל ו ח י י ם. ע״פ פירליס
המביא סמוכין מחגיגה י״ב ב׳ גנזי חיים, ות״י לדב׳ ל״א ט״ז: תשמתך תהוי גניזא בגנזי חיי
עלמא. ות״י לש״א כ״ה כ״ט: ותהי נפשא דרבותי גניזא בגנז חיי עלמא. - י ח י י ב נ פ ש ו.
ו ע״פ דליטש ופירליס. — ה ק ו ר א י ם א ל י י. ע׳ ב׳ ל״ו. — מ פ ש ע י ם. במקום בפשעים. המתרגם
החליף גם כאן (ע׳ ז׳ ג׳) את אותיות השמוש. — כ י ל נ ו ב ש ת ה פ נ י ם. בדיוק: כי בשת לנו
ולפנינו, מה שלא יתכן בעברית. והשוה דניאל ט׳ ז׳: ולנו בשת הפנים. והמתרגם החליף ה״א של
ח הפנים בב׳, והוסיף ו׳ וקרא ובפנים. — ו א ל ת כ ל א ר ח מ י ך מ מ נ ו. ע״פ רינובאנך המסתייע
ט בתהל׳ מ׳ י״ב. —פ ן י ת נ פ ל ו ע ל י נ ו. ע׳ ז׳ א׳. — ו א ל ת ר ף. על דרך תהל׳ קל״ח ח׳: מעשי
ידיך אל תרף. וכך אני מקיים את הגירסא שבכ״י (οὐ καταπαύσῃ) (וכן דליטש: ואל תרפה לעולם).—

י בְּנְגִינוֹת לִשְׁלֹמֹה ׀

אַשְׁרֵי הַגֶּבֶר יִפְקְדֶנּוּ יְיָ בְּתוֹכֵחָה — וַיָּסוּר מִדֶּרֶךְ רָעָה בְּשֵׁבֶט [מוּסָר]
ב לְהִטָּהֵר מֵחַטָּאָה לְבִלְתִּי הַרְבּוֹת: — הַנּוֹתֵן גֵּווֹ לַמַּכִּים יִטְהָר
ג כִּי טוֹב יְיָ לְסֹבְלֵי מוּסָר: — כִּי יְיַשֵּׁר אָרְחוֹת צַדִּיקִים
וְלֹא יְעַוֵּת בְּתוֹכֵחָה — וְחֶסֶד יְיָ עַל־אֹהֲבָיו בֶּאֱמֶת:
ד וַיְיָ יִזְכֹּר עֲבָדָיו בְּרַחֲמִים — כִּי עֵדוּת בְּחֹק בְּרִית עוֹלָם
ה עֵדוּת יְיָ עַל־דַּרְכֵי אֲנָשִׁים בִּפְקֻדָּה: — צַדִּיק וְיָשָׁר אֲדוֹנֵינוּ בְּמִשְׁפָּטָיו לְעוֹלָם
ו וְיִשְׂרָאֵל יְהַלֵּל שֵׁם יְיָ בְּרִנָּה: — וַחֲסִידִים יוֹדוּ בִּקְהַל־עָם
ז וְהָעֲנִיִּים יָחֹן אֱלֹהִים בְּשִׂמְחַת יִשְׂרָאֵל: — כִּי־טוֹב וְרַחוּם אֱלֹהִים לָעַד
ח וּקְהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל יְפָאֲרוּ שֵׁם יְיָ: — לַייָ הַיְשׁוּעָה לְבֵית יִשְׂרָאֵל לְשִׂמְחַת עוֹלָם:

יא לִשְׁלֹמֹה לְתִקְוָה ׀

תִּקְעוּ בְצִיּוֹן שׁוֹפַר תְּרוּעַת־קֹדֶשׁ — הַשְׁמִיעוּ בִירוּשָׁלַםִ קוֹל מְבַשֵּׂר

י שם המזמור: אין ספק ששמו בנגינות (וכן דליטש), שהרי לשם זה מתאים גם בע׳ (תהל׳ ו׳, נ״ד, נ״ה, ס״א, ע״ו). — תכנו: הערך החיובי של היסורין, הבאים למרק עונותיו של אדם ולהחזירו למוטב. — זמן חיבורו: מפני הטעמים שניתנו למזמור הקודם יש לקבוע את הזמן לשנות 55—63. —

א אשרי הגבר. השוה תהל׳ צ״ד י״ב ואיוב ה׳ י״ז, וע׳ משלי י״ג י״א—י״ב. — ויסור. ἐκυκλώθη=יסוב, וכן דליטש. אולם דומה שהמתרגם החליף ב׳ בר׳. זוהי גם השערת קמיניצקי, אלא שהוא מבטל דעתו מפני דעת פירליס ומתרגם: ויחזור, לפי הלשון

ב—ד חזר בתשובה.—למכים. εἰς μάστιγας. וכן בע׳ לישע׳ נ׳ ו׳. — עדות בחק. כמו עדות ביהוסף שמו (תהל׳ פ״א ו׳). הרעיון הוא שסימני השגחת אלהים אפשר למצא גם במתן תורה גם במעללי אנוש. ללשון השוה דה״א ט״ז י״ז: ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית

ו עולם. — החסידים והעניים. הם הפרושים. — וקהלות ישראל. ממה שכתוב כאן συναγωγαί (משמעו ג״כ בתי כנסיות) רצו אחדים למצוא ראיה שהמזמורים האלה הושרו בבהכ״נ,

ח ואין זו ראיה מוכיחה. — ליי הישועה. כך הוא תרגום τοῦ Κυρίου שבראש הפסוק. —

יא שם המזמור: אפשר לתרגם εἰς προσδοκίαν: לתוחלת, ליחל (דליטש), לתקוה (רינובאנץ) — תכנו הוא משיחי: אלהים עומד להשיב את שיבת ציון. ירושלים מתנערת מאבלה. מזמור זה יש לו דמיון גדול לנבואות ישעיהו השני, ומקביל לספר ברוך ד׳ ל״ו, ה׳ ט׳ (על היחס בין הספרים האלה ע׳ רייל־ג׳יימס). — זמן חיבורו: יש שרצו למצוא במזמור זה רמזים לנצחונותיו של אלכסנדר ינאי. אבל מלך זה צדוקי היה, ונצחונותיו לא היו עלולים לעורר שמחה רבה בלב הפרושים אויביו בנפש. יותר נראה שבכלל אין שום מאורע מסוים מקביל למזמור זה, והתקוה המובעה בו היא תקוה משיחית סתם, כמו במזמור המשיחי י״ז. מפאת המצב הכללי מתאים המזמור הזה לשנות 55—63, כמו המזמורים הקודמים.—

א בפקדתם. ביום פקודתם. ופקודה זו לטובה היא (כמו בפ״ו). ופירליס חושב שהמלה הזאת נתגלגלה לכאן מסוף פ״ו ושצ״ל: ἐν σκορπισμῷ αὐτῶν=בתפוצתם. —

ב כִּי רִחַם אֱלֹהִים אֶת־יִשְׂרָאֵל בִּפְקֻדָּתָם: עִמְדִי יְרוּשָׁלַםִ עַל־הַמִּצְפֶּה וּרְאִי אֶת־בָּנָיִךְ
ג מִמִּזְרָח וּמִמַּעֲרָב נִקְבְּצוּ יַחְדָּו לַיְיָ: מִצָּפוֹן יָבֹאוּ לְשִׂמְחַת אֱלֹהֵיהֶם
ד מֵאִיִּים מִמֶּרְחָק קִבְּצָם אֱלֹהִים: הָרִים רָמִים הִשְׁפִּיל לְמִישׁוֹר לָמוֹ
ה הַגְּבָעוֹת נָסוּ מִפְּנֵי בוֹאָם: הַיְּעָרוֹת הֵצַלּוּ לָהֶם בְּעָבְרָם
ו כָּל־עֲצֵי־בֹשֶׂם הִצְמִיחַ לָהֶם אֱלֹהִים: לְמַעַן יַעֲבֹר יִשְׂרָאֵל בִּפְקֻדַּת כְּבוֹד
ז לִבְשִׁי יְרוּשָׁלַםִ בִּגְדֵי תִפְאַרְתֵּךְ הָכִינִי לְבוּשׁ קָדְשֵׁךְ [וֵאלֹהֵיהֶם:
כִּי אֱלֹהִים דִּבֶּר טֹבוֹת עַל־יִשְׂרָאֵל לְעוֹלָם וָעֶד:
ח יַעַשׂ יְיָ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר עַל־יִשְׂרָאֵל וִירוּשָׁלַםִ יָקֵם יְיָ אֶת־יִשְׂרָאֵל בְּשֵׁם כְּבֹדוֹ:
ט לַיְיָ הַחֶסֶד עַל־יִשְׂרָאֵל לְעוֹלָם וָעֶד:

יב עַל לְשׁוֹן רְשָׁעִים ׀

יְיָ הַצִּילָה נַפְשִׁי מֵאִישׁ רָע וּבְלִיַּעַל מִלְּשׁוֹן רָשָׁע וְרָכִיל
ב הַמְדַבֶּרֶת כְּזָבִים וּמִרְמָה: בְּרֹב תַּהְפֻּכוֹת דִּבְרֵי לְשׁוֹן אִישׁ־רָע
ג כְּאֵשׁ בְּתַבְעֵרָה תְּלַהֵט־גֹּרֶן: מְזִמָּתוֹ לְבָעֵר בָּתִּים בִּלְשׁוֹן־שָׁקֶר
לִכְרֹת עֲצֵי מָשׂוֹשׂ בְּלַהֲטֵי־רֶשַׁע לְהַרְגִּיז בָּתִּים בְּזָדוֹן בְּמִלְחֶמֶת [שִׂפְתֵי נִרְגָּנִים:
ד הַרְחִיקָה אֱלֹהִים מִן־הַתְּמִימִים שִׂפְתֵי
רְשָׁעִים מְבֹהָלוֹת וְתִפָּזַרְנָה עַצְמוֹת הַנִּרְגָּנִים מִפְּנֵי יִרְאֵי יְיָ

ג–ד **מצפון... מאיים.** השוה תהל׳ ק״ז ג׳. — התיאור שבפ״ד לקוח מישע׳ מ׳ ג׳–ד׳. —
ה–ו **היערות הצלו.** השוה ברוך ה׳ ח׳. — **בפקודת כבוד אלהיהם.** כבוד ה׳ הוא כינוי לשכינה ושכיח בישעיה השני. והשוה לכאן ברוך ד׳ ל״ז, ה׳ ו׳–ז׳. —
יב **תכן המזמור:** המלשינים מביאים בסכנה את הצדיקים בהוציאם עליהם דבה רעה. המשורר מתפלל שה׳ יגן על חסידיו מפני לשון הרשעים. המזמור מזכיר בתכנו את התפלה ולמלשינים בשמונה עשרה. — **זמן חיבורו:** השלטון נמצא עוד בידי הרשעים, כלו׳ הצדוקים המסוכנים לפרושים. הזמן הוא אפוא לפני כשלון אריסתובולוס ב׳, ובכן אחרי שנת 69, שבה מתה שלומית אלכסנדרה ואריסתובולוס הגיע לשלטון, וקודם שנת 63 שבה נלכדה ירושלים ע״י פומפיוס. להקדים את המזמור לימי אלכסנדר ינאי אין הכרח. —
ב **כאש בתבערה תלהט גרן.** בפנים: ὥσπερ ἐν λαῷ πῦρ ἀνάπτον καλλονὴν αὐτοῦ (=כאשר בעם אש תלהט יפיו), ואין לזה שום מובן. לדעתי יש לנסח: ὥσπερ ἐν δαλῷ πῦρ ἀνάπτον ἅλωνα (השערות אחרות ע׳ גיבהארדט במבוא להוצאתו
ג 78). — **מזמתו.** במקום παροικία (=שְׁכֵנוּת), שאינו מתישב בהמשך זה, אני מגיה: παρανομία (=מזמה). השוה הע׳ לתהל׳ ל״ז ז׳. — **לכרות עצי משוש בלהטי־רשע.** ע״פ דליטש. ההשואה של לשון רע לאש בוערת נמצאת גם בתהל׳ ק״כ ד׳, גחלי רתמים. וע׳ משלי כ״ו כ״א: פחם לגחלים ועצים לאש ואיש מדנים לחרחר ריב, ושם ט״ז כ״ז: איש בליעל כורה רעה ועל שפתיו כאש צרבת. — **בזדון.** במקום παρανόμως
ד–ה παρανόμους (וולהויזן). — **ותפזרנה עצמות.** ע׳ ד׳ י״ט. — **נפש שלוה... עושה**

בְּאֵשׁ לֶהָבָה תְּכַלֶּה לְשׁוֹן רֹגֵל מִפְּנֵי

ה חֲסִידִים׃ יִשְׁמֹר יְיָ נֶפֶשׁ שְׁלֵוָה שׂוֹנֵאת מִרְעִים

ו וִיאַשֵּׁר יְיָ אִישׁ עוֹשֶׂה שָׁלוֹם בְּבֵיתוֹ׃ לַיְיָ הַיְשׁוּעָה לְיִשְׂרָאֵל עַבְדּוֹ לָעַד

וְיִתַּמּוּ הַחַטָּאִים יַחְדָּו מִפְּנֵי יְיָ וַחֲסִידֵי יְיָ יִנְחֲלוּ אֵת אֲשֶׁר־דִּבֶּר יְיָ׃

יג לִשְׁלֹמֹה מִזְמוֹר נֶחָמַת צַדִּיקִים ׀

יְמִין יְיָ הִסְתִּירַתְנוּ יְמִין יְיָ חָשְׂכָה אוֹתָנוּ׃

ב זְרוֹעַ יְיָ הִצִּילַתְנוּ מֵחֶרֶב עֹבֶרֶת מִכָּפָן וּמִמּוֹת חַטָּאִים׃

ג חַיּוֹת רָעוֹת עָלוּ עֲלֵיהֶם בְּשִׁנֵּיהֶן טָרְפוּ בְשָׂרָם

ד וּבְמַתַלְּעוֹתֵיהֶן גָּרְמוּ עַצְמוֹתָם׃ וּמִכָּל אֵלֶּה פְּדָנוּ יְיָ׃

ה נִבְהַל הַצַּדִּיק בִּגְלַל פְּשָׁעָיו פֶּן־יִסָּפֶה עִם־הָרְשָׁעִים׃

ו כִּי נוֹרָאָה תְּבוּסַת הָרָשָׁע אַךְ־בַּצַּדִּיק לֹא תִפְגַּע אַחַת מִכָּל־אֵלֶּה׃

ז כִּי־לֹא תִשְׁוֶה תּוֹכַחַת הַצַּדִּיקִים בְּשִׁגְגָתָם וּתְבוּסַת הָרְשָׁעִים׃

ח בִּמְעַט יְוֻסַּר צַדִּיק פֶּן־יִשְׂחַק הָרָשָׁע לַצַּדִּיק׃

ט כִּי יוֹכִיחַ צַדִּיק כְּאֵת־בֶּן־אַהֲבָה וּמוּסָרוֹ כְּ[מוּסַר] בְּכוֹר׃

י כִּי יָחוּס יְיָ עַל־חֲסִידָיו וְיִמְחֶה פְשָׁעֵיהֶם בְּתוֹכֵחָה׃

יא כִּי חַיֵּי הַצַּדִּיקִים לָעַד וְהַחַטָּאִים יֵלְכוּ לָאֲבַדּוֹן

שלום. הפרושים רגילים לתאר את הצדוקים כאוהבי קטטות וקשים לבריות (ע׳ קדמ׳ י״ג

ו י׳ ה׳–ו׳). — את אשר דבר ה׳. בדיוק: את הבטחות ה׳. —

יג תכן המזמור: הצדיקים ניצלו מן הפורענות הכללית. אלהים מנסה את הצדיקים מתוך אהבה לזמן מה, והרשעים יאבדו לנצח. — זמן חיבורו: אחר הצרות התכופות שסבלו היהודים בימי כבוש ירושלים ע״י הרומים (החיות הרעות בפ״ג) בא זמן של שקט, ורק הרשעים, היינו הצדוקים, נשמדו. הזמן הוא סמוך לשנת 63, כי זכר המאורעות עוד חי, וממילא בשנות 60–63 בקירוב. —

ב הסתירתנו. בכינוי רבים (לפי הסורי, וביווני יחיד). — מחרב עברת. השוה ויק׳ כ״ו ו׳: וחרב לא תעבור בארצכם, יחז׳ י״ד י״ז: חרב תעבור בארץ. — מכפן. הרעב היה בירושלים בעת מצור פומפיוס ובכלל בימי המלחמה. — וממות חטאים. הרשעים

ג מתים לפני זמנם (ע׳ תהל׳ נ״ה כ״ד: לא יחצו ימיהם). — חיות רעות. הרומים. —

עלו עליהם. מפני שבעיקר היו בירושלים אנשי אריסתובולוס, והרומים עלו עליהם,

ה כלו׳ על ירושלים, לתפוש אותה. — הצדיק. εὐσεβής במקום ἀσεβής=החוטא (וולהויזן). —

ז כי לא תשוה. על ההבדל שבין עונש הצדיק והרשע מדבר המשורר בפרטות ג׳ ה׳

ח ואילך. — במעט. ἐν περιστολῇ=בכסות, במעטה, ואין לזה מובן. בתרגומי נשענתי על

ט פירליס המשער כי המתרגם קרא במעטה במקום במעט. — בן־אהבה. בן יחיד (השוה ברא׳

יא כ״ב ב׳, ובזכר׳ י״ב י׳ מקביל היחיד לבכור). — חיי הצדיקים לעד... דניאל י״ב ב׳:

יב וְלֹא יִמָּצֵא עוֹד זֵכֶר לָמוֹ׃ וְעַל־הַחֲסִידִים רַחֲמֵי יְיָ
וְעַל־יְרֵאָיו חַסְדּוֹ׃

יד תְּהִלָּה לִשְׁלֹמֹה ׀

נֶאֱמָן יְיָ לְאֹהֲבָיו בֶּאֱמֶת לְסֹבְלֵי מוּסָרוֹ׃
ב לַהוֹלְכִים בְּצִדְקַת חֻקּוֹתָיו בַּתּוֹרָה צִוָּה לָנוּ לְחַיּוּתֵנוּ׃
ג חֲסִידֵי יְיָ יִחְיוּ־בָהּ לְעוֹלָם עֵדֶן יְיָ עֲצֵי הַחַיִּים חֲסִידָיו׃
ד מַטָּעָם שֹׁרֶשׁ לָעַד לֹא יִנָּתְשׁוּ כָּל־יְמֵי הַשָּׁמָיִם׃
ה–ו כִּי־חֵלֶק אֱלֹהִים וְנַחֲלָתוֹ יִשְׂרָאֵל׃ וְלֹא־כֵן הַחַטָּאִים וְהָרְשָׁעִים
ז אֲשֶׁר אָהֲבוּ יוֹם בְּחֶבְרַת חַטֹּאתָם׃ בִּמְעַט סִרְחוֹן חֶמְדָּתָם
ח וְלֹא זָכְרוּ אֶת־הָאֱלֹהִים׃ כִּי דַרְכֵי הָאֲנָשִׁים גְּלוּיִים לְפָנָיו תָּמִיד
ט וַיֵּדַע חַדְרֵי לֵבָב טֶרֶם הֱיוֹתָם׃ לָכֵן נַחֲלָתָם שְׁאוֹל וְחֹשֶׁךְ וַאֲבַדּוֹן
י וְלֹא יִמָּצְאוּ בְּיוֹם חֲנוֹת צַדִּיקִים׃ וַחֲסִידֵי יְיָ יִירְשׁוּ חַיִּים בְּשִׂמְחָה׃

טו מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה בְּשִׁיר ׀

בְּצָרָתָה לִי קָרָאתִי שֵׁם יְיָ קִוִּיתִי לִישׁוּעַת אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְנִצַּלְתִּי

יב אלה לחיי עולם ואלה לחרפות ולדראון עולם. — ועל החסידים רחמי יי. השוה תפלת שמו"ע: ועל החסידים... יהמו נא רחמיך ה׳. —

יד תכן המזמור: הצדיקים הם עצי חיים בגן ה׳ ותקותם לעד. גורל הרשעים כשלון וכליון. — זמן חיבורו: אחרי סערות המלחמה התבצרו הצדיקים־הפרושים מחדש והם מלאי תקוה לעתיד. המצב מתאים לשנות 60–63, כמו המזמור הקודם. —

ב–ג צוה לנו לחיותנו. ויק׳ י"ח ה׳: אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. — בה. בתורה. ויש מוסרים בו, כלו׳ באלהים. החיים האלה הם נצחיים. המשורר מטעים תכופות את אמונתו בתחית המתים. הצדוקים כפרו, כידוע, בתחית המתים. — עצי החיים.

ד באליגוריה יפה זו יש רמז לעץ החיים בגן עדן. — מטעם. הענוים הם מטע ה׳ (ישע׳ ס"א

ו ג׳). — אהבו יום. לשון זה מזכיר את הסיסמה של מצדדי אפיקורס: carpe diem (=תפוס, השתמש ביום), כלו׳ מהר ליהנות מן החיים בטרם יעברו. החיים האלה בהשואה לחיים הנצחיים, אל „כל ימי השמים", אינם אלא כיום אחד. הצדוקים נהנים מן החיים עלי אדמות ומהתלים בפרושים „שמצערין עצמם בעוה"ז ולעוה"ב אין להם כלום" (אבות דר"נ סוף ה׳). —

ח בחברת חטאתם. בחברתם החוטאת (מופשט במקום מוחש). — דרכי האנשים גלויים. תהל׳ קי"ט קס"ח: כי כל דרכי נגדך. — טרם היותם. או: היותו, כלו׳ הלב. לרעיון השוה ירמ׳ א׳ ה׳: בטרם אצרך בבטן ידעתיך וגו׳. —

טו שם המזמור הוא לפי פ"ג. — תכנו: המשורר מודה לה׳ על נס הישועה. הרשעים יאבדו לעד ואין שארית להם. — זמן חיבורו: מפאת התכן יש לקבוע את זמנו בין השנים 60 - 63, כמו המזמורים הקודמים. —

א–ב בצרתה לי קראתי. תהל׳ ק"כ א׳. — בפ"ב יש רמזים של התנגדות לשלטון

ב כִּי תִקְוָה וּמָנוֹס לַדַּלִּים אַתָּה אֱלֹהִים: כִּי מִי יַעְצָר־כֹּחַ אֱלֹהִים אִם־לֹא יוֹדֶה־לְּךָ בֶּאֱמֶת

ג וּמַה־יּוּכַל אֱנוֹשׁ אִם־לֹא יוֹדֶה לְשִׁמְךָ: מִזְמוֹר חָדָשׁ בְּשִׁיר בְּשִׂמְחַת לֵבָב

נִיב שְׂפָתַיִם בִּכְלִי לָשׁוֹן נָאוָה בִּכּוּרֵי שְׂפָתַיִם מִלֵּב חָסִיד וְצַדִּיק:

ד עוֹשֶׂה אֵלֶּה לֹא־יִמּוֹט לְעוֹלָם מִפְּנֵי הָרָעָה לַהֶבֶת אֵשׁ וְעֶבְרַת רְשָׁעִים בַּל־תִּגַּעְנָה־בּוֹ:

ה כַּאֲשֶׁר יֵצֵא מִלִּפְנֵי יְיָ עַל־הַחַטָּאִים לְהַשְׁמִיד כָּל־יְקוּם רְשָׁעִים:

ו–ז כִּי־אוֹת אֱלֹהִים עַל־הַצַּדִּיקִים לִישׁוּעָה: כָּפָן וְחֶרֶב וּמָוֶת רְחוֹקִים מִן־הַצַּדִּיקִים

ח כִּי־יָנוּסוּ כִּרְדוּפֵי דֶבֶר מִפְּנֵי הַחֲסִידִים: וְאֶת־הָרְשָׁעִים יִרְדְּפוּ וְיַשִּׂיגוּם

ט וְלֹא יִמָּלְטוּ פּוֹעֲלֵי אָוֶן מִמִּשְׁפַּט יְיָ: כְּמוֹ מִמְלֻמְּדֵי מִלְחָמָה יִתָּפֵשׂוּ

י כִּי־תָו הַמַּשְׁחִית עַל־מִצְחָם: וְנַחֲלַת הַחַטָּאִים אֲבַדּוֹן וְחֹשֶׁךְ

יא וּפִשְׁעֵיהֶם יִרְדְּפוּם עַד־שְׁאוֹל תַּחְתִּיָּה: נַחֲלָתָם לֹא תִמָּצֵא לִבְנֵיהֶם

יב כִּי הַחַטָּאִים יַחֲרִיבוּ בָּתֵּי חַטָּאִים: וְיֹאבְדוּ רְשָׁעִים בְּיוֹם־דִּין יְיָ לְעוֹלָם

יג כִּי יִפְקֹד אֱלֹהִים אֶת־הָאָרֶץ בְּמִשְׁפָּטוֹ: וְיִרְאֵי יְיָ יְרֻחֲמוּ בָהּ

וְיִחְיוּ בְּחֶסֶד אֱלֹהֵיהֶם וּרְשָׁעִים יֹאבְדוּ לְעוֹלְמֵי עַד:

טז תְּהִלָּה לִשְׁלֹמֹה לְעֶזְרַת חֲסִידִים]

בְּנוּם נַפְשִׁי [הִרְחַק] מִיְיָ כִּמְעַט נִכְשַׁלְתִּי בְּתַרְדֵּמַת יְשֵׁנִים רָחוֹק מֵאֱלֹהִים:

ב כִּמְעַט הֶעֶרְתָה לַמָּוֶת נַפְשִׁי קָרְבָה לְשַׁעֲרֵי שְׁאוֹל עִם־הַפּוֹשְׁעִ]ים]:

המקבים. המשורר אינו מאמין באפשרותו של קיום שלטון ישראל זולת מלכות המשיח. —
ג–ד ומזמור חדש. ע׳ ג׳ א׳. — עושה אלה לא ימוט לעולם. תהל׳ ט״ו ה׳. — אות
אלהים. מעין יחז׳ ט׳ ד׳. פירליס מביא את האגדה לשמות ט׳ ד׳: אמר לו הקב״ה לגבריאל
לך ורשום על מצחם של צדיקים תיו של דיו שלא ישלטו בהם מלאכי חבלה, ועל מצחם של
ז רשעים תיו של דם כדי שישלטו בהם מלאכי חבלה (שבת נ״ה א׳). — כרדופי דבר. אני
ט–י מגיה λοιμοῦ=דבר, מגפה (במקום λιμοῦ=רעב). — תו־המשחית. ע׳ פ״ו. — ופשעיהם
ירדפום. יש כאן פירצוף הפשע הרודף אחר האיש כמוסר כליות ואינו נותן לו מנוחה כמו
יא הארִיניות, אלילות הנקמה, בטראגידיה היוונית. — נחלתם לא תמצא לבניהם. תקותו
זו לא נתקיימה, כי האריסטוקראטיה הצדוקית הגבירה את השפעתה בסוף ימי בית שני. —

טז שם המזמור: תהלה (או: שיר, דליטש) לשלמה. המלים לעזרת (או לישועת)
חסידים נוספו ע״פ פ״ג. — תכנו: בהתרחק נפש הצדיק מאלהים הוא ברחמיו יעורר
אותה מתרדמתה ויחזירה אליו. המשורר מבקש מאלהים סיוע חמרי ומוסרי גם להבא. — זמן
חיבורו: תכן המזמור מתאים למצב הרוחות בשנות 57—63, ודומה בזה למזמורים הקודמים. —

א בנום נפשי. הציור של הנפש הנרדמת בשעה שהגוף ער שכיח אצל פילון
האלכסנדרי. — בנום — בתרדמת. רינובאנץ מעיר שתרדמה יותר משינה ושינה
ב יותר מתנומה. — הערתה נפשו למות. ישע׳ נ״ג י״ב. פירליס מעיר שגם החלק
השני של הפסוק עם הפושעים הושפע מן הלשון שבישע׳ (שם) ואת פושעים נמנה
(ע׳ לפ״ה). — קרבה. בדיוק: קרובה. לפי פירליס קרא המתרגם קרובה במקום קרבה. —

ג בְּסוּר נַפְשִׁי מֵיְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לוּלֵא יְיָ עֲזָרַנִי בְּחַסְדּוֹ לְעוֹלָם:
ד עוֹבְרַנִי כְּמוֹ [בְּ]דָרְבַן־סוּס לְמִשְׁמַרְתּוֹ מוֹשִׁיעִי וְעוֹזְרִי בְּכָל־עֵת הִצִּילָנִי:
ה אוֹדְךָ אֱלֹהִים כִּי סְמַכְתַּנִי לִישׁוּעָה וְלֹא מְנִיתַנִי עִם־הַפּוֹשְׁעִים לַשַּׁחַת:
ו אַל־תָּסֵר חַסְדְּךָ מִמֶּנִּי אֱלֹהִים וְאֶת־זִכְרְךָ מִלִּבִּי עַד־מָוֶת:
ז חַזְּקֵנִי אֱלֹהִים מִפֶּשַׁע רָע וּמִכָּל־אִשָּׁה רָעָה מַכְשִׁילַת פֶּתִי
ח וְאַל־יְפַתֵּנִי יְפִי אִשָּׁה חוֹטֵאת וְכָל־הַמִּתְמַכֵּר לְחַטַּאת־אָוֶן:
ט מַעֲשֵׂי יָדַי כּוֹנְנָה לְפָנֶיךָ וּפְעָמַי שְׁמֹר בְּזִכְרוֹנֶךָ:
י לְשׁוֹנִי וּשְׂפָתַי הַלְבִּישָׁה דִּבְרֵי־אֱמֶת עֶבְרָה וְחֵמָה בְּעֵרָה הַרְחִיקָה מִמֶּנִּי:
יא תְּלוּנָה וְקֹצֶר רוּחַ בְּצָרָה הַרְחֵק מִמֶּנִּי וְאִם־אֶחֱטָא תְּיַסְּרֵנִי לְמַעַן אָשׁוּב:
יב בְּחֵן וָחֶסֶד סְמֹךְ לִבִּי בְּאַמֶּצְךָ נַפְשִׁי דֵּי־לִי הַמַּתָּן:
יג–יד כִּי אִם־לֹא תְאַמֵּץ מִי יִשָּׂא מוּסָר בְּעֹנִי: בְּהוּסַר הַנֶּפֶשׁ דֵּי סַרְחוֹנָהּ
טו תְּנַסֶּנּוּ בִּבְשָׂרוֹ וּבִמְצוּקַת רֵישׁ: אִם־יַעֲמֹד צַדִּיק בְּאֵלֶּה יְרֻחַם מֵאֵת יְיָ:

יז מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה בְּשִׁיר לַמֶּלֶךְ ׀
יְיָ אַתָּה־הוּא מַלְכֵּנוּ לְעוֹלָם וָעֶד כִּי בְךָ אֱלֹהִים תִּתְהַלֵּל נַפְשֵׁנוּ:

ג–ה בסור נפשי. זהו הנמשל אל משל השינה. – ולא מניתני עם הפושעים. ע׳
ו לפ״ב. – זכרך מלבי. שמירת זכר ה׳ בלב האדם היא הערות, ההפך לתנומה ותרדמה
ז שבפ״א. – חזקני אלהים מפשע. כלו׳ תן לי את הכח החזק להתגבר על הפשע.
המתרגם לא הבין זאת ומסר: ἐπικράτησόν μου (=התחזק עלי. משול בי). – מפשע רע.
יתכן שהמתרגם קרא רע במקום רב (השוה תהל׳ י״ט ד׳ ונקיתי מפשע רב). – אשה רעה.
ח הוא החטא שבו מאשים המשורר את יריביו הצדוקים (ד׳ ד׳ ועוד). – המתמכר לחטאת־
י און. או ביתר דיוק: הנכנע תחת חטאת און (דליטש). וחמה בערה. θυμὸν ἄλογον
(=חמה אוילית), וכך מתרגם דליטש: וחרון נמהר. קמיניצקי: וחמת סכל. כמעט אין לי
ספק שהמתרגם לא הבין את המלה בערה־בוערת, על דרך וחמתו בערה בו (אסתר א׳ י״ב),
יא וחשב שזה מלשון בער, כמו איש בער (תהל׳ צ״ב ז׳). – תיסרני למען אשוב. בדיוק:
יב ביסרך לתשובה. – די לי המתן. או: הנתון, כלו׳ אסתפק במועט הניתן לי מאת אלהים,
יד בניגוד לתלונה וקוצר רוח שבפסוק הקודם, שהיא הקובלנה באין מדת הסתפקות. – די
סרחונה. בפנים: ביד סרחונו, שנתחלף לו די ביד, ואח״כ הוסיף ב׳ השמוש. – סרחון
כאן במובן חטא, ואם נקרא סרחונו הכונה לאיש החוטא. –
יז שם המזמור: ע׳ שמו של מזמור ט״ו. – תכנו: ה׳ לבדו הוא המושל ומלך ישראל,
ומשיח בן דוד ישלוט בשם ה׳. הרשעים תפשו את השלטון בחזקת היד, וה׳ הענישם בידי זרים.
התיאור של תועבות הזרים בארץ. המצוקה גדולה. תפלת המשורר לביאת המשיח ולתקון עולם
במלכות שדי. – זמן חיבורו: אריסתובלוס השני שלקח את השלטון בזרוע נענש ע״י הרומים.
שריו הובלו בשבי לרומי ושם הלכו אחרי מרכבת הנצחון של פומפיוס (פי״א ואילך). הזמן הוא א״כ
אחרי שנת 61 שבה חגג פומפיוס ברומי את נצחונותיו שנחל בארצות המזרח. אולם לצרות שבאו
על ישראל בימי גאביניוס 55–57 אין עוד זכר. ובכן המזמור המשיחי הזה נכתב בשנות 57–60. –
א אתה הוא מלכנו. בפסוק זה המכיל את יסוד התיאוקראטיה הפרושית פותח

ב וּמָה עֵת חַיֵּי־אֱנוֹשׁ עֲלֵי־אֲדָמוֹת כְּחֶלְדּוֹ כֵּן מִבְטַחוֹ בּוֹ:
ג וַאֲנַחְנוּ נִבְטַח בְּאֵל מוֹשִׁיעֵנוּ כִּי גְבוּרַת אֱלֹהֵינוּ לְעוֹלָם בְּרַחֲמִים
ד וּמַלְכוּת אֱלֹהֵינוּ לָעַד עַל־הַגּוֹיִם בְּמִשְׁפָּט: אַתָּה יְיָ בָּחַרְתָּ בְדָוִד לְמֶלֶךְ עַל־יִשְׂרָאֵל
וְאַתָּה נִשְׁבַּעְתָּ־לוֹ עַל־זַרְעוֹ עַד־עוֹלָם כִּי־לֹא תִכָּרֵת מַמְלַכְתּוֹ לְפָנֶיךָ:
ה וּבַעֲוֹנוֹתֵינוּ קָמוּ עָלֵינוּ חַטָּאִים וַיִּתְנַפְּלוּ עָלֵינוּ וַיַּדִּיחֻנוּ
אֲשֶׁר־לֹא הִבְטַחְתָּ לָמוֹ הֵמָּה לָקְחוּ בְחָזְקָה וְלֹא קִדְּשׁוּ שִׁמְךָ הַנִּכְבָּד:
ו וַיָּשִׂימוּ [בְרֹאשָׁם] הוֹד מַלְכוּת בִּגְבְהָם וַיַּחֲרִיבוּ אֶת־כִּסֵּא דָוִד בִּשְׁאוֹן תְּרוּעָה:
ז וְאַתָּה אֱלֹהִים תַּשְׁפִּילֵם וְתִקַּח זַרְעָם מִן־הָאָרֶץ
ח בְּקוּם עֲלֵיהֶם אִישׁ נָכְרִי לְעַמֵּנוּ: כְּחַטֹּאתֵיהֶם תְּשַׁלֵּם לָהֶם אֱלֹהִים
ט כְּמַעַלְלֵיהֶם יִמָּצֵא לָמוֹ: לֹא יְחָנֵּם אֱלֹהִים
יְבַקֵּשׁ זַרְעָם וְלֹא יְנַקֶּה אֶחָד מֵהֶם:
י וְנֶאֱמָן יְיָ בְּכָל־מִשְׁפָּטָיו אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה בָּאָרֶץ:
יא הֵשַׁם הָרָשָׁע אַרְצֵנוּ מִיּוֹשְׁבֶיהָ הִשְׁמִיד נַעַר וְזָקֵן וּבְנֵיהֶם יַחְדָּו:
יב בַּחֲרוֹן אַפּוֹ שִׁלְּחָם עַד־מַעֲרָב וְשָׂרֵי הָאָרֶץ [עָשָׂה] לְקַלָּסָה וְלֹא חָמָל:

המשורר וגם מסיים את המזמור המשיחי הזה ליתר חיזוק. פסוק זה משמש ג״כ תכנית מדינית
של הפרושים בהתנגדותם למלכות החשמונאים. עצם הרעיון נמצא גם בתפלת שמו״ע: ומלוך
ב אתה ה׳ לבדך. וע׳ ישע׳ ל״ג כ״ב. — כחלדו... הבטחון שאדם ישים בכחותיו של עצמו
אינו גדול ממדת חייו של האדם על הארץ. ומכאן אפסות שלטון החשמונאים הנשען על
ג כחות אנושיים. — ואנחנו. כלו׳ הפרושים. המגמה המדינית באה לידי ביטוי בלשון ומלכות
אלהינו, בניגוד למלכות החשמונאים שהיא מלכות אנושית. — על הגוים. מלכות שדי היא
ה מלכות כללית גם בזמן גם במקום. — חטאים... לקחו בחזקה. הכוונה לחשמונאים,
וביחוד לאריסטובלוס השני, שלקח בחזק יד את רסן השלטון בידו. — וידיחנו. כבר
בימי אלכסנדר ינאי ברחו הרבה מן הפרושים למדינות הקרובות, וכך היה בודאי גם לאחר
ו התמלכותו של אריסטובולוס. — וישימו [בראשם] הוד מלכות. יהודה אריסטובולוס
הראשון, ואפשר כבר יוחנן הורקנוס בסוף ימיו, שם בראשו כתר מלכות נגד דעת הפרושים
שהתנגדו לכך, בטענם שכסא המלוכה נועד למלך המשיח „ועל כסאו לא ישב זר״. בטענה
דומה יוצאים הפרושים לפני פומפיוס אצל יוספוס קדמ׳ י״ד ג׳ ב׳. וע׳ גיטין ס״ו א׳. —
הוד מלכות. ἐν δόξῃ יש לקשר עם βασίλειον, שכן רגיל המתרגם להשתמש בכגון זה,
בשם עצם עם ב׳ השמוש. ובכן: הוד מלכות. וכך תרגם גם דליטש. — בשאון תרועה.
בשאון במקום בגאון שבפנים (ע׳ עמוס ב׳ ב׳). השערה זו של פירליס נמצאת אצל דליטש. —
ז תשפילם. העתיד רומז לירידה המודרגה של הצדוקים בימי המשורר אחר כשלונם הגדול
ח בשנת 63 של כבוש ירושלים ע״י פומפיוס. — איש נכרי. פומפיוס. — ולא ינקה אחד
ט מהם. בני אריסטובולוס הב׳ מתו מיתה חטופה. — השם הרשע. על רציחות פומפיוס
יב בירושלים ע׳ ח׳ כ׳. — בחרון אפו. בפנים: ἐν ὀργῇ κάλλους αὐτοῦ = בחרון יפיו.
לפני המתרגם היתה א׳ מטושטשת שנשתיירה הימנה רק הי׳ העליונה וקרא יפיו במקום אפו
(ע׳ קיטל). — שלחם עד מערב. ע׳ ב׳ ו׳, ח׳ כ״א. — ושרי הארץ לקלסה.
אריסטובולוס ובניו הובאו לרומי כשבוים (קדמ׳ י״ד ד׳ ה׳, ה׳ ד׳, ו׳ א׳ ומלחמ׳ א׳ ז׳,

יג כְּנָכְרִי עָשָׂה הַצַּר גַּאֲוָה   וְלִבּוֹ זָר מֵאֱלֹהֵינוּ:
יד וְכָל־אֲשֶׁר עָשָׂה בִּירוּשָׁלָֽם   כַּ[עֲשׂוֹת] הַגּוֹיִם בְּעָרֵיהֶם לֵאלֹהֵיהֶם:
טו וַיַּחֲזִיקוּ בָהֶם בְּנֵי־בְרִית בְּתוֹךְ עֵרֶב הַגּוֹיִם   וְלֹא הָיָה בָהֶם עוֹשֶׂה חֶסֶד וֶאֱמֶת בְּתוֹךְ־
טז נָסוּ מִפְּנֵיהֶם אֹהֲבֵי קְהִלּוֹת חֲסִידִים   כְּצִפֳּרִים חָרְדוּ מִמְּעוֹנָם: [יְ]רוּשָׁלָֽם:
יז תָּעוּ בַמִּדְבָּר לְהַצִּיל נַפְשָׁם מֵרָעָה   וַתִּיקַר בְּעֵינֵי הַגּוֹלָה נֶפֶשׁ מֻצָּלָה מֵהֶם:
יח בְּכָל־הָאָרֶץ נָפוֹצוּ עַל־יְדֵי הָרְשָׁעִים   כִּי כָלְאוּ הַשָּׁמַיִם מֵהַמְטִיר עַל־הָאָרֶץ:
יט נִסְכְּרוּ מַעְיְנוֹת תְּהוֹם עוֹלָם מֵהָרִים רָמִים   כִּי לֹא־הָיָה בָהֶם עוֹשֶׂה צְדָקָה וּמִשְׁפָּט:
כ מִשָּׂרָם עַד־דַּלַּת הָעָם בְּכָל־פֶּשַׁע   הַמֶּלֶךְ בְּעָוֺן
וְהַשּׁוֹפֵט בְּמֶרִי   וְהָעָם בְּחַטָּאת:
כא הַבִּיטָה יְיָ וְהָקֵם לָהֶם מַלְכָּם בֶּן־דָּוִד   לַמּוֹעֵד אֲשֶׁר חָזִיתָ אֱלֹהִים
כב לִמְלֹךְ עַל־יִשְׂרָאֵל עַבְדֶּךָ:   וְאַזְּרֵהוּ חַיִל לִמְחֹץ רוֹזְנֵי עָוֶל
מַהֵר יְרוּשָׁלַיִם מִגּוֹיִם   אֲשֶׁר יִרְמְסוּ[הָ] לַשַּׁחַת:

ח׳ ו׳). — לקלסה. לדעת המפרשים יש כאן רמז למה שאריסתובולוס וביתו נאלצו ללכת אסורים בזיקים אחרי מרכבת הנצחון של פומפיוס בשנת 61 (קדמ׳ י״ד ד׳ ה׳). — ולא חמל. המשורר מתרגז על פומפיוס שחלל את כבוד עם ישראל ע״י הבזיון שעשה לאריסתובולוס
יג וב״ב. — כנכרי. היווני קרא: בנכר (ἐν ἀλλοτριότητι). — עשה... גאוה. תהל׳ ל״א
יד כ״ד. — וכל אשר עשה בירושלים. הכוונה לחילול בית המקדש ע״י פומפיוס שנכנס לקדש הקדשים מה שאסור היה להדיוטות, ורק לכה״ג הותר פעם אחת בשנה. ופומפיוס התנהג כמו שעושים הגוים במקדשיהם. יש כאן האשמה לפומפיוס, אבל אפשר להצדיקהו
טו שהוא היה נכרי ולא ידע איך להתנהג בירושלים. — ויחזיקו בהם בני ברית... נראה שהכוונה היא למפלגת הורקנוס השני שעל צדו עמדו האדומיים ובראשם אנטיפטר אבי הורדוס. המשורר אינו הוגה חבה יתרה גם למפלגה זו של אוהבי הרומים. נראה שהוא גופו היה בן מפלגה אחרת שהופיעה לפני פומפיוס ודרשה לסלק גם את אריסתובולוס וגם את הורקנוס ולהחזיר את המצב של שעבוד שהיה לפני החשמונאים, כמובן אל שלטון הרומים. אפשר גם כן שהמשורר שב בזה לזמן שכרת אריסתובולוס ברית עם פומפיוס (ע׳ ח׳ ט״ז ואילך), ואז הציק לפרושים שהיו אנוסים לעזוב את הארץ כבימי אלכסנדר ינאי (קדמ׳ י״ג י״ד ב׳). — בני ברית בתוך ערב. הושפע כנראה מיחז׳ ל׳ ה׳: וכל הערב...
יז–יח ובני ארץ הברית. — כי כלאו השמים... התיאור של הבצרת נרמז כבר לעיל ב׳ ט׳.
יט–כ ללשון השוה חגי א׳ י׳ כלאו השמים מטל. — והעם בחטאת. כאן בא לידי ביטוי מצדו של המשורר הפרושי הבחילה ב„עם הארץ״ השכיחה בתלמוד. עכ״פ רואים מכאן שלא כל
כא העם עמד לצד הפרושים כמו שרגילים לחשוב על פי יוספוס. — הביטה ה׳. ראה את המצב הנוכחי. המשורר אינו מרוצה גם מהורקנוס וסיעתו שאליה נסתפחו אח״כ האדומים (אנטיפטר). ובכן יש רק מוצא ומפלט אחד — מלכות שדי, היא מלכות המשיח. — חזית. εἴδες (לפי כ״י אחדים). פירליס מתרגם: למועד אשר יעדת (ש״ב כ׳ ה׳), ולפי זה היה במקור יעדת והמתרגם קרא ידעת οἶδες, (לפי כ״י אחרים). ובאמת אפשר לקרא גם
כד אשר ידעת לפי זכר׳ י״ד ז׳ והיה יום אחד הוא יודע לה׳. — כל יקומם. ע׳ ט״ו ה׳. —

כג בְּחָכְמָה וּבִצְדָקָה יְדִיחַ חַטָּאִים מִן־הַנַּחֲלָה | וִישַׁבֵּר גְּאוֹן רָשָׁע כִּכְלִי יוֹצֵר׃
כד בְּשֵׁבֶט בַּרְזֶל יָרֹעַ כָּל־יְקוּמָם | וְיַשְׁמִיד עַמֵּי בְלִיַּעַל בְּאִמְרֵי־פִיו׃
כה בְּגַעֲרוֹ יָנוּסוּ גוֹיִם מִפָּנָיו | וְיוֹכִיחַ חַטָּאִים עַל־הֶגְיוֹן לִבָּם׃
כו וִיקַבֵּץ עַם־קֹדֶשׁ | אֲשֶׁר יַנְחֵהוּ בִּצְדָקָה
כז וְיִשְׁפֹּט שִׁבְטֵי עַם־נִקְדַּשׁ לַיְיָ אֱלֹהָיו׃ | וְלֹא יִתֵּן לְעַוְלָה לִשְׁכָּן־עוֹד בְּתוֹכָם
וְלֹא יָגוּר אִתָּם כָּל־אִישׁ יוֹדֵעַ רָע | כִּי יַכִּירֵם אֲשֶׁר כֻּלָּם בְּנֵי אֱלֹהֵיהֶם׃
כח וִיחַלְּקֵם לְשִׁבְטֵיהֶם בָּאָרֶץ | וְגֵר וְנָכְרִי לֹא יָגוּר אִתָּם עוֹד׃
כט–ל יָדִין עַמִּים וְגוֹיִם בְּחָכְמַת צִדְקָתוֹ סֶלָה׃ | וְלוֹ עַמֵּי גוֹיִם אֲשֶׁר יַעַבְדֻהוּ תַּחַת עֻלּוֹ
וְאֶת־יְיָ יְכַבֵּד לְעֵינֵי כָל־הָאָרֶץ | וִיטַהֵר יְרוּשָׁלַיִם בִּקְדֻשָּׁה כְּמִקֶּדֶם׃
לא וְיָבֹאוּ גוֹיִם מִקְצֵה הָאָרֶץ לִרְאוֹת כְּבוֹדוֹ | נוֹשְׂאִים מִנְחָה בָּנֶיהָ הָעֲיֵפִים
לב וְלַחֲזוֹת תִּפְאֶרֶת יְיָ אֲשֶׁר פֵּאֲרָהּ אֱלֹהִים׃ | וְהוּא מֶלֶךְ צַדִּיק מְלֻמַּד עֲלֵיהֶם מֵאֵת אֱלֹהִים
וְאֵין עַוְלָה בְתוֹכָם בְּיָמָיו | כִּי כֻלָּם קְדוֹשִׁים וּמַלְכָּם מְשִׁיחַ יְיָ׃
לג כִּי־לֹא יִבְטַח בְּסוּס וּבְרֶכֶב וּבְקֶשֶׁת | וְלֹא־יַרְבֶּה־לּוֹ זָהָב וָכֶסֶף לַמִּלְחָמָה
לד וְרוֹבִים לֹא יָשִׂים מִבְטָחוֹ בְּיוֹם קְרָב׃ | יְיָ הוּא מַלְכּוֹ מִבְטַח הָאַמִּיץ בְּבִטְחוֹנוֹ עַל־אֱלֹהִים
לה וְיִתֵּן כָּל־הַגּוֹיִם לְפָנָיו בְּיִרְאָה׃ | כִּי יַכֶּה אֶרֶץ בְּאִמְרֵי־פִיו לְעוֹלָם

כו **ינחהו בצדקה.** תהל׳ ה׳ ט׳. לצדקת המשיח השוה ישעיה י״א ד׳. — פסוק כ״ו הושפע
ביחוד מיחז׳ ל״ז כ״ח: כי אני ה׳ מקדש את ישראל וגו׳. וע׳ שם כל התיאור בפכ״ג–כ״ח. —
כח המושג של הקדושה הוא רחב ביותר וכולל גם את השלימות המוסרית כמו בתורה. — **וגר
ונכרי...** יואל ד׳ י״ז: והיתה ירושלים קדש וזרים לא יעברו בה עוד. טעם הדבר הוא אם
כט כן שהגוים לא יטמאו את הארץ הקדושה (ע׳ יחז׳ מ״ד ט׳). — **ידין עמים.** ובכן מלכות
ל המשיח תקיף את כל העמים, אלא שא״י תהיה מיוחדה לעם ישראל. — **ואת יי יכבד.**
בנגוד לאריסתובולוס שלא קדש שם שמים (ה׳). המשורר מתאמץ בכלל להבליט את הניגודים
לב בין מלכות המשיח ובין שלטון החשמונאים. — **מלמד עליהם.** ממונה עליהם. דליטש משוה
לזה ירמ׳ י״ג כ״א: ואת למדת אותם עליך. פירליס מגיה ταχτός (=ממונה) במקום διδαχτός
(=מלומד), והגהתו מיותרת. — **משיח יי.** לפי היווני צריך להיות: משיח ה׳ (המ״ם בקמץ)
בנפרד, כלו׳ משיח שהוא ה׳. וזה ודאי שינוי שנעשה ע״י אחד המעתיקים הנוצרים אשר
לג רצה להכניס לכאן את הרעיון הכריסטולוגי של אלהיות המשיח. — **ורובים.** לפי היווני:
רבים. ונשענתי בתרגומי על התיקון הקל של דליטש, המשער כי היווני טעה וקרא רבים
לד במקום רובים. — **יי הוא מלכו.** ע׳ בפ״א. — **ויתן.** היווני קרא בטעות: ויחן (ἐλεήσει). —
לה **ויתן כל הגוים לפניו.** ע״ד יתן לפניו גוים (ישע׳ מ״א ב׳, פירליס). — **בחכמה
ובתבונה.** כתיקון קמיניצקי שגורס σωφροσύνη=בינה, תבונה, במקום εὐφροσύνη
(=שמחה), שאינה ענין לכאן. ראיה להשערת קמיניצקי אפשר להביא מישע׳ י״א ב׳ ונחה
עליו רוח ה׳ **רוח חכמה ובינה**, שהמשורר הושפע מאותו פסוק (וע׳ ההערה הקודמת).—

לו יְבָרֵךְ אֶת־עַם־יְיָ בְּחָכְמָה וּבִתְבוּנָה: וְהוּא חַף מִפֶּשַׁע לִמְשֹׁל בְּעַם־רָב
לְהוֹכִיחַ שָׂרִים וּלְהָמִית רְשָׁעִים
לז בְּכֹחַ דְּבָרוֹ: וְלֹא יִכָּשֵׁל בְּיָמָיו לִפְנֵי אֱלֹהָיו
כִּי יְחַזְּקֵהוּ הָאֱלֹהִים בְּרוּחַ קָדְשׁוֹ וַיַּחְכִּימֵהוּ בַּעֲצַת תְּבוּנָה בִּגְבוּרָה
לח וּבִרְכַּת יְיָ אִתּוֹ בְּעֹז וְלֹא יִכָּשֵׁל: [וּבִצְדָקָה:
לט תִּקְוָתוֹ אֶל־יְיָ וּמִי יוּכַל־לוֹ:
מ גִּבּוֹר בְּמַעֲשָׂיו וְחָזָק בְּיִרְאַת אֱלֹהִים
יִרְעֶה עֵדֶר יְיָ בֶּאֱמוּנָה וּבִצְדָקָה וְלֹא יִתֵּן לְאֶחָד מֵהֶם לְהִכָּשֵׁל
מא בְּמֵישָׁרִים יַנְחֶה כֻּלָּם וְלֹא יִהְיֶה בָּהֶם זָדוֹן [בְּמַרְעִיתָם:
מב לְהִתְעַמֵּר אִישׁ בְּרֵעֵהוּ: זֶה הֲדַר מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל
אֲשֶׁר יָדְעוֹ אֱלֹהִים לַהֲקִים אֹתוֹ עַל־בֵּית יִשְׂרָאֵל לְיַסְּרוֹ:
מג אִמְרוֹתָיו צְרוּפוֹת מֵחָרוּץ נִבְחָר בְּמַקְהֵלוֹת יָדִין שִׁבְטֵי עַם נִקְדָּשׁ
דְּבָרָיו כְּדִבְרֵי קְדוֹשִׁים בְּתוֹךְ עַמִּים נִקְדָּשִׁים:
מד אַשְׁרֵי הַיִּלּוֹדִים בַּיָּמִים הָהֵם לִרְאוֹת בְּטוּב יִשְׂרָאֵל
מה אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אֱלֹהִים בְּקִבּוּץ שְׁבָטִים: יְמַהֵר אֱלֹהִים חַסְדּוֹ עַל־יִשְׂרָאֵל
מו יוֹשִׁיעֵנוּ מִטֻּמְאַת אוֹיְבִים חֲנֵפִים: יְיָ הוּא מַלְכֵּנוּ לְעוֹלָם וָעֶד:

יח מִזְמוֹר לִשְׁלֹמֹה עַל מְשִׁיחַ יְיָ!
יְיָ רַחֲמֶיךָ עַל־מַעֲשֵׂי יָדֶיךָ לְעוֹלָם וְחַסְדְּךָ בְּשִׁפְעַת מַתָּנוֹת עַל־יִשְׂרָאֵל:

לו–לז **והוא חף מפשע.** בניגוד לשליטים החשמונאים. – **למשל בעם רב.** שיהא ראוי למשול בעם רב (השוה ישע׳ י״א י׳). – **ברוח קדשו...** עד סוף הפסוק הוא פראפראסה של ישע׳ י״א ב׳. – **לאחד מהם.** ἑνί (=לאחד) נשמט כנראה לפני ἐν αὐτοῖς מפני הדמיון אל ἐν.– מ

מב–מד **מהם.** לפי היווני: בהם. חלוף ב׳ ומ׳ שכיח בספר זה. – בפמ״ב–מ״ד בא סיכום התיאור
מב–מג של מלך המשיח. – **ידעו.** לפי פירליס צריך לקרא: יעדו (ע׳ לפכ״א). – **הקדושים** בפסוק זה אינם המלאכים (גרי, וויטו) אלא הפרושים. השוה תפלת שמו״ע: אתה קדוש... וקדושים בכל יום יהללוך (ע׳ ישראל לוי (REJ, 1895, pp. 166, 176, – וע׳ מכילתא ס״ג א׳: וגוי
מד קדוש – **קדושים** ומקודשים **פרושים** מאומות העולם ומשקיציהם. – **אשרי הילודים בימים ההם.** גייגר ודליטש משוים לכאן הסיבילה היהודית (ג׳ שע״א): אשרי האיש אשר יחיה בזמן הזה. וע׳ פסיקתא דר״כ בובר (קמ״ט א׳): אשרי שעה שמשיח נברא – אשרי הבטן שיצא ממנו... – אשרי הדור [שעיניו] רואות. – **יושיענו מטומאת.** יחז׳ ל״ו כ״ט:
מה–מו והושעתי אתכם מכל טומאותיכם. – **יי הוא מלכנו.** ע׳ לפ״א. –
יח **שם המזמור על משיח ה׳** מתאים רק לקטע השני, היינו לפסוקים ה׳–ט׳ (ע׳ לקמן בתכן המזמור). דליטש וויטו קוראים: עוד על משיח ה׳, שהם נשענים על כ״י הגורסים ἔτι (=עוד) במקום ἐπί (=על), וגירסה אחרונה נכונה. – **תכנו:** יש במזמור שלשה חלקים שונים. חלק א׳ (א׳–ד׳): חסדי אלהים על כל הבריות ואהבתו לישראל בפרט. חלק ב׳ (ה׳–ט׳)

ב עֵינֶיךָ יַבִּיטוּ אֲלֵיהֶם   וְלֹא יֶחְסַר מֵהֶם [אִישׁ]
ג אָזְנֶיךָ תִּשְׁמַעְנָה תְּחִנַּת־דָּל בְּבִטְחָה: מִשְׁפָּטֶיךָ עַל־כָּל־הָאָרֶץ בְּרַחֲמִים
ד וְאַהֲבָתְךָ לְזֶרַע אַבְרָהָם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: מוּסָרְךָ אֵלֵינוּ כְּ[מוּסַר] בֵּן־בְּכוֹר יָחִיד
ה לְהָשִׁיב נֶפֶשׁ נַעֲנָה מִסֶּכֶל וּמִשְּׁגָגָה: יְטַהֵר אֱלֹהִים אֶת־יִשְׂרָאֵל בְּיוֹם
רַחֲמִים בִּבְרָכָה
ו בְּיוֹם הַבְּחִירָה בְּמַלְכוּת מְשִׁיחוֹ:   אַשְׁרֵי הַיִּלּוֹדִים בַּיָּמִים הָהֵם
ז לִרְאוֹת בְּטוּב־יְיָ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה לַדּוֹר הַבָּא: תַּחַת שֵׁבֶט מוּסַר מְשִׁיחַ יְיָ
בְּיִרְאַת אֱלֹהָיו   בְּחָכְמַת־רוּחַ וּצְדָקָה וּגְבוּרָה:
ח לְיַשֵּׁר־אִישׁ בִּפְעֻלּוֹת צְדָקָה   בְּיִרְאַת אֱלֹהִים
ט לְהַצִּיב כֻּלָּם לִפְנֵי יְיָ:   דּוֹר טוֹב בְּיִרְאַת אֱלֹהִים
בִּימֵי חֶסֶד סֶלָה:
י גָּדוֹל אֱלֹהֵינוּ וּמְהֻלָּל   שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים:
אֲשֶׁר שָׂם בִּמְסִלָּה מְאוֹרוֹת   לְמוֹעֲדֵי עִתִּים מִיָּמִים יָמִימָה
יא וְלֹא יָסוּרוּ מִנִּי־דֶרֶךְ צִוִּיתָ לָמוֹ:   בְּיִרְאַת אֱלֹהִים דַּרְכָּם בְּכָל־יוֹם

חחר על הרעיון המשיחי שבמזמור הקודם במליצות דומות. בחלק ג׳ (י׳–י״ב) מתוארת היציבות החוקית השולטת במהלך הכוכבים והסדר הקיים לעד. נראה ששלשה קטעים יש כאן שחוברו ע״י עורך הספר. — **זמן חיבורו**: כל אחד מחלקי המזמור יש לו אופי בפני עצמו ואי אפשר לקבוע זמן אחד לכולם: חלק א׳ מתאים בתכנו ליתר המזמורים שנתחברו בשנות 57 - 63. חלק ב׳ דומה בתכנו המשיחי למזמור י״ז ונראה שהוא בן זמנו. בחלק ג׳ יש רעיון חדש שאין דוגמתו ביתר המזמורים, וקשה לקבוע את זמנו. יתכן שהקובץ נגמר בפ״ט ומכאן הסיום סלה, ואח״כ נתוסף חלק ממזמור אחר שאינו שייך לקובץ הזה כלל. —

ג **עיניך–אזניך.** השוה תהל׳ ל״ד ט״ז: עיני ה׳ אל צדיקים ואזניו אל שועתם. —
ד **ולא יחסר מהם איש.** תהל׳ כ״ג א׳. — **כ[מוסר] בן־בכור יחיד.** אותו רעיון י״ג ט׳ (ע״ש). — **נפש נענה.** נראה שכך היה במקור העברי, והמלה εὔκοος (=שומעת) היא
ח לפי זה תרגום מוטעה מן נענה. — **ביום הבחירה.** השוה י״ז כ״א. — **במלכות.** ἐν ἀναξίᾳ=ἐν ἀνάξει (וכן מפרש גם רינובאנץ). ורייל וג׳יימס מפרשים: בהבאת משיחו, מן הבאה=ἄναξις. קמיניצקי: בצאת משיחו, והם רואים בזה רמז לאגדה שלפיה היה משיח
ו קיים עוד לפני בריאת העולם, ואין זה מוכח. — **אשרי הילודים.** י״ז מ״ד. — **לדור הבא.** השוה פסיקתא דר״כ בובר (קמ״ט א׳): אשרי הדור [שעיניו] רואות (וע׳ י״ז מ״ד). —
ז–ט **בחכמת רוח.** במקום ברוח חכמה שבישע׳ י״א ב׳. — **להציב כלם.** בזה מוטעם הערך האוניברסלי של הרעיון המשיחי. — **ביראת אלהים.** הוא מטעים וחוזר ומטעים מדה זו כלפי השליטים החשמונאים והצדוקים. — **סלה.** נראה שכאן נגמר הספר, ומה שבא אח״כ
י אינו אלא תוספת ממקור אחר. — **גדול אלהינו ומהולל.** תהל׳ מ״ה ב׳. — **שוכן במרומים.** וממילא מהולל גם במרומים (ע׳ תהל׳ קמ״ח א׳). — **למועדי עתים.** רמז
יא לבראׄ א׳ י״ד. — **ביראת אלהים.** אפשר שמפני לשון זה החוזר ונשנה ארבע פעמים

יב לְמִן־הַיּוֹם בְּרָאָם אֱלֹהִים וְעַד־נֶצַח: וְלֹא תָעוּ מִיּוֹם יְסָדָם
מֵדּוֹרוֹת קֶדֶם לֹא סָרוּ מִדַּרְכָּם בִּלְתִּי אִם־צִוָּם אֱלֹהִים בִּפְקֻדַּת עֲבָדָיו:

מִזְמוֹרֵי שְׁלֹמֹה שְׁמֹנָה עָשָׂר פְּסוּקֵיהֶם אֶלֶף:

יב בקטע הקודם צרפו את הקטע הזה לכאן. – בלתי אם צום אלהים. רמז לנס יהושע (יהושע י׳ י״ב–י״ג) ונס ישעיהו עם חזקיהו (מל״ב כ׳ י׳–י״א, ישע׳ ל״ח ז׳–ח׳). – עבדיו. הנביאים. –

מזמורי שלמה שמונה עשר פסוקיהם אלף.

המספר אלף אינו מתאים אל החלוקה שלנו. אצל גיבהארדט עולה מספר החרוזים השלמים לשש מאות וחמשים. אבל בכ״י H (Hauniensis) יש חרוזים (לא כלם, כמו שכותב בטעות קמיניצקי) שנחלקו לשנים באמצעות נקודה. באופן כזה אפשר להוסיף עוד ש״ן על המספר תר״ן ולקבל את הסכום אלף (ע׳ הערת גיבהארדט בהוצאתו עמ׳ 41,1 ועמ׳ 138). –

תיקון:

בטעות נדפס השם אריסטובלוס בת״ו ת׳ טי״ת. –

ספר חכמת שלמה

מבוא

א. שם הספר.

הספר נקרא בכל כתבי־היד היווניים ובתרגום הלטיני העתיק בשם חכמת שלמה, אבל בתרגום הסורי שמו: חכמתא רבתי דשלמה. התואר רבתי בא, כנראה, משום שכבר בתקופה עתיקה נודעו אספי־חכמה שונים שנתיחסו לשלמה המלך (ע' לקמן), וכדי להבחין בין ספר זה ובין שאר ספרים מסוג זה, שהיו קטנים בכמות או באיכות, כינוהו בשם: חכמתא רבתי, — ספר החכמה הגדול.

מתחלה היה השם חכמת שלמה מקיף רק את החלק השני של הספר, ספר החכמה במובן המצומצם (פרקים ו'—י'). ולאחר שנתאחד ספר זה עם החלק הראשון של הספר — הוא ספר החזון (פרקים א'—ה') — קבל כל האוסף המרכב מחלקים שונים (כמו שנראה לקמן) שם אחד.

אין מן הנמנע ג"כ, שמכאן נובע השם הסורי חכמתא רבתי דשלמה, כלו' הספר המוגדל והמורחב המכיל חלקים שונים שאין להם קשר ישר אל ספר החכמה במובן המצומצם (והם חמשת הפרקים ו'—י', או לדעת אחרים — רק ארבעת הפרקים — ו'—ט').

ב. חלוקת הספר ותוכנו.

הספר חכמת שלמה מרכב משלשה חלקים שונים: א) פרק א'—ה', ב) פרק ו'—י"א א', ג) פרק י"א ב'—י"ט. החלק הראשון של הספר נקרא בצדק בשם ספר איסכטולוגי, כלו' ספר החזון. נושא החלק הזה הוא הניגוד בין הצדיק והרשע, כעין הניגוד שבין הענוים והרשעים שבספר תהלים. הרשע לוחץ את הצדיק ולועג לאידו. השלטון הוא ביד הרשע, הוא שופט את הצדיק ומרשיע אותו בסלפו את היושר והצדק. שורש רשעת העריצים הוא חוסר אמונה בהשגחת אלהים, ובכן בגמול ועונש. הרשע כופר ביום הדין ובעולם הבא. לדעתו אין אחר המות כלום וסוף האדם — אפסות מוחלטת. ואם כך הדבר — טוען הרשע — אין טוב לאיש מאשר לנצל את החיים עד כמה שאפשר, להתענג וליהנות עד בוא אחריתו.

כלפי הכופרים האלה פוסק הסופר שיש השגחת אלהים והיא שולטת בעולם. הצלחת הרשע היא רק אושר מדומה, ומאידך גיסא יסורי הצדיקים אינם אלא נסיון לצרף את נשמותיהם. אמת, יש שהצדיקים מתים בדמי ימיהם כחשוכי בנים, והרשעים להפך מאריכים ימים ברוב בנים. אבל אריכות ימים והקמת זרע אינן עיקר, כי נפש האדם נבראה לחיי נצח. התולדות האמתיות של האדם הם שכל ישר ומעשים טובים, והאושר האמתי הם חיי העולם הבא. אז ישבו הצדיקים ויתענגו על זיו השכינה, והרשעים יזכירו לאחר זמן את סכלותם, שהרי חיי העולם הזה הם כאין וכאפס לגבי השכר הצפון לצדיקים לעתיד לבוא. הנשפטים מלפנים יהיו אז השופטים, והם ישבו לדון את מי שהיו מעניהם ונוגשיהם בעולם הזה.

בחלק הזה, כלו' החלק החזיוני, אין כל תפקיד מיוחד לחכמה והשם ספר החכמה איננו הולם אותו כלל. ואע"פ שהמלה הזאת נזכרת פעמים אחדות בראשית הספר אינה שם עיקר, ויתכן שהמקומות האלה נכנסו אל החלק הזה מספר החכמה במובן המצומצם. אבל מה שהוא טפל, וכנראה שלא במקומו, בחלק הראשון הנהו דבר יסודי ועיקרי בחלק השני.

הנושא של החלק השני הוא ערך החכמה. המושג של החכמה בתור יסוד פיעל

ויוצר בעולם ומלואו ידוע כבר מספרי המקרא (משלי ח׳—ט׳, איוב כ״ח), אלא שבמקרא החכמה היא פירצוף פיוטי גרידא, בעוד שבספר זה הולכת החכמה ומתקרבת אל המושג של עצם ממשי, העומד ברשות עצמו, ובכן יש לנו כעין העצמה (ὑπόστασις) במקום פירצוף. החכמה בספר זה היא יסוד קוסמי כללי, כי היא הרוח התודר בכל ומחיה הכל, וכאחת היא גם יסוד מוסרי ושכלי. החכמה כיסוד שכלי היא השורש של כל מיני מדע. בתקופה ההליניסטית התגבש החנוך הכללי (παιδεία) בשורה של מקצועות מדע שונים, כגון ידיעת הטבע, דיאלקטיקה, קוסמולוגיה וכו׳. בעל חכמת שלמה מיחס את יסודות ההשכלה ההיא לחכמה האלהית. ידיעת הנסתרות והנגלות יסודה בחכמה שהיא אמנית הכל (ז׳ כ״א).

הסופר מתנה את שבח החכמה בסגנון נשגב מלא התפעלות. החכמה היא: נגה אור עולם וראי טהור לפעולת אלהים ודמות טובו (ז׳ כ״ו). החכמה כ„דמות טובו" של אלהים היא גם כן מקור המוסר. בפילוסופיה היוונית התפתח המושג של המוסר המרובע, כלומר: „ארבע מדות טובות נתקבלו כאמות המוסר בכלל. לפי סופר זה גם המדות המוסריות האלה יסודן בחכמה האלהית: כי היא תלמד ענוה ובינה ישר וגבורה (ח׳ ז׳).

מתיאור תפקיד החכמה בכלל עובר הסופר לתיאור פעולת החכמה בקורות העולם, וביחוד בקורות עם ישראל, הנבחר באומות. בין החלק הכללי העוסק בחכמה האוניברסלית (הפרקים ו׳—ח׳) ובין החלק ההיסטורי הפרטי שעיקר ענינו הוא מהלל אבות האומה הישראלית (פרק י׳) מכניס הסופר את התפלה הזכה של המלך שלמה שבה הוא מבקש מאת ה׳ חכמה ותבונה (פרק ט׳). כמו בספר בן־סירא (פרק מ״ד) עובר אם־כן גם הוא מתהלת החכמה כרוח השורר בכל אל התיאור ההיסטורי כדי להראות שגם במרוצת ההיסטוריה מופיעה החכמה כרשות עליונה החותכת את גורל האנשים לפי מעשיהם. אותה החכמה, שהיא „בוררת מעשי אלהים" ביצירה (ח׳ ד׳), בוררת ג״כ ומבחינה בין טוב לרע ובין צדיק ורשע בהתפתחות ההיסטורית. בפרק י׳ מתאמץ הסופר גם כן ליתן הקבלה בין הצדיק והרשע במעשי האבות (אדם וקין, נח ודור המבול, אברהם ואנשי דור הפלגה, לוט ואנשי סדום, יעקב ועשו וכו׳), ומכניס כעין פראגמאטיסמוס מוסרי בקורות המקרא מנקודת ההשקפה של שלטון החכמה.

בחלק השלישי בא דרוש הילניסטי־יהודי על יציאת מצרים או (לפי דברי קויפמן קוהלר JE ערך Wisdom) אגדה של פסח הילניסטית. מתוך החלק הזה יש להוציא את הפרקים י״ג—ט״ו המדברים על עבודת אלילים. כאן מבאר הסופר את התהוותו של הפולחן האלילי על פי שיטה שכלנית דומה לאותה של הסופר היוני Euhemeros. לפי שיטה זו אין האלים אלא אנשים שזכו להאלהה. מה היתה הסבה להאלהה זו? לפני שנים רבות חיו אנשים שגמלו חסד לבני האדם, ולכן נתנו אחרי מותם כבוד גדול לזכרם. במשך הזמן נשתכח טעם ההערצה ההיא והתחילו לחשוב את אנשי החסד לאלים. כך ביאר אבהימירוס את מוצא האלים ופולחנם. ולפי סופר זה, שגם הוא נשען על תורת אבהימירוס, יסוד האלהת אנשים נעוץ בחיי משפחה. וכך, למשל, יש שמת לאדם בעל השפעה או שליט בנו החביב ועשה לו פסל של בנו המת, לבל ימוש ממנו כל ימי חייו. האלהת אנשים התפתחה לאחר זמן מן ההתחלות הקטנות האלה גם כן מתוך אי־הבנה כמו אצל אבהימירוס, ולבסוף הרחיבו את ההאלהה הזאת על שליטים ומלכים.

מה ענין האלהת השליטים למדרש על יציאת מצרים? — הדבר פשוט. מכיון שהסופר עוסק ביציאת מצרים, וביחוד במכות שאלהים הביא על המצרים, הכניס את הענין על הפולחן האלילי ובקשר עמו את האלהת השליטים, שהרי דוקא במצרים היתה רווחת הערצת השליטים בתקופה ההילניסטית. דמיון לזה אפשר למצוא גם אצל בעלי המדרש בארץ־ישראל, שגם הם מרבים לדבר על פרעה שעשה עצמו אלוה (שמ״ר ח׳). לדידי אין ספק שהכוונה לפרעונים מן התקופה ההילניסטית והרומית, ובכן לבני דורם של אותם הדרשנים.

חוץ מזה, מדבר הסופר בגנות עבודת אלילים בכלל, ובקשר עם מכת ערוב — על פולחן החיות בפרט, שלפי דעתו היתה מכת ערוב העונש המתאים לעבירה זו. והרי במצרים נתקבל הפולחן המוזר הזה, ובכן גם בזה יש קשר בין עיקר הדרוש על יציאת מצרים ובין הענין על עבודה זרה. בכל זאת אין ענין זה חלק אורגני מן הדרוש.

לעצם הדרוש על יציאת מצרים לא הפנו החוקרים עדיין את תשומת לבם כראוי. בדרוש זה נראה ההפרש בין המדרש הארץ־ישראלי ובין המדרש ההילניסטי. במדרש שבא״י יש רק רעיונות בודדים שקבלו צורת דרשה באופן יותר חיצוני מאשר פנימי, הגיוני (השוה, למשל, את הפתיחה במדרש של א״י), בה בשעה שבמדרש ההילניסטי שוררת השאיפה לפתח רעיונות מסוימים על פי תכנית קבועה מראש ולתת לדרוש שלמות פנימית מן הבחינה ההגיונית.

הדרוש של כאן מיוסד על רעיון כפול המשמש נקודת המוצא, והוא: א) אלהים עונש את הרשע מדה כנגד מדה, היינו העונש הוא ממין החטא, באופן שהעונש מגלה בבירור את הקשר הישר שבין עון הרשע והפורענות שבאה עליו. הרעיון הזה ידוע למדי מן הספרות התלמודית. חדש הוא רק הנימוק: מפני הדמיון שבין החטא והעונש מתעורר הרשע לעמוד על חטאו ולחזור בתשובה (י״ב ב׳). אבל אל הרעיון של מדה כנגד מדה בעונש מצטרף עוד רעיון לואי שאין דוגמתו, עד כמה שידיעותי מגיעות, בספרות הארץ־ישראלית, והוא: ב) ההקבלה המדויקה בין מדת השכר ובין מדת העונש, כלו׳ שהצדיק נושע בו בדבר ששימש עונש לרשע. לפיתוח הרעיונות האלה מוקדש כל הדרוש על יציאת מצרים. במכות הבודדות שבאו על מצרים מוצא הדרשן ראיה לאמיתות רעיוניו. נקח, למשל, את המכה הראשונה, מכת דם. הכלל הראשון של מדה כנגד מדה: המצרים טיבעו את ילדי היהודים במים ולכן נפרע ה׳ מהם במים בהפכו את המים לדם. והכלל השני של התאמת מדת השכר למדת העונש: בעוד שהמצרים נענשו במים נושעו בני ישראל במים בהיותם במדבר, כשניתנו להם מים מן הסלע (י״א ב׳, ועוד). כך דורש הסופר גם מכות אחרות. הדרוש הוא לפעמים דחוק ומלאכותי מאד, כי שני רעיונות הצטלבו, כאמור, בדרוש. ויש שקל היה לפתח רעיון אחד, אבל קשה היה לקשר אותו עם הרעיון השני. יש בדרוש הזה הרבה משיטת הפלפול. אך אם הגיון אין כאן הגיונות ודאי יש, כלו׳ בכל מקום ניכרת השיטה ההגיונית השואפת ליתן לכל הדרוש אחדות פנימית בשילוב הרעיונות לפי תכנית מסוימה.

הדרשן משתמש גם בשיטת הביאור האליגורי. כך, למשל, מסמלים לפי דעתו בגדי הכהן הגדול את הקוסמוס (י״ח כ״ד), וחשך מצרים הוא סימן למרה השחורה שתקפה את המצרים, ובכן היה חשך מצרים סמל החשך הפנימי שבנפש (י״ז כ״א), ועוד כאלה.

בסוף הדרוש נותן הדרשן ביאור רציונאלי עמוק לענין הנסים. באמת אי אפשר לשנות את מהות היסודות שאינם סובלים כל שינוי עצמותי, אבל אלהים משנה בגבורתו את סדר היסודות ויוצר בריאה חדשה. וכך היה גם במצרים. ענין האותות והמופתים שאלהים עשה במצרים הוא כי היסודות את סדרם החליפו כאשר ישתנה קצב צלילי הנבל בהשתנות מיתריו אף כי קולם ישאר תמיד כלעומת שהיה (י״ט י״ח). — בסיום של „דברי נחומים״ נגמר הדרוש המגלה את דרכי המחשבה של היהדות המאמינה שבגולה ההילניסטית.

ג. האופי המורכב של הספר.

מן האמור למעלה נראה ברור שאין לספר חכמת שלמה אופי אחדותי. בחלק הראשון יש חזון של אחרית הימים כעין החזון שבס׳ דניאל וספר חנוך. אמת, האמונה בתחית המתים אינה מובעת בפירוש בספר זה כמו בספר דניאל ובספר חנוך, אבל אפשר למצוא רמזים לאמונה זו גם כאן. יתר על כן, מן התיאור שבחלק הזה נראה, שהעיקר הוא משפט הרשעים לעתיד בעולם הזה, וכל עצמה של השארות הנפש בלי קשר עם הגוף („ונשמות הצדיקים

ביד אלהים", ג' א') היא מצב של מעבר ממיתת האדם עד יום הדין. בכלל, הדבר מוטל בספק אם הסופר מאמין בנצחיות הנפש, שהרי ממקומות שונים (כגון ד' א') נראה שאם הוא מדבר על אל־מות כונתו לזכרון טוב שהאדם משאיר אחריו בין אנשים עלי אדמות. השאלה הזאת, אם הוא מאמין בנצחיות הנפש ובאיזו מדה, היא מן הדברים שאין להם הכרע בספר. איך שיהיה, החלק החזיוני הוא חטיבה בפני עצמה.

אם בחלק הראשון חזון העתיד הוא הציר שעליו סובב כל התיאור, הרי תם ונשלם החזון בסוף החלק הזה ואין לו זכר בחלק השני. עם הנושא החדש, מושג החכמה לגילוייה השונים, מופיעה גם אישיות חדשה, הוא המלך שלמה המראה את עקבות החכמה גם בקוסמוס וגם בתודעה האנושית. שלובת־זרוע עם החכמה האלהית מופיעה כאן — חכמת יון. ואי אפשר לתלות במקרה את העובדה שבחלק החזיוני אנחנו מוצאים רק שרידים קלים של ההשכלה היוונית בה בשעה שבחלק החכמה יש מונחים ולשונות שלמים הלקוחים מן הפילוסופיה היונית. החכמה מתוארת כאן במונחים השאובים מן הלוגוסופיה, כלומר תורת הלוגוס הסטואית. אותם הכינויים שחכמי הסטואה יחסו ללוגוס שלהם כלנשמת העולם ויסוד קיומו, נותן הסופר כאן למושג החכמה (ז' כ"ב). הרעיון של שניות גוף ונפש („כי גוף בן חלוף יכבד על הנפש ומשכן חמר ידכא שכל רב־עשתונות", ט' ט"ו) מובע כאן במליצות דומות לאותן של אפלטון בפידון (C.81). בשני המקומות מתואר הגוף כמשכן חומר המכביד את אכפו על הנפש. במקום אחר (ח' כ') יש זכר לקיום עצמאי קדום של הנשמה לפני הכנסה לתוך הגוף (praeexistentia) כמו שהורה גם אפלטון בספריו. ושוב במקום אחר (ח' ז') מונה הספר כאצילות החכמה את ארבע המדות הטובות הידועות ממשנת אפלטון והאולפנה הסטואית: ענוה, בינה, יושר וגבורה. המונחים הם אותם שבפילוסופיה היונית. השפעת ההשכלה היונית ניכרת בבירור גם בהקש המרכב משש חוליות שבעצם הן שלשלת הגיונית אחת בפרק ו' פסוק י"ז ואילך. שלשלות מחשבתיות כאלה אינן ידועות כלל בספרות היהודית העתיקה.

חוץ מזה מכיל החלק החזיוני יסודות עממיים שונים שאין למצאם בחלק החכמתי, כגון האמונה בשטן („בקנאת השטן בא המות לעולם", ב' כ"ד). אמונה זו רחוקה מאד מן העמדה הפילוסופית המשתקפת בחלק החכמתי. דרך כלל יש לספרות החזיונית או הגילויית (האפוקליפ־סית) אופי עממי או אפילו המוני, מה שאין כן בספרות החכמה. מזה אפשר להוציא את המסקנה, שהחלק החזיוני והחלק החכמתי הם שני יסודות שונים שנתאחדו לאחר זמן לספר אחד.

בנוגע לחלק השלישי, הוא הדרוש ההילניסטי — להוציא את הענין על „פולחן האלילי — הרי הוא מצטיין באפיו הדרשני המיוחד, ומראה שהוא לקוח מחוג אחר לגמרי, היינו מחוג הרבנים. כמו הספרות המדרשית של ארץ־ישראל, מראה גם דרוש זה סימני חריפות פלפולית. רעיונות שאין ביניהם קשר הגיוני ישר משולבים אחד בחברו באופן מלאכותי. חוץ מזה מכריע בשני החלקים הראשונים היסוד המוסרי, ובחלק השלישי היסוד הלאומי. בחלקים הראשונים יש ניגוד בין צדיק לרשע, ואילו בחלק האחרון הניגוד הוא אותו שבין ישראל ואומות העולם. התופעה הזאת שכיחה מאד גם בספרות המדרשית הארץ־ישראלית.

לאידך גיסא מכיל הדרוש גם מושגים ומונחים פילוסופיים כמו החלק השני, אף כי במדה מעוטה לעומת האחרון. בפרק הראשון של הדרוש נמצא כבר הלשון האפלטוני על יצירת העולם מחומר (הביטוי חומר היולי לקוח הוא מאריסטו) נעדר צורה (י"א י"ז). השפעת ההשכלה היונית נראית בבירור גם בסוף הדרוש, — שם מבאר הדרשן את ענין הנסים על ידי חלוף סדר היסודות. ידיעה עמוקה ומקיפה של היהדות המקורית והספרות המדרשית (מה שנבליט בפי') משתלבת בדרוש זה עם יסודות ההשכלה היונית הכללית.

מכאן אנו באים לידי המסקנה ששלשת חלקי הספר שלשה סוגי ספרים הם: א) סוג איסכטולוגי או חזיוני עממי. ב) ספיקולטיבי מקראי, שכן מושג החכמה

יסודו בספרות החכמה של ספרי המקרא (משלי, איוב, קהלת ועוד). ג) ודרשני רבני. אמת, בין חלק לחלק יש תמיד פסוק המגשר גשרים ביניהם ומשמש מעבר מענין לענין, אבל חוק ההגיון דורש שלא ליחס את החלקים השונים והמשונים למקור אחד. ולפיכך אפשר כבר עכשיו להביע את הדעה שהספר בצורתו הנוכחית הוא אוסף של ספרים אחדים שנצטרפו יחד על ידי עורך אחד והוא הוא שחבר את פסוקי המעבר מחלק לחלק. הספרים הם שלשה, או אפילו ארבעה, אם נחשוב את הענין על הפולחן האלילי למקור מיוחד.

לאותה מסקנה נבוא גם כן אם נשים לנקודת המוצא את שפת הספר וסגנונו.

ד. על השפה המקורית של הספר.

כמה חוקרים עסקו בשאלה זו. ביניהם חקר ובדק מרגליות את השפה של הספר והגיע לידי מסקנה, שכל הספר, כמו שהוא לפנינו, אינו אלא תרגום מן השפה העברית, שפת המקור. נגדו יצא פרוידנטל והוכיח על יסוד יוניסמים שונים, שהשפה היונית דוקא היא השפה המקורית. בידי פרוידנטל עלה בקלות לסתור את דעת מרגליות, לאחר שמרגליות לא הראה במחקרו חוש מיוחד לשפה העברית. הוא רצה, כביכול, להחזיר את המקור העברי על יסוד „שגיאות שונות" של המתרגם. אם נמצא, למשל, איזה מקום קשה־ההבנה בפנים הספר, הרי לפי דעת מרגליות סבה היא שהמתרגם לא הבין כהוגן את המקור העברי וסלף את הרעיון המקורי. אבל הנוסח העברי ה„מוחזר" על ידי מרגליות הוא כמעט תמיד רחוק מאד מרוח השפה העברית, ולרוב אי אפשר להבינו בלי ביאורו האנגלי שנתן בצדו, ולכן קל מאד היה לו לפרוידנטל להראות, שהשגיאות, כביכול, מכילות יותר הגיון מאשר הנוסח העברי ה„מתוקן" שמרגליות היה מציע במקומן.

אבל גם פרוידנטל טעה טעות יסודית: הוא ברר מתוך הספר לשונות בודדים שחותם השפה היונית הקלאסית טבוע עליהם ושאין להם מלים מתאימות בשפה העברית העתיקה וחשב כי בזה הצליח להוכיח, שהשפה היונית היא שפת המקור. החוקר הזה העלים עין מן המעשה שבעל הספר אינו נותן תרגום מדויק אלא פראפראסה גם במקומות שהם בלי ספק מתורגמים מן התורה (ע', למשל, ט"ו ט"ז). ואם הדבר כך, שוב אין הגריציסמים הבודדים מוכיחים כלום, הלשונות הללו יכולים להחשב לתוספת הסופר. מי שמכיר את התרגומים הארמיים לתורה לא יתמה על החופש הזה שלקחו להם המתרגמים או, יותר נכון, הפראפראסטים.

אמת, בהשערתו שהשפה היונית היא שפת המקור נשען פרוידנטל גם על רעיונות ומונחים הלקוחים מן הפילוסופיה היונית. הנימוק הזה הוא כבר יותר רציני, משום שבכגון זה אי אפשר לתלות את הדבר בפראפראסה, ביחוד אם כל הרעיון הוא זר לגמרי לרוח הספרות היהודית העתיקה, עד שלא נוכל לקלוף אפילו גרעין עברי מקורי מן המאמר הפילוסופי היוני. אבל פרוידנטל לא שם לב שהמשפטים המכילים רעיונות ומונחים כאלה נמצאים בין משפטים אחרים שריח היהדות המסורתית נודף מהם. חוץ מזה בנויים המשפטים האלה בדרך תקבולת של כפל לשון, ממש כמו בספרי המקרא. יוצא מזה, שפרוידנטל אף הוא חד־צדדי היה במחקרו כמו מרגליות. הלז הדגיש רק את הצד העברי והלה רק את הצד היוני.

חוץ מזה טעו שניהם כאחד במה שחשבו כל הספר לחטיבה אחת, ואין הדבר כך, כמו שראינו לעיל. אפשר לקבל שפות מקוריות שונות בשביל החלקים הבודדים, כי הנימוקים המסתמכים על חלק אחד אין להם ערך לגבי חלק אחר.

בעקבות החוקרים הנזכרים הלכו אחרים (שפייזר, פוקקה), אבל מחוסר חוש השפה, ביחוד בעברית, לא באו לידי מסקנות מבוססות כהוגן. אפייני הוא הדבר, שחכמים האלה הנשענים גם הם על „שגיאות" המתרגם, עושים אך ורק ריקונסטרוקציה, כביכול, של מלים בודדות, ובכן הם משתדלים להחזיר את המלה העברית המקורית במקום המלה היונית שאינה מתאימה

לפי דעתם אל כוונת הסופר העברי. אבל אין אצלם נסיון לעשות ריקונסטרוקציה של משפטים שלמים, ואם הם עושים כזאת באופן יוצא מן הכלל (כגון שפייזר) יוצא פסוק עברי שאינו ראוי לשם זה, יען כי אינו מתאים לחוקי השפה העברית, ואין אפשרות להבינו בלי התרגום הלועזי שנכתב בצדו.

לדעתי, השאלה נפתרת מתוך הערכת החלקים הבודדים מפאת השפה, הסגנון ומבנה המשפטים. החלק החזיוני מצטיין במספר עצום של עבראיסמים ובהקבלת הצלעות. כמעט כל המאמרים בנויים לפי חוק התקבלת ההוא. מי שקורא את החלק החזיוני במקור בלי שום פניה, יש לו הרגשה ברורה שתרגום מן השפה העברית לפניו. הלשונות היווניים והמושגים שאין דוגמתם בשפה העברית המקורית (כגון: נצחיות, השגחה וכדומה) הם מועטים מאד ומורגשים כעצם זר אפילו בתרגום היווני עצמו. ללבוש הסגנוני המקראי מתאים גם התוכן העברי. המסקנה פשוטה היא: החלק החזיוני הזא תרגום ממקור עברי.

החלק החכמתי דומה בהרבה לחלק הראשון. רוב הפסוקים מראים סימני המקור העברי כמו בחלק הראשון. מאידך גיסא, יש הרבה מונחים יווניים. ובכן עבראיסמים, תוכן עברי, הקבלת הצלעות ברוב הפסוקים מצד אחד, ויוונסימים, תוכן יווני ומבנה חפשי מצד שני.

לפי השערתי יש כאן מקרה של תרגום ושל עבוד מקור עברי כאחד. הסופר השתמש בספר עברי על החכמה כעין ספר בן־סירא. את הספר הזה תרגם באופן קצת פראפראסטי, כמו בחלק הראשון. חוץ מזה הוסיף משפטים שלמים משלו. בתוספות כאלה השתמש כבר באופן חפשי במונחים יווניים. לתוספות ממין זה אני חושב משפטים כמו ז׳ כ״ב ואילך. שם מתוארת החכמה האלהית בכינויים לקוחים מתורת הלוגוס של חכמי הסטואה. גם מאמרים אחרים, כמו ענין המוסר המרובע (ח׳ ז׳), יש לחשוב לתוספות. בחלק הזה יש משפטים שהם בלי ספק עבריים במקורם, ויש מהם שמקורם היווני הוא בבחינת ודאות גמורה. אמת, יש גם משפטים שמקורם מוטל בספק, כי המחבר היה, כאמור, גם מתרגם גם מעבד, והתרגום והעיבוד משמשים אצלו בערבוביה. מכאן הקושי לעשות נתוח מפורט של החלק החכמתי לכל בטוייו ומאמריו הבודדים. אולם בדרך כלל רשאים אנו להחליט, כי החלק החכמתי מרכב מתרגום מקור עברי, מעיבודו של המקור הזה ומתוספות יווניות מקוריות.

אבל החלק האחרון של הספר — הדרוש ההילניסטי, אין בו כמעט שום סימני תרגום. השפה היוונית היא כאן עשירה מאד ומוצאת לה ביטוי בתיאורים יפים, מלאים כוח דמיון עז וכביר (ע׳, למשל, את התיאור היפה של בהלת המצרים, י״ז ב׳ ואילך). זרם המליצות ושטף הרעיונות הולכים ומתגברים באופן טבעי וחפשי במדה שהדרשן מתקרב אל סיום הדרוש. גלי המליצות הדברניות מפכים בעוז ואינם סובלים את התחומים הצרים של המשפט המקראי הפשוט, וכבר בראשית הדרוש יפרצו את המסגרת של תקבלת הצלעות. רק זעיר שם יש בסגנון ובמבנה המשפטים כעין זכר לחלקים הראשונים של הספר, עד כמה שהם עצמם נובעים ממקור עברי. ובכן, אפשר לומר בכלל, שהשפה היוונית היא שפת המקור בדרוש ההילניסטי, לרבות את הפרשה על הפולחן האלילי. אין כאן לא תרגום ולא עיבוד, אלא דרוש מקורי של דרשן רבני שהיה אחד מאותם שהכניסו את יפיו של יפת לתוך אהלי שם.

ה. על בעל הספר, מקומו וזמנו.

אין ספק שהספר יצא מתחת ידי עורך אחד. על זה מעידים סימנים לשוניים שונים, כגון החומר הלכסיקוגרפי, וביחוד הניאולוגיסמים, השגיאות הלשוניות של המחבר והסגולות הסגנוניות המיוחדות לספר. מצד אחד יש הפרשים לשוניים וסגנוניים בין חלקי הספר השונים, ומצד שני יש קורבה גדולה ביניהם. ענין זה אפשר לבאר על ידי האופי השונה של החלקים

האלה. במקום שהעורך היה רק מתרגם על כרחו היה מסתגל במדה מרובה או מועטה אל המקור העברי. לא כן במקומות שהכניס תוספות לתוך התרגום. חוץ מזה המצב הוא אחר לגמרי בחלק השלישי, שאינו בכלל תרגום אלא הוא דרשה בשפה יוונית מקורית. במקרים כאלה היה העורך מוכרח להשתמש בתכסיס ובשיטה שונה. מכאן הדמיון והשינוי בשפה, כשם שיש הבדל גדול ויחד עם זה גם דמיון גדול בין השפה של המבוא היווני המקורי שכתב נכד בן־סירא לתרגום ספרו ובין עצם תרגומו של הספר הזה שתרגם מעברית ליוונית.

בנוגע לסגולות סגנוניות כדאי להראות על הצורות השונות של לשון נופל על לשון, צלצולי מלים, האנטיתיסות המרובות וכדומה. דבר זה אפשר עוד להכיר מן התרגום העברי הניתן בזה. אמת, בתרגום משפה לשפה קשה למצוא תמיד בשפת התרגום צלצול־מלים דומה לשפת המקור, אבל לעומת זה נשמרות האנטיתיסות תמיד גם בתרגום. על יסוד האנטיתיסות וגם על יסוד משחקי המלים והריתמוס — המשתמרים במדה מרובה בכל תרגום מדעי, והתרגום הנוכחי בכלל — יוכל הקורא העברי לחרוץ משפט על האופי האחדותי שיש לכל הספר מבחינת השפה והסגנון. מכל זה אפשר להסיק: בעל הספר תרגם את החלק החזיוני וגם את הגרעין העברי של החלק החכמתי ואף עיבד במקצת את החלק החכמתי. חוץ מזה הוסיף גם נופך משלו, היינו את הצד הפילוסופי שבדבר, ולסוף עיבד וסגנן את הדרוש ההילניסטי. כדי לשלב גם באופן חיצוני את החלקים השונים, הכניס ביניהם פסוקים המשמשים מעבר וגשר. היוצא מזה: הספר חכמת שלמה בצורתו הנכחית הוא פרי עבודת התרגום, העיבוד והעריכה של עורך אחד.

ובנוגע למקום כתיבת הספר, יש להבחין שוב בין החלקים הבודדים ובין הספר בשלמותו. מקום עריכתו האחרונה של כל הספר ודאי אחת מארצות הגולה ההילניסטית היתה. קרוב לודאי שאותו מקום הוא אלכסנדריה של מצרים. הרי כאן נוצרה כל הספרות ההילניס־טית־יהודית במובן המצומצם. זולת זה עוסק העורך הרבה בענין מצרים. הוא מרבה לדבר על פולחן החיות הנבזה שהיה נהוג במצרים, גם הערצת השליטים שהמחבר מדבר בגנותה היתה ביחוד במצרים. נושא הדרוש בחלק האחרון של הספר כולל ענין יציאת מצרים. גם רמזים שונים על רדיפות היהודים וקיפוח זכויותיהם שנמצא במקומות שונים בספר מתאימים ליחסים ששלטו בארץ זו. בכוח נימוקים אלו נעשית ההשערה על דבר עריכת הספר במצרים כמעט ודאית.

לא כן כשאנו באים לדון על מוצאם של החלקים העבריים, כלו' אותם החלקים ששפתם המקורית היתה, לפי הנחתנו, השפה העברית. עובדה היא שאין לנו אפילו ספר אחד בכל הספרות ההילניסטית־יהודית מחוץ לארץ־ישראל שנכתב עברית במקורו, ולהפך הספרים החיצונים שבאו מארץ־ישראל, כגון בן־סירא, מכבים א', תהלות שלמה ועוד, שפתם המקורית עברית היתה, ולכן אין מקום לפקפק, שהחלקים העבריים של הספר חכמת שלמה מוצאם מארץ־ישראל. התהוות הספר נוכל לתאר לנו באופן דומה לתרגום ספר בן־סירא: הספר חכמת בן־סירא נכתב, כידוע, עברית בא"י, ונכדו שעבר מא"י לאלכסנדריה תרגם את ספרו של זקנו יוונית והוסיף עליו מבוא יווני. אלא שבנידון זה יש עוד עיבוד המקור ותוספות בגוף הספר.

ובכן, כתיבת הספר כך היתה: העורך השתמש בשני ספרים עבריים, ספר החזון וספר החכמה, בזמנים שונים, כנראה. מתחלה, היינו בחלק החזון, נהג עוד זהירות ידועה במקור ונתן כמעט תרגום המקור. אבל בחלק השני לקח לו חופש יותר ולא הסתפק בתרגום לבד, אלא גם עיבד את המקור במדה מרובה, וחוץ מזה הוסיף קטעים שונים משלו. לסוף סיפח את הדרוש ההילניסטי בניסוח מתאים ועריכת הספר תמה ונשלמה.

ובנוגע לזמנו של הספר דעתי היא שהרשעים האפיקורסים והליצנים

שבחלק החזון הם ההילניסטים, היהודים המתבוללים מתקופת אנטיוכס אפיפנס. הספר החזיוני נכתב בזמנו של ספר דניאל, שהוא קרוב אליו ברוח ובתוכן. הרשעים הם מרשיעי הברית — הנזכרים בס׳ דניאל ובספר מכבים א׳. לזה מתאימים פרטים שונים בתיאור הרשעים האלה (ע׳ בפי׳). ומה שאין המחבר מזכיר עוד את גאולת הצדיקים כמאורע ממשי, אלא כתקוה לעתיד, כמו בספר דניאל, אפשר להסיק, שזמן חבורו הן השנים האחרונות של השמד והרדיפות, בערך רל״ח שנים לפני החורבן.

גם הגרעין העברי של חלק החכמה הוא מזמן קדום בערך, כי הוא שייך אל הסוג הספרותי של החכמה שבספרי המקרא ובספר בן־סירא. יתכן אפילו שהרעיון לתנות את „שבח אבות העולם״ בקשר עם מושג החכמה (פרק י׳) לקוח מספר בן־סירא (פרק מ״ד). איך שהוא, החל מתקופת החשמונאים אין אנו מוצאים עוד ספרות חדשה ממין זה. במקום החכמה באה התורה והערצתה.

ביהדות ההילניסטית התחילה להתפתח התיאולוגיה הלוגוסופית, כלו׳ שילוב המושג של החכמה המקראית עם הלוגוס הלקוח מן הפילוסופיה היוונית של הירקליטס וחכמי הסטואה. זמן רב לפני פילון חדר כבר הלוגוס לתוך התיאולוגיה ההילניסטית־יהודית (ע׳ ספרי על הביאור האליגורי ע׳ 30). הסופר היהודי שהשתמש בחלק החכמה ראה איפוא צורך להכניס לתוך תיאור החכמה יסודות פילוסופיים חדשים, ביחוד מן הפילוסופיה הסטואית. ולכן הוא מיחס לחכמה אותם הכינויים שחכמי הסטואה תארו בהם את הלוגוס כנפש העולם. מצד שני התפתח בתקופה זו הדרוש ההילניסטי עם המסקנות ההגיונית המיוחדה ליהדות ההילניסטית. דרשות כאלה נמצא גם במכבים ספר ד׳ ובספרי פילון. למרות הדיגריסיות המרובות בדרשותיו של פילון אפשר תמיד למצוא בהן איזה רעיון מרכזי המשלב את חלקי הדרוש. כמו בדרוש שלנו גם אצל פילון נגמר הדרוש בסיום המסכם את מהלך הרעיונות של כל הדרשה. את כל אלה הכניס עורך הספר לתוך החומר שמצא לפניו ועיבד את מקורותיו העבריים ומזגם יחד עם החלקים החדשים, ולאו דוקא לחטיבה אחת.

מתי חי העורך הזה? — התשובה על שאלה זו תלויה בביאור הרמזים הנמצאים בספר לרדיפות היהודים במצרים ההילניסטית. דעתו של גריץ, שהכוונה היא לרדיפות מימי קאיוס קאליגולה קיסר, אינה מתקבלת על הלב, כי המחבר לא היה נמנע מרמוז על אופן האלהתו של קאיוס שמצאה ביטוי גם בהעמדת פסילי הקיסר המשוגע בבתי הכנסיות שבאלכסנדריה, כידוע מספרי פילון „נגד פלאקוס״ ו„המלאכות אל קאיוס״. גם אין כל רמז לפקודה המזעזעת של הקיסר שצוה להעמיד פסל בהיכל בירושלים, ולולא מיתתו החטופה היה הדבר מביא לחילול בית המקדש ולשפיכת דמים.

אמור מכאן, שהנגישות הנרמזות בספר זה הן הרדיפות על היהודים בימי תלמי השמיני לתירוס. ובכן, כמאה ושבעים שנה לפני החרבן. זכר שנות השמד מימי אנטיוכס הסורי היה עדיין ער וחי. בתקופה זו כתב יסון־יהושע איש קיריני את הספר ההיסטורי הגדול על התקוממות החשמונאים. וקרוב לודאי שדוקא סופר יהודי שחי בעת הרדיפות תחת התלמיים במצרים מצא ענין בספר החזון מימי נגישות הסורים ותרגם אותו. על כל פנים אין לאחר יותר מדי את חייו של העורך מזמן כתיבת החלק הראשון של הספר. ולפיכך אני נוטה אפילו למצוא ברמזים הנזכרים הד המאורעות שהתרחשו בימי תלמי השביעי פיסקון יותר מאשר בימי מלכות תלמי השמיני לתירוס, כי במקרה הראשון אפשר שהעורך שלנו היה בן דורו הצעיר של אנטיוכס אפיפנס (175—164) באופן שבנערותו חל השמד הנורא בא״י ובזקנותו היה עד ראיה לרדיפות היהודים במצרים מטעם תלמי השביעי (145—130). עורך הספר חי איפוא בתקופת שלטונו של המלך האכזר תלמי השביעי פיסקון.

תלמי פיסקון היה המלך הראשון לנגוש את יהודי אלכסנדריה, כפי שמספר יוספוס

בספרו נגד אפיון, בעוד שתחת שלטון התלמיים שמלכו קודם לכן חיו שם היהודים חיי שלוה ושקט. הרדיפות הראשונות הביאו ליהודים אכזבה איומה. ברצותו לעודד את לב אחיו השקועים ביאוש מר חיפש העורך ספר מזמן הרדיפות הסוריות כדי לנחם אותם ולהראות שגם בעבר הקרוב הושיע אלהים לעמו כשנמצאו בצרה דומה לזו. בקש ומצא את הספר החזיוני. בהתאם לשאיפתו תרגם ועיבד עוד ספר חכמה אחד, שכן החכמה היא גם השגחת אלהים, כמו שהסופר מדגיש במקומות אחדים. פעולת החכמה בהשגחה אלהית ניכרת בקורות העם (פרק י׳). המלך שלמה המדומה פונה אל התלמיים בדברי מוסר ודורש מהם צדק ויושר, ויחד עם זה מדבר הסופר אל אחיו המדוכאים במצרים ומטיף להם דברי תנחומים.

ומכיון שהדברים מתרחשים במצרים אין דבר מתאים מן הדרוש על מכות מצרים ויציאת מצרים. הדרוש מכיל — כמו שראינו — שני רעיונות ראשיים: עונש המצרים מדה כנגד מדה וגמול טוב לישראל, מדה טובה כנגד מדת פורענות. כלום יש נחמה גדולה מזו? אמת, היהודים סובלים רדיפות באותו זמן, אבל היסורים אינם אלא נסיון מאת ה׳ (הרעיון הזה מוטעם פעמים אחדות), ולאחרונה תופיע מדת הדין ותראה את גודל עוזה. היא תפרע מן הרשעים הנוגשים, ותתן שכר טוב לצדיקים הסובלים חנם מחמת המציק. אין לך דבר שאין לו זמן ושאין לו מקום. הזמן המתאים ביותר לעריכת ספר כזה הן הרדיפות הראשונות תחת תלמי פיסקון, והמקום — היא אלכסנדריה של מצרים, בה התרחשו המאורעות הללו.

ו. ספר חכמת שלמה בתרגומיו הלועזים והעבריים והתרגום הנוכחי.

הספר חכמת שלמה נשתמר בביבליה היוונית מיסודו של תרגום הע׳ ובתרגום הרומי של הוולגאטה, אעפ״י שהירונימוס בעל הוולגאטה אומר בפירוש שלא תרגם לא את ספר בן־סירא ולא את ספר חכמת שלמה. היה איפוא תרגום לטיני עתיק אחר של הספר שנכנס לתוך הוולגאטה. יש שהתרגום הלטיני מכיל משפט שלם שאינו במקור היווני. לזה הושם, כמובן, לב בתרגום הנוכחי.

התרגום הסורי הנקרא פשיטא (יש עוד תרגום סורי אחר הנקרא בשם Syrus hexaplaris שחשיבותו קטנה מאד) מלא שגיאות ותוספות שנכנסו משולי הגליון לתוך הפנים. ערכו קל בערך לענין קביעת הצורה של הנוסח היווני. יש עוד שורה של תרגומים קדמונים אחרים: חבשי, ארמיני וערבי.

לעומת זה אין כל זכר לידיעת הספר בספרות היהודית העתיקה בתקופת התנאים, האמוראים והגאונים. הרמב״ן במבואו לפירוש ספר בראשית מביא פסוקים אחדים מן הספר בתרגום ארמי. הוא כותב: וראיתי הספר המתורגם הנקרא חוכמתא רבתא דשלמה וכתוב בו ולא ממקום הות תולדתא חדידתא למלך וכו׳ (ז׳ ה׳—ח׳). והוא ממשיך: ונאמר שם והוא דיהב אדיעתא וכו׳ (ז׳ י״ז—כ״א). בזמן מאוחר שם לב לספר זה ר׳ עזריה מן האדומים (1513—1578), שהתענין בכלל בספרות ההיליניסטית־יהודית (בתרגום הע׳, פילון שקרא לו בשם ידידיה וכו׳). הוא הכיר תרגום ארמי של ספר חכמת שלמה וחשב ששלמה המלך חבר את הספר ארמית „לשלחו אל איזה מלך אשר בקצה המזרח״ (מאור עינים, ימי עולם פרק נ״ז).

את הערך הגדול של הספר הכירו בפרוס תקופת ההשכלה. הספר הראשון העומד על סף הספרות העברית החדשה מן התקופה הנזכרה הוא תרגום הספר חכמת שלמה מאת נפתלי הירץ וויזל (שנת תק״ם). סבור היה וויזל שבעל הספר הוא שלמה המלך בכבודו ובעצמו שכתב את הספר עברית, ובמשך הזמן אבד המקור ונשארו רק תרגומים יווניים ורומיים. לפיכך חשב שתרגום הספר לעברית יש בו מעין גאולתו מידי זרים. אבל וויזל עצמו לא ידע יוונית, והשתמש בתרגומים אשכנזיים

וצרפתיים, כנראה מן ה„הקדמה הראשונה" לספר. בכלל, התרגום הוא מוצלח. מצד אחד ניכרת השאיפה למסור את התוכן לכל פרטיו, ומצד שני מתאמץ המתרגם להשאר במסגרת המליצה המקראית. ולפיכך מורגש דוחק גדול בהרבה מקומות. לעומת זה יש מקומות מעטים שהמתרגם לא הבין כהוגן את המקור הלועזי. וגם במקומות אלה אפשר שהשגיאות היו כבר בתרגום הגרמני או הצרפתי.

וויזל הוסיף על התרגום פירוש רב הכמות בשם „רוח חן". הספר מכיל ר"ס עמודים בתבנית גדולה. הוא דורש כל קוץ וקוץ וכל ביטוי וביטוי ומתאמץ להכניס כל מיני חכמות שבעולם וכל הפילוסופיה לתוך הטיכסט. מובן מאליו, שערך הפירוש הזה אינו גדול, ובפרט אם נשים לב שוויזל לא השתמש במקור היוני, שהרבה מדרשותיו פורחות באויר כשמשווים אותן אל המקור. אבל זכות גדולה היא לוויזל שבאמת גלל את החרפה מעל עמו בהחזירו את הספר חכמת שלמה, שהוא רב הענין והתוכן, לספרות העברית.

נסיגה לאחור בפינה זו הוא התרגום של זקיל פרינקל (תקכ"ה—תקצ"ה) שבקובץ „כתובים אחרונים". התרגום הוא חפשי במובן הגרוע של המלה, ובאמת אינו ראוי לשם תרגום. העיקר היא לו המליצה ולשם המליצה הוא מקריב את הרעיון. הקבלת הצלעות נשמרת תמיד, אף במקום שאין זכר לזה לא במקור ולא בתרגומים החדשים. העבודה היא שטחית מאד, ויש שהמתרגם לא שם לב להבין את הטיכסט הגרמני שהיה לפניו. אולם אין לכחד שאצל פרינקל אפשר למצוא הרבה מליצות מוצלחות, ובפרט בתרגום המקומות שמקורם היתה השפה העברית, מה שפרינקל הרגיש בודאי. את אלה לא נמנעתי להכניס לתוך התרגום במקומות בודדים.

התרגום הניתן כאן הוא התרגום העברי הראשון שנעשה ישר מן המקור היוני. לפני המתרגם היו קשיים בלתי מצויים בתרגומים לועזיים: החלקים העבריים עם המשקל המקראי שלהם מצד אחד והחלקים היוניים המלאים מונחים פילוסופיים ומושגים שאין דוגמתם בספרי המקרא מצד שני. כדי לתת תרגום מדויק הייתי מוכרח להשתמש במין סגנון מנומר שהיה בודאי צורם את אוזן הקורא העברי. ולפיכך השתדלתי עד כמה שאפשר לשמור על אחדות הסגנון ולבאר בהערות את הסטיות הקלות מן המקור, בפרט בחלקים העבריים המכילים תוספות יוניות. רק במקום שהיתה נחיצות גדולה (ביטויים כגון השגחה, חומר נעדר צורה, וכדומה) מסרתי את המושג היוני בעזרת מונח עברי מאוחר. לעומת זה יותר מדויק הוא החלק האחרון של הספר, הדרוש ההילניסטי. בכל הספר שמרתי על הקבלת הצלעות במקום שישנן במקור.

קצת ביבליוגראפיה.

Swete, The Old Testament in Greek, Cambridge 1900.

Loch, Biblia Sacra vulgatae editionis, Ratisbonae 1872.

Lagarde, Libri apocryphi Vet. Test. Syriace, Lipsiae 1861.

Ceriani, Codex Syro-Hexaplaris Ambrosianus, Mediolani 1874.

Grimm, Kommentar z. Buche d. Weisheit, Lpz. 1860.

Siegfried, Die Weisheit Salomos (Kautzsch, Apokr. u. Pseudep. I, 476—507), Tübingen 1900.

Holmes, Wisdom of Salomon (Charles Apocr. and Pseudep. I 518—568), Oxford 1913.

הָכְמַת שְׁלֹמֹה

א שִׁפְטֵי הָאָרֶץ אֶהֱבוּ צֶדֶק
חִשְׁבוּ עַל־אֱלֹהִים בְּיֹשֶׁר וְדִרְשׁוּהוּ בְּתָם־לֵבָב:
ב כִּי יִמָּצֵא לְלֹא נִסּוּהוּ וְנִרְאֶה לְלֹא כִחֲשׁוּ בוֹ:
ג כִּי מַחֲשָׁבוֹת עֲקַלְקַלּוֹת מַרְחִיקוֹת
מֵאֱלֹהִים וֶאֱוִילִים מְנַסִּים גְּבוּרָתוֹ יִשָּׁפֵטוּ:
ד הֵן בְּנֶפֶשׁ עִקֶּשֶׁת לֹא תָבֹא חָכְמָה וְלֹא תִשְׁכֹּן בְּגוּף מִתְמַכֵּר לַחֵטְא
ח כִּי רוּחַ מוּסָר קָדוֹשׁ יִרְחַק מִמִּרְמָה
וְנָס מִמַּחְשְׁבוֹת נְבָלִים וְיָסוּר בְּקֶרֶב הָרֶשַׁע:
ו כִּי הַחָכְמָה רוּחַ אוֹהֶבֶת אֲנָשִׁים

א. ספר החזון (א–ה).

א **א–ה. תוכחת מוסר לרוזני ארץ לדרוש את אלהים באמת.**

א שופטי ארץ. יש חושבים, שהכוונה לשופטים הרעים שבפרק ב׳ (ביחוד בפסוק
ב׳) המטים את משפט הצדיק. אבל אין זה לפי הענין. ועוד, שכאן הוא פונה אל השופטים
במלים רכות ושם בתוכחה נמרצה. ונראה שהשופטים כאן הם מלכי הארץ שאותם מוכיח
המלך שלמה מפרק ו׳ ואילך. ולא זו בלבד, אלא לפי השערתי שייך רוב הפסוקים של הפרק
הראשון לחלק השני של הספר הוא ספר החכמה (ע׳ מבוא). על זה מראה תכן הפסוקים
וביחוד זכר החכמה שבפסוקים ד׳–ו׳. – לעצם הפניה אל שופטי ארץ השוה תהל׳ ב׳ ו׳. –
בישר... בתם־לבב. השוה מל״א ט׳ ד׳: בתם לבב ובישר. – חשבו על־אלהים
בישר. כוונתו להכיר באחדותו ולא לשתף עמו אלים זרים (ע׳ לקמן י״ד ל׳). הנגוד לזה
מפורש בפסוק: ויחפאו בני ישראל דברים אשר לא כן על ה׳ אלהיהם (מל״ב י״ז ט׳), וע׳
ב גם תהל׳ נ׳ כ״א. – כי ימצא ללא נסוהו. דב׳ ו׳ ט״ז. רק עושי רשעה בוחנים את
ג–ד אלהים (מלאכי ג׳ ט״ו). – מרחיקות מאלהים. ישע׳ נ״ט ב׳. – החלק הראשון של
ח פסוק ד׳ מתאים לחלק הראשון של הפסוק הקודם, ואלהים וחכמה היינו הך. – כי רוח
מוסר קדוש. בפסוקים הבאים עובר הסופר מ„חכמה" ל„רוח". גם במקומות אחרים
נמצאים הביטויים חכמה ורוח משמשים בערבוביה בלי כל הפרש. הפירצוף ואפילו ההעצמה
(ὑπόστασις) של החכמה עברה גם אל המושג רוח (על העצמת הרוח בתנ״ך ובספרים חיצונים
ע׳ Bousset-Gressmann, Relig. d. Judent. im Späthellenist. Zeitalter, 348 sqq). – ויסור
בקרב הרשע. בפנים: ἐλεγχθήσεται=יֻוָּסר, ואין לו כל שחר. הנני משער, שבמקור העברי היה:
יסור, והמתרגם קרא בשגיאה יְוָּסר, בחלוף מקום האותיות. הפעל סור בלי מ׳ השמוש אחריו
נמצא פעמים הרבה במקרא במשמעות הלוך, התרחק, כגון ירמ׳ ה׳ כ״ג, איכה ד׳ ט״ו, ועוד.–

ו–יא. אין נסתר מפני ה׳.

בפסוקים ו׳–י״א מזהיר הסופר במבטאים שונים מפני חומר החטא של גידוף שם שמים.
לפי השערתי, התכוון הסופר לאנטיוכס אפיפנס שהטיח דברים כלפי מעלה (דניאל י״א ל״ו).
הסופר מוכיח איפוא למלכי הארץ, שלא ילכו בדרך חברם לכסא המלוכה, העריץ הסורי, לבל
ו יהיה סופם כסופו המר. – כי החכמה רוח אוהבת אנשים. לשון זה אין לו המשך

וְלֹא תְנַקֶּה אֶת־הַמְחָרֵף בִּשְׂפָתָיו   כִּי אֱלֹהִים בּוֹחֵן כִּלְיוֹתָיו
וַיֵּיטִיב לִרְאוֹת לְלִבּוֹ   וּלְהַקְשִׁיב לְקוֹלוֹ:
ז כִּי רוּחַ יְיָ מָלֵא תֵבֵל   וְהַכּוֹלֵל הַכֹּל יַחַד יָבִין כָּל־הֶגֶה:
ח לָכֵן לֹא יִסָּתֵר מִמֶּנּוּ כָּל־דּוֹבֵר תַּהְפֻּכוֹת   וְלֹא יִמָּלֵט מִתִּגְרַת יַד הַמִּשְׁפָּט:
ט כִּי מַעַלְלֵי רָשָׁע יִבָּחֵנוּ   וְקוֹל דְּבָרָיו יָבֹא לִפְנֵי אֱלֹהִים
לְהָעִיד עַל־תּוֹעֲבוֹתָיו:
י כִּי אֹזֶן קִנְאָה תִּשְׁמַע הַכֹּל   וְלַחַשׁ תְּלוּנּוֹת לֹא יִסָּתֵר:
יא לָכֵן הִשָּׁמְרוּ מִתְּלֻנָּה בַּל־תּוֹעִיל   וְתִצְּרוּ לְשׁוֹנְכֶם מִדִּבָּה רָעָה
כִּי דְבַר־סֵתֶר לֹא יָשׁוּב רֵיקָם   וּפִי־כוֹזֵב יָמִית נָפֶשׁ:
יב אַל־תְּבַקְשׁוּ מָוֶת בְּעִקְּשׁוּת חַיֵּיכֶם   וְאַל־תְּשַׁחֲרוּ אֲבַדּוֹן בְּפֹעַל כַּפֵּיכֶם:
יג כִּי אֱלֹהִים לֹא עָשָׂה אֶת־הַמָּוֶת   וְלֹא יָשִׂישׂ עַל־כִּלְיוֹן הַחַיִּים:
יד הֵן בָּרָא אֶרֶץ וּמְלוֹאָהּ לְמַעַן תָּקוּם   וִיצִירֵי הָעוֹלָם שְׁלֵמִים הֵמָּה
וְסַם מָוֶת אֵין בָּמוֹ   וּשְׁאוֹל אֵין עַל־עָפָר מֶמְשָׁלָה:
טו כִּי הַצֶּדֶק יַעֲמֹד לָעַד   [וְהָרִשְׁעָה תִּרְדֹּף מָוֶת]:
טז וְהָרְשָׁעִים בְּמַעַלְלֵיהֶם וּבְדִבְרֵיהֶם יִקְרָאוּהוּ
בְּחָשְׁבָם אוֹתוֹ לְרֵעַ כָּלְתָה [לוֹ] נַפְשָׁם   וַיִּכְרְתוּ אִתּוֹ בְּרִית
כִּי לָהֶם יָאֲתָה הֱיוֹת חֶבֶל נַחֲלָתוֹ:

לא לשלפניו ולא לשלאחריו, לכן העבירו Bois (ע׳ 379) לסוף פסוק י״ג. גם זיגפריד קבע מאמר זה בסוף פי״ג, ושם הוא משמש מעבר לפסוק י״ד. אבל שם הוא מפסיק את הקשר הטבעי וההגיוני בין פי״ג וי״ד. ונראה שפסוק זה נכנס מתיאור החכמה ז׳ כ״ג (ע״ש). — בוחן כליותיו.
ז בנקור: עַד כליותיו. — מלא תבל. ישע׳ ו׳ ג׳ וירמ׳ כ״ג כ״ד. — והכולל הכל יחד. τὸ συνέχον τὰ πάντα=המדבק, המשלב הכל. המושג לקוח ממשנת הסטואה שלפיה חודר המאמר (לוגוס) בכל חלקי היצירה ומשזר אותם, כביכול, לבל יתפרקו. הכח הזה של חיבור חלקי העולם נקרא בשם ἕξις. כאן מיוחס אותו כח לרוח ה׳, הוא החכמה והוא גם המאמר האלהי. —
ח ולא ימלט... בדיוק: ולא תדלוג עליו מדת הדין המענישה. משפט זה מכיל פירצוף של המשפט
י (Δίκη=משפט וגם אֵלַת הצדק). בתרגום השתדלתי לשמור על הפירצוף ההוא. — אזן קנאה=אזן ה׳ המקנא. לשם הרחקת הגשמיות משתמש הסופר בביטוי מופשט במקום להזכיר את שם ה׳. —

יב–טז. ה׳ לא יחפוץ במות הרשע.

יג אלהים לא עשה את־המות. השוה ב׳ כ״ד: בקנאת השטן בא המות לעולם. לפי דעת פילון לא ברא אלהים בכלל את הרע אלא „הרוחות המתווכים״. השוה גם ספרא בחקותי ד׳: אין הרעה יוצאת מלפני לעולם, וכן הוא אומר מפי עליון לא תצא הרעות, אלא
יד הטוב. — ברא ארץ ומלואה למען תקום. ישע׳ מ״ה י״ח: לא תהו בראה לשבת יצרה.— ושאול... במקור: ואין מלכות הָדֵס על הארץ. הסופר מזהה, כנראה, את הדיס–פלוטון, אליל השאול, עם השטן (ע׳ Bois, 296). — סוף פט״ו הָשְׁלַם על יסוד התרגום הלטיני: iniustitia autem mortis acquisitio est. — לדעת מפרשים אחדים מקומו של פט״ו הוא בין פכ״ב ופכ״ג
טז של הפרק השני. — במעלליהם. בדיוק: בידיהם. — יקראוהו. את המות. —

ב כִּי יֹאמְרוּ בְלִבָּם בְּחָשְׁבָם לֹא כֵן מְעַטִּים [וְמֵי] חַיֵּינוּ וּשְׂבֵעֵי רֹגֶז
וְאֵין מַרְפֵּא בְּבוֹא קֵץ הָאָדָם וְלֹא נוֹדַע אִישׁ מַתִּיר מִנֵּי שְׁאוֹל:
ב הֵן בְּמִקְרֶה נוֹלָדְנוּ וְאַחַר נִהְיֶה כְּלֹא הָיִינוּ
כִּי עָשָׁן הַנְּשָׁמָה בְּאַפֵּנוּ וְהָרוּחַ נִיצוֹץ בְּנוֹעַ לִבֵּנוּ:
ג בִּכְבוֹתוֹ הַגּוּף לְאֵפֶר יִהְיֶה וְהַנֶּפֶשׁ כְּהֶבֶל נִדָּף תְּפֻזַּר:
ד וְזִכְרֵנוּ יִשָּׁכַח בְּשֶׁכְּבָר הַיָּמִים הַבָּאִים וְאֵין זוֹכֵר אֶת־מִפְעָלֵנוּ
חַיֵּינוּ יַחְלְפוּ כְּעִקְּבוֹת עָנָן וְיִדַּעֲכוּ כְּהִנָּדֵף עֲרָפֶל מִפְּנֵי קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
וְיִתְמוֹגֵג מֵחֻמָּתוֹ:
ה הֵן חַיֵּינוּ כְּצֵל עוֹבֵר וְהַשָּׁנוֹת קִצֵּנוּ אָיִן
כִּי חָתוּם הוּא וְאֵין שָׁב:

ב ויכוח נגד האנשים הכופרים בהשגחת אלהים ורודפים חיי תעניגות.

בפרק זה מתוארים אנשים המשתעבדים לתענוגי הגוף ולתאות בשרים לפי האמרה אכול ושתו כי מחר נמות (ישע׳ כ״ב י״ג). ויש שמוצאים בתיאור זה פולמוס נגד תורת אפיקורוס הפילוסוף היווני שלפיו החמדה היא מטרת המוסר. דעה זו נדחית, כי אין בתיאור זה שום סימנים מובהקים לשיטה הפילוסופית של אפיקורוס. לעומת זה יש דעה אחרת המוצאת בפרק זה רמזים לס׳ קהלת. הדבר מתקבל על הלב. אמת, תיאור כזה נמצא גם במקום אחר בספרים החיצונים (חנוך א׳ ק״ב ו׳–ח׳), אבל בספר זה יש אפילו לשונות שמקבילים לאותם שבס׳ קהלת, כמו שנבליט בפי׳ הפסוקים הבודדים. —

א–ה. אפסות חיי האדם.

א **יאמרו בלבם.** קהל׳ ב׳ א׳: אמרתי אני בלבי וגו׳. – **מעטים [ימי] חיינו...** שם ו׳ י״ב: מספר ימי חיי הבלו (ע״ש). גם שם ה׳ י״ז ואיוב י״ד א׳. — **בבוא קץ האדם.** בדיוק: בקץ האדם. – **מתיר** = ἀναλύω (כדעת שפייזר JQR XIV [1914], 472). — למשמעות ἀναλύω (=מתיר) שבפסוק זה והמקביל ἀναστρέφω (=שב) שבפסוק ה׳ השוה ט״ז י״ד. —
ב **במקרה נולדנו.** גם בקהלת נזכר פעמים אחדות כח המקרה, רק בקשר עם המות. — **והרוח ניצוץ.** הרוח (פה: לוגוס) הפרטי נאצל מן הרוח הכללי הקוסמי, לפי משנת הסטואה. כמו הרוח הקוסמי כן נפש האדם הפרטית אינה אלא חומר של אש עדין מאד. כבר הורה זֶנון מיסד האולפנה הסטואית שהרוח האנושי הוא אש (ע׳ ציצירון Tusc. I, 19). — **בנוע לבנו.** בדיוק: בתנועת לבנו. הלב הוא מרכז המחשבה לפי השקפת עמי קדם,
ג ולא המוח. — הדעה המובעה בפסוק ג׳ היא אותה שבקהלת ג׳ כ׳ ואילך, אלא ששם הדבר
ד עדיין בחזקת ספק („מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה״ וגו׳). – **וזכרנו ישכח...** שם ב׳ ט״ז: כי אין זכרון... בשכבר הימים הבאים הכל נשכח, ושם ט׳ ה׳: והמתים... נשכח זכרם. בתרגום הובלטה גם **בסגנון** קרבת הרעיונות שבשני הספרים (התרגום המדויק: וזכרנו
ה ישכח בזמן). – **ויתמוגג.** בדיוק: **ויכבד** (וישקע מרוב כבדות). — **חיינו כצל עובר.** דה״א כ״ט ט״ו: כצל ימינו על הארץ. — **והשנות קצנו אין.** שגור הוא הרעיון בספרות העתיקה שרק פעם אחת אפשר למות (ע׳, למשל, הורציוס שירים I, 16 et calcanda semel via leti). אבל הלשון היווני קשה קצת. שפייזר משער שבמקור העברי היה: ואין לְשַׁנּוֹת, בשי״ן פתוחה, והמתרגם קרא ואין לְשְׁנוֹת בשי״ן שואית. אם כן הרעיון המקורי היה שאין לְשַׁנּוֹת, כלו׳ אין לדחות קץ האדם. —

ו הָבָה נִתְעַלְּסָה בְּכָל־הַטּוֹב אֲשֶׁר לָנוּ עַתָּה
וְנִשְׁקֹד לְהִתְעַנֵּג עַל הוֹנֵנוּ כַּאֲשֶׁר בִּימֵי יַלְדוּתֵנוּ׃
ז נְרַוֶּה־נָּא יַיִן נִבְחָר וְשֶׁמֶן הַמֹּר וְנִצָּנֵי הָאָבִיב עָלֵינוּ בַּל־יַעֲבֹרוּ׃
ח נַעֲטִירָה רָאשֵׁינוּ בְּצִיצֵי פְרָחִים טֶרֶם יִבֹּלוּ
[וּבְכָל־כַּר תַּעֲבֹר מְשׂוֹבָתֵנוּ]׃
ט אִישׁ מִמֶּנּוּ לֹא יֵעָדֵר בְּהוֹלֵלוֹתֵנוּ בְּכֹל נַשְׁאִיר עִקְבוֹת עֲלִיצוּתֵנוּ
כִּי זֶה חֶלְקֵנוּ וְגוֹרָלֵנוּ׃
י נַעַשְׁקָה דַּל וְצַדִּיק עַל־אַלְמָנָה בַּל־נָחוּם
וְאַל־נִשָּׂא לְשֵׂיבַת זָקֵן שְׂבַע יָמִים׃
יא כֹּחֵנוּ תּוֹרַת צֶדֶק יִהְיֶה כִּי הַחַלָּשׁ לְלֹא יוֹעִיל יֵחָשֵׁב׃
יב נֶאֶרְבָה־נָּא לַצַּדִּיק כִּי לֹא טוֹב לָנוּ וְאֶת מַעֲלָלֵינוּ יְשַׂטֵּם
וְעַל־עָזְבֵנוּ תּוֹרָה יוֹכִיחֵנוּ וְעַל־עָבְרֵנוּ מוּסָר יְחָרְפֵנוּ׃
יג בְּדַעַת אֱלֹהִים יִתְהַלָּל וּבֶן־יְיָ יִקָּרֵא לוֹ׃

ו–כ. הכופרים ברדפם תענוגי החיים נוגשים את הצדיק המתקומם להליכותיהם.

ו לפסוק ו׳ ואילך השוה קהלת ט׳ ז׳ ואילך, י״א ט׳. — כאשר בימי ילדותנו.
רמז לפסוק שם י״א ט׳: שמח בחור בילדותך וגו׳. מכיון שהכופרים המתוארים כאן הם
כבר אנשים באים בימים, שהרי הגיעו למעלת שופטים, לכן נאמר: כאשר בימי ילדותנו
ז (ὡς νεότητι, וכן בתרגום הלטיני), ואין מקום לתיקונים. — נרו־נא... מקרא קצר ושיעורו:
נרוה יין ונמשח בשרנו בשמן המור. — לשתית יין השוה קהלת ב׳ א׳, ג׳–י״ג ח׳ ט״ו,
וביחוד ט׳ ז׳: שתה בלב טוב יינך. — למשיחת הבשר בשמן השוה שם ט׳ ח׳: שמן על
ח ראשך אל יחסר. — העטרת הראש בפרחים למסבות וחגיגות מנהג ידוע הוא ביחוד
מחיי היוונים. — ובכל־כר... נוסף על פי התרגום הלטיני: nullum sit pratum quod non
ט pertranseat luxuria nostra. — כי זה חלקנו. קהלת ב׳ ו׳: לא מנעתי את לבי מכל
י שמחה... וזה היה חלקי וגו׳. שם ג׳ כ״ב: כי הוא חלקי. — נעשקה דל וצדיק. האפיקורסים
כופרים בהשגחת אלהים, ומאחר שהעולם הפקר, לית דין ולית דיין, אין כל מעצור לגזול
יא ולחמוס. על עושק דלים ע׳ שם ד׳ א׳. — כחנו תורת צדק יהיה. זהו המוסר של
ה„חיה הצהובה״, כידוע. ראשית התורה הזאת על „האדם העילאי״, שכח הזרוע הוא לו
לקו ולמשקולת, נעוצה בדעת קאליקלס בספר גורגיאס לאפלטון, ושם יש נימוק מפורט לדעה
יב „מוסרית״ זו. — נארב־נא לצדיק כי לא טוב לנו. נראה ברור שהסופר רוצה
למסור כאן בקירוב את הפסוק ישע׳ ג׳ י׳ לפי הע׳: נאסור צדיק כי לא טוב לנו (במקום
„אמרו צדיק כי טוב״). ויש חושבים להפך, שמן המקום הזה נכנסה הגירסה לתרגום הע׳,
וזה רחוק. מכאן ראיה, שהסופר השתמש בתרגום הע׳. — התיאור בפסוק זה ובפסוקים הבאים
מתאים לפי דעת זיגפריד לתיאור היהודים הפושעים מרשיעי הברית מימי רדיפות אנטיוכס
יג אפיפנס (מכבים א׳ א׳ נ״ב ואילך), ע׳ בפי׳ א׳ י״א. — בדעת אלהים יתהלל. ירמ׳ ט׳
כ״ג: כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי. — ובן־ה׳ יקרא לו. בכינוי הזה
נקרא גם כל העם, כוון בנים אתם לה׳ אלהיכם (דב׳ י״ד א׳), וגם צדיקים יחידים, כגון
מלאכי ג׳ י״ז: וחמלתי עליהם כאשר יחמול איש על בנו העובד אותו. הכינוי הזה נפוץ הרבה

יד הָיָה לָנוּ לְמוֹכִיחַ עַל־מַחְשְׁבוֹתֵינוּ רְאוֹת פָּנָיו לְמַשָּׂא לָנוּ:
טו כִּי בְחַיָּיו לֹא־יִדְמֶה לַאֲחֵרִים וְשׁוֹנוֹת הֲלִיכוֹתָיו:
טז כְּסִיגֵי כֶסֶף נֶחְשַׁבְנוּ לוֹ מֵאָרְחוֹתֵינוּ יִרְחַק כְּמוֹ מִטֻּמְאָה
אַחֲרִית צַדִּיק יְאַשֵּׁר וְיִתְנָאֶה בְּנִי אָבִיו:
יז נִרְאֶה אִם־כֵּנִים דְּבָרָיו לְתַכְלִיתוֹ נַחְקֹרָה:
יח אִם אָמְנָם בֶּן־אֱלֹהִים הַצַּדִּיק יְפַלְּטֵהוּ וְיַצִּילֵהוּ מִכַּף מִתְקוֹמְמָיו:
יט בְּלַעַג וּבְלַחַץ נִבְחָנֵהוּ לְמַעַן נַכִּיר יָשְׁרוֹ וּנְנַסֶּה עַנְוָתוֹ:
כ בְּמוֹת נָבָל נַרְשִׁיעֵהוּ וְתִצְמַח לוֹ יְשׁוּעָה כִּדְבָרָיו:
כא כָּאֵלֶּה דִּבְּרוּ וַיִּשְׁגּוּ כִּי רִשְׁעָתָם עִוְּרָתַם:
כב וְלֹא יַכִּירוּ אֶת־סוֹד אֱלוֹהַּ וְלֹא יְחַכּוּ לְגְמוּל קְדֻשָּׁה
וְלֹא יַשְׂכִּילוּ כִּי־יֵשׁ שָׂכָר לְנַפְשׁוֹת תְּמִימוֹת:
כג הִנֵּה אֱלֹהִים קָרָא אֶת־הָאָדָם לְ[חַיֵּי] נֶצַח וַיַּעַשׂ אוֹתוֹ בִּדְמוּת עֶצֶם עַצְמוּתוֹ:
כד אָמְנָם בְּקִנְאַת הַשָּׂטָן בָּא הַמָּוֶת לָעוֹלָם וַיֵּדָעוּהוּ אַנְשֵׁי חֶבְלוֹ:

בספרות החיצונית (למשל בן־סירא ד׳ י׳: ואל יקראך בן) ובספרות התלמודית (אבינו שבשמים). וע׳ גם לקמן בפט״ז ואילך ה׳ ה׳, ט׳ ז׳, י״ב י״ט וכ״א, ט״ז י׳ וכ״ו, י״ח ד׳

יד–טו וי״ג. — למוכיח. בדיוק: לתוכחת. — ושונות הליכותיו. למן טענת המן (אסתר ג׳ ח׳: ודתיהם שונות מכל עם) ואילך מלאה כל הספרות המאוחרה תוכחה זו שעם ישראל משונה בדרכי חייו מכל יתר העמים. (השוה, למשל, מכבים ג׳ ג׳ ד׳ ונגד אפיון א׳ רל״ט). —

טז כסיגי כסף נחשבנו לו. יש מתרגמים: כשעטנז נחשבנו, מפני שבמלה κίβδηλος נמסר בע׳ שעטנז. ונדחה הוא, כי לא שמו לב למקרא בירמ׳ ו׳ כ״ט: לשוא צרף צרוף ורעים (=הסיגים) לא נתקו כסף נמאס קראו להם. אין ספק שלשון זה — כסיגי כסף נחשבנו

יח לו — מקביל ללשון כסף נמאס קראו להם שבירמיה. — אם אמנם בן־אלהים הצדיק... אותו נימוק נמצא במדרש לגבי ישו הנוצרי: טפש לבם של שקרנין שהם אומרים יש לו בן להקב״ה... ואילו היה לו בן היה מניחו ולא היה הופך את העולם ועושה אותו תהו ובהו (אגדת בראשית פרק ל״א)? אין מן הנמנע שבפסוקים י״ח ואילך יש לפנינו באמת עיבוד נוצרי מאוחר (השוה בפי׳ י״ד ז׳). — יפלטהו ויצילהו... דומה הוא ללעג הרשעים לענוים בתהל׳

יט כ״ה ט׳: יפלטהו יצילהו כי חפץ בו. — יתכן שמפסוק י״ט ואילך נרמזות הרדיפות האיומות שסבלו החסידים הנאמנים לעמם ולתורתם בימי אנטיוכס. —

ב כא–ג ט. רב טוב הצפון לצדיקים לעתיד לבוא.

כב סוד אלוה. המסתורין של אלהים (μυστήρια θεοῦ) היא האמונה בהשגחת אלהים

כג ובגמול לעולם הבא הכרוך באמונה זו. — הדמיון שבין אלהים ואדם שנברא בצלם אלהים הוא אם־כן רק ברוח. נצחיות הנפש (ἀφθαρσία) באיזו צורה שהיא אינה אלא התוצאה הישרה של הִבָּרְאוּת האדם בצלם אלהים. באופן דומה לזה מבאר ג״כ פילון (על בריאת העולם ס״ט) את יצירת

כד האדם בדמות אלהים (ע׳ ברכות י׳ א׳ ומדרש שוחר טוב ק״ג ד׳). — בקנאת השטן... לפי הספר „חיי אדם״ י״ב ואילך צוה אלהים לכל המלאכים לתת כבוד לאדם הראשון כלדמות אלהים. השטן לא שעה לפקודת אלהים ולכן נענש והורחק מחוג שמים. מכאן קנאת השטן לאדם (ע׳ גם חנוך ב׳ ל״א ג׳. והשוה בפי׳ א׳ י״ג). — מן הפסוק הזה יוצא, שהסופר דרש את ענין הנחש בגן עדן

ג וְנִשְׁמוֹת הַצַּדִּיקִים בְּיַד אֱלֹהִים   וְצָרָה בַּל־תִּגַּע בָּהֶן:
ב בְּעֵינֵי כְסִילִים כְּמֵתִים הָיוּ   וְצֵאתָם [מִן־הָעוֹלָם] לְצָרָה נֶחְשְׁבָה:
ג וְלֶכְתָּם מִמֶּנּוּ — כְּכִלָּיוֹן   וְהֵמָּה בְשָׁלוֹם:
ד וְאִם־לְמַרְאֵה [עֵינֵי] אֲנָשִׁים יֵעָנֵשׁוּ   תִּקְוָתָם אַל־מָוֶת מְלֵאָה:
ה וְאַחֲרֵי הוּסְרָם מְעַט   רַב טוּב יִנְחָלוּ
כִּי־אֱלֹהִים נִסָּה אוֹתָם   וַיִּמְצָאֵם רְאוּיִים לוֹ:
ו כַּזָּהָב בַּכּוּר בְּחָנָם   וּכְקָרְבַּן עוֹלָה יִרְצֵם:
ז וּלְעֵת פְּקֻדָּתָם יַזְהִירוּ   וּכְנִיצוֹצוֹת בַּקַּשׁ יָשׁוּטוּ:
ח יִשְׁפְּטוּ גוֹיִם וְיִמְשְׁלוּ בְעַמִּים   וַעֲלֵיהֶם יִמְלֹךְ יְיָ לְעוֹלָם וָעֶד:
ט הַבּוֹטְחִים בּוֹ יָבִינוּ אֱמֶת   וְהַנֶּאֱמָנִים יִדְבְּקוּ בוֹ בְּאַהֲבָה:
כִּי חֶסֶד וְרַחֲמִים לִבְחִירָיו:
י וְהָרְשָׁעִים יְקַבְּלוּ גְמוּלָם כְּפִי מַחְשְׁבוֹתֵיהֶם   כִּי הִזְנִיחוּ אֶת־הַצַּדִּיק וּבַיְיָ מָרָדוּ:
יא [כִּי אֻמְלַל הָאִישׁ אֲשֶׁר־יָבוּז חָכְמָה וּמוּסָר]
וְתִקְוָתָם הֶבֶל וּמַאֲמַצֵּיהֶם תֹּהוּ   וּמַעַלְלֵיהֶם אֵין חֵפֶץ בָּם:

לפי שיטת הסמל. הנחש הוא סמל לשטן. **אצל פילון הנחש הוא סמל לתאוה** (דרושי החקים ב׳ ע״ד). **בב״ר י״ט א׳: הנחש אפיקורוס היה** (על הקשר שבין פילון והמדרש ע׳ ספרי על פילון והמדרש). —

ג א בפסוקים א׳–ג׳ מתבטאת האמונה החזקה בגמול ועונש וביום הדין. **לאמונה העתיקה** בשאול אין כל זכר. אל הביטויים הבודדים של הפסוק הראשון השוה תהל׳ ל״א ו׳, צ״א
ב י״א. — בעיני כסילים.. יתכן שנרמז כאן פולמוס נגד קהלת ג׳ י״ט: כי מקרה בני האדם
ג ומקרה הבהמה מקרה אחד להם וגו׳, ט׳ ב׳: מקרה אחד לצדיק ולרשע. — והמה בשלום.
ד השוה ישע׳ נ״ז ב׳: יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכחו. — תקותם אל־מות מלאה.
גם הקדושים שעונו ונהרגו בתקופת השמד של אנטיוכס אפיפנס מביעים את תקותם העזה בחיי
ה נצח (מכבים ב׳ ז׳ ט׳ ועוד). — אלהים נסה אותם... אותו הרעיון עצמו, שהיסורים אינם
אלא נסיון, מובע גם כן במכבים ב׳ ז׳ ל״ג ול״ז בקשר עם ענויי האשה ושבעת בניה. —
ו–ז כזהב בכור. תמונה רגילה בכתבי הקדש (כגון משלי י״ז ג׳). — יזהירו. דנ׳ י״ב ג׳ —
וכניצוצות בקש. עובד׳ א׳ י״ח. — ישוטו. אפשר שבמקור העברי היה: יבערו,
בהתאם לעובד׳ א׳ י״ח: ודלקו בהם, והסופר קרא בשגיאה: יעברו (=ישוטו διαδραμοῦσιν).
ח–ט שגיאה דומה לזו לעיל א׳ ה׳ (יסור — יוּסר). — ישפטו גוים. דנ׳ ז׳ כ״ב. — יבינו אמת.
בלי הכרה וידיעה נכונה אין אמונה צרופה ואין צדקה. הכרה זו היא תנאי מוקדם לנצחיות
(לקמן ט״ז ג׳). — חסד ורחמים לבחיריו. ע׳ חנוך א׳ א׳ ח׳: אור חסד ושלום לבחיריו.—

ג י–ד ו. הרשע יסבול עונש וזרעו יכרת. נצחון הצדיק סופו לבא.

י כפי מחשבותיהם. Bois (ע׳ 304) מוצא כבר כאן את הרעיון של מדה כנגד מדה
המפותח בפרקים האחרונים של הספר. לפי זה יתפרש: הרשעים שחטאו במה שכפרו בקיום
יא הנפש אחר המות יהיו באמת לאין ואפס במותם, וזה ענשם. ואין פירוש זה מוכרח. — כי
אמלל האיש... חלק זה של הפסוק שהוא במספר יחיד בניגוד לשאר הפסוקים שהם בריבוי

יב נְשֵׁיהֶם פְּתַיּוֹת בְּנֵיהֶם מַשְׁחִיתִים | וְזַרְעָם אָרוּר:
יג כִּי־אַשְׁרֵי הָעֲקָרָה בַּל־נִטְמָאָה | אֲשֶׁר לֹא־יָדְעָה מִשְׁכַּב עָוֹן
תִּשָּׂא פְּרִי לִפְקֻדַּת הַנְּפָשׁוֹת:
יד גַּם הַסָּרִיס אֲשֶׁר לֹא־עָשָׂה עָוֶל בְּכַפּוֹ | וְלֹא יָעַץ רַע עַל־אֱלֹהִים
יִנָּתֶן־לוֹ חֶסֶד רַב בַּעֲבוּר אֱמוּנָתוֹ | וְזֶבֶד נֶחְמָד בְּמִקְדַּשׁ יְיָ:
טו כִּי־פְרִי מִפְעָלִים טוֹבִים יִתְהַלָּל | וְשֹׁרֶשׁ בִּינָה בַּל־יֵעָקֵר:
טז וּבְנֵי מְנָאֲפִים לֹא יִגְדָּלוּ | וְזֶרַע מִשְׁכַּב־חֵטְא יִשָּׁמֵד:
יז וְאִם יַאֲרִיכוּ יָמִים לְאֶפֶס יֵחָשֵׁבוּ | וְשֵׂיבָתָם לֹא־תֶהְדַּר לְאַחֲרִית [הַיָּמִים]:
יח וְאִם מְהֵרָה יָמוּתוּ
לֹא תִהְיֶה לָהֶם תִּקְוָה | וְנֶחָמָה בְּיוֹם הַמִּשְׁפָּט:
יט כִּי־דוֹר רֶשַׁע מָרָה אַחֲרִיתוֹ:
ד טוֹב מִזֶּה שֶׂכֶל בִּצְדָקָה
כִּי זִכְרָהּ לָנֶצַח | וְגַם לֵאלֹהִים וְגַם לַאֲנָשִׁים תִּוָּדַע:
ב בְּבוֹאָהּ יֵלְכוּ בְּעִקְּבוֹתֶיהָ | וּבְלֶכְתָּהּ יְבַקְשׁוּהָ
וּלְעוֹלָם תִּדְרֹךְ בְּתַהֲלוּכַת נִצָּחוֹן
וּכְלִיל בְּרֹאשָׁהּ אַחֲרֵי נַצְּחָהּ בְּמִלְחֶמֶת הִתְחָרוּת
בְּקָרְבוֹת אֵין דֹּפִי:

חכמה ומוסר אוילים בזו. – נשיהם
יב הוא, כנראה, תוספת מאוחרה על יסוד משלי א׳ ז׳:
פתיות. מרגליות משער שבמקור העברי היה כתוב שוטות. המתרגם קרא בשי״ן ימנית
יג במקום בשי״ן שמאלית, ושעיקרו: נשיהם סוטות, כלו׳ בוגדות בבעליהן. – אשרי העקרה...
יש רואים בזה השפעת תורת האיסיים, וביחוד התירפיבתים המתוארים בספרו של פילון „על
חיי ההתבוננות". בספר זה מסופר על בתולות שבאו בקשר נשואין קדוש עם אלהים
(ἱερὸς γάμος) כי לא מצאו חפץ בהקמת זרע אדם. ואולם העקרה כאן אינה לא בתולה
ולא בכלל פנויה. המחבר רצה רק לומר שחוסר בנים אינו ראיה לרשעת האיש, כשם שמאידך
גיסא עושר בנים אינו מעיד על צדקתו, ושטוב לא להוליד בנים כלל מאשר להולידם בטומאה
(ע׳ ד׳ ו׳). איך שיהיה, מן הפסוק הזה ושלאחריו, וגם מפסוק ד׳ א׳, נראה עד כמה התרחקה
היהדות ההילניסטית מן ההשקפה העברית המקראית, שלפיה הברכה הגדולה היא: בניך
כשתילי זיתים סביב לשלחנך, וכתוב אחריו: הנה כי כן יבורך גבר וגו׳ (תהל׳ קכ״ח ג׳). –
יד–טז גם הסריס... ע׳ ישע׳ נ״ו ג׳. – וזבד נחמד במקדש ה׳. שם נ״ו ה׳. – וזרע משכב
יז חטא. השוה פסוק י״ג ולקמן ד׳ ו׳. – ואם יאריכו ימים. אפשר שגם המלים האלה
מכוונות כלפי קהלת ז׳ ט״ו: ויש רשע מאריך ברעתו. –
ד א כי זכרה לנצח. בדיוק: כי אל־מות בזכרה. ואם נקרא כך יצא מזה הרעיון
שהנצחיות מותנית בזכרון האנשים ובאין זכר אין נצחיות. – Bois (ע׳ 386) גורס: אלמות
וזכר יש בה. וזה מתאים להמשך הפסוק: וגם לאלהים (=אלמות) וגם לאדם (=זכר) תִּוָּדַע.–
ב לסיום הפסוק השוה משלי ג׳ י״ד. – ולעולם תדרך... כל התיאור נטול מחיי היוונים,

ג וַהֲמוֹן רְשָׁעִים כִּי־יִרְבּוּ וַיַּעַצְמוּ לֹא יַצְלִיחוּ   וּנְטִעֵי זְנוּנִים לֹא־יַעֲמִיקוּ הַכּוֹת שֹׁרֶשׁ
וִיסוֹד אֵיתָן בַּל־יְכוֹנֵנוּ:
ד וְאִם לְרֶגַע יְשַׁלְּחוּ עֲנָפֵיהֶם   לֹא לָבֶטַח יִגְדָּלוּ
כִּי בְסוּפָה יְסֹעָרוּ   וּבְרַעַשׁ רוּחוֹת יְשֹׁרָשׁוּ:
ה בַּדֵּיהֶם יִשָּׁבְרוּ בְּלֹא עֵת   וּפִרְיָם לֹא יִצְלָח
בֹּסֶר יִהְיוּ מֵאֱכֹל   וְלֹא יוֹעִילוּ לְכָל־דָּבָר:
ו כִּי הַבָּנִים הַנּוֹלָדִים מִמִּשְׁכַּב עָוֹן   עַל־רַעַת אֲבוֹתֵיהֶם יָעִידוּ לְעֵת הִבָּחֲנָם:
ז וְצַדִּיק כִּי יָמוּת בְּלֹא עֵת   בְּשָׁלוֹם יָנוּחַ:
ח כִּי לֹא זִקְנָה רַבַּת יָמִים תֶּהְדַּר   וְלֹא בְמִסְפַּר שָׁנִים תִּמָּנֶה:
ט בִּינָה הִיא שֵׂיבָה לִבְנֵי אָדָם   וְגִיל זִקְנָה חַיֵּי אֵין דֹּפִי:
י בִּמְצָאוֹ חֵן בְּעֵינֵי יְיָ נֶאֱהָב   וּבִחְיוֹתוֹ בֵּין פּוֹשְׁעִים הָעֳבַר [אֵלָיו]:
יא לֻקַּח לְבַל־תְּשַׁנֶּה הָרָעָה אֶת־דַּעְתּוֹ   וְלֹא תָצוּד מִרְמָה נַפְשׁוֹ:
יב כִּי קֶסֶם הָרִשְׁעָה יַחְשִׁיךְ אֶת־[זֹהַר] הַנָּאוָה   וּמְשׁוּבַת תַּאֲוָה תַּהֲפֹךְ לֵב תָּמִים:
יג עַד מְהֵרָה הָיָה לְתָמִים   וּזְמַנִּים רַבִּים מִלֵּא
כִּי נַפְשׁוֹ יָשְׁרָה בְּעֵינֵי אֱלֹהִים   וַיְמַהֵר לְקַחְתָּהּ מִקֶּרֶב הָרִשְׁעָה:
יד וְהָעַמִּים יִרְאוּ וְלֹא יָבִינוּ   וְלֹא יָשִׂימוּ לֵב לָזֹאת:

כאשר ירגיש כל קורא. חוץ מזה מראה גם הסגנון שהמאמר הזה מן ולעולם תדרוך עד סוף הפסוק נכתב במקורו יוונית ואינו תרגום מעברית. במאמר הזה יש גם בטויים אחדים שאינם נמצאים כלל בתרגום הע' (στεφανοφοροῦσα, ἆθλα ἀμίαντα). תמונה זו של הצדיק בתור אתליט המנצח בקרב ההתחרות עם היצר הרע שכיחה מאד בספרות ההילניסטית־יהודית (פילון) והנוצרית. — אל הרעיון שהמעשים הטובים נהפכים לכליל תפארת בראש הצדיק השוה צוואת אברהם ט״ז. ע' גם משלי א' ט': כי לוית חן הם לראשך וענקים
ג לגרגרותיך, ושם ד' ט'. — והמון רשעים כי־ירבו. הניגוד לזה: שכול בצדקה בפסוק
ד א' (ע' בפי' ג' י״ג). — ישלחו ענפיהם... התמונה מזכירה תהל' צ״ב ח': בפרוח רשעים כמו עשב ויציצו כל פועלי און וגו' (וע״ש בפי״ג). השוואה דומה (אילן שנהפך בעת הסערה) יש באבות ג' כ״ב. —

ז–יט. זכר צדיק לעולם ושם רשעים ישכח.

ט בינה היא שיבה לבני אדם... השוה המאמר אין זקן אלא מי שקנה חכמה (קדושין ל״ב ב'), וע' פילון על חיי ההתבוננות ס״ז. הרעיון הזה נמצא גם אצל הסופרים
י–יא היוונים והרומים (ע' פי' של גרים). — הפסוקים י'–י״א נותנים טעם למיתתו הקדומה של הצדיק (פסוק ז'): הצדיק מת בלא עת, כדי שלא ילמד ממעשי הרשעים. — פסוקים אלו מכילים רמז ברור למעשה חנוך שבבראשית ה' כ״ד: ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אותו אלהים. אותו הנימוק ללקיחת חנוך שלכאן נמצא גם במדרש: אמר הקב״ה עד
יב שהוא (חנוך) בצדקו אסלקנו (ב״ר כ״ה א'). וע' פילון, על אברהם מ״ז. — הנאוה. ללשון τὰ καλά יש מובן כפול: טוב ויפה. גם כאן יש למלה זו משמעות מוסרית, על דרך טוב אשר יפה (קהלת ה' י״ז), ובמובן הכפול הזה נאמר שה' הוא יוצר היופי (י״ג ג'). —

טו כִּי חֶסֶד וְרַחֲמִים לִבְחִירָיו וְעֵינָיו עַל־חֲסִידָיו׃

טז וְהַצַּדִּיק הַמֵּת יַרְשִׁיעַ אֶת־הַפּוֹשְׁעִים
הַחַיִּים וְנַעֲרוּת תְּמִימָה בְּלֹא עִתָּהּ אֶת־
זִקְנַת הָרָשָׁע רַבַּת הַשָּׁנִים׃

יז כִּי יִרְאוּ אַחֲרִית חָכָם וְלֹא יָבִינוּ מַה־יָּעַץ עָלָיו וְלָמָּה שְׁמָרוֹ יְיָ׃

יח הֵמָּה יִרְאוּ וְיִלְעָגוּ וַיְיָ יִשְׂחַק לָמוֹ׃

יט וְאַחֲרֵי כֵן יִהְיוּ לְנֵפֶל נִתְעָב לְבוּשָׁה בַּמֵּתִים לְעוֹלָם
כִּי יַפִּילֵם עַל־קָדְקֳדָם וְאֵין הֶגֶה בְּפִיהֶם
וְיַשְׁלִיכֵם מִמּוֹסְדוֹתֵיהֶם וְלָנֶצַח יֶחֱרָבוּ
וְיִהְיוּ בְּצָרָה וְאָבַד זִכְרָם׃

כ וּבְ[יוֹם] חֶשְׁבּוֹן עֲוֹנוֹתֵיהֶם יֵצְאוּ מְבֹהָלִים וּפִשְׁעֵיהֶם בִּפְנֵיהֶם יָעִידוּ׃

ה א אָז יַעֲמֹד הַצַּדִּיק הָכֵן וְקוֹמְמִיּוּת בִּפְנֵי צוֹרְרָיו וּבוֹזֵי מַעֲשָׂיו׃

ב בִּרְאוֹתָם [זֹאת] יִבְכּוּ מֵרֹב פַּחַד וְיִבָּהֲלוּ מִפְּנֵי תְשׁוּעָתוֹ הַנִּפְלָאָה׃

ג הֵם יִנָּחֲמוּ וַיֵּאָנְחוּ מִקֹּצֶר רוּחַ וְיֹאמְרוּ בְלִבָּם
זֶה הוּא הָאִישׁ אֲשֶׁר הָיָה לָנוּ לְפָנִים לִשְׂחוֹק לְמָשָׁל וּלְקַלְּסָה׃

ד הוֹי אֲנַחְנוּ הַכְּסִילִים
חַיָּיו חָשַׁבְנוּ לְשִׁגָּעוֹן וּמוֹתוֹ לְחֶרְפָּה׃

ה אֵיכָכָה נֶחְשַׁב בֵּין בְּנֵי אֱלֹהִים וּבֵין קְדוֹשִׁים חֶלְקוֹ׃

ו אָכֵן סַרְנוּ מִדֶּרֶךְ אֱמֶת
וְאוֹר הַצֶּדֶק לֹא הֵאִיר לָנוּ וְהַשֶּׁמֶשׁ לֹא זָרְחָה עָלֵינוּ׃

טו–טז **חסד ורחמים לבחיריו.** ג׳ ט׳. — **תמימה בלא עתה.** כלו׳ הצדיק הצעיר שהשיג את השלימות המוסרית בנערותו. — **וה׳ ישחק למו.** תהל׳ ב׳ ד׳. — **לנפל נתעב...** כבר הכירו

יח–יט (ע׳ גרטנר ע׳ 208) שציטטה יש כאן מישע׳ י״ד י״ט. — **לבושה במתים.** השוה לעג המתים שבישע׳ י״ד י׳. — **ולנצח יחרבו...** תהל׳ ט׳ ז׳. — **ואבד זכרם.** ע׳ גם תהל׳ ק״ט י״ג. —

ד כ–ה יד. הרשעים מכירים את אולתם לאחר זמן.

כ **חשבון עונותיהם.** ע׳ מלאכי ג׳ ט״ז. —

ה א **הכן וקוממיות.** כך אני מתרגם παῤῥησία πολλή (השוה: בפרהסיה) שהיה מונח קיים בבתי הדין היווניים, ומשמעו: חופש־דבור גמור (ע׳ Volz, Jüd. Eschat. 264).—

ב–ד **יבכו.** גם בחנוך א׳ ק״ח ט״ו בוכים הרשעים למראה תשועת הצדיק. — **חייו חשבנו לשגעון.** ע׳ ב׳ ט״ו. — **ומותו לחרפה.** שם כ׳: במות נבל נרשיעהו. יסוריו ומותו של בן אלהים בספר זה מזכירים גורלו של עבד ה׳ בישעיה השני (ע׳ ביחוד על

ה מותו נ״ג ח׳ ואילך). — **נחשב בין בני אלהים.** ע׳ ב׳ י״ח. Bousset (ע׳ 277) חושב **שבני אלהים וקדושים** הנזכרים כאן הם המלאכים שהצדיקים עתידים לישב בסודם, ומביא ראיות מספרים חיצונים אחרים, שגם שם מקום הצדיק לעולם הבא בין המלאכים.

ז תָּעִינוּ בְּדַרְכֵי עָוֹן וַאֲבַדּוֹן   וְהָלַכְנוּ בְּמִדְבַּר שְׁמָמָה:
ח וְאֶת־דֶּרֶךְ יְיָ לֹא יְדַעְנוּ:
מַה־הוֹעִיל לָנוּ זְדוֹנֵנוּ   וּמַה־יִּסְכֹּן לָנוּ עָשְׁרֵנוּ וְגַאֲוָתֵנוּ:
ט כֹּל אֵלֶּה עָבְרוּ כַצֵּל   וְכִשְׁמוּעָה פּוֹרַחַת:
י כָּאֳנִיָּה חוֹלֶפֶת בְּמַיִם עַזִּים
וְעִקְּבוֹת דַּרְכָּהּ לֹא נוֹדָעוּ   וּשְׁבִילָהּ בְּגַלֵּי יָם:
יא אוֹ כְעוֹף הַפּוֹרֵחַ בַּשָּׁמַיִם   וְלֹא יִמָּצֵא כָל־זֵכֶר לִמְעוּפוֹ
רַק מֶשֶׁק הַכְּנָפַיִם יַצְלִיף אֶת־הָרוּחַ הַקַּל   וִיפַלְּגֵהוּ בַּהֲמֻלָּה עֲצוּמָה
וְיֶחֱצֵהוּ בִּתְנוּעַת אֶבְרָתוֹ   וְהִנֵּה עָבַר־בּוֹ וְכָל־אוֹת לֹא־נִשְׁאֲרָה
יב אוֹ כְחֵץ יְקֻלַּע לַמַּטָּרָה   וְאַחֲרָיו:
הָרוּחַ יֵחָלֵק וּכְרֶגַע יָשׁוּב כָּל־עֻמַּת שֶׁהָיָה   וְאֵין לְהַכִּיר אֶת־מְרוּצָתוֹ:
יג כֵּן גַּם אֲנַחְנוּ נוֹלַדְנוּ וְאָבַדְנוּ
בְּלֹא יָכֹלְנוּ לְהַרְאוֹת כָּל־אוֹת צְדָקָה   בְּרִשְׁעָתֵנוּ נֶאֱסָפְנוּ:
יד כִּי תִקְוַת רָשָׁע כְּעָפָר אֲשֶׁר יִשָּׂאֶנּוּ רוּחַ   וְכִכְפוֹר דַּק תִּדְּפֶנּוּ סְעָרָה
וְכֶעָשָׁן יְפַזְּרֵהוּ הָרוּחַ   וְכַחֵלֶף זֵכֶר אוֹרֵחַ לְיוֹם אֶחָד יָסוּר:
טו וְהַצַּדִּיקִים לָעַד יִחְיוּ
וּבַיְיָ גְּמוּלָם   וְעֶלְיוֹן יִדְאַג לָמוֹ:
טז לָכֵן מַמְלֶכֶת־הוֹד וַעֲטֶרֶת תִּפְאֶרֶת   יִנְחֲלוּ מִיַּד יְיָ
כִּי בִימִינוֹ יָסֵךְ עֲלֵיהֶם   וּבִזְרוֹעוֹ יָגֵן בַּעֲדָם:

ז אבל בפסוק זה בני אלהים הם הצדיקים עצמם, וכך הם מכונים בפרק ב׳. — ת ע י נ ו. במקום ἐνεπλήσθημεν=נמלאנו, שאין לו מובן, קורא אני ἐπλανήθημεν=תעינו. ואפשר שבמקור
י העברי היה כתוב: נ ו א ל נ ו והמחבר קרא: נ מ ל א נ ו. — ו ש ב י ל ה ב ג ל י י ם. בדיוק: ואין עקבות מסד הספינה בגלים. יש לשום לב אל הלשון ἀτραπὸν τρόπιος (=עקבות המסד) לשון נופל על לשון, ומכאן שהמקור של התיאור היפה רב־הגונים והתמונות הניתן
יג לאפסות חיי האדם היא השפה היוונית. — נ ו ל ד נ ו ו א ב ד נ ו. ע׳ ג׳ ט״ז. Holmes המתרגם האנגלי מוצא בזה את הרעיון של מיתה מוסרית (על דרך „הרשעים בחייהם קרואים מתים״). — בסוף פסוק י״ג נמצא בתרגום הלטיני המאמר: Talia dixerunt in inferno hi, qui peccaverunt (=כדברים האלה יאמרו בשאול האנשים אשר חטאו), והיא תוספת ביאור
יד מאוחרה. — פי״ד הוא המשך ישר לפסוק י״ב. תמונה דומה לאותה שבפסוק זה נמצאת בתהל׳ א׳ ד׳. —

טו–כג. אושר הצדיקים ואבדן הפושעים במלכות שדי.

טז מ מ ל כ ת ־ ה ו ד... התיאור מזכיר את המאמר: צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה (ברכות י״ז א׳). ובאמת מדובר כאן על ממלכת הצדיקים בעולם הזה כמו ג׳ ח׳. — לביטויים הבודדים של פסוק זה השוה משלי ד׳ ט׳ ותהל׳ י״ח ל״ו

יז יַחְגֹּר קִנְאָתוֹ כְּנֶשֶׁק / וְכָל־הַיְּצוּר לִכְלִי־קְרָב יַהֲפֹךְ
לְהִנָּקֵם מֵאוֹיְבָיו:
יח יִלְבַּשׁ כְּשִׁרְיוֹן צְדָקָה / וְיִצְנֹף כְּכוֹבַע מִשְׁפָּט נִמְרָץ:
יט יִשָּׂא קָדְשָׁתוֹ כְּמָגֵן עֹז:
כ יְשַׁנֵּן כְּחֶרֶב זַעַם אַפּוֹ / וְעוֹלָם וּמְלֹאוֹ אִתּוֹ יַחַד יִלָּחֵם בַּחַטָּאִים:
כא יַחְתּוּ הִצֵּי בְרָקִים מְיֻשָּׁרִים לַקֶּלַע / וּכְמִקֶּשֶׁת עֲנָנִים דְּרוּכָה לַמַּטָּרָה יָעוּפוּ:
כב וּכְאַבְנֵי קֶלַע יַשְׁלִךְ עֲלֵיהֶם בָּרָד פּוֹרֵץ בְּזַעַם
וּמֵי הַיָּם יִזְעֲפוּ עָלֵימוֹ / וּנְהָרוֹת יִשְׁטְפוּם בְּשֶׁצֶף קֶצֶף:
כג וְיָקוּם עֲלֵיהֶם רוּחַ גְּבוּרָה / וּכְסוּפָה יְפִיצֵם
וְעַוְלָתָה תָּשִׂים כָּל־הָאָרֶץ לִשְׁמָמָה / וְהָרִשְׁעָה תָּמִיט כִּסְאוֹת נְדִיבִים:

ו וְעַתָּה הַקְשִׁיבוּ מְלָכִים וְהַשְׂכִּילוּ / וְהִוָּסְרוּ שֹׁפְטֵי קַצְוֵי אָרֶץ:
ב הַאֲזִינוּ הָרוֹדִים בָּעָם / הַמִּתְנַשְּׂאִים עַל־הֲמוֹן לְאֻמִּים:
ג כִּי מֵאֵת יְיָ נִתַּן לָכֶם הָעֹז / וְהַמֶּמְשָׁלָה מֵאֵת עֶלְיוֹן
הוּא יִבְחַן מַעֲשֵׂיכֶם / וְיַחְקֹר מְזִמּוֹתֵיכֶם:
ד כִּי מְשָׁרְתֵי מַלְכוּתוֹ אַתֶּם / וְלֹא שְׁפַטְתֶּם מֵישָׁרִים
וְתוֹרָה לֹא שְׁמַרְתֶּם / וּבַעֲצַת אֱלֹהִים לֹא־הֲלַכְתֶּם:
ה כְּשׁוֹאָה יָבֹא עֲלֵיכֶם פִּתְאֹם / כִּי מִשְׁפָּט חָרוּץ עַל־אַדִּירִים:
ו הֵן לַדַּל יֵאוֹת לִסְלֹחַ בְּרַחֲמִים / וְהַחֲזָקִים בְּחֹזֶק יִוָּסְרוּ:

יז (וע' ירמ' י"ג י"ח וישע' ס"ב ג'). — לפסוקים י"ז–י"ט השוה ישע' נ"ט י"ז. — וכל־היצור לכלי־קרב יהפך. אפשר שהכוונה למכות שהביא ה' על המצרים בהפכו את כל היסודות להרע להם, כמו שמתואר בחלק האחרון של הספר (ע' גם יהושע י' י"א
כ–כא ושופ' ה' כ', ועוד). — ישנן כחרב. ע' דב' ל"ב מ"א. — ועולם ומלואו. ע' בפי'
כב לפ . — תמונה דומה לאותה שבפכ"א יש בתהל' ז' י"ג (ע"ע שם י"ח ט"ו). — ישלך
כג עליהם ברד. מכת ברד במצרים, שמות ט' כ"ג ואילך. — ומי הים... שם י"ד כ"ז ואילך. — וכסופה יפיצם. ע' בפי"ד. — והרשעה תמיט כסאות נדיבים. מעבר הוא אל הפסוק הבא, שבו הוא פונה אל נדיבי ארץ, וכאחת משלב הוא את סוף החלק הראשון, שתכנו חזון האחרית, בראשיתו, שגם בה מוכיח הסופר את שופטי הארץ (א' א'). —

ב. ספר החכמה (ו א–יא א).

א–יא. תוכחת מוסר למלכים.

ו א פסוק זה הוא פראפראסה של תהל' ב' י': ועתה מלכים השכילו הוסרו שופטי ארץ. השוה גם ישע' ח' ט'. בלי ספק הכוונה למלכים ממש, וביחוד למלכי מצרים ההילניסטית. הולמס סובר שהסופר פונה אל היהודים התקיפים באלכסנדריה. הביאור הזה הוא רחוק מן השכל, כי איך אפשר לכנות אלה בשם מלכים, שופטי ארץ, הרודים בעם (פסוק ב'), וכדומה? —
ג כי מאת ה' נתן לכם העז. הרעיון ששלטון שרי העמים בא מאת ה' מובע ג"כ
ד בבן־סירא י"ז י"ג. — משרתי מלכותו. מלכותו=מלכות שדי על הארץ. על השרים לתקן עולם
ו במלכות שדי ע"י הגשמת רעיון היושר והצדק. — והחזקים בחזק יוסרו. לשון נופל

ז כִּי אֲדוֹן כָּל־הָעוֹלָם לֹא יַכִּיר פָּנִים וְלֹא יִירָא מִפְּנֵי רָם
כִּי קָטֹן וְגָדוֹל הוּא עָשָׂהוּ וּלְכֻלָּם יִדְאַג יָחַד:
ח אַךְ לָאַדִּירִים יְכוֹנֵן מִשְׁפָּט נוֹרָא:
ט הִנֵּה לָכֶם הַמּוֹשְׁלִים דְּבָרַי לְמַעַן תִּלְמְדוּ חָכְמָה וְלֹא תִכָּשֵׁלוּ:
י כִּי שׁוֹמְרֵי חֻקֵּי קֹדֶשׁ בִּקְדֻשָּׁה יְקֻדָּשׁוּ וּלְוֹמְדֵיהֶם יִמְצְאוּ מֵלִיץ יֹשֶׁר:
יא וְעַתָּה בַּקְּשׁוּ אֶת־דְּבָרַי שַׁחֲרוּם וְתַשְׂכִּילוּ:
יב בָּרָה הִיא הַחָכְמָה וְלֹא תִבֹּל תִּוָּדַע עַל־נְקַלָּה לְאוֹהֲבֶיהָ
[וְתִמָּצֵא לִמְבַקְשֶׁיהָ]:
יג וְתַעֲבֹר לִפְנֵי דוֹרְשֶׁיהָ לְמַעַן יְמַהֲרוּ לְהַכִּירָהּ:
יד כָּל־שׁוֹחֲרָהּ לֹא יִיעָף כִּי יִמְצָאֶהָ יוֹשֶׁבֶת לִפְנֵי שְׁעָרָיו:
טו כִּי הֲגוּת־בָּהּ מִכְלַל הַתְּבוּנָה וְהַשּׁוֹקֵד עָלֶיהָ כְּרֶגַע לָבֶטַח יֵשֵׁב:
טז כִּי הִיא תְּסוֹבֵב וּתְחַפֵּשׂ אֶת־אֲשֶׁר יְקָרוּ לָהּ וּבִנְתִיבוֹת בְּרָצוֹן תּוֹפִיעַ לָמוֹ
וּבְכָל־מְזִמָּם תִּתְמְכֵם:
יז כִּי רֵאשִׁיתָהּ בַּקֵּשׁ מוּסָר בֶּאֱמֶת:
יח וְדֹרֵשׁ מוּסָר אַהֲבָה וְאַהֲבָה שְׁמֹר מִצְוֹתֶיהָ
וְנֹצֵר מִצְוֹת עֲרֻבַּת אַל־מָוֶת:
יט וְאַל־מָוֶת יְקָרֵב לַיְיָ:
כ עַל־כֵּן תְּשׁוּקַת חָכְמָה לְמַלְכוּת תּוֹבִיל:

ז על לשון, וכיוצא בזה אף במקור היווני. — לא יכיר פנים... פראפראסה של דב׳ א׳
י י״ז: לא תכירו פנים במשפט כקטן כגדול תשמעון לא תגורו מפני איש. — קדש בקדשה יקדשו. ע׳ בפי׳ לפ״ז. על הרעיון ע׳ ה׳ ח׳. — מליץ ישר. בדיוק: המלצה. —

יב–כ. החכמה ומתנותיה.

יב ברה היא החכמה ולא תִּבֹּל. פראפראסה של תהל׳ י״ט ט׳–י׳: מצות ה׳ ברה מאירת עינים. יראת ה׳ טהורה עומדת לעד. החכמה כוללת בקרבה גם את המושגים מצות ה׳ ויראת ה׳. — הלשון ותמצא למבקשיה אינה בשום כ״י ואף לא ב־וצאת Swete. ע׳ משלי ח׳ י״ז: ומשחרי ימצאונני, ושם ב׳ ג׳ ועוד. הפראפראסה של הפסוק הזה במשלי
יד נקראת לקמן בפי״ד. אמור מכאן, שהמלים ותמצא למבקשיה הן תוספת מאוחרת. — כל שוחרה... כי ימצאה=ומשחרי ימצאונני (משלי ח׳ י״ז). — על התמונה שַׁחֵר=ὀρθρίζω
טו מן שַׁחַר ע׳ גרטנר עמ׳ 194 ואילך. — והשוקד עליה. משלי ח׳ ל״ד: לשקוד על דלתותי יום יום. — מן הפסוק הזה („כי הגות־בה" וכו׳) יוצא שהסופר מעריץ את חיי ההסתכלות (βιὸς θεωρητικός, vita contemplativa) שהיו רווחים הרבה בתקופה ההילניסטית.
טז מן היהודים התמכרו לחיים כאלה מצדדי כת התירפיבטים במצרים. — ובנתיבות. משלי
יז–כ ח׳ ב׳: בית נתיבות נצבה. — הפסוקים י״ז–כ׳ מכילים „הקש השלשלת" הידוע מאולפנת הסטואה ושם נקרא הקש כזה בשם σωρίτης. החוליה האחרונה של השלשלת נמצאת בפסוק כ׳. בשלשלת זו יש עוד להשלים: א) בראש פי״ז את ההנחה: תשוקת חכמה ראשית חכמה. ובין פי״ט ופ״כ צריכים להכניס את החוליה: וקרבת ה׳ שורש מלכות, והכל יתחבר היטב.—

כא וְלָכֵן מוֹשְׁלֵי עַמִּים אִם־בְּכִסֵּא
וָשֵׁבֶט תַּחְפְּצוּן הוֹקִירוּ חָכְמָה לְמַעַן תִּמְלְכוּ לְעוֹלָם:
כב וְהַחָכְמָה מַה הִיא וְאֵיךְ נוֹצְרָה אַגִּידָה וְלֹא אַסְתִּיר מִכֶּם סוֹד
אַךְ רֵאשִׁית מוֹצָאָהּ אֶחְקֹר וְדַעְתָּהּ אֲגַלֶּה
וְלֹא אֶטֶּה מִדֶּרֶךְ אֱמֶת:
כג כִּי לֹא אֵלֵךְ בְּמַעְגַּל קִנְאָה צָרַת הָעַיִן אֲשֶׁר אֵין לָהּ חֵלֶק בְּחָכְמָה:
כד בְּרֹבוֹת חֲכָמִים תְּשׁוּעַת עוֹלָם וּמֶלֶךְ מַשְׂכִּיל אֹשֶׁר הָעָם:
כה עַל־כֵּן הִוָּסְרוּ בִדְבָרַי וְתִוָּשֵׁעוּ:
ז גַּם אָנֹכִי אֱנוֹשׁ בֶּן־תְּמוּתָה כְּכָל־הָאֲנָשִׁים מִצֶּאֱצָאֵי אָדָם הָרִאשׁוֹן יְצוּר הָאֲדָמָה
וּבְרֶחֶם אִמִּי לְבָשָׂר עֻצַּבְתִּי:
ב בַּעֲשָׂרָה יְרָחִים בְּדָם הָקְפֵּאתִי מִזֶּרַע גֶּבֶר וּמַחְמַדַּת הַמִּשְׁכָּב גַּם יָחַד:
ג גַּם אָנֹכִי אַחֲרֵי הִוָּלְדִי שָׁאַפְתִּי
רוּחַ מְשֻׁתָּף [לַכֹּל] וְצָנַחְתִּי לָאָרֶץ קְרוֹבַת הָרֶגֶשׁ
וְאֶת־קוֹלִי נָשָׂאתִי בִּבְכִי לָרִאשׁוֹנָה כְּדֶרֶךְ כָּל־הַיִּלּוֹדִים]:
ד בְּחִתּוּלִים גֻּדַּלְתִּי וּבִדְאָגוֹת:

כא–כה. הכרת מהות החכמה תנאי מוקדם להצלחת השלטון.

כב לפכ״ב השוה איוב כ״ח (ביחוד את הפסוקים י״ב–י״ג וכ״א–כ״ב). הסופר רוצה איפוא
לגלות את „הנעלם מעין כל חי". – ודעתה. כלו׳ ידיעת החכמה. – ולא אטה מדרך
כג אמת. ע׳ משלי ח׳ ו׳–ז׳. – צרת העין. במקור: האוכלת (לב האדם). הקנאה רחוקה מחוג
האלים – היא האמרה השגורה של אפלטון. הולמס חושב שיש כאן פולמוס נסתר נגד
הסופיסטים היוונים שהיו צרי עין בהוראת חכמתם ודרשו שכר למוד. הסופר מתנגד אם־כן
לעשות החכמה „קרדום לחפור בה". –

ז א–ו. המלך שלמה מדבר על לידתו. בלידה ובמות אין הבדל בין מלך ליתר האנשים.
א אדם הראשון. במקור יש המלה היוונית πρωτόπλαστος=היצור הראשון. מלה
ב זו נתחדשה כנראה ע״י הסופר הרודף אחרי ביטויים מרכבים פיוטיים. – בעשרה ירחים.
המספר הזה רגיל אצל הקדמונים (ע׳ למשל מינאנדר אצל גיללוס 6, 3). זמן עיבור של עשרה
חדשים יש אף בכתבת הלניסטית־מצרית (אצל Deismann, Licht vom Osten, 93). – בדם הקפאתי.
ג איוב י׳ י׳: וכגבינה תקפיאני. – קרובת הרגש. ὁμοιοπαθής. ע׳ שמ״ר א׳ לפסוק ואם
בן הוא והמתן אותו. שם מבואר (ע״פ נדה ל״א ב׳) מדוע הילד מביט למטה בשעה שנולד:
„שמביט בארץ (נ״א: באמו בארץ) שממנה נברא". ואפשר שלזה התכוון הסופר. הילד יצנח
לארץ, כי היא קרובה לו ברגש כאם. – ואת־קולי נשאתי בבכי לראשונה. על
בכית הילד אחרי גיחו מרחם אמו עמדו כבר חכמי יון ובארו אותה בשני אופנים:
א) פסיכולוגי־פסימיסטי, ב) ביאולוגי. הבאור הראשון הוא שהילד מרגיש מראש את גורלו
המר המזומן לו בעולם הזה ולכן יבכה. דעה זו נשתמרה אצל הסופר הרומי פליניוס, קורות
הטבע ז׳ ב׳ ואבגוסטינוס בביאוריו לתהלים קכ״ה י׳. הביאור הביאולוגי רואה את חסבה
לבכית הילד בשינוי תנאי הנשימה. דעה זו נמצאת במשנת אפיקורוס אצל Usener, Epicurea

ה כִּי אֵין כָּל־מֶלֶךְ אֲשֶׁר רֵאשִׁית מוֹצָאוֹ אַחֶרֶת הָיְתָה:
ו לַכֹּל דֶּרֶךְ אַחַת אֶל־הַחַיִּים וְגַם צֵאתָם [מִן־הַחַיִּים] דּוֹמָה:
ז לָכֵן הִתְפַּלַּלְתִּי וְנִתְּנָה־לִי בִינָה קָרָאתִי וְרוּחַ חָכְמָה בָּאָה עָלָי:
ח מִשְׁפָּט וְכִסֵּא יָקְרָה לִּי וְעֹשֶׁר לְאֶפֶס חָשַׁבְתִּי לְעֻמָּתָהּ:
ט וְלֹא דִמִּיתִי אֵלֶיהָ אֶבֶן יְקָרָה אֲשֶׁר לֹא תְסֻלֶּה
כִּי כָל־זָהָב כְּגַרְגַּר חוֹל לְנֶגְדָּהּ וְכֶסֶף כְּדֹמֶן יֵחָשֵׁב לְנִכְחָהּ:
י מִבְּרִיאוּת וָיֹפִי אֲהַבְתִּיהָ וּלְנֵרִי אֶבְחָרֶהָ
כִּי אוֹרָהּ לֹא יִכְבֶּה:
יא אָכֵן כָּל־טוּב בָּא אֵלַי בִּכְנָפֶיהָ וְעֹשֶׁר לֹא יְסֻפַּר בְּיָדֶיהָ:
יב בְּכָל[־אֵלֶּה] שָׂמַחְתִּי כִּי הַחָכְמָה תְנַחֵם בְּלִי דַעַת כִּי הִיא [גַם] מְחוֹלַלְתָּם:
יג לְלֹא עָרְמָה לָמַדְתִּי אוֹתָהּ וּבְלִי קִנְאָה אֲלַמְּדֶנָּה
אֶת־עָשְׁרָהּ לֹא אַעְלִים:
יד עַד־כִּי הוֹן עָתֵק הִיא לִבְנֵי אָדָם וְכָל־הַמִּתְעַנְּגִים עָלֶיהָ יְדִידוּת יְיָ יַשִּׂיגוּ
כִּי בְשַׁי מוּסָר יֵרָצוּ לוֹ:
טו וְלִי יִתֵּן יְיָ לְדַבֵּר כַּהֲגוּת לִבִּי וּלְהָבִין כְּנָאוֹת אֵת אֲשֶׁר חַנֹּנִי בוֹ
כִּי הוּא גַם מַנְהִיג הַחָכְמָה וְגַם מַדְרִיךְ הַחֲכָמִים:
טז אֲשֶׁר־בְּיָדוֹ גַם־אֲנַחְנוּ וְגַם דְּבָרֵינוּ וְכָל־תְּבוּנָה וְדַעַת כָּל־מְלָאכָה:

frg. 398 וסיכסטוס אמפיריקוס Adv. Math. XI, 96, וגם אצל פילון האלכסנדרי על בריאת העולם קס״א. נראה שכאן נוטה הסופר אל הדעה הפסימיסטית שנמצאת גם במדרש „סדר
ה יצירת הולד" (בית המדרש ליילינק א׳ קנ״ג ועוד): ועוד ביציאתו הוא בוכה וכו׳. — כי אין כל־מלך... דומה, שיש בזה פולמוס נגד האלהת השליטים שהיתה נהוגה בתקופה ההילניסטית, ביחוד במצרים, ואחר כך (מימי סוללה) גם ברומי. —

ז–יד. מהלל החכמה.

ז לכן. כלו׳ מאחר שהנני איש כמוכם ולא ניתנה לי בינה מבטן ומלידה הייתי זקוק
ח לתפלה. — לפסוק ח׳ השוה משלי ג׳ ט״ו: יקרה היא מפנינים וכל חפציך לא ישוו בה. —
י–יא ולנרי אבחרה. תהלים קי״ט ק״ה: נר לרגלי דבריך. — כל־טוב בא אלי... השוה
מל״א ג׳ י״ג. לפי המדרש (ע׳ ילקוט שמעוני מ״א ג׳) התפלל שלמה מראש רק על החכמה,
יג–יד כי היא כוללת בתוכה הכל. — ובלי קנאה. לרעיון ע׳ ו׳ כ״ב. — הון עתק. משלי ח׳ י״ח. — ידידות ה׳. ע׳ פכ״ז. לפי המדרש (ע׳ הערה לפי״א) החכמה היא בת אלהים ומי שקונה חכמה מתחתן כביכול באלהים. — בשי מוסר. המוסר במקום מתנות וזבחי תודה.—

טו–כא. החכמה מקור כל מדע.

טו–טז מדריך החכמים. משלי ג׳ ו׳: והוא יישר ארחותיך. — וכל תבונה. שמות
ל״א ג׳. המלים ובדעת ובכל מלאכה הן כאן מושג אחד. ונראה שהסופר השתמש בתרגום
יז–כ הע׳: ובדעת בכל מלאכה. — מן הפסוקים י״ז–כ׳ נראה, שהסופר קבל חינוך כללי ככל היהודים הנאורים באלכסנדריה בתקופה ההילניסטית, כגון פילון שגם הוא מרבה להטעים בספריו את הערך הגדול של ההשכלה הכללית כמבוא אל החכמה העליונה היא הפילוסופיה

יז כִּי הוּא נָתַן־לִי הַכָּרָה נְכוֹנָה שֶׁל־הַמְּצוּאִים לָדַעַת תְּכוּנַת תֵּבֵל וְכֹחַ הַיְסֹדוֹת:
יח רֵאשִׁית הָעִתִּים אַחֲרִיתָן וּמַחֲצִיתָן תְּנוּעוֹת [הַשֶּׁמֶשׁ] לַחֲלִיפוֹתֵיהֶן
וּתְמוּרוֹת הַזְּמַנִּים:
יט מַחֲזוֹר הַשָּׁנִים וּמִשְׁטַר הַכּוֹכָבִים:
כ תְּכוּנוֹת נֶפֶשׁ חַיָּה וְחֵמַת חַיּוֹת פֶּרֶא כֹּחַ הָרוּחוֹת וְשִׂיחוֹת אֲנָשִׁים
הַצְּמָחִים לְמִינֵיהֶם וּסְגֻלּוֹת הַשָּׁרָשִׁים:
כא הַנִּסְתָּרוֹת וְהַנִּגְלוֹת יָדַעְתִּי כִּי הַחָכְמָה אָמָנִית הַכֹּל לִמְּדַתְנִי:
כב אֲשֶׁר־בָּהּ רוּחַ מַשְׂכִּיל קָדוֹשׁ יָחִיד בְּמִינוֹ מְרֻבֵּה חֲלָקִים עָדִין קַל הַתְּנוּעָה
זַךְ טָהוֹר בָּהִיר שָׁלֵם דּוֹרֵשׁ טוֹב מַעֲמִיק לִרְאוֹת אַמִּיץ
פּוֹעֵל חֶסֶד:
כג אוֹהֵב אָדָם אֵיתָן תָּמִים חָפְשִׁי מִדְּאָגָה כֹּל יָכוֹל צוֹפֶה בַכֹּל
חוֹדֵר לְכָל־הָרוּחוֹת הַמַּשְׂכִּילִים הַטְּהוֹרִים הָעֲדִינִים:
כד כִּי הַחָכְמָה מְמַהֶרֶת לְהִתְנוֹעֵעַ
מִכָּל־תְּנוּעָה עוֹבֶרֶת וְחוֹדֶרֶת לַכֹּל בְּטָהֳרָתָהּ:
כה כִּי הִיא נְשִׁימָה מִגְּבוּרַת אֱלֹהִים שֶׁפַע זַךְ מִכְּבוֹדוֹ הַמּוֹשֵׁל בַּכֹּל
וְלָכֵן כָּל־טֻמְאָה לֹא תִגַּע בָּהּ:

יז האמתית. הסופר מיחס איפוא לשלמה המלך את החינוך שקבל הוא עצמו. — הכרת המצואים (τῶν ὄντων γνῶσις, ברומית: rerum natura) היא הפילוסופיה. — תכונת תבל=קוסמולוגיה.—
יח–יט פי״ח–י״ט מכוונים לידיעת הזמנים (כרונולוגיה) וחכמת ההנדסה הכרוכה בה (אסטרונומיה).—
כ תכונות נפש חיה=זואולוגיה. — כח הרוחות. זיגפריד מבאר שהכוונה לשדים ולרוחות ששלמה המלך היה שולט עליהם (לפי יוספוס קדמ׳ ח׳ ב׳ א׳). ואם נסכים לפירוש זה, עלינו להניח שלפני הסופר היה מקור עברי ושם היה כתוב רוחות, כי πνεύματα ביוונית הוראתה רק רוחות סתם ולא שדים. כך הבין הסופר, וגם בתרגום הלטיני vim ventorum, ובכן: רוחות נושבות. — שיחות אנשים. דיאלקטיקה ופסיכולוגיה. — הצמחים למיניהם. בוטאניקה. — החכמה אמנית הכל. נראה שכוונתו לפסוק: ואהיה אצלו אמון (משלי
כא ח׳ ל׳), והוא מפרש אמון=איש יודע אמנות. —

ז כב–ח א. כינויי החכמה ורום מעלתה.

כב–כג פכ״ב–כ״ג מכילים עשרים ואחד כנויי חכמה. משערים שזה נעשה בכוונה, כי המספרים ג׳ וז׳ שהמספר כ״א הוא הכפלתם נחשבו קדושים. ונדמה לי שנעלם מעיני החוקרים המקום בספרי האזינו ש״ו: נמצינו למדים שלא הזכיר משה שמו של מקום אלא לאחר כ״א דבר. ממי למד, ממלאכי השרת שאין מלאכי השרת מזכירים את השם אלא לאחר ג׳ קדושות שנאמר וקרא זה אל זה ואמר קדוש... אמר משה די שאהיה כפחות משבעה מלאכי השרת. סבורני שאין לתלות במקרה את ההתאמה שבין מדרש ספרי ובין הכתוב כאן. שם יש כ״א תיבות לפני הזכרת השם, וכאן כ״א כינויים לפני הזכרת החכמה. — התארים האלה נטולים מן הפילוסופיה היוונית. כגון התואר νοερόν (=משכיל) משמש כינוי גם אל הרוח (πνεῦμα) או הלוגוס במשנת הסטואה, והכינוי עדין (λεπτόν) לקוח מתורת אנאכסאגורס. ופילוסוף זה נותן את

כו כִּי הִיא נֹגַהּ אוֹר עוֹלָם וּרְאִי טָהוֹר לִפְעֻלַּת אֱלֹהִים וּדְמוּת טוּבוֹ׃
כז יְחִידָה הִיא וְתוּכַל הַכֹּל בְּעֵינָהּ תִּשָּׁאֵר וּתְחַדֵּשׁ הַכֹּל
וּמִדּוֹר לְדוֹר תַּעֲבֹר וְתָבֹא בִּנְפָשׁוֹת
קְדוֹשׁוֹת וּתְעַשֵּׂן לִידִידֵי אֱלֹהִים וְלִנְבִיאִים׃
כח כִּי אֱלֹהִים לֹא יֶאֱהַב זוּלָתִי אֲשֶׁר־יִשְׁכֹּן בְּמִשְׁכַּן הַחָכְמָה׃
כט הֵן נֶהְדָּרָה הִיא מִן־הַשֶּׁמֶשׁ וְיִתְרוֹן לָהּ מִמַּעֲלַת הַכּוֹכָבִים
וּבְעֶרְכָּהּ תַּעֲלֶה עַל [כָּל־]אוֹר׃
ל כִּי אֶת־מְקוֹמוֹ לַיִל יִירָשׁ אוּלָם הָרִשְׁעָה לֹא־תָקוּם בִּפְנֵי הַחָכְמָה׃
ח מִן־הַקָּצָה עַד־הַקָּצָה תִּשְׂתָּרַע בְּעֹז וּתְכַלְכֵּל הַכֹּל בְּמִשְׁפָּט׃
ב אוֹתָהּ אָהַבְתִּי וְדָרַשְׁתִּי מִנְּעוּרַי וְקַחְתָּהּ לִי לְכַלָּה חָפַצְתִּי
וְאֶת יָפְיָהּ חִבַּבְתִּי׃
ג אֶת־רוּם יַחְשָׂהּ תַּרְאֶה בִּחְיוּתָהּ חַיֵּי שֻׁתָּפוּת עִם־יְיָ
וַאֲדוֹן הַכֹּל אֲהֵבָהּ׃
ד תַּשְׁלוּמוֹת דַּעַת אֱלֹהִים לְפָנֶיהָ נִגְלוּ וְהִיא בּוֹרֶרֶת מַעֲשָׂיו׃
ה וְאִם־הָעֹשֶׁר קִנְיָן נֶחְמָד בַּחַיִּים מִי יֶעְשַׁר מִן־הַחָכְמָה הַמְחוֹלֶלֶת הַכֹּל׃
ו וְאִם [כְּבָר] הַתְּבוּנָה מְחוֹלֶלֶת מַעֲשִׂים מִי יוֹתֵר מִמֶּנָּה יוֹצֵר הַנִּמְצָאִים׃
ז וְאִם־יֵשׁ אִישׁ אוֹהֵב יֹשֶׁר הִנֵּה כָּל־מַעֲשֶׂיהָ מֵישָׁרִים

כו הכינוי הזה ליסוד הרוחני שהוא הכניס בפעם הראשונה אל הפילוסופיה היוונית. — **נגה אור עולם.** נגה (ἀπαύγασμα) וגם שפע (ἀπόρροια) שבפסוק הקודם מוסרים את המושג של **אצילות** במשנת הסטואה. ה„מאמרים" או הכחות החלקיים הזרועים בעולם (λόγοι σπερ-ματικοί) נאצלו מן הכח העליון, הלוגוס, וחודרים בכל הבריאה. לכן נקראת גם החכמה רוח יחיד במינו (פכ"ב) וכאחת מרובה חלקים (שם). — מן המושג „נגה אור עולם", או בדיוק: נגה מן האור הנצחי (ἀπαύγασμα φωτὸς ἀϊδίου) נעשה „אור חוזר" בספרי המקובלים. —
כז **בעינה תשאר.** לפי תורת הסטואה יסוד האש עצמו, הוא הלוגוס, אינו משתנה לעולם אע"פ שכל התמורות החלות במציאות שרשן ביסוד הזה (ע' Bois, 391). — **לידידי אלהים.** ע' פי"ד. הפילוסופים חם לפי דעת אפלטון וחכמי הסטואה ידידי האלים. לשון זה שגור הרבה גם אצל פילון. — **ולנביאים.** החכמה היא לפי משנת הסטואה תנאי מוקדם לנבואה (ע' ציצירון, על הנבואה, II, 62) והשוה מאמרם: חכם עדיף מנביא. —

ח ב—כא. גדולת שלמה כדוד החכמה בשלום ובמלחמה.

ב **ודרשתי מנעורי.** משלי ד' ג' ואילך. — **וקחתה לי לכלה.** אליגוריה שגורה בס'
ג משלי. — **רום יחשה.** משלי ח' כ"ב ואילך. — **חיי שתפות עם־ה'...** משלי ח' ל'. כדאי
ד להזכיר שאצל פילון (על הכרובים מ"ט ועוד) נקרא אלהים בעלה של החכמה. — **תעלומות**
ו **דעת.** ע' ז' כ"א. — **ואם [כבר] התבונה.** התבונה הנזכרת כאן היא הבינה האנושית בנגוד אל
ז החכמה העליונה. — **יותר ממנה.** כלו' מן החכמה. — **מעשיה.** מעשי החכמה. — **ענוה** (σωφροσύνη) **בינה** (φρόνησις) **יושר** (δικαιοσύνη) **וגבורה** (ἀνδρεία) הן ארבע המדות הטובות הידועות מתורת המוסר של אפלטון והסטואה. לפי דעת כריזיפוס הסטואיקן

כי היא תלמד ענוה ובינה ישר וגבורה ומהם אין־דבר מועיל בחיים לבני אדם:

ח ואם־להוסיף דעת ישאף איש הנה היא תבין קדמוניות ופשר העתיד
ותדע מאמרי מליצות ופתרון חידות אתות ומופתים תחזה מראש
וקרות הימים הבאים לתקופותיהם

ט ולכן גמרתי לקחתה ולחיות עמה
בדעתי כי תהיה־לי יועצה טובה ונחמה בדאגה ועצב:

י בעבורה יגדל שמי בעמים וכבוד הצעיר בין ישישים:

יא חרוץ אמצא במשפט ובעיני נדיבים אנשא:

יב בהחרישי יחכו לי ובדברי יטו אזן קשבת
ואם אוסיף לדבר כף לפה ישימו:

יג בגללה אירש אל־מות וזכר נצח אשאיר לבאים אחרי:

יד אדביר עמים תחתי ולאמים יכנעו לפני:

טו עריצים נוראים ישמעו וירגזו מפני
בקהל עם כעושה חסד אופיע ובמלחמה כבעל גבורה:

טז בבואי הביתה בה אמצא מנוחתי
כי בחברתה אין יגון וברעותה אין עצבת
אך ששון ושמחה:

יז זאת התבוננתי בנפשי וחשבתי בלבי
כי יש אל־מות בקרבת החכמה:

יח ובידידותה מרגעה נעימה ובמעשי ידיה הון עתק
שגות בה תמיד תבונה והרבות עמה שיחה שם טוב
והנה שוטטתי וחפשתיה לקחתה אלי:

ח-יא כל המדות האלה שרשן בחכמה. — מאמרי מליצות. משלי א׳ ו׳. — חרוץ אמצא
יג במשפט. רמז למשפט שלמה (מל״א י״ב ג׳). — כף לפה ישימו. איוב כ״ט ט׳. — וזכר
יד-טו נצח אשאיר. ע׳ ד׳ א׳. — לפסוקים י״ד—ט״ו השוה תהל׳ ע״ב ח׳—י״א, וביחוד הפסוק האחרון:
יח וישתחוו לו כל־מלכים כל־גוים יעבדוהו. — בפי״ח נגמר ענין בחירת החכמה ע״י שלמה שמתחיל בפ״ב. בתיאור הזה (פסוק ב׳—י״ח) רואה פאול הייניש היקוי לבחירת הצדקות (ἀρετή) ע״י היראקלס אצל כסינופון (בזכרונותיו II, 1). כסינופון מביא שם את הספור האגדי של פרודיקוס הסופיסטן על היראקלס שעמד בפרשת דרכים והופיעו לפניו שתי נשים הצדקות והחמדה. שתיהן הללו ושבחו את תשורותיהן בחיים והיראקלס בחר בצדקות. בנדון זה קשה לחרוץ משפט, שהרי גם בספר משלי (ח׳—ט׳) יש תיאור של שתי נשים דומה לאותן של פרודיקוס הסופיסטן, והן החכמה והפתיות על פרשת דרכים. והלשונות הידועים שעליהם נשען רייניש הם כלליים יותר מדי. אבל אין זה מן הנמנע שגם האגדה הזאת היתה מרחפת לפני הסופר, שכן היתה לו השכלה הילניסטית מוצקה, ומאידך גיסא האגדה של פרודיקוס היתה

יט נַעַר יְפֵה מַרְאֶה הָיִיתִי   וְנֶפֶשׁ טוֹבָה נָפְלָה בְגוֹרָלִי׃

כ–כא יוֹתֵר נָכוֹן בִּהְיוֹתִי טוֹב בָּאתִי לְתוֹךְ גּוּף טָהוֹר׃ בְּדַעְתִּי כִּי לֹא אֶקְנֶה
אוֹתָהּ בְּלִי עֶזְרַת אֱלֹהִים וּבִינָתִי עָמְדָה לִי לָדַעַת אֶת מְקוֹר הַחֶסֶד הַזֶּה
דָּרַשְׁתִּי אֶת־יְיָ וָאֶתְפַּלְּלָה לְפָנָיו בְּכָל־לִבִּי וָאֹמַר׃

ט אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ וַאֲדוֹן הָרַחֲמִים   אֲשֶׁר עָשִׂיתָ הַכֹּל בִּדְבָרֶךָ׃
ב וּבְחָכְמָתְךָ כּוֹנַנְתָּ אֱנוֹשׁ   לִמְשֹׁל בַּיְצוּרִים אֲשֶׁר בָּרָאתָ׃
ג לְכַלְכֵּל תֵּבֵל בִּקְדֻשָּׁה וּבְצֶדֶק   וּלְהוֹצִיא מִשְׁפָּט בְּיִשְׁרַת נָפֶשׁ׃
ד תֶּן־לִי חָכְמָה הַיּוֹשֶׁבֶת עַל־יַד כִּסְאֶךָ   וְאַל־תְּגָרְשֵׁנִי מִקֶּרֶב בָּנֶיךָ׃
ה כִּי אֲנִי עַבְדְּךָ וּבֶן־אֲמָתֶךָ
אִישׁ חֲדַל אוֹנִים וּקְצַר יָמִים   וְצָעִיר מִדַּעַת מִשְׁפָּט וְחֻקִּים׃
ו הֵן אִם־יִמָּצֵא אִישׁ תָּמִים בֵּין בְּנֵי־אָדָם   לְאֶפֶס יֵחָשֵׁב בְּהֶעְדֵּר מִמֶּנּוּ חָכְמָתֶךָ׃
ז אַתָּה בְחַרְתַּנִי לִמְלֹךְ עַל־עַמֶּךָ   וְלִשְׁפֹּט בָּנֶיךָ וּבְנוֹתֶיךָ׃
ח וַתְּפַקֵּד לִבְנוֹת מִקְדָּשׁ בְּהַר־קָדְשֶׁךָ   וּמִזְבֵּחַ בְּעִיר שִׁבְתֶּךָ
תַּבְנִית מִשְׁכַּן קָדְשֶׁךָ   אֲשֶׁר מֵרֹאשׁ הֲכִינוֹתָ׃
ט וְעִמְּךָ הַחָכְמָה הַיּוֹדַעַת מַעֲשֶׂיךָ   כִּי [עִמְּךָ] הָיְתָה בְּבָרְאֲךָ אֶת־הָעוֹלָם
וְתֵדַע אֶת־הַיָּשָׁר בְּעֵינֶיךָ   וְאֶת־הַטּוֹב לְפִי מִצְוֹתֶיךָ׃

יט כ–כא נפוצה הרבה בתקופה ההילניסטית. – נ ע ר י פ ה מ ר א ה. ש״א ט״ז י״ב. — הפסוקים כ׳–כ״א
מראים סימני הוספה גם במבנה הפרוסאי שלהם וגם בתוכן, ואינם מן המקור העברי. –
כ ב ה י ו ת י ט ו ב. ובכן יוצא מזה שהנשמה היתה קיימת לפני הגוף, והיא ה„אני" העקרי של
שלמה בפסוק זה. מכאן ראיה, שהסופר האמין בקיומה העצמי הקדום (praeexistentia) של
כא הנשמה. גם לפי שאר קדמונינו קיימת הנשמה באוצר הנשמות לפני ירידתה לעולם. – פסוק
כ״א משמש מעבר מלאכותי אל תפלת שלמה בפרק הבא. אמצעי אמנותי כזה ראינו כבר
בפסוק האחרון שבפרק ה׳. –

ט א–יט. תפלת שלמה לה׳ על החכמה כמורת דרך בחיים.

א–ב ב ד ב ר ך (תהל׳ ל״ג ו׳: בדבר ה׳ שמים נעשו) ו ב ח כ מ ת ך היינו הך. גם אצל פילון
הלוגוס הוא אחד עם החכמה, אע״פ שפילון מבכר את הביטוי לוגוס על החכמה (=סופיה). –
ג ל מ ש ו ל ב י צ ו ר י ם. ברא׳ א׳ כ״ו–כ״ח ותהל׳ ח׳ ז׳. – ב ק ד ו ש ה. או: ב ח ס י ד ו ת.
הלשון קצת קשה, ואפשר שבמקור העברי היה כתוב ב ח ס ד והסופר הבין כמו בחסידות
ד (ἐν ὁσιότητι). – ה י ו ש ב ת ע ל־י ד כ ס א ך. הוא מתאר את החכמה כמו במיתולוגיה
היוונית: גם שם יושבים אלים שונים (הרמיס, דיוניסיס ועוד) לפני כס זֵיוס, אבי האלים
והאנשים. משם לקוח גם הביטוי πάρεδρος=היושב על יד הכסא (ע׳ גרטנר 199). ואפשר
שבמקור העברי היה כתוב פשוט ל פ נ י ו, כמו משחקת ל פ נ י ו בכל עת (משלי ח׳ ל׳). –
ח ת ב נ י ת מ ש כ ן ק ד ש ך א ש ר מ ר א ש ה כ י נ ו ת. הכוונה לבית המקדש של מעלה שהוא
הדוגמה לבית המקדש של מטה. גם לפי האגדה ביהמ״ק הוא אחד מן הדברים שקדמו לבריאת
העולם... בית המקדש מנין... (ב״ר א׳, וע׳ אפטוביצר בתרביץ ב׳ 137–153, 257–287). –
ט–י ה י ת ה ב ב ר א ך א ת־ה ע ו ל ם. משלי ח׳ כ״ב ואילך. – ל מ ע ן ת ש כ ן ע מ י ב ע מ ל י.

י שְׁלַח אוֹתָהּ מִשְּׁמֵי קָדְשֶׁךָ   וּמִפְּנֵי כִסֵּא כְבוֹדְךָ תְּפַקְּדֶנָּה
לְמַעַן תִּשְׁכֹּן עִמִּי בַּעֲמָלִי   וְאֵדַע אֶת־הַיָּשָׁר לְפָנֶיךָ׃
יא כִּי־הִיא יוֹדַעַת וּמְבִינָה הַכֹּל
וַתַּנְחֵנִי בְּכָל־מִפְעָלוֹתַי בְּהַשְׂכֵּל   וְתִנְצְרֵנִי בִּכְבוֹדָהּ׃
יב וּמַעֲשַׂי יִהְיוּ לְרָצוֹן   וְאֶשְׁפֹּט בְּצֶדֶק אֶת־עַמֶּךָ
וְאִיקַר לָשֶׁבֶת עַל־כִּסֵּא אָבִי׃
יג כִּי מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר־יֵדַע עֲצַת אֱלֹהִים   וּמִי יָבִין חֵפֶץ יְיָ׃
יד הֲלֹא מַחְשְׁבוֹת בְּנֵי־תְמוּתָה אָפֶס   וּמְזִמּוֹתֵינוּ תֹּהוּ׃
טו כִּי גוּף בֶּן־חֲלוֹף יַכְבִּיד עַל־הַנֶּפֶשׁ   וּמִשְׁכַּן חֹמֶר יְדַכֵּא שֵׂכֶל רַב־עֶשְׁתֹּנוֹת׃
טז הֵן בְּכֹבֶד נַשִּׂיג אֲשֶׁר בָּאָרֶץ   וּבְעָמָל נִמְצָא אֲשֶׁר בְּכַפֵּנוּ
אוּלָם אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִי יַחְקֹר׃
יז וּמִי הֵבִין עֲצָתְךָ בִּמְנָעֲךָ חָכְמָה   וְאֶת־רוּחַ קָדְשְׁךָ לֹא תִשְׁלַח מִמְּרוֹמִים׃
יח אַף אָז יִכֹּנוּ אָרְחוֹת [הָאֲנָשִׁים] עֲלֵי־
אֲדָמוֹת   וְיִלְמְדוּ בְנֵי־אָדָם אֶת־הַיָּשָׁר לְפָנֶיךָ׃
יט וּבְחָכְמָה יִוָּשֵׁעוּ׃
י הִיא שָׁמְרָה אֶת־אָדָם הָרִאשׁוֹן אֲבִי תֵבֵל   אֲשֶׁר נוֹצַר לְבַדּוֹ
וַתְּקִימֵהוּ מִכִּשְׁלוֹנוֹ׃
ב וַתִּתֶּן־לוֹ כֹּחַ לִמְשֹׁל בַּכֹּל׃

יא בדיוק: למען תעמל בהיותה עמי. – ותנצרני בכבודה. משלי ב׳ י״א: תבונה תנצרך, בתרגום הרומי potentia = בגבורתה (במקום בכבודה). והמפרשים שהתקשו בפסוק זה לא שמו לב לישע׳ נ״ח ה׳: כבוד ה׳ יאספך (על ערך הכינוי האלהי כבוד בקשר עם
טו הכתוב הזה ע׳ Bousset, 346). – כי גוף בן־חלוף. ההערכה השלילית של הגוף היא בהשפעת אפלטון בפידון (C 81): הוא מתאר במלים דומות מאד את סבל הנפש תחת לחץ הגוף. השניות של גוף ונפש הנעוצה בהערכה זו אינה מתאימה לרוח היהדות ואף לא להשקפת הסופר עצמו במקומות אחרים (למשל ח׳ י״ט, ע׳ פפליידרר 295–296, Bois 282 ואילך). – לתמונה של משכן חומר השוה איוב ד׳ י״ט. אפשר, שהסופר רוצה למסור בזה את הרעיון הכלול בצלצול המלים הידוע אצל אפלטון, σῶμα–σῆμα (=הגוף הוא הקבר, כלו׳ של הנשמה). אגב, אפשר למצא לשון נופל על לשון כגון זה גם בעברית: קֶרֶב – קֶבֶר. והשוה שוחר טוב
יז מ״ט לפסוק קרבם בתימו לעולם: אל תקרא קרבם אלא קברם. – חכמה ורוח הקדש היינו הך. גם פילון מסמן את החכמה בכינוי מרובה השמות = πολυώνυμος (ע׳ Bois 235, Bousset-Gressmann 348). —

י א–יא א פעולת החכמה בדברי ימי עולם מאדם עד משה.

א ותקימהו מכשלונו. לפי האגדה (עירובין י״ח ב׳, שוחר טוב צ״ב ועוד) עשה אדם הראשון תשובה ותשובתו נתקבלה. ואפשר שלזה מתכוון הסופר. – והחטא. קין. —

ג וְהַחֹטֶא אֲשֶׁר־סָר מִמֶּנָּה בְּאַפּוֹ אָבַד בְּזַעְמוֹ כְּרוֹצֵחַ אָח׃
ד וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר הֵצִיפוּ הַמַּיִם בִּגְלָלוֹ שָׁבָה הַחָכְמָה לְהַצִּילָהּ
וַתְּנַהֵג אֶת־הַצַּדִּיק עַל־עֵץ נִקְלֶה׃
ה הִיא מָצְאָה אֶת־הַצַּדִּיק גַּם בְּהֵבֶל הָעַמִּים אֲשֶׁר הֵרֵעוּ לַעֲשׂוֹת לֵב אֶחָד
וַתַּעֲמִידֵהוּ תָמִים לִפְנֵי יְיָ וַתִּשְׁמְרֵהוּ וַתְּחַזְּקֵהוּ כַּאֲשֶׁר הָמוּ
מֵעָיו לִבְנוֹ׃
ו הִיא הִמְלִיטָה אֶת־הַצַּדִּיק בַּאֲבֹד הָרְשָׁעִים בְּנוּסוֹ מִפְּנֵי הָאֵשׁ הַיּוֹקֶדֶת עַל־חֲמֵשׁ
הֶעָרִים׃
ז וְהָאָרֶץ הַחֲרֵבָה הַמַּעֲלָה עָשָׁן תְּקוּם לְעֵדָה עַל־רִשְׁעַת הָאֲנָשִׁים
וּנְטָעִים נוֹשְׂאִים פֵּרוֹת לְלֹא עֵת וּנְצִיב מֶלַח יַעֲמֹד לְזֵכֶר נֶפֶשׁ חַדֶּלֶת
אֱמוּנָה׃
ח בְּעָזְבָם אֶת דֶּרֶךְ הַחָכְמָה לֹא בִלְבַד לָקוּ מֵחֹסֶר דַּעַת אֶת־הַטּוֹב אוּלָם
הִשְׁאִירוּ גַּם מַזְכֶּרֶת סִכְלוּתָם לַחַיִּים בַּל־תִּסָּתֵר סִבַּת כִּשְׁלוֹנָם׃

ג אבד בזעמו כרוצח אח. בדיוק: בזעמו הרוצח אח. יש כאן פירצוף הזעם השואף לרצח. —
בפסוק הזה וגם בבאים אין הוא מזכיר בפירוש את שמות הצדיקים והרשעים (לא כמו בן־
סירא פרק מ"ד). זיגפריד מגנה אותו בשל הזרות הזאת. Bois (215) משער שלפי דעת הסופר
אין הרשעים והצדיקים שבתורה אלא סמלים וטיפוסים של טוב ורע, כמו אצל פילון לפי ביאורו
האליגורי, ולכן אין ערך לשמות פרטיים. ואין זה נכון, כי האישים המקראיים הם אצל סופר זה
דמויות היסטוריות ולא טיפוסים סתם. ובאמת אין צורך בכל התירוצים הדחוקים, כי המחבר
נמנע מקרוא לדמויות המקראיות בשמותיהן כדי שלא ליתן לתיאורו אופי פרוסאי, וכידוע
ד רגילים המשוררים להשתמש בכגון זה ברמזים. — בגללו. בגללו לאו דוקא, אלא בעון
צאצאי קין, יורשי רשעתו. ע' פרקי רבי אליעזר כ"ב: מקין עלו ונתיחסו כל הדורות,
הרשעים הפושעים והמורדים שמרדו במקום, ואמרו אין אנו צריכים לטיפת גשמיך וכו'.
ה במלים האחרונות יש זכר למבול שבא בעון בני קין. — הצדיק הוא נח שניצל בתיבה
(ברא' ו' ט'). — בהבל העמים. פסוק זה מדבר על דור הפלגה. — לב אחד. שם י"א
א'. — הצדיק. אברהם, שהיה בעת אבדן דור הפלגה בן מ"ח שנה (סדר עולם רבה פ"א,
וע' שו"ט א': אשרי האיש — זה אברהם, אשר לא הלך בעצת רשעים — זה דור הפלגה. —
ו המו מעיו לבנו. ענין עקידת יצחק (ברא' כ"ב). — פסוק ו' מדבר על הפיכת סדום
ושאר הערים, והצדיק הנמלט הוא לוט (שם י"ט). — חמש הערים. חוץ מסדום
ועמורה אדמה וצבויים חושב הוא גם את צוער שהיתה צריכה להחרב וניצלה (שם י"ט כ"ב,
וע' דב' כ"ט כ"ב). גם בב"ר נ"א מדובר על חמש ערים שנהפכו: חמשה הכרכים הללו
ז היו יושבות על צור אחד, שלח מלאך את ידו והפכן. — והארץ החרבה. לפי אמונת
העם נשארו עקבות מהפכת סדום עד זמן מאוחר (ע' ב"ר נ"א: עד עכשיו אם יקלוט אדם
מטר מאוירה של סדום ויתן בערוגה אינה מצמחת). — על הנטעים המוזרים של סדום
שהם „תפוחי סדום" ע' מלחמ' ד' ח' ד'. — גם נציב מלח נמצא עד זמנו של יוספוס
(קדמ' א' ב' ד'). ובברכות נ"ד א': הרואה אשתו של לוט צריך שיתן שבח והודיה לפני
ח המקום. — פסוק ח' עושה רושם של תוספת ביאור לרעיון שהובע בפסוק הקודם. —

ט וְהַחָכְמָה תְּשַׁגֵּב אֶת־מְכַבְּדֶיהָ מֵעֹנִי:
י הִיא הוֹלִיכָה בְּדֶרֶךְ יָשָׁר אֶת־הַצַּדִּיק בְּבָרְחוֹ מִפְּנֵי חֲמַת אָחִיו
וַתַּרְאֵהוּ מַמְלֶכֶת יְיָ וַתִּתֶּן־לוֹ דַּעַת קֹדֶשׁ
וַתּוֹשַׁע לוֹ בִּתְלָאוֹתָיו וַתֶּרֶב אֶת־פְּרִי עֲמָלוֹ:
יא הִיא עָמְדָה לִימִינוֹ מִפְּנֵי נוֹגְשָׂיו בּוֹצְעֵי בֶצַע וַתַּעֲשִׁירֵהוּ:
יב וַתִּשְׁמְרֵהוּ מִפְּנֵי אוֹיְבָיו וַתִּצְּרֵהוּ מִפְּנֵי הָאוֹרְבִים לְנַפְשׁוֹ
וַתַּעֲמָד־לוֹ בְּקֶרֶב עָצוּם לְמַעַן יֵדַע כִּי־יִרְאַת יְיָ תָּעֹז מִכֹּל:
יג הִיא לֹא עָזְבָה צַדִּיק נִמְכָּר וַתַּחְשֹׂךְ אוֹתוֹ מֵחֵטְא:
יד וַתֵּרֶד עִמּוֹ אֶל־הַבּוֹר וּבְמַאֲסָר לֹא תִטְּשֵׁהוּ
עַד־תָּבִיא לוֹ שֵׁבֶט מַלְכוּת וּמִמְשָׁל בְּלוֹחֲצָיו
וַתְּגַל שֶׁקֶר מַלְשִׁינָיו וַתִּתֶּן־לוֹ שֵׁם עוֹלָם:
טו הִיא הוֹצִיאָה עַם קָדוֹשׁ וְזֶרַע תָּמִים מִקֶּרֶב גּוֹי צוֹרְרִים:
טז וַתָּבֹא בְּנֶפֶשׁ עֶבֶד יְיָ וַיִּתְיַצֵּב לִפְנֵי מְלָכִים אַדִּירִים
בְּאוֹתוֹת וּבְמוֹפְתִים:
יז [הִיא] נָתְנָה לַקְּדוֹשִׁים שְׂכַר עֲמָלָם וַתַּנְחֵם דֶּרֶךְ פְּלָאִים
וַתְּהִי לָמוֹ לְמַחְסֶה יוֹמָם וּלְאוֹר כּוֹכָבִים לָיְלָה:
יח וַתַּעֲבִירֵם בְּיַם־סוּף וַתְּנַהֲלֵם בְּמַיִם רַבִּים:
יט אֶת־שׂוֹנְאֵיהֶם טִבְּעָה וּמֵעֹמֶק תְּהוֹם הֶעֱלָתַם:

י הצדיק. יעקב. — ממלכת... דעת קדש. בדיוק: דעת דברים קדושים. הוא מפרש, כנראה, באופן אליגורי את מחזה הסולם בחלום יעקב (בראׄ כ״ח י״ב). המלים וראשו מגיע השמימה רומזות לפי זה על ידיעת הענינים הקדושים העומדים ברומו של עולם. גם פילון
יא (על החלומות אׄ קמ״ו ואילך) מוצא במלים אלה אליגוריה דומה לשל כאן. — פרי עמלו. אצל לבן (בראׄ לׄ מ״ג). — נוגשיו ואויביו של יעקב הם לבן ועשו (שם ל״א כ״ג
יב–יג ואילך, ל״ב חׄ ואילך). — בקרב עצום. עם המלאך (שם ל״ב כ״ה ואילך). — צדיק נמכר. יוסף (שם ל״ז כ״ח). — ותחשך אותו מחטא. בנסיון עם אשת פוטיפר (שם ל״ט). —
יד–טו ותרד עמו אל הבור. שם ל״ט כ״ג: באשר הׄ אתו וגו׳. — אל הכינויים שבפט״ו המדבר על יציאת מצרים עׄ שמות י״ט וׄ (גוי קדוש) וירמׄ בׄ כ״א (זרע אמת). — זרע תמים.
טז זרע אברהם שנקרא בפ״ה תמים (ἄμεμπτος). — עבד ה׳. משה נקרא עבד ה׳ (דברים ל״ד ה׳). — שכר עמלם. וויזל (בביאורו למקום זה) הכיר את הקשר שבין המלים האלה ובין האגדה על משפט היהודים ובני מצרים לפני אלכסנדר הגדול. בסנהדרין (צ״א א׳) מסופר שהמצרים באו לפני אלכסנדר ודרשו שהיהודים יחזירו להם את הכסף והזהב ששאלו מן המצרים (שמות י״ב ל״ה–ל״ו). על זה ענה להם בא־כח היהודים: תנו לנו שכר עבודה של ששים רבוא ששיעבדתם במצרים ארבע מאות שנה ושלשים שנה. ראוי להזכיר שיחזקאל הטראגיקן היהודי כבר נותן טעם זה בדרמה היוונית שלו Ἐξαγωγή (=יציאת מצרים, שורה
יז 166, הוצ׳ Wienecke, עׄ 16). — ותהי למו למחסה. Drummond (על פילון II, 268) רואה

כ עַל־כֵּן פָּשְׁטוּ הַצַּדִּיקִים הַנֶּשֶׁק מֵעַל־
הָרְשָׁעִים וַיְזַמְּרוּ לְשִׁמְךָ הַקָּדוֹשׁ יְיָ
וַיְהַלְלוּ יַחְדָּו אֶת־יָדְךָ הַסּוֹכֵכָה:
כא כִּי הַחָכְמָה פָּתְחָה פִּי־אִלְּמִים וּתְרַגֵּן לְשׁוֹן עוֹלְלִים:
יא הִיא הִצְלִיחָה אֶת־מַעֲשֵׂיהֶם בְּיַד־נָבִיא קָדוֹשׁ:
ב וַיֵּלְכוּ בַּמִּדְבָּר לֹא־יֻשָּׁב שָׁם אָדָם וַיִּטְּעוּ אֹהָלִים בִּמְקוֹמוֹת
ג–ד לֹא־עָבַר בָּם אִישׁ: וַיָּקוּמוּ נֶגֶד אוֹיְבֵיהֶם וַיִּנָּקְמוּ מִצָּרֵיהֶם: וַיִּצְמְאוּ
וַיִּקְרְאוּ אֵלֶיךָ וַיִּנָּתֵן לָהֶם מַיִם מִצּוּר חַלָּמִישׁ וּרְוָיָה לִצְמָאָם מִצְּחִיחַ
ה סָלַע: כִּי־בְדָבָר אֲשֶׁר נִשְׁפְּטוּ צָרֵיהֶם בּוֹ נוֹשְׁעוּ הֵמָּה בַּצַּר לָהֶם:
ו [צָרֵיהֶם] נִבְהֲלוּ בִּ[רְאוֹתָם] דָּם נִבְאָשׁ תַּחַת שֶׁטֶף מֵי־נָהָר לֹא־יְכַזֵּב
ז לְהוֹכִיחָם עַל־פְּקֻדַּת רֶצַח יְלָדִים: וְלָהֶם נָתַתָּ שִׁפְעַת מַיִם אִישׁ לֹא
ח–ט פִּלֵּל: וּבְצִמָּאוֹן אֲשֶׁר צָמְאוּ אָז הֶרְאִיתָ אֵיךְ תְּנַקֵּם מְשׂוֹנְאֶיךָ: יַעַן
כַּאֲשֶׁר נִסִּיתָם וַתְּיַסְּרֵם בְּרַחֲמִים הִכִּירוּ עֹנֶשׁ הָרְשָׁעִים אֲשֶׁר בַּחֲרוֹן
י אַף יִשָּׁפֵטוּ: כִּי אוֹתָם נִסִּיתָ כְּאָב מוֹכִיחַ וְאֵלֶּה בְחַנְתָּ וְהִרְשַׁעְתָּ
יא–יב כְּמֶלֶךְ עַז: וְהִנֵּה גַם־הָרְחוֹקִים וְגַם הַקְּרוֹבִים כְּאַחַת נוֹסְרוּ: הֵן
מִשְׁנֶה עֶצֶב דְּכָא אֶת־לִבָּם וַאֲנָחָה לְזֵכֶר הַדְּבָרִים אֲשֶׁר קָרוּ לָמוֹ:

כ בזה אליגוריה של עמוד האש ועמוד הענן (שמות י"ג כ"ב). — **פשטו הצדיקים הנשק.**
על השאלה מנין לקחו היהודים במדבר נשק להלחם עם אויביהם משער דמיטריוס הכרונוגרף,
סופר הילניסטי־יהודי, שהיהודים פשטו את הנשק מעל גופות המצרים אשר פלט אותם הים.
מה שהוא בגדר השערה אצל דמיטריוס הוא כבר בבחינת ודאי אצל סופר זה ואצל יוספוס
כא (ב' ט"ז ו'). — **פי־אלמים.** שמות ד' י'. —

יא א **נביא קדוש.** עבד ה' (י' ט"ז). פסוק זה שייך לשלפניו, כי מפ"ב מתחיל ענין חדש
ואין כבר זכר להכמה, ומן פ"ז ואילך פונה כבר המטיף ישר אל אלהים בלי אמצעות החכמה.—

ג. חלק הדרוש. (יא ב–יט).

ב–יד. ענש המצרים מדה כנגד מדה, ושכר בני ישראל מדת טובה כנגד מדת פורענות—מכת דם.

ב–ג–ד **וילכו במדבר.** ירמ' ב' ו'. — **ויקומו.** מעשה עמלק, שמות י"ז. — **ומים מצור**
ה **חלמיש.** שם י"ז ו'. השוה גם דב' ח' ט"ו. — מפ"ה ואילך מפותח הרעיון, שבמדה שה'
מודד לרשע לרעתו בה הוא מודד לצדיק לטובה. — **כי דבר.** ע' בפי' לפס"ז. —
ו **דם נבאש.** בדיוק: דם פגרים (ע' שמות ז' כ"א).—**רצח ילדים.** טעמים אחרים למכת דם ע'
ט שמ"ר ט' ותנחומא הוצ' בובר בא אות ה'. — **ותיסרם ברחמים.** במקור: אף כי ברחמים
יסרתם. הלשון קצת קשה, אבל הרעיון ברור: הם השוו את הנסיון הקל שעליהם לעמוד בו
י–יא אל העונש הגדול שבא על שונאיהם. — **כאב מוכיח.** משלי ג' י"ב. — **גם הקרובים**
וגם הרחוקים. כלו' המצרים נענשו בעשר מכות בהיותם בבתיהם במצרים, וגם אחרי
יב רדפם את ישראל נשפטו בים. — **משנה עצב.** הם התעצבו על השבר של עצמם ועל תשועת

יג ובשמעם כי בדבר אשר נשפטו־בו המה נושעו אלה הכירו את־
יד ייי: מקץ המעשים אחרי סבלם צמאון שונה מצמאון הצדיקים
השתוממו על־האיש אשר בזו ולעגו לו כי־על־כן נטשהו
טו והשליכהו [המימה] לפנים: חלף מחשבות אולתם ורשעתם אשר
הדיחו אותם לעבד לשרצים אין־דעת במו ולרמשים נבזים
טז שלחת עליהם ערב עצום אין־בו דעת להנקם מהם: למען ידעו
יז כי בדבר אשר זר איש בו ישפט: כי מידך הכל־יכלה אשר
יצרה את־העולם מחמר נעדר צורה לא־נבצר להשליח בהם
יח המון דבים ואריות עזי נפש: או בריאות חדשות חיות זרות מלאות
חמה או חיות מוציאות אש בהבל פיהן או מעלות מקרבן צחנת
יט עשן או מתיזות מעיניהן ניצוצות אימה: יען הנקל להם להשמידם
כ בפגעם כי גם במראיהם יבעתום וישחיתום: ומבלעדי אלה הלא
בנשימה אחת יכלת לכלותם ברדף אותם נקמתך ומרוח גבורתך
כא יפוצו אמנם במדה במספר ובמשקל הכל הכינות: כי בידך תמיד
כב להראות כח העצום ומפני זרוע עזך מי יעמד: הן כשחק מאזנים

יג–יד ישראל. — הכירו את ה׳. שמות י״ד כ״ה. — השתוממו על האיש. שם י״א ג׳. —

טו–טז טו–כב. באור מכת ערוב (צפרדע וכנים ?) לפי הכלל של מדה כנגד מדה.
הטעם שניתן כאן למכת ערוב מתקבל יותר על הדעת מן הטעמים הדחוקים במדרש
(שמ״ר י״א ותנחומא בובר בא אות ה׳). מלואים לענין זה בפרק ט״ז פסוק ב׳ ואילך (השליו
לצדיקים במקום השרצים המזיקים לרשעים). — לשרצים... ולרמשים. כדעת ר׳ נחמיה
שערוב „מיני צרעין ויתושין", ולא כדעת ר׳ יהודה הסובר כי ערוב כולל דובים נמרים ואריות
(שמ״ר י״א). לדעת ר׳ יהודה אין כל מקום לקושיא שבפי״ח ואילך. — הרעיון של ענש מדה
כנגד מדה ידוע מספרים חיצונים (היובלים ד׳ ל״א) ומדברי רז״ל (משנה סוטה א׳ ז׳, איכה
רבתי פתיחה כ״א ועוד) וגם מן הספרות ההילניסטית־יהודית (פילון נגד פלאקוס ק״ע ועוד).
על מכות מצרים מודגש במדרש במקומות שונים שהמצרים נענשו במה שהרעו לישראל
(ע׳ מכילתא בשלח פ״ו: בדבר שחשבו מצרים לאבד את ישראל בו בדבר נפרע מהם). בספר
יז זה מפותח רעיון זה במקומות אחדים. הרעיון המקביל של ההתאמה בין מדת טובה ובין מדת
פורענות אינו נמצא במדרשים ואפשר שהוא יליד הסופר עצמו או מקורו. — מחמר נעדר
צורה. חיקוי לדברי אפלטון (Timaios 50d 51a). ועדיין טעונה פתרון השאלה אם לדעת הסופר
ברא אלהים את העולם מחומר קדמון (וזהי באמת דעת פילון) או שה׳ עצמו ברא תחלה את
החומר ואח״כ יצר ממנו את העולם (ע׳ זיגפריד, פילון 230 — הוא שולל את החומר הקדמון —
וספרו של Bois, 268 — הוא מחייב את החומר הקדמון ושולל את הבריאה יש מאין). — המון
דבים ואריות. גם פילון (חיי משה א׳ ק״ט) שואל מדוע השתמש ה׳ ברמשים נבזים ולא
יח בדבים אריות ונמרים (כדעת ר׳ יהודה, ע׳ לפס״ו). והוא עונה (סע׳ ק״י), כמו כאן בפכ״ג,
כב שה׳ לא חפץ להשמיד את המצרים, אלא לעוררם לתשובה. — הבריאות המשונות הן המפלצות
הידועות מן המיתולוגיה היוונית. — כשחק מאזנים. ישע׳ מ׳ ט״ו. אבל במקור היווני

כג הָעוֹלָם לְפָנֶיךָ וּכְטִפַּת טַל־בֹּקֶר נוֹפֶלֶת אָרְצָה: אַךְ אַתָּה מְרַחֵם
עַל־כֹּל כִּי תוּכַל כֹּל וְתַעְלִים עַיִן מִפִּשְׁעֵי בְּנֵי אָדָם לְמַעַן יָשׁוּבוּ:
כד כִּי אַתָּה אוֹהֵב כָּל־הַמְּצוּאִים וְלֹא תְתַעֵב מְאוּמָה מִכָּל־אֲשֶׁר עָשִׂיתָ
כה וְלֹא כוֹנַנְתָּ דָּבָר לוֹ שְׂנֵאתָהוּ: אֵיךְ יָקוּם דָּבָר וְאַתָּה לֹא חָפַצְתָּ אוֹ
כו אֵיךְ יֵעָמֵד וְאַתָּה לֹא פְקַדְתָּ: אַתָּה תָּחוּס עַל־כֹּל כִּי לְךָ הוּא אָדוֹן
חָפֵץ בַּחַיִּים:
יב כִּי רוּחֲךָ הַקַּיָּם לָעַד בַּכֹּל הוּא: וְלָכֵן לַמְּצָעָר תּוֹכִיחַ אֶת־
ב הַפּוֹשְׁעִים וּבַאֲשֶׁר חָטְאוּ תְּיַסְּרֵם לְהַזְכִּירָם כִּי יָסוּרוּ מֵרָעָתָם וַיַּאֲמִינוּ
ג–ד בְּךָ יְיָ: וְגַם אֶת־יוֹשְׁבֵי אֶרֶץ קָדְשְׁךָ הַקַּדְמוֹנִים שָׂנֵאתָ: כִּי הִתְעִיבוּ
ה בְּמַעֲשֵׂי כְשָׁפִים וַעֲצָרוֹת אָוֶן: וַיָּמִיתוּ בְנֵיהֶם בְּאַכְזָרִיּוּת וַיֹּאכְלוּ
קְרָבִים [וַיַּעַרְכוּ] כֵּרָה מִפִּגְרֵי אָדָם וּמְדַמּוֹ כְּחַבְרֵי לַהֲקַת הַהוֹזִים:
ו וְאָבוֹת טוֹרְפִים בְּכַסְפָּם נַפְשׁוֹת [יְלָדִים] אֵין־אֱוִיל אָמַרְתָּ לְהַשְׁמִיד

כתוב ῥοπὴ ἐκ πλαστίγγων = נפש מאזנים (השוה ב״ב פ״ט א׳ לשון המאזנים). את המלה ῥοπή לקח הסופר, כרגיל, מתרגום הע׳ לפסוק הנ״ל שבישע׳. —

יא כג–יב ב. ה׳ מרחם על הרשע וחפץ בתשובתו.

כג–כד מרחם על־כל. תהל׳ קמ״ה ט׳. — בפכ״ד נרמז הרעיון הנשגב, שהסבה שהניעה את
ה׳ לברוא את העולם היא אהבתו לכל המצויים. רעיון זה שגור אצל פילון, שלקח אותו
כו מתורת אפלטון. — אדון חפץ בחיים. בדיוק: אוהב הנשמות. —
יב א–ב המוסר של הסופר מקבל בפסוקים אלו אופי אוניברסלי. אלהים הוא בכל ולכן מרחם
הוא על כל. מענין גם הנימוק הניתן כאן לכלל של עונש מדה כנגד מדה: ה׳ עונש את
הרשע במה שחטא כדי להעמידו על פשעו ולהחזירו בתשובה. נימוק כזה אינו ידוע מן
הספרות התלמודית, וממקום אחד (אבות ב׳ ו׳) יוצא אפילו ההפך מזה. ואולם גם רז״ל אמרו
שה׳ נתמלא רחמים על המצרים: בקשו מלאכי השרת לומר שירה, אמר הקב״ה, מעשי ידי
טובעין בים ואתם אומרים שירה. ונימוקו בצדו: לפי שאין הקב״ה שמח במפלתן של רשעים
(מגילה י׳ ב׳). —

ג–י. רחמי ה׳ על שבטי כנען.

בפסוקים הבאים מתאמץ הסופר להצדיק את גירוש הכנענים והשמדתם ע״י ישראל
במצות ה׳. יתכן שהסופר רוצה להמליץ על היהדות מפני תוכחות אומות העולם שהיו מונים
לישראל: לסטים אתם, שכבשתם ארץ זרה (ע׳ ב״ר א׳ י״ט ופילון, המלצה על היהודים אצל
ד איבסביוס Praep. ev. VIII 6,6, והשוה גם מעשי השליחים י״ג י״ט, ע׳ לפי״ב). — במעשי
ה כשפים. דב׳ י״ח י״ד. — עצרות און. בדיוק: פולחן סתר פלילי. הכוונה לפולחן המסתורין
של האלילים. — וימיתו בניהם. שם י״ב ל״א. — ויאכלו קרבים. הוא מאשים את
הכנענים שלא בצדק בעלילת דם, כשם שהאשימו היוונים את היהודים מימי אנטיוכס אפיפנס
ברצח אנשים לשם פולחן, כידוע מספר יוספוס נגד אפיון. אח״כ הטילו האליליים את האשמה
הזאת על הנוצרים, ולסוף הנוצרים — על היהודים. — כחברי להקת ההוזים. הכוונה
ו על הבאכחנטות והקוריבנטים הידועים מן הפולחן היווני (ע׳ בסמוך). — ואבות טורפים
בכספם... כוונתו לסעודת תיאסטים (Thyestes) הידועה מן האגדה היוונית, אע״פ שהוא מדבר

ז בִּידֵי אֲבוֹתֵינוּ: לְמַעַן כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר הִיא סְגֻלָּה לְךָ מִכָּל־הָאֲרָצוֹת
ח תִּהְיֶה נַחֲלַת צְבִי לִבְנֵי אֱלֹהִים: אָמְנָם גַּם־עֲלֵיהֶם חַסְתָּ כְּעַל־בְּנֵי
אָדָם וַתִּשְׁלַח אֶת־הַצִּרְעָה כְּשֹׁלֵחַ רָצִים לִפְנֵי הַמַּחֲנֶה לְכַלּוֹתָם מְעַט
ט מְעָט: וְהֵן לֹא־נִבְצַר מִמְּךָ לָתֵת אֶת־הַפּוֹשְׁעִים בִּידֵי הַצַּדִּיקִים
בְּמַעֲרֶכֶת מִלְחָמָה אוֹ לְהַשְׁמִידָם בְּחַיּוֹת טוֹרְפוֹת אוֹ בְמַאֲמָר נִמְרָץ
י בְּפַעַם אֶחָת: אַךְ בְּשָׁפְטְךָ [אוֹתָם] מְעַט מְעַט נָתַתָּ מָקוֹם לִתְשׁוּבָה
אַף כִּי־לֹא נֶעְלַם מִמְּךָ אֲשֶׁר זֶרַע מְרֵעִים הֵם וְהָרָעָה נְטוּעָה בְלִבָּם
יא וּמַחְשְׁבֹתָם לָעַד לֹא תֵהָפֵךְ כִּי אָרוּר זַרְעָם מֵאָז: וְלֹא מִיִּרְאָתְךָ
יב מִפְּנֵי אִישׁ נָתַתָּ לָהֶם לַחֲטֹא לְלֹא עֹנֶשׁ: כִּי מִי־יֹאמַר מַה־תַּעֲשֶׂה
אוֹ מִי יָקוּם נֶגֶד מִשְׁפָּטֶיךָ אוֹ מִי יַרְשִׁיעֲךָ בְּהַשְׁמִידְךָ גּוֹיִם אֲשֶׁר
אַתָּה יְצַרְתָּם אוֹ מִי יַעֲמֹד אִתְּךָ לַמִּשְׁפָּט כְּמֵלִיץ יֹשֶׁר לַאֲנָשִׁים לֹא־
יג יְשָׁרִים: הֲלֹא אֵין אֱלֹהִים מִבַּלְעָדֶיךָ מַשְׁגִּיחַ עַל־כֹּל אֲשֶׁר לְפָנָיו
יד תּוֹכִיחַ כִּי־לֹא הוֹצֵאתָ מִשְׁפַּט שָׁקֶר: וְאֵין מֶלֶךְ וְאֵין מוֹשֵׁל יוּכַל
טו לְהָרִים רֹאשׁ נֶגְדְּךָ בִּדְבַר הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הִשְׁמַדְתָּ: בִּהְיוֹתְךָ צַדִּיק
תְּכַלְכֵּל הַכֹּל בְּצֶדֶק עַל־דַּעְתְּךָ [ו]חָלִילָה לִגְבוּרָתְךָ מֵהַרְשִׁיעַ אֶת־
טז הַחַף מִפֶּשַׁע: הֵן גְּבוּרָתְךָ רֵאשִׁית צִדְקָתְךָ וְיַעַן כִּי תִמְשֹׁל בַּכֹּל
יז תָּחוּס עַל־כֹּל: כִּי אֶת־עֻזְּךָ תַּרְאֶה לַאֲשֶׁר לֹא־יַאֲמִינוּ בְּעֹצֶם
יח גְּבוּרָתְךָ וּבְקֶרֶב יוֹדְעֶיהָ תּוֹכִיחֵם עַל־גַּאֲוָתָם: וְאַתָּה אַף כִּי־הַכֹּחַ
בְּיָדְךָ תִּשְׁפֹּט בְּמֵישָׁרִים וּבְרַחֲמִים רַבִּים תַּנְחֵנוּ כִּי [הַכֹּל] בִּיכָלְתְּךָ
יט אִם אַךְ־תַּחְפֹּץ: וְאֶת־עַמְּךָ הוֹרֵיתָ בִּפְעָלֶיךָ אֵלֶּה כִּי נָאוֶה לַצַּדִּיק

ז כביכול על הכנענים. — סגולה מכל־הארצות. דב׳ י״א י״ב. – תהיה נחלת צבי.
ח בדיוק: תקבל מושבה הגונה של בני אלהים. המושג מושבה (ἀποικία) לקוח מחיי היוונים.—
ותשלח את הצרעה ... לכלותם מעט מעט. שמות כ״ג כ״ח. שם יש נימוק אחר:
ט–י פן תהיה הארץ שממה. והסופר שינה ויחס את הדבר לרחמי אלהים, כדרכו במקומות שונים
(טעמים אחרים לענין זה נמצאים שופ׳ ב׳ כ״ג—ג׳ ב׳). — מהלך הרעיונות בפסוקים ט׳—י׳
הוא כמו י״א י״ז ואילך ביחס אל המצרים, שהרי מפני הצד השוה שבין מכת המצרים
י והכנענים — גם אלה וגם אלה נענשו ברמשים נבזים ולא בחיות טורפות — מביא הוא כאן
בכלל ענין הכנענים. — ארור זרעם מאז. ברא׳ ט׳ כ״ה. —

יא—כב. גבורת ה׳ וצדקתו — רחמי ה׳ מופת לבני אדם.

יב כי מי יאמר מה תעשה. איוב ט׳ י״ב. – הביטויים: מי ירשיעך, כמליץ יושר,
טז וכדומה, בפסוקים הבאים מראים על המגמה הסניגורית של המחבר (ע׳ לפ״ג). – ויען כי
תמשל בכל. חזרת הרעיון האוניברסלי שבפ״א המשמש נקודת המוצא למהלך המחשבות.—
יז—יט ובקרב יודעיה. ע׳ פכ״ז. – והורית את עמך. נראה לי שבזה רצה הסופר לתרץ
קושיא אחת, והיא: אם ה׳ ידע מראש את קשי ערפם של המצרים והכנענים, כי לא יחזרו

הֱיוֹת אוֹהֵב אֲנָשִׁים וְאֶת־בָּנֶיךָ מִלֵּאתָ תִּקְוֹת טוֹבוֹת אֲשֶׁר תִּתֵּן לָשׁוּב
כ מִפְּשָׁעִים: כִּי אִם־שׂוֹנְאֵי בָנֶיךָ אֲשֶׁר לָהֶם מִשְׁפַּט מָוֶת יִסַּרְתָּ בְּחֶסֶד
וּבְחֶמְלָה כָּזֹאת בְּתִתְּךָ לָהֶם מוֹעֵד וּמָקוֹם לְמַעַן יָשׁוּבוּ בָּהֶם
כא מֵרִשְׁעָתָם: אֵיכָכָה תַּרְבֶּה לְהִזָּהֵר בְּשָׁפְטְךָ אֶת־בָּנֶיךָ אֲשֶׁר לַאֲבוֹתֵיהֶם
כב הֲקִימוֹתָ שְׁבוּעָה וּבְרִית לְתוֹחֶלֶת טוֹבָה: וְלָכֵן אוֹתָנוּ [רַק] תְּיַסֵּר
וְאֶת־צָרֵינוּ תַּכֶּה רִבּוֹא פְּעָמִים כָּכָה לְמַעַן נָשִׂים אֶל־לִבֵּנוּ אֶת־
כג טוּבְךָ בְּשָׁפְטֵנוּ [אֲחֵרִים] וּנְיַחֵל לְרַחֲמִים בְּהִשָּׁפְטֵנוּ: לָכֵן גַּם אֶת־
כד הַפּוֹשְׁעִים הַמְבַלִּים בְּהֶבֶל חַיֵּיהֶם יִסַּרְתָּ בְּיַד תּוֹעֲבוֹתֵיהֶם: כִּי הֵם
הִרְחִיקוּ לָלֶכֶת בִּדְרָכִים עֲקַלְקַלּוֹת בְּחָשְׁבָם לָאֵלִים הַנִּבְזוֹת בֵּין
כה הַחַיּוֹת הַנִּתְעָבוֹת וְכִנְעָרִים כְּסִילִים אַחֲרֵי הַכָּזָב הָלָכוּ: לָכֵן כְּעַל־
יְלָדִים אֵין תְּבוּנָה לָמוֹ שִׁלַּחְתָּ עֲלֵיהֶם מִשְׁפָּטְךָ [לַעֲשׂוֹתָם] לְקָלֶס:
כו–כז וְהֵם לֹא שָׁעוּ לְעֹנֶשׁ קַלָּסָה וַיִּפְקְדֵם אֱלֹהִים בְּמִשְׁפַּט צֶדֶק: כִּי
נִשְׁפְּטוּ בָּאֵלֶּה אֲשֶׁר חָשְׁבוּ אוֹתָם לֵאלֹהִים וַעֲלֵיהֶם נִרְגְּזוּ בִּתְלָאָתָם
הֵמָּה רָאוּ וַיַּכִּירוּ אֶת־אֱלֹהֵי אֱמֶת אֲשֶׁר מֵאֲנוּ לְדַעְתּוֹ מֵרֹאשׁ וְלָכֵן
הִגִּיעָה צָרָתָם לִמְרוֹם קִצָּהּ:
יג אָכֵן הֶבֶל כָּל־בְּנֵי אָדָם מִתְכוּנַת נַפְשָׁם אֲשֶׁר אֵין בָּהֶם דַּעַת
אֱלֹהִים גַּם נִבְצַר מֵהֶם לְהַכִּיר אֶת־הַיֵּשׁ עַל־פִּי טוּבוֹתָיו הַנִּרְאוֹת

בתשובה, מדוע נתן להם ארכה? – ועל זה בא התירוץ: ה׳ עשה זאת, כדי לתת לעמו דוגמה של אהבת הבריות. וזולת זה הראה ה׳ במתינותו שיש בכלל תשובה וחנינה לפושעים. –

כב תרצה בתשובת פושעים. בדיוק: תתן תשובה לפושעים. – לרעיון שבפכ״ב השוה י״א י׳. –

כג–כז. חזרת הרעיון על עונש המצרים מדה כנגד מדה.

אחר הדיגריסיה על יחס ה׳ אל הכנענים ותורת המוסר שיוצא ממנו שב הספר אל

כו ענין מכת ערוב שהביא ה׳ על המצרים. – ענש קלסה. במה שה׳ ענש את המצרים בחיות נבזות שם אותם ללעג ולקלס. את הרעיון נטל מן הפסוק: אשר התעללתי במצרים (שמות י׳ ב׳).

כז הפעל התעללתי נמסר בע׳ כמו צחקתי (ἐμπέπαιχα), וכן פירש רש״י. – נשפטו באלה. רמז לשמות י״ב י״ב: ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים. – ראו ויכירו. שם ח׳ י״ח ועוד. – ולכן הגיעה צרתם. לפני המלים האלה יש להשלים: ובכל זאת לא שמעו בקול ה׳, ולכן.... –

יג א–טו יז. על עבודת אלילים.

קטע זה מפסיק את הדרוש והמשכו הישר הוא ט״ו י״ח. –

א–ט. סכלות האנשים העובדים ליצורים ולא לאדון העולם.

א מתכונת נפשם. ברא׳ ח׳ כ״א. סבת הרע היא לפי דעתו העדר חכמה, מה שמתאים להערכת החכמה בכל הספר כמקור כל הטוב. – היש. הפסוק אהיה אשר אהיה (שמות ג׳ י״ד) נמסר בע׳: ἐγώ εἰμι ὁ ὤν (=אנכי היש, הקיים, הנמצא). גם פילון מטעים תדיר את הרעיון, שאלהים נקרא יש, שאי אפשר ליחס לה׳ כל תואר ואין כל יכלת להשיג את עצמותו, ורק אפשר להביע את המשפט שה׳ יש ונמצא (פילון על שנויי השמות י״א, על המדות הטובות

ב בְּעָיִן וְלֹא יָשִׂימוּ לֵב לָדַעַת אֶת הָאָמָּן עַל־פִּי פְּעֻלּוֹתָיו: אַךְ אֵשׁ
אוֹ רוּחַ אוֹ אֲוִיר חוֹלֵף אוֹ חוּג הַכּוֹכָבִים אוֹ מַיִם אַדִּירִים אוֹ
ג מְאוֹרוֹת הַשָּׁמַיִם חָשְׁבוּ לְאֵלִים שָׂרֵי הָעוֹלָם: וְאִם עַל־יִפְעַת הַדְּבָרִים
הָאֵלֶּה הִתְעַנְּגוּ וַיְדַמּוּ כִּי אֱלֹהִים הֵמָּה יִתְבּוֹנְנוּ־נָא כַּמָּה טוֹב מֵהֶם
ד רִבּוֹן הַמַּעֲשִׂים אֲשֶׁר יוֹצֵר הַיֹּפִי יְסָדָם: וְאִם עַל־כֹּחָם וּגְבוּרָתָם
ה יִשְׁתּוֹמְמוּ מִן־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה יַכִּירוּ כַּמָּה יֶחֱזַק מֵהֶם בּוֹרְאָם: הֲלֹא
ו בְּגֹדֶל יִפְעַת הַיְצוּרִים נִבָּט דִּמְיוֹן יוֹצְרָם: אָמְנָם קָלוֹן הַמַּעֲשִׂים
הָאֵלֶּה מִצְעָר הוּא וְיִתָּכֵן אֲשֶׁר־גַּם הֵם יִדְרְשׁוּ אֶת־אֱלֹהִים וַיַּחְפְּצוּ
ז לִמְצֹא [אוֹתוֹ] וְיִתְעוּ: בַּעֲבוּר כִּי־יָתוּרוּ וַיַּחְקְרוּ בְּמִפְעֲלוֹתָיו וַיִּשְׁפְּטוּ
ח לְמַרְאֵה עֵינֵיהֶם אֲשֶׁר נָאִים הַדְּבָרִים הַנִּרְאִים: אוּלָם גַּם לָהֶם לֹא
ט יְכֻפַּר: כִּי אִם־עָמְדָה לָהֶם בִּינָתָם לְתַכֵּן אֶת־הָעוֹלָם הַזֶּה מַדּוּעַ לֹא
י יְמַהֲרוּ לִמְצֹא אֶת־אֲדוֹן הַמַּעֲשִׂים: אָכֵן אֻמְלָלִים הֵמָּה וּמִבְטַחָם
דְּבָרִים אֵין־רוּחַ חַיִּים כְּמוֹ הֵם קָרְאוּ בְּשֵׁם אֱלֹהִים לְמַעֲשֵׂי יְדֵי
אָדָם זָהָב וָכֶסֶף מְלֶאכֶת מַחֲשֶׁבֶת וְתַבְנִית חַיָּה אוֹ אֶבֶן לֹא־תִצְלָח
יא מַעֲשֵׂה יַד מִשְׁנוֹת קֶדֶם: אוֹ אִם־חָרַשׁ עֵצִים יִכְרֹת בַּמַּשּׂוֹר נֵצֶר
נוֹחַ לְטַלְטֵל וִיפַצֵּל כָּל־קְלִפָּתוֹ מִסָּבִיב בְּהַשְׂכֵּל וּבְכִשְׁרוֹן מְלָאכָה
יב וַיֵּיטִיב עֲשׂוֹת כְּלִי לְצָרְכֵי חַיָּיו: וְאֶת־הַרְסִיסִים הַנּוֹשָׁרִים בַּעֲבוֹדָתוֹ
יג יִקַּח לְהָכִין אֹכֶל וַיִּשְׂבָּע: וּמִן־הַנּוֹתָר מֵהֶם אֲשֶׁר לֹא־יִצְלַח לְכָל־
דָּבָר יִקַּח עֵץ מְעֻקָּל מָלֵא קְשָׁרִים וַיְקַצִּיעֵהוּ בְּכִשְׁרוֹן מַעֲשֶׂה וִיעַצְּבֵהוּ
יד בְּנִסְיוֹן חָכְמָתוֹ וַיְתָאֲרֵהוּ תַּבְנִית אָדָם: אוֹ יַעֲשֵׂהוּ בִּדְמוּת חַיָּה נִבְזָה

רס״ו, ועוד). — לדעת את האמן על פי פעולותיו. הכוונה אל המופת הקוסמולוגי למציאות אלהים. המופת הזה מצוי אצל חכמי הסטואה וחוזר ונשנה אצל פילון (השוה יוספוס נגד אפיון ב׳ קס״ז: ורק בפעולותיו הוא ניכר לנו, אף כי לא נודע לנו עצם מהותו). —

ב אש או רוח. בתיאולוגיה של חכמי הסטואה היו האלים סמלי היסודות, וכך מסמל הֵיפַאִיסְטוֹס את יסוד האש, הֵירָה את האויר, וכו׳ (ע׳ ספרי על הבאור האליגורי 3. על הערצת היסודות אצל היוונים ע׳ גם פילון, על עשרת הדברות פרק י״ב). — פולחן הכוכבים ידוע גם מן

ג התורה (דב׳ ד׳ י״ט) וגם מן המיתולוגיה היוונית (שמש — אפולון, ירח — דיאנה). — יוצר היפי. ה׳ נקרא אבי היפי גם אצל פילון (על בלבול הלשונות ק״ג ועוד). וע׳ יוספוס נגד

ו אפיון ב׳ קס״ז: והוא נעלה ביפיו על כל דמות בת־חלוף. — גם הם ידרשו את אלהים. המקום הזה איננו היחידי בספרות היהודית בתקופה זו ללמד זכות על עובדי אלילים בשל רצונם הטוב (ע׳ גם אגרת אריסטיאס ט״ז: היוונים מעריצים את אלהי ישראל בשם זֵיוּס).—

י—יט. גדולה ממנה בערות האנשים העובדים מעשי ידי אדם.

בתיאור הבא נשען הסופר על תיאור דומה בישע׳ מ״ד ט׳ ואילך וירמ׳ ו׳ כ״ח—ל׳. גם לשונות בודדים לקוחים משם. —

י—יד מעשה יד משנות קדם. בדיוק: מעשה יד קדומה. — בדמות חיה נבזה.

וַיִּמְשָׁחֵהוּ בְּשָׁשַׁר וּבְשָׂרֶק יַאְדִּים עוֹרוֹ וְכָל־כְּתָמָיו בְּצֶבַע יְכַסֶּה׃
טו וַיַּעֲשֶׂה־לּוֹ מִשְׁכָּן נָאֶה לִשְׁמוֹ וַיַּעֲמִידֵהוּ אֶל־הַקִּיר וּבְבַרְזֶל יְחַזְּקֵהוּ׃
טז כִּי־יִדְאַג לוֹ לְבַל־יִמּוֹט בְּדַעְתּוֹ כִּי־קָצְרָה יָדוֹ מֵהוֹשִׁיעַ לוֹ הֲלֹא
יז סֶמֶל הוּא וְעֶזְרָה יִדְרֹשׁ׃ בְּעַד קִנְיָנָיו יִתְפַּלֵּל בְּעַד אִשְׁתּוֹ וּבָנָיו וְלֹא
יֵבוֹשׁ לְדַבֵּר אֶל־אֵין בּוֹ רוּחַ חַיִּים וְעַל הַבְּרִיאוּת יִתְחַנֵּן אֶל־הַחַלָּשׁ׃
יח חַיִּים יְבַקֵּשׁ מֵאֵת הַמֵּת עֶזְרָה יִשְׁאַל בְּתַחֲנוּנִים מֵחֲדַל עֵצוֹת וְהַצְלַח
יט דַּרְכּוֹ מֵאֲשֶׁר בְּרַגְלָיו לֶכֶת בַּל־יוּכָל׃ וּלְאֵין־כֹּחַ בְּיָדָיו יִקְרָא לָתֶת־
לוֹ כֹּחַ בְּמִשְׁלַח יָדוֹ וּבִפְעֻלָּתוֹ וְלַעֲשׂוֹת חַיִל בִּיגִיעַ כַּפָּיו׃
יד וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִתְכּוֹנֵן אִישׁ לִנְסֹעַ בַּיָּם וְלַעֲבֹר דֶּרֶךְ גַּלִּים סוֹאֲנִים
ב וִישַׁוַּע לְעֵץ רָקָב מִן־הָאֳנִיָּה אֲשֶׁר תִּשָּׂאֵהוּ׃ כִּי אוֹתָהּ הִמְצִיאָה
ג חֶמְדַּת רְכוּשׁ וְהֶחָרָשׁ בָּנָה אוֹתָהּ בְּחָכְמָתוֹ׃ אַךְ אַתָּה אָבִינוּ בְּהַשְׁגָּחָתְךָ
ד תּוֹלִיכֶנָּה כִּי־נָתַתָּ בַּיָּם דֶּרֶךְ וּבַגַּלִּים נְתִיבָה בְּטוּחָה׃ לְהַרְאוֹת אֲשֶׁר
תּוּכַל לְהַצִּיל מִכָּל־צָרָה] גַּם אִם־יֵרֵד אִישׁ [בָּאֳנִיָּה] לְלֹא־חָכְמָה׃
ה וְאַתָּה חָפַצְתָּ כִּי מִפְעֲלֵי חָכְמָתְךָ לֹא יִהְיוּ לָרִיק לָכֵן יַפְקִידוּ בְנֵי־
אָדָם לְעֵץ קַל אֶת־נַפְשׁוֹתֵיהֶם וַיַּעַבְרוּ בַּתֵּבָה בְּסַעַר הַיָּם וַיִּנָּצֵלוּ׃
ו גַּם בְּהִשָּׁמֵד הַנְּפִילִים הַגֵּאֵיוֹנִים מִקֶּדֶם תִּקְוַת תֵּבֵל בְּתֵבָה נִמְלָטָה
ז וְהִשְׁאִירָה זֶרַע לְדֹרוֹת עוֹלָם כִּי יָדְךָ נִהֲגָה אוֹתָהּ׃ הֵן יְבֹרַךְ הָעֵץ

הכוונה לפולחן החיות והבהמות אצל המצרים. זאת הוסיף הסופר על התיאור שבישע׳ מ״ד
יז–יט וירמ׳ ו׳, ששם מדובר בפירוש על תבנית איש (ישע׳ מ״ד י״ג). — בשש אנטיתיסות יפות מבליט הוא את הרעיון על אפסות הפולחן של האלילים ובערות עובדיהם (ע׳ ישע׳ מ״ד י״ח כ׳). —

יד א–יא. מעץ יצא טוב ורע: ספינה להפליג בים ופסלי אלילים.

א רקב מן האניה. ערך ההפלגה: רקב יותר מן־האניה. לפי י״ג י״ג לוקחים את החלק
הגרוע לעבודת הפסל. נראה שכך הבין הסופר את הלשון ישע׳ מ״ד י״ז: שארית משמע
ב שלא יצלח לשום דבר אחר. — חמדת רכוש. רעיון ידוע מן הפילוסופיה הפופולרית
של היוונים. ההפלגה בספינה בלב ימים היא נגד הטבע ורק תאוות הממון המציאה אותה. —
ג בהשגחתך תוליכנה. הכונה לתיבת נח כמו שמוכח מפ״ו. — כי נתת בים דרך.
ד ישע׳ מ״ג ט״ז: הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה. — האיש הנעדר חכמה. הוא נח
ה שלא היה לו כל נסיון בספנות. — ואתה חפצת. הרעיון שההפלגה בספינה מתאימה לרצון
האלהים הרוצה שהחכמה תצא, כביכול, מן הכח אל הפועל, ע״מד בניגוד אל פ״ב. שם נאמר
שכל ענין הספנות יסודה בתאות הממון, ובכן ראויה היא לגנאי. אמור מכאן, שבפ״ב נמשך
הסופר אחרי הדיאטריבה (דרוש מוסר=Διατριβή) היוונית של הפילוסופיה הפופולרית (ע׳
ו–ז בפי׳ שם) מבלי לשום לב שהשקפה זו אינה מתאימה למהלך רעיונותיו הוא. — הנפילים
הגאיונים. הנפילים היו בימי נח ונשמדו במבול (ברא׳ ו׳ ד׳). — הן יברך העץ. כוונתו
לעץ של תיבת נח. ולדעת גריטץ (Gesch. III[4], 613) תוספת נוצרית היא שנתכוונה בעץ המבורך

ח אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ יָקוּם צֶדֶק: וְאָרוּר [פֶּסֶל עֵץ] מַעֲשֵׂה יְדֵי אָדָם גַּם הוּא
וְגַם עוֹשֵׂהוּ זֶה יַעַן עָשָׂהוּ וְזֶה כִּי בֶן־חֲלוֹף הוּא וּבְשֵׁם אֱלֹהַּ יִקָּנֶה:
ט—י כִּי הָרֶשַׁע וְרִשְׁעָתוֹ תּוֹעֲבַת יְיָ גַּם שְׁנֵיהֶם: עַל־כֵּן הַמַּעֲשֶׂה וְעוֹשֵׂהוּ
יא יַחְדָּו יִשָּׁפֵטוּ: וְלָכֵן תָּבֹא פְקֻדָּה גַּם עַל־אֱלִילֵי הַגּוֹיִם כִּי מִפֹּעַל
אֱלֹהִים הָיוּ לְתוֹעֵבָה וּמוֹקֵשׁ לְנַפְשׁוֹת בְּנֵי אָדָם וּפַח לְרַגְלֵי אֱוִילִים:
יב—יג כִּי רֵאשִׁית זִמָּה מְזִמַּת אֱלִילִים וּמְחוֹלְלָם מַשְׁחִית נָפֶשׁ: כִּי מֵרֵאשִׁית
יד לֹא הָיוּ וּבַל־יִהְיוּ לָעַד: הֲלֹא בְסִכְלוּת בְּנֵי־אָדָם בָּאוּ לָעוֹלָם וְלָכֵן
טו יָעַץ [יְיָ] לְמַהֵר קִצָּם: הִנֵּה אָב אֲכוּל כְּאֵב עַל־בְּנוֹ אֲשֶׁר נֶאֱסַף
פִּתְאֹם בְּלֹא־עִתּוֹ עָשָׂה תַּבְנִית אָדָם מֵת מֵאָז וְעַתָּה כְּאֵל יַעֲרִיצֵהוּ
טז וְלִנְתִינָיו יַעֲרֹךְ [לִכְבוֹדוֹ] אֲסֵפוֹת סְתָרִים וַעֲצֶרֶת רָזִים: כַּעֲבֹר זְמָן
טז כ גָּבַר הַמִּנְהָג הָרָע הַזֶּה וּכְחֹק נִשְׁמָר: גַּם הַמּוֹשְׁלִים צִוּוּ לְהִשְׁתַּחֲווֹת

ח לצלב ובצדיק — למשיח הנוצרי. — פ״ח מכיל פראפראסה וכאחת נימוק לדב׳ כ״ז ט״ו: ארור
י האיש אשר יעשה פסל ומסכה תועבת ה׳ מעשה ידי חרש. — המעשה ועושהו. לפי השערת מרגליות היה במקור העברי: הנעבד והעובד, והסופר הבין את הלשון הזה במובן של עָבד=עָשה, ובאמת הרעיון הוא שגם הפסל שעובדים לו וגם האיש העובד לפסל שניהם ארורים. ביאור זה אינו נכון כמו שהראה פרוידנטל (JQR, III [1891], 735). חוץ מזה, מרגליות הולך כמובן לשיטתו, שכל הספר נכתב במקורו עברית, ואינו מבחין בחלקיו השונים. —
יא תבא פקדה גם על־אלילי הגוים. שמות י״ב י״ב: ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים. והשוה מכילתא בוא א׳: ואין לך כל אומה ואומה שלוקה שאין אלהיה לוקה עמה. — מפעל אלהים. הוא העץ שנברא ע״י ה׳ לטובת האנושיות ולא לרעתה. —

יב—לא. ראשית הפולחן האלילי ותוצאותיו האיומות.

יב־יג־טז ראשית זמה. הלשון לזנות אחרי אלילים ידוע מן התורה. — בפי״ג—ט״ז מבואר מקור עבודת אלילים באופן דומה לתורת Euhemeros. סופר זה באר בספרו כתב קדש (ἱερὰ ἀναγραφή) שהאלים היו אנשים שנתאלהו ע״י נתיניהם בגלל החסדים המרובים שעשו לבני ארצם בחייהם. השקפה זו הידועה בשם אבהימריסמוס השפיעה כאן, ואף כי הוא נותן פירוש שונה קצת לצמיחת האלילות, בעיקר הדבר מסכים הוא לדעת אבהימרוס
יג שהאלים אינם אלא אנשים שנתאלהו. — מראשית לא היו. כלו׳ בראשונה לא היו
טז אלים אלא אנשים. — גם המושלים. לדעתי מתחיל כאן ענין חדש, ולכן צינתי כאן סוף פסוק באופן אחר מבהוצאות השונות של הספר. — גריטץ (שם 611) ואחרים מפרשים פי״ז ואילך על ההערצה האלהית שנתנו לקסרי רומי. אלה הם — לדעתם — השליטים הרחוקים הנזכרים בפסוק זה, שהיו ברומי וניתנו להם אותות הערצה בארצות המזרח הרחוקות. גריטץ מרחיק עוד ללכת וחושב שהמלך שתמונתו מיופה ע״י האמנים (פי״ט) והנערץ ע״י הרחוקים הוא קאיוס קאליגולה קיסר שדרש לעצמו פולחן אלהי והמצריים החניפו לו מאד עד שהעמידו פסיליו בבתי הכנסיות שבאלכסנדריה והציקו בזה מאד ליהודי העיר הזאת, כמו שמודיע פילון בס׳ המלאכות אל קאיוס. אולם אין פי״ח, המדבר על חריצות האמנים, מתאים לכך, שהרי דוקא מספרו של פילון ידוע שאנשי אלכסנדריה עשו את פסילי קאליגולה בחפזון רב ולקחו מן הבא בידם, כדי למצוא חן בעיני הקיסר מוכה־השגעון. ועוד, הרי כל הפולחן הזה

יז לְפְסִילֵיהֶם: כִּי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר לֹא יָכְלוּ לְכַבְּדָם פָּנִים בִּגְלַל רֹחַק
מוֹשָׁבָם תֵּאֲרוּ דְמוּת מַרְאֵהוּ בְּמֶרְחַקִּים וַיַּעֲשׂוּ תַּבְנִית הַמֶּלֶךְ הַנַּעֲרָץ
יח נִרְאֶה לָעַיִן לְמַעַן הַחֲנִיפוּ מֵרָחוֹק כְּמִקָּרוֹב בְּיֶתֶר שְׂאֵת: חֲרִיצוּת
הָאָמָּן הֵנִיעָה אֶת־לֵב הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר לֹא יְדָעוּהוּ לְהִתְאוֹשֵׁשׁ בַּעֲבוֹדָה
יט הַזֹּאת: וְאוּלַי הוּא שָׁאַף לִמְצֹא חֵן בְּעֵינֵי הַשַּׁלִּיט וַיִּתְאַמֵּץ בְּחָכְמָתוֹ
כ לְיַפּוֹת אֶת־דְּמוּת תַּבְנִיתוֹ: וּלְבַב הֶהָמוֹן נִמְשַׁךְ אַחֲרֵי יִפְעַת הַמְּלָאכָה
כא וַיֹּאמְרוּ לְהַעֲרִיץ [כְּאֵל] אֵת אֲשֶׁר כְּאָדָם כִּבְּדוּ מִקָּרוֹב: וְהָיְתָה זֹאת
כְּפַח יָקוּשׁ לַחַיִּים אֲשֶׁר הָאֲנָשִׁים נִכְנְעוּ מִפְּנֵי הַלַּחַץ אוֹ מִפְּנֵי [יִרְאַת]
שִׁלְטוֹן עָרִיצִים וַיִּקָּרְאוּ לָאֲבָנִים וְלָעֵצִים בַּשֵּׁם הַמְיֻחָד [לַיְיָ לְבַדּוֹ]:
כב וַתִּקְטַן בְּעֵינֵיהֶם לָאַחֲרוֹנָה לִשְׁגּוֹת בְּדַעַת אֱלֹהִים וְהִנֵּה יִחְיוּ חַיֵּי
מִלְחָמָה נוֹרָאָה בִּגְלַל בַּעֲרוּתָם וּלְרָעוֹת כָּאֵלֶּה בְּשֵׁם שָׁלוֹם יִקְרָאוּ:
כג הֵן יַעַרְכוּ עֲצֶרֶת רָזִים לִרְצֹחַ יְלָדִים אוֹ אֲסֵפוֹת סְתָרִים עַיִן לֹא
כד שְׁזָפָתַן אוֹ כֵּרוֹת שׁוֹבְבִים עַל־פִּי מִנְהָגִים זָרִים: וְעַל־טָהֳרַת חַיֵּיהֶם
וְטָהֳרַת נְשֵׁיהֶם לֹא יִשְׁמְרוּ עוֹד אִישׁ אֶת־רֵעֵהוּ בִּצְדִיָּה יַהֲרֹג אוֹ
כה יָצִיק לוֹ בְּטַמְּאוֹ אֶת־אִשְׁתּוֹ: בְּכֻלָּם כְּאֶחָד תִּמְשֹׁל [תַּאֲוַת] דָּם וָרֶצַח
גְּנֵבָה וּמִרְמָה מָשְׁחָת מַעַל מְהוּמָה שְׁבוּעַת שָׁוְא לַחַץ צַדִּיקִים:
כו שִׁכְחַת טוֹבָה שִׁקּוּץ נְפָשׁוֹת חִלּוּפֵי הַמִּשְׁכָּב הֶרֶס מִשְׁפָּחָה נָאוּף
כז וְזוֹלֵלוּת: כִּי עֲבוֹדַת אֱלִילִים שְׁמוֹתֵיהֶם הַס מִלְּהַזְכִּיר רֵאשִׁית הָרָעָה
כח [הִיא] סִבָּתָהּ וְתַכְלִיתָהּ: אוֹ יִשְׁתַּגְּעוּ בַּעֲלִיצוּתָם אוֹ יִנָּבְאוּ סָרָה אוֹ
כט חַיֵּי עָוֶל יִחְיוּ אוֹ יִשָּׁבְעוּ לַשֶּׁקֶר בְּפַחֲזוּתָם: כִּי יָשִׂימוּ מִבְטֶחָם
בָּאֱלִילִים אֵין רוּחַ חַיִּים בָּמוֹ וְלֹא יָגוּרוּ מֵרַע אִם־לַשֶּׁקֶר יִשָּׁבֵעוּ:

של קאיוס לא נמשך אלא כשנתים (38–39 לסה"נ) ובודאי לא הספיקו לעשות פסילים מתוקנים ומשוכללים כמו שמתואר כאן. חוץ מזה לא היה הסופר נמנע מהזכיר ענין העמדת פסל בבית המקדש שצוה קאיוס. ובאמת טוב יותר ליחס כל האמור כאן לתלמיים שעשו את פולחן השליט לחובה על כל נתיניו. בפולחן זה השתתפו גם הרחוקים, היינו הקרתנים שגרו בריחוק מקום מן העיר הראשה אלכסנדריה, וגם הקרובים דיירי המקומות הקרובים
כ–כא והארצות הסמוכות שנמצאו ברשות התלמיים. — מקרוב. כלו׳ קודם שהיה לשליט. — בשם המיוחד. כך מתרגם באכיר (Aelt. Terminol. d. jüd. Schriftausl. 71) את הלשון
כב ὄνομα ἀκοινώνητον. — חיי מלחמה... בשם שלום יקראו. בלשונות דומים לזה מתאר פילון את התוצאות הנוראות של עבודה זרה: כי כל מעשי המלחמה נעשים בעת השלום, חומסים וגוזלים, שובים, שוללים, הורסים, עושקים, פוצעים, מענים, מעליבים, רוצחים בצדיה והורגים בגלוי וכו׳ (על בלבול הלשונות מ"ז). נראה שפילון חקה לסופר זה. —
כז שמותיהם הס מלהזכיר. או: ימחו שמותיהם. גם התרגום הלטיני של המלה ἀνωνύμων הוא: infandum, משמע שאסור לבטא את שמותיהם בפה (ע׳ שמות כ"ג י"ג:

ל אָמְנָם עַל־שְׁתַּיִם בְּצֶדֶק יִשָּׁפְטוּ עַל־חָשְׁבָם רַע עַל־יְיָ בְּהִתְמַכְּרָם
לא לָאֱלִילִים וְעַל־הִשָּׁבְעָם בְּמִרְמָה לַשֶּׁקֶר לִבְזוֹת כָּל־קֹדֶשׁ: וְלֹא כֹחַ
אֵלֶּה אֲשֶׁר נִשְׁבְּעוּ בָם אַךְ הָ[עֹנֶשׁ] הַנּוֹעָד לַפּוֹשְׁעִים יִרְדֹּף תָּמִיד
אַחֲרֵי עֲוֹן הָרְשָׁעִים:
טו וְאַתָּה אֱלֹהֵינוּ טוֹב וְנֶאֱמָן אֶרֶךְ אַפַּיִם וּבְרַחֲמִים תְּכַלְכֵּל הַכֹּל:
ב וְאַף כִּי־נֶחֱטָא לְךָ אֲנַחְנוּ כִּי נֵדַע אֶת־עֻזֶּךָ אָמְנָם לֹא־נֶחֱטָא בְּדַעְתֵּנוּ
ג אֲשֶׁר לְקִנְיָנְךָ נֶחְשַׁב: כִּי הַכֵּר אוֹתְךָ צֶדֶק תָּמִים וְדַעַת עֻזְּךָ שֹׁרֶשׁ
ד אַל־מָוֶת: כִּי לֹא תַתְעֶה אוֹתָנוּ מְזִמַּת אֲנָשִׁים רָעִים וְלֹא הַבְלֵי
ה עֲבוֹדַת הַצַּיָּרִים תַּבְנִית מְשׁוּחָה בְּשִׁלַּל צְבָעִים: אֲשֶׁר מַרְאֶהָ יָבִיא
ו כְּסִילִים לְקָלוֹן כִּי יֶחֱשַׁק בְּצֶלֶם תְּמוּנָה מֵתָה אֵין רוּחַ בְּאַפּוֹ: תִּקְוָה
כְּזֹאת יָאֲתָה לְאוֹהֲבֵי רֶשַׁע לְעוֹשֵׂי [הַפְּסִילִים] לְחוֹשְׁקֵיהֶם וּלְעוֹבְדֵיהֶם:
ז כִּי יוֹצֵר חָרָשׁ יִיגַע לָלוּשׁ טִיט רַךְ וְיִיצֹּר לָנוּ כָּל־כְּלֵי שָׁרֵת אָמְנָם
מֵחֹמֶר אֶחָד יַעֲשֶׂה חֲפָצִים לְשָׁרֶת־בָּם לִצְרָכִים טְהוֹרִים וּלְכָל־דָּבָר
בִּלְתִּי טָהוֹר לְלֹא־הַבְדֵּל עַל־צָרְכּוֹ כָּל־אֶחָד מֵהֶם יֶחֱרַץ מִשְׁפַּט
ח הַיּוֹצֵר: וְגַם יִיגַע לָרִיק לִקְרֹץ אֱלִיל הֶבֶל מִן־הַחֹמֶר הַזֶּה וְהוּא נוֹלַד
מִקָּרוֹב מִן־הָאֲדָמָה וְאַחֲרֵי זְמַן מִצְעָר יָשׁוּב אֵלֶיהָ אֲשֶׁר מִמֶּנָּה לֻקָּח
ט כִּי יִשּׁוּ מִמֶּנּוּ פִּקְדוֹן נַפְשׁוֹ: וְלֹא יִדְאַג כִּי הִנּוֹ הוֹלֵךְ לָמוּת וְכִי
קְצָרִים חַיָּיו אַךְ יִתְחָרֶה בְּרוֹקְעֵי זָהָב וּבְצוֹרְפֵי כֶסֶף וְיַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂה
י חָרָשֵׁי נְחֹשֶׁת וּלְכָבוֹד יֵחָשֶׁב־לוֹ כִּי יָצַר דִּבְרֵי תֹהוּ: לְבָבוֹ לֵב־

ל ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך). — על חשבם רע על־יי. פסוק זה יכול לשמש ביאור לא׳ א׳. —

טו א–ו. ה׳ ארך אפים למאמינים בו גם אם יחטאו.

ב ואף כי נחטא לך אנחנו. כיוצא בזה מצינו בפסיקתא דר״כ (הוצ׳ בובר קכ״ח ב׳): אמר משה לפני הקב״ה, רבונו של עולם... בין חטאין בין זכאין דידך אינון,
ג דכתיב והם עמך ונחלתך. — ודעת עזך. פעמים אחדות מודגש בספר (ע׳ למשל, ג׳ ט׳)
ו ערך הכרת האמת כיסוד האמונה, על דרך: השכל וידוע אותי (ירמ׳ ט׳ כ״ג). — יחשק בצלם. הולמס מחליט שבמלים אלה כלול בלי ספק (!) רמז לאגדה היוונית על פיגמאליון מלך אי קפריסין שהתאהב בצלמה של האלילה אפרודיטה. אולם ע׳ י״ד כ׳. ונראה שהחשק האמור בפסוק זה ובסמוך משמעו סיפוק חוש היופי, ולא יותר. —

ז–יז. תאור מעשה הפסל.

ז–ח הרעיון כאן דומה לרעיון של י״ג י״ב ואילך. — והוא נולד. ברא׳ י״ג י״ט. — פקדון נפשו. תיאור נפש האדם כפקדון מאת האלהים ידוע גם מדברי רז״ל. השוה המעשה בברוריה אשת ר׳ מאיר שמתו לה שני בנים ביום אחד וניחמה לר׳ מאיר בעלה בהשוותה את החיים לפקדון שצריכים להשיב אותו בכל זמן בלי תלונה לבעל הפקדון אם
י ידרשהו (ילקוט משלי תתקס״ד). — לבבו לב־אפר. השוה תרגום הע׳ לישע׳ מ״ד כ׳:

יא אֵפֶר וְתִקְוָתוֹ מֵעָפָר נְקַלָּה וְחַיָּיו מִדֹּמֶן נִבְזִים: כִּי לֹא־יָדַע אֶת־
יב יוֹצְרוֹ אֲשֶׁר נָשַׁף־בּוֹ נֶפֶשׁ פּוֹעֶלֶת וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים: אָמְנָם
הוּא יַחְשֹׁב אֶת־חַיָּתֵנוּ לְמִשְׂחָק וְחַיֵּינוּ לְמַרְכֹּלֶת תַּעֲשִׁיר אִישׁ כִּי־
יג יֹאמַר לִבְצֹעַ בֶּצַע שׁוּמָה עָלֵינוּ מִכָּל־מָקוֹם גַּם מוּמְקוֹם] רָע: אִישׁ
אֲשֶׁר כָּזֶה יֵדַע יוֹתֵר מִכָּל־הָאֲנָשִׁים כִּי פוֹשֵׁעַ הוּא בַּעֲשׂתוֹ מֵחֹמֶר
יד עָפָר כֵּלִים וּפְסִילִים נוֹחִים לְהִשָּׁבֵר: וְכֻלָּם נִבְעָרִים מִדַּעַת וְנִקְלִים
טו מִנֶּפֶשׁ עוֹלֵל וְהֵם אוֹיְבֵי עַמְּךָ וּבוֹ יִרְדּוּ: כִּי כָל־אֱלִילֵי הַגּוֹיִם לֵאלֹהִים
יַחְשְׁבוּ אֲשֶׁר אֵין לָהֶם עֵינַיִם לִרְאוֹת וְאַף לִשְׁאֹף־רוּחַ וְאָזְנַיִם לִשְׁמֹעַ
טז וְאֶצְבְּעוֹת יָדַיִם לְמַשֵּׁשׁ וּלְרַגְלֵיהֶם אֵין כֹּחַ לָלֶכֶת: הֲלֹא אָדָם עָשָׂם
וַאֲשֶׁר רוּחַ הָפְקַד אִתּוֹ יְצָרָם וְאֵין בְּכֹחַ אִישׁ לַעֲשׂוֹת אֱלֹהִים אֲשֶׁר יִדְמֶה
יז אֵלָיו: בִּהְיוֹתוֹ בֶן־תְּמוּתָה יַעֲשֶׂה [אֱלִיל] מֵת בְּכַף רָשָׁע הֲלֹא טוֹב הוּא
יח מֵאֲשֶׁר יַעֲרִיץ כִּי הוּא חַי וְהֵמָּה לֹא [יִחְיוּ] לָעַד: גַּם־יִשְׁתַּחֲווּ לַחַיּוֹת
יט הַנִּבְזוֹת מִכֻּלָּן וְאֵין בֵּין כָּל־הָאֲחֵרוֹת מָשְׁלָן לְבַעֲרוּת: גַּם חַסְרוֹת יְפִי הֵן
וְאֵין בָּהֶן חֵפֶץ כַּאֲשֶׁר בְּמַרְאֵה הַחַיּוֹת אָכֵן רָחֲקוּ מִתְּהִלַּת יְיָ וּמִבִּרְכָתוֹ:
טז לָכֵן בְּצֶדֶק נִשְׁפְּטוּ בַּדָּבָר אֲשֶׁר זָדוּ וַיְיֻסְּרוּ בַּהֲמוֹן רְמָשִׂים:
ב תַּחַת עֹנֶשׁ זֶה עָשִׂיתָ חֶסֶד עִם־עַמְּךָ וַתִּתֵּן לָהֶם לְמִחְיָה אֶת־

יא רועה אפר לב הותל הטהו במלים דע אפר לבם וגו׳. – נשף... ויפח. במקור: ἐμπνεύσαντα—ἐμφυσήσαντα, וזה מתאים לשתי הגירסאות שבתרגום הע׳ לבראשית ב׳ ז׳: ויפח באפיו נשמת חיים. מכאן ראיה, שבימי הסופר כבר היו חלופי גירסאות בתרגום
יב העתיק הזה (השוה גרטנר 155). – חיתנו למשחק. השקפת־עולם יוונית! – וחיינו למרכלת. המפרשים מביאים את המאמר של פיתגורס אצל ציצירון (Tusc. V, 359) ודיוגינס לאירטה (Diogenes Laertius VIII, 1,6) שהשוה את העולם הזה ליום השוק. – לבצוע בצע... מכל מקום. השוה מאמרו של הוראציוס (Epist. I, 65): Si possis rem facias rem. recte si non, quocumque modo, rem=רכוש אסוף, רכוש. אם תוכל ביושר – [הרי מוטב] –
טו ואם לאו, מכל מקום–רכוש! – אין להם עינים. פראפראסה של תהל׳ קט״ו ו׳ ואילך. –
טז הפקד אתו. מאת אלהים. ע׳ בפי׳ לפ״ח. והשוה תהל׳ ק״ד כ״ט. – אשר ידמה אליו.
יז ישע׳ מ׳ כ״ה, מ״ו ה׳. – הלא טוב הוא. ע׳ י״ג י״ז–י״ח. –

טו יח–יט. המשך הדרוש על יציאת מצרים.

טו יח–טז ד. כנגד מכת ערוב של המצרים במצרים שלח ה׳ לבני ישראל שלו במדבר.

יח–יט לחיות הנבזות. הם השקצים והרמשים שהמצרים עבדו להם (י״א ט״ו). – אכן רחקו. החיות הנבזות. – מתהלת ה׳ ומברכתו. המפרשים נדחקים בפסוק זה, כי לא נודע משום מקום שה׳ קלל או מנע את הברכה מחיות אלה, חוץ מן הנחש שה׳ קלל אותו (בראי ג׳ י״ד). וע׳ השערת גרטנר (154) שלפני הסופר היה דרוש שלפיו גם החיות האחרות הנעבדות ע״י אומות העולם היו בכלל הקללה של הנחש. על כל פנים, זכו גם החיות האלה (שרצים, צפרדע, ואפילו נחש!) לתהלת ה׳ בפרק שירה. –

טז א–ב בדבר אשר זדו. ע׳ י״א ט״ז ובפי׳. – תחת ענש זה עשית חסד. פיתוח

ג הַשְּׂלָו מַטְעַמִּים חֲדָשִׁים לְמַלֵּא תַאֲוָתָם׃ לְמַעַן אֲשֶׁר אֵלֶּה יִרְעֲבוּ לְמָזוֹן
וְיָקוּצוּ בְּתַאֲוָתָם הָעַזָּה לְמַרְאֵה הַמְשַׁלַּחַת הַזָּרָה וְאֵלֶּה כִּמְעַט הֶחֱלוּ
ד לִסְבֹּל חֹסֶר וְהִנֵּה מַטְעַמִּים חֲדָשִׁים הָיוּ לָהֶם לְמָנָה׃ הֵן בִּצְדָק בָּא
עַל־הֶעָרִיצִים הָאֵלֶּה מַחְסוֹר נוֹרָא וְאֵלֶּה אַךְ הָרְאוּ לָדַעַת אֵיכָכָה
ה נִשְׁפְּטוּ צָרֵימוֹ׃ יַעַן כַּאֲשֶׁר נָגְעָה גַּם בָּהֶם חֲמַת חַיּוֹת אֲיֻמָּה וַיִּנָּשְׁכוּם
ו נְחָשִׁים עֲקַלְקַלִּים וַיָּמוּתוּ לֹא קָם אַפְּךָ עַד־תַּכְלִית׃ רַק לְמִצְעָר
נִבְהֲלוּ לְמַעַן יִוָּכְחוּ כִּי־עַל־כֵּן אוֹת יֶשַׁע הָיָה עִמָּם לְזִכָּרוֹן מִצְוַת
ז תּוֹרָתֶךָ׃ כִּי בְהַבִּיט אֵלָיו אִישׁ וַיִּוָּשַׁע לֹא בְכֹחַ הַדָּבָר הַנִּרְאֶה [נִצַּל]
ח אַךְ בְּכֹחֲךָ מוֹשִׁיעַ לַכֹּל׃ וּבְזֹאת הֶרְאִיתָ לְצָרֵינוּ כִּי אַתָּה הַפּוֹדֶה
ט מִכָּל־צָרָה׃ הֲלֹא הֵמָּה מֵתוּ בְּנֶשֶׁךְ אוֹתָם אַרְבֶּה וּזְבוּבִים וּתְרוּפָה
י בַּל־נִמְצְאָה לְנַפְשׁוֹתָם כִּי לָהֶם יָאֲתָה לְהִשָּׁפֵט בְּכָמוֹ אֵלֶּה׃ וּלְבָנֶיךָ
גַּם שִׁנֵּי תַנִּינִים וַחֲמָתָם לֹא תוּכָלְנָה כִּי רַחֲמֶיךָ לִפְנֵיהֶם יְהַלֵּכוּן
יא וַיִּרְפָּאוּם׃ הֵן לְמַעַן יִזָּכְרוּ דְבָרֶיךָ נִשְּׁכוּ וְעַד מְהֵרָה נִרְפְּאוּ לְבִלְ־
יב יִפְּלוּ בְתֹהוּם הַנְּשִׁיָּה וְלֹא יָמוּשׁ מֵהֶם חַסְדֶּךָ׃ כִּי לֹא עֵשֶׂב וְלֹא מָזוֹר

הרעיון של ההקבלה בין מדת פורענות לרשעים ומדת טובה לצדיקים. — השלו. שמות ט״ז
ג י״ג. — למלא תאותם. בדיוק: לחמדת תאותם. — בתאותם העזה. בדיוק: בתאותם
ההכרחית. — ההקבלה בין מכת הרמשים (צפרדע כנים וערוב) ובין תשועת הצדיקים ע״י
השליו היא רחוקה ומלאכותית מאד. שאיפת הסופר להראות מצד אחד שעונש המצרים היה
מדה כנגד מדה, ומצד שני שתשועת ישראל היתה בו בדבר שלקו המצרים, הביאה לידי
ביאורים דחוקים. — ויקוצו בתאותם. ע׳ שמות ז׳ כ״ח, שהצפרדעים עלו בתנורים
ובמשארות. לזה מתכוון, כנראה, הסופר ור״ל שמראה הבריות הנבזות במקום הכנת לחם וכל
מזון הביאם לידי בחילה בכל מאכל. — והנה מטעמים חדשים. אע״פ שמעשה השליו
היה במדבר ומכת הרמשים במצרים ואין ביניהם תקבלת זמנית, אבל הוא נאחז בדמיון קל
כדי להראות את אמתות הכלל, שמדת טובה לצדיקים היא דוגמת מדת פורענות לרשעים. —

ה-יד. אמנם גם בני ישראל סבלו מרמשים (נחשים) במדבר אבל רק לשם נסיון.

הוא מפתח את הרעיון שנרמז י״א י׳ („כי אותם נסית כאב מוכיח״ וכו׳): אם גם בני
ישראל סבלו, הרי זה נמשך רק זמן קצר והיסורים לא באו אלא כדי לנסות את העם. —
ה יען כאשר נגעה. עוד דוגמה ליסוריהם של ישראל שהיו קלים ביחס לצרות המצריים.
ו בסבל ישראל היה רק רמז ליסורי שונאיהם (ד׳). — וינשכום נחשים. במד׳ כ״א ו׳. —
אות ישע. שם פ״ח: עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוך וראה אותו וחי
ז (על הבטוי אות ישע — σύμβολον σωτηρίας ע׳ ספרי על הביאור האליגורי 13). — לא
בכח הדבר הנראה. השוה משנה ר״ה ג׳ ח׳: וכי נחש ממית או נחש מחיה, אלא בזמן
שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים. וזהו
ט המכון גם כאן. — המה מתו בנשך אותם ארבה. אצל מכת ארבה כתוב ויסר
מעלי רק את המות הזה (שמות י׳ י״ז). והלשון המות הזה נאמר באמת רק דרך גוזמא. —

יג רְפָאָם אַף דְּבָרְךָ יְיָ הָרוֹפֵא הַכֹּל: כִּי בְיָדְךָ הַחַיִּים וְהַמָּוֶת וְתוֹרִיד
יד אֶל־שַׁעֲרֵי שְׁאוֹל וְתַעַל: וְאָדָם כִּי־יָמִית [רֵעֵהוּ] בְּרִשְׁעָתוֹ הָרוּחַ
טו הַיּוֹצֵא לֹא יָשׁוּב וְאֵין מַתִּיר נֶפֶשׁ נֶאֱסָפָה: אָמְנָם לְהִמָּלֵט מִכַּפְּךָ
טז יְכֹלֶת אָיִן: וְהַזֵּדִים אֲשֶׁר אָמְרוּ לֹא יְדַעֲנוּךָ בִּזְרוֹעַ עֻזְּךָ נִפְגְּעוּ מִגֶּשֶׁם
יז מְשֻׁנֶּה מִבָּרָד וּמִמָּטָר סוֹחֵף נִרְדְּפוּ וַיִּהְיוּ לְמַאֲכֹלֶת אֵשׁ: וְהִנֵּה הַפֶּלֶא
וָפֶלֶא אֲשֶׁר כֹּחַ הָאֵשׁ גָּבַר בְּתוֹךְ־הַמַּיִם הַמְכַבִּים הַכֹּל כִּי־תֵבֵל
יח וּמְלוֹאָהּ תִּלָּחֵם לַצַּדִּיקִים: יֵשׁ אֲשֶׁר שָׁקְטָה הַלֶּהָבָה לְבִלְתִּי שְׂרֹף
אֶת־הֶעָרֹב הַשָּׁלוּחַ בָּרְשָׁעִים אַךְ־הֵמָּה יִרְאוּ בְעֵינֵיהֶם כִּי מִשְׁפַּט יְיָ
יט יִרְדְּפֵם: וְיֵשׁ אֲשֶׁר תִּתְלַקַּח בְּתוֹךְ־הַמַּיִם וְתֶחֱזַק מִכֹּחַ הָאֵשׁ לְבָעֵר
כ צֶאֱצָאֵי הָאָרֶץ הַחֲנֵפָה: וְתַחַת זֹאת הֶאֱכַלְתָּ אֶת־עַמְּךָ לֶחֶם אַבִּירִים
וְדָגָן לְצֵידָה הִמְטַרְתָּ לָמוֹ מִן־הַשָּׁמַיִם לְלֹא־עָמָל אֲשֶׁר יָכִיל כָּל־
כא מַעֲדַנִּים וְיֶעֱרַב בְּכָל־הַמַּטְעַמִּים: כִּי שְׁכִינָתְךָ הוֹדִיעָה טוּבְךָ לְבָנֶיךָ
כב בַּהֲפֹךְ [הַלֶּחֶם] לְכֹל אֲשֶׁר־יַחְפֹּץ הָאִישׁ לַעֲשׂוֹת כִּרְצוֹן לוֹקְטוֹ: שֶׁלֶג
וְקֶרַח עָמְדוּ בִּפְנֵי הָאֵשׁ וְלֹא נָמַסּוּ לְמַעַן יֵדְעוּ כִּי [רַק] אֶת־יְבוּל
הָאוֹיֵב תְּבַעֵר הָאֵשׁ אֲשֶׁר תִּיקַד בְּתוֹךְ־הַבָּרָד וְתַבְרִק בְּתוֹךְ־הַגֶּשֶׁם:

יב–יג **דברך הרופא הכל.** תהל׳ ק״ז כ׳: ישלח דברו וירפאם. — **ותוריד אל שערי שאול**
יד **ותעל.** ש״א ב׳ ו׳. — **ואין מתיר.** ללשון זה ע׳ בפי׳ ב׳ א׳. —

טו–כט. מכת ברד למצרים וברכת המן לישראל.

טז **לא ידענוך.** שמות ה׳ ב׳. — **מגשם משנה מברד וממטר.** שמות ט׳ כ״ג: וימטר ה׳ ברד. תהל׳ ק״ה ל״ב: ויתן גשמיהם ברד. מזה עשה כאן גשם ברד ומטר. כבר הגשם והברד כשהם לעצמם הם משונים בארץ מצרים (דב׳ י״א י׳). זרות זו מדגיש גם פילון
יז (חיי משה א׳ קי״ח). — **והנה הפלא ופלא.** אם הברד כשהוא לעצמו היה נס במצרים, הרי האש המתלקחת בתוך המים היא זרות כפולה (מפירושו של וויזל). את הזרות הכפולה מדגיש גם פילון (לעיל). הנס הכפול מוטעם במדרש שמ״ר י״ב: ויהי ברד ואש מתלקחת בתוך הברד, נס בתוך נס. — **כח האש גבר בתוך המים.** שמות ט׳ כ״ד. — **תבל**
יח **ומלואה תלחם לצדיקים.** ע׳ ה׳ י״ז ובפי׳. — **לבלתי שרף את־הערוב.** מרוב חריפות הוא בא לידי טעות, שהרי המכות לא שמשו בערבוביה, ולפני בוא מכת ברד
כ נעלמו הצפרדעים (שמות ח׳ ז׳) והערוב (שם כ״ז, וע׳ לעיל י״ט כ׳). — **ותחת זאת.** הצד השוה שבין הברד והמן ששניהם ירדו מן השמים. וזהו דרוש דחוק. חוץ מזה אין הקבלה זמנית, שהרי מכת ברד היתה במצרים והמן במדבר (ע׳ בפי׳ לפ״ג). — **לחם אבירים.**
כא תהל׳ ע״ח כ״ה. — **שכינתך.** המלה היוונית ὑπόστασις נתבארה ע״י המפרשים בכמה פנים, ועניינה הוא כמו: עצמות, מהות, טבע. מכיון שהעצמות האלהית מתגלה כאן כלפי חוץ, תרגמתי: שכינה, באין מלה עברית עתיקה אחרת מקבילה יותר לביטוי היווני. — **לכל אשר יחפץ האיש.** ע׳ יומא ע״ה א׳: המן כל זמן שישראל אוכלין אותו מוצאין בו כמה
כב טעמים. — **שלג וקרח.** זה המן. הוא מסמן אותו כך מפני מראהו הלבן (שמות ט״ז ל״א) והמסו כשלג בעלות השמש (שם כ״א, וע׳ י״ט כ״א: עינו כעין הקרח. השוה גם שמות ט״ז

כג–כד אֵילָם לְמַעַן הַחֲיוֹת יְשָׁרִים הָאֵשׁ כָּחָה נָשַׁת: כִּי כָל־יָצוּר יַעֲמֹד
לְשָׁרֵת אוֹתְךָ יוֹצְרֵהוּ פַּעַם יַגְבִּיר כֹּחוֹ לְיַסֵּר רְשָׁעִים וּפַעַם יַמְעִיט
כה לְהֵיטִיב עִם־הַבּוֹטְחִים בָּךְ: לָכֵן הָפַךְ [הַלָּחֶם] גַּם אָז לְשָׁרֵת אֶת־
כו נְדִיבוּתְךָ הַמְחַיָּה הַכֹּל כְּחֵפֶץ כָּל־שׁוֹאֵל: לְמַעַן יִלְמְדוּ בָנֶיךָ אֲשֶׁר
אָהַבְתָּ יְיָ כִּי לֹא הַתְּבוּאוֹת לְמִינֵיהֶן תְּחַיֶּינָה אֶת־הָאָדָם כִּי אִם־
כז דְּבָרְךָ יִשְׁמֹר כָּל־הַמַּאֲמִינִים בָּךְ: כִּי אֲשֶׁר לֹא־אֻכַּל בָּאֵשׁ כִּמְעַט
כח נִחַם מִקֶּרֶן שֶׁמֶשׁ קָלֶה וְנָמַס: לְהוֹדִיעַ כִּי נָאוָה לְהַקְדִּים וּלְהוֹדוֹת
כט לְךָ לִפְנֵי [עֲלוֹת] הַשֶּׁמֶשׁ וּלְשַׁחֵר פָּנֶיךָ כְּזֹרַח הָאוֹר: כִּי תִקְוַת אִישׁ
לֹא־יַכִּיר טוֹבָה כִּכְפוֹר חֹרֶף אֲשֶׁר־יִמַּס וְתִמּוֹג כְּמַיִם אֵין חֵפֶץ בָּם:
יז הֵן גְּדוֹלִים מִשְׁפָּטֶיךָ וְאֵין חֵקֶר לָמוֹ עַל־כֵּן תִּתְעֶינָה נְפָשׁוֹת
ב נִבְעָרוֹת: כִּי־רְשָׁעִים חָשְׁבוּ לִרְדּוֹת בְּגוֹי קָדוֹשׁ וַאֲסִירֵי חֹשֶׁךְ וּכְלוּאֵי
ג לַיְלָה אָרֹךְ בְּבָתֵּיהֶם יִשְׁכְּבוּ אֲשֶׁר נִדְּחוּ מֵאֵת הַשְׁגָּחַת נֶצַח: הֵם
אָמְרוּ לְהִסָּתֵר בְּמַחְשַׁכֵּי פִשְׁעֵיהֶם בְּחֶבְיוֹן הַנְּשִׁיָּה לְלֹא אוֹר וְהִנֵּה
ד נִפֹּזְרוּ כִּי־נִבְהֲלוּ מְאֹד וּמֵחָזוֹן שָׁוְא הֶחֱרְדוּ: גַּם הַמַּחֲבָא אֲשֶׁר בּוֹ
נֶעֶצְרוּ לֹא נְצָרָם לָבֶטַח וְקוֹלוֹת מַבְהִילִים הָמוּ סְבִיבָם וּמַחֲזוֹת
ה בַּלָּהוֹת נוּגִים נִרְאוּ לָמוֹ וּפְנֵיהֶם אֵימָה: וְכָל־אֵשׁ לֹא עָצְרָה כֹחַ

כג י״ד). — האש כחה נשת. המן לא נמס, אם נלקט לפני עלות השמש (ע׳ בפי׳ לפכ״ח).—
כו לא התבואות למיניהן. דב׳ ח׳ ג׳. — כאן שינה בדרך פראפראסה: לא על הלחם כי
אם על מוצא פי ה׳, ור״ל שרק דבר ה׳ הוא המחיה את הכל. פילון הרחיק עוד ללכת
כז ודרש באופן אליגורי שהמן הוא סמל למאמר האלהי (ביאורים אליגוריים ב׳ פ״ח). — ונמס.
כח שמות ט״ז כ״א. — להקדים ולהודות. המנהג הזה להתפלל לפני עלות השמש היה
מקובל בין האיסיים, אבל לא רק אצלם. השוה ברכות ט׳ ב׳: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ
החמה. — לדעת הסופר נאמר הפסוק וחם השמש ונמס על מן סתם, שהיו צריכים ללקוט
אותו לפני זריחת החמה ואז היה משתמר, ואם נלקט אח״כ נמס בטל. ומכאן הוא מוציא
תורת מוסר שצריך אדם להזדרז ולהתפלל לה׳ לפני הנץ החמה. מקום זה הוא אפייני לשיטת
הדרוש של הסופר.

יז א–יח ד. מכת חשך למצרים ועמוד אש לישראל.

א–ב גדולים משפטיך ואין חקר למו. תהל׳ ל״ו ז׳: משפטיך תהום רבה. —
רשעים חשבו לרדות. ובכן שוב מדה כנגד מדה, שהמצרים שאפו לשעבד את
ישראל ולאסור אותם והם עצמם היו אסירי חשך. כוונתו נעלמה מעיני המפרשים השונים
(וע׳ תנחומא בובר בוא אות ה׳: הם חשבו לאסור אותם בבית האסורים הביא הקב״ה
ג עליהם חשך). — במחשכי פשעיהם. השוה ישע׳ כ״ט ט״ו. החשך שבא על המצרים
היה לפי זה סמל מעשיהם החשוכים. אפשר שכוונתו למסתורין של האליליים שבהן נעשו
מעשי תועבה, כמו שמצינו בהרבה מקומות בספר זה (וע׳ שמ״ר י״ד: הרשעים שנאמר והיה
ד במחשך מעשיהם, לפיכך הקב״ה מכסה עליהם את התהום שהוא חשך). — התיאור המבהיל
שבמכת חשך שבפ״ד ואילך הוא של הסופר, אע״פ שמצינו לו גם רמז במדרש (שמ״ר שם):

להאיר ולהבות כוכבי־אור רפו מהגיה חשכת ליל־פחדים זה:
ו אף נראה להם מוקד מלא־אימה איש לא העלהו ונבעתו מפני
המחזה ההוא מעודם לא ראוהו ויחשבו את־המראה לרעה גדולה:
ז–ח תעלולי קסמיהם חדלו ונאות חכמתם נגלתה חרפתה: כי האנשים
אשר הבטיחו לגרש מנפש חולה בעתה ובלהה גם המה חלו
ט מאימה נלענה: גם באין־מחזה אימים מבעיתם מזחל רמשים ומלחש
י נחשים חרדו: ויגועו מפחד וימאנו להביט בחשך אין מפלט ממנו:
יא כי־הרשעה מונת לב מתכונתה ופיה יעיד עליה להרשיעה ויען
יב אשר מוסר כליותיה יציקנה צרותיה תמיד מראש תחזה: הלא
יג אין הפחד כי אם־היאוש מתחבולות המחשבה: ואם יקטן הבטחון
בלב האדם מבוכתו תחשב לרעה גדולה מן־הסבה אשר היא
יד שרש הצרה: וכל־האנשים ישנו את־שנתם בלילה חדל־אונים
טו מאין כמוהו אשר יצא מירכתי שאול אין־אונים: אלה שוטטו אנה
ואנה מאימת הבלהות ואלה חתו ביאוש נפשם מתקוה כי פחד
טז פתאם ושואה באו עליהם: אחרי־כן נפל כל־איש ואיש ארצה
יז באשר הוא־שם ויעצר כאסור במאסר אין־ברזל: כעובד האדמה
כרועה כפועל היגע בדד בעמלו כלם נפגעו ויסבלו צרה קשה
יח אין מנוס ממנה: כי כלם כאחד בחבלי חשך נאסרו ורוח שורק
או־קול צפרים ערב סביבות עפאים עבתים או המית מים שוטפים
יט בעז או־שאון אים בהעתק צורים ממקומם: או מרוצת חיות מדלגות
נעלמה מעין או־קול נהמת חיות נוראות או־הד הרים פורץ

מהיכן היה החושך ההוא... מחושך של גיהנם. וכאן הוסיף לזה את בלהות הגיהנם. — נראה
להם מוקד. הדברים סתומים, ואפשר שהכוונה למדורת גיהנם. — לרעה גדולה. בפנים
ח יש הדרגה, ובכן יש להשלים: [גדולה] מאשר היתה באמת. — מאימה נלעגה. עצם המכה
מקורה היה לפי הסופר בתעלולי הדמיון החולני שבדה את הבלהות האלה ושם לקלס את
י חכמי מצרים. — להביט בחשך. במקור: להביט באויר. השכבה של האויר (ἀήρ) שלמטה מן
האיתר (השכבה העליונה=αἰθήρ) היא לפי השקפת הקדמונים עבה וחשוכה. השוה לפסוק זה
יא שמ״ר (שם): אוי לו לבית שחלונותיו פתוחים לתוך חשך. — מוסר כליותיה.
συνείδησις, ומשמעו: מצפון (conscientia), והוא רגש האחריות האישית. מלה זו נמצאת
כאן בפעם הראשונה בספרות היהודית! — מראש. אני קורא: προείληφε בהתאמה אל
יב התרגום הלטיני praesumit: הגדרת רגש הפחד ביאוש מתחבולות השכל (או: יאוש השכל
יד מתחבולותיו?) חותם האולפנא היוונית טבוע עליה. — חדל־אונים... אין־אונים. בלשונות
טז אלו הוא רוצה להגביר בתיאורו את רגש היאוש והפחד הנובע ממנו (פי״ב). — באשר הוא־

כ ממעמקים הפחידום והחרידום: כי על־כל־העולם זרח אור זרוע
כא וישקד [איש] על־מעשיו ואין מפריע: ורק עליהם הכביד מסך
הלילה אות לחשך העתיד לאסף אותם ונפשם היתה להם
למשא כבד מן־החשך:

יח ולחסידיך היה אור גדול מאד והם [המצרים] שמעו את־
קולם ודמותם לא־ראו ויאשרום אשר לא־סבלו כמוהם גם אלה:
ב ויודו להם כי לא־נקמו את־עולתם מלפנים ויבקשו סליחה על
ג אשר־הרעו למו: ותחת אלה הכינות להם [לישראל] עמוד אש
ד לנחותם דרך בל־ידעו ושמש מרפא למסע כבוד: הן בצדק נמנע
אור מאלה ויעצבו בחשך כי במאסר כלאו בניך אשר על־ידם
ה נתן לעולם אור תורת נצח: הם זממו להמית עוללי חסידים [ורק]
אחד מן־הילודים המשלכים נמלט והנה יסרתם ותקח מהם בנים
ו לרב ואבדת כלם יחד במים עזים: הלילה ההוא בשר לאבותינו

כא ש ם. שמות י׳ כ״ג. – אות לחשך. חשך מצרים היה איפוא סמל לחשך הגיהנם. לפי המדרש (ע׳ בפי׳ לפ״ד) היה חשך מצרים ממש מן הגיהנם. – ונפשם. מצפונם. הוא המושג συνείδησις הנזכר בפי״א. – יש סוברים שהמלים האחרונות של הפסוק הזה מכילות אליגוריה חדשה, כלו׳ שהחשך הוא סמל המרה השחורה שתקפה את המצרים (ע׳ ספרי על הביאור האליגורי 14 הערה 1). –

יח א ולחסידיך היה אור גדול. שמות י׳ כ״ג. – לא־סבלו. יש לקרא οὖ במקום
ב οὐν (תיקון גרים). – ויודו להם. רמז לשמות י״א ג׳. – פסוק זה כתוב אחרי מכת חשך ולפני מכת בכורות, ולכן הוא דורש שישראל מצאו חן בעיני מצרים בקשר עם מכת חשך, היינו משום שלא השתמשו במכה זו להרע לצורריהם מאז. וכיון שהפסוק ויתן ה׳ את חן העם בא אחרי ענין ביזת מצרים נראה לי שהמחבר רצה לתת טעם חדש לביזת מצרים, כדי להמליץ על היהודים מפני שונאיהם: הם היו טוענים שהיהודים לסטים הם, שגזלו כסף וזהב מאת המצרים (ע׳ בפי׳ י׳ י״ז), ועל זה הוא משיב כאן שהמצרים עצמם נתנו ליהודים כסף וזהב ברצונם הטוב, מפני שהכירו להם טובה. גם המדרש (שמ״ר שם) מוצא קשר בין מכת
ג חשך לביזת מצרים: „ובג׳ ימי אפלה נתן הקב״ה חן העם בעיני מצרים״ (ע״ש). – עמוד
ד אש. שמות י״ג כ״א, י״ד כ״ד. – הן בצדק נמנע אור מאלה. שוב דרוש אליגורי לפי הכלל של מדה כנגד מדה: המצרים חפצו להדעיך אור התורה ונדעך להם אור היום. התורה נמשלה לאור בכמה מקומות (תהל׳ קי״ט ק״ה, משלי ו׳ כ״ג, וע׳ צוואת השבטים, לוי י״ד ד׳). –

ה–י״ט. מכת בכורות.

ה הדרוש הזה, שמכת בכורות היתה כנגד השלכת ילדי ישראל ליאור, נמצא גם בס׳ היובלים מ״ח י״ד. אמת, מיתת הבכורים לא היתה במים, ולכן הוא מוסיף: ואבדתם כלם יחד במים עזים. כיוצא בזה תנחומא (הוצ׳ בובר בוא אות ה׳): הם חשבו להרוג אותם, הקב״ה הרג בכוריהם ... הם חשבו לשקע אותם במים, אף הקב״ה שקען במים.
ו שילוב הרעיונות ממש כמו כאן. – בשר לאבותינו. שמות י״א ד׳, י״ב כ״ג. –

מֵרֹאשׁ לְמַעַן יְאֻמַּץ רוּחָם כִּי יָדְעוּ נְכוֹנָה אֶת־הַשְּׁבוּעוֹת וּבָהֶן
ז–ח הֶאֱמִינוּ: אָז חִכָּה עַמְּךָ לְיֵשַׁע צַדִּיקִים וּלְאָבְדַן צָרִים: כִּי בְּדָבָר
ט אֲשֶׁר שָׁפַטְתָּ קָמֵינוּ בּוֹ רוֹמַמְתָּנוּ וַתִּקְרָא אוֹתָנוּ אֵלֶיךָ: כִּי הַחֲסִידִים
בְּנֵי טוֹבִים זָבְחוּ [לְךָ] בְּמִסְתָּרִים וַיָּחֹקּוּ אֶת־מִצְוַת אֱלֹהִים בְּתָם־
דֵּעָה אֲשֶׁר כָּל־הַקְּדוֹשִׁים חֵלֶק כְּחֵלֶק יִקְחוּ חֶבֶל בַּטּוֹב וּבָרָע וְעוֹד
י אֲבוֹתֵינוּ שָׁרוּ הַלֵּל לָרִאשׁוֹנָה: וּלְעֻמָּתָם נִשְׁמְעָה אֶנְקַת צָרֵיהֶם מַר
יא יִצְרָחוּ גַּם בְּנֵיהֶם נָשְׂאוּ קוֹל בְּקִינָה נוּגָה: בְּעֹנֶשׁ אֶחָד נִשְׁפְּטוּ הָעֶבֶד
יב כַּאדוֹנָיו וְדַלַּת הָעָם כְּמַלְכָּם סָבָלוּ: לְכֻלָּם כְּאֶחָד הָיוּ מֵתִים אֵין
מִסְפָּר הַחֲלָלֵי מַגֵּפָה אַחַת וְלִקְבֹּר [אֶת־הַמֵּתִים] לֹא יַשְׂפִּיקוּ הַחַיִּים
יג כִּי־מִבְחַר תּוֹלְדוֹתָם כְּרֶגַע נִשְׁמָד: וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר לֹא־הֶאֱמִינוּ בְּכָל־
אֵלֶּה בִּגְלַל קְסָמֵיהֶם הוֹדוּ בְּהִנָּגֵף בְּכוֹרֵיהֶם כִּי הָעָם הַזֶּה בְּנֵי
יד אֱלֹהִים הֵמָּה: כַּאֲשֶׁר הִשְׁלַךְ הַס וְשֶׁקֶט בַּכֹּל וְהַלַּיְלָה הִגִּיעַ בִּמְרוּצָתוֹ
טו לְמַחֲצִית דַּרְכּוֹ: וְהִנֵּה יָרַד דְּבָרְךָ הַכֹּל־יָכוֹל מִן הַשָּׁמַיִם מִכִּסֵּא
טז מַלְכוּתְךָ כְּגִבּוֹר מִלְחָמָה אָיֹם בְּקֶרֶב הָאָרֶץ הַנְּכוֹנָה לִכְלָיָה: וּכְחֶרֶב
חַדָּה הֵבִיא אִתּוֹ פְּקֻדָּתְךָ הַנִּמְרָצָה וּבְהִתְיַצְּבוֹ מִלֵּא הַכֹּל [חֲרָדָה]

זבחו. הכוונה לקרבן פסח.– כל הקדושים חלק כחלק יקחו. לזה יש רק זכר קלוש בתורה: תורה אחת יהיה לאזרח וגו׳ (שמות י״ב מ״ט). לדעתי, הסופר או העורך של ספר חכמת שלמה שהיה איסי או קרוב לאיסיים (ע׳ ג׳ י״ג, ט״ז כ״ח ובפי׳) נתכוון במלים אלה להרים על נס את שותפות הקנינים והחיים של הכתה האיסית, כמו שהיא מתוארת אצל פילון ויוספוס. – בטוב וברע. בדיוק: בדברים הטובים ובסכנות. – ועוד אבותינו שרו הלל. ע׳ פסחים קי״ז א׳: הלל זה מי אמרו ... משה וישראל אמרוהו ... אפשר ישראל שחטו את הפסח ונטלו
י–יא את לולביהן ולא אמרו שירה?– אנקת צריהם. שמות י״א ו׳.– העבד כאדוניו. שמות י״ב
יב כ״ט.– ולקבר [את־המתים] לא ישפיקו החיים. לא נודע מנין לקח זאת. ואפשר שבא לידי מסקנה זו מן במד׳ ל״ג ג׳–ד׳, שכשנסעו בני ישראל מרעמסס בחמשה עשר לחדש ניסן ממחרת הפסח היו המצרים עדיין עסוקים בקבורת בכוריהם. ובמדרש מסופר שהבכורים בעצמם הרגו באבותיהם על שלא רצו לשלח את בני ישראל מן הארץ: מיד יצאו הבכורות והרגו באבותיהם ששים רבוא, הה״ד למכה מצרים בבכוריהם (פסיקתא דר״כ הוצ׳ בובר ס״ה א׳). ואפשר שלפני עיני הסופר היתה מרחפת האגדה הזאת והיא מקור המאמר „ולקבר [את
יג המתים] לא ישפיקו החיים״. – כי העם הזה בני אלהים המה. את האמת הזאת הכירו המצרים ביחוד בקשר עם מכת בכורות (ע׳ שמות ד׳ כ״ב–כ״ג), שמכת בכורות באה על המצרים משום שלחצו את ישראל, בנו בכורו של ה׳ (לכינוי בן־אלהים ע׳ ב׳ י״ג ובפי׳).–
טו דברך הכל־יכול. בתיאור דבר ה׳ מכאן ואילך מתקרב הסופר אל פילון האלכסנדרי. המאמר האלהי יוצא מגדר הפשטה ופירצוף פיוטי גרידא ומקבל כמעט אופי של מציאות עצמאית. הפירצוף של דבר ה׳ נמצא גם במקרא, כגון ישע׳ נ״ה י״א, תהל׳ קמ״ז ט״ו, ועוד.–
טז ובלכתו על־הארץ השמימה הגיע. דבר ה׳ מתואר כאן כמו המלאך בדה״א כ״א ט״ז: וירא את מלאך ה׳ עומד בין הארץ ובין השמים וחרבו שלופה בידו וגו׳. ראוי להזכיר,

יז מָוֶת וּבְלֶכְתּוֹ עַל־הָאָרֶץ הַשְּׁמָמָה הִגִּיעַ׃ אָז כְּרֶגַע הִבְעִיתוּם מַרְאֵי
יח חֲלוֹמוֹת נוֹרָאִים וּפַחַד פִּתְאֹם נָפַל עֲלֵיהֶם׃ זֶה מֻטָּל וְזֶה מֻטָּל כֹּרֵעַ
יט כַּחֲצִי מֵת וַיְגַלּוּ לִפְנֵי־כֹל סִבַּת מוֹתָם׃ כִּי בַחֲלוֹמוֹת הַמַּבְהִילִים
נוֹדַע לָהֶם הַדָּבָר מֵרֹאשׁ לְמַעַן יֵדְעוּ בְמוֹתָם מַה־הָיְתָה סִבַּת צָרָתָם׃
כ אָמְנָם גַּם בַּצַּדִּיקִים נָגַע הַמָּוֶת לְמַעַן נַסֹּתָם וַתְּהִי בַמִּדְבָּר מַגֵּפָה
כא רַבָּה אַךְ זַעְמְךָ לֹא אָרַךְ זְמַן רָב׃ כִּי מִהֵר אִישׁ תָּמִים לַעֲמֹד בַּפֶּרֶץ
בַּהֲבִיאוֹ אִתּוֹ כְּלִי־קְרָב עֲבוֹדָתוֹ תְּפִלָּה וּקְטֹרֶת לְכַפָּרָה וַיִּתְיַצֵּב
כב לִפְנֵי הָאַף וַיָּשֶׂם קֵץ לַצָּרָה וַיֵּרָא כִּי הוּא עַבְדֶּךָ׃ וַיִּגְבַּר עַל־הַקֶּצֶף
לֹא בְעֹז הַגּוּף וְלֹא בְכֹחַ כְּלֵי־קְרָב אַךְ בִּדְבָרוֹ יִכְבֹּשׁ אֶת־הַמַּשְׁחִית
כג בְּהַזְכִּירוֹ אֶת־הַשְּׁבוּעָה וְאֶת־הַבְּרִית עִם־אֲבוֹתֵינוּ׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר נָפְלוּ
חֲלָלִים וְנֶעֶרְמוּ אֵלֶּה עַל־אֵלֶּה וַיַּעֲמֹד בֵּינֵיהֶם וַיַּעֲצֹר בְּעַד הַזַּעַם
כד וַיַּחְסֹם אֶת־הַדֶּרֶךְ אֶל־הַחַיִּים׃ כִּי־עַל מְעִילוֹ הַמַּגִּיעַ לְרַגְלָיו הָיָה
כָּל־הָעוֹלָם וּמַהֲלַל הָאָבוֹת חָרוּת עַל־אַרְבָּעָה טוּרֵי אֶבֶן וְתִפְאַרְתְּךָ עַל־
כה מִצְנֶפֶת רֹאשׁוֹ׃ מִפְּנֵי אֵלֶּה נָסוֹג הַמַּשְׁחִית אָחוֹרַנִּית וּמִפְּנֵי אֵלֶּה יָרֵא
כִּי מַכַּת זַעַמְךָ לְבַדָּהּ שָׂפְקָה׃
יט וְאֶת הָרְשָׁעִים רָדַף בְּאַפּוֹ בְּלִי חֶמְלָה עַד־כָּלָה בְּדַעְתּוֹ מֵרֹאשׁ

יז שאצל פילון המלאכים הם בבחינת המאמרים האלהיים. – מ ר א י ח ל ו מ ו ת נ ו ר א י ם. הסופר אוהב לתאר מחזות בלהות ואימה (השוה את תיאור החשך בפרק הקודם). התיאור מזכיר גם
יח את חלום נבוכדראצר בדניאל ב׳. – כ ר ע כ ח צ י מ ת. השוה פסיקתא דר״כ (שם), שהבכורים לא מתו פתאם אלא „לקו מכת מיתה מבערב והיו מפרפרים כל הלילה ומתו ביום. מאי טעמא, שנאמר כלנו מתים״. כלו׳ הבכורים שנטו למות אמרו בעצמם כלנו מתים (ע׳ ביאורו של בובר). וכאן הכירו הבכורים את סבת מותם וגילו אותה ברבים. –

יט—כה. גם בני ישראל ניגפו במדבר אבל רק לזמן מועט לנסיון.

כ מהלך הרעיונות הוא כמו בפרק ט״ז (השוואה בין מכת ערוב במצרים ובין מכת
כא הנחשים השרפים במדבר). – ל מ ע ן נ ס ו ת ם. ע׳ פכ״ה. – מ ג פ ה ר ב ה. במד׳ י״ז י״ב.– א י ש ת מ י ם, זה אהרן (שם). – כ ל י ־ ק ר ב ע ב ו ד ת ו ת פ ל ה. התפלה היא כלי זינו של הכהן הגדול. כיוצא בזה מתרגם אנקלוס הלשון בחרבי ובקשתי (בראשית מ״ח כ״ב): בצלותי ובבעותי (=בתפלתי ובבקשתי). – ת פ ל ה. בתורה אין זכר לתפלה, אלא שעבודת הכהן הגדול היא כעין תפלה מתוך פעולה (ע׳ Heiler, Das Gebet[4], 71, וספרי היהדות והיוונות 50). –
כב—כג ה ק צ ף. במקום χόλος (=המון, אספסוף), שאין לו כאן שום מובן. – ו י ע מ ד
כה ב י נ י ה ם. במד׳ י״ז י״ג. – מ ע י ל ו. שמות כ״ח ד׳. – ה י ה כ ל ־ ה ע ו ל ם. לבוש הכהן הגדול מסמל בצבעיו השונים את כל חלקי העולם. רעיון זה נמצא גם אצל פילון (חיי משה ב׳ ק״ט ואילך) וגם אצל יוספוס (קדמ׳ ג׳ ז׳ ז׳, וע׳ ספרי פילון והמדרש 48). – ו מ ה ל ל ה א ב ו ת ע ל ־ א ר ב ע ה ט ו ר י א ב ן. שמות כ״ח ט״ו ואילך, וביחוד שם כ״א. וזהו מהלל האבות הנזכר כאן. –

יט א—ה. לעמת זאת גדלה מאד מכת מצרים.

ב אֶת־אֲשֶׁר עֲתִידִים הֵם לַעֲשׂוֹת: כִּי הֵם צִוּוּם לָלֶכֶת וַיִּשְׁקְדוּ לְשַׁלְּחָם
ג בְּחִפָּזוֹן וַיֵּהָפֵךְ לְבָבָם לִרְדֹּף אַחֲרֵיהֶם: הֵם הָיוּ בְּעֶצֶם מַכְאוֹבֵיהֶם
וְעַל־קִבְרוֹת מֵתִים יְיֵלִילוּ וַתִּישַׁר בְּעֵינֵיהֶם עֲצַת אִוֶּלֶת אַחֶרֶת וְאַחֲרֵי
ד הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר גֹּרְשׁוּ בְּתַחֲנוּנִים כְּאַחֲרֵי בּוֹרְחִים רָדְפוּ: כִּי הַמִּשְׁפָּט
אֲשֶׁר נִגְזַר בְּצֶדֶק הִטָּה אוֹתָם לְנָתִיב זֶה הוּא הִשְׁכִּיחָם אֶת־אֲשֶׁר
ה מָצָא אוֹתָם לְמַעַן יְמַלְאוּ סְאַת עֹנֶשׁ בְּצָרוֹתֵיהֶם: וּלְמַעַן יַעֲבֹר עַמְּךָ
ו דֶּרֶךְ פְּלָאִים וְהֵם יִמְצְאוּ מִיתָה מְשֻׁנָּה: כִּי כָל־הַיְצוּרִים לְמִינֵיהֶם
נֶהֶפְכוּ מֵחָדָשׁ לְשָׁרֵת לְפִקּוּדוֹתֶיךָ בַּעֲבוּר יִשָּׁמְרוּ בָנֶיךָ מִכָּל פֶּגַע:
ז הֵן נִרְאָה עָנָן סוֹכֵךְ עַל־הַמַּחֲנֶה וּמִמְּקוֹם שָׁם מַיִם לְפָנִים יַבָּשָׁת
הוֹפִיעָה מִיַּם־סוּף דֶּרֶךְ סְלוּלָה וּמִמִּשְׁבְּרֵי־יָם אַדִּירִים מִישׁוֹר
ח מְכֻסֶּה דֶשֶׁא: בּוֹ עָבְרוּ כָל־הָעָם בִּפְרֻשָׂךְ עֲלֵיהֶם יָדְךָ וַיִּרְאוּ נִסִּים
ט וְנִפְלָאוֹת: וַיְשׁוֹטְטוּ כְּסוּסִים בַּמִּרְעֶה וְכִכְבָשִׂים יִרְקְדוּ וַיְהַלְלוּ לְךָ
י יְיָ גּוֹאֲלָם: כִּי זָכְרוּ עוֹד אֶת־הַמְּצָאוֹת אוֹתָם בְּאֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם אֵיךְ
הָאָרֶץ הוֹצִיאָה כִּנִּים תַּחַת חַיּוֹת (הַיַּבָּשָׁה) לְמִינֵיהֶן וְתַחַת חַיּוֹת הַמַּיִם
יא שָׁרַץ הַיְאוֹר צְפַרְדְּעִים לָרֹב: אַחֲרֵי־כֵן רָאוּ גַּם מִין צִפֳּרִים חֲדָשׁוֹת

ב–ג וישקדו לשלחם בחפזון. שמות י״ב ל״ג. – ויהפך לבבם. שם י״ד ה׳. –
גרשום בתחנונים. הלשון גרשו, שהוא מוזר בהרכבתו עם בתחנונים (הצורה
הדיבורית oxymoron!) לקוחה מן שמות י״א א׳: כשלחו כלה גרש יגרש אתכם מזה. –
ד כי המשפט. כוונתו לתרץ כאן את הקושי שבפסוק ויחזק ה׳ את לב פרעה מלך מצרים
וירדוף אחרי בני ישראל (שם י״ד ה׳). בענין זה של חיזוק או הכבדת לב פרעה התלבטו
גם דרשני ארץ ישראל (ע׳ שמ״ר י״ג: אמר ר׳ יוחנן מכאן פתחון פה למינים וכו׳). בתירוץ
שלכאן יש שני יסודות: ראשית מנמק הסופר, שכבר נגזרה גזירת כליון על המצרים, ואין
להשיב. והוא מכניס כאן את המושג היווני של הגזרה (בפנים: ἀνάγκη). ושנית היה
חיזוק לב פרעה רק השכחת הצרות שסבלו המצרים, ובאמת לא היתה בלב המצרים כל
נטיה רצויה לחזור בתשובה. – הטה אותם. בדיוק: משך אותם אל המטרה הזאת. –

ו–יז. תמורות בטבע לטובת ישראל ולרעת מצרים.

ו נהפכו מחדש. הכוונה להתחלפות והשתנות היסודות. לפי תורת הסטואה
(Diog. Laert. IX, 8) מתחלפים היסודות זה בזה ע״י התקלשות (μάνωσις) והתעבות (πύκνωσις).
זהו חידוש מעשי בראשית האמור כאן. ובפי״ח נמצא רעיון אחר, היינו שאין באמת שינוי
ז עצמותם של היסודות אלא חילוף סדר הרכבתם. – הן נראה ענן סוכך. מאמר זה הוא
קשה ההבנה, כי בזה אין עוד שידוד טבע היצורים וחידוש מעשי בראשית. ואפשר שיש
כאן איזה ליקוי במקור. אמת, פליאה גדולה היתה גם בענין זה. השוה ת״י ב׳ לשמות י״ד
כ׳: והוה עננא פלגא נהורא ופלגא חשוכא. ובכן, יתכן שזהו הנס הנרמז כאן שאותו ענן
י–יב האפיל על המצרים והאיר לישראל. – פ״י–י״ב נוספו ע״י הסופר מפני הצד השוה שביניהם
ובין הרעיון של שינוי סדרי בראשית. ומכיון שענין יציאת מצרים נגמר כבר בפי״ט השתמש
הסופר באמתלא של רֶפְלֶיכְּסִיָה שיחס ליוצאי מצרים. חוץ מזה הכניס את ענין השליו שהיה

יב כְּעוֹרֵר אוֹתָם תַּאֲוָתָם לִדְרֹשׁ מַאַכְלֵי מַעֲדַנִּים: כִּי שְׂלָו עָלָה לָהֶם
יג מִן־הַיָּם לְמַלֵּא שְׁאֵלָתָם: וְעַל הַחַטָּאִים לֹא בָאוּ הַפְּגָעִים עַד־אֲשֶׁר
הָרְעָמִים נָתְנוּ עֵדוּתָם בְּעֹז הֵמָּה סָבְלוּ בְּצֶדֶק בִּגְלַל עֲוֹנוֹתֵיהֶם:
יד יַעַן כִּי הִרְבּוּ לְהַרְאוֹת מִשְׂטֵמָה עַזָּה לְגֵרִים [מִן־הָאֲחֵרִים] כִּי אֵלֶּה
לֹא אָסְפוּ זָרִים אֲשֶׁר בָּאוּ אֲלֵיהֶם וְהֵמָּה עָשׂוּ לַעֲבָדִים אֲנָשִׁים
טו גֵּרִים אֲשֶׁר עָשׂוּ עִמָּם חָסֶד: מִבַּלְעֲדֵי זֶה שׁוֹנֶה יִהְיֶה עָנְשָׁם אֲשֶׁר
טז אֵלֶּה יָצְאוּ בְּשִׂנְאָה נֶגֶד הַגֵּרִים: וְהֵמָּה קִבְּלוּ אוֹתָם בְּהִלּוּלִים וְאַחֲרֵי־
כֵן עִנּוּ אוֹתָם בַּעֲבוֹדָה קָשָׁה אַף־כִּי בְּחֻקֵּי הָאָרֶץ כְּבָר לָהֶם נִשְׁתָּווּ:
יז וְגַם הֵם הֻכּוּ בַסַּנְוֵרִים כְּמוֹ אֵלֶּה לִפְנֵי פֶּתַח הַצַּדִּיק כַּאֲשֶׁר כִּסָּה
אוֹתָם חֹשֶׁךְ וְצַלְמָוֶת וַיְבַקֵּשׁ כָּל־אִישׁ מֵהֶם אֶת־הַדֶּרֶךְ אֶל־שַׁעַר
יח בֵּיתוֹ: כִּי הַיְסוֹדוֹת אֶת־סִדְרָם הֶחֱלִיפוּ כַּאֲשֶׁר יִשְׁתַּנֶּה קֶצֶב צְלִילֵי
הַנֵּבֶל בְּהִשְׁתַּנּוּת מֵיתָרָיו אַף כִּי־קוֹלָם יִשָּׁאֵר תָּמִיד כָּל־עֻמַּת שֶׁהָיָה
יט וְזֹאת יוּכַל הָאִישׁ לִשְׁפֹּט לְנָכוֹן בִּרְאוֹתוֹ אֶת־הַמַּעֲשִׂים: הֵן חַיּוֹת
הַיַּבָּשָׁה נֶהֶפְכוּ לְחַיּוֹת הַמַּיִם וְהַחַיּוֹת הַשָּׁטוֹת [בַּמַּיִם] עַל־הָאָרֶץ

יב–יג אחר כך במדבר. — כי שליו עלה להם מן הים. במד׳ י״א ל״א. — הרעמים נתנו עדותם. אין ענין זה בתורה, אבל זכר לדבר יש בתהל׳ ע״ז י״ח ואילך (והשוה רש״י לשמות י״ד כ״ד: ושנינו בפרקי רבי אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי כל מקום שנאמר בו מהומה הרעמת קול הוא וכו׳, וע׳ קדמ׳ ב׳ ט״ז ג׳). — יד אשר עשו עמם חסד. הכוונה ליוסף אשר הציל את מצרים מסכנת רעב. — טו שונה יהיה ענשם. לפי התרגום הלטיני sed et alius quidam receptus צריך לקרוא: ἀλλ᾽ ἄλλητις ἐπισκοπή. בפסוק זה מדובר על אנשי סדום (את שמותם אינו מזכיר כמו בפרק י׳), שגם הם נענשו, אבל ענשם היה שונה מענשם של המצרים. אמת, כאן יש זמן עתיד (ἔσται=יהיה), ומזה רצו להוציא המסקנה שהמחבר מדבר על ענש אנשי סדום לעתיד לבוא. אבל מן הלקויים שבמקור שלא נמסר כהוגן קשה להוציא משפט ברור על דעת המחבר. ויש להעיר שגם התוספתא (סוטה ג׳) משוה את אנשי סדום למצרים: גם אלה וגם אלה אבדו בעד יהירותם וגאותם. — טז קבלו אותם בהלולים. קבלת יעקב ובניו ע״י פרעה (בראו׳ מ״ה ט״ז ואילך). — בחקי הארץ כבר להם נשתוו. יש שמוצאים בזה ראיה לדעתם, שהספר נכתב בימי קאיוס וקלודיוס שאז הגנו היהודים לפני השליטים על זכיותיהם אשר קופחו ע״י פלאקוס נציב מצרים (38 לסה״נ), כידוע מספרי פילון נגד פלאקוס והמלאכות אל קאיוס. אבל קיפוח זכיות היהודים במצרים היה כבר בימי המלך תלמי פיסקון צורר היהודים (במחצית המאה השניה לפני סה״נ, בערך), וגם במכבים ג׳ יש זכר לקיפוח הזכיות האזרחיות של יהודי מצרים בזמן קדום. ובכן, אין מכאן ראיה לכתיבת הספר בזמן המאוחר. —

יח—כב. הסברת הפלאות על פי חקי הטבע—סיום.

כאן מבאר הסופר את ענין הנסים בדרך השכל. שורש הנסים הוא בשינוי סדר היסודות ולא בשידוד טבעם העקרי. גם מתוך נֵבל מוציאים מנגינות שונות אע״פ שהקולות היסודיים אינם משתנים כלל, ורק הרכבתם מתחלפת. רעיון דומה לזה בקשר עם מכות

כ דְּרָכוֹ: הָאֵשׁ שָׁמְרָה בַּמַּיִם עַל־תְּכוּנָתָהּ וְהַמַּיִם רָפָה כֹחָם לְכַבּוֹת:
כא וּלְהֶפֶךְ הָאֵשׁ לֹא אָכְלָה בְּשַׂר חַיּוֹת בְּנוֹת חֲלוֹף אֲשֶׁר בָּהּ הִתְהַלָּכוּ
כב וּמֶגֶד הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר עֵינוֹ כְּעֵין הַקֶּרַח קַל לְהִמַּס לֹא נָמָס: כִּי בְּכָל
אֵלֶּה יְיָ הִגְדַּלְתָּ וְרוֹמַמְתָּ אֶת עַמְּךָ וְלֹא הֶעְלַמְתָּ מֵהֶם עֵין מְהוֹשִׁיעָם
בְּכָל־עֵת וּבְכָל־מָקוֹם:

כ מצרים נמצא אצל פילון (חיי משה א׳ צ״ט). — האש שמרה במים. הכוונה למכת ברד
כא (ע׳ ט״ז י״ז ואילך). — חיות... אשר בה התהלכו. זה מזכיר המסופר (פסחים נ״ג ב׳) על
הצפרדעים: „צפרדעים כתיב בהו ועלו ובאו בבתיך ובתנוריך ובמשארותיך. אימתי משארות
מצויות אצל תנור? הוי אומר בשעה שהתנור חם״. ומהם למדו חנניה מישאל ועזריה שעלו
כב לכבשן האש (השוה גרטנר 48 ואילך). — מגד שמים. המן (ט״ז כ׳). — הדרוש נגמר
בסיום של שבח והודיה למקום. סיום כזה מצוי גם אצל פילון וגם בספרות המדרשית (ע׳
מ״ש על הסיום במדרש HUCA VIII–IX, 368). —

ספר דברי איוב

מ ב ו א

א. לתולדותיו ושמו של הספר.

בשנת 1833 הוציא Angelo Mai ברומה, בכרך השביעי של קובצו Scriptorum Veterum Nova Collectio (עמ׳ 180–191) ספר קדמון בשם Διαθήκη ...Ἰώβ. כעין הקדמה לספר כתב בזה הלשון: Iobi testamentum, scriptum sane apocryphum, sed valde antiquum, quoniam in Gelasio decreto appellatur (=צוואת איוב, ודאי ספר אפוקריפי וקדום מאד משום שנזכר בפסק של גילאסיוס). מדברים אלו יש ללמד שלא מצא לו Mai שום זכר לספר זה בספריהם של ראשונים חוץ מזכרו בפסקו של גילאסיוס האפיפיור (מש׳ 496 בערך), שהכניס את שם הספר לרשימת הספרים שאסר לנוצרים להביאם בקהל. ויש לשער שבאותו זמן היה קיים אף תרגום רומי לספר זה והלך לאיבוד, אולי בעטיו של אותו איסור. בפסקו מזכיר גילאסיוס את הספר בשם: Liber qui appellatur Testamentum Iob, apocryphus (=ספר שנקרא בשם צוואת איוב, אפוקריפי).

ודאי הדפיס Mai את הספר מתוך כ״י, אבל לא ראה צורך לרמז על מקומו וטיבו של הכ״י שהיה ברשותו. על כל פנים, מתוך עצם הנוסח נראה שבאותו כ״י נוסח פגום היה.

מתוך קובצו של Mai הדפיס ק׳ קוהלר את הספר שנית בהוספת תרגום אנגלי ומבוא בספר הזכרון לאלכסנדר קוהוט (Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut), ברלין 1897 (עמ׳ 264–338).

ובאותה שנה פרסם אף M. R. James (בקובצו Apocrypha anecdota, second series, Cambridge 1897) את הספר Testamentum Iobi (=צוואת איוב) בנוסח הגון מתוך כ״י מן המאה הי״א שמצא באוצר הספרים הלאומי שבפאריס. אף הוא הוסיף לספר מבוא וחילופי נוסחאות בהשוואה עם הוצאת Mai.

ואף על פי שהם קוראים לספר בשם צוואת איוב (Testamentum Iobi) – וכן קרא לספר אף המעתיק של נוסח Mai, שרשם בתחלתו: Διαθήκη τοῦ ἀμέμπτου καὶ πολυάθλου καὶ μακαρίου Ἰώβ (=צוואת איוב התם ורב־הנסיונות והמאושר), – מכל מקום מתחלת הנוסח שבהוצאת James נראה שמעיקרו היה שמו: ספר דברי איוב (Βίβλος λόγων Ἰώβ). וכן מוכיח עליו תכנו שאינו צוואת שכיב מרע גרידא, על הדרך שמצינו לראשונים שהאב מצוה לבניו היאך עליהם להתנהג בחייהם בעניני חומר ובעניני רוח, אלא בעיקר יש בו בספר זה מתחלתו ועד סמוך לסופו ענין של זכרונות אבטוביוגראפיים המסתיים בספור הסתלקותו הנפלאה של איוב הצדיק הגדול לאחר שחי את חייו הנפלאים.

ב. טיבו של הספר דברי איוב לפי תכנו.

בספר ניתנו, כאמור, זכרונות חייו של איוב שהשמיע לבניו ולבנותיו קודם פטירתו מן העולם ושהעלם בכתב נריה (Νηρεῖος) אחיו (לאיוב היו אחים ואחיות, ע׳ איוב מ״ב י״א) שהיה שומע את הדברים יוצאים מפיו של איוב באותו המעמד הנפלא סמוך להסתלקותו כשהיו בניו והקרובים אליו נמצאים שם. אף הוא, נריה, הוסיף סיום לדברי איוב בסיפור המעשה על התנהגותו של איוב בחלוקת רכושו לבניו ולבנותיו ועל עצם הענין של הסתלקותו הנפלאה.

ואף על פי שבעיקרו נוסד הספר על התוכן שבשני הפרקים הראשונים ובפרק האחרון שבס׳ איוב המקראי, מכל מקום חדש הוא לגמרי מתחלתו ועד סופו המוטיב העובר כאן בכל הספר.

בס׳ איוב המקראי נמצאים כל הדברים מסביב לשאלה היסודית אם באמת היה איוב צדיק לשם שמים או כל גודל צדקתו לא היה אלא מחמת הכלל של do ut des (=אני נותן כדי שתתן אתה), שהוא בבחינת מה שאומרים בעברית עַשֵׂר בשביל שֶׁתִּתְעַשֵּׂר. ואילו כאן – בספר דברי איוב – אין לו לעיקר זה שום שייכות לטיבו של הספר. כאן העיקר הוא ההוכחה עד היכן מגיע כחה של היהדות, שהיא מסוגלת להוציא אדם יקר, סגולת המין האנושי, מתוך אומה שהיא מן השפלות ביותר. כעין הד המעשה ברות המואביה יש כאן. הגע בעצמך: אין לך אומה שפלה מעשו–אדום, וצא וראה איזו פרידה טובה יצאה לה ליהדות מתוכה. יש לך בו באיוב כמעט כל אותן המדות הנפשיות שהוציאו לאברהם אבינו מתוך תחומן של בני כשדים והכניסוהו תחת כנפי שכינתו, אותה שכינה שמאז ואילך היתה כלה שלו, שמתוך הכרה שבלב נבעה לו. אותן המדות הוציאוהו אף לאיוב הצדיק הגדול מתוך הסביבה שהיה נתון בתוכה וכמעט במעמד אחד עם אברהם אבינו העמידוהו בתוך פרדסה של אגדת ראשונים.

איוב זה, הצדיק הגדול, נכרי היה. מלך ממלכי אדום היה. עוץ היתה ארצו ויובב היה שמו בתחלה, עד שלא קרבהו המקום אל שכינתו. והואיל והיה מבניו של עשו דוקא היה עובד עבודה זרה ככל בני זמנו ומקומו. לפסל הגדול – הוא הפסל הוא השטן – היה עובד בהבאת קרבנות על מזבחו, כמו שהיו אנשי המקום עושים. ועם כל זה גדול היה האיש, מאין כמוהו בעולם, במדות שבין אדם לחברו: אהבתו לבריות היתה בלי שיעור, ואף היה מקיים אהבתו זו במעשים. אחר כך האירה לו מתוך מעמקי נפשו בהרהורי לילה מחשבה גדולה על היחס שבין אדם למקום, ומתוך אותה מחשבה עמד על הכרת בוראו שהוא קונה שמים וארץ. ומכיון שזכה לעמוד על כך מיד נטל אתו חמשים איש מעבדיו והלך בחשכת אותו הלילה ונתץ את הפסל, שהיה קרוב אליו קרבת מקום, וביטל ליראתו, אע״פ שקודם לכן במחזה הלילה הוּדַע אליו שרבות יהיה עליו לסבול בעד מעשהו זה מפורענותו של השטן.

וכך היה: לכשחזר איוב לביתו אחר נתיצת הפסל מיד התחיל השטן רוקם מזמות ליקח הימנו נקם באכזריות יתרה. מה עשה אותו מנוול ? התחפש ובא בדמות עני מחזיר על הפתחים לבקש לחם. בא ועמד לפתחו של איוב ובקש לקבל נדבת-לחם מידו של איוב דוקא ולא מידה של אחת השפחות. תואנה היה מבקש להתראות פנים עם איוב ולבוא עמו במשא ומתן על אותה עַוְלָה גדולה שעשה לו בנתיצת פסלו. אבל איוב הזדרז אף הוא להקדימהו וצוה על שומרת הפתח שלא תתן לשום בריה ליכנס אל ביתו ולראות את פניו: ענין חשוב ותכוף מעסיקהו ומעכבהו בפנים הבית.

היטב חרה לו לאותו עני מְשַׁאֵל כששלח לו איוב ביד השפחה פת חררה ולא רצה לראות פניו. אמת, לפי שעה עזב את ביתו של איוב במנוחה, אבל גמר בדעתו ליקח הימנו את נקמתו מבלי לראות את פניו ובלי דין ודברים: עלה למרום ונטל רשות לעשות בכל אשר לאיוב ואף בעצם גופו כרצונו. ולא אחר לעשות מה שעשה: את רכושו של איוב כילה, את בניו המית ואיוב בעצמו לקה על ידו בשחין רע מכף רגלו ועד ראשו. איוב נשתקע, כדרך מוכי שחין, מחוץ לעיר באשפה כשתולעים רוחשות בבשרו, יוצאות ונכנסות בו.

אשתו של איוב – זו המלכה מבנות עוץ – ירדה למדרגה של עובדת כשפחה והיתה נענה בידי בעליה נותני עבודתה בפת לחם זעומה, שבה היתה מפרנסת את נפשה ואת נפש בעלה המצורע והמנוגע.

בתוך מעמד נורא זה באו אליו, אל איוב, אליפז ובלדד וצופר ואליהוא, ארבעת המלכים חבריו, לראותו. אף הם מבני עשו היו וודאי מחזיקים היו בעבודה זרה שלהם. מוכי

תמהון למראה ישיבתו באשפה וביסוריו נכנסו עמו בדברים. נתגלגלו הדברים והגיעו לידי ויכוח על השקפת עולמו החדשה של איוב שהיתה ממלאה את לבו יחד עם הכרת בוראו היחיד.

מעצמו מובן, שבויכוח נצח איוב לחבריו: הרי האמת היתה אתו. אף להם, לחבריו, נסלח מן השמים חטאם לאמת ולאיוב. וכי במה אשמים הם אם לא זכו למעלה שיגיה אור האמת אף להם. יוצא מן הכלל היה אליהוא: הוא החציף כלפי איוב ואמתו ולפיכך קבל נזיפה מן השמים והוחרם על עמדו לצדו של השטן.

מעמד יסוריו של איוב ונסיונו שעמד בהם — כאן היתה הנקודה השלישית והאחרונה בשלימותו המוחלטת. לשלש מעלות יסודיות זכתה נפשו, ושלשתן לא בבת אחת, אלא בהדרגה באו לה ובמדה שאין למעלה הימנה: בתחלה בעל צדקה היה, אחר כך הגיע לידי הכרת שמים, ולבסוף על ידי היסורין היה לבעל סבלנות לאין שיעור.

במדות אלו נעשה הגדול שבעולם. ובזכות גדלות זו ראוי היה שיתחדשו לו חיים טובים.

והחיים החדשים במדה מלאה ניתנו לו. ולא רק מן הצד החמרי, אלא אף מן הצד הרוחני.

אשתו הראשונה נכריה היתה, מבנות עוץ העובדות לאותו פסל שניתץ על ידו. אין תימה אם היא לא הבינה להלך רוחו בהשקפתו החדשה. אדרבה, היא היא שנשאה לפניו את הנאום הארוך כשהשיאה אותו לחרף עושהו על היסורין הגדולים שהביא עליו. ובשעה שהיתה מפרנסתו בלחמה הקלוקל הבא לה בעבודת שפחה מזולזלת היתה אף היא ממררת את נפשו ביחסה לאמונתו באלהיו.

ובניו הראשונים אף הם לא מן המשובחים היו. הרי מבני בניו של עשו היו ובנים לאמם ומקומם היו: במשתאות היו מבלים ימיהם. ובנים כאלה לגבי צדיק כאיוב ודאי חשודים היו על הרהורים שבלב.

אבל בחייו המחודשים באה לו התחדשות אף בפנה זו, בפנה שבחיי הבית.

לאחר שזכה להתחזק בהכרת בוראו ומסר נפשו על עבודת שמים ועמד בנסיונותיו המרים עד הגיעו לידי שלימות מוחלטת, נתגלגלה לו אף הזכות להדבק בזווג שני בזרע ישראל: אשתו השניה דינה בת יעקב אבינו היתה. וענין זה של דביקות בזרע ישראל דבר גדול הוא ובפרט לגבי איוב הצדיק: צא וראה, חוץ ממעשה הצדקה לא ראה ענין חשוב לצוות עליו את בניו לפני מותו מאשר להביע להם רצונו שלא ישאו נשים מן הנכריות (מ״ה ג׳).

ומדינה בת יעקב העמיד ז׳ בנים וג׳ בנות. וזכה שלא רק בבנים לא ראה שום פיסול שיהיו ראויים לקבל עליו תוכחה מפי אביהם קודם מותו, כנהוג לגבי אנשי המעלה מן הראשונים, אלא אף בנותיו גדולה היתה מעלתן: הן הגיעו לידי כך ששרתה עליהן שכינה ואמרו שירה לאלהי אביהן דוקא בשיח של מלאכי עליון, — אשה אשה ומעלתה בקדש.

והסוף מכתיר את המעשה: הסתלקותו היתה נפלאה. לא נעשה כך לשום צדיק מצדיקי עולם: עיני בניו ובנותיו והקרובים אליו במחיצתו רואות היו בשעה שבאו ממרומים ונטלו את נשמתו והעלוה.

ג. על זמנו של הספר.

בסוף התרגום היווני לס׳ איוב מיסוד הע׳ יש תוספת בזה הלשון:

— וכתוב כי הוא (כלו׳ איוב) עוד יקום לתחיה עם אשר יקימם ה׳.

זה נתפרש (ἑρμηνεύεται) מתוך ספר ארמי (Συριακῆς)[1], והוא ישב בארץ עוץ על גבולות אדום וערב ולפני־כן היה שמו יובב (השוה ברא׳ ל״ו ל״ג) ונשא אשה ערבית

[1] כוונתו ללשון העברית. כיוצא בו קורא פילון ללשון העברית בשם χαλδαϊστί, ואף אוריגינס, שהיה בזמן מאוחר (במאה ג׳ לסה״נ), מסמן את העברית לעומת הסורית והפוניקית בבחינת ἑτέρα παρ' ἀμφοτέρας (ע׳ C. Celsum III, 6).

והוליד בן ושמו אנון (Ἐννών) והוא (כלו׳ איוב) היה בן לזרח אביו מבני עשו ולבצרה אמו והיה חמישי לאברהם (כלו׳ אברהם יצחק עשו זרח יובב) ואלה המלכים אשר מלכו באדום אשר גם הוא מלך בארץ ההיא הראשון בלק בן בעור (כ״י AV : צפור=Σεπφώρ) ושם עירו דנהבה ואחרי בלק יובב הנקרא איוב... והרֵעים שבאו אליו אליפז מבני עשו מלך התימנים בלדד ראש (τύραννος) השוחים וצופר מלך הנעמים (Μιναίων). —

בעל תוספת זו מודיע בעצמו שהוציא ענין הדברים מתוך מקור עברי (או כמו שהוא אומר: סורי). מן התכן ברור שהדברים ניטלו מתוך הס׳ דברי איוב בצירוף ידיעות שהוצאו מס׳ בראשית ל״ו. ויש כאן אף פרטים שאינם ידועים מן הס׳ דברי איוב בתרגומו היווני (כגון שם הבן שהוליד איוב מאשתו הערביה).

חוץ מתוספת זו יש עוד בתרגום הע׳ לס׳ איוב ב׳ ט׳ הרחבת דבריה של אשת איוב עד כדי נאום שלם.

הרחבה זו כך שיעורה:

— וכעבר זמן רב ותאמר לו אשתו עד־מתי תתחזק לאמר הנה אוחיל עוד מעט בצפיתי לתקות ישועתי והנה אבד זכרך מני ארץ הבנים והבנות חבלי בטני ועצבוני אשר יגעתי בם לריק בעמל ואתה בצחנת רמה תשב ותלין בחוץ ואני תועה ושפחה ממקום למקום ומבית לבית מחכה לשמש מתי יבא למען אנוח מעמלי ומעצבותי אשר יאחזוני עתה רק ברך אלהים וָמות. —

ברור, שהרחבה זו אינה אלא ציטטה מתוך הס׳ דברי איוב שנשתלבה באופן שעדיין מורגש הקשר הרופף המחברה אל תוכו של ההמשך שבעצם אותו הכתוב.

על הזמן שבו הוכנסו התוספת וההרחבה לתוך התרגום היווני של ס׳ איוב שבע׳ אפשר לעמד בקירוב מתוך דבריו של אלכסנדר פוליהיסטור (Πολυΐστωρ), המובא אצל אבסיביוס (Praep. ev. IX, 25). פוליהיסטור חי לא מאוחר מתחלת המאה הראשונה לפני סה״נ, והוא מביא קטע קטן מתוך ספרו של אריסטיאס, ההיסטורין ההילניסטי, שכתב ספר על היהודים, והקטע הכולל ספור המעשה באיוב יש בו זה הלשון:

— איוב נולד מעשו ובצרה (τὸν Ἡσαῦ γήμαντα Βασσάραν... γεννῆσαι Ἰώβ) וישב בעוץ, ארץ על גבולות אדום וערב, והיה צדיק ועשיר במקנה... איוב היה נקרא בתחלה יובב ובהיותו במצבו הרע באו לראותו אליפז מלך התימנים ובלדד ראש השוחים וצופר מלך מען ובא גם אליהוא בן ברכאל בן זובי (Ζωβίτην). —

הן מן התכן והן מתוך השוואת לשונו היוונית של אריסטיאס ללשון התוספת שבתרגום הע׳ לס׳ איוב נראה שהשתמש באותה התוספת (ע׳ Freudenthal, Al. Polyhistor..., 1875, 136—143, 231).

ואם פוליהיסטור, שהיה בתחלת המאה הראשונה לפני סה״נ, מביא את דברי אריסטיאס, שבודאי קדם לו הרבה, וזה, כלו׳ אריסטיאס, השתמש בתוספת שבתרגום הע׳ לס׳ איוב, הרי אומר שהס׳ דברי איוב, שבעל אותה התוספת השתמש בדבריו, היה משמש לו בתורת מקור קדום.

אבל מתוך הס׳ דברי איוב גופו קשה להוציא פרטים שיוכיחו על זמנו, משום שלא מצינו דברי אגדה שלו במקומות אחרים, כגון המעשה באזורי הפלאים (פרק מ״ז), כדי שנוכל להתחקות על קדמותם והתפתחותם. ואף מן האיסור של נישואי נשים מן הנכרים (מ״ה ג׳) אין ללמוד על זמנו, שהרי איסור זה הולך ונמשך בכל הספרות למן עזרא (ועוד קודם לו) ועד תקופת החשמונאים ואילך.

ד. על מקום הס׳ דברי איוב באגדה ועל בעל הספר.

בספר איוב אין זכר לאלהי ישראל ולתורה מסיני. אין זכר לישראל ולארץ ישראל. לא קשה היה איפוא לאבות האגדה לשלשל אילן היוחסין של איוב לא מיעקב אלא מעשו. בס׳ בראשית יש פרק מיוחד העוסק בצאצאיו של עשו וחשיבותם בתוך עמם. שמה פנתה

האגדה לשם פרנסתה בענינים הנוגעים לאיוב, והעלתה שאיוב אינו אלא יובב, בן בנו של עשו (ברא׳ ל״ו ל״ג), וערץ ארצו על בני שעיר תֵּחָשֵׁב (שם כ״ח), אליפז הוא בן עשו (שם י״א) מארץ תימן (שם י״א ול״ד), ואף צופר שֵׁם קרוב בצלצולו יש לו שָׁם: צפו (שם כ״ג).

ועל יסוד צירופים אלו של מדרשי איוב הלכה והתפתחה האגדה עד שהגיעה לידי יצירה כס׳ דברי איוב.

בעל ספר זה מראשונים שבבעלי אגדה היה ומנכבדיהם. מדרשי שמות ומדרשי לשונות היו לו מן הסממנים החשובים המשמשים ביצירת האגדה, כנראה מן המדרש על אזורי הפלאים (מ״ז ה׳), ששלשלהו מן הלשון שאמר ה׳ לאיוב אזר־נא כגבר חלציך (איוב ל״ח ג׳, מ׳ ז׳).

בפרקים האחרונים מצינו לו שהוא מזכיר כמה ספרים שאפשר היה להסיק מן ההמשך כאילו יצאו מקולמוסו, כגון ס׳ דברי הימים שהיה כולל את הקינה שקוננו אנשי המקום על אשתו הראשונה של איוב (מ׳ י״ד), דברי הימים לאליהוא (מ״א ז׳), שירי קציעה (מ״ם ג׳), תפלות קרן הפוך (נ׳ ג׳). ובאמת נראה שבעצם ערכם של אותם הספרים לגבי המציאות הוא כערך שיריה של ימימה שנרשמו בידי הרוח על שמלתה (מ״ח ג׳), וכל עיקרם לא נזכרו אלא על דרך המליצה בשביל שיוכל הסופר לומר אח״כ (נ״א ג׳) מה טעם פטר עצמו מלהעלות את שיריהן של בנות איוב על ספר זה.

ה. השפעת הספר דברי איוב על הספרות.

מדברי אגדה שנמצאים בספרות העברית המאוחרת נראה שהספר עצמו כבר לא היה ידוע, אלא שכמה מדבריו היו רווחים במסורת, אם גם לפעמים בצורה מוטעית.

כן, למשל, מדברי רבי אבא (סוטה ירו׳ ה׳ ח׳) שאיוב „בימי יעקב היה ודינה היתה אשתו, הדא הוא דכתיב [איוב ב׳ י׳] כדבר אחת הנבלות תדברי״ (והשוה התרגום הארמי, שם: ואמרת ליה דינה אתתיה) נראה שהאגדה המאוחרת היה לה הד של שמועה שדינה היתה אשתו של איוב, אבל לא היתה מבחינה כבר בין אשתו הראשונה של איוב, שנכריה מעובדי ע״ז היתה ובפיה יתכנו דברי ההצעה לאיוב להוציא דברי חירוף כלפי מעלה, ובין דינה בת יעקב אשתו השניה, שהיא ודאי לא לפי רוחה היה שתוציא מעין אותם הדברים מפיה.

כמו כן יש להעיר על המסורת שאיוב הוא יובב בן זרח (ברא׳ ל״ו ל״ג=דה״א א׳ מ״ד) שהביאה „יצחק המהביל״ ושראב״ע בפי׳ לבראשית (שם) מבטלה, אבל הוא גופו בפירושו לאיוב (א׳ א׳) כתב: – איוב היה מבני בניו של נחור אבי אברהם, והקרוב אלי שהיה מבני עשו, והענין מוכיח בארץ עוץ (והשוה האסכוליון שמביא Field, Origenis Hexapla לברא׳ ל״ו ל״ג: οὗτος ἐστιν Ἰώβ, ואגרות שד״ל 742–741, שמצא בסוף תרגום ארמי של איוב כתוב: חסל ספרא דיובב בר גברא דשמיה כשום ברא תניינא דלולבא [ר״ל שם אביו של יובב היה זרח, כשמו של בן תמר השני, ברא׳ ל״ח ל׳], – והערה זו ודאי בהשפעת התוספת שבסוף איוב בתרגום הע׳ נכתבה).

ויש דברים שעברו לתוך ספרות האגדה ממש כמו שהם בס׳ דברי איוב ואינם במקום אחר, כגון הענין על התנהגותו של איוב עם התולעים שהיו רוחשות בבשרו (כ׳ ט׳), או הענין בד׳ פתחים שעשה איוב בבית שבנה להכנסת אורחים (ט׳ ט׳), שנמצאים כל הענינים הללו במדרש מיוחד על איוב (בהוספה ב׳ לנוסחא א׳ שבאבות דר״נ הוצ׳ שיכטר 164).

אצל סופרי האיבנגליון נמצא הרבה מן הפראזיאולוגיה שבתרגום היווני של ס׳ דברי איוב (ע׳ רשימת המקומות אצל James). אבל מכאן אין להסיק עדיין שהיתה לספר זה דוקא השפעה על לשונם: יתכן שאותה פראזיאולוגיה היא מרכושה הכללי של לשון ההיליניסטין קודם התהוותה של הנצרות.

סֵפֶר דִּבְרֵי אִיּוֹב

א סֵפֶר דִּבְרֵי אִיּוֹב הַנִּקְרָא יוֹבָב׃ וַיְהִי בְּיוֹם חֲלוֹתוֹ וַיְבַקֵּשׁ לָשׂוּם
ב סְדָרִים בְּבֵיתוֹ וַיִּקְרָא לְשִׁבְעַת בָּנָיו וְלִשְׁלֹשׁ בְּנוֹתָיו וּשְׁמוֹתֵיהֶן יְמִימָה
ג קְצִיעָה קֶרֶן הַפּוּךְ׃ וּבְקָרְאוֹ אֶל־בָּנָיו אָמַר׃ הִתְיַצְּבוּ בָנַי מִסָּבִיב לִי
הִתְיַצְּבוּ מִסָּבִיב לִי לְמַעַן אֲסַפֵּר לָכֶם אֵת אֲשֶׁר־עָשָׂה יְיָ עִמָּדִי וְאֵת
ד כָּל־הַמֹּצְאוֹת אוֹתִי׃ אֲנִי אִיּוֹב אֲבִיכֶם אֲשֶׁר־הָיָה בְּכָל־רָע וְאַתֶּם
ה מִשְׁפָּחָה נִבְחָרָה כְבוּדָה מִזֶּרַע יַעֲקֹב אֲבִי אִמְּכֶם׃ אֲנִי מִבְּנֵי עֵשָׂו
ו אֲחִי יַעֲקֹב אֲשֶׁר בִּתּוֹ הִיא דִינָה אִמְּכֶם וּמִמֶּנָּה תֹּלְדוֹתֵיכֶם׃ כִּי
ז אִשְׁתִּי הָרִאשׁוֹנָה מֵתָה הִיא וַעֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָאֲחֵרִים מָוֶת מָר׃ וְעַתָּה
שִׁמְעוּנִי בָּנַי וְאוֹדִיעֲכֶם אֶת־קֹרוֹתָי׃

ב אֲנִי הוּא יוֹבָב עַד־לֹא קְרָאַנִי יְיָ בְּשֵׁם אִיּוֹב׃ כַּאֲשֶׁר נִקְרֵאתִי
ב ג בְּשֵׁם יוֹבָב הָיָה מִשְׁכָּנִי קָרוֹב אֶל־פֶּסֶל נִכְבָּד מְאֹד׃ וּבִהְיוֹתִי רוֹאֶה
ד תָּמִיד בְּהַקְרִיב לוֹ עֹלוֹת חָשַׁבְתִּי עָלָיו בְּלִבְבִי לֵאמֹר׃ הַאֻמְנָם הוּא
הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר עָשָׂה אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ וְאֶת־הַיָּם וְאֶת־נַפְשֵׁנוּ
שֶׁלָּנוּ הַאֻמְנָם אֵדַע זֹאת׃

א א–ב הנקרא יובב. ע׳ במבוא פרק ג׳ ולקמן ב׳ א׳. – ושמותיהן. קורא יווני אחד שלא
הסתפק בשמותיהן של הבנות הכניס לפניהן אף לבנים שמות יווניים (בכ״י אחר אינם), אלא
שנטל ארבעה שמות ועשה מהם שבעה, ואלו הם: Τερσι-χορος-υων-νικη-φορος-
φιφε-φρουων, ואם תצרפם ותגיהם יצאו: Τερψιχορος-Υων-Νικηφορος-Επιφρον.
ונראה שעשה זאת בהשפעת הערת בעל התוספת שבסוף ס׳ איוב ביוונית (ע׳ מבוא פרק ג׳)
שבנה של אשתו הערבית של איוב היה שמו Ἐννών. – קרן הפוך. ביווני: Ἀμαλθίας
κέρας, והוא השם ההיליני שניתן לקרן הפוך אף בתרגום הע׳ לאיוב מ״ב י״ד (ויש כ״י
שגורסים את השם כצורתו בעברית Καρναφουχ). השם היווני ניטל מתוך המיתולוגיה
היוונית: העז שהיניקה את זיבס האליל התינוק על כריתים האי ושבשכר זה הועלתה לבין
כוכבים Ἀμάλθεια היה שמה. פעם אירע לה שנתקלה באילן ושברה אחת מקרניה והרימה
אחת הנימפות לאותה קרן והעטתה ירק ומלאתה פירות והגישתה לזיבס, והוא נתנה לנימפות
והבטיחן שקרן זו תהא להן קרן השפע (cornu copiae) ומתוכה יופיע להן כל מה שתחפצנה.
ונראה שרצה בכך אותו היליניסטן להביע שקרן הפוך שפע של קסם היה בה (ואולי דרש:
קרן הַפּוּךְ, קרן כשאתה מהפכה היא שופעת כל טוב). ואולי היה במציאות שם פרטי כיוצא בו
ד (השוה השם אמתלאי בת כרנבו, אמו של אברהם, ב״ב צ״א א׳). – מזרע יעקב אבי אמכם.
אשתו השניה דינה בת יעקב היתה (ע׳ בסמוך). אף האגדה הערבית (ע׳ וויטצשטיין בפי׳
דליטצש לאיוב 508) מספרת שאיוב אחר מות אביו הלך למצרים ונשא את רַחְמָה בת אפרים,
שהיתה דומה ביפיה ליוסף זקנה, והביאה אתו לארצו.–

ג וַיְהִי בַּלַּיְלָה בְּשָׁכְבִי עַל־מִשְׁכָּבִי וְהִנֵּה קוֹל גָּדוֹל קוֹרֵא אֵלַי
ב מִתּוֹךְ אוֹר כַּבִּיר וַיֹּאמַר יוֹבָב וָאֹמַר הִנֵּנִי: וַיֹּאמֶר עֲמֹד וְהוֹדַעְתִּיךָ
ג מִי הוּא אֲשֶׁר תַּחְפֹּץ לְהַכִּירוֹ: הַהוּא אֲשֶׁר יַקְרִיבוּ לוֹ עֹלוֹת וּנְסָכִים
לֹא אֱלֹהִים הוּא כִּי אִם־כֹּחַ הַשָּׂטָן אֲשֶׁר אַחֲרָיו יִתְעֶה יֵצֶר הָאָדָם:
ד–ה וַאֲנִי בְּשָׁמְעִי זֹאת נָפַלְתִּי עַל־מִשְׁכָּבִי וָאֶשְׁתַּחֲוֶה וָאֹמַר: אֲדֹנִי אֲשֶׁר
ו בָּאתָ לְהוֹשִׁיעַ אֶת־נַפְשִׁי: אָנָּא הֲזֶה מְקוֹם הַשָּׂטָן אֲשֶׁר יִתְעוּ אַחֲרָיו
ז אֲנָשִׁים: הַשְׁלִיטֵנִי־נָא וְאֵלְכָה וְטִהַרְתִּי אֶת־מְקוֹמוֹ וְעָשִׂיתִי אֲשֶׁר לֹא
ח יַקְרִיבוּ לוֹ עוֹד: וּמִי זֶה אֲשֶׁר יָנִיא אוֹתִי וַאֲנִי מֶלֶךְ הָאָרֶץ הַזֹּאת:
ד וַיַּעֲנֵנִי הָאוֹר וַיֹּאמַר יָכֹל תּוּכַל לְטַהֵר אֶת־הַמָּקוֹם הַזֶּה: אַךְ
ב ג אוֹדִיעֲךָ־נָא אֶת־כָּל־אֲשֶׁר צִוַּנִי יְיָ לְהַגִּיד לָךְ: וַאֲנִי אָמַרְתִּי לְכָל־אֲשֶׁר
ד–ה תְּצַוֵּנִי אֲנִי עַבְדְּךָ אֶשְׁמַע וְאֶעֱשֶׂה: וַיֹּאמֶר עוֹד כֹּה אָמַר יְיָ: אִם־
תְּנַסֶּה לְטַהֵר אֶת־מְקוֹם הַשָּׂטָן וְקָם עָלֶיךָ בָּחֳרִי־אַף לַמִּלְחָמָה:
ו רַק אֶת־הַמָּוֶת לְבַדּוֹ לֹא יוּכַל לְהָבִיא עָלֶיךָ אַךְ הָבֵא יָבִיא עָלֶיךָ
ז–ח נְגָעִים רַבִּים: אֶת־רְכוּשְׁךָ יִשָּׂא מִמְּךָ וְאֶת־בָּנֶיךָ יָמִית: וְאִם תַּעֲמֹד
בַּנִּסָּיוֹן אֶעֱשֶׂה־לְּךָ שֵׁם גָּדוֹל בְּכָל־מִשְׁפְּחוֹת הָאֲדָמָה עַד־קֵץ הַיָּמִים:
ט וְאָשִׁיב אֶת־שְׁבוּתְךָ וְאוֹסִיף אֶת־כָּל־אֲשֶׁר לְךָ לְמִשְׁנֶה לְמַעַן תֵּדַע
י כִּי לֹא יִשָּׂא פָנִים וְכִי יִגְמָל־טוֹב לְכָל־שׁוֹמֵעַ בְּקוֹלוֹ: וְתִיקַץ בִּתְחִיַּת
יא הַמֵּתִים: וְהָיִיתָ כְּגִבּוֹר הַנֶּאֱבָק וְנוֹשֵׂא עָמָל וְנוֹשֵׂא עֲטֶרֶת־נִצָּחוֹן:
יב אָז תֵּדַע כִּי צַדִּיק יְיָ וְנֶאֱמָן וְרַב־כֹּחַ וְהוּא נוֹתֵן עֹז לִבְחִירָיו:
ה וַאֲנִי בָנַי עֲנִיתִיו עַד־מָוֶת אַחֲזִיק [בְּצִדְקָתִי] וְלֹא אַרְפֶּה: וְהַמַּלְאָךְ
ב ג הִתְוָה עָלַי תָּו וַיֵּלֶךְ מֵעָלָי: וַאֲנִי בָנַי קַמְתִּי בַלַּיְלָה הַהוּא וָאֶקַּח
ד אִתִּי חֲמִשִּׁים עֲבָדִים וָאֵלֵךְ אֶל־הֵיכַל הַפֶּסֶל וָאַפִּילֵהוּ לָאָרֶץ: וָאָשׁוּב
אֶל־בֵּיתִי וָאֲצַו לִסְגֹּר אֶת־הַדְּלָתוֹת:
ו שִׁמְעוּנִי בָנַי וְהִתַּמְּהוּ: כִּמְעַט בָּאתִי אֶל־בֵּיתִי וְאֶת־דַּלְתוֹתַי
ב ג סָגַרְתִּי וָאֲצַו אֶת־הַשּׁוֹעֲרִים לֵאמֹר: אִם־יְבַקְשֵׁנִי הַיּוֹם אִישׁ אַל־
תּוֹדִיעוּנִי כִּי אִם־הַגֵּד תַּגִּידוּ כִּי לֹא יַעֲזֹב [עֲבוֹדָתוֹ] כִּי דְבַר נָחוּץ
ד לוֹ בְּתוֹךְ־הַבָּיִת: אֲנִי בַבַּיִת פְּנִימָה וְהַשָּׂטָן אֲשֶׁר הִתְחַפֵּשׂ לְמִשְׁאַל

ג ג **יצר האדם.** ביווני: ἡ ἀνθρωπίνη φύσις (=טבע האדם). ובאמת כך נמשך יצר מלשון יצירה וטבע של בריאה (השוה ברא׳ ו׳ ה׳ יצר מחשבת לבו, כ״א יצר לב האדם).—
ה ג למעשה זה של איוב השוה האגדה על אברהם (בס׳ היובלים י״ב ובאגדת רז״ל), וודאי כל אלו האגדות אל מעשה גדעון (שופ׳ ו׳ כ״ה כ״ח) הן מוליכות. —
ו ד **למשאל.** εἰς ἐπαίτη (השוה תהל׳ ק״ט י׳ ונוע ינועו בניו וְשִׁאֵלוּ, בע׳ καὶ ἐπαιτησάτωσαν).—

ה דּוֹפֵק עַל־הַדֶּלֶת וְאוֹמֵר: הַגִּידָה לְאִיּוֹב לֵאמֹר מְבַקֵּשׁ אֲנִי לְהִוָּעֵד
ו–ז אֵלֶיךָ: וְהַשֹּׁעֶרֶת בָּאָה וַתַּגֶּד־לִי זֹאת: וַיְהִי דְּבָרִי אֵלֶיהָ לְהוֹדִיעוֹ כִּי
לֹא אוּכַל עַתָּה לַעֲזֹב אֶת־מְלַאכְתִּי:
ז וְהַשָּׂטָן כְּשָׁמְעוֹ אֶת־זֹאת הָלַךְ לוֹ וַיָּשֶׂם אֶת־הַסַּל עַל־שִׁכְמוֹ
ב וַיָּשָׁב וַיְדַבֵּר אֶל־הַשֹּׁעֶרֶת לֵאמֹר: אִמְרִי אֶל־אִיּוֹב תְּנָה־לִּי פַּת־
ג לֶחֶם מִיָּדֶיךָ וְאֹכֵלָה: וַאֲנִי נָתַתִּי לָאָמָה פַּת חֲרֵרָה לָתֶת־לוֹ
ד וָאֹמַר לוֹ: אַל־תְּדַמֶּה בְנַפְשְׁךָ לֶאֱכֹל עוֹד מִלַּחְמִי כִּי זָר הָיִיתָ לִּי:
ה וְהַשֹּׁעֶרֶת בּוֹשָׁה לָתֶת־לוֹ אֶת־הַפַּת הַחֲרֵרָה אֲשֶׁר מַרְאָה אֵפֶר לָהּ
ו כִּי לֹא יָדְעָה כִּי הַשָּׂטָן הוּא: וַתָּבֵא כִּכַּר־לֶחֶם אַחַת טוֹבָה מִלַּחְמָהּ
ז וַתִּתֶּן־לוֹ: וְהוּא לָקַח וַיֵּדַע אֶת־אֲשֶׁר הָיָה וַיֹּאמֶר אֶל־הָאָמָה לְכִי
ח שִׁפְחָה רָעָה וְהָבִיאִי לִי אֶת־הַלֶּחֶם אֲשֶׁר נִתַּן לָךְ לָתֶת־לִי: וַתֵּבְךְּ
הָאָמָה בִּמְרִירוּת רַבָּה וַתֹּאמֶר כֵּן דִּבַּרְתָּ כִּי שִׁפְחָה רָעָה אָנֹכִי:
ט–י כִּי לוּלֵא הָיִיתִי [כָּזֹאת] כִּי עַתָּה עָשִׂיתִי כַּאֲשֶׁר צֻוֵּיתִי בַּאדוֹנִי: וַתָּרָץ
יא וַתָּבֵא אֵלָיו אֶת־הַפַּת הַחֲרֵרָה וַתֹּאמֶר לוֹ: כֹּה אָמַר אֲדוֹנִי לֹא תֹאכַל
יב עוֹד מִלַּחְמִי כִּי זָר הָיִיתָ לִּי: וְאֶת־זֶה נָתַתִּי לְךָ בַּל־יֵאָמֵר עָלַי
יג כִּי לְשׁוֹנֵא מְשַׁאֵל לֹא נָתַתִּי מְאוּמָה: כִּשְׁמֹעַ הַשָּׂטָן אֶת־הַדְּבָרִים
הָאֵלֶּה וַיִּשְׁלַח אֵלַי אֶת־הָאָמָה לֵאמֹר כַּפַּת הַזֹּאת הַשְּׂרוּפָה כָלִיל
יד כֵּן אֶעֱשֶׂה אֶת־בְּשָׂרְךָ בְּעוֹד שָׁעָה אַחַת אָבֹא וַהֲשִׁמּוֹתִיךָ: עַל־זֹאת
הֲשִׁיבוֹתִיו לֵאמֹר עֲשֵׂה אֶת־אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה אִם־תַּחְפֹּץ לַעֲשׂוֹת דָּבָר
הִנְנִי נָכוֹן לַעֲמֹד בְּכָל־אֲשֶׁר תָּבִיא עָלָי:
ח ב וַיֵּלֶךְ מֵעִמִּי: וַיַּעַל הַשָּׁמַיְמָה וַיִּפְצַר בַּיְיָ לְהַשְׁלִיטוֹ בְּכָל־אֲשֶׁר־לִי:
ג וּבְתֵת יְיָ לוֹ אֶת־הַשִּׁלְטוֹן וַיֵּלֶךְ וַיִּקַּח מִמֶּנִּי אֶת־כָּל־עָשְׁרִי:
ט וְעַתָּה שִׁמְעוּ וַאֲסַפְּרָה לָכֶם כָּל־אֲשֶׁר קָרָנִי וַאֲשֶׁר לֻקַּח מִמֶּנִּי:

ז א **הסל.** במקור ἀσσάλιον. לא מצאתי ביוונית פירושו. ונ״ל שהמתרגם העתיק את התיבה העברית כצורתה: הַסַּל (בה״א הידיעה) וענינו סל שהעניים שמין אותו על שכמם ומחזירים על הפתחים לאסוף בו נדבות־פת. והשוה הלשון (יומא ע״ד ב׳) אינו דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו פת בסלו. ובנוסח Mai לא ידע המעתיק ענינו ולפיכך כתב ῥακκώδη ἀσσάλιον, שסבור היה כי ἀσσάλιον מין בגד הוא והוסיף לעשות ממנו: בגד קְרָעִים. — השטן רצה קודם כל לבוא לידי התנגשות עם איוב עצמו ולכך התחפש כעני המחזיר על הפתחים לבקש לחם ומידו של איוב הנדבן דוקא. על דרכו של שטן להתחפש בדמיות שונות, פעם כאשה ופעם כעני המחזיר
ט על הפתחים ע׳ קידושין פ״א א׳. — **צֻוֵּיתִי באדוני.** השוה במד׳ ל״ו ב׳ וַאדֹנִי צֻוָּה בה׳. —
ח ב **ויפצר בה׳.** ביווני: ὤρκοσεν τὸν κύριον (=וישבע את ה׳). —
ט כל המקנה שנמנה בס׳ איוב א׳ ג׳ **ככל** רכושו של איוב הופרש כאן (בפסוקים ג׳–ז׳.

ב–ג כִּי הָיָה לִי מֵאָה וּשְׁלשִׁים אֶלֶף צֹאן: וּמֵהֶם הָיִיתִי מֵרִים תְּרוּמָה
שִׁבְעַת אֲלָפִים לִגְזֹז אוֹתָם לְמַעַן הַלְבִּישׁ יְתוֹמִים וְאַלְמָנוֹת וַעֲנִיִּים
ד וְכָל־אֲשֶׁר אֵין יָדוֹ מַשֶּׂגֶת: וַעֲדַת כְּלָבִים שְׁמֹנֶה מֵאוֹת הַשּׁוֹמְרִים
ה אֶת־בֵּיתִי: וּגְמַלִּים הָיוּ לִי תְּשַׁע מֵאוֹת אֶלֶף מֵאֵלֶּה הָיִיתִי מֵרִים
ו תְּרוּמָה שְׁלשֶׁת אֲלָפִים לַעֲבוֹדַת כָּל־עִיר: וּשְׁלַחְתִּים מְסֻבָּלִים כָּל־
טוּב לֶעָרִים וְלַכְּפָרִים וָאֲצַו אוֹתָם לָלֶכֶת וְלָתֵת לְכָל־עָנִי וְאִישׁ־
ז מַחְסוֹר וְאַלְמָנָה: גַּם־הָיוּ לִי מֵאָה וּשְׁלשִׁים אֶלֶף אֲתֹנוֹת וּמֵהֶן
הֲרִימוֹתִי חֲמֵשׁ מֵאוֹת וָאֲצַו לִמְכֹּר אֶת־עִירֵיהֶן וְלָתֵת [כֶּסֶף מְחִירָם]
ח–ט לַעֲנִיִּים וְלָאֶבְיוֹנִים: וַיִּהְיוּ בָאִים אֵלַי מִכָּל הָאֲרָצוֹת: וְאַרְבַּע דַּלְתוֹת
בֵּיתִי הָיוּ פְתוּחוֹת כִּי כֵן צִוִּיתִי אֶת־בְּנֵי בֵיתִי כִּי תִהְיֶינָה הַדְּלָתוֹת
פְּתוּחוֹת פֶּן־יָבֹאוּ מְבַקְשֵׁי צְדָקָה וְרָאוּ אוֹתִי יוֹשֵׁב בַּפֶּתַח וְנִכְלְמוּ
י וְשָׁבוּ רֵיקָם: כִּי אִם־בִּרְאוֹתָם אוֹתִי יוֹשֵׁב בַּפֶּתַח הָאֶחָד יָבֹאוּ בַּפֶּתַח
הַשֵּׁנִי וְלָקְחוּ דֵּי־מַחְסוֹרָם:

י וַיִּהְיוּ לִי בְּבֵיתִי גַּם־שְׁלשִׁים שֻׁלְחָנוֹת עוֹמְדִים כָּל־הַיָּמִים
ב מוּכָנִים לָאוֹרְחִים לְבַדָּם: וְעוֹד שְׁנֵים עָשָׂר שֻׁלְחָנוֹת הָיוּ לִי וְהֵמָּה
ג עֲרוּכִים לָאַלְמָנוֹת: וּכְבוֹא אוֹרֵחַ לְבַקֵּשׁ צְדָקָה הָיָה עָלָיו לֶאֱכֹל
ד מֵעַל הַשֻּׁלְחָן לָשֹׂבַע בְּטֶרֶם יִקַּח אֶת־הַדָּרוּשׁ לוֹ: וְאִישׁ לֹא־נָתַתִּי
ה לָצֵאת מִפֶּתַח בֵּיתִי בְּנֶפֶשׁ רֵיקָה: וּשְׁלשֶׁת אֲלָפִים וַחֲמֵשׁ מֵאוֹת
צֶמֶד בָּקָר הָיוּ לִי וּמֵהֶם בָּחַרְתִּי חֲמֵשׁ מֵאוֹת צֶמֶד וְהֶעֱמַדְתִּים
נְכוֹנִים לַחֲרִישׁ וְעָבְדוּ אֶת־הָעֲבוֹדָה הַזֹּאת בְּכָל־שָׂדֶה אֲשֶׁר יְקַבְּלוּ
ו–ז אוֹתָם שָׁמָּה: וְאֶת־פְּרִי עֲבוֹדָתָם הֲרִימוֹתִי לַעֲנִיִּים עַל־שֻׁלְחָנָם: גַּם־
חֲמִשִּׁים תַּנּוּרִים הָיוּ לִי וּמֵהֶם עָזַבְתִּי שְׁנֵים עָשָׂר לְשֻׁלְחַן הָאֶבְיוֹנִים:

ד ולקמן י׳ ה׳) רק למעשה הצדקה, ועצם רכושו מופרז כאן פי־כמה. — כלבים אלו רמוזים
ז בלשון כלבי צאני (איוב ל׳ א׳). — אתונות. ὄνων νομάδων. השוה איוב א׳ ג׳ אתונות
ט בע׳ ὄνοι θήλειαι νομάδες (=חמורים־נקבות נודדות). — וארבע דלתות ביתי. השוה
אדר״נ הוצ׳ שיכטר דף פ״ב א׳: יהי ביתך פתוח לרוחה — כיצד, מלמד שיהא ביתו של אדם
פתוח לצפון ולדרום למזרח ולמערב, כדרך שהיה ביתו של איוב פתוח לצפון ולדרום למזרח
ולמערב. ומפני מה עשה איוב ארבעה פתחים בתוך ביתו. אמר, כדי שלא יהיו עניים מצטערין
עד שיקיפו את כל הבית כלו, אלא הבא מן הצפון יכנס בדרכו לצפון, הבא מן הדרום יכנס
בדרכו לדרום [— — —] למערב. — כל הענין הוא דרש המיוסד על הלשון דלתי לאורח
ד אפתח (איוב ל״א ל״ב). — בנפש ריקה. ע׳ ישע׳ כ״ט ח׳ והקיץ ורקה נפשו. ביווני:
κενῷ κόλπῳ (=בבטן ריקה). השוה לכאן מה שאמרו על כלבא שבוע (גטין נ״ו א׳): כל
שנכנס לביתו רעב ככלב יצא שבע. —

יא וַיִּהְיוּ מִן־הָאוֹרְחִים אֲשֶׁר רָאוּ אֶת־נְדִיבָתִי וַיִּתְאַוּוּ גַּם־הֵמָּה
ב לַעֲזֹר לְכַלְכֵּל אֶת־דַּלְּבֵי הָעֲנִיִּים: וַאֲחֵרִים הָיוּ אֲשֶׁר בָּאוּ וַאֲשֶׁר לֹא
יָכְלוּ לְהוֹצִיא מֵאֲשֶׁר לָהֶם וַיְבַקְשׁוּ וַיֹּאמְרוּ אָנָּא גַּם־אֲנַחְנוּ נוּכַל
ג לְשָׁרֵת אֶת־הָעֲנִיִּים אַךְ אֵין־לָנוּ מְאוּמָה: וְעַתָּה עֲשֵׂה עִמָּנוּ חֶסֶד
וְהַלְוֵנוּ כֶּסֶף וְהָלַכְנוּ אֶל־הֶעָרִים הַגְּדוֹלוֹת וְסָחַרְנוּ וְיָכֹלְנוּ לְשָׁרֵת
ד–ה אֶת־הָעֲנִיִּים: וְאַחֲרֵי־כֵן נָשִׁיב לְךָ אֶת־כַּסְפֶּךָ: וַאֲנִי בְשָׁמְעִי זֹאת
ו שָׂמַחְתִּי כִּי לָקְחוּ מִיָּדִי הַכֹּל לְכַלְכֵּל אֶת־הָעֲנִיִּים: וּבְשִׂמְחָה לָקַחְתִּי
ז אֶת־הַכְּתָב בְּתִתִּי לָהֶם אֶת־כָּל־חֶפְצָם: וְכָל־עֵרָבוֹן לֹא לָקַחְתִּי מֵהֶם
ח–ט מִבַּלְעֲדֵי הַכְּתָב: וְכָכָה סָחֲרוּ בְשֶׁלִּי: פַּעַם הִצְלִיחוּ בְּמִסְחָרָם וַיִּתְּנוּ
י לָעֲנִיִּים: וּפַעַם שֻׁדְּדוּ וַיָּבֹאוּ וַיְבַקְשׁוּ פָּנַי לֵאמֹר אָנָּא הֱיֵה לָנוּ אֶרֶךְ־
יא רוּחַ וְנִרְאֶה אֵיךְ נוּכַל לְהָשִׁיב לְךָ [אֶת־כַּסְפֶּךָ]: וַאֲנִי מִהַרְתִּי לְהָבִיא
יב אֶת־כְּתָב־יָדָם וָאֶקְרָאֵהוּ וָאַעֲבִיר עָלָיו קַו וָאֹמַר: מֵאֲשֶׁר נָתַתִּי לָכֶם
יג לְמַעַן הָעֲנִיִּים לֹא אֶקַּח מִכֶּם דָּבָר: וּמֵעוֹלָם לֹא קִבַּלְתִּי דָּבָר מֵאֲשֶׁר
נָשִׁיתִי בּוֹ:

יב וְיֵשׁ אֲשֶׁר יָבֹא אֵלַי אִישׁ נְדִיב־לֵב וְאָמַר אֵין לִי דָבָר לְחַלֵּק
לָעֲנִיִּים וּמְבַקֵּשׁ אָנֹכִי לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּלְשָׁרֵת הַיּוֹם אֶת־הָאֶבְיוֹנִים
ב עַל־שֻׁלְחָנֶךָ: וָאֶתֶּן־לוֹ אֶת־בַּקָּשָׁתוֹ וַיְשָׁרֶת וְגַם־הוּא אָכַל אִתָּם
וּבִהְיוֹת הָעֶרֶב בְּבַקְשׁוֹ לָלֶכֶת אֶל־בֵּיתוֹ קִבֵּל מִיָּדִי אֶת־שְׂכָרוֹ וָאֹמַר:
ג יָדַעְתִּי כִּי אִישׁ עוֹבֵד אַתָּה הַמְקַוֶּה בְּצֶדֶק לִפְעֻלָּתוֹ וְעָלֶיךָ לְקַבֵּל:
ד וּמֵעוֹלָם לֹא הִשְׁאַרְתִּי פְּעֻלַּת שָׂכִיר אֶצְלִי בְּבֵיתִי:

יג הַחוֹלְבִים קָרְאוּ בְקוֹל כִּי עַל־הֶהָרִים שׁוֹטֵף חָלָב: הֲלִיכַי
ב רָחֲצוּ בְחֶמְאָה וְהָעֲדָרִים מִלְּטוּ יַלְדֵיהֶם לָרֹב עַל־הַסְּלָעִים וְעַל־הֶהָרִים
ג אֲשֶׁר שָׁם רֶבֶץ הֲמוֹנָם: וְעַל־כֵּן הָיוּ הֶהָרִים הוֹלְכִים חָלָב וּכְמוֹ
ד מְסַכִּים מַעְיְנוֹת חֶמְאָה: עֲיֵפִים הָיוּ עֲבָדַי אֲשֶׁר בְּשָׁלוּ מַטְעַמִּים
ה לָאַלְמָנוֹת וְלָעֲנִיִּים: וְלֹא נָשְׂאוּ פָּנַי וַיִּהְיוּ מְקַלְּלִים אוֹתִי בְּאָמְרָם מִי־
ו יִתֵּן מִבְּשָׂרוֹ לֹא נִשְׂבָּע: כָּכָה הָיִיתִי נָדִיב מְאֹד:

יד שִׁשָּׁה נְבָלִים וְכִנּוֹר בֶּן־עֲשָׂרָה מְיֻתָּרִים הָיוּ לִי: וְיוֹם יוֹם אַחֲרֵי

יא יא ואעביר עליו קו. ביווני: στέφανον ἐπιφερόμενος ἀφαιρήσεως (=בהעבירי עטרת־מְחָק). —

יב ד השוה ויק׳ י״ט י״ג. —

יג ה מי יתן מבשרו לא נשבע. השוה איוב ל״א ל״א. —

יד א לענין כלי־הזמר שלכאן השוה איוב ל׳ ל״א ויהי לאבל כנורי ועגבי לקול בכים.—

ב אכל האלמנות קמתי ואקח את-הכנור ואנגן לפניהן והן שרו:
ג-ד ושלי-נבל הזכרתי אליהן את-אלהים למען תהללנה את-יי: ומדי
היות אמהותי כמתאוננות לקחתי את-הנבל ואנגן על-שלום הגמול:
ה ומכל תלונתן לקול צלצלי הנבל:
טו ובני היו אוכלים לחמם בצהרים יום יום אחרי שרתם את-
ב–ג העניים: ויהיו הולכים אל-אחיהם הבכור לאכל אתו: ולקחו אתם גם-
ד את-שלש אחיותיהם אשר היו משאירות עבודתן בידי האמהות: ויען
אשר היו בני מתגאים לפעמים על-העבדים ועל משרתי העניים הייתי
משכים בבקר ומעלה עולות מספר כלם שלש מאות יונים וחמשים גדיי
ה עזים ושנים עשר כבשים: כל-אלה הייתי מצוה לערך לפני העניים
אחרי האכל באמרי להם קחו את-אלה נותרות על-הארחה והתפללתם
ו–ז בעד בני: אולי חטאו בני לפני יי בבטאם ובדברם בגבה לב: בנים
ח אנחנו לאיש העשיר הזה ולנו העשר הזה: ולמה לנו לשרת לפני
ט העניים כי תועבה לפני האלהים נאוה: ועוד הייתי מביא פר בן-בקר
על-מזבח אלהים כי אמרתי אולי חטאו בני וברכו אלהים בלבבם:
טז ככה הייתי עושה שבע שנים כאשר הורני המלאך: וכאשר קבל
ב ג השטן את-השלטון עשה עמדי באכזריות: וישרף את-שבעת אלפי
הצאן אשר נתנו לבוש לאלמנות ושלשת אלפי הגמלים וחמש מאות
ד החמורים וחמש מאות צמד הבקר: את-כל-אלה השמיד בכח השלטון
ה אשר קבל עלי: ושאר המקנה בזזו אנשי מקומי אשר גם-המה קבלו
ו ממני את-הטוב ועתה התקוממו לי ויבזו את-שארית עדרי: וכאשר
הודע אלי אבדן רכושי הללתי את-האלהים ולא נתתי לו תפלה:
יז וכאשר ידע השטן את-לבבי התחכם לי: ויתחפש בדמות
ב מלך פרס ויפרץ אל-עירי ויאסף את-כל-הזדים אשר בקרבה
ג וידבר אליהם דברי-בלע לאמר: האיש הזה יובב אבד את-טוב
הארץ ולא השאיר מאומה כי פזר נתן לאנשי מחסור לעורים
ד ולפסחים: ואת-מקדש האל הגדול הרס וישבת את-מקום הקרבנות:

יז ב–ד **ויתחפש בדמות מלך פרס.** איוב א׳ י״ז: כשדים. ולפי האגדה המאוחרת „הלך שטן בדמות איוב ושבה צאנו ובקרו וגמליו והכה הרועים והבקרים, בא [כ]פליט להגיד לו. אמר לאיוב, הבקר היו חורשות והאתונות רועות על ידיהן. מיד פתח איוב ואמר ה׳ נתן וה׳ לקח יהי שם ה׳ מבורך. שוב הלך ומצא בניו ובנותיו אוכלין ושותין יין בבית אחיהן הבכור, רבץ על הגג והפילו עליהם. בא כפליט להגיד לו...״ (אדר״נ הוצ׳ שיכטר עמ׳ 164). — **הקרבנות.** ביווני: τῆς σπονδῆς (=הנסכים). —

ה–ו עַל־כֵּן גַּם־אֲנִי אֶגְמָל־לוֹ כְּמַעֲשֵׂהוּ לְבֵית־אֱלֹהִים: וְעַתָּה בֹּאוּ עִמִּי
ז וּבֹזּוּתֶם לָכֶם כָּל־הַבְּהֵמָה וְכָל־אֲשֶׁר לוֹ עַל־הָאָרֶץ: וַיַּעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ
יֶשׁ־לוֹ שִׁבְעָה בָנִים וְשָׁלֹשׁ בָּנוֹת וְעַתָּה פֶּן־יִבְרְחוּ לַאֲרָצוֹת אֲחֵרוֹת
ח וּבָאוּ עָלֵינוּ כְּבַעֲלֵי שִׁלְטוֹן וְקָמוּ עָלֵינוּ וַהֲרָגוּנוּ: וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם אַל־
תִּירְאוּ מְאוּמָה הִנֵּה אֶת־רֹב רְכוּשׁוֹ הֶעֱלֵיתִי בָאֵשׁ אֶת־הַנּוֹתָר שַׂמְתִּי
לָבֹז וְעַתָּה הִנְנִי מְאַבֵּד גַּם־אֶת־בָּנָיו:
יח וּכְדַבְּרוֹ אֲלֵיהֶם אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיֵּלֶךְ וַיַּפֵּל אֶת־הַבַּיִת עַל־
ב בָּנַי וַיְמִיתֵם: וְכִרְאוֹת אַנְשֵׁי מְקוֹמִי כִּי אָמְנָם בֻּצַּע אֶת־הַנּוֹרָאוֹת וַיָּבֹאוּ
ג עָלַי וַיִּרְדְּפוּנִי וְאֶת־כָּל־אֲשֶׁר בְּבֵיתִי בָּזָזוּ: וְעֵינַי רָאוּ עַל־שֻׁלְחָנוֹתַי וְעַל־
ד מִטּוֹתַי אֲנָשִׁים שְׁפָלִים וּנְבָזִים: וְלֹא יָכֹלְתִּי לְהָרִים קוֹל כִּי נְפוּגוֹתִי
ה כְּאִשָּׁה אֲשֶׁר מָלְאוּ מָתְנֶיהָ חַלְחָלָה מֵרֹב צִירֶיהָ: וָאֶזְכֹּר אֶת־הַמִּלְחָמָה
אֲשֶׁר הֻגַּד לִי עָלֶיהָ מֵרֹאשׁ מֵאֵת יְיָ בְּיַד מַלְאָכוֹ וְעַל־הַדָּבָר הַטּוֹב אֲשֶׁר
ו הִבְטִיחָנִי: וָאֱהִי כְּאִישׁ הַהוֹלֵךְ בָּאֳנִיָּה אֶל־עִיר לִרְאוֹת אֶת־עָשְׁרָהּ וְלָקַחַת
ז חֵלֶק בִּכְבוּדָהּ: וְלוֹ מַשָּׂא סְחוֹרָה אֲשֶׁר עָמַס עַל־אֳנִיַּת־יָם וּבִהְיוֹתוֹ
בְּתוֹךְ הַיָּם וַיַּרְא אֶת הַגַּלִּים זוֹעֲפִים וְהָרוּחַ סוֹעֶרֶת מִנֶּגֶד וַיַּשְׁלֵךְ אֶת־
הַמַּעֲמָסָה אֶל־הַיָּם וַיֹּאמַר אֶחְפֹּץ לְאַבֵּד אֶת־הַכֹּל אַךְ בּוֹא אָבוֹא הָעִירָה
ח שָׁם אֶקְנֶה־לִּי דְבָרִים טוֹבִים מִן־הָאֳנִיָּה וּמְלוֹאָהּ: כָּכָה גַּם־אָנֹכִי חָשַׁבְתִּי
אֶת־אֲשֶׁר לִי לְאֶפֶס לְעֻמַּת הָעִיר אֲשֶׁר עָלֶיהָ דִּבֶּר אֵלַי הַמַּלְאָךְ:
יט וְכַאֲשֶׁר בָּא הַמַּלְאָךְ הָאַחֲרוֹן וַיְבַשְּׂרֵנִי עַל־מוֹת בָּנַי חָרַדְתִּי
ב חֲרָדָה גְדוֹלָה: וָאֶקְרַע אֶת־בְּגָדַי וָאֹמַר אֶל־הַמְבַשֵּׂר וְאֵיךְ נִמְלַטְתָּ
ג אַתָּה: וּכְשָׁמְעִי אֶת־אֲשֶׁר הָיָה קָרָאתִי לֵאמֹר יְיָ נָתַן וַיְיָ לָקַח כַּאֲשֶׁר
חָפֵץ יְיָ כֵּן הָיָה יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ:
כ וְכַאֲשֶׁר נִכְחַד כָּל־רְכוּשִׁי יָדַע הַשָּׂטָן כִּי כָל־דָּבָר לֹא יוּכַל
ב לְהַמְרִיצֵנִי כִּי אָבוֹא בַחֵטְא: וַיֵּלֶךְ וַיְבַקֶּשׁ־לוֹ מֵאֵת יְיָ אֶת־גְּוִיָּתִי לְמַעַן
ג הָבִיא עָלַי נְגָעִים: וְאָז נְתָנַנִי יְיָ בְּיָדוֹ לַעֲשׂוֹת לִבְשָׂרִי כַּאֲשֶׁר יַחְפֹּץ אַךְ
ד אֶת־נַפְשִׁי לֹא נָתַן בְּיָדוֹ: וַיָּבֹא אֵלַי וַאֲנִי יוֹשֵׁב עַל־כִּסְאִי וּמִתְאַבֵּל עַל־
ה מוֹת בָּנַי: וַיִּדַּמֶּה לִסְעָרָה גְדוֹלָה וַיַּהֲפֹךְ אֶת־כִּסְאִי וָאֱהִי שָׁלֹשׁ שָׁעוֹת
ו תַּחַת כִּסְאִי מִבְּלִתִּי יְכֹלֶת לָקוּם: וַיְנַגַּע אוֹתִי נְגָעִים גְּדוֹלִים מִכַּף־רֶגֶל וְעַד־
ז רֹאשׁ: וָאֵצֵא מִן־הָעִיר וַאֲנִי מְשׁוֹמֵם וְנִבְהָל מְאֹד וָאֵשֵׁב בְּתוֹךְ־הָאֵפֶר:

כ ז בתוך־האפר. ἐν τῇ κοπρίᾳ (וכן בע׳ לאיוב ב׳ ח׳)=במזבלה. ויש להעיר שבחורן (בעד פוריותה ואקלימה הטוב זכתה לשם הרומי: Palaestina salutaris) האדמה שמנה כל כך עד שאינם זקוקים לזבלה, ולפיכך היו מוציאים את הזבל מחוץ לעיר ושורפים אותו שם לאפר

ח וְרִמָּה אוֹכֶלֶת אֶת־בְּשָׂרִי וּבִלְחִי אֶת־הָאֲדָמָה אֲמַסֶּה וְלֶחִי נִגַּר מִבְּשָׂרִי
ט וְתוֹלָעִים לָרֹב הָיוּ עַל־בְּשָׂרִי: וּמִדֵּי צֵאת תּוֹלַעַת לְקַחְתִּיהָ וַאֲנִיחֶהָ
בִּמְקוֹמָהּ בְּאָמְרִי הִשָּׁאֲרִי בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר הִנַּחְתִּיךְ עַד אֲשֶׁר תִּפָּקְדִי
מֵעִם אֲדוֹנֵיִךְ:
כא שְׁמוֹנֶה וְאַרְבָּעִים שָׁנָה יָשַׁבְתִּי בְּתוֹךְ הָאֵפֶר מִחוּץ לָעִיר
ב בִּנְגָעִים: וְרֹאֶה הָיִיתִי בְּעֵינַי אֶת־אִשְׁתִּי הָרִאשׁוֹנָה נוֹשֵׂאת מַיִם
כְּשִׁפְחָה לְבֵית אַחַד הַנִּכְבָּדִים לְמַעַן קַחַת פַּת־לֶחֶם וּלְהָבִיא לִי:
ג וָאֶקְרָא מִכְּאֵבִי וּמֵרָגְזִי הוֹי עַל־גַּאֲוַת רָאשֵׁי הָעִיר הַזֹּאת אֵיךְ יוּכְלוּ
ד לָשׂוּם אֶת אִשְׁתִּי כְּאַחַת הַשְּׁפָחוֹת: אַחֲרֵי־כֵן שַׁבְתִּי וָאֶבְלִינָה:
כב וּמִקֵּץ אַחַת עֶשְׂרֵה שָׁנָה מָנְעוּ מִמֶּנָּה גַּם־אֶת־הַלֶּחֶם מֵהָבִיא אוֹתוֹ
ב אֵלַי בְּכַלְכְּלָם אוֹתָהּ כִּמְעַט אַךְ לְפִיהָ: וְהִיא הָיְתָה מְבִיאָה וְחוֹלֶקֶת אוֹתוֹ
ג עִמִּי בְּאָמְרָהּ בִּכְאֵב אוֹי לִי הֲלֹא עוֹד מְעַט לֹא נוּכַל לִשְׂבֹּעַ לָחֶם: וְלֹא
נִמְנְעָה מִלֶּכֶת אֶל־הַשּׁוּק לְבַקֵּשׁ פַּת־לֶחֶם מִמּוֹכְרֵי הַלֶּחֶם וַתָּבֵא לִי וָאֹכַל:
כג וְהַשָּׂטָן כַּאֲשֶׁר יָדַע זֹאת הִתְחַפֵּשׂ לְמוֹכֵר: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר קָרָה
ב מִקְרֶה אִשְׁתִּי לָבֹא אֵלָיו וּלְבַקֵּשׁ לֶחֶם כִּי חָשְׁבָה אוֹתוֹ לְבֶן־אָדָם:
ג–ד וַיֹּאמֶר לָהּ הַשָּׂטָן תְּנִי אֶת־הַמְּחִיר וּקְחִי לָךְ כְּאַוַּת־נַפְשֵׁךְ: וַתַּעַן
ה וַתֹּאמֶר לוֹ מֵאַיִן לִי כֶּסֶף הֲלֹא תֵדַע אֶת־הָרָעוֹת אֲשֶׁר מְצָאוּנוּ: אִם־
ו רַחוּם אַתָּה רַחֲמֵנִי וְאִם־לֹא אַתָּה תִרְאֶה: וַיַּעַן וַיֹּאמֶר לָהּ לוּלֵא
הָיָה מִשְׁפַּטְכֶם לָשֵׂאת אֶת־הָרָעוֹת הָאֵלֶּה כִּי עַתָּה לֹא בָאוּ עֲלֵיכֶם:
ז וְעַתָּה אִם־אֵין בְּיָדֵךְ כֶּסֶף תְּנִי לִי אֶת־שְׂעַר רֹאשֵׁךְ לְעֵרָבוֹן וְלָקַחַתְּ
ח שָׁלֹשׁ כִּכָּרוֹת וְהָיוּ לָכֶם לְמִחְיָה לִשְׁלֹשֶׁת יָמִים: וַתֹּאמֶר בְּלִבָּהּ לָמָּה
ט לִי שְׂעַר רֹאשִׁי וּבַעְלִי רָעֵב: וְכָכָה הִזִּילָה אֶת־שַׂעְרָהּ וַתֹּאמֶר אֵלָיו
י קוּם קָחֵהוּ: וְהוּא לָקַח מִסְפָּרַיִם וַיָּגָז אֶת־שְׂעַר רֹאשָׁהּ וַיִּתֶּן־לָהּ שָׁלֹשׁ
יא כִּכָּרוֹת לְעֵינֵי כֹל: וְהִיא לְקָחָה וַתֵּלֶךְ וַתָּבֹא אֵלַי וְהַשָּׂטָן מְהַלֵּךְ
אַחֲרֶיהָ בַּדֶּרֶךְ הָלֹךְ וְצָעֹד בַּסֵּתֶר וַיִּנְגַּע אֶת לִבָּהּ:

(ע׳ וויטצשטיין, שם 536). ובאגדה של חכמים (אדר״נ הוצ׳ שיכטר 164): **ישב באשפה** (השוה תהל׳ קי״ג ז׳ מאשפת ירים אביון). —
ט ו מ ד י צ א ת ת ו ל ע ת... השוה שם: **והיו** יורדין ממנו תולעים והיו תולעים עושים נקבים נקבים בבשרו עד שעשת תולע[ת] עם חברתה מריבה. מה עשה איוב, נטל אחת והניחה על חור שלה ואחת על חור שלה. אמר להן, בשר שלי הוא ואתן עוש[ו]ת עליו מריבה. —

כג ז–יא המעשה בחילוף שערה בלחם נמצא אף באגדה הערבית שמביא גרינבוים (Neue Beiträge z. semit. Sagenkunde 266—269). השער תכשיט יקר הוא לאשה ורק בשעה מכריעה בחייה היא מסכימה לגזז אותו. כיוצא בכך המעשה באשתו של ר׳ עקיבא דהוות מזבנה מקליעתא דרישה ויהבה ליה (שבת ירו׳ ו׳ א׳). —

כד וַיְהִי כַּאֲשֶׁר קָרְבָה אִשְׁתִּי וַתִּתֵּן אֶת קוֹלָהּ בִּבְכִי וַתֹּאמַר אֵלַי
אִיּוֹב אִיּוֹב עַד־מָתַי תֵּשֵׁב בְּתוֹךְ־הָאֵפֶר מִחוּץ לָעִיר וְתֹאמַר בִּלְבָבְךָ
ב עוֹד מְעַט מִזְּעָר וּתְצַפֶּה כִּי תָבֹא תִקְוָתְךָ וִישׁוּעָתֶךָ: וַאֲנִי נוֹדֶדֶת
מִסְתַּתֶּרֶת וְעוֹבֶרֶת מִמָּקוֹם לְמָקוֹם כִּי זִכְרְךָ אָבַד מִנִּי־אָרֶץ בָּנַי
ג וּבְנוֹתַי פְּרִי־בִטְנִי אֲשֶׁר לַשָּׁוְא יָגַעְתִּי וְחִבַּלְתִּי אוֹתָם: וְאַתָּה יוֹשֵׁב
ד בְּרָקָב וּבְתוֹךְ רִמָּה וְלָן בַּחוּץ: וַאֲנִי כָּל־הַיּוֹם עוֹבֶדֶת וְכוֹאֶבֶת וְגַם
ה בַּלַּיְלָה עַד־אֲשֶׁר אֶשְׁתַּכֵּר פַּת־לֶחֶם לְהָבִיא לָךְ: בְּרָב־כֹּחַ אַשִּׂיג
ו אֶת־מַאֲכָלִי וַאֲחַלְּקֶהוּ לִי וָלָךְ: כִּי אָמַר בְּלִבִּי הַמְעַט לָךְ לִסְבֹּל
ז מַכְאוֹבִים כִּי גַּם־לֶחֶם לֹא תִשְׂבָּע: וּבְכֵן נוֹעַזְתִּי לָלֶכֶת אֶל־הַשּׁוּק
ח וְלֹא בֹשְׁתִּי לְבַקֵּשׁ לָחֶם: וְהַמּוֹכֵר אָמַר אֵלַי תְּנִי הַכֶּסֶף וְלָקַחַתְּ:
ט־י וַאֲנִי סִפַּרְתִּי לוֹ עַל־צָרָתֵנוּ וָאֶשְׁמַע מִפִּיו: אִם־אֵין לָךְ אִשָּׁה כֶּסֶף
וְנָתַתְּ לִי אֶת־שְׂעַר רֹאשֵׁךְ וְלָקַחַתְּ שָׁלֹשׁ כִּכָּרוֹת וְהָיוּ לָכֶם לְמִחְיָה
יא לִשְׁלֹשֶׁת יָמִים: וַאֲנִי בְּמַר נַפְשִׁי אָמַרְתִּי לוֹ קוּם וְגֹז אוֹתִי וְהוּא קָם
בְּבוּז וַיָּגָז אֶת־שְׂעָרִי בַּשּׁוּק לְעֵינֵי הֶהָמוֹן הַמִּשְׁתּוֹמֵם:
כה מִי לֹא הִשְׁתּוֹמֵם כִּי זֹאת עוֹצִית אֵשֶׁת אִיּוֹב: לְפָנִים הָיָה לָהּ
ב אַפִּרְיוֹן וְאַרְבַּע עֶשְׂרֵה יְרִיעוֹת סוֹכְכוֹת עָלָיו וּפֶתַח אַחַר פֶּתַח יַעַבְרוּ
עַד־אֲשֶׁר יוּכְלוּ לָבֹא לְפָנֶיהָ   וְעַתָּה הִיא מַחֲלִיפָה שְׂעָרָהּ בְּלָחֶם:
ג אֲשֶׁר גְּמַלֶּיהָ הָיוּ נוֹשְׂאוֹת לְמַעֲמָסָה רְכוּשׁ לַאֲרָצוֹת לְמַעַן הָעֲנִיִּים
וְעַתָּה תִתֵּן אֶת־שְׂעָרָהּ בְּלָחֶם:
ד הִנֵּה אֲשֶׁר הָיוּ לָהּ שִׁבְעָה שֻׁלְחָנוֹת עוֹמְדִים בְּבֵיתָהּ מֵהֶם יֹאכְלוּ
הָעֲנִיִּים וְכָל־אוֹרֵחַ   וְעַתָּה תִמְכֹּר הַשֵּׂעָר בְּלָחֶם:
ה רְאֵה אֲשֶׁר הָיוּ לָהּ סִירוֹת־רַחְצָה לְרַגְלֶיהָ עֲשׂוּיוֹת זָהָב וָכֶסֶף
וְעַתָּה תֵּלֵךְ בְּרַגְלֶיהָ [יְחֵפָה] עַל־
הָאֲדָמָה אַף תַּחֲלִיף שְׂעָרָהּ בְּלָחֶם:
ו הִנֵּה אֲשֶׁר הָיְתָה עוֹטָה בוּץ בְּרִקְמַת זָהָב
וְעַתָּה סְחָבוֹת תִּלְבַּשׁ וְתִמְכֹּר הַשֵּׂעָר בְּלָחֶם:

כה א **עוצית.** במקור: Σίτιδος, ואין ספק שהוא שם תאר מקוצר מן עוץ=Αὐσίτις כמו שנמסר באיוב א׳ א׳ בארץ עוץ=ἐν χώρᾳ τῇ Αὐσίτιδι (אבל ברא׳ י׳ כ״ב: עוץ=Ὥς). אשתו הראשונה של איוב שנשאת לו בגיותו עוצית=ערבית היתה (λαβὼν δὲ γυναῖκα Αὐσίτιδι=ונשא אשה ערבית, – נאמר בתוספת שבסוף איוב בע׳), ותיקן נפשו בזה שאשתו השניה היתה
ב דינה בת יעקב. – כאן בא הראשון משלשת השירים (כאן, ל״ב ומ״ג) שבספר זה. – **יריעות.** βῆλα=vela ברומית. –

ז הַבִּישָׁה אֲשֶׁר הָיוּ לָהּ מִטּוֹת זָהָב וָכֶסֶף
עַתָּה הַשֵּׂעָר תִּמְכֹּר בַּלָּחֶם:
ה—ט בְּאַחַת אִיּוֹב רַבִּים הֵם הַדְּבָרִים בִּקְצָרָה אֹמַר לְךָ: מִכְּאֵב
לִבִּי נִשְׁבְּרוּ עַצְמוֹתַי קוּם קַח אֶת־הַכִּכָּרוֹת וְשָׂבַעְתָּ וֶאֱמֹר דָּבָר־
י מָה נֶגֶד יְיָ וָמוּת: וַאֲנִי אֶנָּצֵל מִתּוּגַת עֲמַל בְּשָׂרֶךָ:
כו וַאֲנִי הֲשִׁיבוֹתִיהָ לֵאמֹר הִנֵּה זֶה שְׁבַע עֶשְׂרֵה שָׁנָה אֲנִי אִישׁ
ב מַכְאֹבוֹת נוֹשֵׂא הָרִמָּה בִּבְשָׂרִי: וְלֹא כָבְדָה עַל־נַפְשִׁי כָּל־הַתְּלָאָה
ג כְּדָבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְתְּ עַתָּה בָּרֵךְ יְיָ וָמוּת: כָּל־אֵלֶּה נָשָׂא אֶשָּׂא וְתִשְׂאִי
גַּם אַתְּ גַּם מוֹת בָּנֵינוּ גַּם אָבְדַן רְכוּשֵׁנוּ הֲתַחְפְּצִי כִּי נְדַבֵּר דָּבָר
ד נֶגֶד יְיָ לְמַעַן יֹאבַד מִמֶּנּוּ אַף הָעֹשֶׁר הַגָּדוֹל: וּמַדּוּעַ אֵפוֹא לֹא
תִזְכְּרִי אֶת־הַטּוֹב הַגָּדוֹל הַהוּא אֲשֶׁר הָיָה לָנוּ וְאִם אֶת־הַטּוֹב קִבַּלְנוּ
ה מֵאֵת יְיָ הֲלֹא נְקַבֵּל גַּם־אֶת־הָרָע: נִשָּׂא בְּאֹרֶךְ־רוּחַ עַד־אֲשֶׁר יָשׁוּב
ו יְיָ לְרַחֲמֵנוּ: הֲלֹא תִרְאִי אֶת־הַשֵּׁד הָעוֹמֵד מֵאַחֲרַיִךְ לְבַלַּע אֶת־
בִּינָתֵךְ לְמַעַן הַתְעוֹת גַּם־אוֹתִי הוּא חָפֵץ לַעֲשׂוֹתֵךְ לְאַחַת הַנָּשִׁים
הַנְּבָלוֹת הַמְרַמּוֹת אֶת־תֹּם בַּעֲלֵיהֶן:
כז וַאֲנִי פָּנִיתִי אֶל־הַשָּׂטָן הָעוֹמֵד מֵאַחֲרֵי אִשְׁתִּי וָאֹמַר בּוֹאָה
לְפָנַי הִתְיַצְּבָה וְאַל־תָּשִׂים סֵתֶר־פָּנִים הֲיֵרָאֶה הָאַרְיֵה אֶת־כֹּחוֹ בַּסּוּגַר
ב אִם־יָעוּף הָעוֹף בְּטֶנֶא צֵא וְהִלָּחֶם־בִּי: וַיֵּצֵא מֵאַחֲרֵי אִשְׁתִּי וּבְעָמְדוֹ
בָּכָה וַיֹּאמַר רְאֵה אִיּוֹב הִנְנִי סָר וְנָסוֹג אָחוֹר מִפָּנֶיךָ אַף־כִּי אַתָּה
ג בָּשָׂר וַאֲנִי רוּחַ וְאַתָּה נָגוּעַ בִּנְגָעִים וַאֲנִי בִּמְבוּכָה גְדוֹלָה: כָּמוֹךָ
כְּגִבּוֹר הַנֶּאֱבָק עִם־גִּבּוֹר וְהָאֶחָד הִכְרִיעַ אֶת־הַשֵּׁנִי תַּחְתָּיו וְהָעֶלְיוֹן
סָגַר אֶת־פִּי הַתַּחְתּוֹן וַיְמַלְאֵהוּ חוֹל וְכִתֵּת אֶת־כָּל־עֲצָמָיו וְהוּא נָשָׂא
ד—ה זֹאת בִּגְבוּרָה וְלֹא נִכְנַע: וְהָעֶלְיוֹן קָרָא קוֹל גָּדוֹל [מִתְמָהוֹן]: כָּכָה
גַּם־אַתָּה אִיּוֹב הִנְּךָ לְמַטָּה וְנָגוּעַ בִּנְגָעִים אַךְ הִנֵּה שָׂרִיתָ אֵלַי לְכֹל
ו אֲשֶׁר נֶאֱבַקְתִּי עִמְּךָ וְגַם יָכֹלְתָּ: אָז בּוֹשׁ הַשָּׂטָן וַיִּרֶף מִמֶּנִּי שָׁלֹשׁ
ז שָׁנִים: וְעַתָּה בָּנַי הַאֲרִיכוּ נַפְשְׁכֶם גַּם־אַתֶּם לְכָל־הַבָּא עֲלֵיכֶם כִּי
טוֹב אֹרֶךְ־רוּחַ מִכֹּל:

כו ג ה ע ש ר ה ג ד ו ל τοῦ μεγάλου πλούτου. על עשרו הרוחני הגדול הצפון לו בשמים מדבר איוב אף אל רעיו לקמן. —

כז ה ש ר י ת א ל י ל כ ל א ש ר נ א ב ק ת י ע מ ך ו ג ם י כ ל ת. ביווני: יצאת מנצח מן ההתאבקות אתי. על כגון דא אמרו (ב"ב ט"ז א'): קשה היה צערו של שטן מצערו של איוב. —

כח וּכְמְלֹאת עֶשְׂרִים שָׁנָה לְהִנָּגְעִי וַיִּשְׁמְעוּ הַמְּלָכִים אֶת־אֲשֶׁר
קָרָנִי וַיָּקוּמוּ וַיָּבֹאוּ אֵלַי אִישׁ מֵאַרְצוֹ לִרְאוֹת אֶת־פָּנַי וּלְנַחֲמֵנִי׃
ב וְכַאֲשֶׁר קָרְבוּ מֵרָחוֹק לֹא הִכִּירוּנִי וַיִּשְׂאוּ קוֹלָם וַיִּבְכּוּ וַיִּקְרְעוּ אִישׁ
ג מְעִילוֹ וַיִּזְרְקוּ עָפָר עַל־רָאשֵׁיהֶם׃ וַיֵּשְׁבוּ אִתִּי שִׁבְעַת יָמִים וְשִׁבְעַת
ד לֵילוֹת וְאֵין דּוֹבֵר אֵלַי דָּבָר׃ וְלֹא מֵאֹרֶךְ אַפַּיִם יָשְׁבוּ וְלֹא דִבְּרוּ
כִּי אִם כַּאֲשֶׁר יָדְעוּנִי מִלִּפְנֵי הָרָעָה הַזֹּאת בְּעוֹד הֱיוֹת לִי עֹשֶׁר
ה רָב׃ וְכַאֲשֶׁר הֵבֵאתִי לִפְנֵיהֶם אֶת־אַבְנֵי הַיְקָר הִשְׁתּוֹמְמוּ סָפְקוּ כַפַּיִם
וַיֹּאמְרוּ לוֹ הֵבִיאוּ הִנֵּה אוֹצְרוֹתֵינוּ שֶׁלָּנוּ אֲנַחְנוּ שְׁלֹשֶׁת הַמְּלָכִים
ו כְּאֶחָד כִּי עַתָּה לֹא שָׁווּ בָּאֲבָנִים הַיְקָרוֹת אֲשֶׁר לְמַלְכוּתְךָ׃ כִּי
ז הָיִיתִי גָדוֹל מִכָּל־בְּנֵי־קֶדֶם׃ וְכַאֲשֶׁר בָּאוּ עוּץ וַיִּשְׁאֲלוּ בָּעִיר אַיֵּה
ח יוֹבָב הַמּוֹלֵךְ עַל־כָּל־מִצְרָיִם וַיַּגִּידוּ לָהֶם עָלַי לֵאמֹר׃ הִנֵּה הוּא
יוֹשֵׁב בְּתוֹךְ־הָאֵפֶר מִחוּץ לָעִיר וְזֶה־לוֹ עֶשְׂרִים שָׁנָה לֹא בָא אֶל־
ט הָעִיר׃ גַּם־לִרְכוּשִׁי שָׁאֲלוּ וַיּוֹדִיעוּם אֶת־הַמְּצָאוֹת אוֹתִי׃
כט וּכְשָׁמְעָם יָצְאוּ מִן־הָעִיר וְאַנְשֵׁי הָעִיר עִמָּם׃ וְאַנְשֵׁי עָרֵי הֶרְאוּם
ב ג–ד אוֹתִי׃ אַךְ הֵם לֹא הֶאֱמִינוּ וַיֹּאמְרוּ לֹא זֶה יוֹבָב׃ עַד־הֵם בַּסָּפֵק
ה וֶאֱלִיפַז מֶלֶךְ תֵּימָן פָּנָה אֵלַי וַיֹּאמַר׃ הַאַתָּה יוֹבָב הַמֶּלֶךְ רֵעֵנוּ׃
ו וַאֲנִי בָכִיתִי הֶעֱלֵיתִי עָפָר עַל־רָאשִׁי הֲנִיעוֹתִי רֹאשׁ וָאַגִּידָה לָהֶם
אָנֹכִי הָאִישׁ׃
ל וּכִרְאוֹתָם אוֹתִי מֵנִיעַ רֹאשִׁי נָפְלוּ לָאָרֶץ מִתְעַלְּפִים׃ וְאַנְשֵׁיהֶם
ב נִבְהֲלוּ לִרְאוֹת אֶת־שְׁלֹשֶׁת הַמְּלָכִים מֻשְׁכָּבִים עַל־הָאָרֶץ כַּמֵּתִים
ג כְּשָׁלֹשׁ שָׁעוֹת׃ וְאַחֲרֵי־כֵן קָמוּ וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ הוּא הוּא׃
ד וַיֵּשְׁבוּ שִׁבְעַת הַיָּמִים וְהֵמָּה מַבִּיעִים רוּחָם עַל־הַמְּצָאוֹת אוֹתִי
ה וְנִדְבָּרִים אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ עַל־מִקְנִי וְעַל־רְכוּשִׁי וַיֹּאמְרוּ׃ הֲלֹא נֵדַע
אֶת־כָּל־הַטּוֹב אֲשֶׁר נִשְׁלַח מֵאִתּוֹ אֶל־הַכְּפָרִים וְאֶל־הֶעָרִים מִסָּבִיב

כח א–ז הַמְּלָכִים. אף בתרגום הע׳ חבריו של איוב מלכים הם. — עוּץ. רק כאן שמענו שהיה יושב בארץ עוץ (ודאי: ארץ בני עוץ, השוה השם ארץ ישראל). ארץ עוץ ידועה היתה לראשונים בהגדרתה, אלא שבמשך הזמן נשתקע השם. היא חורן של עכשיו. לפי המסורת שבחורן היתה ארץ זו מולדתו של איוב, ואנשי חורן יודעים על העיר אל־חרבה (בנֻקְרה) כמקום מולדתו ומושבו של איוב, ועל מקומות המרעה של איוב, על עיר איוב—בצרה, ועל משכן הקיץ של איוב שמראים בקַנַוָאת, ועל קברו של איוב בנֻקְרָה (=מקאם איוב), ואפילו על אבן שעליה נשען איוב ועל האבנים הקטנות שהן הן תולעים מאובנות של איוב שהיו נושרות מעל בשרו (ע׳ וויטצשטיין בתוספת לפי׳ דליטצש לאיוב). — עַל־כָּל־מִצְרִים. כוונתם למוּצְרִי הערבית, על הגבול של ערב הצפונית. —

לְחַלֵּק לַעֲנִיִּים מִלְּבַד אֲשֶׁר פִּזַּר בְּבֵיתוֹ וְאֵיךְ אֵפוֹא בָּא עָלָיו עַתָּה
מִשְׁפַּט־מָוֶת כָּזֶה:
לא וַיְהִי אַחֲרֵי אֲשֶׁר נִדְבְּרוּ כָּכָה שִׁבְעַת הַיָּמִים וַיַּעַן אֱלִיהוּא
וַיֹּאמֶר אֶל־הַמְּלָכִים חֲבֵרָיו נֵלְכָה נִקְרְבָה אֵלָיו וְנַחְקְרֵהוּ הֵיטֵב
ב הַאָמְנָם הוּא הוּא אִם לֹא: מִפְּנֵי רֵיחַ בְּשָׂרִי הָרַע הָיִיתִי רָחוֹק
ג מֵהֶם כְּשִׁבְעִים צַעַד וַיָּקוּמוּ וַיִּקְרְבוּ אֵלַי וּבְשָׂמִים בִּידֵיהֶם: וְגַם־
אַנְשֵׁיהֶם הָיוּ אִתָּם וַיְפַזְּרוּ סְבִיבַי לְבוֹנָה לְמַעַן יוּכְלוּ לָגֶשֶׁת אֵלַי:
ד–ה וּשְׁלֹשָׁה יָמִים הָיוּ מְפַזְּרִים אֶת־הַלְּבוֹנָה: וּבִהְיוֹתָם קְרוֹבִים אֵלַי עָנָה
ו אֱלִיהוּא וַיֹּאמֶר לִי: הַאַתָּה זֶה יוֹבָב הַמֶּלֶךְ חֲבֵרֵנוּ הַאַתָּה הוּא אֲשֶׁר
לְפָנִים גָּדֵל כְּבוֹדוֹ הַאַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיָה כַּשֶּׁמֶשׁ יוֹמָם בְּכָל־הָאָרֶץ
הַאַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיָה כַּיָּרֵחַ וְכַכּוֹכָבִים הַמְּזְהִירִים בַּחֲצִי הַלָּיְלָה:
ז–ח וָאֹמַר אֵלָיו אָנֹכִי: וַיֵּבְךְּ בְּכִי גָדוֹל וַיִּשָּׂא קִינַת מֶלֶךְ וַיָּרֶם קוֹלוֹ לְקוֹל
יֶתֶר הַמְּלָכִים וְאַנְשֵׁיהֶם וַיֹּאמַר:
לב שִׁמְעוּ קִינַת אֱלִיהוּא הַמְסַפֵּר לַכֹּל עַל־עֹשֶׁר אִיּוֹב:
ב אַתָּה הוּא הַמְמֻנֶּה שִׁבְעַת אַלְפֵי צֹאן לְהַלְבִּישׁ עֲנִיִּים
וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ג אַתָּה הוּא הַמְמֻנֶּה שְׁלֹשֶׁת אַלְפֵי גְמַלִּים לְמַשָּׂא הָרְכוּשׁ לַעֲנִיִּים
וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ד אַתָּה הוּא הַמְמֻנֶּה אֶלֶף פָּרִים לַחֲרִישׁ לַעֲנִיִּים
וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ה אַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיוּ לְךָ מִטּוֹת זָהָב וְאַתָּה יֹשֵׁב בְּתוֹךְ־הָאֵפֶר
וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ו אַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיָה לְךָ כִּסֵּא אַבְנֵי יְקָר וְעַתָּה עַל־דַּרְדַּר תֵּשֵׁב
וְאַיֵּה עַתָּה תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ז מִי כָמוֹךָ בְּתוֹךְ־בָּנֶיךָ כְּעֵץ תַּפּוּחִים נוֹתְנֵי רֵיחַ
וְאַיֵּה עַתָּה תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ח אַתָּה הוּא הַמֵּכִין שִׁשִּׁים שֻׁלְחָנוֹת עֲרוּכִים לַעֲנִיִּים
וְאַיֵּה עַתָּה תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:
ט אַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיוּ לְךָ מַחְתּוֹת רֵיחַ־נִיחוֹחַ בַּקָּהָל וְעַתָּה יַעֲלֶה
בָּאֵשׁ בְּשָׂרֶךָ
וְאַיֵּה עַתָּה תִּפְאֶרֶת כִּסְאֶךָ:

ל ח משפט־מות. — νεκρότητα.

י אַתָּה הוּא אֲשֶׁר הָיוּ לְךָ נֵרוֹת זָהָב עַל־מְנֹרוֹת כֶּסֶף וְעַתָּה תְצַפֶּה
לְאוֹר הַיָּרֵחַ וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֲךָ:
יא אַתָּה הוּא הַצּוֹחֵק לִבְנֵי־עַוְלָה וּלְחַטָּאִים וְעַתָּה הָיִיתָ לִצְחוֹק
וְאַיֵּה אֵפוֹא תִּפְאֶרֶת כִּסְאֲךָ:
יב אַתָּה הוּא אִיּוֹב אֲשֶׁר הָיָה לְךָ כָּבוֹד רָב
וְאַיֵּה עַתָּה תִּפְאֶרֶת כִּסְאֲךָ:
לג וּבְשֵׂאת אֱלִיהוּא אֶת־הַקִּינָה הָיוּ הַמְּלָכִים רֵעָיו עוֹנִים אַחֲרָיו
ב עַד־הֱיוֹת רַעַשׁ גָּדוֹל: וְכַאֲשֶׁר חָדְלוּ הַקֹּלוֹת אָמַר אֲלֵיהֶם אִיּוֹב
הֶחֱשׁוּ וְאַגִּידָה לָכֶם עַל־כִּסְאִי וְעַל־הַכָּבוֹד וְעַל־הַתִּפְאֶרֶת אֲשֶׁר לוֹ
ג בְּתוֹךְ־קְדוֹשִׁים: כִּסְאִי בָּעוֹלָם הָעֶלְיוֹן וּכְבוֹדוֹ וְתִפְאַרְתּוֹ לִימִין הָאָב:
ד הָעוֹלָם כָּלִיל יַחֲלֹף וּכְבוֹדוֹ אָבֹד יֹאבֵד וְכָל־בָּאָיו יָסוּפוּ עִמּוֹ
ה בְּמַהְפֵּכָה: וְכִסְאִי נָכוֹן יִהְיֶה בְּאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ וּכְבוֹדוֹ בָּעוֹלָם הַנֶּצַח:
ו–ז הַנְּהָרוֹת יִיבְשׁוּ וַהֲמוֹן גַּלֵּיהֶם יֵרֵד לְמַעֲמַקֵּי תְהוֹם: וְנַהֲרוֹת אַרְצִי אֲשֶׁר
ח בָּהּ כִּסְאִי לֹא יִיבְשׁוּ וְלֹא יֵעָלְמוּ כִּי אִם־לָנֶצַח יִהְיוּ: גַּם־הַמְּלָכִים
הָאֵלֶּה יַחֲלְפוּ וְהַשָּׂרִים יַעֲבֹרוּ וּכְבוֹדָם וּגְאוֹנָם יִהְיוּ כִּדְמוּת מַרְאָה:
ט וּמַלְכוּתִי לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים וּכְבוֹדָהּ וְתִפְאַרְתָּהּ בְּמִרְכֶּבֶת הָאָב מִשְׁכָּנָם:
לד וּכְדַבְּרִי אֲלֵיהֶם אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְמַעַן יֶחֱשׁוּ חָרָה אַף אֱלִיפַז
ב וַיֹּאמֶר אֶל־יֶתֶר רֵעָיו: מַה־נּוֹעִיל כִּי נֶשֶׁב־פֹּה אֲנַחְנוּ וַאֲנָשֵׁינוּ לְנַחֲמוֹ
ג–ד וְהִנֵּה הוּא בָּז לָנוּ: הָבָה נָשׁוּבָה אֶל־אַרְצוֹתֵינוּ: הוּא יוֹשֵׁב כּוֹאֵב
בְּתוֹךְ־תּוֹלָעִים וְרֵיחַ רָע וּבְכָל־זֹאת יִתְגָּאֶה עָלֵינוּ [בְּאָמְרוֹ] מַלְכִיּוֹת
ה תַּחֲלֹפְנָה הֵן וּמִשְׁטָרָן וּמַלְכוּתֵנוּ אוֹמֵר הוּא לְעוֹלָם תַּעֲמוֹד: וַיָּקָם
אֱלִיפַז וְהוּא נִסְעָר מְאֹד וַיִּפֶן מֵהֶם בְּיָגוֹן רַב וַיֹּאמַר הִנְנִי הוֹלֵךְ הֵן
אֲנַחְנוּ בָּאנוּ לְנַחֲמוֹ וְהוּא בָּז לָנוּ לְעֵינֵי אֲנָשֵׁינוּ:
לה אָז תְּקָפוֹ בִּלְדַד וַיֹּאמַר לֹא כֵן יְדַבְּרוּ אֶל־אִישׁ־מַכְאֹבוֹת אֲשֶׁר
ב גַּם־נְגָעִים רַבִּים לוֹ: הִנֵּה אֲנַחְנוּ הַבְּרִיאִים כָּלִיל לֹא־יָכֹלְנוּ לָגֶשֶׁת
ג אֵלָיו מִפְּנֵי הָרֵיחַ הָרָע כִּי אִם בְּרֹב בְּשָׂמִים נוֹתְנֵי רֵיחַ: אַתָּה אֱלִיפַז
ד שָׁכַחְתָּ כָלָה מָה־הָיָה לְךָ בִּהְיוֹתְךָ חוֹלֶה שְׁנֵי יָמִים: וְעַתָּה נַאֲרִיךְ־נָא
נַפְשֵׁנוּ לְמַעַן נֵדַע מַה־לּוֹ אוּלַי זָכַר אֶת־אָשְׁרוֹ לְפָנִים וַיֵּצֵא מִדַּעְתּוֹ:
ה מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יֹאבַד לִבּוֹ וְלֹא יֵלֵךְ שׁוֹלָל בִּהְיוֹת נְגָעִים כָּאֵלֶּה
ו עָלָיו: וְעַתָּה הַנִּיחָה־לִּי וְאֶגַּשׁ אֵלָיו וְאֵדַע מָה־הָיָה לוֹ:

לג ג ליּמין האב. השוה תהל׳ ק״י א׳ נאם ה׳ לאדני שב לימיני, בן־סירא ל״ג א׳ וד׳.—

לו וַיָּקָם בִּלְדַּד וַיִּגַּשׁ אֵלַי וַיֹּאמֶר הַאַתָּה אִיּוֹב וְאֹמַר כִּדְבָרֶךָ:
ב–ג וַיֹּאמֶר הָעֹמֵד לִבְּךָ בְּקִרְבְּךָ: וַאֲנִי אָמַרְתִּי אָמְנָם בְּדִבְרֵי הָאָרֶץ לֹא־
עֹמֵד לִבִּי כִּי גַם־לָאָרֶץ גַּם־לְיוֹשְׁבֶיהָ אֵין מַעֲמָד אַף בְּדִבְרֵי שָׁמַיִם
ד לִבִּי עוֹמֵד כִּי בַשָּׁמַיִם אֵין חֲלִיפוֹת: וַיַּעַן בִּלְדַּד וַיֹּאמֶר יָדַעְנוּ כִּי אֵין
הָאָרֶץ עוֹמֶדֶת כִּי תִשְׁתַּנֶּה לְפִי הַזְּמָן פַּעַם תּוֹבָא בְמִשְׁפָּט פַּעַם תִּשְׁקֹט
ה–ו וְיֵשׁ אֲשֶׁר תִּהְיֶה מִלְחָמָה: וְעַל הַשָּׁמַיִם שָׁמַעְנוּ כִּי נָכוֹן מַעֲמָדָם: אַךְ
ז אִם בֶּאֱמֶת בָּאתָ בְסוֹדָם הָבָה אֶשְׁאָלְךָ דָּבָר: וְאִם תְּשִׁיבֵנִי עַל־רִאשׁוֹן
בְּהַשְׂכֵּל אֶשְׁאָלְךָ שֵׁנִית וְכִי תְשִׁיבֵנִי נְכוֹנָה וְיָדַעְנוּ כִּי לִבְּךָ לֹא עֲזָבְךָ:
לז וַיּוֹסֶף דַּבֵּר אֵלַי וַיֹּאמַר לְמִי תִקְוָה: וַאֲנִי אָמַרְתִּי לֵאלֹהִים
ב ג חַיִּים: וַיֹּאמֶר עוֹד מִי לָקַח אֶת רְכוּשְׁךָ אוֹ הֵבִיא עָלֶיךָ אֶת־הַנְּגָעִים
ד–ה הָאֵלֶּה: וַאֲנִי אָמַרְתִּי אֱלֹהִים: וַיּוֹסֶף עוֹד וַיֹּאמֶר אֵלַי הֵן לֵאלֹהִים
תִּקְוָה וְאֵיךְ תֹּאמַר לֹא בְצֶדֶק הֵבִיא עָלֶיךָ אֶת־הַנְּגָעִים הָאֵלֶּה אוֹ לָקַח
ו–ז מִמְּךָ אֶת־רְכוּשְׁךָ: אִם־נָתַן וְלָקַח טוֹב הָיָה לְבִלְתִּי תֵת לְךָ מְאוּמָה: הֵן
ח לְעוֹלָם לֹא יְנַבֵּל מֶלֶךְ אִישׁ־צְבָאוֹ אֲשֶׁר הָיָה נוֹשֵׂא כֵלָיו בֶּאֱמוּנָה: וּמִי
ט יַחְקֹר עֹמֶק [מַחְשְׁבוֹת] יְיָ וְחָכְמָתוֹ וּמִי יָעֹז לִגֹּל עַל־יְיָ עָוֶל: הֲשִׁיבֵנִי
י אִיּוֹב עַל־אֵלֶּה: וְעוֹד אֹמַר לְךָ אִם־לִבְּךָ נָכוֹן עִמְּךָ הַגִּידָה אִם־בִּינָה
לָךְ מַדּוּעַ נִרְאֶה אֶת־הַשֶּׁמֶשׁ יוֹצֵא בְמִזְרָח וּבָא בְמַעֲרָב וְכִי נָקוּם בַּבֹּקֶר
יא וּמְצָאנֻהוּ עוֹלֶה בְּמִזְרָח: הֲבִינֵנִי אֶת־אֵלֶּה אִם־עוֹבֵד אֱלֹהִים אָתָּה:
לח וַאֲנִי הֲשִׁיבוֹתִיו עַל־אֵלֶּה: אָמְנָם יֶשׁ־בִּי בִינָה וְלִבִּי עִמִּי: וּמַדּוּעַ
ב–ג ד לֹא אֲמַלֵּל גְּדֻלּוֹת יְיָ הַאֶחֱטָא בִשְׂפָתַי לַאדֹנָי חָלִילָה לֹא תִהְיֶה: מִי
אֲנַחְנוּ כִּי־נַרְבֶּה לַעֲסֹק בְּדִבְרֵי שָׁמַיִם וַאֲנַחְנוּ בָשָׂר וְחֶלְקֵנוּ עָפָר וָאֵפֶר:
ה–ו וּלְבַעֲבוּר תֵּדְעוּ כִּי לִבִּי עִמִּי שִׁמְעוּ־נָא אֶת־אֲשֶׁר אֶשְׁאָלְכֶם: הֵן הָאֹכֶל
בָּא דֶרֶךְ הַפֶּה וְגַם הַמַּיִם דֶּרֶךְ הַפֶּה יִשְׁתּוּ וּבֶלַע אֶחָד יַעֲבֹרוּ וְכִי יֵרְדוּ
ז שְׁנֵיהֶם יִפָּרְדוּ זֶה מִזֶּה וּמִי הוּא הַמַּפְרִיד אֶת־אֵלֶּה: וַיֹּאמֶר בִּלְדַּד לֹא
ח יָדָעְתִּי: וָאַעַן עוֹד וָאֹמַר אֵלָיו הֵן אֶת־הַפְרָדַת הַבָּשָׂר לֹא תָבִין וְאֵיךְ
ט תַּשִּׂיג אֶת־דִּבְרֵי הַשָּׁמָיִם: וַיַּעַן צוֹפַר וַיֹּאמַר לֹא דְבָרִים אֲשֶׁר מִמַּעַל לָנוּ
נַחְקֹר כִּי אִם־חָפַצְנוּ לָדַעַת אִם־בִּינָתְךָ אִתָּךְ וְהִנֵּה בֶּאֱמֶת יָדַעְנוּ כִּי
י לִבְּךָ לֹא הָלַךְ מֵאִתָּךְ: וְעַתָּה מַה־תֹּאמַר נַפְשְׁךָ וְנַעֲשֶׂה־לָּךְ הִנֵּה אִתָּנוּ
רוֹפְאֵי שָׁלֹשׁ מַלְכֻיּוֹתֵינוּ הִתְחַפֵּשׂ לְהֵרָפֵא בְיָדָם אוּלַי תַּעֲלֶה אֲרוּכָה לָךְ:
יא וָאַעַן וָאֹמַר רְפוּאָתִי וַאֲרוּכָתִי מֵאֵת יְיָ אֲשֶׁר בָּרָא גַם־אֶת־הָרוֹפְאִים:

לח יא אשר ברא גם־את־הרופאים. השוה בן סירא ל״ח א׳ כבד את־הרופא גם אותו ברא ה׳. —

לט עוֹדֶנִּי מְדַבֵּר עִמָּם וְעוֹצִית אִשְׁתִּי בָּאָה קְרוּעַת בְּגָדִים: הִיא
ב בָּרְחָה מֵעֲבוֹדַת בְּעָלֶיהָ אַחֲרֵי אֲשֶׁר בִּקְשׁוּ לְעָצְרָהּ מִלֶּכֶת כָּל־
ג יְרָאוּהָ הַמְּלָכִים חֲבֵרַי וַיִּקָּחוּהָ: וַתָּבֹא וַתִּפֹּל לְרַגְלֵיהֶם וַתֵּבְךְּ וַתֹּאמַר:
ד זָכְרֵנִי אֱלִיפַז וּשְׁנֵי אוֹהֲבֶיךָ כַּאֲשֶׁר הָיִיתִי לְפָנִים אֶצְלְכֶם וְאֵיךְ הָיִיתִי
ה-ו לְבוּשָׁה: וְעַתָּה רְאוּ אֶת־מַלְבּוּשַׁי בָּהֶם בָּאתִי: וַיִּבְכּוּ בְּכִי גָּדוֹל
ז וּכְתֹנֶת־מִשְׁנֶה נֶאֱלָמוּ: וֶאֱלִיפַז לָקַח אֶת־בֶּגֶד הָאַרְגָּמָן אֲשֶׁר עָלָיו
ח וַיִּקְרָעֵהוּ וַיַּשְׁלִיכֵהוּ עַל־אִשְׁתִּי: וְהִיא בִקְשָׁה מֵהֶם לֵאמֹר אֲחַלֶּה
פְּנֵיכֶם וְאִמְרוּ לְאַנְשֵׁיכֶם כִּי־יַחְפְּרוּ אֶת־מַפֹּלֶת הַבַּיִת אֲשֶׁר נָפַל עַל־
ט בָּנַי לְמַעַן תָּבֹאנָה עַצְמוֹתֵיהֶם אֶל־קָבֶר: כִּי אֵין יָדֵנוּ מַשֶּׂגֶת לְהוֹצִיא
י כֶּסֶף עַל־זֹאת וּבְכֵן נִרְאֶה אַף אֶת־עַצְמוֹתֵיהֶם: הַחַיָּה אָנִי אִם בֶּטֶן
יא בְּהֵמָה לִי כִּי מֵתוּ עֲשֶׂרֶת בָּנַי וְאַף אֶחָד מֵהֶם לֹא קָבַרְתִּי: וַיֵּלְכוּ
יב לַחְפֹּר אַךְ אֲנִי עָצַרְתִּי בַּעֲדָם וָאֹמַר: אַל־תִּיגְעוּ לָרִיק כִּי לֹא תִמְצְאוּ
יג אֶת־בָּנַי אַחֲרֵי אֲשֶׁר הֹעֲלוּ הַשָּׁמַיִם בְּיַד הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר בְּרָאָם: וְהֵם
עָנוּ לִי וְאָמְרוּ מִי לֹא יֹאמַר גַּם־הַפַּעַם כִּי־הֻכֵּיתָ בְּתִמָּהוֹן וּבְשִׁגָּעוֹן
כִּי תֹאמַר הֹעֲלוּ בָנַי הַשָּׁמַיְמָה וְעַתָּה הוֹרֵנוּ אֶת־הָאֱמֶת:
מ וָאַעַן וָאֹמַר אֲלֵיהֶם הֲקִימוּנִי־נָא וְאֶעֱמֹד וַיְקִימוּנִי וַיִּתְמְכוּנִי
ב—ג בִזְרוֹעוֹתַי מִזֶּה וּמִזֶּה: וַאֲנִי עָמַדְתִּי וָאֲהַלֵּל אֶת־הָאָב: וְאַחַר הַתְּפִלָּה
אָמַרְתִּי אֲלֵיהֶם שְׂאוּ עֵינֵיכֶם מִזְרָחָה וּרְאוּ אֶת־בָּנַי מְעֻטָּרִים כְּבוֹד־
ד מָרוֹם: וַתַּבֵּט גַּם־עוֹצִית אִשְׁתִּי וַתִּפֹּל וַתִּתְפַּלֵּל וַתֹּאמַר הִנֵּה־נָא יָדַעְתִּי כִּי
יַעֲלֶה זִכְרוֹנִי לִפְנֵי יְיָ וְעַתָּה אָקוּמָה וְאֵלְכָה הָעִירָה וְאָנוּחַ מְעַט וַאֲקַבֵּל
ה שְׂכַר עֲבוֹדָתִי: וַתָּשָׁב הָעִירָה וַתָּבֹא אֶל־רֶפֶת הַבָּקָר הוּא הַבָּקָר אֲשֶׁר
ו לָקַח מִמֶּנָּה לְפָנִים בְּיַד אֲדוֹנֶיהָ הַיּוֹם: וַתִּשְׁכַּב בְּאַחַד הָאֲבוּסִים וַתָּמָת
ז ח בְּרוּחַ טוֹבָה: וּבְעָלֶיהָ מַעֲבִידָהּ הָלַךְ לְבַקְשָׁהּ וְלֹא מְצָאָהּ: וַיָּבֹא לְעֶת־
ט עֶרֶב אֶל־רֶפֶת הַבָּקָר וַיִּמְצָאֶהָ מֵתָה: וְכָל־רוֹאֶיהָ צָעֲקוּ צְעָקָה גְדוֹלָה
וַיְקוֹנְנוּ עָלֶיהָ וְהַקּוֹל נִשְׁמַע בְּכָל־הָעִיר: וַיָּרוּצוּ שָׁמָּה לָדַעַת מַה־נִּהְיְתָה:
י—יא וַיִּמְצָאוּהָ מֵתָה וּמִסָּבִיב לָהּ הַבְּהֵמוֹת בּוֹכוֹת עָלֶיהָ: וַיִּשָּׂאוּהָ מִשָּׁם וַיִּקְבְּרוּהָ
יב עַל־יַד־הַבַּיִת אֲשֶׁר נָפַל עַל־בָּנֶיהָ: וְאֵבֶל גָּדוֹל עָשׂוּ לָהּ עֲנִיֵּי הָעִיר
וַיֹּאמְרוּ רְאוּ הִנֵּה זֹאת עוֹצִית אֵשֶׁת הַשֵּׁם וְהַכָּבוֹד וְלֹא זָכְתָה לִקְבוּרָה
יג כַּאֲשֶׁר לָהּ נָאֲתָה: וְהַקִּינָה אֲשֶׁר קוֹנְנוּ עָלֶיהָ תִּמְצְאוּ בְּדִבְרֵי הַיָּמִים:

מ ג מעטרים כבוד־מרום. השוה ברכות י״ז א׳ צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשם ונהנים מזיו השכינה. —

מא וֶאֱלִיפַז וְהָאֲחֵרִים יָשְׁבוּ עַל־יָדִי וַיִּתְוַכְּחוּ וַיְדַבְּרוּ גְּדוֹלוֹת:
ב–ג וּמִקֵּץ שִׁבְעָה וְעֶשְׂרִים יוֹם קָמוּ וַיְבַקְשׁוּ לָלֶכֶת אֶל־אַרְצָם: וַיַּשְׁבִּיעֵם
ד אֱלִיהוּא לֵאמֹר כַּתְּרוּ לִי זְעֵיר וַאֲחַוֶּה לוֹ דֵעִי אַף אָנִי: זֶה כַּמָּה
ה יָמִים נְשָׂאתֶם פָּנִים לְאִיּוֹב כִּי אָמַר צָדַקְתִּי: וַאֲנִי לֹא אֶשָּׂא פָנָיו הֵן
בָּרִאשׁוֹנָה קוֹנַנְתִּי עָלָיו כִּי זָכַרְתִּי אָשְׁרוֹ מִקֶּדֶם וְהוּא עַתָּה בְּרֹחַב
נַפְשׁוֹ וּבְגַאֲוָתוֹ וּבְגֹדֶל לְבָבוֹ דִּבֶּר וַיֹּאמֶר כִּי כִסֵּא לוֹ בַשָּׁמָיִם:
ו–ז וְעַתָּה שְׁמָעוּנִי וַאֲגִידָה לָכֶם כִּי חָלְקוֹ לֹא־הוּא: אַחֲרֵי־כֵן הִבִּיעַ
אֱלִיהוּא רוּחוֹ בְּרוּחַ הַשָּׂטָן וַיְדַבֵּר אֵלַי עַזּוֹת הֲלֹא הֵם כְּתוּבִים
בְּדִבְרֵי הַיָּמִים לֶאֱלִיהוּא:
מב וְכַאֲשֶׁר כִּלָּה לְדַבֵּר גְּדוֹלוֹת נִרְאָה אֵלַי יְיָ מִן־הַסְּעָרָה וְהָעֲנָנִים
ב וַיְדַבֵּר: וַיּוֹכַח אֶת־אֱלִיהוּא וַיַּרְאֵנִי כִּי לֹא אָדָם כִּי אִם־חַיָּה דִּבְּרָה
ג מִתּוֹכוֹ: וּבְדַבֵּר יְיָ אֵלַי בְּעַד עֲרָפֶל שָׁמַעְתִּי אֲנִי וְאַרְבַּעַת הַמְּלָכִים
ד אֶת־קוֹלוֹ בְּדַבְּרוֹ: וְאַחֲרֵי אֲשֶׁר כִּלָּה יְיָ לְדַבֵּר אֵלַי אָמַר אֶל־אֱלִיפָז:
ה אַתָּה אֱלִיפַז חָטָאתָ וּשְׁנֵי רֵעֶיךָ עִמָּךְ כִּי לֹא דִבַּרְתֶּם נְכוֹנָה אֶל־
ו עַבְדִּי אִיּוֹב: לָכֵן קוּמוּ וּבַקְּשׁוּ מִמֶּנּוּ לְהָבִיא עוֹלָה בַּעַדְכֶם וּלְכַפֵּר
ז עֲוֹנְכֶם כִּי אֶת־פָּנָיו אֶשָּׂא לְבִלְתִּי הֲמִיתְכֶם: וַיָּבִיאוּ אֵלַי אֶת־הַזְּבָחִים
וַאֲנִי לָקַחְתִּי וְהֶעֱלֵיתִי בַּעֲדָם וַיְיָ רָצָה וַיִּסְלַח לַעֲוֹנָם:
מג וַיֵּדַע אֱלִיפַז וּבִלְדַּד וְצוֹפַר כִּי יְיָ נָשָׂא עֲוֹנָם וַעֲוֹן אֱלִיהוּא לֹא
ב–ג נָשָׂא: וַתִּצְלַח הָרוּחַ עַל־אֱלִיפַז וַיְדַבֵּר שִׁיר: וּשְׁאָר הָרֵעִים עָנוּ
ד אַחֲרָיו הֵם וְאַנְשֵׁיהֶם עַל־יַד־הַמִּזְבֵּחַ: וַיֹּאמֶר אֱלִיפַז
ה נִסְלְחוּ לָנוּ חַטָּאֵינוּ נִצְפַּן עֲוֹנֵנוּ:
ו אֱלִיהוּא אֱלִיהוּא הוּא הַחוֹטֵא לְבַדּוֹ   לֹא יְהִי־לוֹ זֵכֶר בֵּין הַחַיִּים:
ז כָּבָה אוֹרוֹ נֶעְלַם זָהֳרוֹ   אוֹר נֵרוֹ נֶהְפַּךְ לוֹ לְאָשָׁם:
ח כִּי בֶן־הַחֹשֶׁךְ הוּא וְלֹא בֶן־הָאוֹר   שׁוֹעֲרֵי הַחֹשֶׁךְ יִנְחֲלוּ כְבוֹדוֹ וְתִפְאַרְתּוֹ:
ט מַלְכוּתוֹ חָלְפָה כִּסְאוֹ הָיָה לְרָקָב   וּכְבוֹד אָהֳלוֹ יִמְצָאֵהוּ בִשְׁאוֹל:
י יָפִי הַנָּחָשׁ אָהֵב וְקַשְׂקַשֵּׂי פָתֶן   וּמְרֵרָתוֹ וַחֲמָתוֹ הָיוּ לוֹ לְמַאֲכָל:
יא לֹא בָחַר בִּיְיָ וְלֹא יָרֵא אוֹתוֹ   וְגַם־אֶת־בְּחִירָיו הִכְעִיס:
יב וַיִּשְׁכָּחֵהוּ יְיָ וְהַקְּדוֹשִׁים עֲזָבֻהוּ   וְאַף וָקֶצֶף יִהְיוּ מְעוֹן לוֹ:
יג אֵין רַחֲמִים בְּלִבּוֹ וְאֵין שָׁלוֹם בְּפִיו   חֲמַת צִפְעוֹנִים בִּלְשׁוֹנוֹ:

מא ב שבעה ועשרים יום. אולי מנין זה הוא לפי מנין הנאומים שבס׳ איוב ג׳ – מ״ב.
ז אבל כאן (ע׳ בפסוק ג׳) אנו עומדים עדיין לפני נאומיו של אליהוא. – ברוח השטן. בקרת
שלימה יש כאן על נאומיו של אליהוא שבס׳ איוב. –

יד צַדִּיק הוּא יְיָ אֱמֶת מִשְׁפָּטָיו   אֵין לְפָנָיו מַשֹּׂא פָנִים הוּא שׁוֹפֵט כֻּלָּנוּ:
טו הִנֵּה יְיָ יוֹפִיעַ הִנֵּה הַקְּדוֹשִׁים יִכּוֹנוּ   תּוּבֶאנָה עֲטָרוֹת לְקוֹל הַלֵּל:
טז יַעַלְזוּ קְדוֹשִׁים יָגִילוּ בְלִבָּם   כִּי הִשִּׂיגוּ הַכָּבוֹד אֲשֶׁר קִוּוּ:
יז נִמְחוּ חַטָּאֵינוּ נִקִּינוּ מֵעֲוֹנֵינוּ   וֶאֱלִיהוּא הָרָע לֹא זֵכֶר לוֹ בַּחַיִּים:

מד וְאַחֲרֵי כַּלּוֹת אֱלִיפַז אֶת־הַשִּׁיר אֲשֶׁר עָנוּ אַחֲרָיו כֻּלָּם וְהֵמָּה
סוֹבְבִים אֶת־הַמִּזְבֵּחַ קַמְנוּ וַנֵּלֵךְ הָעִירָה אֶל־הַבַּיִת אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ
ב–ג יוֹשְׁבִים בּוֹ הַיּוֹם: וַנַּעַשׂ מִשְׁתֶּה גָדוֹל וְשִׂמְחַת יְיָ עָלֵינוּ: וְאַחֲרֵי־כֵן
שַׁבְתִּי וּבִקַּשְׁתִּי לַעֲשׂוֹת טוֹב לַעֲנִיִּים וַיָּשׁוּבוּ אֵלַי אֹהֲבַי וַאֲשֶׁר יָדְעוּ
ד–ה לַעֲשׂוֹת טוֹב: וַיִּשְׁאָלוּנִי לֵאמֹר מַה־תְּבַקֵּשׁ עַתָּה מִיָּדֵנוּ: וַאֲנִי זָכַרְתִּי
אֶת־הָעֲנִיִּים וָאֲבַקְשָׁה גַּם־הַפַּעַם לַעֲשׂוֹת טוֹב וָאֹמַר תְּנוּ לִי אִישׁ
ו קְשִׂיטָה אַחַת לְכַסּוֹת מַעֲרֻמֵּי הָעֲנִיִּים: וַיָּבִיאוּ לִי אִישׁ קְשִׂיטָה אַחַת
וְאַרְבָּעָה דַרְכְּמוֹנִים זָהָב: וַיְיָ בֵּרַךְ אֶת כָּל־אֲשֶׁר הָיָה לִי וַיּוֹסֶף
אֶת־כָּל־אֲשֶׁר לִי לְמִשְׁנֶה:

מה וְעַתָּה בָנַי הִנֵּה אָנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוּת רַק אַל־תִּשְׁכְּחוּ אֶת־יְיָ:
ב–ג עֲשׂוּ טוֹב לַעֲנִיִּים וְאַל־תִּתְעַלְּמוּ מִן־הַחַלָּשִׁים: אַל־תִּקְחוּ לָכֶם נָשִׁים
ד מִן־הַנָּכְרִים: וּרְאוּ בָנַי הִנְנִי מְחַלֵּק לָכֶם כָּל־אֲשֶׁר־לִי לְמַעַן יִהְיֶה
אִישׁ אִישׁ מִכֶּם אָדוֹן לְחֶלְקוֹ:

מו וְכָכָה קִבְּלוּ שִׁבְעַת הַבָּנִים אִישׁ חֶלְקוֹ: אַךְ לַבָּנוֹת לֹא נָתַן
ב מֵהוֹנוֹ וַתִּתְעַצֵּבְנָה וַתֹּאמַרְנָה לַאֲבִיהֶן אֲדוֹנֵינוּ אָבִינוּ הֲלֹא גַם־אֲנַחְנוּ
ג יְלָדֶיךָ וּמַדּוּעַ לֹא נָתַתָּ לָנוּ מֵאֲשֶׁר לָךְ: וַיֹּאמֶר אִיּוֹב אֶל־בְּנוֹתָיו
ד אַל־תִּרְגַּזְנָה בְּנוֹתַי כִּי לֹא שְׁכַחְתִּיכֶן: הִנְנִי נוֹתֵן לָכֶן נַחֲלָה טוֹבָה
ה מֵאֲשֶׁר לְשִׁבְעַת אֲחֵיכֶן: וַיִּקְרָא לְבִתּוֹ אֲשֶׁר שְׁמָהּ יְמִימָה וַיֹּאמֶר
אֵלֶיהָ קְחִי אֶת־הַטַּבַּעַת הַזֹּאת וְהָלַכְתְּ אֶל־הַמִּסְתּוֹר וְהֵבֵאת אֶת־
ו–ז שָׁלֹשׁ תֵּבוֹת הַזָּהָב וְנָתַתִּי לָכֶן אֶת־נַחֲלַתְכֶן: וַתֵּלֶךְ וַתְּבִיאֶן: וַיִּפְתַּח
וַיּוֹצֵא אֶת־שְׁלֹשֶׁת אֲזוֹרֵי הָרִקְמָה אֲשֶׁר לֹא יוּכַל אִישׁ לְהַגִּיד אֶת־
מַרְאֵיהֶם יַעַן אֲשֶׁר לֹא מִן־הָאָרֶץ הֵם כִּי אִם מִן־הַשָּׁמַיִם וְהֵם מְפִיצִים
ח נִיצוֹצוֹת־אֵשׁ כְּקַרְנֵי הַשָּׁמֶשׁ: וַיִּתֵּן אֵזוֹר לְאִשָּׁה וַיֹּאמֶר שִׂמְנָה אוֹתָן
עַל־חֲזוֹתֵיכֶן לְמַעַן יִיטַב לָכֶן כָּל־יְמֵי חַיֵּיכֶן:

מז וַתֹּאמֶר אֵלָיו הַבַּת הָאַחֶרֶת הַנִּקְרֵאת קְצִיעָה אָבִי הֲזֹאת הַנַּחֲלָה

מה ג האיסור לנשואי נשים נכריות עובר מעזרא ואילך ובכל הספרות החיצונית.—
מו ז אזורי הרקמה. τὰς... χορδὰς τὰς ποικίλας.—

ב אֲשֶׁר אָמַרְתְּ כִּי טוֹבָה הִיא מִנַּחֲלַת אַחֵינוּ: מַה־חֵפֶץ בָּאֲזוֹרִים
ג הָעוֹדְפִים הָאֵלֶּה הֵן לֹא אֵלֶּה יִהְיוּ לָנוּ לְמִחְיָה: וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶן אֲבִיהֶן:
ד הַמְעַט כִּי הָיָה יִהְיוּ הָאֲזוֹרִים הָאֵלֶּה לָכֶן לְמִחְיָה כִּי גַם־יָבִיאוּ אֶתְכֶן
ה לְחַיִּים טוֹבִים יוֹתֵר לְחַיִּים בַּשָּׁמַיִם: הֲלֹא תֵדְעוּ אַתֶּם הַיְלָדִים אֶת־
ו עֵרֶךְ הָאֲזוֹרִים הָאֵלֶּה: וַאֲנִי יָקַרְתִּי בְּעֵינֵי יְיָ לְתִתָּם לִי בְּיוֹם אֲשֶׁר
הוֹאִיל לְרַחֲמֵנִי וּלְהָסִיר מֵעַל בְּשָׂרִי אֶת־הַנְּגָעִים וְאֶת הַתּוֹלָעִים:
ז וַיִּקְרָאֵנִי וַיִּתֶּן־לִי אֶת־שְׁלֹשֶׁת הָאֲזוֹרִים וַיֹּאמֶר אֵלַי אֱזָר־נָא כְגֶבֶר
ח חֲלָצֶיךָ אֶשְׁאָלְךָ וְהוֹדִיעֵנִי: וַאֲנִי לָקַחְתִּי וָאֶאֱזֹר וּמְהֵרָה נֶעֶלְמוּ
ט הַתּוֹלָעִים מִבְּשָׂרִי וְאַף־גַּם־הַנְּגָעִים: וְאָז חָזַק בְּשָׂרִי בִּדְבַר יְיָ כְּמוֹ
י לֹא חָלָה מֵעוֹלָם כָּל־חֹלִי וְגַם הַמַּכְאוֹבִים אֲשֶׁר בַּלֵּב נִשְׁכָּחוּ: וַיְיָ
יא דִּבֶּר אֵלַי מִתּוֹךְ הַסְּעָרָה וַיַּרְאֵנִי אֶת־אֲשֶׁר הָיָה וַאֲשֶׁר לִהְיוֹת: וְעַתָּה
יְלָדַי בִּהְיוֹת אֵלֶּה לָכֶן לֹא תֵדַעְנָה לְעוֹלָם כָּל־תִּגְרַת אוֹיֵב וְאַף
יב יִרְאָתוֹ לֹא תַעֲלֶה עַל־לְבַבְכֶן: כִּי מִשְׁמֶרֶת הֵם מֵאֲבִיכֶן וְעַתָּה
אֱזֹרְנָה אוֹתָם בְּטֶרֶם אָמוּת לְמַעַן תּוּכַלְנָה לִרְאוֹת אֶת־הַבָּאִים אֶל־
נַפְשִׁי וְהִשְׁתּוֹמַמְתֶּן לִרְאוֹת בְּרִיאוֹת הָאֱלֹהִים:
מח וַתָּקָם הָאַחַת הַנִּקְרֵאת יְמִימָה וַתָּשֶׂם אֶת־הָאֵזוֹר עַל־בְּשָׂרָהּ
ב כַּאֲשֶׁר אָמַר אָבִיהָ: וְהִנֵּה נֶהְפַּךְ לָהּ לֵב אַחֵר אֲשֶׁר לֹא יֶהְגֶּה עוֹד
ג בְּדִבְרֵי הָאָרֶץ: וַתֶּהְגֶּה בִּלְשׁוֹן הַמַּלְאָכִים וַתְּשַׁלַּח שִׁירָה אֶל־אֱלֹהִים
כְּדִבְרֵי שִׁירֵי הַמַּלְאָכִים וְהַשִּׁירִים אֲשֶׁר הִבִּיעָה רָשַׁם הָרוּחַ עַל־
שִׂמְלָתָהּ:
מט אַחֲרֵי־כֵן אָזְרָה קְצִיעָה וַיְהִי לָהּ לֵב אַחֵר אֲשֶׁר לֹא חָשַׁב עוֹד
ב עַל־דִּבְרֵי הָעוֹלָם: וּפִיהָ הִבִּיעַ שִׂיחַ־קְדוּמִים וַתְּהַלֵּל כָּל־מַעֲשֵׂה מָרוֹם:
ג וַאֲשֶׁר יַחְפֹּץ לָדַעַת אֶת־מַעֲשֵׂה הַשָּׁמַיִם יוּכַל לִמְצֹא בְּשִׁירֵי קְצִיעָה:
נ וְאָז אָזְרָה גַּם־הָאַחֶרֶת הַנִּקְרֵאת קֶרֶן הַפּוּךְ וַיָּחֶל פִּיהָ לְדַבֵּר
ב בִּלְשׁוֹן שׁוֹכְנֵי מְרוֹמִים: וְגַם־לִבָּהּ הִשְׁתַּנָּה וַיִּרְחַק מִמַּעֲשֵׂי הָעוֹלָם
וַתְּדַבֵּר בִּלְשׁוֹן הַכְּרוּבִים וַתְּפָאֵר אֶת־אֲדוֹן הַתְּהִלּוֹת וַתֵּרָא אֶת־
ג כְּבוֹדָן: וַאֲשֶׁר יְבַקֵּשׁ לַחְקֹר יֶתֶר דִּבְרֵי כְּבוֹד הָאָב יִמְצָאֵם כְּתוּבִים
בִּתְפִלּוֹת קֶרֶן־הַפּוּךְ:

מז ז **אזר־נא כגבר חלציך.** איוב ל״ח ג׳, מ׳ ז׳. אותה שעה ניתנו לו מן השמים **האזורים**, ואח״כ בא הצווי: אזר־נא. ביווני הוציא את מלת הזירוז באזר־נא בלשון: קום (ἄναστα) אֱזֹר (אלם באיוב שבע׳ לא מסר נא ותרגם ζῶσαι, סתם).—

נ וּבִכְלוֹת שְׁלָשְׁתָּן אֶת־דִּבְרֵי שִׁירֵיהֶן וְשֵׁם הָאָדוֹן וַאֲנִי נֵרִיָּה
ב אֲחִי אִיּוֹב וְגַם־רוּחַ הַקֹּדֶשׁ שָׁם הָיְתָה׃ וַאֲנַחְנוּ יוֹשְׁבִים לְיַד אִיּוֹב
ג עַל־מִטָּתִי וָאֶשְׁמַע אֶת־הַגְּדֻלּוֹת אֲשֶׁר הֵבִינוּ הָאַחַת לְרְעוּתָהּ׃ וָאֶכְתֹּב
אֶת־כָּל־הַסֵּפֶר הַזֶּה מִלְּבַד פָּרָשׁוֹת הַשִּׁירִים לְשָׁלֹשׁ בְּנוֹת אָחִי
[שִׁירֵי־]יְשׁוּעָה הֵם כִּי גְדֻלּוֹת אֱלֹהִים הֵם׃
נא וּמִקֵּץ שְׁלֹשֶׁת יָמִים אֲשֶׁר שָׁכַב אִיּוֹב חוֹלֶה עַל־מִטָּתוֹ בְּלִי עִנּוּי וּבְלִי
כְּאֵב כִּי כָל־עִנּוּי לֹא יָכֹל עוֹד לִנְגֹּעַ בּוֹ מִפְּנֵי אוֹת־הָאֵזוֹר אֲשֶׁר אָזַר׃
ב–ג וּמִקֵּץ שְׁלֹשֶׁת יָמִים רָאָה אֶת־כָּל־הַבָּאִים אֶל־נַפְשׁוֹ׃ וַיָּקָם פִּתְאֹם וַיִּקַּח
ד אֶת־הַכִּנּוֹר וַיִּתְּנֵהוּ אֶל־יְמִימָה בִתּוֹ׃ וְלִקְצִיעָה נָתַן מַחְתַּת קְטֹרֶת
ה–ו וּלְקֶרֶן הַפּוּךְ נָתַן תֹּף׃ לְמַעַן תְּבָרֵכְנָה אֶת־הַבָּאִים אֶל־נַפְשׁוֹ׃ וּבְקַחְתָּן
ז [אֶת־אֵלֶּה] וַתִּרְאֶינָה אֶת מֶרְכֶּבֶת־הָאוֹר הַבָּאָה אֶל־נַפְשׁוֹ׃ וַתְּבָרֵכְנָה
ח וַתְּהַלֵּלְנָה אִשָּׁה אִשָּׁה בַּלָּשׁוֹן הַנִּבְחֶרֶת׃ וְאַחֲרֵי־כֵן יָצָא הַיֹּשֵׁב
ט בַּמֶּרְכָּבָה הַגְּדוֹלָה וַיְבָרֶךְ אֶת־אִיּוֹב׃ וְעֵינֵי שָׁלֹשׁ בְּנוֹתָיו וְעֵינֵי אֲבִיהֶן
י רָאוֹת אַךְ הָאֲחֵרִים לֹא רָאוּ׃ וַיִּקַּח אֶת־נַפְשׁוֹ וַיְחַבְּקֶהָ בִּזְרוֹעוֹתָיו
יא וַיְבִיאֶהָ אֶל־הַמֶּרְכָּבָה וַיִּסַּע קֵדְמָה׃ וּגְוִיָּתוֹ עֻטְּפָה וַתּוּבָא אֶל־קָבֶר׃
יב וְשָׁלֹשׁ בְּנוֹתָיו הֹלְכוֹת בְּרֹאשׁ אֲזוּרוֹת וְאֹמְרוֹת שִׁירָה לָאָב׃
נב וַאֲנִי נֵרִיָּה אָחִיו וְשִׁבְעַת בָּנָיו הַזְּכָרִים וְהָעֲנִיִּים וְהַיְתוֹמִים וְכָל־
ב חַלָּשׁ בָּכִינוּ וְאָמַרְנוּ׃ אוֹי לָנוּ הַיּוֹם מִשְׁנֶה אוֹי כִּי הַיּוֹם לֻקַּח כֹּחַ
ג הַחַלָּשִׁים׃ לֻקַּח אוֹר הָעִוְרִים לֻקַּח אֲבִי הַיְתוֹמִים לֻקַּח מְאַסֵּף
ד הָאוֹרְחִים לֻקַּח לְבוּשׁ הָאַלְמָנוֹת׃ וּמִי הַנִּשְׁאָר אֲשֶׁר לֹא בָכָה אֶל־
ה אִישׁ הָאֱלֹהִים׃ וַיִּשְׂאוּ יַחְדָּו אֶת־הַגְּוִיָּה אֶל־קָבֶר וְכָל־הָאַלְמָנוֹת וְהַיְתוֹמִים
ו עוֹמְדִים מִסָּבִיב וְעוֹצְרִים מֵהוֹרִידוֹ אֶל־הַקָּבֶר׃ וּמִקֵּץ שְׁלֹשֶׁת יָמִים
ז הֱבִיאֻהוּ אֶל־קָבֶר וּשְׁנָתוֹ עָרְבָה לוֹ׃ וּשְׁמוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה לוֹ נִקְרָא
בְּכָל דּוֹר וָדוֹר עַד־עוֹלָם אָמֵן׃

נ א נריה. Νηρεῖος.—

נא ז אשה בלשון הנבחרת, ἑκάστη ἐν τῇ ἐξαιρέτῳ διαλέκτῳ, כלו׳ כל אחת בלשון המיוחדת שלה. ואילו היתה כוונתו לומר שהוציאו דבריהן בלשון הקדש, ודאי היה אומר כלן (ולא: אשה אשה) בלשון הנבחרת.—

תוספות למגלת אסתר

מבוא

א. על טיבן של התוספות למגלת אסתר.

בכל ספרות האגדה אין ספר שהיה מעורר כל־כך את הדמיון לרקום דברי אגדה כמגלת אסתר. הסיפור היפה והמשוכלל לכל פרטיו על הצלת היהודים בימי אחשורוש נתן לכח המדמה והמצייר מקום להתגדר בו. האגדה העממית, וביחוד אותה של ארץ־ישראל, מכילה יסודות שונים הכרוכים בסיפור נס פורים. יש שהיא מתארת בכובד ראש את גודל הצרה שהיהודים היו נתונים בה בימים ההם, ויש שהיא מספרת מתוך בדיחות וקלות דעת על אחשורוש, מלך טפש והפכפך, שהרג את אשתו מפני אוהבו ואוהבו מפני אשתו, וכדומה מן הזרות שבהליכותיו. יצירה אגדית מרכבת ממין זה הן גם שבע התוספות למגלת אסתר שבספרות החיצונית.

תוספות אלו נמצאות בתוך תרגום הע׳. יש להעיר שאף בגופו של התרגום יש יסודות אגדיים שונים המוסיפים על סיפור המקרא. כך, למשל, מכיל ב׳ כ׳ את התוספת שמרדכי צוה לאסתר לירוא את האלהים ולקיים את מצוותיו לאחר שנלקחה לחצר המלך אחשורוש, או ד׳ א׳ מוסיף על הלשון „ויזעק זעקה גדולה ומרה" תוכן הצעקה: „הנה עם חף מפשע הולך ונשמד". בתוספות אלו מובעת שאיפה כפולה: להשלים דברים שונים שהם רק נרמזים במגלת אסתר, ואף להמציא ענינים חדשים לשם הרחבת הסיפור על נס פורים. יצירה אגדית זו חפשית היא ואינה מתחשבת עם המקור העברי, ויש שמכילה אפילו סתירות מפורשות ביחס אל הסיפור שבמקור.

רוח של חסידות עממית מרחפת על התוספות. די להזכיר כי במקור העברי לא נזכר שם שמים אפילו פעם אחת, ואילו בתוספות נמצאים ארבעים ושנים שמות אלהים וכינוייו. התוספות נותנות תיאורים שלמים ומלאים ולא קוים אגדיים בודדים, כמו שנמצא באגדה הארץ־ישראלית. אף לא מדרש פסוקים גרידא, כמו שאפשר לקרוא לרוב במדרשי ארץ־ישראל, אלא הרחבת המקור על ידי המצאות דמיוניות עצמיות בלתי תלויות בפסוקים מהווה את תכנן של התוספות. בכלל מראות התוספות כל הסימנים של היצירה העממית ששימשה אח״כ יסוד ליצירה הדרשנית.

ב. תוכן התוספות.

התוספת הראשונה היא חלום מרדכי שחלם בשנה השניה לממשלת אחשורוש. החלום הוא חזון העתיד. את פתרון החלום נותנת התוספת השביעית שממנה נראה שגם הצרות של ישראל וגם הגאולה בידי אסתר נתגלו למרדכי מראש. יש להוסיף, שבתקופה ההליניסטית היה החלום לסוג ספרותי שבו השתמשו ביחוד המשוררים, מתחלה היוונים, ואחריהם גם הרומים, בתיאורים שונים. מהם עבר הסוג הספרותי הזה גם לתוך הספרות ההליניסטית־יהודית. כך, למשל, אצל המשורר הטראגיקן היהודי יחזקאל בשירת עלילה שלו יציאת מצרים (Ἐξαγωγή) רואה משה מראש את עתידו המזהיר כמנהיג ישראל בחלום חזיון לילה. התוכן של חלום מרדכי דומה גם כן לחלומו של משה. שם עתיד משה לעלות לגדולה ולגאול את עמו מיד פרעה, וכאן צפויה גדולה לאסתר שעתידה היא להציל את ישראל מידי אחשורוש והמן.

אולם חלומו של מרדכי מכיל גם יסודות אפוקליפסיים בתיאור הרעש והמהומה המתחוללים בעולם לרגל הקרב העצום בין שני התנינים (=מרדכי והמן). חוץ מזה, אפשר למצוא בה בתוספת רמזים לספר יואל. נמצא שיסודות שונים, מקראיים, הליניסטיים והמוניים־אפוקליפסיים נתמזגו בחלק זה של התוספת לחטיבה אחת.

כשם שהתוספת הראשונה כרוכה בתוספת השביעית, כך התוספת השניה משולבה בתוספת הששית. תוספת ב׳ היא פקודת שמד שהוציא אחשורוש על היהודים, ותוספת ו׳ היא פקודת חנינה וביטול הפקודה הראשונה. שתי הפקודות הן ריקונסטרוקציה דמיונית של הפקודות הנזכרות במגלת אסתר ג׳ י״ב, ח׳ ט׳ ואילך. על שתי הפקודות טבוע חותם הליניסטי. יתר על כן, בפקודות האמורות אפשר למצוא הד לפולמוס שהיה בתקופה זו בין היהודים ובין צורריהם היוונים. המן היה לפרוטוטיפוס של האנטישמיים העיוניים דוגמת אפיון האנטישמי הידוע מן המחצית הראשונה של המאה הראשונה לסה״נ. ובאמת ראשיתה של האנטישמיות הספרותית והעיונית נעוצה עוד במאה השניה לפני סה״נ. הרי אחשורוש שקולו של המן מדבר מתוך גרונו בפקודת השמד מוכיח את היהודים בשל שנאת הבריות, התבדלות מיתר העמים, נטיה למרדנות ומהפכנות. אלו הן באמת הטענות הידועות מן הספרות האנטישמית ההליניסטית. מצד שני, ההמלצה על היהודים בפקודת החנינה היא בת קולה של הספרות הסניגורית שנכתבה ע״י סופרים יהודים בתקופה ההליניסטית (בעל אגרת אריסטיאס, פילון, יוספוס, ועוד). יוצא מזה, שהפקודות הבדויות של אחשורוש אינן באמת אלא הלבשת שאלות אקטואליות בצורת פקודות עתיקות מן התקופה הפרסית. זאת היא איפוא אקטו־אליזציה של מגלת אסתר בהתאם ליחסי הזמן.

שיא הפסגה של האקטואליזציה הוא מה שבעל התוספות האלה מיחס להמן מוצא מקדוני, כלו׳ יווני. היהודים הם נאמנים למלכות פרס כנתינים טובים, בה בשעה שהמן הבוגד שואף בנכליו להסב את ממשלת הפרסים אל היוונים. הוא מרגיש שהיהודים יתנגדו לתועבותיו, ולכן הוא חותר להעבירם מן העולם. כלום יש אקטואליזציה גדולה מזו? אבל מזה אפשר לראות גם כן שיהודי התפוצה היוונית לא היו מתיחסים בכובד־ראש גמור למגלת אסתר, ולכן לא נמנעו מתת לה ביאורים שהם רחוקים ממנה תכלית ריחוק. ודאי ידעו בעצמם שאין מגלת אסתר הולמת את הפירושים האלה, אבל השתמשו בה לשם מסגרת ספרותית כדי להביע דברים המנסרים בחלל עולמם הם בתנאי מקום וזמן אחרים לגמרי.

גם התוספת השלישית והרביעית משתלבות אחת ברעותה. במגלת אסתר מסופר על אבל היהודים ועל צום מרדכי ואסתר בקשר עם גזירת המן. מובן מעצמו שאין צום בלי תפלה, ולפיכך באו במדרשים תפלות שונות של מרדכי ואסתר. המוטיב הראשי של תפלת מרדכי היא הצטדקותו על שלא השתחוה להמן (אסתר ג׳ ב׳) ובזה עורר כעס המן עליו ועל כל היהודים. בתפלת אסתר בא לידי ביטוי ביחוד הפחד של אסתר שמרדכי צוה עליה לבקש רחמים מאת המלך על ישראל. ומכיון שהכניסה אל המלך בלי נטילת רשות היתה בחזקת סכנה (אסתר ד׳ י״א) היה בתפלה זו מקום לתיאור הקרב הפנימי בנפש אסתר. סכנת מות מצד אחד ואחריות מרובה לגורל ישראל מצד שני. התוספות משמשות בנין אב לכל התפלות האלה של מרדכי ואסתר הנמצאות בצורות שונות במקורות אגדיים מאוחרים.

התוספת החמישית מתארת את הצד החיצוני של הניגוד האמור: אחשורוש הכועס על ההפרה שבנימוסי החצר מצד אסתר ואסתר המסכנת את חייה לטובת עמה. אסתר משתמשת בתחבולות שונות לצודד הפעם את לב המלך, אבל לשוא. התרפסותה והתפנקותה לא עמדו לה בשעה קשה זו, ורק כשהתעלפה – התעלפות אמיתית, ולא מעושה כמו שהיה אפשר לחשוב מראשית התיאור – נכמרו עליה רחמי המלך. התיאור הזה אינו חפשי מרישומים בורלסקיים. סייעתא דשמיא מצד אחד ומחמאות נשים ותחבולותיהן מצד שני הן היסודות שבתוספת זו.

מן האמור למעלה יוצא שאין לתוספות אופי אחדותי. וכך, למשל, אין כל דמיון פנימי בין התפלות ובין הפקודות. גם בבחינת השפה והסגנון אין בין החלקים האלה כל שויון. הפקודות מצטיינות בסגנון אמנותי מלוטש, מבנה משפטים אמנותי. לא כן התפלות המלאות לשונות עבריים במשפטים פשוטים מאד. גם התוספות א׳ וז׳ (חלום מרדכי ופתרונו) קרובות יותר אל התפלות מאשר אל הפקודות, ותוספת ה׳ (ראיון אסתר לפני המלך) תופסת בנידון זה מקום ממוצע.

ג. שפת המקור של התוספות.

בשאלת שפת המקור מחולקות הדעות. יש (Kaulen, Langen, Scholz) חושבים שהתוספות נכתבו כלן עברית במקורן, ויש (Jacob, Jellinek) סוברים להפך, שהשפה היוונית היא השפה המקורית של כל התוספות. כבר נאמר לעיל שאי אפשר למד את כל התוספות בקנה־מדה אחד, שהרי ביחס לפקודות אין כל ספק למי שקורא את המקור היווני בקצת עיון, שבהן השפה היוונית היא שפת המקור. אבל התוספות האחרות קרוב לודאי שהן נכתבו עברית מתחלה, ובפרט התפלות של מרדכי ואסתר. בזה אפשר לבאר גם כן הענין שהפקודות בצורתן לא השפיעו כמעט כלום על הספרות המדרשית בעוד שהתפלות השאירו עקבותיהן בתרגומים ארמיים ובמדרשי ארץ־ישראל.

ד. מחברי התוספות ומקומם וזמנם.

הואיל ובאנו לידי הכרה שהתוספות שונות זו מזו בבחינת השפה המקורית, הרי יוצאת מזה גם המסקנה שנכתבו לא על ידי איש אחד ולא במקום אחד. החלקים היווניים ודאי במצרים ההליניסטית נכתבו, כמו שהראה Jacob, אלא שהוא לא הבחין בין התוספות הבודדות, אע״פ שנימוקיו מתאמתים רק ביחס לחלקים היווניים. על כתיבת חלקים אלו במצרים מראים מונחים רשמיים שונים שהיו שכיחים בשפת הלשכה שבמלכות התלמיים. לא כן החלקים העבריים: הם נכתבו בארץ־ישראל, שהרי אין אנו מכירים אפילו ספר חיצוני עברי אחד שמוצאו מחוץ לארץ־ישראל.

קושי גדול יש בפתרון שאלת הכרונולוגיה. בסוף תרגום הע׳ למגלת אסתר יש רשימה, שה„אגרת" תורגמה בשנה הרביעית למלך תלמי וקליאופטרה. תאריך זה מתאים לשנת 114 לפני סה״נ (ע׳ בפירוש לחתימה שבסוף התוספות), שהרי אז היתה השנה הרביעית לממשלת תלמי השמיני לתירוס (Lathyros) וקליאופטרה אשתו. יש סוברים שתאריך זה מתיחס אל התוספות בלבד, או גם אל התוספות. אבל כיון שראינו שעל כל פנים התוספות של הפקודות נכתבו יוונית במקורן, שוב אי אפשר ליחס את הרשימה לתוספות, שהרי הפקודות שהיו כתובות יוונית מעיקרן לא היה צורך לתרגמן יוונית. חוץ מזה הרי השם „אגרת" האמור כאן מתיחס רק למגלת אסתר עצמה (אסתר ט׳ כ״ט).

כללו של דבר: מצד אחד אין לזלזל בערכה ההיסטורי של רשימה זו כמו שעשו מקצת החוקרים, אבל מצד שני אין ערכה גדול בשביל התוספות. רק דבר אחד יוצא בבירור, והוא שאותן התוספות היווניות ששפת מקורן היתה השפה העברית לא נכתבו קודם שנת 114 לפני סה״נ, שכן תרגום מגלת אסתר גופו לא היה ידוע עדיין בשפה זו. שנת 114 היא איפוא התאריך העליון בשביל הכרונולוגיה של התוספות היווניות. התאריך התחתון הוא שנת 30 לפני סה״נ, שהרי אז, בקירוב, נתבטלה מלכות התלמיים ובפקודות נמצאים רישומים משלטון התלמיים במצרים, כאמור. התוספות היווניות נכתבו איפוא בשנות 30–114 לפני סה״נ.

בנוגע לחלקים העבריים יש לנו רק תחום זמני תחתון, זמנו של יוסיפוס שהשתמש

(קדמ׳ י״א) בחלקים אלה – חוץ מן החלום (תוספת א׳ וז׳) שלא הכירו – בשנת 90 לסה״נ בקירוב. לפני הירונימוס בעל הוולגאטה (בסוף המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית לסה״נ) כבר היו כל שבעת החלקים יחד. המדרשים שמכילים חלקים שונים מן התוספות הם כלם מאוחרים להירונימוס, וממילא אינם באים בחשבון לקביעת הכרונולוגיה.

ה. התוספות למגלת אסתר בספרות העברית.

גם התוספות למגלת אסתר הן כשאר הספרים החיצונים בתרגום יווני – עד כמה שהן בכלל רק מתורגמות – ובשני תרגומים לטיניים, התרגום הלטיני העתיק (Vetus Latina) מן המאה השניה ותרגום הוולגאטה של הירונימוס. הוולגאטה חפשית היא מאד וקרובה יותר למיטאפראסה מאשר לתרגום ממש. לתוך הפשיטא הסורית לא נתקבלה מגלת אסתר כלל בתוך יתר הספרים.

דרך הצנורות האלה השפיעו התוספות על המקורות היהודיים השונים. יוספוס היה הראשון, וכנראה גם היחידי, בין הסופרים היהודים שהשתמשו בתוספות כמו שהן בתרגום הע׳. הוא הכניס מהן קטעים שונים לספר י״א של הקדמוניות, חוץ מחלום מרדכי שבודאי לא היה לפניו. יש ששינה יוספוס ממה שמצא בתוכפות. כך, למשל, המן אינו מקדוני אלא עמלקי ושנאתו ליהודים באה לו בירושה מדור דור. כך מבוארת משטמת המן ליהודים גם במדרש אסתר רבה. אבל בדרך כלל מוסר יוספוס הכל כמו שמצא בתוספות.

החלקים העבריים נמצאים במדרש אסתר רבה, ביוספוס ותפלת אסתר גם במדרש לקח טוב. חוץ מזה יש שרידי חלקים שונים בתרגום ראשון ובתרגום שני למגלת אסתר. כדאי להעיר שלפקודה השניה של אחשורוש כמו שהיא בתוספות אין זכר במדרשים, והפקודה הראשונה מנוסחה באופן אחר וברוח אחרת לגמרי מפקודת השמד שבתוספת ב׳. חוץ מזה יש תרגום ארמי של חלום מרדכי ותפלת מרדכי ואסתר מתקופת הגאונים, שהוציא ילינק בבית המדרש שלו (חדר ה׳) עם תרגום עברי לתרגום הארמי.

התרגום העברי הראשון של כל התוספות הוא של ר׳ יעקב בן מכיר (בן דורו של הרמב״ן). תרגום זה נמצא גם כן בבית המדרש של ילינק (חדר ה׳) ובראשו כתוב: „חלום מרדכי והוספות למגילת אסתר נעתק מלשון לאטיני אל לה״ק מאת ר׳ יעקב בן מכיר״. ומוטעם שהתרגום נעשה לפי הירונימוס, כלו׳ על פי הוולגאטה. התרגום הוא מדויק ומצטיין בצחות הלשון. אבל מכיוון שהוולגאטה גופה חפשית מאד, כאמור, אין ממילא לקוות שהתרגום יתאים לגמרי אל המקור היווני.

אף־על־פי־כן התרגום של ר׳ יעקב בן מכיר טוב לאין ערוך מן התרגום – שבאמת אינו ראוי לשם זה – של זקיל פרינקל ב„כתובים אחרונים״ שלו. לפני פרינקל היו תרגומים לועזים שנעשו מן המקור היווני, שהיה זר לפרינקל עצמו. אבל פרינקל לא השתדל כלל לרדת לסוף הענין ונהג זלזול גמור בטיכסטים, ולא היתה לו למופת עבודתו החרוצה של ר׳ יעקב בן מכיר.

התרגום הניתן כאן הוא התרגום העברי הראשון שנעשה מתוך הנוסח היווני של התוספות שבתרגום הע׳. בהערות שמתי לב ביחוד להראות את ההשפעה המרובה שהיתה לתוספות אלה על הספרות העברית, ולשם כך השויתי את החומר המדרשי שנמצא בידינו. חוץ מזה השתדלתי לחשוף את המצע ההיסטורי של התוספות היווניות ולקבוע את מקומן בתוך הספרות הפולימית והסניגורית של התקופה ההליניסטית.

ו. קצת ביבליוגראפיה.

J a c o b, Das Buch Esther bei den LXX (ZAW, X, 241–298).
S c h o l z, Commentar über d. Buch Esther mit s. Zusätzen, 1892.
R y s s e l, Zusätze z. Buch Esther (Kautzsch, Apokr. u. Pseudep. 1900, I, 193–212).
G r e g g, The Additions to Esther (Charles, Apocr. and Pseudep. 1913, I, 665–684).

תּוֹסָפוֹת לִמְגִלַּת אֶסְתֵּר

א בִּשְׁנָה הַשֵּׁנִית לְמֶלֶךְ הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ בְּאֶחָד לְנִיסָן
ב חָזָה חֲלוֹם מָרְדְּכַי בֶּן־יָאִיר בֶּן־שִׁמְעִי בֶּן־קִישׁ לְמַטֵּה בִנְיָמִן: אִישׁ
יְהוּדִי אֲשֶׁר גָּר בְּשׁוּשַׁן הַבִּירָה אִישׁ גָּדוֹל מְשָׁרֵת בַּחֲצַר הַמֶּלֶךְ:
ג וְהוּא הָיָה מִן־הַגּוֹלָה אֲשֶׁר הֶגְלָה נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל מִירוּשָׁלַיִם
ד עִם־יְכָנְיָה מֶלֶךְ יְהוּדָה: בַּחֲלוֹמוֹ וְהִנֵּה קוֹלוֹת וַהֲמֻלָּה רְעָמִים וָרַעַשׁ
ה וּבֶהָלָה בָּאָרֶץ: וְהִנֵּה שְׁנֵי תַנִּינִים גְּדוֹלִים נִרְאוּ וּשְׁנֵיהֶם עֲרוּכֵי
ו מִלְחָמָה וַיַּגְדִּל קוֹלָם: וּלְקוֹלָם נָכוֹנוּ כָל־הָעַמִּים לִקְרָב לְמַעַן
ז הִלָּחֵם בְּגוֹי צַדִּיק: וְהִנֵּה יוֹם חֹשֶׁךְ וַאֲפֵלָה מְצוּקָה וַאֲנָחָה צָרָה
ה וּמְבוּכָה גְדוֹלָה עַל־הָאָרֶץ: וְהָעָם הַצַּדִּיק נִבְעַת כֻּלּוֹ בְּיִרְאוֹ
ט מִפְּנֵי הָרָעָה וַיִּתְעַתְּדוּ לָמוּת: וַיִּזְעֲקוּ אֶל־יְיָ וּבְזַעֲקָם וְהִנֵּה כְמוֹ

א. חלום מרדכי.

פרק זה נמצא בתרגום הע׳ בראש מגלת אסתר. החלום של מרדכי נשתמר גם בעברית (אסתר רבה ד׳) ובארמית. –

א–ב בשנה השנית. כאן היה מרדכי משרת בחצר המלך עוד בשנה השניה למלכות אחשורוש (ב׳), ובמגלת אסתר (ב׳) מסופר כי לא בא מרדכי אל חצר המלך אלא אחר שנלקחה אסתר אל אחשורוש בשנת שבע למלכותו. במקור העברי והארמי של החלום לא נזכר כלל כי למרדכי היה עוד אז שירות בחצר המלך. יתכן שתאריך זה הוא כאן תוספת מאוחרת, שהרי הוא מתנגד גם למה שנאמר לקמן בפס״ז כי מרדכי הגיע לשררה זו אחר שגילה את הקשר על חיי אחשורוש, כלו׳ אחר השנה השביעית למלכות אחשורוש (ע׳ אסתר ב׳).–

א המלך הגדול. כך הוא הכינוי הרשמי של המלך אצל הפרסים, וכך היו מכנים את מלכם אף בני אשור (ישע׳ ל״ו ד׳ וי״ג). – אחשורוש. ביווני Ἀρταξέρξης=ארתחששתא, כאן ובכל המקומות במגלת אסתר שנזכר שם המלך הזה. השם העברי אחשורוש קרוב בצלצולו אל השם הפרסי Khshayursha והוא קסירקס (Xerxes), ולא ארטאקסירקס (Artaxerxes)= ארתחששתא. – מרדכי בן יאיר... יחוסו של מרדכי כאן וגם פ״ב–ג׳ נתפרט על פי אסתר

ב ב׳ ה׳–ו׳, ואינו במקור העברי והארמי של חלום מרדכי. – משרת בחצר המלך. כן בע׳ לאסתר ב׳ י״ט. גם הלשון היושב בשער המלך (אסתר ו׳ י׳) נמסר בע׳: המשרת בחצר

ה–ו המלך. – ערוכי מלחמה. השוה ללשון זה יואל ב׳ ה׳. – בגוי צדיק. הכינוי צדיק בפסוק זה ובפסוק ח׳ אינו במקומו בחלום עצמו, אלא בפתרונו, לאחר שנתבאר מי הוא העם הנרדף. ובאמת יש במקור העברי והארמי רק עם קטן, ולא צדיק, וזה נכון. ונראה שהכינוי צדיק נכנס לתיאור החלום מתוך הפתרון (ע׳ ז׳ ט׳: ויזכור אלהים את עמו ויצדק את

ז נחלתו). – יום חשך ואפלה. יואל ב׳ ב׳. בוולגאטה אפלה discriminis=הבדל, הפרש. והמתרגם גזר בטעות מן הפלה=הפרש. והירונימוס המעיד שהשתמש כאן בנוסח היווני בלבד כבר היתה לפניו כנראה אותה טעות (διαφορίας, במקום γνόφους). מכאן ראיה שהשפה

ח–ט המקורית של תוספת זו היא העברית. – מפני הרעה. בדיוק: מפני רעתם. – ובזעקם... התמונה מוזרה, שמן הזעקה נעשה מעין, ולכן משלימים המפרשים: מן הדמעות ששפכו בעת

י נָהָר גָּדוֹל וּמַיִם רַבִּים יוֹצְאִים מִמַּעְיָן קָטָן׃ וְהַשֶּׁמֶשׁ זָרְחָה וַיְהִי
יא אוֹר וְהַשְּׁפָלִים הִתְרוֹמֲמוּ וַיְבַלְּעוּ אֶת־הַנִּכְבָּדִים׃ וַיִּיקַץ מָרְדֳּכַי
בַּחֲזוֹתוֹ אֶת־הַחֲלוֹם הַזֶּה וְאֵת אֲשֶׁר־יָעַץ יְיָ לַעֲשׂוֹת וַיִּשְׁמֹר אֶת־
הַדָּבָר בְּלִבּוֹ וַיְבַקֵּשׁ בְּכָל־כֹּחוֹ עַד־הַלַּיְלָה לָדַעַת אֶת־הַחֲלוֹם׃
יב וּמָרְדֳּכַי יָשֵׁן בַּחֲצַר הַמֶּלֶךְ הוּא וּבִגְתָן וָתֶרֶשׁ שְׁנֵי סָרִיסֵי הַמֶּלֶךְ
יג שׁוֹמְרֵי הֶחָצֵר׃ וַיִּשְׁמַע אֶת־מוֹעֲצוֹתֵיהֶם וַיָּבֶן לִמְזִמּוֹתֵיהֶם וַיֵּדַע כִּי
מְבַקְשִׁים הֵם לִשְׁלֹחַ יָד בַּמֶּלֶךְ אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ וַיַּגֵּד לַמֶּלֶךְ עַל־אֵלֶּה׃
יד וַיַּחְקֹר הַמֶּלֶךְ אֶת־שְׁנֵי הַסָּרִיסִים וַיּוֹדוּ [עַל־פִּשְׁעָם] וַיּוּבְלוּ [לַמָּוֶת]׃

זעקתם אל ה׳. אבל גם אז נשאר הקושי, שהרי אסתר, שהתהוות המעין משמשת לה סמל (ז׳ ג׳), לא נולדה בשעה שבאה הצרה לישראל, אלא אז נעשתה רק ל„נהר גדול", ר"ל שהגיעה למלכות וע"י כך הכריעה לטובת היהודים (אסתר ז׳ ב׳ ואילך). ובאמת חסרה התמונה של התהוות המעין במקור העברי והארמי. וזה לשון המדרש לאסתר: וירא מרדכי והנה מעין אחד קטן עבר בין שני התנינים האלה ... והמעין נגר ויהי לנחל שוטף וכו׳. ודומה לזה בנוסח הארמי. וזה נכון. ולעצם התמונה ע׳ תרגום שני לאסתר א׳ ב׳: והוה ירמיה נביא
י בכי ומאנח ונתרו מן עינוי תרתין דמען והוו תמן תרין מבועין דמיא. — ויהי אור. רמז
יא לפסוק ליהודים היתה אורה (אסתר ח׳ ט"ז). — עד־הלילה. אין בוולגאטה ובנוסח העברי והארמי. ונראה שהיא תוספת המעתיק שרצה לשלב את סוף הפסוק הזה עם הפסוק הבא, ענין החלום עם הסיפור על קשר הסריסים, כאלו מעשה הקשר היה סמוך לחלום מרדכי. ובאמת אין הדבר כך. כי החלום היה בשנה השניה למלכות אחשורוש, כאמור לעיל, ואילו קשר הסריסים נזכר במגלת אסתר אחרי הלקח אסתר לבית אחשורוש, ובכן אחרי השנה השביעית למלכותו (ב׳ ט"ז). ריסל משער שלפי בעל התוספת היו שני קשרים על אחשורוש, הראשון בשנה ב׳ והשני בשנה השביעית למלכותו. אולם זוהי השערה התלויה על בלימה. ובאמת כל הספור על הקשר לקוח מתוך תרגום הע׳ ב׳ כ"א–כ"ג בשינויים אחדים. ומכיון שהסיפור העתק כאן למקום בלתי מתאים באה הערבוביה הזאת. הסיפור על הקשר אינו נמצא במקום
יב זה בתרגום Vetus Latina, וגם במקור העברי והארמי אינו. — ומרדכי ישן בחצר המלך. במגלת אסתר (ב׳ כ"א) כתוב רק: ומרדכי יושב בשער המלך. אמת, בתרגום הע׳ ב׳ י"ט נוסף שאחשורוש מינה את מרדכי לשר חצרו אחרי שנלקחה אסתר לחצרו. אבל בזה אי אפשר לבאר את המסופר כאן. שהרי בפט"ז מסופר שמינוי מרדכי לא היה אלא אחרי גילוי קשר הסריסים. ובכלל יש כאן סתירה, שהרי לפי פ"ב היה מרדכי שר בחצר המלך עוד לפני החלום, ואיזה צורך היה למנות אותו מחדש אחרי גילוי הקשר? הוי אומר שנכנסה כאן ערבוביה מפני זלזול המעתיקים בעבודתם (וע׳ בפי׳ לפ"א). — ובגתן ותרש. נזכרים אסתר ב׳ כ"א במקור העברי ולא בתרגום הע׳. ונראה שאחר שהעבירו את הסיפור על קשר הסריסים ממקומו לכאן השמיטו המעתיקים אחר כך את שמות הקושרים בסיפור במקומו. ויש להעיר שבכ"י Cod. Vaticanus נשמט לגמרי כל הסיפור שבאסתר ב׳ לאחר שנעתק משם לכאן. —
יג וישמע את מועצותיהם. טעם בגידתם של הסריסים אינו ניתן לא כאן ולא במגלת אסתר. אבל בתרגום הע׳ ב׳ כ"א נתן טעם לדבר בהגדלת מרדכי. והואיל ולפי בעל תוספת זו לא נתמנה מרדכי שר אלא אחר גילוי הקשר היה אנוס להשמיט את הטעם האמור (על ההמצאה המענינת של בעל ס׳ יוסיפון, שהסריסים רצו ביחד עם המן להסב את מלכות הפרסים אל

טו וַיִּכְתֹּב הַמֶּלֶךְ אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְזִכָּרוֹן וְגַם־מָרְדֳּכַי כָּתַב עַל־אֹדוֹת
טז הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: וַיִּפְקֹד הַמֶּלֶךְ אֶת־מָרְדֳּכַי לְשָׁרֵת בֶּחָצֵר וַיִּתֶּן־לוֹ
יז בַּיִת בַּעֲבוּר אֵלֶּה: וְהָמָן בֶּן־הַמְּדָתָא הָאֲגָגִי נִכְבָּד בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ
וַיְבַקֵּשׁ לְהָרַע לְמָרְדֳּכַי וּלְעַמּוֹ בִּגְלַל שְׁנֵי סָרִיסֵי הַמֶּלֶךְ [אֲשֶׁר הוּמָתוּ]:

ב וְזֶה פַּתְשֶׁגֶן הַכְּתָב ׀ הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ כּוֹתֵב אֶת־הַדְּבָרִים
ב הָאֵלֶּה אֶל־הָאֲחַשְׁדַּרְפְּנִים וְאֶל־הַפַּחוֹת הַשָּׂרִים לְמִשְׁמַעְתָּם אֲשֶׁר בְּכָל־
ג מְדִינָה וּמְדִינָה מֵהֹדּוּ וְעַד־כּוּשׁ שֶׁבַע וְעֶשְׂרִים וּמֵאָה מְדִינָה: אַף
כִּי־כָבַשְׁתִּי עַמִּים רַבִּים וְלָכַדְתִּי כָּל־אַרְצוֹת תֵּבֵל גָּמַרְתִּי לִנְהֹג
תָּמִיד בְּמִדַּת הַיֹּשֶׁר וְהַחֶסֶד וְלֹא לְהִתְאַמֵּר בִּגְאוֹת הַשִּׁלְטוֹן לִשְׁמֹר
בְּכָל־עֵת עַל־חַיֵּי נְתִינַי מֵרֹגֶז לִדְאֹג לְמַלְכוּתִי כִּי תִהְיֶה שְׁקֵטָה
וְנוֹחָה לַעֲבָר־בָּהּ לָתוּר אוֹתָהּ עַד־קְצֵה גְּבוּלוֹתֶיהָ וּלְחַדֵּשׁ בָּהּ אֶת־
ד הַשָּׁלוֹם תַּאֲוַת נֶפֶשׁ כָּל־בְּנֵי אָדָם: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁאַלְתִּי אֶת־פִּי יוֹעֲצַי
אֵיכָה יֵעָשֶׂה הַדָּבָר הַזֶּה וְהִנֵּה הָמָן אִישׁ רַב־הַתְּבוּנָה בְּקִרְבֵּנוּ אֲשֶׁר
אַהֲבָתוֹ הַשְּׁלֵמָה וֶאֱמוּנָתוֹ הַחֲזָקָה [אֵלַי] לַכֹּל נוֹדָעוּ וְהוּא הִגִּיעַ
ה לְמַעֲלַת מִשְׁנֶה לַמֶּלֶךְ הִגִּיד לִי לֵאמֹר: יֶשְׁנוֹ עַם אֶחָד חוֹרֵשׁ רָעָה

טו היוונים ושמרדכי הציל את השלטון הפרסי ע׳ בפי׳ ו׳ י״ד). – לזכרון. אסתר ב׳ כ״ג: ויכתב
טז בספר דברי הימים לפני המלך. – ויפקד המלך ... סתירה לאסתר ו׳ ג׳, שעל שאלת המלך (שם), מה נעשה יקר וגדולה למרדכי, עונים משרתיו: לא נעשה עמו דבר. ונראה, שבעל התוספת העתיק פסוק זה מתוך הע׳ ב׳ י״ט. אולם שם כתוב על גדולת מרדכי בקשר
יז עם הלקח אסתר לחצר המלך. הסתירה היא ממה שהוכנס כאן הפסוק שלא במקומו. – [אשר הומתו]. כך בכ״י Vaticanus B וולג׳ (qui fuerant interfecti). הטעם הזה לשנאת המן ליהודים נמצא גם במדרש: הוא (המן) היה עם בגתן ותרש באותה עצה. תדע לך שכן היה, שמיד כשהודיע מרדכי הדבר מיד שטמו וכו׳ (ילקוט אסתר תתרנ״ט). –

ב. פקודת השמד של המלך אחשורוש.

פרק זה נמצא בע׳ אחר ג׳ י״ג. גם במדרש אסתר יש פקודה ארוכה של המלך אחשורוש על השמדת היהודים. אבל ההפרש הוא גדול מאד. שם סגנון המכתב פשוט והלשון צחה ונקיה. הפקודה מכילה זכרונות היסטוריים (על ביזת מצרים, מפלת עמלק סיחון ועוג ועוד) ופסוקים שונים, ואילו המכתב שלכאן מצטיין בסגנון יווני נמלץ ודברני, ואין ספק כי שפת המקור של תוספת זו היא היוונית. המכתב במדרש הוא רק חיקוי חפשי לפקודה
ב היוונית. – בפסוק ב׳ של הפקודה יש האידיאל של שליט טוב מן הסוג המיוחד של הספרות היוונית המטפל בתיאור חובותיו של מושל נעלה. כך, למשל, מתואר כורש כמושל אידיאלי בספר חינוך כורש של כסינופון. לאידיאל של מלך טוב מוקדש חלק מרובה של אגרת
ג אריסטיאס. – ולכדתי כל־ארצות תבל. השוה מגלה י״א א׳ שאחשורוש מתואר כ„מושל
ה בכיפה״. – חורש רעה. כאן יש הטענה הידועה של צוררי ישראל מן התקופה ההליניסטית שהיהודים הם שונאי המין האנושי (μισανθρωπία) ולכן אינם מתחתנים בזרים (ἀμιξία)

מְפֻזָּר בֵּין כָּל־מִשְׁפְּחוֹת תֵּבֵל וּבְחֻקָּיו יִבָּדֵל מִכָּל־הָעַמִּים וְאֶת־דָּתֵי
הַמֶּלֶךְ יַזְנִיחַ תָּמִיד לְבַל־יִכּוֹן מִשְׁטַר הַמֶּמְשָׁלָה אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ נְכַלְכְּלֵהוּ
ו בְּלִי דֹפִי: הָרְאִינוּ אֵפוֹא לָדַעַת כִּי רַק הָעָם הַזֶּה לְבַדּוֹ עוֹמֵד תָּמִיד
בְּמַעֲרֶכֶת מִלְחָמָה נֶגֶד כָּל־בָּאֵי עוֹלָם בְּשַׁנּוֹתוֹ אֶת־הֲלִיכוֹת חַיָּיו לְפִי
חֻקָּיו הַמּוּזָרִים וּבְשִׂנְאָתוֹ אֶת־מֶמְשַׁלְתֵּנוּ יְבַצְּעוּ אֶת־הַפְּשָׁעִים הַנּוֹרָאִים
ז בַּל־יִשְׁלֹט שֶׁקֶט בְּמַלְכוּתֵנוּ: וְלָכֵן הוֹצֵאנוּ הַפְּקֻדָּה עַל־דְּבַר הָאֲנָשִׁים
אֲשֶׁר נִקְּבוּ לָכֶם בְּאִגֶּרֶת הָמָן אָבִינוּ הַשֵּׁנִי הַמְמֻנֶּה עַל־דִּבְרֵי הַשִּׁלְטוֹן
לְהַשְׁמִידָם כָּלִיל עִם־נְשֵׁיהֶם וְטַפָּם בְּחֶרֶב אוֹיֵב לְלֹא־חֶמְלָה וַחֲנִינָה
לְבִלְתִּי עֲזֹב לָהֶם שֹׁרֶשׁ בְּיוֹם אַרְבָּעָה עָשָׂר לְחֹדֶשׁ שְׁנֵים־עָשָׂר הוּא־
ח חֹדֶשׁ אֲדָר בַּשָּׁנָה הַזֹּאת: לְמַעַן אֲשֶׁר הָאֲנָשִׁים הַחוֹרְשִׁים עָלֵינוּ רָעוֹת
מֵאָז וְעַד־עַתָּה יֵרְדוּ שְׁאוֹלָה כְּחָתָף בְּיוֹם אֶחָד וְלָנוּ יַשְׁאִירוּ אֶת־
הַמְּלוּכָה נְכוֹנָה וּשְׁקֵטָה מִן־הַיּוֹם הַזֶּה וָהָלְאָה עַד־עוֹלָם:

ג וַיִּתְפַּלֵּל [מָרְדֳּכַי] אֶל־יְיָ בְּזָכְרוֹ אֶת־כָּל־מַעַלְלֵי יְיָ וַיֹּאמַר: יְיָ
ב יְיָ מֶלֶךְ שַׂגִּיא כֹחַ אֲשֶׁר בְּיָדְךָ הַכֹּל וְאֵין אִישׁ אֲשֶׁר יְשִׁיבְךָ דָּבָר
ג בִּרְצוֹתְךָ לְהַצִּיל אֶת־יִשְׂרָאֵל: הֲלֹא אַתָּה עָשִׂיתָ אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־
ד הָאָרֶץ וְכָל־הַנִּפְלָאוֹת אֲשֶׁר תַּחַת הַשָּׁמָיִם: וְאַתָּה אֲדוֹן־כֹּל וְאֵין אִישׁ
ה אֲשֶׁר יַעֲמֹד נֶגְדְּךָ יְיָ: אַתָּה יוֹדֵעַ כֹּל וְאַתָּה תֵדַע כִּי לֹא מִזְדוֹן־לֵב
וְלֹא מִגַּאֲוָה וְלֹא מֵאַהֲבַת הַכָּבוֹד עָשִׂיתִי זֹאת לְבִלְתִּי הִשְׁתַּחֲוֹת
ו לְהָמָן הַגֵּאֶה: הֵן לִי יָאֲתָה לְנַשֵּׁק כַּפּוֹת רַגְלָיו לְמַעַן תְּשׁוּעַת

ושואפים למרידות. יוספוס (קדמ׳ י״א ו׳ ה׳) מדגיש ביחוד את טענת המן ביתר אריכות. כיוצא בכך במדרש אסתר: ודעתם גסה עליהם חפצים ברעתנו וקללת המלך שגורה בפיהם. השוה טציטוס (Hist. V, 5) adversus omnes alios hostile odium =נגד כל האחרים — משטמת
ז שונאים). — אבינו השני. על דרך וישימני לאב לפרעה (בראׁ מ״ה ח׳). וע׳ מק״א י״א ל״ג: המלך דמטריוס ללסתינס האב שלום. ותרגום שני ז׳ י׳; והוה מתקרי אבא למלכא (וכן לקמן ו׳ י״א). — ביום ארבעה עשר. לפי אסתר (ג׳ ג׳, ח׳ י״ב, ט׳ א׳) נועד יום י״ג באדר ליום השמד, ויום י״ד נקבע לחג אחר בטול הגזרה (שם ט׳ ט׳). גם לקמן ו׳ כ׳ נזכר יום י״ג כיום השמד. ונראה שכן צ״ל גם כאן, שהרי מתחת יד אחת יצאו שני הפרקים הללו (ע׳ במבוא). —

ג. תפלת מרדכי.

פרק זה בא בע׳ אחרי ד׳ י״ז. התפלה נמצאת גם במדרש אסתר וגם במקור הארמי. בתרגום שני הרחבה במדה יתרה. —

ה כי לא מזדון־לב. מכאן שכבר בתקופה עתיקה נמצאו מבקרים שטענו, כי מרדכי המיט על עמו צרה מתוך קלות ראש בסירובו להשתחוות להמן שרו של אחשורוש. השוה מדרש אסתר ה׳ ב׳: וכי קנטרן היה ועובר על מצות המלך? ובתרגום א׳ ו׳ א׳ היהודים
ו מוכיחים אפילו את מרדכי על עקשנותו. — לנשק כפות רגליו. לפי כסינופון (Cyropaedia

ז יִשְׂרָאֵל׃ אוּלָם עָשִׂיתִי זֹאת לְבִלְתִּי רוֹמֵם כְּבוֹד אָדָם מֵעַל לִכְבוֹד
אֱלֹהִים וּלְבִלְתִּי הִשְׁתַּחֲווֹת לְאַחֵר מִבַּלְעָדֶיךָ יְיָ וְלֹא מִגַּאֲוָה אֶעֱשֶׂה
ח זֹאת׃ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהִים הַמֶּלֶךְ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם חוּסָה עַל־עַמְּךָ כִּי
ט יָאֹרְבוּ לָנוּ לְהַשְׁחִיתֵנוּ וַיִּתְאַוּוּ לְהַשְׁמִיד אֶת־נַחֲלָתְךָ מִקֶּדֶם׃ אַל־
י תִּזְנַח אֶת עַם־חֶלְקְךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ לְּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם׃ שְׁמַע אֶת־
תְּחִנָּתִי וּרְצֵה בְּ[עַם] גּוֹרָלְךָ וַהֲפֹךְ אֶבְלֵנוּ לְשָׂשׂוֹן לְמַעַן נִחְיֶה וּנְהַלֵּל
יא אֶת־שִׁמְךָ יְיָ וְאַל־תַּכְרֵת אֶת־שִׂפְתֵי מְשַׁבְּחֶיךָ יְיָ׃ גַּם כָּל־יִשְׂרָאֵל
קָרְאוּ [אֶל־אֱלֹהִים] בְּכָל־כֹּחָם כִּי הַמָּוֶת לְנֶגֶד עֵינֵיהֶם׃

ד גַּם אֶסְתֵּר הַמַּלְכָּה נָסָה לְעֶזְרַת אֱלֹהִים כִּי אֵימַת מָוֶת אֲחָזַתָּה׃
ב וַתָּסַר אֶת־בִּגְדֵי הַכָּבוֹד אֲשֶׁר לָהּ וַתִּלְבַּשׁ בִּגְדֵי אֵבֶל וּמִסְפֵּד וְתַחַת
הַתַּמְרוּקִים הַיְקָרִים כִּסְּתָה רֹאשָׁהּ עָפָר וָאֵפֶר וַתְּעַנֶּה אֶת־נַפְשָׁהּ
מְאֹד וַתְּכַס בְּמִקְלְעוֹת שַׂעֲרוֹתֶיהָ [הַפְּרוּעוֹת] כָּל־מָקוֹם שָׁם עֲדִי חֶמֶד׃
ג–ד וַתִּתְפַּלֵּל אֶל־יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וַתֹּאמַר׃ אֲדֹנָי אַתָּה לְבַדְּךָ מַלְכֵּנוּ
ה הוֹשִׁיעֵנִי־נָא כִּי־נִשְׁאַרְתִּי לְבַדִּי בְּאֵין מוֹשִׁיעַ מִבַּלְעָדֶיךָ׃ כִּי [הִנֵּה]
ו נָגְעָה אֵלַי הָרָעָה׃ מִיּוֹם הִוָּלְדִי שָׁמַעְתִּי מִשִּׁבְטִי בְּמִשְׁפַּחַת בֵּית־אָבִי
כִּי אַתָּה יְיָ בָּחַרְתָּ אֶת־יִשְׂרָאֵל מִכָּל־הָעַמִּים וְאֶת־אֲבוֹתֵינוּ מִכֹּל אֲשֶׁר
ז הָיוּ לִפְנֵיהֶם לְנַחֲלַת עוֹלָמִים וַתַּעַשׂ לָהֶם כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ׃ וְעַתָּה חָטָאנוּ

(VII, 5,32 היה מנהג כזה בפרס שהנתינים היו מנשקים כפות רגליהם של המלכים לאות
ז הערצה (השוה ישע׳ מ״ט כ״ג: אפים ארץ ישתחוו לך ועפר רגליך ילחכו). — ל ב ל ת י ר ו מ ם
כ ב ו ד א ד ם. כיוצא בזה במדרש ובתרגום שני. השתחויה בפישוט ידים ורגלים (προσκύνησις)
היתה סימן של הערצה אלהית. גם היוונים התקוממו לאלכסנדר הגדול כשרצה להכניס את
המנהג הפרסי הזה לבין היוונים. אצל הרומים הכניס את המנהג הזה קאליגולה קיסר שחשב
י את עצמו לאלוה, מה שמטעים פילון (המלאכות אל קאיוס). — ו א ל ־ ת כ ר ת. בוולג׳:
ne claudas = ואל ת ס ת ו ם (כמו ד׳ ט׳). גם במקור הארמי: ואל יסתתמון פומיא משבחתא. —

ד. תפלת אסתר.

פרק זה מקומו בע׳ סמוך לפרק הקודם ומשמש המשך לו. —
א לפסוק הראשון כדאי להשוות את המקור הארמי שהוא כעין ביאור רחב לנוסח היווני,
שהוא פה קצר מאד: ולחוד אסתר מלכתא ערקת ואיפכת עד ה׳ לאקדמותיה בצלו ארום דחלת
ב מן קדם בישתא די צמחת מן מחשבתא דהמן בישא. — לפ״ב השוה יונה ג׳ ו׳ שהוא דומה לו
בכל הפרטים. — ב ג ד י א ב ל ו מ ס פ ד = שק. השוה יהודית ח׳ ה׳. — ש ע ר ו ת י ה [ה פ ר ו ע ו ת].
ד פריעת שער בזיון הוא לאשה (במד׳ ה׳ י״ח). — ל ב ד ך... ל ב ד י. בזה חפצתי למסור את המליצה
א היוונית: σὺ εἶ μόνος βοήθησόν μοι τῇ μόνῃ (והשוה פסוק ט״ו). — נ ג ע ה א ל י
ו ה ר ע ה. בדיוק: סכנתי בכפי. — מ ש ב ט י ב מ ש פ ח ת ב י ת ־ א ב י. ר״ל בשבט
ז שמשפחתי נמנית עליו. — ו ע ת ה ח ט א נ ו. השוה תפלת דניאל (ט׳ ט״ו). גם במהלך הרעיונות

ח לְפָנֶיךָ וַתִּתְּנֵנוּ בְּיַד־אוֹיְבֵינוּ עַל־עָבְדֵנוּ אֶת־אֱלֹהֵיהֶם׃ צַדִּיק אַתָּה
ט יְיָ׃ וְעַתָּה לֹא דַי לָהֶם בִּמְרִירוּת עַבְדוּתֵנוּ כִּי גַם־תָּקְעוּ כַפָּם בְּכַף
י אֱלִילֵיהֶם׃ לְהָפֵר מִצְוַת פִּיךָ וּלְהַשְׁמִיד אֶת־נַחֲלָתֶךָ וְלִסְגֹּר פִּי־
יא מְשַׁבְּחֶיךָ וּלְחַלֵּל כְּבוֹד בֵּיתְךָ וּמִזְבְּחֶךָ׃ וְלָתֵת פִּתְחוֹן־פֶּה לַגּוֹיִם
לְהַאְדִּיר אֶת־צִדְקוֹת הַבְלֵיהֶם וּלְהַעֲרִיץ מֶלֶךְ בָּשָׂר [וָדָם] לָנֶצַח׃
יב אַל־תִּתֵּן יְיָ שֵׁבֶט מַלְכוּתְךָ לַאֲשֶׁר לֹא־הֵמָּה וְאַל יִשְׂחֲקוּ לְאֵידֵנוּ
כִּי אִם־תֵּן עֲצָתָם בְּרֹאשָׁם וְשִׂים אֶת־הָאִישׁ אֲשֶׁר הִתְגָּרָה בָנוּ לְמָשָׁל׃
יג זְכֹר יְיָ וְהִוָּדַע [לָנוּ] בְּעֵת צָרָתֵנוּ וְאַמֵּץ לִבִּי מֶלֶךְ הָאֱלֹהִים וַאֲדוֹנֵי
יד הָאֲדוֹנִים׃ תֵּן בְּפִי מַעֲנֵה לָשׁוֹן לִפְנֵי הָאֲרִי וַהֲפֹךְ לִבּוֹ לִשְׂנֹא אֶת־
טו לוֹחֲמֵנוּ לְאָבְדָנוֹ וּלְאָבְדַן מְתֵי־סוֹדוֹ׃ וְאוֹתָנוּ הַצִּילָה בְּיָדְךָ וְאוֹתִי
טז הוֹשַׁע־נָא כִּי נִשְׁאַרְתִּי לְבַדִּי וְאֵין לִי מוֹשִׁיעַ מִבַּלְעָדֶיךָ יְיָ׃ אַתָּה
יוֹדֵעַ כֹּל וְתֵדַע כִּי שָׂנֵאתִי כְבוֹד מְרֵעִים וְאֲתָעֵב מִשְׁכַּב עָרֵל וְכָל־
יז נָכְרִי׃ אַתָּה תֵדַע צָרָתִי כִּי־[תָעֵב] אֲתָעֵב אֶת־אוֹת הַגָּאוֹן אֲשֶׁר עַל־
רֹאשִׁי בְּיוֹם הֵרָאוֹתִי אֲתָעֲבֶנּוּ כְּבֶגֶד עִדִּים וְלֹא אֶשָּׂאֶנּוּ בִּימֵי מְנוּחָתִי׃
יח אַף לֹא אָכְלָה אֲמָתְךָ מִשֻּׁלְחַן הָמָן וְאֶת־מִשְׁתֵּה הַמֶּלֶךְ לֹא כִבַּדְתִּי וְיֵין
יט נִסְכּוֹ לֹא שָׁתִיתִי׃ אַף לֹא שָׂמְחָה אֲמָתְךָ לְמִן־הַיּוֹם אֲשֶׁר הֶעֱבִירוּנִי
כ הֲלוֹם וְעַד עַתָּה כִּי אִם בְּךָ יְיָ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם׃ יְיָ הָאַדִּיר עַל־הַכֹּל
שְׁמַע קוֹל אוֹבְדֵי תִקְוָה וְהַצִּילֵנוּ מִכַּף שׁוֹקְדֵי אָוֶן וְהוֹשִׁיעָה־לִי מִפַּחְדִּי׃

דומה תפלה זו לתפלת דניאל. — על עבדנו את־אלהיהם. השוה מל״ב י״ז י׳–ט״ז וכ״ט
ט מ״א, כ״א ז׳ וכ״א, כ״ג כ״ו ועוד. — תקעו כפם. סימן לקיום אמנה וברית (מל״ב י׳ ט״ו,
י ועוד). — ולחלל (בדיוק: ולכבות) כבוד ביתך ומזבחך. דומה לתפלת יהודית ט׳ ח׳.
יא שם הדבר מתאים יותר, שבית המקדש עדיין קיים, מה שאין כן כאן. — ולהעריץ מלך.
בפרס היו מעריצים את השליטים כאלים. האלהת השליטים עברה אח״כ בימי אלכסנדר המקדוני
אל היוונים ומהם אל הרומ׳ים (ע׳ בפי׳ ג׳ ז׳). ואפשר שיש בפסוק זה זכר להערצת המלכים
יב במצרים בתקופה ההילניסטית (ע׳ חכמת שלמה י״ד ט״ז). — תן עצתם בראשם. ללשון זה
יג–יד השוה יחז׳ ט׳ י׳, י״א כ״א, כ״ב ל״א. — מלך האלהים. תהל׳ צ״ה ג׳. — לפני הארי.
בנוסח הארמי: ארום דחילא אמתך יתיה היכמא דדחיל גדיא מן קדם אריה. ואין אלו אלא
דברי ביאור (השוה פי׳ לפ״א). וע׳ מגלה ט״ו ב׳, שקראה אסתר המלכה לאחשורוש ארי
יז בהתפללה בלשון הושיעני מפי אריה (תהל׳ כ״ב כ״ג). — אות הגאון הוא כתר מלכות אשר
נשאה המלכה בהופיעה לפני המלך והשרים (אסתר א׳ י״א, ב׳ י״ז). — ביום הראותי.
לפני המלך והשרים. — כבגד עדים. בגד המלוכלך בדם נדה (ישעי׳ ס״ד ה׳). — בימי
יח מנוחתי. ההפך לימי הראותי. — אף לא אכלה. השוה דנ׳ א׳ ח׳ ועוד, טוביה א׳ י׳,
יהודית ו׳ ח׳, י״ב א׳–ב׳. גם לפי מגלה י״ג א׳ לא אכלה אסתר מאכלות אסורות בבית
אחשורוש. דומה לזה גם בתרגום א׳ ב׳ כ׳. יש להעיר שלפי הע׳ ב׳ כ׳ הזהיר מרדכי את
אסתר על קיום המצוות בבית המלך. — משתה המלך. אסתר א׳ ה׳. לפי מגלה י״ב א׳ באה

ה וַיְהִי בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי כְּכַלּוֹתָהּ לְהִתְפַּלֵּל וַתִּפְשֹׁט אֶת־בִּגְדֵי
ב הָעֲבוֹדָה וַתִּלְבַּשׁ בִּגְדֵי כְבוֹדָהּ׃ וַתּוֹסֶף כַּהֲדָרָהּ וַתִּקְרָא אֶל־יְיָ
ג הַצּוֹפֶה בַּכֹּל וְהַגּוֹאֵל וַתִּקַּח עִמָּהּ אֶת־שְׁתֵּי נַעֲרוֹתֶיהָ׃ עַל־הָאַחַת
נִשְׁעֲנָה כִּמְעֻנָּגָה וְהַשֵּׁנִית הָלְכָה אַחֲרֶיהָ וַתִּשָּׂא אֶת־סֶרַח שִׂמְלָתָהּ׃
ד וְהִיא מְזֹהֶרֶת בִּמְלֹא יָפְעָתָהּ וּפָנֶיהָ מְאִירִים כִּמְפִיקִים אַהֲבָה אַךְ לִבָּהּ
ה יָחִיל מִפַּחַד׃ וַתַּעֲבֹר כָּל־הַשְּׁעָרִים וַתַּעֲמֹד לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ וְהוּא יוֹשֵׁב
עַל־כִּסֵּא מַלְכוּתוֹ עוֹטֶה כָּל־בִּגְדֵי תִפְאַרְתּוֹ וְכֻלּוֹ [מְכֻסֶּה] זָהָב וַאֲבָנִים
ו יְקָרוֹת וּמַרְאֵהוּ נוֹרָא מְאֹד׃ וַיִּשָּׂא אֶת־פָּנָיו פְּנֵי לֶהָבִים מַבִּיעֵי כָבוֹד
וַיַּבֵּט בְּזַעַם רָב וַתִּצְנַח הַמַּלְכָּה אַרְצָה וּמַרְאֵה פָנֶיהָ שֻׁנָּה וַתִּתְעַלָּף
ז וַתִּשָּׁעֵן עַל־רֹאשׁ הַנַּעֲרָה אֲשֶׁר הָלְכָה לְפָנֶיהָ׃ וַיַּהֲפֹךְ אֱלֹהִים אֶת־
לֵב הַמֶּלֶךְ לְטוֹב וַיָּקָם מִכִּסְאוֹ בְּבֶהָלָה וַיַּחֲזֵק אוֹתָהּ בִּזְרוֹעוֹתָיו עַד־
ח–ט שׁוּב רוּחָהּ אֵלֶיהָ וַיְדַבֵּר אֵלֶיהָ טוֹבוֹת׃ וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ׃ מַה־לָּךְ אֶסְתֵּר
י הֵן אָחִיךְ אָנֹכִי הַרְגִּיעִי׃ לֹא תָמוּתִי כִּי פְקֻדָּתֵנוּ [אַךְ] לַהֲמוֹן־הָעָם
יא–יב הִיא׃ גְּשִׁי הֵנָּה׃ וַיָּרֶם אֶת־שַׁרְבִיט הַזָּהָב וַיִּגַּע אֶל־שִׁכְמָהּ וַיְחַבֶּק־
יג לָהּ וַיֹּאמֶר הַשְׁמִיעִינִי אֶת־קוֹלֵךְ׃ וַתֹּאמֶר אֵלָיו רְאִיתִיךָ אֲדוֹנִי כִּרְאוֹת
יד מַלְאַךְ אֱלֹהִים וַיֶּחֱרַד לִבִּי מֵאֵימַת כְּבוֹדֶךָ׃ כִּי אֲדוֹנִי נוֹרָא הוֹד
טו–טז וּפָנֶיךָ מְלֵאוּ חֵן׃ וַיְהִי בְדַבְּרָהּ וַתִּפֹּל אַרְצָה וַתִּתְעַלָּף׃ וַיִּבָּהֵל הַמֶּלֶךְ
וְכָל־עֲבָדָיו דִּבְּרוּ אֵלֶיהָ דִּבְרֵי נִחוּמִים׃

כל הצרה על היהודים רק מפני שנהנו מסעודת אחשורוש. משתאות כאלה היו מוקדשים לאלילים (ע' דנ' ה' ד'), ומכאן חומר האיסור. —

ה. ראיון אסתר לפני המלך.

פרק זה נמצא בע' בראש פרשה ה' ומקומה סמוך לפרק ד' שבו מסתיימת פרשה ד'. תוספת זו נמצאת גם במדרש אסתר רבה.

א בגדי העבודה. היינו עבודת אלהים. בתרגום Vetus Latina ד' ט״ז י״ז יש sanitas (=מרפא). ונראה שהמתרגם טעה שהיתה לפניו המלה θεραπεία שהוראתה היא גם מרפא
ב (sanitas) וגם תפלה. — בפ״ב ואילך יש תיאור מוחשי של האתיקיטה החצרית שהיתה מחייבת
ג את הגבירות של ארמון הנשים בהופיען לפני „המלך הגדול". — ותשא את סרח שמלתה. בדיוק: להקל משא לבושה. הביאור שבמדרש אסתר: „וסומכת (הנערה) עדיה לבלתי נגוע הזהב
ו ארצה" מתמיה. — ויבט בזעם רב. סיבת כעסו של המלך היתה מה שאסתר נכנסה בלי נטילת רשות (אסתר ד' י״א). ובמדרש: „ותבער בו חמתו מאד על אשר הפרה את תורתו ותבא לפניו בלי
ז קריאה". — אחיך אנכי. שה״ש ח' א': מי יתנך כאח לי. האהובה נקראת בשם אחותי כלה (שם ד' ט' ועוד). כינוי זה נמצא גם טוביה ז' ט״ו, ח' ד', ז'. — להמון־העם היא. בדיוק:
יב משותפת, כללית היא, כלו' אינה מתיחסת אליך. — וירם את שרביט הזהב. על עונש מיתה לאותם שנכנסו לפני המלך בלי רשות ועל הרמת שרביט הזהב לאות חנינה (ע' אסתר ד' י״א). —
יג כראות מלאך אלהים. אצל יוספוס ובמדרש נשמטה המליצה הזאת, והטעם מובן. —

ו וְזֶה פַּתְשֶׁגֶן הַכְּתָב | הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ לַאֲחַשְׁדַּרְפְּנִים
מֵהֹדּוּ וְעַד־כּוּשׁ שֶׁבַע וְעֶשְׂרִים וּמֵאָה מְדִינָה וּלְכָל־הַדּוֹרְשִׁים טוֹבַת
ב מֶמְשַׁלְתֵּנוּ שָׁלוֹם: רַבִּים הֵם הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר גָּבַהּ לִבָּם מֵרֹב הַטּוֹבָה
ג אֲשֶׁר עָשׂוּ עִמָּהֶם אַנְשֵׁי חֲסָדִם בְּהַנְחִילָם לָהֶם כָּבוֹד רָב: וְהֵמָּה
לֹא רַק יְבַקְשׁוּ לְהָרַע לִנְתִינֵינוּ כִּי גַם־זָמְמוּ לִשְׁלֹחַ יָד בִּמְטִיבֵיהֶם
ד כִּי לֹא יוּכְלוּ לָשֵׂאת אֶת־שִׁפְעַת הַטּוֹבָה: וְלֹא רַק יְשָׁרְשׁוּ כָל־רֶגֶשׁ
תּוֹדָה מִ[לֵּב] הָאָדָם כִּי גַם־יְקַוּוּ לְהִמָּלֵט מִכַּף מִדַּת הַדִּין שׂוֹנְאַת
הָרַע אֲשֶׁר לֵאלֹהִים הַמַּשְׁגִּיחַ תָּמִיד עַל־כֹּל כִּי־יִתְנַשְּׂאוּ בְּגַאֲוַת לִבָּם
ה כְּדֶרֶךְ הָאֲנָשִׁים בְּלִי־יָדְעוּ טוֹב: וְיֵשׁ אֲשֶׁר־הָאֲנָשִׁים הַמְּפֻקָּדִים לְכַלְכֵּל
אֶת־דִּבְרֵי אוֹהֲבֵיהֶם יְפַתּוּ רַבִּים מִבַּעֲלֵי הַשִּׁלְטוֹן לִהְיוֹת יָדָם אִתָּם
ו בִּשְׁפֹךְ דַּם נָקִי וַיְמִיטוּ עֲלֵיהֶם צָרוֹת נוֹרָאוֹת: וְהֵם בְּתַהְפֻּכוֹת לִבָּם
ז הֶחָנֵף וּבְעָרְמָתָם יַעֲרִימוּ סוֹד עַל־שַׁלִּיטִים יְשָׁרִים תְּמִימֵי לֵב: זֹאת
יֵשׁ לְהַכִּיר מִדִּבְרֵי יְמֵי קֶדֶם אֲשֶׁר נִמְסְרוּ לָנוּ וְיוֹתֵר מֵאֵלֶּה מִן־
הַמַּעֲשִׂים אֲשֶׁר לְנֶגֶד עֵינֵינוּ אִם־תִּתְבּוֹנְנוּ בְּמַעַלְלֵי רֶשַׁע אֲשֶׁר עוֹלְלוּ
ח מוֹשְׁלֵי אָוֶן בְּתוֹעֲבוֹתָם: [לָכֵן נָאוָה] לָשׂוּם לֵב לַיָּמִים הַבָּאִים כִּי
ט תִּהְיֶה מַלְכוּתֵנוּ שְׁלֵוָה וְשֹׁקְטָה לְכָל־הָאֲנָשִׁים: וְאַל־נַטֶּה אֹזֶן לְדִבְרֵי
שִׂטְנָה כִּי אִם־נַחְקֹר תָּמִיד אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר יָבִיאוּ לְפָנֵינוּ בְּאֹרֶךְ־

ו. פקודת חנינה של המלך אחשורוש.

פרק זה מקומו בע׳ אחר ח׳ י״ב. הפקודה מצטיינת בסגנון נמלץ מלא צורות דברניות. המשפטים ארוכים ומלאכותיים. התוספת אינה במדרש ויש דוגמתה רק בתרגום שני לאסתר. –
ב–ג רבים הם האנשים. המלך מדבר דרך כלל, והכוונה להמן. – לא יוכלו לשאת
את־שפעת הטובה. במלים אלה יש רמז בהיר לפתגמו הידוע של סולון τίκτει κόρος ὕβριν
(=שפעת הטוב מולידה את הזדון), על דרך וישמן ישרון ויבעט (דב׳ ל״ב ט״ו). מצורתו של
ד פסוק זה אפשר להכיר, כי פרק זה לשונו העיקרית היא היוונית. – מדת הדין שונאת
הרע. במקור Δίκη כפירצופו של העונש, כי דיקי היא אֵלַת הצדק והמשפט. דומה לכך הוא
פירצוף הלשון מדת הדין בעברית, ולפיכך השתמשתי בתרגום בביטוי זה. יש להעיר שגם אצל
פילון נמצא הלשון Δίκη μισοπόνηρος = דיקי שונאת הרעה (חיי משה ב׳ סעיף נ״ג). –
ה אוהביהם. הכינוי אוהב היה תואר רשמי אצל ההילניסטים למקורבי המלכות (Polybios
XXXI, 3, 7), והשוה מק״א ב׳ י״ח, י׳ ס״ה, י״א כ״ז. פוליביוס מבחין בין שני תארים:
ו חברים ואוהבים. הבחנה כזאת גם אצל הרומים: socii—amici populi Romani. – ובערמתם
ז יערימו. משחק מלים דומה במקור היווני. – מדברי ימי קדם. מורדים כאלה קמו בימי
דריוש היסטאספס (522–485). הם סמירדיס וגומטאס, כידוע מן הכתבות. בימי אחשורוש קשרו
קשר על המלך שני הסריסים בגתן ותרש כמסופר במגלת אסתר. – אשר לנגד עינינו.
ט בדיוק: אשר לרגלינו. – ואל־נטה אזן לדברי שטנה. במקום χρώμενοι ταῖς μεταβολαῖς
(=להשתמש בתמורות) צריך לקרא לפי יוספוס (קדמ׳ י״א ו׳ י״ב) οὐ χρώμενοι ταῖς
διαβολαῖς (=לא להשתמש בדברי שטנה). כך הוא גם לפי רעיון הפסוק, כי הניגוד לחקירה

י רוּחַ: הֵן אֶת־הָמָן בֶּן־הַמְּדָתָא הַמָּקְדוֹנִי אֲשֶׁר הוּא בְאֱמֶת זָר בְּדָמוֹ
יא לַפַּרְסִים וּמִדַּת חַסְדֵּנוּ רְחוֹקָה מִמֶּנּוּ כְּאוֹרֵחַ קִבַּלְנוּ: וְהוּא הִרְבָּה
לְהָנוֹת מֵאַהֲבַת הַבְּרִיּוֹת אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ הוֹגִים לְכָל־עָם וָעָם עַד כִּי־
קְרָאנוּ לוֹ אָבִינוּ וְכָל־הָאֲנָשִׁים הִשְׁתַּחֲווּ לוֹ כַּאֲשֶׁר הוּא בְּמָקוֹם שֵׁנִי
יב לְכִסֵּא הַמֶּלֶךְ: וַיִּבָּצֵר מִמֶּנּוּ לַעֲצֹר בְּגַאֲוָתוֹ וַיִּתְנַכֵּל לָנוּ לָקַחַת
יג אֶת־מֶמְשַׁלְתֵּנוּ וְאֶת־נַפְשֵׁנוּ: וּבְתַחְבֻּלוֹת־עֲרוּמִים שׁוֹנוֹת בִּקֵּשׁ לְאַבֵּד
אֶת־מָרְדֳּכַי גּוֹאֲלֵנוּ וּמֵיטִיבֵנוּ מֵאָז וְאֶת־אֶסְתֵּר הַתְּמִימָה חֲבֶרְתֵּנוּ
יד לַמַּלְכוּת וְאֵת כָּל־בְּנֵי עַמָּם: וְכָכָה קִוָּה לִתְפֹּשׂ אוֹתָנוּ בְּכַפּוֹ בִּהְיוֹתֵנוּ
טו נֶעֱזָבִים וּלְהָסֵב אֶת־שִׁלְטוֹן הַפַּרְסִים אֶל־הַמָּקְדוֹנִים: וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ
מָצָאנוּ אֶת־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר הַפּוֹשֵׁעַ הַבְּלִיַּעַל הַזֶּה מָסַר אוֹתָם לַאֲבַדּוֹן
טז נְקִיִּים מֵעָוֹן כִּי בְחֻקֵּי צֶדֶק יְכַלְכְּלוּ אֶת־אֹרַח חַיֵּיהֶם: וְהֵמָּה בְּנֵי אֵל
חַי אֵל עֶלְיוֹן וְגָדוֹל אֲשֶׁר הֵכִין מַמְלַכְתֵּנוּ וּמַמְלֶכֶת אֲבוֹתֵינוּ בְּמִשְׁטָר
יז טוֹב וְנָאֶה: וְלָכֵן תֵּיטִיבוּ לַעֲשׂוֹת אִם־לֹא תִשְׁעוּ אֶל־הַסְּפָרִים אֲשֶׁר
יח שָׁלַח לָכֶם הָמָן בֶּן־הַמְּדָתָא: יַעַן כִּי הָאִישׁ הַהוּא אֲשֶׁר עוֹלֵל כָּל־
זֹאת נִתְלָה לִפְנֵי שַׁעֲרֵי שׁוּשַׁן הוּא וְכָל־נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ כִּי הָאֱלֹהִים

י מתונה היא האמונה הקלה בדבות רעות. — המקדוני. הסופר היהודי־ההילניסטי רוצה להביא כאן לידי ביטוי את אי־נאמנותם של היוונים שהיו משטינים את עם היהודים וכתבו עליהם ספרי פלסתר שונים. הניגוד שבין היהודים והמקדונים, כלו׳ היוונים מן התקופה ההילניסטית, הוכנס כאן כניגוד בין הפרסים והיוונים. ראוי להעיר שמכאן חדר הכינוי
יא מקדוני גם לתוך הנוסח של תרגום הע׳ ט׳ כ״ד (ע׳ פי״ד ובפי׳). — והוא הרבה להנות מאהבת הבריות. כלפי התוכחה של שנאת הבריות שהאשימו בה היוונים את היהודים (ע׳ בפי׳ ב׳ ד׳) הוא מטעים כאן בשם המלך, שדוקא היוונים אינם יודעים להחשיב את מדת החסד ואהבת הבריות (φιλανθρωπία) של אחרים ומשלמים להם רעה תחת טובה. כפית
יד טובה היא גרועה משנאת הבריות. — קראנו לו אבינו. ע׳ ב׳ ו׳. — קוה לתפוש אותנו. כלפי הטענה שהיהודים נוטים למהפכות (ב׳ ד׳) מאשים הוא את המקדונים בנטיה למרדנות. כמו כן ביוסיפון פרק ד׳ ניתן לקשר של בגתן ותרש אופי של בגידה בשלטון הפרסים לטובת מלכות היוונים. המן היה בעצה אחת עם הסריסים הקושרים ומיתתם נגעה גם בו ובמזמותיו. מכאן השנאה העצומה למרדכי שבגלותו את הקשר שם לאל את
טו נכליו של המן שחיבל ביחד עם בגתן ותרש. זו היא הרחבה דמיונית. — בחקי צדק וכו׳.
טז כלפי ניאוץ חקי היהודים שלעיל ב׳ ה׳. — בני אל חי. הושע ב׳ א׳, דנ׳ ו׳ כ״ז. — אל עליון. השם הזה שכיח גם אצל היהודים וגם אצל האליליים (ע׳ Pauly-Wissowa, Real-Encycl. s. v. ὕψιστος). גם בתורה נקרא אלהים בכינוי זה ע״י אליליים, כגון מלכי־צדק
יז (ברא׳ י״ד, י״ח) ובלעם (במד׳ כ״ד ט״ז). — תיטיבו לעשות. בלשון זה, וגם בלשון „אשר שלח לכם המן״, רוצה המלך להחליש את הרושם של הפכפכנות, שהנהו מוציא פקודות שונות הסותרות זו את זו. ובעצם הענין לפי דנ׳ ו׳ ט׳ וי״ג וכמו כן אסתר ח׳ ח׳ אי אפשר היה לשנות פקודות שיצאו פעם מטעם מלכי פרס, אבל מן ההיסטוריה ידועים מקרים של
יח ביטול פקודות המלך ע״י המלך עצמו. — הוא וכל נפשות ביתו. מנהג פרסי היה

אֲשֶׁר מַלְכוּתוֹ בְּכָל מֶשֶׁלֶת מַהֵר לְהָבִיא עָלָיו אֶת־הָעֹנֶשׁ הָרָאוּי לוֹ׃
יט וְאֶת־פַּתְשֶׁגֶן הַכְּתָב הַזֶּה תַּעֲבִירוּ בְּכָל־מְדִינָה וּמְדִינָה גָּלוּי לְכָל־
כ [הָעַמִּים] לָתֵת אֶת־הַיְּהוּדִים לִחְיוֹת לְפִי חֻקֵּיהֶם׃ וּלְחַזֵּק יְדֵיהֶם לְמַעַן
יוּכְלוּ לַעֲמֹד עַל־נַפְשָׁם בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַשְּׁלשָׁה עָשָׂר לְחֹדֶשׁ אֲדָר
כא מִפְּנֵי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הִתְנַכְּלוּ לָהֶם בְּעֵת צָרָתָם׃ כִּי אֶת־הַיּוֹם הַזֶּה
הָפַךְ לָהֶם אֱלֹהִים הַשַּׁלִּיט עַל־כֹּל לְ[יוֹם] שִׂמְחָה תַּחַת [יוֹם] צָרָה לְעַם
כב סְגֻלָּתוֹ׃ לָכֵן גַּם אַתֶּם תָּחֹגּוּ בְּרֹב פְּאֵר אֶת־הַיּוֹם הַזֶּה בְּתוֹךְ הַחַגִּים
כג הַנִּקְרָאִים עַל־שְׁמוֹת [גִּבּוֹרִים] שָׂשִׂים וּשְׂמֵחִים׃ לְמַעַן יִהְיֶה [יוֹם]
תְּשׁוּעָה לָנוּ וּלְכָל־הַפַּרְסִים דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֵנוּ גַּם־עַתָּה גַּם־בַּיָּמִים
כד הַבָּאִים וְזִכָּרוֹן רַע לַאֲשֶׁר יֶאֶרְבוּ לְנַפְשֵׁנוּ׃ וְכָל־עִיר וָעִיר וְכָל־
מְדִינָה וּמְדִינָה לְלֹא־הֶבְדֵּל אֲשֶׁר לֹא תַעֲשֶׂה לְפִי־[הַפְּקֻדָּה] הַזֹּאת
בְּזַעַם תֶּחֱרַב בַּחֶרֶב וּבָאֵשׁ וְהָיְתָה שְׁמָמָה לֹא רַק לָאָדָם כִּי אִם־גַּם
לִבְהֵמָה וְחַיַּת הַשָּׂדֶה וְעוֹף הַשָּׁמַיִם עַד־עוֹלָם׃

ז וַיֹּאמֶר מָרְדֳּכַי מֵאֵת יְיָ הָיְתָה זֹאת׃ הֵן [זָכֹר] אֶזְכֹּר אֶת־הַחֲלוֹם
ב ג אֲשֶׁר חָזִיתִי עַל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהִנֵּה לֹא נָפַל מֵהֶם דָּבָר׃ הַמַּעְיָן
הַקָּטֹן אֲשֶׁר הָיָה לְנָהָר גַּם־אוֹר הָיָה גַּם־שֶׁמֶשׁ וּמַיִם רַבִּים הַנָּהָר
הַזֶּה הִיא אֶסְתֵּר אֲשֶׁר לְקָחָהּ הַמֶּלֶךְ לוֹ לְאִשָּׁה וַיַּמְלִיכֶהָ לְמַלְכָּה׃

להמית את בני ביתו של מי שנדון למיתה יחד עם החייב. ע׳ דנ׳ ו׳ כ״ה: ולגוב אריותא
יט רמו אינון בניהון ונשיהון. — תעבירו. במקור ἐκθέντες. יעקב (ZAW X, 282) מעיר שהוא
המונח ἐκτιθέναι מן הלשון המשפטית ההילניסטית־מצרית. ענין זה חשוב בשביל קביעת
מקום מולדתו של בעל פרק זה (ע׳ מבוא). — לחיות לפי חקיהם. זאת היתה הסיסמה
של השליטים ההילניסטים המתונים כלפי נתיניהם בני דתות שונות בכלל וכלפי היהודים
כ בפרט (השוה, למשל, פקודת אנטיוכס הגדול אצל יוספוס, קדמ׳ י״ב ג׳ ג׳). — השלשה
כא עשר. ב׳ ו׳ כתוב: בארבעה עשר (ע׳ בפי׳ שם). — לעם סגולתו. היהודי שם לשון זה
כב בפי המלך הפרסי! — החגים הנקראים על שמות [גבורים]. כך יש לפרש
לדעתי את המלים ταῖς ἐπωνύμοις ἑορταῖς. רק הוראה זו נעוצה במלה ἐπώνυμος
(=הנקרא על שם מי שהוא). החג החדש הוא חג אֶפּוֹנִימִי, שנקרא על שם מרדכי, ובאמת חג
הפורים נקרא במק״ב ט״ו ל״ו בשם יום מרדכי. המפרשים נדחקו בלשון זה והכניסו תיקונים
כג שונים לאין צורך. — יום תשועה. המלך קובע את החג הזה כחג פרסי לזכר הצלתו מידי בגתן
ותרש בנאמנותו של מרדכי. —

ז. פתרון חלום מרדכי.

הפרק השביעי נמצא בע׳ בסוף הספר. יוספוס (בקדמוניות) אינו מזכיר לא את החלום ולא את פתרונו. במדרש אסתר מובא החלום ולא הפתרון. — פתרון החלום בפ״ג ואילך מקוטע בסגנונו ובלתי מפותח. סגנון כזה מיוחד הוא לפתרון חלומות. השוה, למשל, ברא׳ מ״א כ״ו

ד—ה וּשְׁנֵי הַתַּנִּינִים אָנֹכִי וְהָמָן: וְהָעַמִּים הֵמָּה אֲשֶׁר הִתְאַסְּפוּ לְהַכְרִית
ו שֵׁם הַיְּהוּדִים: וְעַמִּי הֵם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר קָרְאוּ לֵאלֹהִים וַיִּוָּשֵׁעוּ
וַיּוֹשַׁע יְיָ אֶת־עַמּוֹ וַיַּצִּילֵנוּ יְיָ מִכָּל־הַצָּרוֹת הָאֵלֶּה וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֶת־
הָאֹתוֹת וְהַמּוֹפְתִים הַגְּדוֹלִים אֲשֶׁר לֹא־הָיָה [כְמוֹהֶם] בְּקֶרֶב הָעַמִּים:
ז לָכֵן עָשָׂה שְׁנֵי גֹרָלוֹת גּוֹרָל אֶחָד לְעַם־אֱלֹהִים וְגוֹרָל אֶחָד לְכָל־
ח הַגּוֹיִם: וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַגֹּרָלוֹת הָאֵלֶּה לִפְנֵי אֱלֹהִים בְּעֵת מִשְׁפָּט בְּיוֹמוֹ
ט וּבְמוֹעֲדוֹ [לְעַם יִשְׂרָאֵל] וּלְכָל־הַגּוֹיִם: וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־עַמּוֹ וַיַּצְדֵּק
י אֶת־נַחֲלָתוֹ: וְהַיָּמִים הָאֵלֶּה בְּחֹדֶשׁ אֲדָר בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר וּבַחֲמִשָּׁה
עָשָׂר יוֹם בּוֹ יִהְיוּ לָהֶם לַעֲצֶרֶת לְשִׂמְחָה וּלְשָׂשׂוֹן לִפְנֵי אֱלֹהִים
לְדוֹרוֹת עוֹלָם בְּקֶרֶב עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל:

בַּשָּׁנָה הָרְבִיעִית לְמַלְכוּת תַּלְמַי וְקְלֵיאוֹפַּטְרָה הֵבִיא דוֹסִתְּאוֹס אֲשֶׁר הִתְיַחֵשׂ
כְּכֹהֵן וְלֵוִי וְתַלְמַי בְּנוֹ אֶת־אִגֶּרֶת הַפּוּרִים הַזֹּאת [הֵם הִגִּידוּ עָלֶיהָ כִּי הִיא [אֱמֶת]
וְכִי תִרְגֵּם אוֹתָהּ לִיסִימָכוֹס בֶּן־תַּלְמַי מִן־הַיּוֹשְׁבִים בִּירוּשָׁלַיִם:

ו ואילך. — ו ע מ י. עם הצדיקים שבפרק א׳. — ש נ י ג ו ר ל ו ת. השוה ויק׳ ט״ז ח׳: גורל
ח אחד לה׳ וגורל אחד לעזאזל. — א ר ב ע ה ע ש ר. היום הזה הוא עיקר והיום הט״ו (פורים של
י שושן) אינו אלא הוספה. יום י״ד נקרא מק״ב ט״ו ל״ו בשם יום מרדכי (ע׳ ו׳ כ״ב). —
ה ת א ר י ך שבחתימה מקביל לשנת קי״ד לפני סה״נ, היא השנה הרביעית ללתירוס תלמי השמיני וקליאופטרה אשתו. אמת, היו עוד תלמיים אחרים ששם נשיהם קליאופטרה, אבל בשנה הרביעית לממשלתם לא היתה להם קליאופטרה לאשה (ע׳ יעקב שם 274). — ב ש ם א ג ר ת נקראת כל המגלה (אסתר ט׳ כ״ו). התאריך שייך איפוא אל כל מגלת אסתר, שהובאה בשנת קי״ד מירושלים למצרים מתורגמה יוונית, ולא אל התוספות. חוץ מזה, יש מן התוספות שנכתבו יוונית מלכתחלה (ע׳ מבוא) ולא היה צורך לתרגמן. נמצא שאין להוציא מן הרשימה הזאת מסקנות ישרות לכרונולוגיה של התוספות. — מן השמות היווניים נראה שליהודים הילניסטיים הם. ונראה שגם ליסימכוס בן תלמי היה יהודי מצרי שבא לירושלים להשתקע שם, ושם ראה את מגלת אסתר בעברית ותרגמה יוונית. —

תוספות לספר דניאל

מבוא

א. הערה כללית על דניאל גופו ועל התוספות לספר דניאל.

כל מה שידוע על אישיותו ההיסטורית של דניאל הוא מדבריו של יחזקאל. הנביא גוער באנשי דורו שהם שקועים ביון החטא במדה שאפילו צדיקים גדולים לא יוכלו לחלצם: אם יהיו נח דניאל ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם (י״ד י״ד וכ׳), אבל לא יצילו נפש אחרת. מדבריו של יחזקאל אין אנו מכירים עדיין לא את מולדתו של דניאל ולא את תקופתו. לא ברור אפילו אם מישראל היה או מחסידי אומות העולם, שהרי הוא מזכירהו בצדם של נח ואיוב, – ושניהם לא מישראל המה. רק דבר אחד יש ללמד: בימי יחזקאל כבר היה דניאל מפורסם כצדיק מראשוני הצדיקים.

אפשר שבעל ס׳ דניאל חשב, בהשפעת דבריו של יחזקאל, שדניאל בן דורו של הנביא היה ובבבל היה, ולפיכך קבע אותו בגלות בבל. ואף סמך על דבריו של יחזקאל (כ״ח ג׳) אל מלך צור: הנה חכם אתה מדניאל כל סתום לא עממוך. ומכאן הוא דניאל המגלה טמירין.

והאגדה שבאה אחר ס׳ דניאל הרבתה לטפל בדניאל הצדיק המופלא והחכם המובהק. מכאן גם התוספות לס׳ דניאל: בס׳ שושנה דניאל עודנו נער והוא מתואר כבר כדיין הדן דין אמת לאמתו, אוהב צדק, פקח ועסקן בדברים. המעשה בבל ובתנין מוכית גם את אמונתו וגם את ערמתו. הוא האדוק באלהיו התנגד לע״ז ובערמתו הצליח לנתוץ את צלמו של בל ולהרוג את התנין. ואם מעשים אלו קשורים בדניאל בחוט דק כשערה, הרי בתפלת עזריה וחבריו מצא לו בעל אותה תפלה מקום בס׳ דניאל לסמוך עליו והצליח להבליע את התפלה ואת השירה בגופו של ס׳ דניאל היווני עצמו.

תוספות אלו לס׳ דניאל לא הגיעו לידנו אלא ביוונית ובתרגומים שנעשו מתוך הנוסח היווני. הנוסח היווני הגיע אלינו בשתי שיטות: שיטת תרגום הע׳ (LXX) ושיטת תאודוטיון (Θ). וכמו שבס׳ דניאל גופו גבר תרגומו של תאודוטיון על הע׳, כך גם בנוסח התוספות יד תאודוטיון על העליונה. אף הירונימוס תרגם מתוך תאודוטיון ולא מתוך הע׳. בתפלת עזריה וחבריו שתי השיטות אינן מתחלפות אלא מעט, במעשה בל והתנין השינויים מתרבים, ובמעשה שושנה מתגברים חילופי הנוסחאות עד שכמעט היו לשני ספרים שונים.

אימתי נלוו התוספות אל ס׳ דניאל? –

ס׳ דניאל נכתב בשנת 164 לפני סה״נ. תאודוטיון המתרגם היה במאה הראשונה והשניה אחר סה״נ. על כרחך נספחו התוספות אל ס׳ דניאל בין המאה הא׳ לפני סה״נ ובין המאה הא׳ אחר סה״נ.

ב. תפלת עזריה ושירת שלשת הנערים בכבשן.

בס׳ דניאל (ג׳) מעמיד נבוכדנאצר צלם זהב בבקעת דורא ומכריח את כל בני עמו להשתחוות לו. שדרך מישך ועבד נגו (בתוספת לס׳ דניאל הם נקראים תמיד בשמם היהודי: חנניה מישאל ועזריה) עומדים באמונתם, אינם כורעים ואינם משתחוים. המלך השליכם אל כבשן האש. מִקְּרָתוֹ של מלאך ה׳ נצטנן הכבשן והנערים לא ניזוקו כלום. נבוכדנאצר חוזר בתשובה ומפאר את אל עליון.

תרגום הע׳ וגם תאודוטיון מוסיפים על זה: א) תפלת עזריה, ב) פרטים אחדים איך הוסק הכבשן ואיך נעשה הנס, ג) שירה של חנניה מישאל ועזריה.

התוספות האלה נקבעו בס׳ דניאל בפרק ג׳ בין פסוק כ״ג, שבו מושלכים הנערים לתוך הכבשן, ובין פסוק כ״ד, שבו משתאה נבוכדנאצר בראותו שתחת ג׳ אנשים מושלכים מתהלכים ארבעה בלהבה. חוקרי המקרא בדורות שלפנינו וקצתם עד היום הזה סברו שיש במקור העברי בין שני הפסוקים האלה חסרון וסברו גם־כן שתוספות תאודוטיון והע׳ כבר נקבעו במקומן שאנו מוצאים אותן ע״י בעל ס׳ דניאל בעצמו [1], ורק אחר־כך השמיטום מן הספר העברי־הארמי.

על הסברה הזאת יש לטעון כמה טענות. קשה להבין מדוע מחקו בעלי המסורת את התפלות האלה המתאימות בכל עם השקפות ישראל. גם קשה קצת למה ניתנה התפלה בפי עזריה, הלא בס׳ דניאל נזכר חנניה תמיד בראש. ויותר קשה שלתפלה זו אין שום קשר עם המעשה, עם מצב עזריה, עם סכנתם בכבשן. בתפלתו נזכר נבוכדנאצר כמלך רשע מכל רשעי ארץ (ל״ב), בעוד שבס׳ דניאל גופו נבוכדנאצר משליט את הנערים על מדינת בבל ורק גדולי מלכותו המקנאים בנערים מכריחים אותו לנסותם ולענשם.

אין ספק: התוספות האלה ניתוספו אחר שכבר נקבעו כל דברי ס׳ דניאל. אמת, אין לכחש שבעל התפלות מצא להן מקום ראוי ביותר בגוף הספר, ויש לדמותן לתפלת מרדכי ואסתר במדרש ובתוספות למגלת אסתר, ועוד יותר לתפלת מנשה שנוסדה על מה שכתוב בדה״ב (ל״ג י״ח־י״ט).

וגם יש להבדיל בין תפלת עזריה לשירת שלשת הנערים. עזריה בתפלתו מתודה על חטאיו ועל חטאות עמו ישראל ואין וידויו מתחבר בשום ענין עם מצבו. עם ס׳ דניאל יש חיבור קלוש: עזריה בהתפללו בלשון כל מעשי אלהים אמת וארחותיו משפט (כ״ב) מתרגם מלה במלה מה שהתפלל נבוכדנאצר בס׳ דניאל (ד׳ ל״ב). תפלת הוידוי הזה לא נכתבה ע״י העורך, שאילו כתבה הוא, היה מדביק אותה לענין המעשה.

שירת הנערים קשורה במקצת במצבם. השירה מעוררת את כל היצורים לברך את ה׳: היא קוראה לשמים וכל צבאם וכל גבורותם ולאשר בין השמים ובין הארץ ולאשר על הארץ לכל החיה, לכל האדם, לישראל, לכהני ה׳, לעבדי ה׳, לקדושים ולענוים. אחר כל אלה תפנה אל חנניה מישאל ועזריה שגם הם יפארו את ה׳ אשר פדה אותם מיד שאול והצילם מתוך אש יוקדת, וחוזרת היא ופונה אל כל יראי ה׳.

ושירה זו הולכת בעקבות מזמור קמ״ח וגם מזמור ק״ג שבתהלים, ובמנותה את כחות הטבע והופעותיו דומה היא גם לתיאורים העצומים שבס׳ איוב (ל״ח). לכאורה גם השירה הזאת אינה קשורה לס׳ דניאל ולמעשה הנערים בכבשן האש רק ע״י נימה אחת דקה בסופה. והיחס בין השירה למעשה הוא כמו בתפלת חנה (ש״א ב׳), בתפלת חזקיהו (ישעיה ל״ח) ובתפלת יונה (ג׳), אותן התפלות שאין מתאימות לשלות חנה, לרפואת חזקיהו, לצרת יונה. כן גם שירה זו היה לה מקום אחר ומצאה חן בעיני העורך וקבע לה מקום מתאים בס׳ דניאל.

ויש גם לשום לב לטעם שנתן נחמיה בריל (ולו הסכים Curt Kuhl, 88–89). לדעתו רע היה בעיני קוראי ס׳ דניאל שהמלך הנכרי נבוכדנאצר מפאר ומרומם את נפלאות ה׳, וחנניה מישאל ועזריה שבזכותם נעשה הנס קופצים את פיהם ולהם דומיה תהלה. דעה זו מתאימה גם עם דעת בעל האגדה: א״ר יצחק יוצק זהב רותח לתוך פיו של אותו רשע שאלמלא בא מלאך וסטרו על פיו בקש לגנות כל שירות ותשבחות שאמר דוד בס׳ תהלים (סנהד׳ צ״ב ב׳). לפיכך שם העורך גם בפי הנערים שירה הגונה בעיניו. ונכון מאד מה שמוכיחים נחמיה בריל (25) ולוי גינצבורג (The Legends of the Jews VI, 418, 88) שגם באגדה העתיקה הנערים אומרים שיר והלל: לא לנו ה׳ לא לנו אמר חנניה, כי לשמך תן

[1] ע׳ Curt Kuhl, Die drei Männer im Feuer, 84–89. —

כבוד אמר מישאל, על חסדך ועל אמתך אמר עזריה, ואמת ה׳ לעולם למה יאמרו הגוים אמרו כולם וכו׳ (פסחים קי״ח א׳).

ואף אם יש רגלים לדבר שהקבלה הישראלית שמה שיר ושבחות בפי חנניה מישאל ועזריה, רחוקה מאד הסברה שהתפלה והשירה אצל תאודוטיון והע׳ נכתבו מתחלה לשמן. התפלה והשירה כבר מוכנות היו ממקום אחר ובקצת שנויים הועתקו לכאן. רק יש לשאול אם ביוונית חוברו או מעברית ניתרגמו. הקתולים, המאמינים שגם התוספות לס׳ דניאל ברוח הקדש נאמרו, סוברים שהעברית היא לשונן העיקרית של התפלה והשירה. וגם רבים מהחכמים האחרים נוטים לדעה זו.

אמת, כבר אבות הכנסיה הראשונים בקשו נוסח עברי ולא מצאוהו. כן מתחיל גם הירונימוס את תרגום התפלות: Quae sequuntur in Hebraeis voluminibus non reperi. והוא מסיים: Hucusque in Hebraeo non habetur et quae possumus, de Theodotionis editione translata sunt. הרי שבעברית לא עלתה בידו למצוא אותן, ותרגם אותן על פי תאודוטיון. ויש להעיר שחוקרים חשובים לא ראו יכלת להכריע את שאלת הלשון העיקרית.

בכל זאת דעתנו נוטה לצד העברית.

מכמה ביטויים יווניים נודף ריח העברית. דוגמאות: בפל״ג καὶ νῦν οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἀνοῖξαι τὸ στόμα=בעברית: ועתה אין לנו לפתוח פה. וכן פסוק מ״ב: יסוגו אחור ויבושו מכל גבורתם, וכן כמה וכמה פרטים. וראיה מובהקה ביותר נראה לי מה שמוכיח בריל 25) בפסוק נ״ח εὐλογητὸς εἶ ὁ βλέπων ἀβύσσους=ברוך אתה מ ש ג י ח תהומות, ובריל משער יפה שבעברית היה נאמר: מ ש ב י ח תהומות, כמו: משביח שאון ימים (תהל׳ ס״ה ח׳).

ביד מ׳ גאסטר עלתה למצוא נוסח ארמי של התפלה והשירה בדברי הימים של ירחמאל (המאה הי״א) והעמיק לחקור אותו, ולדעתו שיוו התרגומים היווניים לנגד עיניהם את הנוסח הארמי הזה. ואין חכמי הדור מודים לו.

ג. שושנה.

א) ה ת כ ן. שושנה אשת אליקים היא אשת־חיל המצוינה ביפיה ובצניעותה. שני זקנים חטאים, שנתמנו דיינים לאותה שנה, השתגעו מיפיה. תשוקתם גברה עליהם וארבו לה. פעם אחת, כאשר פשטה את בגדיה לטבילה בגנת ביתה, קמו עליה פתאום ובקשו לכבוש אותה. אך שושנה עמדה בצניעותה ומאנה להפקיר עצמה לחטא. הזקנים התנכלו לנקום נקמתם בה והקהילו את העדה והעידו בשושנה עדות שקר כי הם ראו אותה שוכבת בחיק בחור אחד שברח מן הגן לקולם. על פי עדות הדיינים הזקנים החשובים נידונה שושנה למות. אז קם דניאל, והוא עודנו נער, וגער בעדה על אשר דנו למראה עיניהם ולמשמע אזניהם ולא דרשו ולא חקרו היטב כמצות התורה. דניאל חקר את העדים ושאל את כל אחד ואחד לבדו: תחת איזה אילן נעשתה הנבלה. אמר האחד: תחת מסטיכי, והשני אמר: תחת אלון, והכחישו זה את זה. העם ראה כי עדי שקר הם ועשו להם כאשר זממו לעשות לאחותם. צדקת שושנה יצאה לאור.

ב) א מ י ת ו ת ה מ ע ש ה. ס׳ שושנה נשמר ונמסר ע״י הכנסיה הנוצרית. הכנסיה מונה אותו בין כתבי הקדש ומאמינה שברוח הקדש נאמר ונכתב, ואם כן כל מה שמסופר הוא אמת, וכך היה מתחלה ועד סוף. זוהי אמונת הכנסיה העתיקה. וכאשר עורר אחד מהם — Julius Africanus — ספק על המעשה, התעורר ידידו אוריגנס (מאה ג׳), אבי הכנסיה המפורסם, חכם ועסקן בדברים, ודרש וחקר מה יודעים היהודים על אדות שושנה. אחד מחכמי היהודים הגיד לו שאף שמות הזקנים החטאים ידועים, והם אחאב בן קוליה וצדקיה בן מעשיה.

אחאב וצדקיה הם נביאי שקר שהיו בבבל ושירמיהו (כ״ט כ״ג) מרשיע אותם: יען אשר עשו נבלה בישראל וינאפו את נשי רעיהם. גם נראה מדברי אוריגנס ששמע אף את

האגדה על שניהם שהתחברו לפתות את הנשים, כל אחד היה משבח את השני שהוא עתיד להוליד נביא או משיח ועל־כן הפקירו הנשים את עצמן להם. בסוף ביקשו לפתות גם את שמירמית אשת (או בת) נבוכדנאצר, והדבר נודע למלך ושרפם (סנהד׳ צ״ה א׳, תנחומא הוצ׳ בובר, ויקרא רבה ד׳ א׳ ובכמה מקומות הנרשמים ע״י גאסטר Exempla 28 וע״י לוי גינצבורג Legends VI, 426, 106).

נחמיה בריל השוה מעשה אחאב וצדקיה עם מעשה הזקנים ושושנה והשוה גם־כן לאליקים בעל שושנה עם יהויכין מלך יהודה והעלה בדעתו ששושנה היא אשת המלך יהויכין ושהמעשה נעשה באמת.

אבל בריל פזר בזה אוצרות חכמתו לבטלה. הצד השוה בין שני המעשים קלוש מאד: שני אנשים בערו בתשוקת הניאוף ונענשו. אבל באגדת אחאב וצדקיה חסר עיקר המעשה של שושנה: מבקשי הניאוף הנכלמים נוקמים נקמתם, מאשימים את האשה הצנועה, גורמים שיצא משפטה למיתה. נער קטן קם ללמד זכות על הנידונה, חקר את העדים, העדים הכחישו זה את זה ונעשה להם כאשר זממו לעשות. ההשואה בטלה ואין בתלמוד ובמדרש העתיק שום רושם של מעשה שושנה. גם אין שום גרעין של אמיתות המעשה. שושנה לא היתה ולא נבראה אלא למשל. האגדה בדויה מתחלה ועד סוף. והמוטיב הראשי הוא שנער קטן סותר את דין הזקנים ודן דין אמת לאמתו. המוטיב הזה בולט מאגדת הכותים, כמו שהוכיח גאסטר במאמרו The Studies of the Daughter of Amram (Studies and Texts I, 199—210).

ג) אגדת הכותים. לעמרם כהן גדול של הכותים היתה בת מופלגה בתורה בחכמה ובמוסר. בקשה הבת מאביה שיניח אותה לשבת בבית מיוחד בהר ולהגות בתורה. באותו ההר חיים היו שני נזירים מן הכותים נבדלים מן העולם זה כ״ה שנים. פעם אחת לא מצאו ידיהם בפירוש התורה והלכו אל בת הכהן שכנתם וראו את חכמתה וגם את יפיה ובערה להבת התשוקה בלבם ובקשו לפתותה למשכב דודים. היא חרדה מפני החטא ובקשה תואנה ושאלה מהם רשות להתקשט תחלה. שבה אל ביתה והסתתרה ולא יכלו הנזירים להכנס אליה. למחרת ירדו הנזירים מן ההר והעידו על בת הכהן עדות שקר שזנתה. ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תשרף (ויק׳ כ״א ט׳). כאשר נגמר הדין הלך עמרם במר נפשו בדרך יחידי הרחק מן העדה. והנה מלאכי אלהים יורדים והם נראים כנערים והתחילו לשחוק כאלו הם בבית דין. אחד הילדים־המלאכים ישב במקום ראש בית־דין והביאו לפניו את דינה של בת הכהן הגדול, ושני נערים־מלאכים עמדו כמו הנזירים החטאים והאשימו את בת הכהן. הנער ראש בית הדין דרש וחקר את העדים והם הכחישו זה את זה. הרשיעו הנערים הדיינים את הנזירים והצדיקו את בת הכהן.

כל זה ראה עמרם ולמד מן הנערים ושב והקהיל את הקהל וחקר את העדים המאשימים והכחישו זה את זה וכך נגלתה רשעת הזקנים וצדקתה של בת הכהן.

גאסטר השוה לזה מעשה עלי חודשה ('Ali Chodsa) באלף לילה ולילה. עלי נסע לדרך רחוקה וטמן אלף דינרי זהב בתחתית הכד וכסה אותם בזיתים והפקיד את הכד אצל חברו. לאחר שנים אחדות מעל חברו בפקדון ולקח את הדינרים ומלא את הכד זיתים חדשים. כששב עלי מדרכו השיב לו את הכד מלא זיתים. תבע עלי את זהביו ובא דינם לפני הכליף הארון אל־רשיד. שומר הפקדון טען שלא שלח ידו בפקדון: זיתים קבל וזיתים החזיר. ואחרי אשר המפקיד לא יכול להביא עדים הצדיק הכליף את השומר. פעם כשהתהלך הכליף בחוצות ראה נערים קטנים משחקים משחק של דיינים ובעלי דינים. אחד הנערים היה המפקיד, אחד השומר ואחד הדיין. אמר הדיין: נטעמה נא את הזיתים, הרי הם חדשים לגמרי. אי אפשר שזיתים לא ירקבו אחרי ג׳ שנים. אלא מאי, הזיתים מקרוב הושמו בכד. התבונן הכליף במעשה הנערים וחדש את הדין והרשיע את השומר.

מזה נגלה עיקר המעשה: הדיינים הממונים בבית דין טועים בדין ונער קטן דן דין אמת לאמתו. המוטיב הזה מופיע בכמה אגדות עממיות. באגדות האישלאם הנער שלמה מראה על טעות דוד אביו במשפט. קצת האגדות האלה נכנסו בזמנים האחרונים גם למדרשים מאוחרים. תרגום הע׳ מדגיש שהוא מכיר את המוטיב העיקרי ומסיים את מעשה שושנה כך: לכן נערי בני ישראל אהובים בְּתֻמָּם, ואנחנו נשמור [וּנְגַדֵּל] את הנערים לאנשי חיל, והנערים ייראו את האלהים ותהיה בם רוח בינה ודעת לדור דורים.

לפי זה מעשה שושנה הוא מעיקרו אגדה עממית להוכיח שהדיינים טועים לפעמים ונער קטן מתקן את המעוות. הסופר השתמש באגדה זו להראות שהקב״ה שופט צדק, הוא מרשיע את הרשע ומצדיק את הצדיק.

ד. מעשה שושנה בספרות העברית. התלמוד והמדרש העתיק אינם מזכירים את מעשה שושנה. אבל במשך הזמנים מצאו להם האפוקריפין דרך להכנס לספרות העברית, קצתם בעין וקצתם בשינויים. לפי מה שנודע לנו, הועתק מעשה שושנה בראשונה בדברי הימים של ירחמיאל (מאה י״א, ע׳ Gaster, The chronicles of Jerahmeel, 1899, LXV, 1—9, 202—205). הסיפור הולך בעקבי Θ, רק שאחד העדים מעיד ששושנה זנתה תחת אלון והשני— תחת דלית, ובקשו וראו ששני האילנות האלה לא נמצאו כלל בפרדס.

ישראל לוי מצא נוסח אחר בכתב־יד אחד של יוסיפון. נוסח זה שונה הרבה משאר הנוסחאות. המלך אורודוס (=הורדוס) שולח לרומא את חננאל הכהן ואת נחום. בהיות חננאל ברומא ישבה אשתו הצנועה חנה, יפה כמרימי (=Mariamne) מבית החשמונאים, בבית אביה אליקים ממשפחת החשמונאים. בבית אביה היו נקהלים יום יום הזקנים. באחד מהם בערה התשוקה אל חנה ופצר בה לעשות חפצו. וחנה עמדה בצניעותה. הסית הזקן הנבהל שני עדי שקר והעידו שלשתם שראו את חנה מנאפת. חנה התפללה וה׳ העיר את רוח נחמן החכם שחקר את העדים תחת איזה אילן נעשתה הנבלה. האחד ענה: תחת אגוז, והשני אמר: תחת אילן אחר, והשלישי אמר: תחת תאנה. בקשו והנה אין אחד משלשת האילנות האלה בפרדס אליקים. צוה המלך ותלו את עדי השקר על העץ.

הרי שהסיפור נשתנה הן בשמותיו הן בתכנו. האשה הצנועה לא נקראה שושנה אלא חנה. היא אשת חננאל הכהן ויושבת בבית אביה אליקים ממשפחת החשמונאים. אין שני זקנים בוערים בתשוקת עגבים כי אם זקן אחד. וכנגד זה לא שני עדים מעידים עדות שקר כי אם שלשה. הדיין אשר הוציא לאמת משפט אינו דניאל הנער כי אם נחמן החכם. ובזה נתבטל עיקר הספור. אין כאן דיין טועה בדבר משפט, אין כאן נער מתקן את המעוות.

בנוסח זה ג׳ עדים מעידים עדות שקר. כן הוא גם בנוסח של אברהם זכות בס׳ יוחסין (1505). וזה לשונו: ואז בגלות בבל היה המעשה של שושנה בת חלקיה אשת יויקים והיתה יפה מאד וב׳ זקנים שופטים שהיו בכל יום נכנסים בביתה לדון עם בעלה חשקו מאד בה ביפיה, ויום אחד שלא היה בעלה לשם נכנסו לגן שלה והיתה ערומה טובלת מנדתה ואמרו לה שתשכב עמהם ואם לאו שיקימו עליה עדות שקר שמצאו נער אחד שכב עמה, ואעפ״כ אמרה יותר טוב שאמות ולא אחטא לשם. וכן עשו: מיד העידו עליה ודנוה למות. ואז דניאל בחכמתו ובנבואה הצילה ועשה חקירה שנית והפריד כל אחד לבדו ולא נתכוונה עדותם ואז הרגו לזקנים. ואולי היה זה לאחאב בן קוליה ולצדקיה בן מעשיה שקלם מלך בבל באש (יוחסין השלם הוצ׳ פיליפובסקי, לונדון-אדינבורג 1857, דף 23 א).

ויש לשום לב שנוסח זכות השוה מעשה הזקנים ושושנה עם מעשה אחאב וצדקיה כמו שהשוה אותם התלמיד הנשאל ע״י אוריגנס וכאשר השוה אותם נחמיה בריל.

גם הרמב״ן (דב׳ כ״א י״ב) מזכיר „מגלת שושן״. תרגום עברי של ס׳ שושנה יצא ע״י ילינק בבית המדרש ו׳ 126—128 ושם האילנות נקראו אלון ודלבי.

מעשה שושנה נוגע בשני טיפוסים של אגדות עממיות. הטיפוס האחד הוא של ʿAli Chodsa: נער קטן מתקן את הדין שעוותו הדיינים, והטיפוס השני הוא על האשה שאורבים לה אנשים בני בליעל, רודפים ומקטרגים עליה, והיא מתאמצת בצניעותה, ובסוף היא מתגברת על רודפיה, וזהו טיפוס האגדה של Crecsentia, Hildegarde. Florentia, Genoveva (ע׳ Chauvin, Bibliographie des ouvrages arabes, V 138, VI 166—170. — Balte-Polivka, Anmerkungen zu der KHM.. I, 295–311), וגם הטיפוס הזה נכנס בספרות העברית. ובן גוריון טועה בחשבו (ע׳ Der Born Judas I, 378) שהאגדה הזאת צמחה על אדמת ישראל. היא מחוץ נכנסה.

ה) באיזו לשון חובר ס׳ שושנה. אין בידנו להכריע בשאלה הזאת אל נכון. מצד אחד יש להתבונן שנקל מאד לתרגם את הספר מיוונית לעברית. כמה וכמה ביטויים מראים על הסגנון העברי. ומצד אחר יש לטעון טענה נמרצה: הלשון הנופל על לשון בבדיקת העדים. דניאל שואל: תחת איזה אילן חטאה שושנה. זקן אחד עונה: ὑπὸ σχῖνον (=תחת מסטיכי), ודניאל גער בו לאמר: ἄγγελος σχίσει σε μέσον (=מלאך יבקע אותך לשנים). הזקן השני עונה: ὑπὸ πρῖνον (=תחת אלון), ודניאל גער בו ...τὴν ἄγγελος ῥομφαίαν ἔχων πρίσαι σε μέσον (=המלאך שחרבו בידו ינסר אותך לשנים). כבר אוריגינס דרש וחקר איזה לשון נופל על לשון כגון זה יהיה בעברית ולא עלתה בידו למצוא כמהו. Kay משער לשון כזה: ויאמר תחת אגוז. ויען הנער, היטב קשרת (קרי: שקרת) על נפשך כי גזוז יגוז מלאך ה׳ את נפשך בעצם היום הזה. Kay (650) רומז על Ball, (Commentary on the Apocrypha ed. Wace II, 324) ששם נמצאו גם סברות אחרות, אבל אף אחת מהן לא יצאה ידי חובתה. פרונומסיה כמו πρῖνος – πρίειν, σχῖνος – σχίσειν עדיין לא הוכחה בעברית. ואם כן יש רגלים לדבר שס׳ שושנה חובר מתחלתו יוונית.

אמת, שני הנוסחאות היווניים שונים זה מזה בכמה פרטים וענינים. Θ מאריך לספר איך נחבאו הזקנים בפרדס, איך שלחה שושנה את נערותיה להביא לה תמרוקיה, איך נשארה שושנה לבדה, איך הפחידו אותה. דברי הע׳ עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר: עניים בתחלה ועשירים בסוף, שמשבחים את הנערים הנבונים ומצוים לגדל אותם לאנשי חיל.

ד. בל והתנין.

דניאל הוא יועצו של מלך בבל. לפי Θ הוא יועצו של כורש המלך בבבל ומבקש להוציא מלב המלך ומלב עמו את היצר של עבודה זרה, וגם הצליח להוציאו.

הבבליים עובדים את הבל, מקריבים לו מאכל ומשתה ומאמינים שהבל אוכל את הכל. דניאל מוכיח למלך בערמה שהכהנים מתעים אותו, שהכהנים עצמם אוכלים ושותים את הקרבנות. המלך מסגיר את צלם בל בידי דניאל ודניאל נותץ את הצלם.

ועוד עובדים הבבליים תנין. המלך בקש להכריח גם את דניאל להשתחוות לו, שהרי אי אפשר לכחד שהתנין הוא אלהים חי. דניאל בקש רשות מאת המלך להלחם עם התנין בלי חרב וחנית. דניאל בשל עוגה מזפת ומחלב והשליך אותה אל גרונו של התנין והתנין נבקע. אבל הבבליים היו נרגנים והכריחו את המלך להשליך את דניאל אל גוב האריות. שבעה ימים היה ביניהם והאריות הרעבים לא נגעו בו. וגם מן הרעב ניצל דניאל. באותו הזמן נשא חבקוק הנביא מאכל ומשקה לקוצרים בשדה ומלאך ה׳ אחזו בציצית ראשו והביאהו בבלה אל גוב האריות וחבקוק נתן את המאכל לדניאל. מקץ שבעה ימים העלה המלך את דניאל מן הבור והשליך לתוכו את שוטניו.

מעשה חבקוק נקשר בחוט דק אל שני המעשים הקודמים. נחמיה בריל (Jahrbücher VIII, 29) מביא דברי ר׳ אליעזר מוורמייזא (מאה י״ג): חבקוק בגימטריה גור אריה, שבא מיהודה

גור אריה והלך אל דניאל בגוב אריות ואמר עמו הגדה של פסח בליל שמורים, ואף דניאל מבניו של יהודה גור אריה היה, ולא יכלו האריות להזיק לא לדניאל ולא לחבקוק.

ובספר יוחסין קרינן: חבקוק ניבא שנת תכ״ה בימי חזקיהו והוא היה שאחזו המלאך כשהוליכו לדניאל בגוב האריות והביא לו לחם לאכול לחזקו, ואז יחזקאל ניבא בבבל (יוחסין השלם, הוצ׳ פיליפובסקי 238). בריל סובר שבעל הרוקח שאב ממקור האגדה. ולי נראה שלמד זה מספרי הנוצרים או מדבריהם, כי גם רבו ר׳ יהודה החסיד היה בקי מאד באגדות אומות העולם סביביו.

כנגד זה היה מעשה דניאל עם בל ועם התנין ידוע לבעלי האגדה. כבר מצינו בבראשית רבה ס״ח י״ג: ד״א והנה מלאכי אלהים – זה דניאל, עולים ויורדים בו – שעלה והוציא את בלעו מפיו, הה״ד ופקדתי על בל בבבל והוצאתי את בלעו מפיו (ירמ׳ נ״א מ״ד). דניאל עבד אלהא חיא (דנ׳ ו׳ כ״א). הרי גם שם הניגוד הוא כמו בספרנו: דניאל עובד אלהים חיים אינו משתחוה לאליל בלי חיים. ובקצת כ״י של ב״ר עוד נוסף: „שהיה לו תנין אחד לנבוכדנצר והיה בולע כל מה שמשליכין לפניו, אמר לו דניאל תן לי רשות ואני מתישו, נתן לו רשות. מה עשה נטל תבן והטמין לתוכו מסמרים השליך לפניו ונקבו מסמרים את בני מעיו, הדא הוא דכתיב והוצאתי את בלעו מפיו (ע׳ ב״ר תיאודור–אלביק 791).

וערמה כמו זו של דניאל ידועה גם מן הירושלמי (נדרים, דף ל״ה ב׳): „והא חוויא דשבור מלכא בלע גמלין בלע קברין כד בעי מקטלוניה מלון פחלץ של גמלין תבן ויהבון בון גומרין ובלעון ומית״ (ודומה לזה שבועות פ״ה ב׳, תנחומא בשלח סי׳ י״ח והוצ׳ בובר בשלח סי׳ י״ג). האגדה הזאת קשורה בשבור מלכא. ϴ קושר אותה בכורש. ואפשר שבאה מפרס ששם היתה גם באגדת אלכסנדר מקדון: אלכסנדר גבר על התנין, הרעיבו יום אחד ואחר־כך השליך לו עורות של פרות מלאים נפט וארס (ע׳ Spiegel, Iranische Altertümer II, 293. – Nöldeke, Beiträge zur Gesch. des Alexanderromans, p. 22). האגדה הפרסית נתיחסה לדניאל כבר בב״ר, שהוא מן המדרשים העתיקים, ואם כן יש רגלים לדבר שאגדת דניאל עם בל והתנין בישראל נוצרה. באיזו לשון? – גאסטר טוען שנכתבה ארמית ושהנוסח העיקרי נמצא בדברי הימים לירחמאל (מאה י״א). אבל נחמיה בריל נסה להוכיח שעברית נכתבה, ונראה שהצדק עמו.

ה. קצת ביבליוגרפיה.

ספר נוזלים מן לבנון כולל הכתובים האחרונים... מאת שלמה פליסנר, ברלין 1833 (מבוא עמ׳ 32–48, טיכסט עמ׳ 34–62).

כתובים אחרונים מאת יצחק זקיל פרינקל, ליפסיא 1830.

Brüll, Jahrbücher f. jüd. Gesch. u. Lit., 1887.

Zöckler, Die Apokryphen d. AT, München 1891.

Kautzsch, Apokr. und Pseudep., 1900, I, 172–193.

Charles, Apocr. and Pseudep., 1913, I, 625–664.

Gaster, Studies and Texts, 1925–1928, I, 39–68, 199–210.

תּוֹסָפוֹת לְסֵפֶר דָּנִיֵּאל

א. תְּפִלַּת עֲזַרְיָה וְשִׁירַת שְׁלֹשֶׁת הַנְּעָרִים בַּכִּבְשָׁן

נוּסַח הַשִּׁבְעִים

א וַיַּעַן אֲשֶׁר הָיְתָה מִצְוַת הַמֶּלֶךְ חֲזָקָה הֻסַּק הַכִּבְשָׁן שִׁבְעָתַיִם
מֵאֲשֶׁר לִפְנֵי־זֶה וַיַּאַסְרוּם הָאֲנָשִׁים הַמְמֻנִּים וַיְבִיאוּם אֶל־הַכִּבְשָׁן
ב וַיַּשְׁלִיכוּם אֶל־תּוֹכוֹ׃ וַתִּשְׂרֹף הַלֶּהָבָה הַיּוֹצֵאת מִן־הַכִּבְשָׁן אֶת־
הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אָסְרוּ אֶת־עֲזַרְיָה וְאֶת־חֲבֵרָיו וַתֹּאכְלֵם וְהֵם נִשְׁמָרוּ׃
ג וַיִּתְפַּלְלוּ חֲנַנְיָה עֲזַרְיָה וּמִישָׁאֵל וַיְהַלְלוּ אֶת־יְיָ כַּאֲשֶׁר צִוָּה הַמֶּלֶךְ
ד לְהַשְׁלִיכָם לְתוֹךְ־הַכִּבְשָׁן׃ וַיָּקָם עֲזַרְיָה וַיִּתְפַּלֵּל וַיִּפְתַּח אֶת־פִּיו וַיּוֹדֶה
אֶת־יְיָ הוּא וַחֲבֵרָיו בְּתוֹךְ־הָאֵשׁ וְהַכַּשְׂדִּים הִסִּיקוּ אֶת־הַכִּבְשָׁן מְאֹד
ה וַיֹּאמְרוּ׃ בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ וּמְהֻלָּל וּמְפֹאָר שִׁמְךָ לְעוֹלָמִים׃
ו כִּי צַדִּיק אַתָּה עַל־כָּל־אֲשֶׁר עָשִׂיתָ לָנוּ וְכָל־מַעֲשֶׂיךָ אֱמֶת וְאֹרְחוֹתֶיךָ
ז צֶדֶק׃ וּמִשְׁפְּטֵי־אֱמֶת עָשִׂיתָ בְּכֹל אֲשֶׁר־הֵבֵאתָ עָלֵינוּ וְעַל־עִיר קָדְשְׁךָ
יְרוּשָׁלַיִם עִיר אֲבוֹתֵינוּ כִּי בְצֶדֶק וּבְמִשְׁפָּט עָשִׂיתָ כָּל־זֹאת בִּגְלַל
ח—ט חֲטָאֵינוּ׃ כִּי חָטָאנוּ בַּכֹּל וּבָגַדְנוּ לִפְשֹׁעַ בְּךָ וְחָטָאנוּ בַּכֹּל׃ וְלֹא
שָׁמַעְנוּ לְמִצְוֹת תּוֹרָתְךָ וְלֹא שָׁמַרְנוּ אוֹתָן וְלֹא עָשִׂינוּ כַּאֲשֶׁר צִוִּיתָנוּ
י לְטוֹב לָנוּ׃ וְעַתָּה כָּל־אֲשֶׁר הֵבֵאתָ עָלֵינוּ וְכָל־אֲשֶׁר עָשִׂיתָ לָּנוּ
יא בְּמִשְׁפַּט־צֶדֶק עָשִׂיתָ׃ וַתִּתֵּן אוֹתָנוּ בִּידֵי אוֹיְבֵינוּ הָרְשָׁעִים וּבִידֵי
יב שׂוֹנְאֵינוּ הַפּוֹשְׁעִים וּבְיַד מֶלֶךְ עַוָּל וָרַע מִכָּל־הָאָרֶץ׃ וְעַתָּה אֵין לָנוּ
יג לִפְתֹּחַ־פֶּה בֹּשֶׁת וְחֶרְפָּה הָיְתָה לַעֲבָדֶיךָ וְלִירֵאֶיךָ׃ אַל־תַּעַשׂ עִמָּנוּ
יד כָּלָה לְמַעַן שְׁמֶךָ וְאַל־תָּפֵר אֶת־בְּרִיתֶךָ׃ וְאַל־תָּסֵר אֶת־חַסְדְּךָ מִמֶּנּוּ
לְמַעַן אַבְרָהָם אֲהוּבְךָ לְמַעַן יִצְחָק עַבְדְּךָ וּלְמַעַן יִשְׂרָאֵל קְדוֹשֶׁךָ׃

א—ב הנערים בכבשן.– כאן הנוסח משונה קצת מנוסח המסורה שבדניאל ג׳. Θ מתרגם לפי המסורה, אבל הוא משמיט סוף פסוק כ״ב מן הלשון גבריא אלך וכו׳, וצורת הכתוב אצלו: ויתהלכו בתוך הלהבה ויהללו את האלהים ויברכו את ה׳.
ו – תחלת הפסוק ו׳ היא על דרך נחמ׳ ט׳ ל״ג: ואתה צדיק על כל הבא עלינו, וסופו אינו אלא תרגום מתפלתו של נבוכדנאצר בדניאל ד׳ ל״ב.
יג – אל־תעש עמנו כלה. ביווני εἰς τέλος, ופירשוהו רוב
יד המפרשים: אל תסגירנו לנצח, ואני תרגמתי על פי בריל (23). – כל אחד משלשת האבות יש לו כינוי של סגולה, כרגיל. אברהם הוא אוהב ה׳ או אהוב ה׳: אברהם אוהבי (ישע׳ מ״א ח׳), אברהם אוהבך (דה״א כ׳ ז׳), וכן הוא מכונה בספרות ההילניסטית ובספרות הנוצרים, ובפרט בספרות האישלאם למן הקוראן (ד׳ קכ״ד) ואילך (ע׳ Ginzberg, Legends, V

טו כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ לָהֶם לְהַרְבּוֹת אֶת־זַרְעָם כְּכוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם לָרֹב וְכַחוֹל
טז אֲשֶׁר עַל־שְׂפַת הַיָּם: כִּי מְעַטְנוּ אֲדֹנֵינוּ מִכָּל־הַגּוֹיִם וַנְּהִי הַיּוֹם דַּלִּים
יז בְּכָל־הָאָרֶץ בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ: וְכָעֵת אֵין לָנוּ לֹא נָשִׂיא וְלֹא נָבִיא וְלֹא
שַׂר וְלֹא עוֹלָה וְלֹא זֶבַח וְלֹא מִנְחָה וְלֹא קְטֹרֶת וְלֹא מָקוֹם לְבַעֵר
יח [עַל־מִזְבֵּחַ] לְפָנֶיךָ וְלִמְצֹא חֵן: כִּי אִם־לֵב נִשְׁבָּר וְרוּחַ נְכֵאָה תְּקַבֵּל
יט בְּרָצוֹן: כְּמוֹ עֹלוֹת אֵילִים וּפָרִים וְרִבְבוֹת כְּבָשִׂים מְרִיאִים כֵּן יִהְיֶה
קָרְבָּנֵנוּ הַיּוֹם לְרָצוֹת פָּנֶיךָ כִּי לֹא־יֵבוֹשׁוּ הַבּוֹטְחִים בָּךְ וְהַמְמַלְאִים
כ אַחֲרֶיךָ: וְעַתָּה נֵלֵךְ אַחֲרֶיךָ בְּכָל־לְבָבֵנוּ וְנִירָא אוֹתְךָ וּנְבַקֵּשׁ אֶת־
כא פָּנֶיךָ: אַל תְּבִישֵׁנוּ כִּי אִם־עֲשֵׂה עִמָּנוּ בְּרַחֲמִים כְּאֹרֶךְ אַפֶּךָ וּכְרֹב
כב-כג חַסְדֶּךָ: וְהַצִּילֵנוּ כְּנִפְלְאוֹתֶיךָ וְתֵן כָּבוֹד לְשִׁמְךָ יְיָ: וְיִסֹּגוּ אָחוֹר כָּל־
כד הַגֹּמְלִים לַעֲבָדֶיךָ רָעָה וְיֵבוֹשׁוּ מִכָּל־גְּבוּרָתָם וְכֹחָם יִשָּׁבֵר: וְיֵדְעוּ
כה כִּי אַתָּה יְיָ לְבַדְּךָ הָאֱלֹהִים וּמְהֻלָּל עַל־כָּל־[פְּנֵי] תֵבֵל: וְעַבְדֵי
הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר הִשְׁלִיכוּ אוֹתָם לֹא חָדְלוּ לְהַסִּיק אֶת־הַכִּבְשָׁן וְכַאֲשֶׁר
הִשְׁלִיכוּ אֶת־שְׁלָשְׁתָּם יַחַד אֶל־הַכִּבְשָׁן וְהַכִּבְשָׁן בּוֹעֵר שִׁבְעָתַיִם
בְּחֻמּוֹ וּבְהַשְׁלִיכָם אוֹתָם וַיִּהְיוּ הַמַּשְׁלִיכִים מִמַּעַל לָהֶם [וַאֲחֵרִים]
כו הִצִּיתוּ מִתַּחְתֵּיהֶם נֵפְט וּנְעֹרֶת וָזֶפֶת וּזְמֹרוֹת: וַיַּעַל הַלַּהַב מֵעַל
כז הַכִּבְשָׁן כְּתֵשַׁע וְאַרְבָּעִים אַמָּה: וַיֵּצֵא וַיִּשְׂרֹף אֵת אֲשֶׁר־מָצָא
כח מִן־הַכַּשְׂדִּים סָבִיב לַכִּבְשָׁן: וּמַלְאַךְ יְיָ יָרַד עִם־עֲזַרְיָה וַחֲבֵרָיו אֶל־
כט הַכִּבְשָׁן וַיֶּהְדֹּף אֶת־לַהַב הָאֵשׁ: וַיַּעַשׂ אֶת־תּוֹךְ הַכִּבְשָׁן כְּמוֹ רוּחַ

33, VI 397, 207–208). יצחק הוא עבד ה׳, והוא כינוי לשלשתם: זכור לעבדיך לאברהם ליצחק וליעקב (דב׳ ט׳ כ״ז), וכן יעקב: ואתה ישראל עבדי (ישע׳ מ״א ח׳). בדברי ישעיה (כמו שהעיר Kecskemeti, Essajas III, 76) כמה פעמים הקב״ה הוא קדוש ישראל, ופעם אחת
יז (כ״ט כ״ג) הוא קדוש יעקב, וכאן נהפך היחס: יעקב הוא קדוש ה׳. — ראשי העם הם נשיא נביא ושר. יחזקאל (י״ב י׳ ועוד) קורא למלך ישראל בשם נשיא. ירמיה (ל״ב ל״ב) מונה את ראשי העם: מלכים שרים כהנים ונביאים. והשוה נחמ׳ ט׳ ל״ב: למלכינו לשרינו ולכהנינו ולנביאינו, ואיכה ב׳ ט׳: מלכה ושריה בגוים אין תורה גם נביאיה לא מצאו חזון מה׳. — ולא מקום. כלו׳ מקום מקודש להקריב קרבנות (כמו דב׳ י״ב). — לבער. καρπῶσαι, כלו׳
יח לבער אשה. — המתפלל מצטער כאן שלא יוכלו להקריב על המזבח והוא מרגיש שהוא
יט מביא מנחת עני: את לבו הנשבר הוא מקריב. — לרצות פניך. כגירסת Θ. גירסת הע׳
כא נראית משובשת. — כארך אפיך. κατὰ τὴν ἐπιείκειαν σου. התאר ἐπιεικής בע׳ לתהל׳ פ״ו ה׳=סַלָּח. בספרי המוסר היווניים ἐπιεικής=מעביר על מדותיו וגומל טוב לפנים משורת
כה הדין. לפי זה ἐπιεικεία=ארך אפים. — בנוסח הע׳ יש עבדים המשליכים את הנערים לתוך הכבשן ויש עבדים המסיקים את הכבשן. Θ מקצר: ועבדי המלך שהשליכו אותם לתוך
כט הכבשן לא חדלו להסיק את הכבשן נפט ונעורת וזפת וענפים יבשים. — נס בתוך נס: לא די שהלהבה לא הזיקה לנערים, אלא שהכבשן נעשה מקום תענוג (ע׳ גינצבורג שם, ו׳ 87, 417).

טַל נֹשֵׁבֶת וְלֹא נָגְעָה בָהֶם הָאֵשׁ עַד־מָה וְלֹא הִכְאִיבָה אוֹתָם וְלֹא
ל הֵצִיקָה לָהֶם: וַיַּעֲנוּ שְׁלָשְׁתָּם פֶּה אֶחָד וַיְהַלְלוּ וַיְשַׁבְּחוּ וַיְרוֹמְמוּ אֶת־
הָאֱלֹהִים בְּתוֹךְ־הַכִּבְשָׁן לֵאמֹר:

לא	בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ	וּמְפֹאָר וּמְרוֹמָם לְעוֹלָמִים
	וּבָרוּךְ שֵׁם כְּבוֹדְךָ הַקָּדוֹשׁ	וּמְפֹאָר מְאֹד וּמְרוֹמָם לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים:
לב	בָּרוּךְ אַתָּה בְּהֵיכַל כְּבוֹדְךָ הַקָּדוֹשׁ	וּמְהֻלָּל מְאֹד וּמְכֻבָּד מְאֹד לְעוֹלָמִים:
לג	בָּרוּךְ אַתָּה עַל־כִּסֵּא מַלְכוּתֶךָ	וּמְהֻלָּל וּמְרוֹמָם לְעוֹלָמִים:
לד	בָּרוּךְ אַתָּה מַשְׁבִּיחַ תְּהֹמוֹת יוֹשֵׁב הַכְּרוּבִים	וּמְפֹאָר וּמְכֻבָּד לְעוֹלָמִים:
לה	בָּרוּךְ אַתָּה בִּרְקִיעַ הַשָּׁמָיִם	וּמְהֻלָּל וּמְכֻבָּד לְעוֹלָמִים:
לו	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־מַעֲשָׂיו	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
לז	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־מַלְאָכָיו	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
לח	בָּרְכוּ שָׁמַיִם אֶת־יְיָ	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
לט	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־הַמַּיִם אֲשֶׁר מֵעַל הַשָּׁמָיִם	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מ	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־צְבָאָיו	הַלְלוּהוּ וְשַׁבְּחוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מא	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ שֶׁמֶשׁ וְיָרֵחַ	הַלְלוּהוּ וְשַׁבְּחוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מב	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כּוֹכְבֵי הַשָּׁמָיִם	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מג	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־מָטָר וָטָל	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מד	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־הָרוּחוֹת	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מה	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ אֵשׁ וָחֹם	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מו	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ צִנָּה וְקָרָה	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:
מז	בָּרְכוּ אֶת־יְיָ טַל וּרְבִיבִים	הַלְלוּהוּ וְרוֹמְמוּהוּ לְעוֹלָמִים:

אגדה זו התפתחה באישלאם. בקוראן (כ״א ס״ט) הוא מספר: כשהושלך אברהם אל הכבשן
צוה הקב״ה לאש, היי לו לקרה ולשלום. ובעלי האגדה המושלמים פירשו שאילולא הוסיף
הקב״ה את המלה ולשלום היה אברהם מת מחמת צינה. האש שקעה ואברהם היה מתהלך
בין פרחים נותני ריח ובין עצים נושאי פרי ועל ידו נחל נובע ונמצא אברהם מבלה ימיו
ב בנעימים (ע׳ Heller, EJ, I, 395—6). — בהיכל כבודך הקדוש. לכאורה הוא סותר לדברי
התפלה שבפי״ז, שאין עוד מקום להקריב. ושתי תשובות בדבר: חדא, שהיכל זה שבשירה
אינו המקדש שבירושלים של מטה, אלא מקום כבודו של ה׳ בשמים. ועוד, שתפלת עזריה
לד לחוד ושירת ג׳ הנערים לחוד, ואפשר שמי שאמר זה לא אמר זה. — משביח תהמות.
כך לפי הגהת בריל (ע׳ במבוא). וביווני: משגיח (בגימ״ל) תהמות (βλέπων ἀβύσσους). —
לו־לז־לח פסוק ל״ו הוא בתהל׳ ק״ג כ״ב. — שני הפסוקים ל״ז–ל״ח סדרם הפוך בתרגום Θ. —
לט המים אשר מעל השמים. כבר במעשה בראשית נבדלו מן המים אשר תחת
מ השמים, ונקראו ונדרשו להלל את ה׳ אף בתהל׳ קמ״ח ד׳. — פסוק מ׳ הוא בתהל׳ ק״ג כ״א
מא־מד מה־נ־נא וקמ״ח ב׳. — פמ״א ומ״ז חסרים אצל Θ. — פמ״ח בא אצל Θ אחר פנ״א. — פ״נ–נ״א אצל Θ

מח בָּרְכוּ אֶת־יְיָ קֶרַח וָקֹר הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

מט בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כְּפוֹר וָשֶׁלֶג הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נ בָּרְכוּ אֶת־יְיָ לֵילוֹת וְיָמִים הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נא בָּרְכוּ אֶת־יְיָ אוֹר וָחֹשֶׁךְ הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נב בָּרְכוּ אֶת־יְיָ בְּרָקִים וַעֲנָנִים הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נג תְּבָרֵךְ הָאָרֶץ אֶת־יְיָ תְּהַלְלֵהוּ וּתְרוֹמְמֵהוּ לְעוֹלָמִים:

נד בָּרְכוּ אֶת־יְיָ הָרִים וּגְבָעוֹת הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נה בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־צוֹמֵחַ עַל־הָאָרֶץ הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נו בָּרְכוּ אֶת־יְיָ מַעְיָנוֹת הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נז בָּרְכוּ אֶת־יְיָ יַמִּים וּנְהָרוֹת הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נח בָּרְכוּ אֶת־יְיָ תַּנִּינִים וְכָל־הָרוֹמֵשׂ בַּמָּיִם הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

נט בָּרְכוּ אֶת־יְיָ כָּל־עוֹף הַשָּׁמָיִם הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

ס בָּרְכוּ אֶת־יְיָ בְּהֵמוֹת וְחַיַּת הָאָרֶץ הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סא בָּרְכוּ אֶת־יְיָ בְּנֵי אָדָם הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סב בָּרְכוּ אֶת־יְיָ יִשְׂרָאֵל הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סג בָּרְכוּ אֶת־יְיָ הַכֹּהֲנִים הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סד בָּרְכוּ אֶת־יְיָ עַבְדֵי יְיָ הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סה בָּרְכוּ אֶת־יְיָ רוּחוֹת וְנִשְׁמוֹת הַצַּדִּיקִים הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סו בָּרְכוּ אֶת־יְיָ קְדוֹשִׁים וַעֲנְוֵי־לֵב הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סז בָּרְכוּ אֶת־יְיָ חֲנַנְיָה מִישָׁאֵל וַעֲזַרְיָה הַלְלֻהוּ וְרוֹמְמֻהוּ לְעוֹלָמִים:

סח כִּי פָדָה אֶתְכֶם מִשְּׁאוֹל וְהוֹשִׁיעַ אֶתְכֶם מִיַּד הַמָּוֶת וְהִצִּיל אֶתְכֶם

סט מִתּוֹךְ־לֶהָבָה בּוֹעֶרֶת: וּמִן־הָאֵשׁ גָּאַל אֶתְכֶם הוֹדוּ לַייָ כִּי טוֹב

ע כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ: בָּרְכוּ כָּל־יִרְאֵי יְיָ אֶת־יְיָ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים הַלְלֻהוּ

עא וְהוֹדוּ לוֹ כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ וּלְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים:

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁמַע הַמֶּלֶךְ אוֹתָם מְהַלְלִים וַיָּקָם וַיַּרְא אוֹתָם כִּי חַיִּים
הֵם וַיִּתְמַהּ הַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְנֶאצַּר וַיְמַהֵר לָקוּם וַיֹּאמֶר לַאֲהֻבָיו — — —:

נו–נז אחר פמ"ה. — Θ הפך סדר הפסוקים נ"ו–נ"ז ולא הזכיר את הגשמים שנזכרו כבר בפמ"א. —

סה רוחות ונשמות הצדיקים. אפשר שנפשות הצדיקים המתים משבחות את ה׳ כמו תהל׳ כ"ב ל׳ אך לו ישתחוו כל דשני (סבירין: ישני) ארץ לפניו יכרעו כל יורדי עפר. אבל בפסוקים הקודמים והבאים אחר כך תמיד החיים משבחים את ה׳, ואם כן בלי ספק אף

סט נפשות הצדיקים שלכאן הם הצדיקים שנותנים תודה על שניצלו מיד המות. — הלשון ולעולמי עולמים חסר אצל Θ. —

ב. שׁוֹשַׁנָּה

נוּסַח הַשִּׁבְעִים

א וַיְהִי אִישׁ יוֹשֵׁב בְּבָבֶל וּשְׁמוֹ יְהוֹיָקִים: וַיִּקַּח אִשָּׁה וּשְׁמָהּ
ב שׁוֹשַׁנָּה בַּת־חִלְקִיָּה יָפָה מְאֹד וְיִרְאַת יְיָ: וַאֲבוֹתֶיהָ צַדִּיקִים וַיּוֹרוּ
ג
ד אֶת־בִּתָּם בְּתוֹרַת מֹשֶׁה: וַיְהִי יְהוֹיָקִים עָשִׁיר מְאֹד וַיְהִי לוֹ פַּרְדֵּס
קָרוֹב אֶל־בֵּיתוֹ וַיִּקָּהֲלוּ אֶצְלוֹ הַיְּהוּדִים כִּי הוּא הָיָה נִכְבָּד מִכֻּלָּם:
ה בַּשָּׁנָה הַהִיא הָפְקְדוּ לְשׁוֹפְטִים שְׁנַיִם מִזִּקְנֵי הָעָם אֲשֶׁר עֲלֵיהֶם דִּבֶּר
יְיָ לֵאמֹר מִבָּבֶל תֵּצֵא הָרִשְׁעָה מִזִּקְנֵי הַדַּיָּנִים אֲשֶׁר נִרְאוּ [לָעַיִן]
ו כִּמְנַהִיגֵי הָעָם: גַּם־מֵעָרִים אֲחֵרוֹת בָּאוּ אֲלֵיהֶם [דִּבְרֵי] רִיבוֹת:
ז וַיִּרְאוּ אִשָּׁה טוֹבַת מַרְאֶה אֵשֶׁת אֲחִיהֶם מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּשְׁמָהּ שׁוֹשַׁנָּה
בַּת חִלְקִיָּה אֵשֶׁת יְהוֹיָקִים מִתְהַלֶּכֶת בְּפַרְדֵּס בַּעְלָהּ לְרוּחַ הַיּוֹם:

שׁוֹשַׁנָּה

נוּסַח תְּאוֹדוֹטְיוֹן

א וַיְהִי אִישׁ יוֹשֵׁב בְּבָבֶל וּשְׁמוֹ יְהוֹיָקִים: וַיִּקַּח אִשָּׁה וּשְׁמָהּ
ב שׁוֹשַׁנָּה בַּת־חִלְקִיָּה יָפָה מְאֹד וְיִרְאַת יְיָ: וַאֲבוֹתֶיהָ צַדִּיקִים וַיּוֹרוּ
ג
ד אֶת־בִּתָּם בְּתוֹרַת מֹשֶׁה: וַיְהִי יְהוֹיָקִים עָשִׁיר מְאֹד וַיְהִי לוֹ פַּרְדֵּס
קָרוֹב אֶל־בֵּיתוֹ וַיִּקָּהֲלוּ אֶצְלוֹ הַיְּהוּדִים כִּי הוּא הָיָה נִכְבָּד מִכֻּלָּם:
ה בַּשָּׁנָה הַהִיא הָפְקְדוּ לְשׁוֹפְטִים שְׁנַיִם מִזִּקְנֵי הָעָם אֲשֶׁר עֲלֵיהֶם דִּבֶּר
יְיָ לֵאמֹר מִבָּבֶל תֵּצֵא הָרִשְׁעָה מִזִּקְנֵי הַדַּיָּנִים אֲשֶׁר נִרְאוּ [לָעַיִן]
ו כִּמְנַהִיגֵי הָעָם: וַיִּתְחַזְּקוּ בְּבֵית יְהוֹיָקִים וַיָּבֹאוּ אֲלֵיהֶם כָּל־בַּעַל
ז דְּבָרִים: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר נָפוֹצוּ הָעָם וַתָּבֹא שׁוֹשַׁנָּה אֶל־פַּרְדֵּס בַּעְלָהּ:
ח וַיִּרְאוּ אוֹתָהּ שְׁנֵי הַזְּקֵנִים יוֹם יוֹם בָּאָה וּמִתְהַלֶּכֶת וַיַּחְמְדוּ אוֹתָהּ:

א–ח ש ו ש נ ה.– חמשת הפסוקים הראשונים שוים לגמרי גם בתרגום הע' גם אצל Θ, ונראה שעיקרם אצל Θ, ובע' ניתוספו. וראיה לדבר שפסוק ז' בע' מתאר את שושנה כאלו לא
א הוזכרה עדיין, והרי הפסוקים הראשונים כבר תארוה. — המקום נקבע בבבל משום ששם היה
ב דניאל. — י ה ו י ק י ם. אין לו שום עסק עם המלך יהויקים. — ש ו ש נ ה. שם פרח ושם אשה (ע' Löw, Flora II, 173). שושנה היא בת חלקיה. השם הזה ידוע במקרא: חלקיה הוא הכהן בימי יאשיה כאשר מצאו את ספר התורה, וחלקיה גם־כן אביו של ירמיה הנביא. קלימינס מאלכסנדריה והיפוליטוס חשבו ששושנה היא אחות ירמיהו (ע' גינצברג Legends VI, 384, 10), אבל השוואה זו כמו השוואת יהויקים בעל שושנה עם יהויכין המלך אין להן שום יסוד
ה במסורת. — מ ב ב ל ת צ א ה ר ש ע ה. נראה שרומז לחזיון זכריה שראה הרשעה יוצאת באיפה, ותוכן לה מקום בארץ שנער, כלומר בבבל. כן פירש גם בריל (Jahrbücher III, 45–46).

ח–ט וַיַּחְמְדוּ אוֹתָהּ׃ וַיַּהַפְכוּ אֶת־דַּעְתָּם וַיַּשְׁפִּילוּ אֶת־עֵינֵיהֶם לְבִלְתִּי הַבִּיט
י הַשָּׁמַיְמָה וּלְבִלְתִּי זְכֹר מִשְׁפְּטֵי־צֶדֶק׃ וַיִּתְעַצְּבוּ שְׁנֵיהֶם בַּעֲבוּרָהּ וְאִישׁ
לְרֵעֵהוּ לֹא הִגִּיד אֶת־הָרָעָה אֲשֶׁר הִגִּיעָה אֲלֵיהֶם בִּגְלָלָהּ וְגַם־הָאִשָּׁה
יא לֹא יָדְעָה אֶת־הַדָּבָר׃ וַיְהִי כַּעֲלוֹת הַשַּׁחַר וַיֵּלְכוּ וַיִּתְגַּנְּבוּ אִישׁ מֵרֵעֵהוּ
יב וַיְמַהֲרוּ מִי יֵרָאֶה לְפָנֶיהָ רִאשׁוֹן וִידַבֵּר אֵלֶיהָ׃ וְהִנֵּה הִיא מִתְהַלֶּכֶת
כַּאֲשֶׁר הִסְכִּינָה לַעֲשׂוֹת וַיָּבֹא אַחַד הַזְּקֵנִים וְהִנֵּה גַם־הַשֵּׁנִי הִגִּיעַ
שָׁמָּה וַיִּשְׁאֲלוּ אִישׁ אֶת־רֵעֵהוּ לֵאמֹר מַדּוּעַ הִשְׁכַּמְתָּ לָצֵאת וְאוֹתִי
יג–יד לֹא לָקַחְתָּ עִמָּךְ׃ וַיּוֹדוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ אֶת־מַכְאוֹבוֹ׃ וַיֹּאמְרוּ אִישׁ
טו לְרֵעֵהוּ נֵלְכָה־נָּא אֵלֶיהָ וַיִּוָּעֲדוּ לָלֶכֶת אֵלֶיהָ לִכְבֹּשׁ אוֹתָהּ׃ וַתֹּאמֶר
אֲלֵיהֶם הַיְּהוּדִיָּה יָדַעְתִּי אִם־אֶעֱשֶׂה זֹאת בַּת־מָוֶת אָנֹכִי וְאִם־לֹא

ט וַיַּהַפְכוּ אֶת־דַּעְתָּם וַיַּשְׁפִּילוּ אֶת־עֵינֵיהֶם לְבִלְתִּי הַבִּיט הַשָּׁמַיְמָה
י וּלְבִלְתִּי זְכֹר מִשְׁפְּטֵי־צֶדֶק׃ וַיִּתְעַצְּבוּ שְׁנֵיהֶם בַּעֲבוּרָהּ וְלֹא הִגִּידוּ
יא אִישׁ לְרֵעֵהוּ אֶת־מַכְאוֹבָם׃ כִּי בוֹשׁוּ לְהַגִּיד אֶת־תְּשׁוּקָתָם אֲשֶׁר
יב–יג חָשְׁקוּ לָבֹא אֵלֶיהָ׃ וַיִּשְׁקְדוּ בְּקִנְאָה יוֹם יוֹם לִרְאוֹתָהּ׃ וַיֹּאמְרוּ אִישׁ
לְרֵעֵהוּ נֵלְכָה־נָּא הַבַּיְתָה כִּי הִגִּיעָה שְׁעַת הָאֲכִילָה וַיֵּצְאוּ וַיִּפָּרְדוּ
יד אִישׁ מֵרֵעֵהוּ׃ וַיָּסֹבּוּ וַיָּשׁוּבוּ אֶל־הַמָּקוֹם הַהוּא וַיִּשְׁאֲלוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ
מָה הַדָּבָר וַיּוֹדוּ עַל־תְּשׁוּקָתָם אָז שָׂמוּ מוֹעֵד יַחַד אֲשֶׁר יוּכְלוּ לִמְצֹא
טו אוֹתָהּ לְבַדָּהּ׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁמְרוּ הַמּוֹעֵד וַתָּבֹא כִּתְמוֹל שִׁלְשֹׁם הִיא
טז וּשְׁתֵּי נַעֲרוֹתֶיהָ לְבַדָּן וַתְּבַקֵּשׁ לִרְחֹץ בַּפַּרְדֵּס כְּחֹם הַיּוֹם׃ וְלֹא הָיָה
יז שָׁם אָדָם מִלְּבַד שְׁנֵי הַזְּקֵנִים הַנֶּחְבָּאִים וְהַשּׁוֹמְרִים אוֹתָהּ׃ וַתֹּאמֶר
לְנַעֲרוֹתֶיהָ הֲבִיאֶינָה־נָּא לִי שֶׁמֶן וְתַמְרוּקִים וְסְגֹרְנָה אֶת־דַּלְתוֹת הַפַּרְדֵּס
יח לְמַעַן אֶרְחָץ׃ וַתַּעֲשֶׂינָה כַּאֲשֶׁר אָמְרָה וַתִּסְגֹּרְנָה אֶת־דַּלְתוֹת הַפַּרְדֵּס
וַתֵּצֶאנָה בְּדַלְתוֹת בַּיַּרְכָתַיִם לְהָבִיא אֶת־אֲשֶׁר צִוּוּ וְלֹא רָאוּ אֶת־
יט הַזְּקֵנִים כִּי נֶחְבָּאוּ׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר יָצְאוּ הַנְּעָרוֹת וַיָּקוּמוּ שְׁנֵי הַזְּקֵנִים
כ וַיָּרוּצוּ אֵלֶיהָ׃ וַיֹּאמְרוּ רְאִי־נָא דַּלְתוֹת הַפַּרְדֵּס סֻגָּרוּ וְאֵין אִישׁ רוֹאֶה
כא אוֹתָנוּ וְעַתָּה הִשָּׁמְעִי לָנוּ וְנָבֹא אֵלָיִךְ׃ וְאִם־לֹא נָעִידָה בָּךְ כִּי בָא
כב אֵלַיִךְ נַעַר וְעַל־כֵּן שִׁלַּחַתְּ אֶת־נַעֲרוֹתָיִךְ׃ וַתֵּאָנַח שׁוֹשַׁנָּה וַתֹּאמַר צַר־
לִי אִם־כֹּה וְאִם־כֹּה כִּי אִם־אֶעֱשֶׂה זֹאת בַּת־מָוֶת אָנֹכִי וְאִם־לֹא

ט (Anm. 118). — הזקנים לא רצו להביט אל השמים, כי השמים מזכירים את האלהים והם
יח ידעים שהאלהים יענוש אותם כפעלם. — הסיפור מבדיל בין דלתות הפרדס שהן פתוחות או
סגורות לחוץ ובין דלתות פתוחות או סגורות לבית. הנערות נכנסות בדלתות האלה לבית. —

טז אֶעֱשֶׂנָּה לֹא אִמָּלֵט מִיֶּדְכֶם: טוֹב כִּי לֹא אֶעֱשֶׂנָּה וְאֶפֹּל בְּיֶדְכֶם
יז מֵחֲטֹא לִפְנֵי יְיָ: וַיִּפְנוּ הָאֲנָשִׁים הָרְשָׁעִים מְלֵאֵי זַעַם בְּקִרְבָּם וְאוֹרְבִים
לַהֲמִיתָהּ וַיָּבֹאוּ אֶל־בֵּית־מוֹעֵד הָעִיר אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בָהּ וַיִּוָּעֲדוּ כָּל־
יח בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָיוּ שָׁם: וַיַּעַמְדוּ שְׁנֵי הַזְּקֵנִים הַשּׁוֹפְטִים וַיֹּאמְרוּ
שִׁלְחוּ וְקִרְאוּ לְשׁוֹשַׁנָּה בַּת־חִלְקִיָּה הִיא אֵשֶׁת יְהוֹיָקִים וַיִּקְרְאוּ לָהּ
יט מְהֵרָה: וַיְהִי כְּבוֹא הָאִשָּׁה הִיא וְאָבִיהָ וְאִמָּהּ וַעֲבָדֶיהָ וְשִׁפְחוֹתֶיהָ
כ בָּאוּ חֲמֵשׁ מֵאוֹת בְּמִסְפָּר וּבְנֵי שׁוֹשַׁנָּה אַרְבָּעָה: וְהָאִשָּׁה הָיְתָה עֲנֻגָּה
כא מְאֹד: וַיְצַוּוּ הָרְשָׁעִים לְגַלּוֹתָהּ לְמַעַן הַשְׂבִּיעַ אֶת־תַּאֲוָתָם מִיָּפְיָהּ:
כב–כג וַיִּבְכּוּ כָּל־אֲשֶׁר סְבִיבָהּ וְכָל־אֲשֶׁר רָאוּ אוֹתָהּ: וַיָּקוּמוּ הַזְּקֵנִים
כד הַשּׁוֹפְטִים וַיִּסְמְכוּ יְדֵיהֶם עַל־רֹאשָׁהּ: אַךְ לִבָּהּ בָּטַח בֵּיְיָ אֱלֹהֶיהָ

כג אֶעֱשֶׂנָּה לֹא אִמָּלֵט מִידֵיכֶם: וְעַתָּה טוֹב לִי כִּי לֹא אֶעֱשֶׂנָּה וְאֶפֹּל
כד בִּידֵיכֶם מֵאֲשֶׁר אֶחֱטָא לַיְיָ: וַתִּזְעַק שׁוֹשַׁנָּה קוֹל גָּדוֹל וְגַם־שְׁנֵי
כה הַזְּקֵנִים צָעֲקוּ כְּנֶגְדָּהּ: וַיָּרָץ אֶחָד מֵהֶם וַיִּפְתַּח אֶת־דַּלְתוֹת הַפַּרְדֵּס:
כו וַיְהִי כַּאֲשֶׁר נִשְׁמַע בַּבַּיִת קוֹל הַצְּעָקָה מִן־הַפַּרְדֵּס וַיָּבֹאוּ לִרְאוֹת
כז מַה־הָיָה לָהּ: וְכַאֲשֶׁר דִּבְּרוּ הַזְּקֵנִים אֶת־דִּבְרֵיהֶם וַיִּתְבּוֹשְׁשׁוּ הָעֲבָדִים
כח מְאֹד כִּי עוֹד לֹא הֻגַּד כַּדָּבָר הַזֶּה עַל־שׁוֹשַׁנָּה: וַיְהִי מִמָּחֳרָת כַּאֲשֶׁר
נִקְהֲלוּ הָעָם אֶל־יְהוֹיָקִים בַּעְלָהּ וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַזְּקֵנִים וְהֵמָּה מְלֵאִים
כט מַחְשְׁבוֹת רֶשַׁע עַל־שׁוֹשַׁנָּה לַהֲמִיתָהּ: וַיֹּאמְרוּ לִפְנֵי הָעָם שִׁלְחוּ־נָא
ל לִקְרֹא לְשׁוֹשַׁנָּה בַּת־חִלְקִיָּה הִיא אֵשֶׁת יְהוֹיָקִים וַיִּשְׁלָחוּ: וַתָּבֹא הִיא
לא וְאָבִיהָ וְאִמָּהּ וִילָדֶיהָ וְכָל־קְרוֹבֶיהָ: וְשׁוֹשַׁנָּה הָיְתָה עֲנֻגָּה מְאֹד וִיפַת־
לב מַרְאֶה: וַיְצַוּוּ הָרְשָׁעִים לְגַלּוֹת [אֶת־רֹאשָׁהּ] כִּי מְכֻסָּה הָיְתָה לְמַעַן
לג–לד יִשְׂבְּעוּ מִיָּפְיָהּ: וַיִּבְכּוּ כָּל־אֲשֶׁר סְבִיבָהּ וְכָל־אֲשֶׁר רָאוּ אוֹתָהּ: וַיָּקוּמוּ
לה שְׁנֵי הַזְּקֵנִים בְּתוֹךְ־הָעָם וַיָּשִׂימוּ אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשָׁהּ: וַתֵּבְךְּ

לב לגלותה. ἀποκαλύψαι. לא ברור מה צוו הזקנים, אם לגלות את ראש שושנה, להסיר
את הצעיף שהתכסתה בו, או אם לגלות אפילו קצת בשרה. נשי ישראל מכסות את
ראשיהן ובזיון הוא להן לגלותו ברבים. בסוטה נהגה התורה פורענות ובזיון: ופרע
הכהן את ראש האשה (במד׳ ה׳ י״ח). לפי המשנה (סוטה א׳ ה׳): כהן אוחז בבגדיה אם
נקרעו נקרעו אם נפרמו נפרמו עד שהוא מגלה את לבה וסותר את שערה. הזקנים
עושים בשושנה כמעשה סוטה, אע״פ שהיא בודאי אינה סוטה, כיון שעדים מעידים עליה
כג שנטמאה. – הזקנים סומכים את ידיהם על ראש שושנה. אין סמיכה זו דומה למה שנאמר
בשעיר המשתלח: וסמך אהרן את שתי ידיו על ראש השעיר החי (ויק׳ ט״ז כ״א), ששם
השעיר סובל את עונות בני ישראל. וגם אינה דומה לסמיכה שהסומך נותן מרוחו על
על הנסמך (במד׳ כ״ה י״ח–כ״ח, דב׳ ל״ד ט׳). אבל יש להשוות מה שכתוב בנוקב את
השם: וסמכו כל השומעים את ידיהם על ראשו (ויק׳ כ״ב י״ב). הסומך מקבל עליו אחריות

כה וַתִּשָּׂא אֶת־רֹאשָׁהּ וַתֵּבְךְּ בְּקִרְבָּהּ וַתֹּאמַר: יְיָ אֱלֹהֵי עוֹלָם הַיּוֹדֵעַ אֶת־
הַכֹּל בְּטֶרֶם יִהְיֶה אַתָּה יָדַעְתָּ כִּי לֹא עָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר־טָפְלוּ עָלַי
כו הָרְשָׁעִים הָאֵלֶּה וַיַּקְשֵׁב יְיָ אֶת־תְּפִלָּתָהּ: וַיֹּאמְרוּ שְׁנֵי הַזְּקֵנִים לֵאמֹר
כז אֲנַחְנוּ הִתְהַלַּכְנוּ בְּפַרְדֵּס הָאִישׁ הַזֶּה: וְכַאֲשֶׁר הִקַּפְנוּ אֶת־הָאִצְטָדִין
רָאִינוּ אֶת־זֹאת שׁוֹכֶבֶת עִם־אִישׁ וַאֲנַחְנוּ עָמַדְנוּ וְרָאִינוּ אוֹתָם שׁוֹכְבִים
כח יָחַד: וְהֵם לֹא יָדְעוּ כִּי אֲנַחְנוּ עוֹמְדִים עֲלֵיהֶם אָז נִדְבַּרְנוּ אִישׁ
כט אֶל־רֵעֵהוּ לֵאמֹר נֵדְעָה־נָּא מִי אֵלֶּה: וַנִּקְרַב וַנַּכֵּר אוֹתָהּ אַךְ הַנַּעַר
ל הִתְכַּסָּה וַיִּבְרַח: וַנֹּאחֵז אוֹתָהּ וַנִּשְׁאָלֶהָ מִי הָאִישׁ הַזֶּה: וְהִיא לֹא
הִגִּידָה לָנוּ מִי הָיָה עַל־זֹאת הִנֵּנוּ עֵדִים וַתַּאֲמֵן לָהֶם כָּל־הָעֵדָה
לא כַּאֲשֶׁר הֵם זִקְנֵי הָעָם וְשׁוֹפְטָיו: הִיא מוּצֵאת לָמוּת וְהִנֵּה מַלְאַךְ יְיָ
[בָּא] וַיִּתֵּן הַמַּלְאָךְ כַּאֲשֶׁר צֻוָּה רוּחַ בִּינָה לְדָנִיֵּאל וְהוּא עוֹדֶנּוּ נָעַר:
לב–לג וַיִּפָּרֵד דָּנִיֵּאל אֶת־הֶהָמוֹן וַיַּעֲמֹד בְּתוֹכָם וַיֹּאמַר: הַאָמְנָם פְּתָאִים
אַתֶּם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵן לֹא דְרַשְׁתֶּם וְלֹא יְדַעְתֶּם נְכוֹנָה וְהִנְּכֶם מַרְשִׁיעִים

לו וַתַּבֵּט הַשָּׁמַיְמָה כִּי לִבָּהּ בָּטַח בַּיְיָ: וַיֹּאמְרוּ הַזְּקֵנִים כַּאֲשֶׁר הִתְהַלַּכְנוּ
לְבַדֵּנוּ בַּפַּרְדֵּס וַתָּבֹא הָאִשָּׁה הַזֹּאת עִם־שְׁתֵּי נַעֲרוֹתֶיהָ וַתִּסְגֹּר אֶת־
לז דַּלְתוֹת הַפַּרְדֵּס וַתְּשַׁלַּח אֶת־הַנְּעָרוֹת: וַיָּבֹא אֵלֶיהָ נַעַר אֲשֶׁר נֶחְבָּא
לח שָׁם וַיִּשְׁכַּב עִמָּהּ: וַאֲנַחְנוּ בְּפִנַּת הַפַּרְדֵּס רָאִינוּ אֶת־הַנְּבָלָה וַנָּרָץ
לט אֲלֵיהֶם: וְכַאֲשֶׁר רָאִינוּ אוֹתָם יַחַד לֹא יָכֹלְנוּ לִתְפֹּשׂ אוֹתוֹ כִּי גָבַר
מ–מא עָלֵינוּ: אַךְ אֶת־זֹאת אָחַזְנוּ וַנִּשְׁאַל אוֹתָהּ מִי הָיָה הַנָּעַר: וַתְּמָאֵן
לְהַגִּיד לָנוּ וְעַל־זֹאת אֲנַחְנוּ עֵדִים וַתַּאֲמֵן לָהֶם הָעֵדָה כַּאֲשֶׁר הֵם
מב זִקְנֵי הָעָם וְשׁוֹפְטָיו וַיִּשְׁפְּטוּ אוֹתָהּ לַמָּוֶת: וַתִּזְעַק שׁוֹשַׁנָּה קוֹל גָּדוֹל
מג לֵאמֹר אֱלֹהֵי עוֹלָם יוֹדֵעַ הַנִּסְתָּרוֹת יוֹדֵעַ כֹּל בְּטֶרֶם נִהְיָה: אַתָּה
יוֹדֵעַ כִּי שֶׁקֶר יַעֲנוּ בִי וְהִנֵּה אָנֹכִי מֵתָה וְלֹא עָשִׂיתִי מְאוּמָה מֵאֲשֶׁר
מד–מה טָפְלוּ אֵלֶּה עָלָי: וַיִּשְׁמַע יְיָ אֶת־קוֹלָהּ: הִיא מוּצֵאת לַמָּוֶת וַיְיָ אֱלֹהִים
מו נָתַן רוּחַ קָדְשׁוֹ עַל־נַעַר קָטֹן דָּנִיֵּאל שְׁמוֹ: וַיִּקְרָא קוֹל גָּדוֹל נָקִי
מז אָנֹכִי מִדְּמֵי הָאִשָּׁה הַזֹּאת: וַיִּפֶן אֵלָיו כָּל־הָעָם וַיֹּאמְרוּ מָה־הַדָּבָר
מח הַזֶּה אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ: וַיַּעֲמֹד בְּתוֹכָם וַיֹּאמַר הַאָמְנָם פְּתָאִים אַתֶּם בְּנֵי־
יִשְׂרָאֵל הֵן לֹא חֲקַרְתֶּם וְלֹא יְדַעְתֶּם אֶת־הַנְּכוֹנָה וַתַּרְשִׁיעוּ בַּת־
מט–נ יִשְׂרָאֵל: וְעַתָּה שׁוּבוּ אֶל־בֵּית־הַדִּין כִּי שֶׁקֶר עָנוּ בָהּ אֵלֶּה: וַיְמַהֲרוּ
כָל־הָעָם לָשׁוּב וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו הַזְּקֵנִים בּוֹא וְשֵׁבָה־נָּא בְתוֹכֵנוּ וְהַגִּידָה

לד בַּת־יִשְׂרָאֵל: וְעַתָּה הַפְרִידוּ־נָא אוֹתָם לִי הַרְחֵק הָאֶחָד מֵרֵעֵהוּ לְמַעַן
לה אֶחְקֹר אוֹתָם: וְכַאֲשֶׁר הִתְפָּרְדוּ וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל אֶל־הָעֵדָה וְעַתָּה אַל־
תִּרְאוּם שֶׁהֵם זְקֵנִים לֵאמֹר לֹא יְשַׁקֵּרוּ כִּי חָקֹר אֶחְקֹר אוֹתָם כַּאֲשֶׁר
לו נִגְלָה־לִי: וַיִּקְרָא לְאֶחָד מֵהֶם וַיְבִיאוּ אֶת־הַזָּקֵן לִפְנֵי הַנַּעַר וַיֹּאמֶר
לוֹ דָּנִיֵּאל שִׁמְעָה אַתָּה אֲשֶׁר בִּלִּיתָ יָמֶיךָ בְּרָעוֹת עַתָּה יַגִּיעוּךָ
לז הַחֲטָאִים אֲשֶׁר חָטָאתָ מֵאָז: הֶאֱמִינוּ בְךָ כִּי תִשְׁמַע וְתִשְׁפֹּט בֵּין דָּם
לְדָם וְאַתָּה הִרְשַׁעְתָּ צַדִּיק וְהִצְדַּקְתָּ רָשָׁע וַיְיָ אָמַר וְנָקִי וְצַדִּיק אַל־
לח תַּהֲרֹג: וְעַתָּה תַּחַת אֵי־זֶה עֵץ וְאֵי־זֶה הַמָּקוֹם בּוֹ רָאִיתָ אוֹתָם יָחַד:
לט–מ וַיַּעַן הָרָשָׁע וַיֹּאמַר תַּחַת מַסְטִיכִי: וַיֹּאמֶר הַנַּעַר הֵיטֵב שִׁקַּרְתָּ בְנַפְשֶׁךָ
מא כִּי מַלְאַךְ יְיָ קוֹרֵעַ הַיּוֹם אֶת־נַפְשֶׁךָ: וַיַּצֵּב אֶת־זֶה לְבָד וַיֹּאמֶר
לְהָבִיא אֶת־הָאַחֵר וַיֹּאמֶר אֵלָיו מַדּוּעַ זַרְעֲךָ הַסְכֵּפָךְ כְּזֶרַע צִידוֹן
מב וְלֹא כְזֶרַע יְהוּדָה הַיֹּפִי הִדִּיחֲךָ הַתַּאֲוָה הַשְׁפָלָה: וְכָכָה עֲשִׂיתֶם
לִבְנוֹת יִשְׂרָאֵל וְהֵן מִיִּרְאָה נִכְנְעוּ לָכֶם אַךְ בַּת־יְהוּדָה [אַחַת] לֹא

נא לָנוּ כִּי לְךָ נָתַן אֱלֹהִים אֶת־הַזְּקֻנָּה: וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם דָּנִיֵּאל הַבְדִּילוּ
נב אוֹתָם הַרְחֵק הָאֶחָד מֵרֵעֵהוּ וַאֲנִי אֶחְקֹר אוֹתָם: וְכַאֲשֶׁר הֻפְרְדוּ
הָאֶחָד מֵרֵעֵהוּ וַיִּקְרָא אֶת־הָאֶחָד וַיֹּאמֶר לוֹ אַתָּה אֲשֶׁר בִּלִּיתָ יָמֶיךָ
נג בְּרָעוֹת עַתָּה הִגִּיעוּךָ הַחֲטָאִים אֲשֶׁר חָטָאתָ מִנִּי אָז: שָׁפַטְתָּ מִשְׁפְּטֵי
שֶׁקֶר לְהַרְשִׁיעַ אֶת־הַצַּדִּיקִים וּלְהַצְדִּיק אֶת־הָרְשָׁעִים וַיְיָ אָמַר וְנָקִי
נד וְצַדִּיק אַל תַּהֲרֹג: וְעַתָּה אִם־רָאִיתָ אֶת־זֹאת אֱמֹר תַּחַת אֵי־זֶה עֵץ
נה רָאִיתָ אוֹתָם יָחַד וַיֹּאמֶר תַּחַת מַסְטִיכִי: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל הֵיטֵב שִׁקַּרְתָּ
בְנַפְשְׁךָ וּכְבָר לָקַח מַלְאַךְ אֱלֹהִים דָּבָר מֵאֵת אֱלֹהִים לִקְרֹעַ אוֹתְךָ
נו לִשְׁנַיִם: וַיַּצֵּב אוֹתוֹ לְבָד וַיְצַו לְהָבִיא אֶת־הַשֵּׁנִי וַיֹּאמֶר לוֹ זֶרַע
נז כְּנַעַן וְלֹא זֶרַע יְהוּדָה הַיֹּפִי הִדִּיחֲךָ וְהַתַּאֲוָה הִתְעַתְּה אֶת־לִבֶּךָ: כָּכָה
עֲשִׂיתֶם לִבְנוֹת־יִשְׂרָאֵל וְהֵן מִיִּרְאָתָן נִכְבְּשׁוּ לִפְנֵיכֶם אַךְ בַּת־יְהוּדָה

מח הפורענות ומעיד שנעשה לנסמך מה שראוי לו. – דניאל מלמד זכות, לא לפי ההלכה (משנה סנהד׳ י״א ב׳), אלא לפי האגדה העממית, ובודק את העדים לפי התורה: ודרשת וחקרת ושאלת היטב (דב׳ י״ג ט״ו). ולפי ההלכה: היו בודקין אותן בשבע חקירות (משנה סנהד׳ ה׳ א׳). ודומה ביותר מה שנאמר על בן זכאי: מעשה ובדק בן זכאי בעוקצי תאנים (משנה שם) אמר להם תאנה זו עוקציה דקין עוקציה גסין תאנים שחורות תאנים לבנות (סנהדרין מ״א א׳). –
נד מסטיכי. σχῖνος. ב״ר ע״א י״א מפורש לוט (ברא׳ מ״ג י״א) מסטיכי, ובתוספתא (שבת י״ב –8, 127) אין לועסין מסטיכי בשבת (וע׳ Löw, Flora I, 196, IV, 59). לענין הלשון

מג יָכְלָה לִסְבֹּל אֶת־מַחֲלַת הַטֻּמְאָתְכֶם: וְעַתָּה אֱמָר־נָא לִי תַּחַת אֵי־זֶה עֵץ
מד וּבְאֵיזֶה מָקוֹם בַּגַּן תְּפַשְׂתָּ אוֹתָם יַחַד וַיֹּאמֶר תַּחַת אַלּוֹן: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל
חוֹטֵא אַתָּה מַלְאַךְ יְיָ עוֹמֵד וְחַרְבּוֹ בְּיָדוֹ עַד־אֲשֶׁר יַשְׁמִיד אֶתְכֶם הָעָם
מה לְיַסֵּר אֶתְכֶם: וַתָּרַע כָּל־הָעֵדָה לַנַּעַר עַל־אֲשֶׁר הוֹכִיחַ עַל־פִּי אֲשֶׁר הוֹדוּ
בְּפִיהֶם כִּי עֲדֵי־שֶׁקֶר הֵם וּכְמִצְוַת הַתּוֹרָה עָשׂוּ לָהֶם כַּאֲשֶׁר זָמְמוּ לַעֲשׂוֹת
לַאֲחוֹתָם וַיַּאַסְרוּ אוֹתָם וַיּוֹצִיאוּם וַיַּשְׁלִיכוּ אוֹתָם אֶל־הַגַּיְא וּמַלְאַךְ יְיָ
מו–מז שִׁלַּח אֵשׁ בְּתוֹכָם: וַיִּמָּלֵט דָּם נָקִי בַּיּוֹם הַהוּא: לָכֵן הַנְּעָרִים הֵם
מח חֲבִיבֵי יַעֲקֹב בְּתָם־לְבָבָם: וַאֲנַחְנוּ נִשְׁמֹר [אֶת־הַנְּעָרִים] לִהְיוֹתָם לִבְנֵי
חָיִל כִּי הַנְּעָרִים יִירְאוּ אֶת־יְיָ וְיִהְיֶה בָהֶם רוּחַ בִּינָה וְדַעַת לְעוֹלָם וָעֶד:

ג. בֵּל וְהַתַּנִּין

נוּסַח הַשִּׁבְעִים

א מִנְּבוּאַת חֲבַקּוּק בֶּן־יְהוֹשֻׁעַ מִשֵּׁבֶט לֵוִי׃
ב אִישׁ כֹּהֵן הָיָה וּשְׁמוֹ דָּנִיֵּאל בֶּן־הָבָל וְהוּא עוֹמֵד לִפְנֵי מֶלֶךְ

נח [אַחַת] לֹא סָבְלָה אֶת־חַטֹּאתְכֶם: וְעַתָּה אֱמָר־לִי תַּחַת אֵי־זֶה עֵץ תְּפַשְׂתָּ
נט אוֹתָם יַחַד וַיֹּאמֶר תַּחַת אַלּוֹן: וַיֹּאמֶר לוֹ דָּנִיֵּאל הֵיטֵב שִׁקַּרְתָּ גַּם־אַתָּה
בְּרֹאשְׁךָ וְהִנֵּה מַלְאַךְ יְיָ עוֹמֵד וְחַרְבּוֹ בְּיָדוֹ לִגְזֹר אוֹתְךָ לִשְׁנַיִם
ס לְהַשְׁמִידְכֶם: וַתָּרַע כָּל־הָעֵדָה קוֹל גָּדוֹל וַיְבָרְכוּ אֶת־הָאֱלֹהִים הַמּוֹשִׁיעַ
סא לַמְיַחֲלִים לוֹ: וַיָּקוּמוּ עַל־שְׁנֵי הַזְּקֵנִים כִּי דָנִיֵּאל הוֹכִיחַ עַל־פִּיהֶם הֵמָּה כִּי
עֲדֵי־שֶׁקֶר הֵם וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם כַּאֲשֶׁר זָמְמוּ לַעֲשׂוֹת לְרֵעֵיהֶם: וַיַּעֲשׂוּ כְּתוֹרַת
סב מֹשֶׁה וַיְמִיתוּ אוֹתָם וַיִּמָּלֶט דָּם נָקִי בַּיּוֹם הַהוּא: וַיְהַלְלוּ חִלְקִיָּהוּ וְאִשְׁתּוֹ
סג אֶת־הָאֱלֹהִים עַל־בִּתָּם הַמָּה וּבַעְלָהּ יְהוֹיָקִים וְכָל־קְרוֹבֶיהָ עַל־אֲשֶׁר לֹא
סד נִמְצָא בָהּ דְּבַר עֶרְוָה: וְדָנִיֵּאל גָּדוֹל בְּעֵינֵי הָעָם מִן־הַיּוֹם הַהוּא וָהָלְאָה:

בֵּל וְהַתַּנִּין

נוּסַח תֵּאוֹדוֹטְיוֹן

א–ב וַיֵּאָסֵף הַמֶּלֶךְ אַשְׁטוּאָגֵס אֶל־אֲבוֹתָיו: וַיִּירַשׁ כּוֹרֶשׁ הַפַּרְסִי אֶת־

נז–נח נופל על הלשון כאן ביוונית ע׳ במבוא. – שושנה היא יהודיה והוא יחוס גדול. – אלון. πρῖνος (ע׳ Löw, I 623, IV 59). – מלאך ה׳ עומד וחרבו בידו. השוה דה״א כ״א ט״ז בעת הדָבר: וישא דוד את עיניו וירא את מלאך ה׳ עומד בין הארץ ובין השמים וחרבו שלופה בידו. וכמה פעמים באגדה בפרט באגדת יהושע בן לוי. –

א מעשה בל. – באמת אין שום יחס בין חבקוק ובין דניאל. קצת מחוקרי המקרא סברו שחבקוק ניבא בימי אלכסנדר מקדון. לפי הפירוש הפשוט ניבא בעת שממשלת בבל התחילה להתפשט. על כל פנים לא היה בן דורו של דניאל. ויש ליתן טעם מדוע נקשר למעשה בל

ג בָּבֶל: וַיְהִי שָׁם צֶלֶם וּשְׁמוֹ בֵּל אֲשֶׁר עָבְדוּ בְּנֵי־בָבֶל וְהִקְרִיבוּ לוֹ
בְּכָל־יוֹם וָיוֹם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה סְאָה סֹלֶת חִטִּים וְאַרְבָּעָה כְבָשִׂים וְשֵׁשׁ
ד בַּתִּים שָׁמֶן: גַּם הַמֶּלֶךְ עָבַד אוֹתוֹ וּבָא בְּכָל־יוֹם וָיוֹם וְהִשְׁתַּחֲוָה לוֹ
וְדָנִיֵּאל יִתְפַּלֵּל לַיְיָ וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל־דָּנִיֵּאל מַדּוּעַ אֵינְךָ מִשְׁתַּחֲוֶה
ה לְבֵל: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל לַמֶּלֶךְ אֵינֶנִּי עוֹבֵד כִּי אִם אֶת־יְיָ אֱלֹהִים קֹנֵה
ו שָׁמַיִם וָאָרֶץ אֲדוֹן כָּל־בָּשָׂר: וַיֹּאמֶר לוֹ הַמֶּלֶךְ הֲזֶה אֵינֶנּוּ אֱלֹהִים
ז הַאֵינְךָ רוֹאֶה כַּמָּה מוֹצִיאִים עָלָיו [לְמַאֲכָלוֹ] בְּכָל־יוֹם וָיוֹם: וַיֹּאמֶר
לוֹ דָנִיֵּאל אַל־נָא אַל־יַתְעֶה אוֹתְךָ אִישׁ כִּי הֵן הוּא חֶרֶשׂ מִפְּנִימָה
וּנְחֹשֶׁת מִחוּץ בַּיְיָ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים נִשְׁבַּעְתִּי כִּי הוּא לֹא־אָכַל מְאוּמָה

ג–ד מַמַּלְכָתוֹ: וַיְהִי דָנִיֵּאל עוֹמֵד לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ וְנִכְבָּד מִכָּל־רֵעָיו: וַיְהִי
לְאַנְשֵׁי בָבֶל צֶלֶם וּשְׁמוֹ בֵּל וַיּוֹצִיאוּ עָלָיו [לְמַאֲכָלוֹ] בְּכָל־יוֹם וָיוֹם
ה שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה סְאָה חִטִּים וְאַרְבָּעִים כְּבָשִׂים וְשֵׁשׁ בַּתִּים יָיִן: וְגַם
הַמֶּלֶךְ עָבַד אוֹתוֹ וַיָּבֹא בְּכָל־יוֹם וָיוֹם לְהִשְׁתַּחֲווֹת לוֹ וְדָנִיֵּאל
מִשְׁתַּחֲוֶה לֵאלֹהָיו וַיֹּאמֶר לוֹ הַמֶּלֶךְ מַדּוּעַ אֵינְךָ מִשְׁתַּחֲוֶה לְבֵל:
ו וַיֹּאמֶר כִּי אֵינֶנִּי עוֹבֵד צְלָמִים מַעֲשֵׂי יְדֵי אָדָם כִּי־אִם אֶת־הָאֱלֹהִים
ז הַחַי קוֹנֵה שָׁמַיִם וָאָרֶץ אֲדוֹן כָּל־בָּשָׂר: וַיֹּאמֶר לוֹ הַמֶּלֶךְ הַאֵינְךָ
חוֹשֵׁב כִּי הַבֵּל הוּא אֵל חָי אוֹ הַאֵינְךָ רוֹאֶה כַּמָּה הוּא אוֹכֵל וְשׁוֹתֶה
ח בְּכָל־יוֹם וָיוֹם: וַיִּצְחַק דָּנִיֵּאל וַיֹּאמֶר אַל־תַּשֵּׁל אֶת־נַפְשְׁךָ הַמֶּלֶךְ כִּי
ט הוּא מִפְּנִימָה חֶרֶשׂ וּמִחוּץ נְחֹשֶׁת וְלֹא אָכַל מֵעוֹדוֹ: וַיִּקְצֹף הַמֶּלֶךְ

ותנין. הטעם הראשון שדניאל, לפי ס׳ דניאל, חי בבית מלך בבל וחבקוק הוא אחד מן
הנביאים שניבאו בתקופת „הכשדים הגוי המר והנמהר" (חבקוק א׳ ו׳). ונראה לי שאפשר
למצוא עוד טעם: לדניאל הובא σταμνος שהוא בקבוק יין, ובקבוק הוא לשון נופל
על לשון חבקוק. — ויש להעיר שבדוי הוא לגמרי שחבקוק היה בן יהושע משבט לוי
ושדניאל היה כהן, וגם בדוי שהוא בן הבל. — דניאל הוא מיועצי מלך בבל. תרגום הע׳ ב
אינו קורא את המלך בשמו, אבל Θ יודע שהוא כורש הפרסי והוא לכד את בבל ומלך גם
בבבל. ובעל אגדה זו סמך על דברי ס׳ דניאל: ויהי דניאל עד שנה אחת לכורש המלך
(א׳ כ״א), ודניאל דנה הצלח במלכות דריוש ובמלכות כורש פרסאה (ו׳ כ״ט). בס׳ דניאל
משליך נבוכדנאצר את דניאל אל בור האריות, ובאגדת בל כורש משליכו, לפי Θ שמוסיף
שכורש קבל את המלוכה מאשטואגס שהוא אבי אמו. באמת כורש לא קבל את הממשלה
בירושה אלא במלחמה קשה גבר על מדי. — בל=בעל. בל מרודך ידוע כמו ראש ג
האלילים בבבל והוא מגין על בבל הבירה, וכאשר נפלה בבל כרע בל (ישע׳ מ״ו א׳),
נלכדה בבל הוביש בל חת מרודך (ירמ׳ נ׳ ב׳). — בתרגום הע׳ שמים לפני בל שמן, ועל פי
Θ — יין. והיין עיקר שהוא נזכר גם בהמשך הסיפור. —

ח מִיָּמָיו: וַיִּקְצֹף הַמֶּלֶךְ וַיִּקְרָא לִפְקִידֵי הַמִּקְדָּשׁ וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם הַגִּידוּ
ט לִי מִי הָאוֹכֵל אֶת־כָּל־אֲשֶׁר יַקְרִיבוּ לְבֵל וְאִם־לֹא מוֹת תָּמוּתוּ: אוֹ
[יָמוּת] דָּנִיֵּאל הָאוֹמֵר בֵּל אֵינֶנּוּ אוֹכֵל אֶת־זֶה וַיַּעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ בֵּל הוּא־
הוּא הָאוֹכֵל אֶת־זֶה וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל לַמֶּלֶךְ יְהִי כֵן אִם־לֹא אוֹכִיחַ כִּי
י לֹא בֵל הוּא הָאוֹכֵל מוֹת אָמוּת גַּם־אָנֹכִי גַּם־כָּל־אֲשֶׁר אִתִּי: וּלְבֵל
הָיוּ שִׁבְעִים כֹּהֲנִים מִלְּבַד נְשֵׁיהֶם וּבְנֵיהֶם וַיָּבִיאוּ אֶת־הַמֶּלֶךְ אֶל־
יא בֵּית הָאֱלִיל: וַיּוּשַׂם הַמַּאֲכָל לְעֵינֵי הַמֶּלֶךְ וּלְעֵינֵי דָנִיֵּאל וְיַיִן־מֶסֶךְ
יב הוּבָא וַיּוּשַׂם לִפְנֵי בֵל: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל הִנְּךָ רוֹאֶה הַמֶּלֶךְ אֶת־כָּל
יג אֵלֶּה מֻנָּחִים: וְאַתָּה עַתָּה חֲתֹם אֶת־מַנְעוּלֵי הַהֵיכָל כַּאֲשֶׁר יִסָּגֵר
יד וַיִּישַׁב הַדָּבָר בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ: וַיְצַו דָּנִיֵּאל אֶת־הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אִתּוֹ
לְהוֹצִיא אֶת־כָּל־אִישׁ מִן־הַהֵיכָל וְלִזְרֹעַ אֶת־הַהֵיכָל אֵפֶר וְאִישׁ מֵאֲשֶׁר
הָיוּ בַחוּץ לֹא יָדַע וַיִּסָּגֵר אֶת־הַהֵיכָל וַיְצַו לַחְתֹּם אוֹתוֹ בְּטַבַּעַת
כו הַמֶּלֶךְ וּבְטַבְּעוֹת נִכְבְּדֵי הַכֹּהֲנִים: וַיְהִי מִמָּחֳרָת וַיָּשׁוּבוּ אֶל־הַמָּקוֹם
וְכֹהֲנֵי בֵל בָּאוּ בְּעַד דְּלָתוֹת נִסְתָּרוֹת וַיֹּאכְלוּ אֶת־כָּל־הֶעָרוּךְ לְבֵל
טז וַיִּשְׁתּוּ אֶת־הַיָּיִן: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל הַכֹּהֲנִים רְאוּ אֶת־חוֹתְמֵיכֶם אִם־

וַיִּקְרָא לְכֹהֲנָיו וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם אִם־לֹא תַגִּידוּ לִי מִי־הוּא הָאוֹכֵל אֶת־
י כָּל־הַמֻּגָּשׁ [לְבֵל] מוֹת תָּמוּתוּ: וְאִם תַּרְאוּ כִּי הַבֵּל אוֹכֵל זֶה יָמוּת
דָּנִיֵּאל עַל־אֲשֶׁר דִּבֶּר סָרָה עַל־בֵּל וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל לַמֶּלֶךְ כִּדְבָרְךָ
יא כֵּן יְהִי: וּלְבֵל הָיוּ שִׁבְעִים כֹּהֲנִים מִלְּבַד נְשֵׁיהֶם וּבְנֵיהֶם וַיֵּלֶךְ
יב הַמֶּלֶךְ וְדָנִיֵּאל אֶל־מִקְדַּשׁ בֵּל: וַיֹּאמְרוּ כֹּהֲנֵי בֵל הִנֵּה אֲנַחְנוּ רָצִים
הַחוּצָה וְאַתָּה הַמֶּלֶךְ שִׂים־נָא אֶת־הַמַּאֲכָלִים וְאֶת־הַיַּיִן וּסְגֹר אֶת־
יג הַדֶּלֶת וַחֲתֹם אוֹתָהּ בְּטַבַּעְתְּךָ: וְהָיָה מִמָּחֳרָת אִם־לֹא תִמְצָא אֶת־
הַכֹּל נֶאֱכָל עַל־יְדֵי בֵל מוֹת נָמוּת אוֹ [יָמוּת] דָּנִיֵּאל עַל־אֲשֶׁר דִּבֵּר
יד עָלֵינוּ כְּזָבִים: וַיְהִי הַדָּבָר נָקֵל בְּעֵינֵיהֶם כִּי [כְבָר] עָשׂוּ תַחַת
טו הַשֻּׁלְחָן פֶּתַח נִסְתָּר וּבוֹ הָיוּ בָּאִים תָּמִיד וְנוֹשְׂאִים אִתָּם: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר
יָצְאוּ הֵמָּה וַיָּשֶׂם הַמֶּלֶךְ אֶת־הַמַּאֲכָלִים לִפְנֵי בֵל וְדָנִיֵּאל צִוָּה אֶת־
נְעָרָיו וַיָּבִיאוּ אֵפֶר וַיִּזְרְעוּ אֶת־כָּל־הַהֵיכָל לְעֵינֵי הַמֶּלֶךְ לְבַדּוֹ וַיֵּצְאוּ
טז וַיִּסְגְּרוּ אֶת־הַדֶּלֶת וַיַּחְתְּמוּ אוֹתָהּ בְּטַבַּעַת הַמֶּלֶךְ וַיֵּלֵכוּ: וַיָּבֹאוּ
הַכֹּהֲנִים בַּלַּיְלָה כְּמִשְׁפָּטָם [הֵם] וּנְשֵׁיהֶם וּבְנֵיהֶם וַיֹּאכְלוּ אֶת־הַכֹּל
יז—יח וַיִּשְׁתּוּ: וַיַּשְׁכֵּם הַמֶּלֶךְ מִמָּחֳרָת וְדָנִיֵּאל עִמּוֹ: וַיֹּאמֶר הַאִם שְׁלֵמִים

שְׁלֵמִים הֵם וְאַתָּה הַמֶּלֶךְ הֲבִיטָה אִם־לֹא נַעֲשָׂה דְבַר־מָה אֲשֶׁר לֹא
יז–יח כְּנַפְשֶׁךָ: וַיִּמְצְאוּ אֶת־הַחוֹתָם כַּאֲשֶׁר הָיָה וַיָּסִירוּ אֶת־הַחוֹתָם: וַיִּפְתְּחוּ
אֶת־הַדְּלָתוֹת וַיִּרְאוּ וְהִנֵּה כָּל־אֲשֶׁר הוּשַׂם לִפְנֵי בֵל נֶאֱכַל וְהַשֻּׁלְחָנוֹת
רֵיקִים וַיִּשְׂמַח הַמֶּלֶךְ וַיֹּאמֶר אֶל־דָּנִיֵּאל גָּדוֹל בֵּל וְכָל־רְמִיָּה לֹא
יט נִמְצְאָה בוֹ: וַיִּצְחַק דָּנִיֵּאל וַיֹּאמֶר אֶל־הַמֶּלֶךְ גְּשָׁה־נָּא הֵנָּה וּרְאֵה
כ אֶת־מִרְמַת הַכֹּהֲנִים וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל לְמִי הָעֲקֵבוֹת הָאֵלֶּה: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ
כא לַאֲנָשִׁים לְנָשִׁים וְלִילָדִים: וַיָּבֹא אֶל־הַבַּיִת אֲשֶׁר הַכֹּהֲנִים נֶאֱסָפִים
שָׁם וַיִּמְצָא אֶת־מַאַכְלֵי בֵל וְאֵת יֵינוֹ וַיַּרְא דָּנִיֵּאל אֶת־הַמֶּלֶךְ אֶת־
הַדְּלָתוֹת הַנִּסְתָּרוֹת אֲשֶׁר בָּהֶן בָּאוּ הַכֹּהֲנִים וַיֹּאכְלוּ אֶת־אֲשֶׁר יַקְרִיבוּ
כב לְבֵל: וַיְגָרֵשׁ הַמֶּלֶךְ מִבֵּית בֵּל וַיַּסְגִּירֵם אֶל־דָּנִיֵּאל וְאֶת־הַחֹק אֲשֶׁר
כג הָיָה נֹתֵן לוֹ נָתַן לְדָנִיֵּאל וְאֶת־בֵּל נָתָץ: וַיְהִי גַם־תַּנִּין בַּמָּקוֹם הַהוּא
כד וַיַּעַבְדוּ אוֹתוֹ בְּנֵי בָבֶל: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְדָנִיֵּאל הֵן עַל־זֶה לֹא תֹאמַר
כִּי נְחֹשֶׁת הוּא הִנֵּה הוּא חַי וְאוֹכֵל וְשׁוֹתֶה וְעַתָּה הִשְׁתַּחֲוֵה־נָא לוֹ:
כה וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל הַמֶּלֶךְ תְּנֵנִי וְאַשְׁמִיד אֶת־הַתַּנִּין בְּלִי חֶרֶב וּבְלִי מַקֵּל

יט הַחוֹתָמוֹת דָּנִיֵּאל וַיֹּאמֶר שְׁלֵמִים הַמֶּלֶךְ: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר פָּתְחוּ אֶת־
הַדְּלָתוֹת וַיַּבֵּט הַמֶּלֶךְ אֶל־הַשֻּׁלְחָן וַיִּקְרָא קוֹל גָּדוֹל אַתָּה בֵּל
כ וְאֵין עִמְּךָ רְמִיָּה עַד־מָה: וַיִּצְחַק דָּנִיֵּאל וַיַּחֲזֵק בַּמֶּלֶךְ לְבַל־יָבֹא
הַבַּיְתָה וַיֹּאמַר רְאֵה־נָא אֶת־הַקַּרְקַע וְהַכֶּר־נָא לְמִי הָעֲקֵבוֹת הָאֵלֶּה:
כא וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ הִנְנִי רוֹאֶה עִקְּבוֹת אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וִילָדִים: וַיִּקְצֹף
הַמֶּלֶךְ וַיֶּאֱסֹף אֶת־הַכֹּהֲנִים וְאֶת־נְשֵׁיהֶם וְאֶת־בְּנֵיהֶם וַיַּרְאֻהוּ אֶת־
הַדְּלָתוֹת הַנִּסְתָּרוֹת אֲשֶׁר בַּעֲדָן בָּאוּ וְאָכְלוּ אֶת־אֲשֶׁר עַל־הַשֻּׁלְחָן:
כב וַיְמִיתֵם הַמֶּלֶךְ וַיִּתֵּן אֶת־הַהֵכָל מַתָּנָה לְדָנִיֵּאל וְאֵת בֵּל וְאֶת־הֵיכָלוֹ
כג–כד נָתָץ: וַיְהִי שָׁם תַּנִּין גָּדוֹל וַיַּעַבְדֻהוּ אַנְשֵׁי בָבֶל: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ
לְדָנִיֵּאל הֵן לֹא תוּכַל לֵאמֹר אֵין זֶה אֱלֹהִים חָי וְעַתָּה הִשְׁתַּחֲוֵה
כה לוֹ: וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל לַיָי אֱלֹהַי אֲנִי מִשְׁתַּחֲוֶה כִּי הוּא אֱלֹהִים חָי:
כו וְאַתָּה הַמֶּלֶךְ הַנִּיחָה־לִּי וְאֶהֱרֹג אֶת־הַתַּנִּין בְּלִי־חֶרֶב וּמַקֵּל וַיֹּאמֶר

כג מעשה התנין.– לפי אגדה זו הבבלים עובדים את התנין. ידוע שבאמונת הבבלים בל־מרודך הורג את התנין תהום ואת התנין קינגו. גם במצרים יראו את הלויתן. וזכרון המיתוס הבבלי נשמר גם בספרי קדשנו: על לויתן נחש בריח ועל לויתן נחש עקלתון (ישע׳ כ״ז א׳), ורומזים על זרוע ה׳ „המחצבת רהב המחוללת תנין" (שם נ״א ט׳), ומפארים את ה׳: שברת ראשי תנינים על המים אתה רצצת ראשי לויתן (תהל׳ ע״ד י״ג–י״ד), ובתבונתו
כח מחץ רהב (איוב כ״ו י״ב), ועוד. – לענין התנין שנהרג ע״י מאכל שאין בטנו יכולה לשאתו

כו ויואל המלך ויאמר הנה הוא בידך: ויקח דניאל שלשים מנה זפת
בלולה בחלב ובשער וילש את־הכל לבצק אחד וישלך אל־פי
התנין ויאכל ותבקע בטנו ויראהו את־המלך ויאמר הלא לזה
כז תעבדו: ויתגודדו מכל־הארץ על־דניאל ויאמרו המלך התיהד את־
כח הבל נתץ ואת־התנין הרג: וירא המלך את עם־הארץ מתגודד עליו
כט ויקרא אל־העומדים לפניו ויאמר הנני נותן את־דניאל למות: ויהי
שם גב אשר בו כלכלו שבעה אריות כי צרי המלך נתנו להם
ל לטרף ובכל־יום ויום היו להם גויות שני בני־מות למאכל: וישלך
ההמון את־דניאל הבורה למען ישרף וגם קבורה לא תהיה־לו
לא ויהי דניאל בבור ששה ימים: ויהי ביום הששי ויקח חבקוק בידו
ככרות לחם בלולות בנזיד בקערה ובקבוק יין־מסך ויצא השדה
לב אל־הקוצרים: וידבר מלאך יי אל־חבקוק ויאמר אליו כה אמר יי
אלהים את־המאכל אשר בידך הבא אל־דניאל אשר בבור האריות
לג בבבל: ויאמר חבקוק יי אלהים לא ראיתי את־בבל וגם־את־הבור אינני

כז המלך הנה נתתיו בידך: ויקח דניאל זפת וחלב ושער ויבשלם
יחד ויעש חלות ויתנן אל־פי התנין ויאכל התנין ויבקע ויאמר
כח ראו את־יראתכם: ויהי כאשר שמעו אנשי בבל וירגזו מאד
וילונו על־המלך ויאמרו המלך התיהד את־הבל נתץ ואת־
כט התנין הרג ואת־הכהנים זבח: ויבאו אל־המלך ויאמרו תן את־
ל דניאל בידנו ואם־לא הננו הורגים אותך ואת־ביתך: וירא המלך
כי הציקו לו מאד ויתן להם מאנם את־דניאל: וישליכו אותו
לא–לב אל־בור האריות ויהי שם ששת ימים: ובבור היו שבעה
אריות ובכל־יום נתנו לפניהם שתי גויות־אדם ושני כבשים
לג ואז לא נתן להם מאומה למען אשר יאכלו את־דניאל: ובארץ
יהודה היה חבקוק הנביא והוא בשל נזיד ויבל את־הלחם בסיר
לד ויצא השדה לשאת אותו אל־הקוצרים: ויאמר מלאך יי אל־
חבקוק שא־נא את־המאכל בידך בבלה אל־דניאל אשר בבור
לה האריות: ויאמר חבקוק יי לא ראיתי את־בבל ואינני יודע את־

כו ע' במבוא. — ויתגודדו על דניאל. יותר נכון על פי Θ, שהתאוננו על המלך: מתאוננים שתחת המלך דניאל הוא המולך. — דניאל מושלך אל בור האריות כבר בס' דניאל

לד יֹדֵעַ אִיו׃ וַיֹּאחֶז מַלְאַךְ יְיָ אֶת־חֲבַקּוּק בְּצִיצַת רֹאשׁוֹ וַיִּשָּׂאֵהוּ
לה וַיַּצִּיגֵהוּ מִמַּעַל לַבּוֹר בְּבָבֶל׃ וַיֹּאמֶר חֲבַקּוּק אֶל־דָּנִיֵּאל קוּם אֱכֹל
לו אֶת־הַמַּאֲכָל אֲשֶׁר שָׁלַח לְךָ יְיָ אֱלֹהִים׃ וַיֹּאמֶר דָּנִיֵּאל זָכֹר זְכַרְתַּנִי
לז יְיָ אֱלֹהִים אֲשֶׁר אֵינֶנּוּ עוֹזֵב אֶת־אֹהֲבָיו׃ וַיֹּאכַל דָּנִיֵּאל וּמַלְאַךְ יְיָ
הֵשִׁיב אֶת־חֲבַקּוּק אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר לְקָחוֹ מִשָּׁם בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַהוּא
לח וַיְיָ אֱלֹהִים זָכַר אֶת־דָּנִיֵּאל׃ וַיֵּצֵא הַמֶּלֶךְ אַחֲרֵי־כֵן וְהוּא מִתְאַבֵּל
לט עַל־דָּנִיֵּאל וַיִּכְרַע עַל־הַבּוֹר וַיַּרְא וְהִנֵּה הוּא יוֹשֵׁב׃ וַיִּקְרָא הַמֶּלֶךְ
מ וַיֹּאמֶר גָּדוֹל יְיָ אֱלֹהִים וְאֵין עוֹד מִלְּבַדּוֹ׃ וַיּוֹצֵא הַמֶּלֶךְ אֶת־דָּנִיֵּאל
מִן־הַבּוֹר וַיַּשְׁלֵךְ אֶת־חוֹרְשֵׁי רָעָתוֹ אֶל־הַבּוֹר לְעֵינֵי דָנִיֵּאל וַיִּטָּרְפוּ׃

לו הַבּוֹר׃ וַיַּחֲזֵק מַלְאַךְ יְיָ בְּקָדְקֳדוֹ וַיֹּאחֶז בְּצִיצַת רֹאשׁוֹ וַיִּשָּׂאֵהוּ
לז בִּסְעָרָה וַיַּצִּיגֵהוּ עַל־אַדְמַת בָּבֶל מִמַּעַל לַבּוֹר׃ וַיִּקְרָא חֲבַקּוּק וַיֹּאמַר
לח דָּנִיֵּאל דָּנִיֵּאל קַח־נָא אֶת־הַמַּאֲכָל אֲשֶׁר שָׁלַח לְךָ הָאֱלֹהִים׃ וַיֹּאמַר
לט דָּנִיֵּאל זָכֹר זְכַרְתַּנִי אֱלֹהִים וְלֹא תַעֲזֹב אֶת־אֹהֲבֶיךָ׃ וַיָּקָם דָּנִיֵּאל
מ וַיֹּאכַל וּמַלְאַךְ הָאֱלֹהִים הֵשִׁיב אֶת־חֲבַקּוּק כְּרֶגַע לִמְקוֹמוֹ׃ וְהַמֶּלֶךְ
הָלַךְ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי לִסְפֹּד לְדָנִיֵּאל וַיָּבֹא אֶל־הַבּוֹר וַיַּרְא וְהִנֵּה
מא דָּנִיֵּאל יוֹשֵׁב׃ וַיִּקְרָא קוֹל גָּדוֹל וַיֹּאמַר גָּדוֹל אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי דָנִיֵּאל
מב וְאֵין עוֹד מִלְּבַדֶּךָ׃ וַיַּעֲלֵהוּ מִן־הַבּוֹר וַיַּשְׁלֵךְ אֶת־חוֹרְשֵׁי רָעָתוֹ אֶל־
הַבּוֹר וַיִּטָּרְפוּ כְּרֶגַע לְעֵינָיו׃

לו (ו׳). – חבקוק נישא ע״י מלאך ה׳ בציצית ראשו מארץ־ישראל לבבל כאשר נישא יחזקאל
מא מבבל לירושלם (יחז׳ ח׳ ג׳). – המלך מתקן מה שחטא. בתחלה היה מפאר את הבל: גדול
הבל, ולבסוף הוא מודה על האמת באותם הדברים עצמם: גדול ה׳ אלהים. –

עזרא החיצוני

מ ב ו א

א. שם הספר.

הספר עזרא החיצוני אין לו שם וזכר בספרות העברית, משום שמקורו העברי הלך לאיבוד, ודאי כמה זמן לפני החורבן, ולא נשאר הימנו אלא תרגומו היווני. אצל נכרים יש לו לספר זה כמה שמות: א) עזרא א׳ או A (כך בכ״י היותר חשובים של הביבליה היוונית, כגון הכ״י הוואטיקני, וכן בסורי וברומי שקודם להירונימוס, משום שהספר קבוע בהם קודם עזרא־נחמיה, וודאי קבעוהו כך על שם קדמות המאורעות המסופרים בהתחלתו – פסח של יאשיהו המלך – להתחלתו של עזרא־נחמיה), ב) עזרא ב׳ או B (בכ״י נוסח לוקיאנוס, ונקרא כך משום שהוא קבוע באותם הכ״י אחר עזרא־נחמיה, שהם נחשבים ספר אחד ונקראים עזרא סתם), ג) עזרא ג׳ (בביבליה הרומית, למן זמנו של הירונימוס, שהוא לא הכניס ספר זה לתוך תרגומו, שלא היה מחשיבהו וקרא לו בשם tritus Esdrae=עזרא השלישי, משום שלעזרא ונחמיה הוא קורא עזרא א׳ ועזרא ב׳). ועוד יש כ״י (אלכסנדרי, מן המאה הה׳) שהספר נקרא בו בשם ὁ ἱερεύς (=הכהן, כלו׳ עזרא הכהן) סתם, ובכ״י יווני אחר (מפירינצי) הוא נקרא בשם דברי הימים ג׳ (3 Paraleipomenon).

לנו, היהודים, חשוב הספר הרבה משום שהוא משמש לנו מקור שני לגבי עזרא־נחמיה להבנת אותה התקופה הנפלאה שבדברי ימינו שיחידה היא לנו ואין עוד חבר לתקופה זו מבחינת התהוותה של היהדות לשם אלפי השנים הבאות לאחר גלות בבל. וראוי הוא ספר זה להקרא בשם ע ז ר א ה ח י צ ו נ י, כדי להבדילו מעזרא־נחמיה שבמקרא.

ב. תכן הספר.

הספר פותח בפרשת הפסח שעשה יאשיהו המלך בשנת י״ח למלכו, ומכאן ואילך הוא הולך ומספר בקיצור על מלכי יהודה האחרונים וחרבן בית ראשון והוא עובר לספר ברחבה על עלית בבל בימי כורש עד שהוא בא אל סיפור קריאת התורה על ידי עזרא ברחוב שלפני המקדש, וכאן נקטע הספר באמצעו של ענין ואף באמצעיתו של פסוק.

תכנו של הספר בפרטות הוא:

א׳ א׳–נ״ח (=דה״ב ל״ה א׳–ל״ו כ״א): פסח שליאשיהו המלך, התנגשותו במלחמה עם פרעה נכו על יד כרכמיש ומותו (בש׳ 608), מלכי יהודה האחרונים עד חרבן בית ראשון וגלות בבל (586).

ב׳ א׳–י״ד (=דה״ב ל״ו כ״ב–כ״ג ועזרא א׳–י״א): כרוזו של כורש לעליה ולבנין בית המקדש ועליית ששבצר הנשיא ליהודה עם כלי המקדש ועם בני הגולה (537).

ב׳ ט״ו–כ״ה (=עזרא ד׳ ז׳–כ״ד): הפרעת השמרונים בבנין הבית במלשינותם אל ארתחשסתא מלך פרס.

ג׳ א׳–ה׳ ו׳ (אין תקבלת במקרא): פרשת זרובבל המספרת על המשתה שעשה דריוש המלך ועל התחרותם של שלשת שומרי ראשו בניסוח דבר חכמה על הענין מה עז ביותר בעולם, וזרובבל שהיה מן השלשה נצח באותו ענין ומצא חן בעיני דריוש ולבקשתו נתן לו דריוש רשיון לעליית הגולים לארצם ולבנין המקדש. בסוף הפרשה באה רשימה קצרה של אותה עליה.

ה׳ ז׳—ע׳ (=עזרא ב׳ א׳—ד׳ ה׳ וכ״ד, לפ״ו אין תקבלת): רשימת העולים עם זרובבל, הבאת קרבנות וחגיגת הסכות ובנין המקדש ע״י זרובבל וישוע כהן גדול, שכל אותו הזמן מימות כורש ועד השנה השנית לדריוש (520) היה הבנין מופרע בעטיים של השמרונים.

ו׳ א׳—ז׳ ט״ו (=עזרא ה׳ א׳—ו׳ כ״ב): חידוש הבנין בשנה השניה של דריוש ובסיועו, גמר הבנין בשנה הששית לעלית זרובבל, חנוכת הבית ועשיית הפסח.

ח׳ א׳—ט׳ ל״ו (=עזרא ז׳ א׳—י׳ מ״ד): עליית עזרא על פי כרוזו של ארתחשסתא המלך בשנה השביעית למלכו, רשימת העולים ופעולתו של עזרא בביטול נישואי התערובות.

ט׳ ל״ז—נ״ה (=נחמיה ז׳ ע״ב—ח׳ י״ג): קריאת התורה באזני העם על ידי עזרא והרושם שעשתה אותה קריאה בעם.

מן התכן נראה שרובו של עזרא החיצוני יש לו תקבלות בספרים עזרא־נחמיה ודברי הימים ומיעוטו, והיא פרשת זרובבל, הוא חומר שאין לו תקבלת בשום מקום.

ג. על שלימותו של הספר.

ספר עזרא החיצוני אינו ספר שלם: הוא נראה קטוע ראשו וסופו. הוא עושה רושם של קטע מספר היסטורי גדול: פותח הוא באמצע דברי ימיו של יאשיה המלך, ודוקא בעשיית הפסח בשנת י״ח למלכותו, וכמו־כן הוא נקטע בסופו באופן פתאומי באמצעיתו של פסוק (=נחמיה ח׳ י״ג) בלשון: וַיֵּאָסְפוּ (=Καὶ ἐπισυνέχθησαν), וכאילו מתבקש מעצמו ההמשך בלשון: ביום השני (ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ δευτέρᾳ). והקורא בספר עומד תמה: מה היה בתחלתו ומה היה בסופו?

ד. מהיכן נטל המחבר את החומר.

החומר שבס׳ עזרא החיצוני שנמצאות לו תקבלות בעזרא־נחמיה ודברי הימים לא ניטל ישר מאותם הספרים. על ענין זה אפשר לעמוד מתוך השוואה: נראה שהוא שאב מתוך מקורות ראשוניים עבריים שהשתמשו בהם אף בעלי אותם הספרים. יש שהם הגיהו את המקורות שהשתמשו בהם לרגל מלאכתם, ואילו הוא השאיר את המקור כמות שהיה לפניו בלי שום הגהה או תוספת, כגון ב׳ א׳ הוא פותח הענין בלשון ב ש נ ת א ח ת, אע״פ שלפי המשך הענין היה צריך להוסיף ו״ו החיבור, שהרי הוא מתחיל לספר בענין שהוא ניגוד למה שסיפר קודם לכן: בימי מלכי יהודה האחרונים באה פורענות של חורבן וגלות, ואילו בימיו של כורש באה הישועה. אבל בדה״ב ל״ו כ״ב ועזרא א׳ א׳ נפתחת פרשה זו בו״ו (=ובשנת אחת).

ויש, להפך, שאותם הספרים מסרו את החומר כמות שהיה לפניהם ובעל עזרא החיצוני שינה את הצורה, כגון החלקים הארמיים שבעזרא המקראי נעתקו בו בספר בלשונם המקורית, ואילו בעל עזרא החיצוני מסרם בתרגום ע ב ר י, כמו שנראה מן השם הארמי תַּתְּנַי שהוא מוסרהו בצורה עברית שַׂשְּׂנַי (Σισίννης), בהחלפת הת״ו הארמית בשי״ן עברית.

ואף מתוך סידור החומר נראה שלא ראה בעל עזרא החיצוני את עזרא המקראי, שהרי נטל הפרק על פעולות עזרא, שנקבע בנחמיה ז׳ ע״ב—ח׳ י״ג, וקבעהו במקום שקבעהו.

ומתוך כך, כיון ששני הספרים, המקראי והחיצוני, לא קרבו זה אל זה, אפשר לעמוד מתוך השוואתם על בירורן של כמה נוסחאות ופירושי כמה מקומות קשים שבעזרא המקראי ובדברי הימים ב׳ ל״ה—ל״ו.

כמו־כן אין ספק שפרשת זרובבל (ג׳ א׳—ה׳ ו׳) מעיקרה עברית נכתבה. דבר זה נראה קודם־כל מתוך טעויותיו של המתרגם היוני בקריאת העברי: הוא מחליף מתוך טעות עי״ן בה״א ויצאו לו הרים במקום ערים (ד׳ ד׳), או חי״ת בה״א ויצא לו להיות במקום לחיות (ד׳ י״ז), הוא קורא ארצו במקום אמו (ד׳ כ׳) או הוא משתמש במליצות עבריות מן

המקרא, כגון היין ינובב (ג׳ כ׳), טובת מראה ויפת [תואר] (ד׳ י״ח), אשר ישרתו בהם (ד׳ נ״ד), אשר נקרא שמו עליו (ד׳ ס״ג), או הוא משתמש בשם המעשים לענין הבוראים (ד׳ ל״ו), וכיוצא בהם.

מובן מעצמו שקשה לשער על מוצאה של פרשה זו: אפשר שניטלה מתוך מקור שהיה בכתובים לעיני המחבר, ואפשר שהוציאה מתוך הרכוש של המסורת שבעל פה וְשִׁבְּצָהּ בספרו. על כל פנים תכנה מעיד עליה שממקור ישראל היא, מן הרכוש שהשאירה אחריה תקופת השחרור והתחיה של עולי בבל.

לפי טיבה אין פרשה זו אלא ויכוח פילוסופי מגוון בכוון מוסרי מתוך השקפת־עולם ישראלית בניגוד להשקפות הנכרים: הראשון משלשת הבחורים מבליט את כחו החמרי של היין, שהוא מחליש ומערפל בינתו של אדם, ויש כאן מעין שבח ליין. השני מיחס את התקף היותר גדול למלך, שהרי בכחו הפוליטי והצבאי הוא מכניע לכל נתיניו. כך מחליטים שני הבחורים הנכרים. ואילו השלישי – זרובבל היהודי – הוא מוציא החומר מתוך מה שראו עיניו בהתנהגותה של אשה עם המלך גופו והוא בא לידי החלטה שאין עוד בעולם הגדול כח ככחה של האשה בהשפעתו על הסביבה, אבל תוך כדי דיבור הוא מוציא את הכח המוסרי הגדול ביותר שבעולם – את האמת – מתוך גנזיה של יהדותו והוא ממשיך לדבר על האמת שהכל היא מנצחת, ואין דומה לה בכח לא בחומר ולא בטבע, ואף הכח של יופי האשה והתענוגים שהיא מביאה לא ישתוה לכחה של האמת. האמת היא תקיפה מכל ולפיכך היא היא בעלת הערך והכח המוחלטים. ואמתו של זרובבל היא לא הניגוד הפשוט לטעות או שקר, אלא היא בבחינת העיקר המוסרי שהוא יסוד החיים, ממש על דרך שאמרו רז״ל (יומא ס״ט א׳) שחותמו של הקב״ה אמת. ועוד אמרו (סנהד׳ קי״א א׳): מה ראה משה והשתחוה ...רבנן אמרי, אמת ראה.

ודי היה בשבח־האמת שבפיו של זרובבל להראות למלך והשרים את גדלה של חכמת היהדות האלהית לעומת הערכין של הנכרים, עד שהביאם לידי התפעלות שסופה היה מתן החירות לבני אותה אומה המצוינת בחכמה האלהית והשתתפותם של המלך והשרים בבנין המקדש לאלהיהם של אלו שהוא הוא אלהי האמת (ע׳ ד׳ מ׳ ואילך).

ועשה כאן בעל הספר לתולדות זרובבל כעין מה שעשה נחמיה בתחלת ספרו לענינו הוא: כמו שנחמיה בזכרונותיו מספר היאך בא לידי כך שיפעל אצל המלך שיתן לו רשיון וסיוע לעלות לארץ אבות לטובת התחדשותה של האומה בארצה, כך אף פרשת זרובבל לא באה כאן, בס׳ עזרא החיצוני, אלא להשמיענו היאך הגיע זרובבל לכך שיקבל הרשיון והרצון הטוב מצדו של דריוש המלך לצורך עליה ובנין בית המקדש.

ה. תכלית הספר.

בעל הספר לא היה בכוונתו לספר רק דברי ימי התחיה הלאומית, שהרי אינו מדבר כמעט ולא כלום על בנין ירושלים העיר וחומותיה. ואף על פי שיתכן שבהמשך דבריו על נחמיה הרצה אף על פרט זה, מכל מקום עכשיו אין בידנו להכריע מה היו דבריו על פעולתו של נחמיה, שהרי דוקא בנקודה זו נקטע הספר. אולם מתמיה הוא העדר הרצאתו בכוון זה בסיפורו על מעשיהן של העליות הראשונות. כמו־כן נראה שלא היה בדעתו ליתן הרצאה רק על דברי ימי המקדש, שהרי הוא מדבר אף על המלכים שהיו אחר יאשיהו אף על פי שאין בידו לספר שום דבר על יחסם אל המקדש. אדרבה, מספר הוא על קריאת התורה על ידי עזרא ברחוב סמוך למקדש, מחוצה לו, וודאי ענין זה יש בו משום המעטת חשיבותו של המקדש.

אבל מתוך הילוך כל ההרצאה שבספר נראה שעיקר כוונתו הוא לספר על תולדות

היהדות וחשיבותה. ואף הפרשה של זרובבל משמשת היתה לו לכוון זה: בכח יהדותו עלה בחכמתו על חבריו הנכרים. ואף הענין של ביטול נישואי התערובות והרחקת הנשים הנכריות ובניהן מתוך קהל ישראל לאותה התכלית הוא קולע.

אבל הואיל והמקדש מרכז הוא ליהדות לפיכך ראה צורך לטפל כל כך בבנינו, ומטעימים הכתובים במלשינותם של הנכרים אל ארתחשסתא המלך שבעיקרה לא רק אל בנין ירושלים וחידוש חומותיה (כמו שהוא בעזרא המקראי ד׳ ז׳-כ״ג) היתה נוגעת אלא אף לבנין המקדש נתכוונה (שבעזרא המקראי אין זכר לכך, השוה עזרא המקראי ד׳ י״ב אל החיצוני ב׳ י״ז-י״ח).

ו. בעל הספר וזמנו ומקומו.

על בעל הספר ועל זמנו אין לנו שום ידיעה, וכל מה שאפשר להגיד בנידון זה לא יצא מכלל השערה.

ודאי נכתב הספר בארץ ישראל, שהרי עברית נכתב ועל פי מקורות עבריים. והואיל והמחבר לא ראה את עזרא־נחמיה ודברי הימים ואף הכניס לתוך ספרו פרשה חדשה, היא פרשת זרובבל, – משמע שזמנו קדום מאד. ויש להוסיף שהוא לא ידע עוד על ס׳ דברי הימים וס׳ עזרא־נחמיה ששני ספרים מובדלים הם, מה שידעו כבר בעלי תרגום הע׳ (וס׳ דה״ב בתרגום יווני מביאו איבפולימוס ההיסטורין היווני שכתב במאה הב׳ לפני סה״נ, ע׳ Swete Intr. 370), ואם כן כתב ספרו עוד קודם לזמן שנעשה תרגום הע׳ לאותם הספרים, ויש בכך ראיה לקדמותו המופלגת. אפשר שהיה עוד בימי בעל ס׳ עזרא המקראי, ואולי עוד קודם לכן. ואולי יש למצוא רמז לכך שבכ״י היוונים קבעו את מקומו לפני עזרא־נחמיה. על כל פנים ליוספוס היה נחשב כבר ספר שמסורת ארוכה לו, וודאי של מאות בשנים, ורווח היה בחשיבותו בעולם, ולא רק במקורו העברי, אלא אף בתרגומו היווני, עד שראה יוספוס צורך ליתן לו היתרון על עזרא המקראי בבחינת מקור היסטורי להרצאת דבריו על אותה התקופה.

ז. גוף הספר ותרגומיו.

גוף הספר העברי הלך לאיבוד בימי קדם, ועל כרחנו נשאר לנו הקטע של תרגומו היווני כגופו של הספר. מתוך הלשון שבו נקטע הספר – בפעל וַיֵּאָסְפוּ – נראה שבתרגומו היווני נקטע, שהרי אילו נקטע בגופו העברי היו נשארות בסופו המלים וּבַיּוֹם הַשֵּׁנִי, שכך הוא הסגנון העברי שהפעל כאן דינו לבוא אחר כך (השוה נחמיה ח׳ י״ג). מכאן אנו למדים שכל ההעתקות שבאו לידנו מתוך אותו הקטע הראשוני באו ומתוכו הגיעו לידי צירוף אל כתבי־יד הגדולים של הביבליה היוונית. מנוסח זה נשתרבבו שני תרגומים רומיים עתיקים (נדפסו ע״י Sabatier בהוצאתו .Bibl. Sacr. Lat. III, 1041 sqq), שאחד מהם נכנס לתוך הוולגאטה (ונדפס בסופה בתורת תוספת לעזרא־נחמיה), והתרגום הסורי (נדפס מחדש ע״י Lagarde בהוצאתו Bibl. Vet. Test. Apocr. Syr. 1861) שנעשה ע״י האפיסקופוס פאולוס מְטֵילָה בתוך תרגומו לספרי המקרא שעשה (באלכסנדריה, בשנות 616–617) מן הספטואגינטא שבהיכספלא של אוריגינס (ולפיכך קורין לו לתרגומו Syro-Hexapla). אבל נדחית היא הראיה שמביא טורי (ES, 2 sqq.) מתוך כך שעזרא החיצוני היה נמצא בעמוד הספטואגינטא של ההיכספלא (אע״פ שבתחלת הס׳, וכן בסופו, כתוב: כתבא קדמיא דעזרא והנא איך משלמנותא דשבעין, ע׳ הוצ׳ לגארד עמ׳ XXIV, XXVI), שהרי אצל אוריגינס היו העמודים הלועזיים מקבילים אל עמודים עבריים, וכיון שבוודאי לא היה לו כבר עזרא החיצוני במקורו העברי ממילא לא נתן לו מקום בעמודים הלועזיים. הוי אומר פאולוס מְטֵילָה ממקום אחר, ולא מתוך ההיכספלא, לקח

את הנוסח היווני. בתרגום הפשיטא אין בכלל שום עזרא לא המקראי ולא החיצוני (אולי נפסלו אצלם מחמת הלאומיות היתירה שבהם).

חוץ מאלו יש עוד תרגומים בחבשית (נדפס ע״י דילמַן בהוצאתו Vet. Test. Aeth. V), בערבית ובארמינית.

ובנוגע לטיבו של הנוסח היווני — לשונו היא יפה ואידיומית. מחליק הוא ומלטש סגנונו: מתיחס בחופש לה״א הידיעה, לשמות הגוף ומלות החיבור בבנין הפסוקים, מחליף פועל בנפעל, וכדומה. ויש שהחליף לשונות שמיים בלשונות יווניים, ואף יש בו כמה מלים שאינן ביוונית של הע׳ או בשאר הספרים החיצונים. בכלל, הרושם הוא שנעשה לשם קריאה נעימה, ולא רק לשם מילוא מקומו של הגוף העברי, כמו שמצינו בשאר התרגומים היווניים.

ח. על התרגום העברי הזה.

מן הטעמים האמורים בטיבו של התרגום היווני מדה מיוחדת היתה מוטלת על המתרגם את הספר עזרא ל ע ב ר י ת: עליו היה לשים לב אל המקורות המקבילים העבריים בדבר קטן וגדול ולשקול בדעתו מה אפשר למסור כמו שהוא שם ומה צריך לבוא בצורתו שנטבעה לו ביוונית. יש שברי לו למתרגם שנוסח אחר היה לפני היווני ויתכן אפילו שהוא נוסח עיקרי (כגון אל־פְּרָת בעזרא א׳ כ״ה לעומת אל־בֵּית שבדה״ב ל״ה כ״א), ויש שאינו נוסח אחר אלא תרגום פרשני הוא, כעין פראפראסה, ומאלו יש לשונות שערך מיוחד וחשוב להם, שמתפרשים לשונות עבריים על־ידי אותו קדמון שהיה קרוב לדורות חיותה של הלשון העברית ולפיכך הוא מגלה לפי תומו דברים שהם בגדר של כמוסים לאחרונים שיתגלו לפניהם רק לכשיעמדו על הדברים מתוך ההשוואה אל התקבלות שבמקורות המקרא. יוצאת מכלל זה פרשת זרובבל (ג׳ א׳–ה׳ ו׳) שדינה דין בפני עצמו: פרשה זו, שהיא יחידה במינה בתורת יצירה השייכת לסוגה של החכמה העממית, אין לה שום תקבלת במקורות העבריים ולפיכך מדת תרגומה כלה בטעמו של המתרגם היא תלויה ולפי כחו עשה מה שעשה. עד כאן לענינים שבלשון.

ואילו לענין השמות הפרטיים, – לאלו מדה אחרת היתה בידי המתרגם: במקומות שיש חילופי צורה בשמות שבנוסח היווני לעומת המקורות העבריים ובנוסחאות היוונים גופם יש גם כן חילופי גרסאות ניתן תמיד היתרון לצורות שבמקורות העבריים, אף אם רק דימוי של צלצול יש בהם, משום שאותן חילופי הגרסאות שבכ״י היווניים גופם מוכיחים כמה היו השמות הפרטיים היהודיים זרים ובלתי מובנים ללבלרים הנכרים עד כדי שיהיו מתבלבלים ומשתבשים בהעתקתם.

ט. קצת ביבליוגרפיה.

Sidney S. Tedesche, A Critical Edition of I Esdras, 1928.

(מתוך הוצאה זו נעשה התרגום העברי שלכאן)

Rahlfs, Septuaginta I, Εσδρας Α'.

Guthe, Das dritte Buch Esra (Kautzsch, Apokr. u. Pseudep., I, 1—23).

Torrey, Ezra Studies, 1910.

А. Шараповъ, Вторая книга Ездры, Сергiевъ Посадъ 1910.

Bayer, Das dritte Buch Esdras, 1911.

S. A. Cook, I Esdras (Charles, Apocr. and Pseudep. I, 1—58).

עֶזְרָא

א וַיַּעַשׂ יֹאשִׁיָּהוּ בִירוּשָׁלַםִ פֶּסַח לַיְיָ אֱלֹהָיו וַיִּשְׁחַט הַפֶּסַח בְּאַרְבָּעָה
ב עָשָׂר לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן׃ וַיַּעֲמֵד הַכֹּהֲנִים עַל־מִשְׁמְרוֹתָם לְבוּשִׁים בְּבֵית
ג יְיָ׃ וַיֹּאמֶר לַלְוִיִּם מְשָׁרְתֵי קֹדֶשׁ לְיִשְׂרָאֵל לְהִתְקַדֵּשׁ לַיְיָ בְּתֵת אֶת
ד אֲרוֹן־הַקֹּדֶשׁ לַיְיָ בַּבַּיִת אֲשֶׁר בָּנָה שְׁלֹמֹה בֶן־דָּוִיד הַמֶּלֶךְ׃ אֵין־לָכֶם
לָשֵׂאתוֹ בַּכָּתֵף וְעַתָּה עִבְדוּ אֶת־יְיָ אֱלֹהֵיכֶם וְשָׁרְתוּ אֶת־עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל
וְהִכּוֹנוּ לְבֵית־אֲבוֹתֵיכֶם כְּמַחְלְקוֹתֵיכֶם בִּכְתָב דָּוִיד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וּבְתִפְאֶרֶת
ה שְׁלֹמֹה בְנוֹ׃ וְעִמְדוּ בַקֹּדֶשׁ לִפְלֻגּוֹת בֵּית אֲבוֹתֵיכֶם הַלְוִיִּם לִפְנֵי
ו אֲחֵיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל׃ שַׁחֲטוּ הַפֶּסַח כְּסִדְרוֹ וְהָכִינוּ הַקָּרְבָּנוֹת לַאֲחֵיכֶם
ז וַעֲשׂוּ הַפֶּסַח כִּדְבַר־יְיָ בְּיַד־מֹשֶׁה׃ וַיָּרֶם יֹאשִׁיָּהוּ לִבְנֵי הָעָם הַנִּמְצָאִים
כְּבָשִׂים וּבְנֵי־עִזִּים שְׁלֹשִׁים אֶלֶף וּבָקָר שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים אֵלֶּה מֵרְכוּשׁ הַמֶּלֶךְ
ח כַּנֶּדֶר לָעָם וְלַכֹּהֲנִים וְלַלְוִיִּם׃ וַיִּתְּנוּ חִלְקִיָּה וּזְכַרְיָהוּ וִיחִיאֵל נְגִידֵי בֵית
הָאֱלֹהִים לַכֹּהֲנִים לַפְּסָחִים אַלְפַּיִם וְשֵׁשׁ מֵאוֹת וּבָקָר שְׁלֹשׁ מֵאוֹת׃
ט וִיכָנְיָהוּ וּשְׁמַעְיָהוּ וּנְתַנְאֵל אָחִיו וַחֲשַׁבְיָהוּ וִיעִיאֵל וְיוֹזָבָד שָׂרֵי־[הַלְוִיִּם]
י הֵרִימוּ לַלְוִיִּם לַפְּסָחִים חֲמֵשֶׁת אֲלָפִים וּבָקָר חֲמֵשׁ מֵאוֹת׃ וַתִּכּוֹן
הָעֲבוֹדָה וַיַּעַמְדוּ בְּהָדָר הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְהַמַּצּוֹת בְּיָדָם עַל־מַחְלְקוֹתָם

א א–נה. פסח של יאשיהו ומותו והמלכים שלאחריו וגלות יהודה (=דה״ב ל״ה [ובקיצור מל״ב כ״ג כ״א–כ״ג]–ל״ו). —

להשוואת הנוסחאות שלכאן ודה״ב ע׳ P. Vannutelli, Libri Synoptici Veteris Testamenti, Romae 1931, 640 sqq. —

א ויעש יאשיהו. על קיטועה של ההתחלה ע׳ במבוא. – לחדש הראשון. ניסן
ב בשנת י״ח למלכותו (ש׳ 623), כאמור בפ״כ. – על משמרותם. שתיקן להם דוד (דה״א
ג כ״ג ר׳) וחידשן יחזקיהו (דה״ב ל״א ב׳). — משרתי קדש. ἱεροδούλοις (במקומות אחרים,
כגון ה׳ ל״ה, הוא תרגום של נתינים). – בתת את ארון־הקדש... נראה שקודם לכן
ד הוציאו את הארון מן המקדש. — ובתפארת. καὶ κατὰ τὴν μεγαλειότητα. אבל בדה״ב
ז ל״ה ד׳: ובמכתב שלמה, ובע׳: וביד המלך שלמה.– לפ״ה השוה דה״ב ל״ה ה׳.– וירם. לשון
ח תרומה ודורון. – חלקיה וזכריהו ויחיאל. שרי הכהנים (‖ שרי הלוים, בפ״ט) היו.
חלקיה כהן גדול בימי יאשיה המלך (מל״ב כ״ב ח׳) היה וזכריהו ויחיאל ודאי כהני משנה
(ע׳ שם כ״ה י״ח) היו. – לפסחים. כבשים לקרבן פסח (וכן בפ״ט), וכמו שמסר ביוונית
ט εἰς πάσχα πρόβατα. – שרי [הלוים]. כך בדה״ב ל״ה ט׳, ונכון, ומקביל אל שרי
הכהנים=נגידי המקדש שבפ״ט: אלו נתנו לחבריהם ואלו לחבריהם. והנוסח שרי־האלפים
י (χιλίαρχοι) שביווני הוא שיבוש. – ותכון העבודה. ביוונית מסר: וכאשר היה הדבר
הזה. – והמַצות בידם. בדה״ב: כמצות המלך. ἔχοντες τὰ ἄζυμα. ואע״פ שלא מצינו

וּלְבָתֵּי אֲבוֹתָם לִפְנֵי הָעָם לְהַקְרִיב לַיְיָ כַּכָּתוּב בְּסֵפֶר מֹשֶׁה וְכֵן
יא לַבֹּקֶר׃ וַיְבַשְּׁלוּ הַפֶּסַח בָּאֵשׁ כַּמִּשְׁפָּט וְהַקֳּדָשִׁים בִּשְּׁלוּ בַּסִּירוֹת
יב וּבַדְּוָדִים לְנִיחֹחַ וַיָּרִיצוּ לְכָל־בְּנֵי הָעָם׃ וְאַחַר הֵכִינוּ לָהֶם וְלַאֲחֵיהֶם
יג הַכֹּהֲנִים בְּנֵי אַהֲרֹן׃ כִּי הַכֹּהֲנִים הָיוּ מַעֲלִים הַחֲלָבִים עַד־לָיְלָה
יד וְהַלְוִיִּם הֵכִינוּ לָהֶם וְלַכֹּהֲנִים אֲחֵיהֶם בְּנֵי־אַהֲרֹן׃ וְהַמְשׁוֹרְרִים בְּנֵי־
אָסָף עַל־מַעֲמָדָם כְּמִצְוַת דָּוִיד וְאָסָף וְהֵימָן וִידִתוּן אֲשֶׁר מֵאֵת הַמֶּלֶךְ׃
טו וְהַשּׁוֹעֲרִים לְשַׁעַר וָשָׁעַר אֵין לְאִישׁ לָסוּר מֵעַל מִשְׁמַרְתּוֹ כִּי־אֲחֵיהֶם
טז הַלְוִיִּם הֵכִינוּ לָהֶם׃ וַתִּכּוֹן כָּל־עֲבוֹדַת קָרְבַּן יְיָ בַּיּוֹם הַהוּא לַעֲשׂוֹת
יז הַפֶּסַח וְהַעֲלוֹת עֹלוֹת עַל־מִזְבַּח יְיָ כְּמִצְוַת הַמֶּלֶךְ יֹאשִׁיָּהוּ׃ וַיַּעֲשׂוּ
בְנֵי־יִשְׂרָאֵל הַנִּמְצְאִים בָּעֵת הַהִיא אֶת־הַפֶּסַח וְאֶת־חַג הַמַּצּוֹת שִׁבְעַת
יח–יט יָמִים׃ וְלֹא־נַעֲשָׂה פֶסַח כָּמֹהוּ בְּיִשְׂרָאֵל מִימֵי שְׁמוּאֵל הַנָּבִיא׃ וְכָל־
מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל לֹא־עָשׂוּ כַּפֶּסַח אֲשֶׁר־עָשָׂה יֹאשִׁיָּהוּ וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם
וִיהוּדָה וְכָל־יִשְׂרָאֵל הַנִּמְצְאִים בְּמוֹשָׁבָם בִּירוּשָׁלָםִ׃
כ בִּשְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמַלְכוּת יֹאשִׁיָּהוּ נַעֲשָׂה הַפֶּסַח הַזֶּה׃
כא וַיִּיטְבוּ מַעֲשֵׂי יֹאשִׁיָּהוּ לִפְנֵי יְיָ אֱלֹהָיו בְּלֵב מָלֵא יִרְאָה׃
כב וְהַמַּעֲשִׂים אֲשֶׁר נַעֲשׂוּ בְיָמָיו נִכְתְּבוּ בְּדִבְרֵי הַיָּמִים הָרִאשׁוֹנִים עַל־
הַחוֹטְאִים וְהַפּוֹשְׁעִים בַּיְיָ מִכָּל־עַם וּמַמְלָכָה וַאֲשֶׁר הִכְעִיסוּהוּ מְאֹד
וְדִבְרֵי יְיָ קָמוּ נֶגֶד יִשְׂרָאֵל׃
כג וְאַחֲרֵי כָּל־מַעֲשֵׂה יֹאשִׁיָּהוּ הַזֶּה עָלָה פַרְעֹה מֶלֶךְ־מִצְרַיִם לְהִלָּחֵם
כד בְּכַרְכְּמִישׁ עַל־פְּרָת וַיֵּצֵא לִקְרָאתוֹ יֹאשִׁיָּהוּ׃ וַיִּשְׁלַח אֵלָיו מֶלֶךְ־
כה מִצְרַיִם לֵאמֹר מַה־לִּי וָלָךְ מֶלֶךְ יְהוּדָה׃ לֹא־עָלֶיךָ נִשְׁלַחְתִּי מֵאֵת יְיָ

כמנהג הזה במקום אחר, מכל מקום קשה להגיד שהמתרגם היה עם־הארץ עד כדי להשתבש בלשון פשוט כזה. – וכן לַבֹּקֶר. כך נמסר אף בע׳ לדה״ב ל״ה י״ב (במקום לַבָּקָר, בשני קמצי״ן). ובעל הביבליה הסלאבית ממהדורת אוסטרהא 1581 יצא ידי ב׳ הדעות ומסר:

יא итако заутра отволовъ створиша (=וכן לַבֹּקֶר עשה לַבָּקָר). – לניחוח. μετ᾽ εὐώδιας (=הסורי: עם בסימות ריחא), אבל וולג׳: cum benevolentia (=לרצון). ובדה״ב ל״ה י״ג וּבַצֵּלָחוֹת,

יד ונמסר בע׳: καὶ εὐωδώθη (=ובהצלחה). – אשר מאת המלך. בדה״ב ל״ה ט״ו: חוזה המלך, כלו׳ ידותון היה נביאו של המלך. – משמרתו. ἐφημερίαν ἑαυτῦ νἡτ. דה״ב ל״ה

יט–כג ט״ו: ועל עבדתם. – וכל־ישראל. ו״ו ביאורית: היינו כל־ישראל... – ואחרי... בש׳ 608. – פרעה. בדה״ב: נכו (=Νεκώς, וע׳ הירודוטוס ב׳ קנ״ח). – להלחם. עם מלך אשור (ע׳ מל״ב כ״ג כ״ט). ולפי יוספוס (קדמ׳ י׳ ה׳ א׳) עלה פרעה נכו על

כה המדיים והבבליים שהחריבו את אשור. – נשלחתי מאת ה׳. השוה דברי רבשקה (מל״ב י״ח כ״ה): ה׳ אמר אלי עלה על־הארץ הזאת והשחיתה. וכן מצינו לכורש שכשהיה מדבר אל הבבליים היה מרדך נישא על פיו וכשהיה מדבר אל היהודים היה מדבר בשם אלהי

אֱלֹהִים כִּי אֶל־פְּרָת מִלְחַמְתִּי וְעַתָּה יְיָ עִמָּדִי וַיְיָ אָמַר לְבַהֲלֵנִי חֲדַל־
כו לְךָ וְאַל־תְּהִי נֶגֶד יְיָ: וְלֹא הֵסֵב יֹאשִׁיָּהוּ פָּנָיו אֶל־רִכְבּוֹ כִּי לְהִלָּחֶם־
כז בּוֹ הִתְחַזֵּק וְלֹא שָׁמַע אֶל־דִּבְרֵי [נְכוֹ] מִפִּי יְיָ: וַיַּעֲרֹךְ אִתּוֹ מִלְחָמָה
כח בְּבִקְעַת מְגִדּוֹ וַיּוֹרוּ הַיּוֹרִים לַמֶּלֶךְ יֹאשִׁיָּהוּ: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לַעֲבָדָיו
הַעֲבִירוּנִי מִן־הַמִּלְחָמָה כִּי הָחֳלֵיתִי מְאֹד וַיַּעֲבִירֻהוּ עֲבָדָיו מַהֵר מִן־
כט הַמַּעֲרָכָה: וַיַּעַל עַל־מִרְכֶּבֶת הַמִּשְׁנֶה אֲשֶׁר־לוֹ וַיָּשָׁב יְרוּשָׁלַםִ וַיָּמָת
ל וַיִּקָּבֵר בְּקִבְרוֹת אֲבוֹתָיו: וּבְכָל־יְהוּדָה הִתְאַבְּלוּ עַל־יֹאשִׁיָּהוּ וַיְקוֹנֵן
יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא עַל־יֹאשִׁיָּהוּ וְהַשָּׂרִים וּנְשֵׁיהֶם קוֹנְנוּ עָלָיו עַד־הַיּוֹם
לא וַיִּתְּנוּם לְחֹק עַל כָּל־זֶרַע יִשְׂרָאֵל: וְהַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כְּתוּבִים עַל־סֵפֶר
דִּבְרֵי הַיָּמִים לְמַלְכֵי יְהוּדָה וַאֲשֶׁר עָשָׂה יֹאשִׁיָּהוּ וּכְבוֹדוֹ וּבִינָתוֹ בְּתוֹרַת
יְיָ וּדְבָרָיו הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרוֹנִים כְּתוּבִים בְּסֵפֶר מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה:
לב וַיִּקְחוּ אֲנָשִׁים מִן־הָעָם אֶת־יְהוֹאָחָז בֶּן־יֹאשִׁיָּהוּ וַיַּמְלִיכֻהוּ תַּחַת
לג יֹאשִׁיָּהוּ אָבִיו בֶּן־שָׁלֹשׁ וְעֶשְׂרִים שָׁנָה: וַיִּמְלֹךְ בִּיהוּדָה וִירוּשָׁלַםִ שְׁלֹשָׁה
לד חֳדָשִׁים וַיְסִירֵהוּ מֶלֶךְ־מִצְרַיִם מִמְּלֹךְ בִּירוּשָׁלָםִ: וַיַּעֲנֹשׁ אֶת־הָעָם
לה מֵאָה כִכַּר־כֶּסֶף וְכִכַּר זָהָב אֶחָד: וַיַּמְלֵךְ מֶלֶךְ־מִצְרַיִם אֶת־יְהוֹיָקִים
לו אָחִיו לְמֶלֶךְ עַל־יְהוּדָה וִירוּשָׁלָםִ: וַיֶּאֱסֹר יְהוֹיָקִים אֶת־הַשָּׂרִים וְאֶת־
[יוֹאָחָז] אָחִיו לָקַח עִמּוֹ וַיְבִיאֵהוּ מִצְרָיְמָה:
לז בֶּן־עֶשְׂרִים וְחָמֵשׁ שָׁנָה יְהוֹיָקִים בְּמָלְכוֹ עַל־יְהוּדָה וִירוּשָׁלָםִ
לח וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְיָ: עָלָיו עָלָה נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וַיַּאַסְרֵהוּ
לט בַּנְחֻשְׁתַּיִם וַיּוֹלִיכֵהוּ בָּבֶלָה: וּמִכְּלֵי בֵּית יְיָ לָקַח נְבוּכַדְנֶאצַּר וַיְבִיאֵם
מ וַיִּתְּנֵם בְּמִקְדָּשׁוֹ בְּבָבֶל: וּדְבָרָיו וְתוֹעֲבוֹתָיו וְרִשְׁעָתוֹ כְּתוּבִים עַל־
סֵפֶר יְמֵי הַמְּלָכִים:
מא וַיִּמְלֹךְ [יְהוֹיָכִין] בְּנוֹ תַּחְתָּיו וּבְמָלְכוֹ הָיָה בֶן־שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה:

ישראל. — אל־פרת. ע׳ מל״ב כ״ג כ״ט, וכן אצל יוספוס. ובדה״ב ל״ה כ״א: אל־בֵּית, שאין
כז לו פירוש. — [נכו]. וביוונית: אל־דברי ירמיה הנביא, ומשערים שנכו נשתבש אצלו לנביא,
כח ואח״כ נתוסף עליו שמו של ירמיה (בוולג׳ אין ירמיה). — ויורו היורים. כך בדה״ב ל״ה
כט כ״ג. אבל ביוונית כאן: וַיֵּרְדוּ הַשָּׂרִים (וכן ביוספוס). — מן המערכה. בדה״ב ל״ה כ״ד:
ל מן המרכבה. — ויקונן ירמיה הנביא. יוספוס (קדמ׳ י׳ ה׳ א׳) מספר שקינת ירמיהו זו
היתה במציאות בזמנו. — והשרים ונשיהם. ביוונית: והשרים עם הנשים, ונראה שבלשון
לו וכל־הַשָּׂרִים וְהַשָּׂרוֹת (דה״ב ל״ה כ״ה) השינ״ין הימניות בשמאליות נתחלפו לו. — ואת־
[יואחז]. כך צ״ל (כמו בדה״ב ל״ו ד׳, וכן יוספוס קדמ׳ י׳ ו׳), ולא ואת־צדקיהו (או
לט Ζαράκην, Ζάριον, וכן בסורי זהריין, וכדומה). — ויתנם במקדשו. בדה״ב ל״ו ז׳ ויתנם
מא בהיכלו, והשוה לקמן ב׳ ט׳. — [יהויכין]. כן צ״ל (דה״ב ל״ו ח׳, יוספוס קדמ׳ י׳ ח׳), ולא

מב וַיִּמְלֹךְ שְׁלֹשָׁה חֳדָשִׁים וַעֲשֶׂרֶת יָמִים בִּירוּשָׁלָ͏ִם וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְיָ׃
מג וְלִתְשׁוּבַת הַשָּׁנָה שָׁלַח נְבוּכַדְנֶאצַּר וַיְבִיאֵהוּ בָבֶלָה עִם־כְּלֵי בֵית־יְיָ׃
מד וַיַּמְלֵךְ אֶת־צִדְקִיָּהוּ עַל יְהוּדָה וִירוּשָׁלָ͏ִם וְצִדְקִיָּהוּ בֶן־עֶשְׂרִים וְאַחַת
מה שָׁנָה וְאַחַת עֶשְׂרֵה שָׁנָה מָלָךְ׃ וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְיָ וְלֹא נִכְנַע
מו מִלִּפְנֵי דִבְרֵי יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא מִפִּי יְיָ׃ וְנִשְׁבַּע מֵאֵת הַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְנֶאצַּר
בְּשֵׁם יְיָ וַיָּפֶר אֶת־הַשְּׁבוּעָה וַיִּמְרֹד וַיֶּקֶשׁ אֶת־עָרְפּוֹ וַיְאַמֵּץ אֶת־לְבָבוֹ
מז וַיַּעֲבֹר עַל־תּוֹרֹת יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל׃ וְגַם שָׂרֵי הָעָם גַּם מִן־הַכֹּהֲנִים
רַבִּים הִרְשִׁיעוּ וַיַּעֲלוּ עַל כָּל־תֹּעֲבוֹת כָּל־הַגּוֹיִם וַיְטַמְּאוּ אֶת־בֵּית יְיָ
מח אֲשֶׁר הִקְדִּישׁ בִּירוּשָׁלָ͏ִם׃ וַיִּשְׁלַח אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵיהֶם בְּיַד־מַלְאָכָיו לִקְרֹא
מט אֲלֵיהֶם כִּי־חָמַל עֲלֵיהֶם וְעַל־מְעוֹנוֹ׃ וַיִּהְיוּ מַלְעִבִים בְּמַלְאָכָיו וּבְיוֹם־
דַּבֵּר יְיָ לוֹעֲגִים הָיוּ לִנְבִיאָיו עַד־עֲלוֹת חֲמָתוֹ בְּעַמּוֹ בְּעַד רִשְׁעוֹתֵיהֶם
נ וַיַּעַל עֲלֵיהֶם אֶת־מַלְכֵי הַכַּשְׂדִּים׃ וַיַּהַרְגוּ אֶת־בַּחוּרֵיהֶם בַּחֶרֶב מִסָּבִיב
לְבֵית־מִקְדָּשָׁם וְלֹא חָמְלוּ עַל־בָּחוּר וּבְתוּלָה וְזָקֵן וְיֶלֶד הַכֹּל נָתַן
נא בְּיָדֵיהֶם׃ וְכֹל כְּלֵי בֵּית יְיָ הַגְּדוֹלִים וְהַקְּטַנִּים וּכְלֵי אֲרוֹן יְיָ וְאֹצְרוֹת
נב הַמֶּלֶךְ לָקְחוּ וַיָּבִיאוּ בָבֶל׃ וַיִּשְׂרְפוּ אֶת־בֵּית יְיָ וַיְנַתְּצוּ אֵת חוֹמַת
נג יְרוּשָׁלָ͏ִם וְכָל־אַרְמְנוֹתֶיהָ שָׂרְפוּ בָאֵשׁ׃ וַיְכַלּוּ לָבֹז כָּל־מַחֲמַדֶּיהָ וְכָל־
נד שְׁרִידֵי חֶרֶב הִגְלוּ אֶל־בָּבֶל׃ וַיִּהְיוּ־לוֹ וּלְבָנָיו לַעֲבָדִים עַד־מְלֹךְ
נה מַלְכֵי פָרָס לְמַלֹּאות דְּבַר־יְיָ בְּפִי יִרְמְיָהוּ׃ עַד־רָצְתָה הָאָרֶץ אֶת־
שַׁבְּתוֹתֶיהָ כָּל־יְמֵי הָשַּׁמָּה תִּשְׁבֹּת לְמַלֹּאות שִׁבְעִים שָׁנָה׃
ב בִּשְׁנַת אַחַת לְכוֹרֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרָס לִכְלוֹת דְּבַר־יְיָ בְּפִי יִרְמְיָהוּ׃
ב הֵעִיר יְיָ אֶת־רוּחַ כּוֹרֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרָס וַיַּעֲבֶר־קוֹל בְּכָל־מַלְכוּתוֹ וְגַם־
ג בְּמִכְתָּב לֵאמֹר׃ כֹּה־אָמַר כּוֹרֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרָס כָּל־מַמְלְכוֹת הָאָרֶץ נָתַן
ד לִי יְיָ [אֱלֹהֵי] יִשְׂרָאֵל יְיָ עֶלְיוֹן׃ וְהוּא־פָקַד עָלַי לִבְנוֹת־לוֹ בַיִת

מד יהויקים. — את־צדקיהו. בדה״ב ל״ו י׳: את צדקיהו אחיו (השוה מל״ב כ״ד י״ז וימלך
מח מלך־בבל את־מתניה דדו תחתיו ויסב את־שמו צדקיהו). — אלהי אבותיהם. וביוונית: מלך
מט אבותיהם (והשוה ד׳ ס׳). — וביום־דבר ה׳. בדה״ב ל״ו ט״ז כתוב במקום הלשון הזה:
נ—נא ובוזים דבריו. — וילד. בדה״ב ל״ו י״ז: וְיָשֵׁשׁ. — וכלי ארון ה׳. אולי עיקרו: וכל־
נה אוצר ה׳ (בדה״ב ל״ו י״ח: ואצרות בית ה׳). — לפסוק נ״ה השוה ויק׳ כ״ו ל״ד—ל״ה, ירמ׳ כ״ה י״ב, כ״ט י׳. —

ב א—יד. כרוזו של כורש ועליית הגולים עם ששבצר הנשיא ליהודה (=עזרא א׳ א׳—י״א).

א בשנת אחת. בלי ו״ו החיבור (ולא כמו בדה״ב ל״ו כ״ב ועזרא א׳ א׳). — בפי ירמיה. בבי״ת (כך בדה״ב, אבל בעזרא: מפי — במ״ם). — ביוונית נמסר הכתוב: בְּמֶלֶךְ
ג כורש [מלך] הפרסים בשנת אחת... — ה׳ [אלהי] ישראל ה׳ עליון. בדה״ב ובעזרא

ה בִּירוּשָׁלַםִ אֲשֶׁר בִּיהוּדָה: מִי־בָכֶם מִכָּל־עַמּוֹ יְהִי יְיָ אֱלֹהָיו עִמּוֹ
וְיַעַל לִירוּשָׁלַםִ אֲשֶׁר בִּיהוּדָה וְיִבֶן אֶת־בֵּית יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הוּא
ו יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָםִ: וְכָל־הַשּׁוֹכְנִים בַּמְּקוֹמוֹת [הָהֵם] יַעַזְרוּהוּ אַנְשֵׁי
מְקוֹמוֹ בְּזָהָב וּבְכֶסֶף בְּמַתְּנַת סוּסִים וּבְהֵמָה עִם־שְׁאָר נְדָבוֹת כַּנֵּדֶר
לְבֵית יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָםִ:
ז וַיָּקוּמוּ רָאשֵׁי הָאָבוֹת לִיהוּדָה וּבִנְיָמִן וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְכֹל
אֲשֶׁר הֵעִיר יְיָ אֶת־רוּחוֹ לַעֲלוֹת וְלִבְנוֹת אֶת־בֵּית יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָםִ:
ח וְכָל סְבִיבוֹתֵיהֶם חִזְּקוּ בִידֵיהֶם בַּכֹּל בְּכֶסֶף וּבְזָהָב בְּסוּסִים וּבִבְהֵמָה
ט וּבִנְדָרִים לָרֹב מְאֹד כָּל־אֲשֶׁר הִתְעוֹרְרָה רוּחוֹ: וְהַמֶּלֶךְ כּוֹרֶשׁ הוֹצִיא
אֶת־כְּלֵי קֹדֶשׁ יְיָ אֲשֶׁר הוֹצִיא נְבוּכַדְנֶאצַּר מִירוּשָׁלַםִ וַיִּתְּנֵם בְּבֵית
י–יא אֱלֹהָיו: וַיּוֹצִיאֵם כּוֹרֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרַס עַל־יַד מִתְרְדָת גִּזְבָּרוֹ: וְעַל־יָדוֹ
יב נִתְּנוּ לְשֵׁשְׁבַּצַּר הַנָּשִׂיא לִיהוּדָה: וְאֵלֶּה מִסְפָּרָם אֲגַרְטְלֵי זָהָב אֶלֶף
אֲגַרְטְלֵי־כֶסֶף אֶלֶף מַחֲלָפֵי כֶסֶף תִּשְׁעָה וְעֶשְׂרִים כְּפוֹרֵי זָהָב שְׁלֹשִׁים
יג [כְּפוֹרֵי] כֶסֶף אַלְפַּיִם אַרְבַּע מֵאוֹת עֲשָׂרָה וְכֵלִים אֲחֵרִים אָלֶף: כָּל־
כֵּלִים אֲשֶׁר הוּבְאוּ לַזָּהָב וְלַכֶּסֶף חֲמֵשֶׁת אֲלָפִים וְאַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים
יד וְתִשְׁעָה: הֶעֱלָה בְיַד־שֵׁשְׁבַּצַּר עִם־הַגּוֹלָה מִבָּבֶל לִירוּשָׁלָםִ:
טו וּבִימֵי אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא מֶלֶךְ־פָּרַס כָּתְבוּ אֵלָיו מֵאֵת הַיּוֹשְׁבִים
בִּיהוּדָה וִירוּשָׁלַםִ בִּשְׁלָם וּמִתְרְדָת וְטָבְאֵל וּרְחוּם וּבְעֵל־טְעֵם
וְשִׁמְשַׁי הַסּוֹפֵר וְיֶתֶר חַבְרֵיהֶם הַיּוֹשְׁבִים בְּשֹׁמְרוֹן וּבִשְׁאָר מְקוֹמוֹת

ה א׳ ב׳ ה׳ אלהי השמים. והשוה לע״ל א׳ כ״ה. – י ה י ה׳ א ל ה י ו. בדה״ב רק: יי אלהיו,
ו ובעזרא יהי אלהיו. – א ש ר ב י ר ו ש ל ם. ביוונית: השוכן בירושלם. – ס ו ס י ם. רְכוּשׁ (שהיה
ז לפניו כתוב חסר) בְּרֶכֶשׁ (=סוסים) נתחלף לו (כן בפ״ח). – וְ כ ל. ו״ו ביאורית: היינו כל...
ובעזרא א׳ ה׳ לְכֹל, ולמ״ד זו כחה ככח ו״ו ביאורית, והיינו הך. – לָ ר ב. בעזרא:
ח–יא לְבַד. – ל ש ש ב צ ר. בענין הנוסח שַׁנְבַּצַּר (Σαναβασσαρ – שם זה נמצא ד׳ פעמים
ב׳ י״א וי״ד, ו׳ י״ז וי״ט) שנמצא בכמה כ״י האריך טורי (ES 136–138) והוכיח
יב כי ששבצר עיקר. – מ ח ל פ י. כך בעזרא א׳ ט׳, וענינו סכינים גדולות לצורך שחיטה
(ע׳ שם פי׳ כהנא). אבל כאן θυίσκαι שהוא תרגום של כפות או מחתות (ע׳ Hatch-Redpath
יג בערכו). – כ ל ־ כ ל י ם. בלי ה״א הידיעה, כך בעזרא א׳ י״א (השוה ישע׳ כ״ח ח׳ כל־שלחנות,
עזרא י׳ ג׳ כל־נשים, ועוד). – לפי״ב וי״ג השוה עזרא א׳ ט׳–י״א ותעמוד על המספרים
שמצאו כאן תיקונם. –

ב. טו–כה. המלשינות בימי ארתחששתא.

טו ב ש ל ם. בכמה כ״י Βηλεμος=בלם או בעלם (=בלעים בסורי), כלו׳ שי״ן ביו״ד או
ביו״ד ועי״ן נתחלף לו. – ו ר ח ו ם. בכמה כ״י: ורתום (בת״ו, וכן בסורי ראתמוס, וולג׳

טז אֶת־הָאִגֶּרֶת הַזֹּאת: לְאַרְתַּחְשַׁשְׂתָּא הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנֵנוּ עֲבָדֶיךָ רְחוּם
כּוֹתֵב הַקֹּרוֹת וְשִׁמְשַׁי הַסּוֹפֵר וּשְׁאָר אַנְשֵׁי מוֹעַצְתָּם שׁוֹפְטִים
יז אֲשֶׁר בַּאֲרָם וּבִכְנָעַן: וְעַתָּה יָדוּעַ יִהְיֶה לַאדוֹנֵנוּ הַמֶּלֶךְ כִּי הַיְּהוּדִים
אֲשֶׁר עָלוּ מֵעִמְּכֶם אֵלֵינוּ בָּאוּ לִירוּשָׁלַםִ הָעִיר הַמּוֹרֶדֶת וְהַחוֹטֵאת
יח וּשְׁוָקֶיהָ וְחוֹמוֹתֶיהָ הֵם מְקוֹמְמִים וּמִקְדָּשׁ הֵם מְיַסְּדִים: וְעַתָּה אִם־
הָעִיר הַזֹּאת תִּבָּנֶה וְהַחוֹמוֹת תִּשְׁתַּכְלַלְנָה מִסִּים לֹא יֹאבוּ לָתֵת וְגַם
לַמְּלָכִים יִתְקוֹמָמוּ וְיַעַן כִּי מְלֶאכֶת הַמִּקְדָּשׁ הוֹלֶכֶת וְנַעֲשָׂה חָשַׁבְנוּ
לְטוֹב לְבִלְתִּי עֲזָב־זֹאת וּלְהוֹדִיעַ לַאדוֹנֵינוּ הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר אִם־יִיטַב
יט בְּעֵינֶיךָ יְבֻקַּר בְּסִפְרֵי אֲבוֹתֶיךָ: וְתִמְצָא בְּזִכְרוֹנוֹת הַכְּתוּבִים עַל־הַדָּבָר
הַזֶּה וְתֵדַע כִּי הָעִיר הַהִיא הָיְתָה מוֹרֶדֶת וּמְלָכִים וְעָרִים הִכְעִיסָה
וְהַיְּהוּדִים מוֹרְדִים הָיוּ וּמַעַל הָיוּ עוֹשִׂים בָּהּ מֵעוֹלָם וְעַל־כֵּן הָחָרְבָה
כ הָעִיר הַהִיא: וְעַתָּה אָנוּ מוֹדִיעִים אוֹתְךָ אֲדוֹנֵינוּ הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר אִם־הָעִיר
הַזֹּאת תִּבָּנֶה וְחוֹמוֹתֶיהָ תְּקוֹמַמְנָה לֹא יִהְיֶה־לְּךָ מוֹצָא אֶל־אֲרָם וּכְנָעַן:
כא אָז כָּתַב הַמֶּלֶךְ אֶל־רְחוּם כּוֹתֵב הַקֹּרוֹת וְאֶל־בְּעֵל־טְעֵם וְאֶל־
שִׁמְשַׁי הַסּוֹפֵר וְאֶל־שְׁאָר הַחֲבֵרִים וְאֶל־יוֹשְׁבֵי שֹׁמְרוֹן וַאֲרָם וּכְנָעַן
כב כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה: קָרָאתִי אֶת־הָאִגֶּרֶת אֲשֶׁר שְׁלַחְתֶּם אֵלַי צִוֵּיתִי
לְבַקֵּר וַיִּמָּצֵא כִּי הָעִיר הַהִיא מֵעוֹלָם לַמְּלָכִים הָיְתָה מִתְקוֹמֶמֶת:
כג וְהָאֲנָשִׁים מֶרֶד וּמִלְחָמוֹת בְּקִרְבָּהּ הָיוּ מְעוֹרְרִים וּמְלָכִים גִּבּוֹרִים
וְתַקִּיפִים הָיוּ שׁוֹלְטִים בִּירוּשָׁלַםִ וְשָׂמִים מִסִּים עַל־אֲרָם וּכְנָעַן:
כד וְעַתָּה צִוֵּיתִי לִמְנֹעַ אֶת־הָאֲנָשִׁים הָהֵם מִבְּנוֹת אֶת־הָעִיר וְלִשְׁמֹר אֲשֶׁר
לֹא־יֵעָשֶׂה דָּבָר נֶגֶד זֶה וַאֲשֶׁר לֹא יַעֲשׂוּ עוֹד מַעֲשֵׂי הָרָעָה הָהֵם
כה לְהַזִּיק מְלָכִים: וַיְהִי כִּקְרֹא רְחוּם וְשִׁמְשַׁי הַסּוֹפֵר וְכָל־חַבְרֵיהֶם אֶת־
אִגֶּרֶת הַמֶּלֶךְ אַרְתַּחְשַׁשְׂתָּא וַיְמַהֲרוּ יְרוּשָׁלַםִ עִם־פָּרָשִׁים וְאַנְשֵׁי חָיִל
וַיָּחֵלּוּ לְבַטֵּל אֶת־הַבּוֹנִים וַתִּשְׁבֹּת בְּנִיַּת הַמִּקְדָּשׁ בִּירוּשָׁלַםִ עַד שְׁנַת
שְׁתַּיִם לְמַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרָס:

טז Rathimus), וברור שחי"ת בת"ו נתחלפה לו. – ב א ר ם ו ב כ נ ע ן. כך ראיתי למסור את הלשון (שנמצא בס' זה י"ד פעמים, ואינו נמצא במקום אחר) בחילת־סוריה ופוניקיה (κοίλῃ Συρίᾳ καὶ Φοινίκῃ)=עֲבַר נַהֲרָה בארמית שבעזרא = עבר הנהר. טורי (E8, 83) מסיק מכאן שהתרגום היווני נעשה במצרים, ששם לא היה הקורא מבין בטיבו של הלשון עבר הנהר (שהיה רגיל הרבה בא"י ובסוריה), ולפיכך מסר בלשון שהיה שכיח אצל ההיסטוריונים והגיאוגרפים היוונים
יח למן המאה הד' לפני סה"נ ואילך. – מ ס י ם. φορολογία (במקום: מנדה בלו והלך, שבעזרא).–
כה ע ם פ ר ש י ם ו א נ ש י ח י ל. בעזרא ד' כ"ג: באדרע וחיל. –

ג וְהַמֶּלֶךְ דָּרְיָוֶשׁ עָשָׂה מִשְׁתֶּה גָדוֹל לְכָל הַנִּכְנָעִים לוֹ וּלְכָל
ב עֲבָדָיו וּלְכָל פַּרְתְּמֵי מָדַי וּפָרָס: וּלְכָל הָאֲחַשְׁדַּרְפְּנִים וְשָׂרֵי הַצָּבָא
וּלְכָל שָׂרֵי הַמְּדִינוֹת אֲשֶׁר בְּמַלְכוּתוֹ מֵהֹדּוּ וְעַד־כּוּשׁ שֶׁבַע וְעֶשְׂרִים
ג וּמֵאָה מְדִינָה: וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ וַיִּשְׂבְּעוּ וַיֵּלֵכוּ וְדָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ בָּא אֶל־
ד חֲדַר הַמִּטּוֹת וַיִּשְׁכַּב וּשְׁנָתוֹ נִהְיְתָה עָלָיו: אָז נִדְבְּרוּ שְׁלֹשֶׁת הַנְּעָרִים
ה שׁוֹמְרֵי הָרֹאשׁ אֲשֶׁר שָׁמְרוּ עַל־רֹאשׁ הַמֶּלֶךְ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ: יֹאמַר
כָּל־אִישׁ מֵאִתָּנוּ מַה־גּוֹבֵר עַל־כֹּל וַאֲשֶׁר יֵרָאֶה דְבָרוֹ חָכָם מֵרֵעֵהוּ
ו יִתֶּן־לוֹ דָּרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ מַתָּנוֹת גְּדוֹלוֹת וּכְבוֹד־מְנַצְּחִים גָּדוֹל: וְאַרְגָּמָן
יִלְבַּשׁ וּבִכְלֵי־זָהָב יִשְׁתֶּה וְעַל־זָהָב יִשְׁכַּב וּמֶרְכָּבָה בְּרֶסֶן־זָהָב וּמִצְנֶפֶת־
ז בּוּץ וְרָבִיד לְצַוָּארָיו: וְשֵׁנִי לְדָרְיָוֶשׁ יֵשֵׁב בִּגְלַל חָכְמָתוֹ וּשְׁאֵר לְדָרְיָוֶשׁ
ח יִקָּרֵא: וַיִּכְתְּבוּ אִישׁ דְּבָרוֹ וַיַּחְתְּמוּ וַיָּשִׂימוּ לִמְרַאֲשׁוֹתֵי דָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ
ט וַיֹּאמְרוּ: כַּאֲשֶׁר יִיקַץ הַמֶּלֶךְ יִתֵּן לוֹ הַכְּתָב וַאֲשֶׁר יִשְׁפֹּט הַמֶּלֶךְ
וּשְׁלֹשֶׁת פַּרְתְּמֵי פָרַס כִּי דְבָרוֹ הוּא הֶחָכָם לוֹ יִתֵּן הַנִּצָּחוֹן כַּכָּתוּב:
י–יא הָאֶחָד כָּתַב הַיַּיִן גּוֹבֵר: הָאַחֵר כָּתַב הַמֶּלֶךְ גּוֹבֵר: הַשְּׁלִישִׁי כָּתַב
יב
יג הַנָּשִׁים גּוֹבְרוֹת וְהָאֱמֶת מְנַצַּחַת עַל־כֹּל: וְכַאֲשֶׁר הֵקִיץ הַמֶּלֶךְ וַיִּקְחוּ
יד אֶת־הַכְּתָב וַיַּגִּישׁוּ לוֹ וַיִּקְרָא: וַיִּשְׁלַח וַיִּקְרָא לְכָל פַּרְתְּמֵי פָרַס וּמָדַי
וְהָאֲחַשְׁדַּרְפְּנִים וְשָׂרֵי־הַצָּבָא וְשָׂרֵי הַמְּדִינוֹת וְהַיּוֹעֲצִים וַיֵּשְׁבוּ בַּחֲדַר־
טו הַמּוֹעֵצָה וַיִּקָּרֵא הַכְּתָב לִפְנֵיהֶם: וַיֹּאמֶר קִרְאוּ לַנְּעָרִים וִיבָאֲרוּ
טז דִּבְרֵיהֶם וַיִּקָּרְאוּ וַיָּבֹאוּ: וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם הוֹדִיעוּ לָנוּ הַכָּתוּב:
יז–יח וַיָּחֶל הָרִאשׁוֹן אֲשֶׁר אָמַר עַל־גְּבוּרַת הַיַּיִן וַיְדַבֵּר לֵאמֹר: בְּנֵי־
יט חַיִל מַה־גּוֹבֵר הַיַּיִן כָּל־שׁוֹתָיו יְהוֹלֵל בִּינָתָם: לַמֶּלֶךְ וְלַיָּתוֹם יַעֲשֶׂה

ג–ה ו. פרשת זרבבל.

ג א לתחלתה של פרשה זו יש להשוות אסתר א׳ א׳–ג׳: כאן הסיפור הוא פשוט, ואילו
ב באסתר הוא מורחב ומופרז. – ולכל עבדיו. הו״ו היא ביאורית: היינו לכל... – שרי
ד המדינות. τοπάρχαις (והשוה מק״א י״א כ״ח τοπάρχιας). – שלשת הנערים.
νεανίσκοι משמש כאן כמו נער בעברית על איש שעומד במיטב הכחות של הבחרות, עד
ארבעים שנה בערך (השוה הילדים שבפרשת רחבעם, מל״א י״ב ח׳, שכבני ארבעים היו). –
יוספוס (קדמ׳ י״א ג׳ ב׳) מספר ענין זה באופן אחר, היינו שדריוש הקיץ באותה שעה
משנתו והיה מסיח עם הנערים והוא הציע לפניהם השאלות שישיבו עליהן והוא הוא
ה–ו שהבטיח את הפרסים לאיש שיצטיין בתשובתו. – וכבוד מנצחים. ἐπινίκια. – וארגמן.
ו״ו ביאורית: היינו ארגמן... – בגד ארגמן ממלבושי מלכות הוא (השוה מק״א י׳ כ׳). –
ז ובכלי־זהב ישתה. כמנהג המלכים (שם י״א נ״ח). – וּשְׁאֵר לדריוש. συγγενής
(=שאר בשר, קרוב של מלך) הוא תאר גדול (ע׳ מק״א י׳ פ״ט) שהיה נוהג למן מלכות פרס
ט (ע׳ G. Corradi. Studi ellenistici. 1929, p. 283). – לשלשת פרתמי פרס שלכאן השוה שלשת

כ בִּינָה אַחַת לָעֶבֶד וְלָאָדוֹן לֶעָנִי וְלֶעָשִׁיר: וְכָל־בִּינָה יַהֲפֹךְ לְשִׂמְחָה
כא וּלְשָׂשׂוֹן וְלֹא יִזָּכֵר כָּל־עֶצֶב וְכָל־חוֹב: וְכָל־לֵבָב יַעֲשִׁיר וְלֹא יִזְכֹּר
כב מֶלֶךְ וַאֲחַשְׁדַּרְפָּן וְהַכֹּל יְנוֹבֵב בְּכִכָּרִים: וַאֲשֶׁר־יִשְׁתּוּ לֹא יִזְכְּרוּ
כג אַהֲבָה לְאוֹהֲבִים וְאַחִים וְעוֹד מְעַט וְהֵרִיקוּ חֲרָבוֹת: וְכַאֲשֶׁר יָקִיצוּ
כד מִן־הַיַּיִן לֹא יִזְכְּרוּ אֵת אֲשֶׁר־עָשׂוּ: הוֹ בְּנֵי־חַיִל הֲלֹא יִגְבַּר הַיַּיִן
אִם הוּא מְאַלֵּץ לַעֲשׂוֹת כֵּן וְאַחֲרֵי אָמְרוֹ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה נָדַם:
ד וַיָּחֶל הַשֵּׁנִי לְדַבֵּר אֲשֶׁר אָמַר עַל־גְּבוּרַת הַמֶּלֶךְ: הוֹ בְּנֵי־חַיִל
ב הֲלֹא יִגְבְּרוּ בְּנֵי־הָאָדָם וְהֵם שׁוֹלְטִים בָּאָרֶץ וּבַיָּם וּבְכָל־אֲשֶׁר בָּהֶם:
ג וְהַמֶּלֶךְ גּוֹבֵר וְהוּא מוֹשֵׁל בָּהֶם וְשׁוֹלֵט בָּהֶם וְכָל־אֲשֶׁר יְצַוֵּם יִשְׁמָעוּ:
ד אִם יֹאמַר לָהֶם לַעֲשׂוֹת מִלְחָמָה אִישׁ אֶת־רֵעֵהוּ יַעֲשׂוּ וְאִם יְשַׁלְּחֵם
ה לִקְרַאת אוֹיְבִים יֵלְכוּ וְהִשְׁחִיתוּ הֶעָרִים וְהַחוֹמוֹת וְהַמִּגְדָּלִים: וְרָצְחוּ
וְנִרְצְחוּ וְעַל־דְּבַר הַמֶּלֶךְ לֹא יַעַבְרוּ וְאִם־יְנַצְּחוּ אֶל־הַמֶּלֶךְ יָבִיאוּ
ו הַכֹּל וְכֹל אֲשֶׁר יָבֹזּוּ וְכָל־שְׁאָר הַדְּבָרִים: וַאֲשֶׁר לֹא־יֵלְכוּ לַצָּבָא
וְלֹא יִלָּחֲמוּ כִּי אִם־יַעַבְדוּ אֶת־הָאֲדָמָה אַחַר אֲשֶׁר זָרְעוּ יִקְצְרוּ
ז וְהֵבִיאוּ לַמֶּלֶךְ וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ יִנְגְּשׂוּ וְהֶעֱלוּ מִסִּים לַמֶּלֶךְ: וְהוּא אִישׁ
ח אֶחָד יֹאמַר לְהָמִית וְהֵמִיתוּ יֹאמַר לְשַׁלַּח וְשִׁלֵּחוּ: יֹאמַר לְהַכּוֹת
ט וְהִכּוּ יֹאמַר לְהַחֲרִיב וְהֶחֱרִיבוּ יֹאמַר לִבְנוֹת וּבָנוּ: יֹאמַר לְגַדַּע וְגִדְּעוּ
י יֹאמַר לִנְטֹעַ וְנָטְעוּ: וְכָל־עַמּוֹ וְחֵילוֹ לוֹ יִשְׁמָעוּ וּמִלְּבַד כָּל־אֵלֶּה
יא יָסֵב יֹאכַל וְיִשְׁתֶּה וְיִישָׁן: וְהֵם יִשְׁמְרוּ סְבִיבוֹתָיו וְלֹא־יוּכַל אִישׁ
יב לָלֶכֶת מֵעָלָיו וְלַעֲשׂוֹת מַעֲשֵׂהוּ וְלֹא לַעֲבֹר אֶת־מִצְוָתוֹ: הוֹ בְּנֵי־חָיִל
הֲלֹא יִגְבַּר הַמֶּלֶךְ עַל־כֹּל אִם־כָּכָה נִשְׁמָעִים לוֹ וַיִּדֹּם:
ג וְהַשְּׁלִישִׁי אֲשֶׁר אָמַר עַל־הַנָּשִׁים וְעַל הָאֱמֶת הוּא זְרֻבָּבֶל הֵחֵל
יד לְדַבֵּר: בְּנֵי־חַיִל הֲלֹא גָדוֹל הַמֶּלֶךְ וְעַל־רַבִּים מִבְּנֵי־הָאָדָם גּוֹבֵר
טו הַיַּיִן וּמִי הוּא הַמּוֹשֵׁל בָּהֶם וּמִי הַשּׁוֹלֵט בָּהֶם הֲלֹא הַנָּשִׁים: נָשִׁים

כא הסרכין של דריוש בדניאל ו׳ ג׳. — ינובב בככרים. διὰ ταλάντων ποιεῖ λαλεῖν. נ״ל שכוונתו: בְּרַצֵּי־כסף שמשלמים בעדו ינובב היין לכל. — השוה זכר׳ ט׳ י״ז ותירוש ינובב בתולות. ויתכן אף הלשון ידובב, ככתוב (שה״ש ז׳ י׳): וחכך כיין הטוב... דובב שפתי ישנים.—

ד ג–ד לפרשת מלך זו כדאי להשוות פרשת המלך שבש״א ח׳ י״א–י״ח. — ה[ע]רים. ביווני: ההרים. וברור שע״ין בה״א החליף. — הוא זרבבל. Z. οὗτός ἐστι — כך אומר העברי, אבל

יג יווני היה אומר Z. οὗτος ἦν (=הוא היה ז׳).— בכוונה לא הזכיר שמו של זרבבל עד כאן, כדי שיהא השם סמוך לרושם שיעשו דבריו של יהודי זה שיש בהם כל כך מן הספרות והמחשבה של

יד היהדות לעומת דברי חבריו הנכרים שקדמוהו בדברים של מה בכך.—ועל־רבים. לענין גבורה (|| גדול

טו המלך). והיווני טעה ומסר בלשון ריבוי במנין (πολλοί).— טורי (ES, 47) מושך לכתוב זה תחלתו

טז יָלְדוּ אֶת־הַמֶּלֶךְ וְכָל־הָעָם הַשּׁוֹלֵט בַּיָּם וּבָאָרֶץ: וּמֵהֶן הָיוּ וְהֵן רִבּוּ
יז אֶת־נוֹטְעֵי־הַגֶּפֶן אֲשֶׁר מִמֶּנָּה יֵצֵא הַיָּיִן: וְהֵן עֹשׂוֹת מַלְבּוּשִׁים לִבְנֵי־
הָאָדָם וְהֵן תִּתֵּנָּה יְקָר לָאֲנָשִׁים וְלֹא־יוּכְלוּ הָאֲנָשִׁים לִהְיוֹת בִּלְעֲדֵי
יח הַנָּשִׁים: וְאִם יַאַסְפוּ זָהָב וָכֶסֶף וְכָל־חֲפָצִים וְרָאוּ אִשָּׁה יְפַת־תֹּאַר
יט וִיפַת־[מַרְאֶה]: וְעָזְבוּ כָּל־אֵלֶּה וְנִמְשְׁכוּ אַחֲרֶיהָ וּפָעֲרוּ פֶּה וְהִבִּיטוּ
כ אֵלֶיהָ וְכֻלָּם יִבְחֲרוּ־בָהּ מִזָּהָב וָכֶסֶף וְכָל־חֵפֶץ: אִישׁ יַעֲזֹב אֶת־אָבִיו
כא אֲשֶׁר גִּדְּלָהוּ וְאֶת [אִמּוֹ] וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ: וְעִם־הָאִשָּׁה יַעֲזֹב נַפְשׁוֹ וְלֹא
כב יִזְכֹּר אָבִיו וְאִמּוֹ וְאַרְצוֹ: וּמִזֶּה עֲלֵיכֶם לָדַעַת שֶׁהַנָּשִׁים שׁוֹלְטוֹת בָּכֶם
כג הֲלֹא תַעַמְלוּ וְתִיגְעוּ וְהַכֹּל אֶל־הַנָּשִׁים תִּשְׂאוּ וְתִתֵּנוּ: וְלָקַח אִישׁ אֶת־
חַרְבּוֹ וְיָצָא אֶל־פָּרָשַׁת הַדְּרָכִים לִגְזֹל וְלִגְנֹב וּבַיָּם יֵרֵד וּבַנְּהָרוֹת:
כד וְאַרְיֵה יִרְאֶה וּבַחֹשֶׁךְ יֵלֵךְ וַאֲשֶׁר יִגְנֹב וְיַחְמֹס וְיִגְזֹל יִשָּׂא אֶל־הָאֲהוּבָה:
כה–כו וְאָהַב אָדָם אֶת־אִשְׁתּוֹ מֵאָבִיו וּמֵאִמּוֹ: וְרַבִּים יָצְאוּ מִדַּעְתָּם בִּגְלַל
כז הַנָּשִׁים וַעֲבָדִים נַעֲשׂוּ בָהֶן: וְרַבִּים אָבְדוּ וְתָעוּ וְחָטְאוּ בִּגְלַל נָשִׁים:
כח וְעַתָּה הֲלֹא תַאֲמִינוּ לִי הֲלֹא גָדוֹל הוּא הַמֶּלֶךְ בְּשָׁלְטוֹנוֹ הֲלֹא כָל־
כט הָאֲרָצוֹת יִירְאוּ לִנְגֹּעַ בּוֹ: וְהִנֵּה רָאִיתִי אוֹתוֹ וְאֶת־אַפָּמָה בַת בַּרְטָק
ל הַנִּפְלָא פִּילֶגֶשׁ הַמֶּלֶךְ יוֹשֶׁבֶת לִימִין הַמֶּלֶךְ: וַתָּרֶם אֶת־הַמִּצְנֶפֶת מֵעַל
רֹאשׁ הַמֶּלֶךְ וַתְּשִׂימֶהָ בְּרֹאשָׁהּ וַתַּךְ אֶת־הַמֶּלֶךְ בִּשְׂמֹאלָהּ עַל־הַלֶּחִי:

טז של פס״ז וגורס: נשים ילדו את־המלך וכל העם השולט בים ובארץ מהן היו. — השוה שופ׳
יז י״ג י״ד מכל אשר יצא מגפן היין. — מ ל ב ו ש י ם. כלו׳ מלבושי כבוד (השוה משלי ל״א כ״ב
וכ״ד): הן עושות ונותנות לאנשים מלבושי כבוד ובזה נכלל אף הכבוד עצמו. —לסוף הכתוב השוה
יח ברא׳ ב׳ י״ח לא־טוב היות האדם לבדו. — ו י פ ת ־ [מ ר א ה]. כך הוספתי לפי המליצה העברית
(ביוונית: καλὴν τῷ εἴδει καὶ τῷ κάλλει). — ו א ת ־ [א מ ו]. ביוונית: ואת־ארצו, וברור שטעות
גראפית יש כאן ואמו בארצו נתחלפה לו, ונשמט הימנו כתוב מפורש בברא׳ ב׳ כ״ד (והשוה
כא פכ״א). — ו ע ם ־ ה א ש ה י ע ז ב נ פ ש ו. נראה שכוונתו: עד מותו הוא נמצא בחברתה של
כג האשה. — ו א ר צ ו. על כרחו הוסיף כאן תיבה זו לאחר שנכשל בה בכתוב הקודם. — פ ר ש ת
כד–כו ה ד ר כ י ם. ἐξοδία. — ו א ר י ה י ר א ה. השוה מעשה שמשון (שופ׳ י״ד ה׳ ואילך). — ו ע ב ד י ם
נ ע ש ו ב ה ן. השוה מעשה יעקב, וכן אמר הושע (י״ב י״ג): ויעבד ישראל באשה ובאשה
כט שמר. — א פ מ ה ב ת ב ר ט ק. כמה נשים מן הרמות במעלה ידועות מתוך ההיסטוריה בשם
אפמה (אמו ובתו של אנטיוכוס סוטיר). וכבר האריך בזה הענין טורי (ES, 40—44) ושיער
שאחת משתי הנשים ששבה אלכסנדר מן החצר הפרסי של דריוש III קודומנוס ושנתן לסיליקוס
ניקטור ולתלמי לגוס היא אפמה שלכאן. ומכל מקום אפמה זו עדיין לא נמצאה. ואולי
מתוך שהשמות הללו נעתקו מפרסית לעברית ומעברית ליוונית נשתבשו במהלכם (שם האב
חילופי נוסח יש לו כגון: Βαζακος, Αρτακος, ואצל יוספוס Ραβαζακος, ועוד (ע׳ Tedesche). —
ה נ פ ל א. τοῦ θαυμαστοῦ. ויש מקיים את הנוסח τοῦ θεμασίου (שביוספוס), וסובר שאבי
ל אביה של אפמה היה נקרא כך (על שם פרסי זה ע׳ הירודוטוס ז׳ קצ״ד). — ה מ צ נ פ ת διάδημα. —

לא וְהַמֶּלֶךְ פְּעוּר־פֶּה הִבִּיט אֵלֶיהָ בְּכָל־זֹאת וְאִם תִּשְׂחַק אֵלָיו יִשְׂחַק
לב וְאִם תִּזְעַף עָלָיו יְחַנְּנֶהָ כִּי תַשְׁלִים אִתּוֹ: הוֹ בְּנֵי־חָיִל הֲלֹא גוֹבְרוֹת
לג הַנָּשִׁים אִם־כָּכָה תַעֲשֶׂינָה: וַיַּבֵּט הַמֶּלֶךְ וְהַשָּׂרִים אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ וְהוּא
לד הֵחֵל לְדַבֵּר עַל־הָאֱמֶת: בְּנֵי־חָיִל הֲלֹא גוֹבְרוֹת הַנָּשִׁים גְּדוֹלָה הָאָרֶץ
וּגְבוֹהִים הַשָּׁמַיִם וּמְהִירָה הַשֶּׁמֶשׁ בִּמְרוּצָתָהּ כִּי חוּג שָׁמַיִם תִּתְהַלָּךְ
לה וְאֶל־מְקוֹמָהּ הִיא שָׁבָה בְּיוֹם אֶחָד: הֲלֹא גָדוֹל הוּא הָעוֹשֶׂה כָל־
לו אֵלֶּה וּגְדוֹלָה הִיא הָאֱמֶת וְגוֹבֶרֶת עַל־כֹּל: כָּל־הָאָרֶץ אֶל־הָאֱמֶת הִיא
קוֹרְאָה וְהַשָּׁמַיִם מְבָרְכִים אוֹתָהּ וְכָל־הַמַּעֲשִׂים רוֹעֲדִים וַחֲרֵדִים וּמִפָּנֶיהָ
לז מִשְׁפָּטֶיהָ צָדְקוּ יַחְדָּו] וְאֵין אִתָּהּ כָּל־עָוֶל: מְעַוֵּל הַיַּיִן מְעַוֵּל הַמֶּלֶךְ
מְעַוְּלוֹת הַנָּשִׁים מְעַוְּלִים כָּל־בְּנֵי־הָאָדָם וְעָוֶל כָּל־מַעֲשֵׂיהֶם כֻּלָּם [אִם]
לח אֵין־בָּהֶם אֱמֶת וּבְעַוְלָם יֹאבֵדוּ: וְהָאֱמֶת קַיֶּמֶת לְעוֹלָם וַחֲזָקָה [הִיא]
לט חַיָּה הִיא וְשׁוֹלֶטֶת לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים: וְאֵין אִתָּהּ מַשּׂוֹא פָנִים וָשֹׁחַד
כִּי אִם־עוֹשָׂה הִיא מִשְׁפָּט בְּכָל־מְעַוֵּל וָרָשָׁע וְהַכֹּל יִרְצוּ מַעֲשֶׂיהָ
מ וְאֵין בְּמִשְׁפָּטָהּ כָּל־עָוֶל: וְלָהּ הַגְּבוּרָה וְהַמַּלְכָה וְהַשִּׁלְטוֹן וְהַגֹּדֶל
מא לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים בָּרוּךְ אֱלֹהֵי הָאֱמֶת: וַיְכַל לְדַבֵּר וַיִּקְרָא כָּל־הָעָם
בְּקוֹל וַיֹּאמְרוּ גְּדוֹלָה הָאֱמֶת וְגוֹבֶרֶת עַל־כֹּל:
מב וַיֹּאמֶר לוֹ הַמֶּלֶךְ שְׁאַל אֲשֶׁר תְּבַקֵּשׁ יוֹתֵר מִן הַכָּתוּב וְנִתְּנָה
מג לְךָ כִּי אַתָּה נִמְצֵאתָ הֶחָכָם וּלְיָדִי תֵשֵׁב וּשְׁאֵרִי תִקָּרֵא: וַיֹּאמֶר אֶל־
הַמֶּלֶךְ זְכֹר אֶת־נִדְרְךָ אֲשֶׁר נָדַרְתָּ בַּיּוֹם אֲשֶׁר קִבַּלְתָּ אֶת־הַמַּלְכוּת
מד לִבְנוֹת אֶת־יְרוּשָׁלָםִ: וּלְהָשִׁיב אֶת כָּל־הַכֵּלִים אֲשֶׁר נִלְקְחוּ מִירוּשָׁלָםִ
אֲשֶׁר לָקַח כּוֹרֶשׁ כַּאֲשֶׁר נָדַר לְהַחֲרִיב אֶת־בָּבֶל וְנָדַר לְשַׁלַּח שָׁמָּה:
מה וְאַתָּה נָדַרְתָּ לִבְנוֹת אֶת־הַמִּקְדָּשׁ אֲשֶׁר שָׂרְפוּ בְּנֵי אֱדוֹם כַּאֲשֶׁר

לא-לד י ח נ נ ה. κολακεύει αὐτήν (=ילטף אותה), השוה איוב י״ט י״ז בע׳. – למרוצת השמש
לו השוה תהל׳ י״ט ו׳–ז׳. – ו כ ל ה מ ע ש י ם ר ו ע ד י ם. כיוצא בו הוא הלשון בתפילת ר״ה:
וייראוך כל־ה מ ע ש י ם וישתחוו לפניך כל הברואים. – ו ח ר ד י ם [ו מ פ נ י ה מ ש פ ט י ה צ ד ק ו
לז י ח ד ו]. כך נראה לי למלא החסר (השוה תהל׳ י״ט י׳ משפטי ה׳ אמת צדקו יחדו). – [א ם]
לט א י ן. הגהתו של טורי (ES 25) היא. – לפל״ט השוה דב׳ י׳ י״ז האל הגדל... אשר לא־ישא פנים
ולא יקח שחד. – ו ש ח ד. διάφορα (כך משמעותה של תיבה זו בלשון המאוחרת). והשוה
מא דה״ב י״ט ז׳. – ג ד ו ל ה ה א מ ת ו ג ו ב ר ת ע ל־כ ל. תרגומו הרומי Magna est veritas et
מג praevalet נעשה פתגם רווח בעולם. – ז כ ר א ת־נ ד ר ך. נראה שעל סמך זה מספר יוספוס
(קדמ׳ י״א ג׳ א׳): כשהיה [דריוש] עדיין הדיוט נדר לה׳ שאם יהיה מלך ישלח למקדש
שבירושלים את כל כלי האלהים הנמצאים עדיין בבבל. – וכן משמע כאן, מתוך פמ״ד,
מה שלא כל כלי המקדש הוחזרו בשעתם לירושלים (והשוה לעיל ב׳ ט׳–י״ד ולקמן פנ״ז). –
א ש ר ש ר פ ו ב נ י א ד ו ם. אין זה מתמיה כלל, לא לגבי סוף הפסוק ולא לגבי מה

מו נֶחֶרְבָה יְהוּדָה בִּידֵי הַכַּשְׂדִּים: וְעַתָּה הוּא הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲבַקֵּשׁ מִמְּךָ
אֲדוֹנִי הַמֶּלֶךְ וְאֶשְׁאַל וְזֹאת תִּהְיֶה גְדֻלָּתְךָ וְעַל־כֵּן אֲבַקֵּשׁ כִּי תַעֲשֶׂה
אֶת־הַנֶּדֶר אֲשֶׁר נָדַרְתָּ בְּפִיךָ לְמֶלֶךְ הַשָּׁמַיִם לַעֲשׂוֹתוֹ:
מז וַיָּקָם דָּרְיָוֶשׁ וַיִּשָּׁקֵהוּ וַיִּכְתָּב־לוֹ אִגְּרוֹת אֶל־כָּל־הַסּוֹכְנִים וְשָׂרֵי
הַמְּדִינוֹת וְשָׂרֵי הַצָּבָא וְהָאֲחַשְׁדַּרְפְּנִים אֲשֶׁר יַעֲבִירוּ אוֹתוֹ וְאֵת כָּל־
מח הָעוֹלִים אִתּוֹ לִבְנוֹת אֶת־יְרוּשָׁלָם: וְאֶל־כָּל־שָׂרֵי הַמְּדִינוֹת בַּאֲרָם
וּבִכְנַעַן וּבַלְּבָנוֹן כָּתַב אִגְּרוֹת לָשֵׂאת עֲצֵי אֶרֶז מִן־הַלְּבָנוֹן אֶל־יְרוּשָׁלָםִ
מט וְלִבְנוֹת אִתּוֹ אֶת־הָעִיר: וַיִּכְתֹּב אֶל־כָּל־הַיְּהוּדִים הָעוֹלִים מִן־הַמַּלְכוּת
אֶל־יְהוּדָה עַל־הַחָפְשָׁה כִּי כָל־שַׁלִּיט וַאֲחַשְׁדַּרְפָּן וְשַׂר וְסוֹכֵן לֹא יִגְּשׁוּ
נ אֶל־פִּתְחֵיהֶם: וְכָל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר הֵם מוֹשְׁלִים בָּהּ תְּהִי לָהֶם חָפְשִׁיָּה מִמַּס
נא וּבְנֵי אֱדוֹם יַעַזְבוּ אֶת־מְקוֹמוֹת הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר נֶאֶחֱזוּ בָהֶם: וּלְבִנְיַן
נב בֵּית הָאֱלֹהִים יִנָּתֵן עֶשְׂרִים כִּכַּר שָׁנָה שָׁנָה עַד־אֲשֶׁר יִבָּנֶה: וְלָעֹלוֹת
הַמּוּבָאוֹת יוֹם יוֹם עַל־הַמִּזְבֵּחַ כַּמִּצְוָה עוֹד עֶשֶׂר כִּכָּרִים מִדֵּי שָׁנָה
נג בְשָׁנָה: וְכָל־הָעוֹלִים מִבָּבֶל לִבְנוֹת אֶת־הָעִיר חָפְשָׁה תְּהִי לָהֶם וְלִבְנֵיהֶם
נד וּלְכָל־הַכֹּהֲנִים הָעוֹלִים: וַיִּכְתֹּב עוֹד לָתֵת מְנָת הַכֹּהֲנִים וּכְתֹנוֹת אֲשֶׁר
נה יְשָׁרְתוּ בָהֶן: וְלַלְוִיִּם כָּתַב לָתֵת לָהֶם מְנָת עַד הַיּוֹם אֲשֶׁר תִּכְלֶה מְלֶאכֶת
נו הַבַּיִת וִירוּשָׁלַםִ תִּבָּנֶה: וּלְכָל־שׁוֹמְרֵי הָעִיר כָּתַב לָתֵת לָהֶם חֶלְקֵיהֶם
נז וּמְנָיוֹתֵיהֶם: וַיִּשְׁלַח אֶת כָּל־הַכֵּלִים אֲשֶׁר הוֹצִיא כוֹרֶשׁ מִבָּבֶל וְכֹל
אֲשֶׁר־אָמַר כּוֹרֶשׁ לַעֲשׂוֹת צִוָּה גַּם הוּא [לַעֲשׂוֹת] וְלִשְׁלֹחַ יְרוּשָׁלָםִ:
נח וּבְצֵאת הַנַּעַר [הַחוּצָה] וַיִּשָּׂא אֶת־פָּנָיו הַשָּׁמַיְמָה נֶגֶד יְרוּשָׁלַםִ וַיְבָרֵךְ
נט לְמֶלֶךְ הַשָּׁמַיִם וַיֹּאמַר: מֵאִתְּךָ הַנִּצָּחוֹן וּמֵאִתְּךָ הַחָכְמָה וּלְךָ הַכָּבוֹד וַאֲנִי
ס עַבְדֶּךָ: בָּרוּךְ אַתָּה אֲשֶׁר נָתַן־לִי חָכְמָה וּלְךָ אֲנִי מוֹדֶה אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ:
סא—סב וַיִּקַּח אֶת־הָאִגְּרוֹת וַיֵּלֶךְ בָּבֶלָה וַיַּגֵּד לְכָל־אֶחָיו: וַיְבָרְכוּ לֵאלֹהֵי אֲבוֹתֵיהֶם
סג אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם דְּרוֹר וַהֲנָחָה: לַעֲלוֹת וְלִבְנוֹת אֶת־יְרוּשָׁלַםִ וְאֶת־הַבַּיִת
אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמוֹ עָלָיו וַיַּעֲשׂוּ מִשְׁתֶּה בְּשִׁיר וּבְשִׂמְחָה שִׁבְעַת יָמִים:

שנאמר לעיל א׳ נ״ב, שהרי מקובל היה מדור לדור שאומה מנוולת ונקמנית זו היתה משתתפת
בכל רשעותה בפורענותן של ישראל, וכמו שמעיד הכתוב (תהל׳ קל״ז ז׳): זכר ה׳ לבני אדום
מט את יום ירושלם האמרים ערו ערו עד היסוד בה (וע׳ בפ״נ). — לא יגשו אל פתחיהם.
נ לתבוע מהם מסים (השוה עזרא המקראי ז׳ כ״ד). — ובני־אדום... השוה מק״א ה׳ ג׳ (וע׳
נא—נד לעיל בפמ״ה). — עשרים ככר. כסף (GI והסורי). — לתת. δοθῆναι (GI). — אשר ישרתו
נח בהן. לשון תורה הוא (במד׳ ד׳ י״ד ועוד). — נגד ירושלם. השוה דניאל ו׳ י׳, טוביה
ס—סב ג׳ י״א ואילך. — אלהי אבותינו. ביווני: אדון (δέσποτα) האבות. — וילך. משושן
סג הבירה. — הבית אשר נקרא שמו עליו. לשון מקרא הוא (השוה דה״ב ו׳ ל״ג, ז׳ י״ד). —

ה וְאַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בָּחֲרוּ לַעֲלוֹת רָאשֵׁי בֵית־הָאָבוֹת
לְשִׁבְטֵיהֶם וּנְשֵׁיהֶם וּבְנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם וְעַבְדֵיהֶם וְאַמְהוֹתֵיהֶם וּמִקְנֵיהֶם׃
ב וְדָרְיָוֶשׁ שָׁלַח אִתָּם פָּרָשִׁים אֶלֶף לַהֲבִיאָם יְרוּשָׁלַםִ בְּשָׁלוֹם וּבְשִׁיר
ג בְּתֻפִּים וּבִמְצִלְתָּיִם׃ וְכָל־אֲחֵיהֶם שְׂמֵחִים וַיּוֹלִיכֻם לַעֲלוֹת אִתָּם׃
ד וְאֵלֶּה שְׁמוֹת הָאֲנָשִׁים הָעוֹלִים לְבָתֵּי־אֲבוֹתָם לְשִׁבְטֵיהֶם
ה לְהִתְיַחְשָׂם׃ הַכֹּהֲנִים בְּנֵי פִינְחָס בֶּן־אַהֲרֹן יֵשׁוּעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק בֶּן־
שְׂרָיָה [וְיוֹיָקִים בֶּן־]יֵשׁוּעַ ו[זְרֻבָּבֶל בֶּן־שְׁאַלְתִּיאֵל מִבֵּית דָּוִד מִמִּשְׁפַּחַת
ו פֶּרֶץ מִשֵּׁבֶט יְהוּדָה׃ אֲשֶׁר דִּבֶּר אֶל־דָּרְיָוֶשׁ מֶלֶךְ פָּרַס דִּבְרֵי חָכְמָה
ז בִּשְׁנַת שְׁתַּיִם לְמַלְכוּתוֹ בְּחֹדֶשׁ נִיסָן בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ׃ אֵלֶּה הֵם מִיהוּדָה
הָעֹלִים מִשְּׁבִי הַגּוֹלָה אֲשֶׁר הֶגְלָה נְבוּכַדְנֶצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל לְבָבֶל׃
ח וַיָּשׁוּבוּ לִירוּשָׁלַםִ וְלִשְׁאָר יְהוּדָה אִישׁ לְעִירוֹ אֲשֶׁר־בָּאוּ עִם־זְרֻבָּבֶל
וְיֵשׁוּעַ נְחֶמְיָה שְׂרָיָה רַעְמְיָה נַחֲמָנִי מָרְדֳּכַי בִּלְשָׁן מִסְפֶּרֶת בִּגְוַי רְחוּם
ט בַּעֲנָה רָאשֵׁיהֶם׃ מִסְפַּר אַנְשֵׁי הָעָם בְּנֵי פַרְעשׁ אַלְפַּיִם מֵאָה שִׁבְעִים
י וּשְׁנָיִם בְּנֵי שְׁפַטְיָה שְׁלֹשׁ מֵאוֹת שִׁבְעִים וּשְׁנָיִם׃ בְּנֵי אָרַח שְׁבַע
יא מֵאוֹת שִׁבְעִים וַחֲמִשָּׁה׃ בְּנֵי־פַחַת מוֹאָב לִבְנֵי יֵשׁוּעַ וְיוֹאָב אַלְפַּיִם
יב שְׁמֹנֶה מֵאוֹת וּשְׁנֵים עָשָׂר׃ בְּנֵי עֵילָם אֶלֶף מָאתַיִם חֲמִשִּׁים וְאַרְבָּעָה
בְּנֵי־זַתּוּא תְּשַׁע מֵאוֹת אַרְבָּעִים וַחֲמִשָּׁה בְּנֵי זַכָּי שְׁבַע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים
יג בְּנֵי־בָנִי שֵׁשׁ מֵאוֹת אַרְבָּעִים וּשְׁמֹנָה׃ בְּנֵי־בֵבָי שֵׁשׁ מֵאוֹת עֶשְׂרִים
יד וּשְׁלֹשָׁה בְּנֵי עַזְגָּד אֶלֶף שְׁלֹשׁ מֵאוֹת עֶשְׂרִים וּשְׁנָיִם׃ בְּנֵי־אֲדֹנִיקָם
שֵׁשׁ מֵאוֹת וְשִׁבְעָה בְּנֵי בִגְוַי אַלְפַּיִם שִׁשִּׁים וְשִׁשָּׁה בְּנֵי עָדִין אַרְבַּע
טו מֵאוֹת חֲמִשִּׁים וְאַרְבָּעָה׃ בְּנֵי־אָטֵר לִיחִזְקִיָּה תִּשְׁעִים וּשְׁמֹנָה בְּנֵי־

ה ג–ה לעלות אתם. ללוותם. – ויויקים בן־[ישוע ו]זרבבל. כך צ״ל במקום ויויקים בן זרבבל, שהרי בראש הכתוב נאמר הכהנים בני פינחס בל׳ רבים, והשוה נחמ׳ י״ב י׳ וישוע הוליד את־יויקים (ובני זרובבל נפרטו בדה״א ג׳ י״ט), וכן מעיד ההמשך: אשר דבר
ו אל־דריוש, שבראש פ״ו. – אשר דבר. חוזר אל זרובבל בן שאלתיאל. – בשנת שתים למלכותו. לשון זה רומז לזמן העליה, ולא לזמן שדבר זרובבל אל דריוש. –

ה ז–ע. רשימת העולים עם זרובבל – הבאת קרבנות וחגיגת חג הסכות – יסוד המקדש והפרעות הכותים (=עזרא ב׳ א–ד׳ ה׳ וכ״ד).

רשימה זו כך סדרה: א) מנהיגי העליה, ב) העולים הישראליים, ג) הכהנים, הלוים, המשוררים, השוערים והנתינים ובני עבדי שלמה, ד) העולים שלא יכלו להוכיח את יחשם, ה) הסכום הכולל, מנין העבדים והבהמות, ו) רשימת הנדבות לעבודת המקדש. –

ח הראשים מנינם י״ב כמנין שבטי ישראל. – נחמיה. אין זה נחמיה בן חכליה. –
רעמיה. Ῥημαίου, כמו בנחמ׳ ז׳ ז׳, אבל עזרא ב׳ ב׳ רְעֵלָיָה. – בִּלְשָׁן. Βεελσάρου
י–יז (בריה״ש ת׳ נו״ן). – בני־בני. וכן עזרא ב׳ י׳, ובנחמ׳ ז׳ ט״ו בִּנּוּי. – אנשי בית־לחם.

קִילָן וְעֲזֵתָה שִׁשִּׁים וְשִׁבְעָה בְּנֵי־עָזוּר אַרְבַּע מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וּשְׁנָיִם׃
טז בְּנֵי־חֲנַנְיָה מֵאָה וְאֶחָד בְּנֵי־חָרִם [– – –] בְּנֵי־בֵצָי שְׁלֹשׁ מֵאוֹת
יז עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה בְּנֵי חָרִיף מֵאָה וּשְׁנֵים־עָשָׂר׃ בְּנֵי־גִבָּר תִּשְׁעִים
יח וַחֲמִשָּׁה אַנְשֵׁי בֵית־לֶחֶם מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה׃ אַנְשֵׁי נְטֹפָה חֲמִשִּׁים
וַחֲמִשָּׁה אַנְשֵׁי עֲנָתוֹת מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁמֹנָה אַנְשֵׁי בֵית־עַזְמָוֶת אַרְבָּעִים
יט וּשְׁנָיִם׃ אַנְשֵׁי קִרְיַת־יְעָרִים כְּפִירָה וּבְאֵרוֹת שְׁבַע מֵאוֹת אַרְבָּעִים
כ וּשְׁלֹשָׁה׃ אַנְשֵׁי חָדִיד וְחָרִם אַרְבַּע מֵאוֹת עֶשְׂרִים וּשְׁנַיִם אַנְשֵׁי
כא הָרָמָה וָגָבַע שֵׁשׁ מֵאוֹת עֶשְׂרִים וְאֶחָד׃ אַנְשֵׁי מִכְמָס מֵאָה עֶשְׂרִים
וּשְׁנָיִם אַנְשֵׁי בֵית־אֵל חֲמִשִּׁים וּשְׁנָיִם בְּנֵי מַגְבִּישׁ מֵאָה חֲמִשִּׁים
כב וְשִׁשָּׁה׃ בְּנֵי עֵילָם אַחֵר אֶלֶף מָאתַיִם חֲמִשִּׁים וְאַרְבָּעָה וְאֹנוֹ שְׁבַע
כג מֵאוֹת עֶשְׂרִים וַחֲמִשָּׁה בְּנֵי יְרֵחוֹ שְׁלֹשׁ מֵאוֹת אַרְבָּעִים וַחֲמִשָּׁה׃ בְּנֵי
כד סְנָאָה שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים שֵׁשׁ מֵאוֹת וּשְׁלֹשִׁים׃ הַכֹּהֲנִים בְּנֵי יְדַעְיָה
בֶּן־יֵשׁוּעַ לִבְנֵי אֶלְיָשִׁיב תְּשַׁע מֵאוֹת שִׁבְעִים וּשְׁנָיִם בְּנֵי אִמֵּר אֶלֶף
כה חֲמִשִּׁים וּשְׁנָיִם׃ בְּנֵי פַשְׁחוּר אֶלֶף מָאתַיִם אַרְבָּעִים וְשִׁבְעָה בְּנֵי
כו חָרִם אֶלֶף וְשִׁבְעָה עָשָׂר׃ הַלְוִיִּם בְּנֵי־יֵשׁוּעַ וְקַדְמִיאֵל וּבַעֲנָה וְהוֹדְיָה
כז שִׁבְעִים וְאַרְבָּעָה׃ הַמְשֹׁרְרִים בְּנֵי אָסָף מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁמֹנָה׃
כח הַשֹּׁעֲרִים בְּנֵי־שַׁלּוּם בְּנֵי־אָטֵר בְּנֵי־טַלְמֹן בְּנֵי־עַקּוּב בְּנֵי־חֲטִיטָא בְּנֵי־
כט שֹׁבָי כֻּלָּם מֵאָה שְׁלֹשִׁים וְתִשְׁעָה׃ הַנְּתִינִים בְּנֵי־צִיחָא בְּנֵי־חֲשׂוּפָא
בְּנֵי־טַבָּעוֹת בְּנֵי־קֵרֹס בְּנֵי־סִיעֲהָא בְּנֵי־פָדוֹן בְּנֵי־לְבָנָה בְּנֵי־חֲגָבָא׃
ל בְּנֵי־עַקּוּב בְּנֵי־אֻתָּא בְּנֵי־כֵתָב בְּנֵי־חָגָב בְּנֵי־שַׁמְלַי בְּנֵי־חָנָן בְּנֵי־גִדֵּל
לא בְּנֵי־גַחַר׃ בְּנֵי־רְאָיָה בְּנֵי־רְצִין בְּנֵי־נְקוֹדָא בְּנֵי־גַזָּם בְּנֵי־עֻזָּא בְּנֵי־
פָסֵחַ בְּנֵי־בֵסָי בְּנֵי־אַסְנָה בְּנֵי־מְעוּנִים בְּנֵי־נְפִיסִים בְּנֵי־בַקְבּוּק בְּנֵי־
לב חֲקוּפָא בְּנֵי־חַרְחוּר בְּנֵי־בַצְלוּת׃ בְּנֵי־מְחִידָא בְּנֵי־חַרְשָׁא בְּנֵי־בַרְקוֹס
לג בְּנֵי־סִסְרָא בְּנֵי־תָמַח בְּנֵי־נְצִיחַ בְּנֵי־חֲטִיפָא׃ בְּנֵי עַבְדֵי שְׁלֹמֹה בְּנֵי־
הַסֹּפֶרֶת בְּנֵי־פְרוּדָא בְּנֵי־יַעְלָה בְּנֵי־דַרְקוֹן בְּנֵי־גִדֵּל בְּנֵי־שְׁפַטְיָה׃
לד-לה בְּנֵי־חַטִּיל בְּנֵי־פֹכֶרֶת צְבָיִם בְּנֵי־אָמוֹן׃ כָּל־הַנְּתִינִים וּבְנֵי עַבְדֵי
לו שְׁלֹמֹה שְׁלֹשׁ מֵאוֹת תִּשְׁעִים וּשְׁנָיִם׃ אֵלֶּה הָעֹלִים מִתֵּל מֶלַח וְתֵל
לז חַרְשָׁא רֹאשָׁם כְּרוּב אַדָּן וְאִמֵּר׃ וְלֹא יָכְלוּ לְהַגִּיד בֵּית־אֲבוֹתָם
וְזַרְעָם אִם־מִיִּשְׂרָאֵל הֵם בְּנֵי־דְלָיָה בְּנֵי־טוֹבִיָּה בְּנֵי־נְקוֹדָא שֵׁשׁ מֵאוֹת
לח חֲמִשִּׁים וּשְׁנָיִם׃ וּמִן־הַכֹּהֲנִים הַמְשָׁרְתִים בַּכְּהֻנָּה וְלֹא נִמְצְאוּ בְּנֵי־

כו οἱ ἐκ Βαιθλεέμου (וכן כל לשון אנשי...). — והודיה. Ωδουια (ויש נוסח Ιουδα)=
כט–לח הוֹדַוְיָה (עזרא ב׳ מ׳). — הנתינים. ביוונית ἱερόδουλοι=משרתי המקדש. — ולא נמצאו.

חביה בני־הקוץ בני־ידוע אשר לקח את אוגיה הגלעדית אשה
לט מבנות ברזלי ויקרא על־שמו: ואלה בקשו כתב המתיחש ברשימה
מ ולא נמצא ויוצאו מן הכהנה: ויאמר להם נחמיה התרשתא אשר
לא יהיה להם חלק בקדשים עד עמד כהן לבוש האורים והתמים:
מא וכלם היו מישראל מבני שתים עשרה מלבד עבדים ושפחות
ארבע רבוא אלפים שלש מאות וששים עבדיהם ואמהותיהם
שבעת אלפים שלש מאות שלשים ושבעה משררות ומשוררים
מב מאתים ארבעים וחמשה: גמלים ארבע מאות שלשים וחמשה
וסוסים שבע מאות שלשים וששה פרדים מאתים ארבעים וחמשה
חמורים ששת אלפים שבע מאות ועשרים:
מג ומראשי האבות בבואם לבית יי אשר בירושלם התנדבו
מד להקים את־הבית על־מכונו בכחם: ולתת לאוצר מלאכת הקדש
זהב מנים אלף וכסף מנים חמשת אלפים וכתנות כהנים מאה:
מה וישבו הכהנים והלוים ומן־העם בירושלם ובארץ והמשוררים
והשוערים וכל־ישראל בעריהם:
מו ויגע החדש השביעי ובני ישראל היו איש במקומו ויאספו כאיש
מז אחד אל־הרחוב אשר על־יד שער המזרח: ויקם ישוע בן־יוצדק ואחיו
הכהנים וזרבבל בן־שאלתיאל ואחיו ויכינו את־מזבח אלהי ישראל:
מח–מט להעלות עליו עלות ככתוב בספר משה איש־האלהים: ויאספו אליהם
מעמי הארץ האחרים כי באיבה היו להם ויחזקו עליהם כל־העמים
אשר על־הארץ והם בנו את־המזבח על־מכונתו ויביאו קרבנות
נ בזמנם ועלות ליי לבקר ולערב: ויעשו את חג־הסכות ככתוב בתורה
נא וקרבנות יום ביום כמשפט: ואחרי־כן מנחות תמידים וקרבנות
נב השבתות והחדשים וכל מועדי הקדש: ואשר נדרו נדר לאלהים
מראש החדש השביעי החלו להביא קרבנות לאלהים והיכל אלהים
נג עוד לא נבנה: ויתנו כסף לחוצבים ולחרשים ומשתה ומאכל ושמן

בכתב המתיחשים. — את־אוגיה הגלעדית. בנוסח המקובל (Swete וכן Rahlfs): Αὐγίαν
γυναῖκα (=אוגיה אשה), ובנוסח L: τοῦ Γαλααδιάτου γυναῖκα Αὐγείαν (=בת־גלעדי
מ אשה אוגיה). — האורים והתמים. ἡ δήλωσις καὶ ἡ ἀλήθεια, וכן הוא בע׳ לשמות
נג כ״ח ל׳, אבל לא בע׳ לעזרא ב׳ ס״ג (=לַמְאִירִים וְתֻמִּים). — לחוצבים ולחרשים. לחוצבי
אבן ולחרשי עץ. — ושמן. χαρά=ששון (סורי: וחדותא). ואולי הוא כינוי לשמן, על דרך
ההל׳ מ״ה ח׳ שמן ששון, וקרוב לזה מסר יוספוס (קדמ׳ י״א ד׳): ולצידונים היה נעים וקל

לצידונים ולצורים להביא מן־הלבנון עצי ארזים להביא רפסדות אל־
נד ים יפוא כרשיון הכתוב מאת כורש מלך־פרס עליהם: ובשנה השנית
לבואם אל־בית האלהים לירושלם בחדש השני החלו זרבבל בן־
שאלתיאל וישוע בן־יוצדק ואחיהם והכהנים והלוים וכל־הבאים
נה מהשבי ירושלם: וייסדו את־היכל האלהים באחד לחדש השני
נו בשנה השנית לבואם ליהודה וירושלם: ויעמידו את־הלוים מבן־
עשרים על־מלאכת יי ויעמד ישוע ובניו ואחיו וקדמיאל ובניו ויהודה
ובני חנדד ובניהם ואחיהם כל־הלוים כאחד מנצחים עשים מלאכה
בבית יי:

נז ויבנו הבונים את־היכל יי ויעמדו הכהנים לבושים בכלי
שיר וחצצרות והלוים בני־אסף במצלתים להלל את־יי ולברך על־
נח ידי דויד מלך ישראל: ויענו בהלל מברכים ליי כי חסדו וכבודו
נט לעולם על־כל־ישראל: וכל־העם הריעו וצהלו בקול גדול בהלל ליי
ס על־הוסד בית־יי: ויבאו מן־הכהנים הלוים והראשים לבית אבותם
הזקנים אשר ראו את־הבית הראשון אל־זה בהוסדו בבכי ובאנחה
סא–סב גדולה: ורבים בתרועה ושמחה בקול גדול: ואין העם מכירים קול
התרועות מפני בכי העם אף־כי העם היו מריעים תרועה גדולה
אשר נשמעה עד־למרחוק:

סג וישמעו צרי שבט יהודה ובנימין ויבאו לדעת מה־קול התרועה:
סד–סה וידעו כי בני הגולה בונים את־ההיכל ליי אלהי ישראל: ויגשו
אל־זרבבל וישוע ואל־ראשי האבות ויאמרו להם נבנה עמכם:
סו כי כבם נדרש ליי [אלהי]כם ולו אנחנו זבחים מימי אסר חדון
סז מלך אשור המעלה אותנו פה: ויאמר להם זרבבל וישוע וראשי
סח האבות לישראל לא־לכם ולנו לבנות את־הבית ליי אלהינו: כי
אנחנו לבדנו נבנה ליי אלהי ישראל כאשר צונו כורש מלך־פרס:
סט ויהי עם־הארץ מכבידים על האנשים אשר־ביהודה ומצקים

(ἡδὺ καὶ κοῦφον=ויִן). וודאי נדחה הוא הנוסח καὶ κάῤῥα=ועגלות. ובעל הוולג׳ (וכן
התרגום הסלאבי) יצא ידי ב׳ הדעות: בשמחה ונתנו עגלות לצידונים (=Cum gaudio et
נג dederunt carra Sidonis). על כל פנים נראה שושמן (וכן עזרא ג׳ ז׳) הוא העיקר. — מנצחים
נז על־עשי המלאכה. ביווני מסורס: מנצחים עשי על־המלאכה. — על־ידי דוד. על־
ס ידי מזמורי דוד. — ויבאו. בעזרא ג׳ י״ב: ורבים. — אל־זה בהוסדו. οἰκοδομήν
סט πρὸς τὴν τούτου (=אל־זה בהבנותו). והשוה שם. — מכבידים. כך נראה לי למסר את

ע וּמְבַלְּהִים אוֹתָם לִבְנוֹת: וַיְחַבְּלוּ תַחְבּוּלוֹת וַיְבַהֲלוּ וַיְקוֹמְמוּ וַיָּפֵרוּ
אֶת־הַבְּנִיָּה וְהַשְׁלָמַת הַבִּנְיָן כָּל־יְמֵי חַיֵּי הַמֶּלֶךְ כּוֹרֶשׁ וַיַּשְׁבִּיתוּ הַבִּנְיָן
שָׁנִים שְׁתַּיִם עַד־מַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ:
ו וּבִשְׁנַת שְׁתַּיִם לְמַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ נִבְּאוּ חַגַּי וּזְכַרְיָה בֶּן־עִדּוֹא
הַנְּבִיאִים עַל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בִּיהוּדָה וִירוּשָׁלָיִם בְּשֵׁם יְיָ אֱלֹהֵי
ב יִשְׂרָאֵל אֲלֵיהֶם: אָז קָמוּ זְרֻבָּבֶל בֶּן־שְׁאַלְתִּיאֵל וְיֵשׁוּעַ בֶּן־יוֹצָדָק
וַיָּחֵלּוּ לִבְנוֹת בֵּית יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָיִם וְעִמָּהֶם נְבִיאֵי יְיָ עוֹזְרִים לָהֶם:
ג בָּעֵת הַהִיא בָּא אֲלֵיהֶם שִׁשְׁנַי פַּחַת אֲרָם וּכְנַעַן וּשְׁתַר בּוֹזְנַי
ד וְחַבְרֵי[הֶ]ם וַיֹּאמְרוּ לָהֶם: מִי צִוָּה לָכֶם לִבְנוֹת אֶת־הַבַּיִת הַזֶּה וְאֶת־
הַגַּג הַזֶּה וְכָל־הַשְּׁאָר לְשַׁכְלֵל וּמִי הֵם הַבּוֹנִים הַמְשַׁכְלְלִים כָּל־אֵלֶּה:
ה–ו וַיִּמְצְאוּ זִקְנֵי הַיְּהוּדִים חֵן בְּהַשְׁגָּחַת יְיָ עַל הַשֶּׁבִי: וְלֹא בִטְּלוּ אֶת־
הַבְּנִיָּה עַד אֲשֶׁר יוֹדִיעוּ עֲלֵיהֶם לְדָרְיָוֶשׁ וְיוּשָׁב:
ז פַּתְשֶׁגֶן הָאִגֶּרֶת אֲשֶׁר כָּתְבוּ אֶל־דָּרְיָוֶשׁ וְשָׁלְחוּ שִׁשְׁנַי פַּחַת
אֲרָם וּכְנַעַן וּשְׁתַר בּוֹזְנַי וְחַבְרֵי[הֶ]ם הָרָאשִׁים אֲשֶׁר בַּאֲרָם וּכְנָעַן:
ח לְדָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ שָׁלוֹם הַכֹּל יָדוּעַ יִהְיֶה לַאדוֹנֵינוּ הַמֶּלֶךְ כִּי בָאנוּ
לְאֶרֶץ יְהוּדָה וְהָלַכְנוּ לִירוּשָׁלַיִם הָעִיר וּמָצָאנוּ מִן־הַשְּׁבִי אֶת־זִקְנֵי
הַיְּהוּדִים בִּירוּשָׁלַיִם הָעִיר בּוֹנִים בַּיִת לַיְיָ גָּדוֹל וְחָדָשׁ מֵאַבְנֵי גָזִית
ט וִיקָרוֹת וְשָׂמִים עֵצִים בַּכְּתָלִים: וְהַמְּלָאכָה הַזֹּאת בִּמְהֵרָה נַעֲשָׂה
וְהַמַּעֲשֶׂה מַצְלִיחַ בִּידֵיהֶם וּבְכָל־תִּפְאֶרֶת וְשׂוּם־לֵב הִיא מְשֻׁכְלֶלֶת:
י אָז שָׁאַלְנוּ הַזְּקֵנִים הָהֵם לֵאמֹר מִי צִוָּה לָכֶם לִבְנוֹת הַבַּיִת הַזֶּה
יא וְהַמְּלָאכָה הַזֹּאת לְשַׁכְלֵל: וְשָׁאַלְנוּ אוֹתָם כֵּן לְמַעַן הוֹדִיעַ לְךָ

הלשון ἐπικοιμώμενα (דב׳ כ״א כ״ג תרגום של לין ומל״א ג׳ י״ט תרגום של שָׁכַב), שענינו כאן: מעיק. — מכבידים על־עם־יהודה ומציקים הוא תכן הלשון שבעזרא ד׳ ד׳: מרפים ידי עם־יהודה. — ומבלהים. ביווני: εἶϱγον=ומפריעים, ועוצרים. והוא תרגום חלש. —

ו א׳–ז ט״ו. חידוש הבנין וסיומו — חנוכת הבית ועשיית הפסח (=עזרא ה׳ א׳–ו׳ כ״ב).

א חגי וזכריה. שניהם מעולי בבל ובאותה שמחה של חנוכת הבית היו, וודאי חגי הזקן מן הבוכים מתוך השוואת בית שני לראשון היה, וזכריה הצעיר — בן ברכיה בנו של עדוא — מן השמחים היה (ע׳ לעיל ה׳ ס׳–ס״א). — אֲלֵיהֶם. ἐπ᾽ αὐτούς, כלו׳ הם נִבְּאוּ בשליחותו של ה׳ אל ישראל (וכך נראה אף פירושו של הלשון הארמי בשם אלהי ישראל
ג עליהון, שבעזרא ה׳ א׳). — שַׁשְׁנַי. Σισίννης (וכן בפכ״ו). וודאי העתקה הוא מן תַּתְּנַי השם הארמי (שבעזרא ה׳ ג׳) בהחלפת ת״ו ארמית בשי״ן עברית, כדין. מתוך העתקה זו אנו למדים שהחלקים הארמיים שבעזרא המקראי תרגמם בעל עזרא החיצוני לעברית ומעברית נתרגמו
ה ליוונית. — ושתר בוזני. Σαθϱαβουζάνης. — על־השבי. השוה עזרא ה׳ ה׳: עַל־שָׂבֵי

וְלִכְתֹּב לְךָ אֶת־[שְׁמוֹת] הָאֲנָשִׁים הָעוֹמְדִים בְּרֹאשׁ וְדָרַשְׁנוּ מֵהֶם
יב רְשִׁימַת הַשֵּׁמוֹת לְרָאשֵׁיהֶם: וְהֵם הֵשִׁיבוּ לָנוּ לֵאמֹר עַבְדֵי יְיָ בּוֹרֵא
יג הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ אֲנַחְנוּ: וַיִּבָּנֶה הַבַּיִת לִפְנֵי שָׁנִים רַבּוֹת עַל־יְדֵי מֶלֶךְ
יד יִשְׂרָאֵל גָּדוֹל וְתַקִּיף וְנִשְׁלָם: וְכַאֲשֶׁר הִרְגִּיזוּ אֲבוֹתֵינוּ בְּחַטֹּאתֵיהֶם
לַיְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם וַיִּתְּנֵם בִּידֵי נְבוּכַדְנֶצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל
טו מֶלֶךְ הַכַּשְׂדִּים: וַיַּחֲרִיבוּ אֶת־הַבַּיִת וַיִּשְׂרְפוּהוּ וְאֶת־הָעָם הֶגְלוּ
טז לְבָבֶל: וּבַשָּׁנָה הָרִאשׁוֹנָה לְמַלְכוּת כּוֹרֶשׁ עַל־אֶרֶץ בָּבֶל כָּתַב הַמֶּלֶךְ
יז כּוֹרֶשׁ לִבְנוֹת אֶת־הַבַּיִת הַזֶּה: וְאֶת כְּלֵי־הַקֹּדֶשׁ כְּלֵי הַזָּהָב וּכְלֵי
הַכֶּסֶף אֲשֶׁר הוֹצִיא נְבוּכַדְנֶצַּר מִן־הַבַּיִת אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם וַיְשִׂימֵם
בְּהֵיכָלוֹ הוֹצִיאָם כּוֹרֶשׁ הַמֶּלֶךְ מִן־הַהֵיכָל אֲשֶׁר בְּבָבֶל וַיִּתְּנוּ לְזֶרֻבָּבֶל
יח וּלְשֵׁשְׁבַּצַּר הַפֶּחָה: וַיְצַוֻּהוּ וַיִּשָּׂא אֶת־הַכֵּלִים הָאֵלֶּה לְשׂוּמָם בְּהֵיכָל
יט אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם וּבֵית־יְיָ הַזֶּה לְהִבָּנוֹת עַל־הַמָּקוֹם: אָז שֵׁשְׁבַּצַּר זֶה
בָּא וַיִּתֵּן יְסֹדוֹת בֵּית יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם וּלְמִן־אָז וְעַד־עַתָּה הוּא
כ נִבְנֶה וְלֹא נִשְׁלָם: וְעַתָּה אִם עַל־הַמֶּלֶךְ טוֹב יְחֻפַּשׂ בְּאֹצְרוֹת סִפְרֵי
כא הַמַּלְכוּת לְכוֹרֶשׁ הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר בְּבָבֶל: וְאִם־יִמָּצֵא כִּי בִרְצוֹן כּוֹרֶשׁ
הַמֶּלֶךְ נַעֲשָׂה בִנְיַן בֵּית־יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם וְטוֹב עַל־אֲדוֹנֵינוּ הַמֶּלֶךְ
יוֹדִיעֵנוּ עַל־זֶה:

כב אָז צִוָּה דָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ לְבַקֵּשׁ בְּאֹצְרוֹת הַסְּפָרִים הַמֻּנָּחִים
בְּבָבֶל וַתִּמָּצֵא בְּאַחְמְתָא הַבִּירָה בְּמָדַי הַמְּדִינָה מְגִלָּה אַחַת וּבָהּ
כג כָּתוּב זִכָּרוֹן לֵאמֹר: בִּשְׁנַת אַחַת לְמַלְכוּת כּוֹרֶשׁ הַמֶּלֶךְ צִוָּה כוֹרֶשׁ
לִבְנוֹת אֶת־בֵּית יְיָ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם מְקוֹם שָׁם מְבִיאִים קָרְבָּנוֹת עַל
כד אֵשׁ תָּמִיד: גָּבְהוֹ שִׁשִּׁים אַמָּה רָחְבּוֹ שִׁשִּׁים אַמָּה וּשְׁלֹשָׁה נִדְבְּכֵי
אַבְנֵי גָזִית וְנִדְבָּךְ אֶחָד עֲצֵי־אֶרֶז חֲדָשִׁים וְהַהוֹצָאָה לְהִנָּתֵן מִבֵּית
כה כּוֹרֶשׁ הַמֶּלֶךְ: וְאֶת־כְּלֵי הַקֹּדֶשׁ לְבֵית יְיָ כְּלֵי הַזָּהָב וּכְלֵי הַכֶּסֶף
אֲשֶׁר הוֹצִיא נְבוּכַדְנֶצַּר מִן־הַבַּיִת אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם וַיְבִיאֵם בָּבֶל
לִהְיוֹת מוּשָׁבִים לַבַּיִת אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם לְשׂוּמָם בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיוּ:
כו וַיְצַו עוֹד לְשַׁשְׁנִי פַּחַת אֲרָם וּכְנַעַן וְלִשְׁתַר בּוֹזְנַי וּלְחַבְרֵיו[הֶ]ם

כב (=זקני) יהודה. — באוצרות הספרים... בבבל ותמצא באחמתא. דיוק היסטורי יש כאן: התחילו לחפש בארכיון שבבבל, וכשלא מצאו פנו אל הארכיון שבאחמתא ושם נמצאה כג–כד המגלה (τόμος). — על־אש תמיד. ע' ויקרא ו' ו'. — עצי־ארז. השוה מל״א ו' ל״ו שלשה טורי גזית וטור כרתת ארזים. ביווני: עצי־ארץ, וברור שזי״ן בצד״י נתחלפה לו. — חדשים. אם כן היה אף לפניו חֲדַת בת״ו, כמו בנוסח שלנו (עזרא ו' ד'), ולא חדה או

המְמֻנִּים ראשים בארם וכנען לשום לב ולהתרחק מן־המקום ולתת
לזרבבל עבד יי פחת יהודה ולזקני היהודים לבנות בית־יי על־
כז מקומו: ואני צויתי לבנותו כלו ולשום לב לעשות עם־שבי יהודה
כח עד־השלמת בית־יי: וממסי ארם וכנען חק ינתן בשום־לב לאנשים
כט האלה לקרבן ליי לפרים ולאילים ולכבשים: ועוד חטים ומלח
ויין ושמן תמיד שנה שנה כאשר יאמרו הכהנים אשר בירושלם
ל לפי תכן ההוצאה יום יום: למען יביאו נסכים לאל עליון בעד
לא המלך ובניו והתפללו לחייהם: וצוה אשר אם־יעבר איש על־דבר
מן־הכתוב או יפרעהו יקח עץ מביתו ותלה עליו ורכושו יהיה למלך:
לב ובעבור זה גם יי אשר שמו נקרא שם יאבד כל־מלך ועם אשר
ישלח ידו להפריע או לעשות רע לבית־יי ההוא אשר בירושלם:
לג אני המלך דריוש נתתי דת להיות כן בשום־לב:
ז אז ששני פחת ארם וכנען ושתר בוזני וחבריה[ו]ם עשו את
ב פקדות המלך דריוש: ויעמדו על־מלאכת הקדש ויעשו בשום־
ג לב לרב עם־זקני היהודים ונגידי המקדש: ותצלח מלאכת הקדש
ד בנבואת חגי וזכריה הנביאים: ויכלו אותה כמצות יי אלהי ישראל
ה וכפקדת כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס: וישלם הבית עד־
שלשה ועשרים יום לחדש אדר בשנה הששית למלך דריוש:
ו ויעשו בני־ישראל והכהנים והלוים ויתר בני־הגולה המתחברים
ז על־פי הכתוב בספר משה: ויקריבו לחנכת בית־יי פרים מאה
ח אילים מאתים כבשים ארבע מאות: ושעירי עזים לחטאת כל־
ט ישראל שנים עשר למספר שבטי ישראל שנים עשר: ויעמדו
הכהנים והלוים לבושים במשמרותיהם על־עבודת יי אלהי ישראל
י על־פי ספר משה והשוערים על־כל־שער: ויעשו בני־ישראל מן־
הגולה את־הפסח בארבעה עשר לחדש הראשון כאשר הטהרו
יא הכהנים והלוים כאחד: וכל־בני הגולה לא הטהרו כאשר הלוים
יב כאחד כלם הטהרו: וישחטו הפסח לכל־בני־הגולה ולאחיהם

כז חדא (=אחד), כמו שהוא בע׳ (εἷς). — עם־שבי. τοῖς ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας (=עם־
אשר משבי), קרא בשי״ן ולא בסי״ן (כמו שהוא בעזרא ו׳ ח׳: עם־שבי=עם זקני). —
כט—ל צרכי קרבן תמיד (ע׳ שמות כ״ט מ׳). — והתפללו לחייהם. השוה מק״א י״ב י״א. —
ב—ג ונגידי המקדש. ἱεροστάταις. — בנבואת. προφητευόντων. והשוה עזרא ו׳ י״ד
ה בנבואת – בבי״ת). — עד־שלשה ועשרים יום. וכן אצל יוספוס (קדמ׳ י״א ד׳). אבל

יג הַכֹּהֲנִים וְלָהֶם׃ וַיֹּאכְלוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר מִן־הַגּוֹלָה כֹּל־הַנִּבְדָּל
יד מִתֻּעֲבוֹת גּוֹיֵי הָאָרֶץ לִדְרשׁ לַיְיָ׃ וַיַּעֲשׂוּ אֶת חַג־הַמַּצּוֹת שִׁבְעַת יָמִים
טו בְּשִׂמְחָה לִפְנֵי יְיָ׃ כִּי הֵסֵב לֵב מֶלֶךְ אַשּׁוּר אֲלֵיהֶם לְחַזֵּק יְדֵיהֶם
בִּמְלֶאכֶת יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל׃

ח וְאַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּמַלְכוּת אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא מֶלֶךְ־פָּרַס בָּא
ב עֶזְרָא בֶּן־שְׂרָיָה בֶּן־עֲזַרְיָה בֶּן־חִלְקִיָּה בֶּן־שַׁלּוּם׃ בֶּן־צָדוֹק בֶּן־אֲחִיטוּב
בֶּן־אֲמַרְיָה בֶּן־עֲזַרְיָה בֶּן־מְרָיוֹת בֶּן־זְרַחְיָה בֶּן־עֻזִּי בֶּן־בֻּקִּי בֶּן־אֲבִישׁוּעַ
ג בֶּן־פִּינְחָס בֶּן־אֶלְעָזָר בֶּן אַהֲרֹן הַכֹּהֵן הָרֹאשׁ׃ הוּא עֶזְרָא עָלָה מִבָּבֶל
ד וְהוּא־סוֹפֵר מָהִיר בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר־נָתַן אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל׃ וַיִּתֶּן־לוֹ
ה הַמֶּלֶךְ כָּבוֹד כִּי מָצָא חֵן לְפָנָיו בְּכָל־בַּקָּשָׁתוֹ׃ וַיָּבֹאוּ אִתּוֹ מִבְּנֵי־
יִשְׂרָאֵל וּמִן־הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְהַמְשׁוֹרְרִים וְהַשּׁוֹעֲרִים וְהַנְּתִינִים אֶל־
ו יְרוּשָׁלָםִ׃ בִּשְׁנַת־שֶׁבַע לְמַלְכוּת אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי הִיא
הַשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית לַמֶּלֶךְ וַיֵּצְאוּ מִבָּבֶל בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן וַיָּבֹאוּ
ז כְּיַד־יְיָ הַטּוֹבָה עֲלֵיהֶם׃ כִּי עֶזְרָא הֵכִין לְבָבוֹ מְאֹד לְבִלְתִּי חַסֵּר
דָּבָר מִדִּבְרֵי תוֹרַת יְיָ וּמִן־הַמִּצְוֹת לְלַמֵּד לְכָל־יִשְׂרָאֵל חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים׃
ח וַתָּבֹא גַם־פְּקֻדָּה כְתוּבָה מֵאֵת אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא הַמֶּלֶךְ אֶל־עֶזְרָא
ט הַכֹּהֵן וְהַקּוֹרֵא בְּתוֹרַת יְיָ וְזֶה פַּתְשֶׁגֶן הַכְּתָב׃ אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא הַמֶּלֶךְ
י לְעֶזְרָא הַכֹּהֵן וְהַקּוֹרֵא בְּתוֹרַת יְיָ שָׁלוֹם׃ בְּשָׁפְטִי מִתּוֹךְ אַהֲבַת אָדָם
צִוִּיתִי אֶת־הַמִּתְנַדְּבִים מֵעַם הַיְּהוּדִים וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם אֲשֶׁר בְּמַלְכוּתֵנוּ
יא לָלֶכֶת אִתְּךָ לִירוּשָׁלָםִ׃ אֲשֶׁר יִתְנַדֵּב יֵלֵךְ כִּרְצוֹנִי וּרְצוֹן שִׁבְעַת אוֹהֲבַי
יב וְיוֹעֲצָי׃ לְמַעַן יִרְאוּ אֶת־הַנַּעֲשֶׂה בִּיהוּדָה וּבִירוּשָׁלַםִ עַל־פִּי תוֹרַת יְיָ׃
יג וְיוֹבִילוּ מַתָּנוֹת לַיְיָ אֲשֶׁר נָדַרְתִּי אֲנִי וְאוֹהֲבַי לִירוּשָׁלָםִ וְכָל־הַזָּהָב
וְהַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ בָּבֶל לַיְיָ לִירוּשָׁלַםִ עִם־נִדְבַת הָעָם לְמִקְדָּשׁ

טו בעזרא ר ט״ו: עד יום תלתה. — מלך אשור. תאר הוא לדריוש על שם חלק ממלכותו, על הדרך שכורש (עזרא ה׳ י״ג) וארתחשסתא (נחמ׳ י״ג ו׳) מכונים מלכי בבל. —

ח א׳—ט ל״ו. עלית עזרא — רשימת העולים — ביטול נשואי תערובות (=עזרא ז׳ א׳—י׳ מ״ד).

ח א ואחר הדברים האלה. לאחר כמה זמן, למן השנה הששית לדריוש ועד השביעית לארתחששתא. — ארתחששתא. יוספוס (קדמ׳ י״א ד׳) כותב במקומו כמבוזי, ואין להכריע
ג אם היה כך בספרו או שמסברה תיקן. — והוא־סופר מהיר. והוא כסופר מהיר [היה] = ὡς γραμματεὺς εὐφυὴς ὢν, והלשון εὐφυής ענינו בעל נטיה טבעית טובה (יוספוס
ו החליף לשון זה בלשון ἱκανῶς ἔμπειρος (=מנוסה בכשרון, בקי גדול). — בחדש החמישי. בחדש אב באו ירושלימה. — כיד־ה׳ הטובה עליהם. ביוונית: כַּיְשׁוּעָה שֶׁנִּתְּנָה
ז להם מאת ה׳. — הכין לבבו מאד. πολλὴν ἐπιστήμην περιεῖχεν (=הבין לָרב). —

יד יְיָ אֱלֹהֵיהֶם אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָֽם׃ וְהַזָּהָב וְהַכֶּסֶף לְפָרִים וּלְאֵילִים וְלִכְבָשִׂים
טו וּלְכָל־אֲשֶׁר לָאֵלֶּה׃ לְהַקְרִיב זְבָחִים עַל־מִזְבַּח הַמִּקְדָּשׁ לֵאלֹהֵיהֶם
טז אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָֽם׃ וְכֹל אֲשֶׁר תִּרְצֶה אַתָּה וְאָחִיךָ לַעֲשׂוֹת בַּזָּהָב וּבַכֶּסֶף
יז תַּעֲשֶׂה כִּרְצוֹן אֱלֹהֶיךָ׃ וּכְלֵי קֹדֶשׁ יְיָ הַנִּתָּנִים לְךָ לַעֲבוֹדַת מִקְדַּשׁ
יח אֱלֹהֶיךָ תִּתֵּן לִפְנֵי אֱלֹהִים בִּירוּשָׁלָֽם׃ וְהַשְּׁאָר אֲשֶׁר יַעֲלֶה עַל־לִבְּךָ
יט לַעֲבוֹדַת מִקְדַּשׁ אֱלֹהֶיךָ תִּתֵּן מֵאוֹצַר הַמֶּֽלֶךְ׃ וַאֲנִי אַרְתַּחְשַׁשְׂתָּא הַמֶּלֶךְ
צִוֵּיתִי לְגִזְבְּרֵי אֲרָם וּכְנַעַן כִּי־כָל־אֲשֶׁר יִשְׁאַל עֶזְרָא הַכֹּהֵן וְהַקּוֹרֵא
כ בְּתוֹרַת אֵל־עֶלְיוֹן יִתְּנוּ לוֹ בְּשׂוּם־לֵב עַד־כֶּסֶף כִּכָּרִים מֵאָֽה׃ וְכֵן עַד־
כא חִטִּים כּוֹרִים מֵאָה וְיַיִן בַּתִּים מֵאָה וּמֶלַח לָרֹֽב׃ הַכֹּל לְפִי תוֹרַת
אֱלֹהִים יוּבָא תָמִיד לְאֵל־עֶלְיוֹן כִּי־לָמָּה יִהְיֶה קֶצֶף עַל־מַלְכוּת הַמֶּלֶךְ
כב וּבָנָֽיו׃ וְלָכֶם מוֹדִיעִים כִּי לְכָל־הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְהַמְשׁוֹרְרִים וְהַשּׁוֹעֲרִים
וְהַנְּתִינִים וּלְעוֹבְדֵי הַמִּקְדָּשׁ הַזֶּה כָּל־מִסִּים וְכָל־מַשָּׂא אַחֵר לֹא יִהְיֶה
כג וְאֵין שִׁלְטוֹן לְאִישׁ לָשִׂים עֲלֵיהֶֽם׃ וְאַתָּה עֶזְרָא כְּחָכְמַת הָאֱלֹהִים
תְּמַנֶּה שׁוֹפְטִים וְדַיָּנִים וְדָנוּ בְּכָל־אֲרָם וּכְנַעַן לְכָל־יוֹדְעֵי תוֹרַת אֱלֹהֶיךָ
כד וַאֲשֶׁר לֹא יַדְעוּ תְּלַמְּדֵֽם׃ וְכָל־אֲשֶׁר יַעֲבֹר עַל־תּוֹרַת אֱלֹהֶיךָ וְדַת־
הַמֶּלֶךְ מְהֵרָה יֵעָנֵשׁ אִם־מָוֶת וְאִם־מַלְקִיּוֹת אוֹ עֹנֶשׁ כֶּסֶף אוֹ לְבֵית־
כה הָאֲסוּרִֽים׃ [וַיֹּאמֶר עֶזְרָא הַסּוֹפֵר] בָּרוּךְ הוּא יְיָ אֱלֹהֵי אֲבוֹתַי לְבַדּוֹ
כו אֲשֶׁר נָתַן כָּזֹאת בְּלֵב הַמֶּלֶךְ לְכַבֵּד אֶת־בֵּיתוֹ אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָֽם׃ וְעָלַי
כז הִטָּה חֶסֶד לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ וְיוֹעֲצָיו וְכָל־אוֹהֲבָיו וְשָׂרָֽיו׃ וַאֲנִי הִתְחַזַּקְתִּי
כְּיַד־יְיָ אֱלֹהַי עָלַי וָאֲקַבְּצָה מִיִּשְׂרָאֵל אֲנָשִׁים לַעֲלוֹת עִמִּֽי׃
כח וְאֵלֶּה הָרָאשִׁים לְבֵית־אֲבוֹתָם וְהִתְיַחְשָׂם הָעוֹלִים עִמִּי מִבָּבֶל
כט בְּמַלְכוּת אַרְתַּחְשַׁשְׂתָּא הַמֶּֽלֶךְ׃ מִבְּנֵי פִינְחָס גֵּרְשֹׁם מִבְּנֵי אִיתָמָר
ל דָּנִיֵּאל מִבְּנֵי דָוִיד חַטּוּשׁ בֶּן־שְׁכַנְיָֽה׃ מִבְּנֵי פַרְעֹשׁ זְכַרְיָה וְעִמּוֹ
לא נִרְשְׁמוּ זְכָרִים מֵאָה וַחֲמִשִּֽׁים׃ מִבְּנֵי פַּחַת מוֹאָב אֶלְיְהוֹעֵינַי בֶּן־
לב זְרַחְיָה וְעִמּוֹ זְכָרִים מָאתָֽיִם׃ מִבְּנֵי זַתּוּא שְׁכַנְיָה בֶּן־יַחֲזִיאֵל וְעִמּוֹ
זְכָרִים מָאתַיִם מִבְּנֵי עָדִין עֶבֶד בֶּן־יוֹנָתָן וְעִמּוֹ זְכָרִים חֲמִשִּֽׁים׃
לג–לד מִבְּנֵי עֵילָם יְשַׁעְיָה בֶּן־עֲתַלְיָה וְעִמּוֹ זְכָרִים שִׁבְעִֽים׃ מִבְּנֵי שְׁפַטְיָה
לה זְבַדְיָה בֶּן־מִיכָאֵל וְעִמּוֹ זְכָרִים שְׁמוֹנִֽים׃ מִבְּנֵי יוֹאָב עוֹבַדְיָה בֶּן־

יח–יט יעלה על־לבך. ὑποπίπτῃ σοι, לשון ירידה, נפילה.— ישאל. ביוונית: ישלח (ἀποστείλῃ).
כ ונראה שישאל בישלח נתחלף לו (השוה עזרא ז׳ כ״א).— אחר היין חסר: ושמן בתים מאה. —
כב–לב אל פקידי פרס שבא״י הוא מדבר (השוה עזרא ו׳ ו׳ ואילך). — זַתּוּא. ביוונית Ζαθοής.

לו יְחִיאֵל וְעִמּוֹ זְכָרִים מָאתַיִם וּשְׁמֹנָה עָשָׂר׃ מִבְּנֵי בָנְיָה שְׁלוֹמִית בֶּן־
לז יוֹסִפְיָה וְעִמּוֹ זְכָרִים מֵאָה וְשִׁשִּׁים׃ מִבְּנֵי בֵבָי זְכַרְיָה בֶּן־בֵּבָי וְעִמּוֹ זְכָרִים
לח עֶשְׂרִים וּשְׁמֹנָה׃ מִבְּנֵי עַזְגָּד יוֹחָנָן בֶּן־הַקָּטָן וְעִמּוֹ זְכָרִים מֵאָה וַעֲשָׂרָה׃
לט מִבְּנֵי אֲדֹנִיקָם הָאַחֲרוֹנִים וְאֵלֶּה שְׁמוֹתָם אֱלִיפֶלֶט יְעוּאֵל וּשְׁמַעְיָה
מ וְעִמָּהֶם זְכָרִים שִׁבְעִים׃ מִבְּנֵי בִגְוַי עוּתַי בֶּן־זַכְרִיָה וְעִמּוֹ זְכָרִים שִׁבְעִים׃
מא וָאֶקְבְּצֵם אֶל־הַנָּהָר הַנִּקְרָא אַהֲוָא וַנַּחֲנֶה שָׁם יָמִים שְׁלֹשָׁה
מב–מג וָאָבִינָה בָהֶם׃ וּמֵהַכֹּהֲנִים וּמֵהַלְוִיִּם לֹא־מָצָאתִי שָׁם׃ וָאֶשְׁלְחָה אֶל־
אֱלִיעֶזֶר וַאֲרִיאֵל וּשְׁמַעְיָה וְאֶלְנָתָן וְיָרִיב נָתָן אֶלְנָתָן זְכַרְיָה וּמְשֻׁלָּם
מד הָרָאשִׁים וְהַמְּבִינִים׃ וָאֹמַר לָהֶם לָלֶכֶת אֶל־אִדּוֹ הָרֹאשׁ בְּכַסְפְּיָה הַמָּקוֹם׃
מה וָאָשִׂימָה בְּפִיהֶם דְּבָרִים לְדַבֵּר אֶל־אִדּוֹ וְאֶל־אֶחָיו וְאֶל־גִּזְבְּרֵי הַמָּקוֹם
מו לְהָבִיא־לָנוּ מְשָׁרְתִים לְבֵית יְיָ אֱלֹהֵינוּ׃ וַיָּבִיאוּ לָנוּ כְּיַד יְיָ אֱלֹהֵינוּ
הַטּוֹבָה עָלֵינוּ אַנְשֵׁי־שֶׂכֶל מִבְּנֵי מַחְלִי בֶּן־לֵוִי בֶּן־יִשְׂרָאֵל אֶת־שֵׁרֵבְיָה
מז וּבָנָיו וְאֶחָיו שְׁמֹנָה עָשָׂר׃ וְאֶת־חֲשַׁבְיָה וִישַׁעְיָה אָחִיו מִבְּנֵי חֲנַנְיָה
מח וּבְנֵיהֶם זְכָרִים עֶשְׂרִים׃ וּמִן־הַנְּתִינִים שֶׁנָּתַן דָּוִיד וְהַשָּׂרִים לַעֲבֹדַת
מט הַלְוִיִּם נְתִינִים מָאתַיִם וְעֶשְׂרִים כֻּלָּם נִקְּבוּ בְשֵׁמוֹת׃ וָאֶקְרָא שָׁם
נ צוֹם עַל־הַנָּהָר לִפְנֵי יְיָ אֱלֹהֵינוּ׃ לְבַקֵּשׁ מִמֶּנּוּ דֶּרֶךְ יְשָׁרָה לָנוּ
נא וּלְטַפֵּנוּ אֲשֶׁר עִמָּנוּ וּלְמִקְנֵנוּ׃ כִּי בֹשְׁתִּי לִשְׁאֹל מִן־הַמֶּלֶךְ חַיִל
נב וּפָרָשִׁים לְלַוֹּתֵנוּ בֶּטַח מֵאוֹיֵב בַּדָּרֶךְ׃ כִּי אָמַרְנוּ לַמֶּלֶךְ כִּי כֹחַ
נג יְיָ אֱלֹהֵינוּ הוּא עַל־מְבַקְשָׁיו לְכָל־טוֹבָה׃ וַנָּשָׁב וַנִּתְפַּלֵּל אֶל־יְיָ
נד אֱלֹהֵינוּ עַל־זֹאת וַיֵּעָתֵר לָנוּ׃ וָאַבְדִּילָה מִשָּׂרֵי הַכֹּהֲנִים שְׁנֵים עָשָׂר
נה אִישׁ וְאֶת־שֵׁרֵבְיָה וַחֲשַׁבְיָה וְעִמָּהֶם מֵאֲחֵיהֶם עֲשָׂרָה אִישׁ׃ וָאֶשְׁקְלָה
לָהֶם אֶת־הַכֶּסֶף וְאֶת־הַזָּהָב וְאֵת כְּלֵי־הַקֹּדֶשׁ לְבֵית יְיָ אֱלֹהֵינוּ אֲשֶׁר
נו הֵרִימוּ הַמֶּלֶךְ וְיוֹעֲצָיו וְהַשָּׂרִים וְכָל־יִשְׂרָאֵל׃ וָאֶתֵּן לָהֶם בְּמִשְׁקָל
כֶּסֶף כִּכָּרִים שֵׁשׁ מֵאוֹת וַחֲמִשִּׁים וּכְלֵי־כֶסֶף כִּכָּרִים מֵאָה וְזָהָב
כִּכָּרִים מֵאָה וּכְלֵי־זָהָב עֶשְׂרִים וּכְלֵי־נְחֹשֶׁת מִנְּחֹשֶׁת־מִבְחָר מַבְרִיקִים

לט ובסורי זָתוּעָ. — י ע ו א ל. Ἰεουήλ, ובעזרא ח׳ י״ג יְעִיאֵל (ביו״ד אחר העי״ן). —
מא א ה ו א. Εεια (כך לפי נוסח L, ובשאר נוסחאות נשתבש Θεραν, ובסורי כאן תאראן ובפ״ס תארתא). ויוספוס (קדמ׳ י״א ה׳ ב׳) מסר בלשון כללי: עזרא קבץ את הבאים מן
מג הגולים אל עֵבר פרת (εἰς τὸ πέραν τοῦ Εὐφράτου). — ו ה מ ב י נ י ם. καὶ ἐπιστήμονας,
מד כלו׳ והחכמים. — ו א ו צ י א ה א ו ת ם. לשון שליחות הוא, וביוונית נמסר: וָאֹמַר אליהם ללכת אל־אִדּוֹ. — ב כ ס פ י א ה מ ק ו ם. ביוונית ניתן שם המקום: Γαζοφυλάκιος (=שומר האוצר,
מט וכן בסורי: דנטר בית גזא), אם כן גזר השם כספיא מן כֶּסֶף. — צורת פסוק מ״ט ביוונית: ואקרא שם צום לנערים לפני ה׳ אלהינו. ונראה שנהר בנער נתחלף לו (השוה עזרא ח׳ כ״א). —
נו ו כ ל י ־ ז ה ב. χρυσώματα, ובעזרא (ח׳ כ״ז, והשוה שם א׳ י׳): וכפורי זהב. — צ פ י ר י

נז כזהב כלים שנים עשר: ואמרה אליהם אתם קדש ליי והכלים
נח קדש והכסף והזהב נדבה ליי אלהי אבותיכם: שקדו ושמרו עד־
תשקלו לפני שרי הכהנים והלוים ושרי האבות לישראל בירושלם
נט בלשכות בית־יי אלהיכם: ויקבלו הכהנים והלוים את־הכסף
ואת־הזהב ואת־הכלים להביא ירושלם לבית יי:
ס ונסעה מנהר אהוא בשנים עשר לחדש הראשון ונלך
לירושלם כיד יי אלהינו החזקה עלינו ויצילנו מכל־אויב בדרך
סא ונבוא ירושלם: ונשב שם ימים שלשה וביום הרביעי נשקל הכסף
סב והזהב ויתן בבית יי אלהינו על־יד מרמות בן־אוריה הכהן: ועמו
אלעזר בן־פינחס ועמהם היו יוזבד בן־ישוע ונועדיה בן־בנוי
הלוים הכל במספר ובמשקל ויכתב כל־המשקל בעת ההיא:
סג והבאים מן־הגולה הקריבו עלות לאלהי ישראל פרים שנים־עשר
על־כל־ישראל אילים תשעים וששה כבשים שבעים ושנים צפירי
סד שלמים שנים־עשר הכל עולה ליי: ויתנו את־דתי המלך לאחשדרפני
המלך ולפחות ארם וכנען ויכבדו את־העם ואת בית־יי:
סה–סו וככלות אלה נגשו אלי הנשיאים לאמר: לא נבדלו עם־
ישראל והשרים והכהנים והלוים מעמי־הארץ הנכרים ומתעבותיהם
סז הכנעני והחתי והפרזי והיבוסי והמואבי והמצרי והאדומי: כי־נשאו
מבנותיהם להם ולבניהם והתערבו זרע הקדש בעמי הארצות
סח הנכרים ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה: וכשמעי
את־הדבר הזה קרעתי את־בגדי ומעילי ואמרטה משער ראשי
סט וזקני ואשבה דואג ועצוב: ויאספו אלי כל־חרד בדברי יי אלהי
ישראל ואני משומם על־המעל ואשב עצוב עד למנחת הערב:
ע ואקום מן־התענית קרוע־בגדים ומעיל ואכרעה על־ברכי ואפרשה
עא–עב כפי אל־יי ואמרה: יי בשתי ונכלמתי לפניך: כי־עונותינו רבו
עג למעלה מראשנו ואשמתנו גדלה עד לשמים: מימי אבותינו ואנחנו
עד באשמה גדולה עד־היום הזה: ובעונותינו ובעונות אבותינו נתנו
אנחנו ואחינו ומלכינו וכהנינו ביד מלכי הארץ לחרב ולשבי

סג–סד שלמים. τράγους ὑπὲρ σωτηρίου, ועזרא ח׳ ל״ה צפירי חטאת. — ויכבדו.=ונשאו (עזרא
סה–סח ח׳ ל״ו). — וככלות אלה. כלו׳ לאחר הדברים האמורים קודם לכן. — ומעילי. מעיל הכהונה
עד (τὴν ἱερὰν ἐσθῆτα). — נתנו [אנחנו] ואחינו. ביווני: παρεδόθημεν σὺν τοῖς

עה וְלַבִּזָּה בְּבֹשֶׁת פָּנִים כְּהַיּוֹם הַזֶּה׃ וְעַתָּה כִּמְעַט־רֶגַע הָיְתָה לָנוּ תְחִנָּה
עו מֵאִתְּךָ יְיָ לְהַשְׁאִיר לָנוּ שֹׁרֶשׁ וָשֵׁם בִּמְקוֹם קָדְשֶׁךָ׃ וּלְהָאִיר נֵרֵנוּ
בְּבֵית יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְלָתֶת־לָנוּ מִחְיָה בְּעֵת עַבְדוּתֵנוּ וּבְעַבְדוּתֵנוּ לֹא
עז נֶעֱזַבְנוּ מֵאֵת יְיָ אֱלֹהֵינוּ׃ וַיַּט־עָלֵינוּ חֶסֶד לִפְנֵי מַלְכֵי פָרַס לָתֶת־לָנוּ
עח מִחְיָה׃ וּלְרוֹמֵם אֶת־בֵּית יְיָ אֱלֹהֵינוּ וּלְקוֹמֵם אֶת־חָרְבוֹת צִיּוֹן וְלָתֶת־
עט לָנוּ גָדֵר בִּיהוּדָה וּבִירוּשָׁלָֽם׃ וְעַתָּה מַה־נֹּאמַר יְיָ אַחֲרֵי־זֹאת
פ עָבַרְנוּ עַל־מִצְוֹתֶיךָ אֲשֶׁר נָתַתָּ בְּיַד עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים לֵאמֹר׃ הָאָרֶץ
אֲשֶׁר אַתֶּם בָּאִים לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ נִדָּה הִיא בְּנִדַּת עַמֵּי הָאֲרָצוֹת
פא וּבְתוֹעֲבוֹתֵיהֶם אֲשֶׁר מִלְאוּהָ׃ וְעַתָּה בְּנוֹתֵיכֶם אַל־תִּתְּנוּ לִבְנֵיהֶם
פב וּבְנוֹתֵיהֶם אַל־תִּשְׂאוּ לִבְנֵיכֶם׃ וְלֹא־תִדְרְשׁוּ שְׁלוֹמָם עַד־עוֹלָם לְמַעַן
פג תֶּחֶזְקוּ וַאֲכַלְתֶּם אֶת־טוּב הָאָרֶץ וְהוֹרַשְׁתֶּם לִבְנֵיכֶם עַד־עוֹלָם׃ וְאַחֲרֵי
כָּל־הַבָּא עָלֵינוּ בְּמַעֲשֵׂינוּ הָרָעִים וּבְחַטֹּאתֵינוּ הַגְּדוֹלִים וְאַתָּה יְיָ
פד הֵקַלֹּתָ אֶת־אַשְׁמוֹתֵינוּ׃ וְנָתַתָּ לָנוּ שֹׁרֶשׁ כָּזֶה הֲנָשׁוּב לְהָפֵר תּוֹרָתְךָ
פה וּלְהִתְחַתֵּן בְּתֹעֲבוֹת עַמֵּי־הָאָרֶץ׃ הֲלֹא תֶאֱנַף־בָּנוּ לְכַלּוֹתֵנוּ עַד לְאֵין
פו שֹׁרֶשׁ וָזֶרַע וָשֵׁם׃ יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל צַדִּיק אַתָּה כִּי־נִשְׁאַר לָנוּ שֹׁרֶשׁ
פז כְּהַיּוֹם הַזֶּה׃ הִנְנוּ לְפָנֶיךָ בְּאַשְׁמוֹתֵינוּ וְאֵין לַעֲמֹד לְפָנֶיךָ בָּהֵן׃
פח וּכְהִתְפַּלֵּל עֶזְרָא וּכְהִתְוַדּוֹתוֹ בּוֹכֶה וּמִתְנַפֵּל לִפְנֵי בֵּית הָאֱלֹהִים
נִקְבְּצוּ אֵלָיו מִירוּשָׁלַםִ קָהָל רַב־מְאֹד אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וִילָדִים כִּי־בָכוּ
פט הָעָם הַרְבֵּה בֶכֶה׃ וַיַּעַן שְׁכַנְיָה בֶן־יְחִיאֵל מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר לְעֶזְרָא
אֲנַחְנוּ מָעַלְנוּ בַיְיָ וַנּוֹשֶׁב נָשִׁים נָכְרִיּוֹת מֵעַמֵּי הָאָרֶץ וְעַתָּה יֶשׁ־
צ תִּקְוָה לְיִשְׂרָאֵל עַל־זֹאת׃ נִכְרָת־בְּרִית לַיְיָ לְהוֹצִיא אֶת כָּל־נָשֵׁינוּ
מִן־הַנָּכְרִים עִם־בְּנֵיהֶן כַּאֲשֶׁר נוֹעַצְתָּ אַתָּה וְכָל־הַחֲרֵדִים בְּתוֹרַת יְיָ
צא וַיָּקוּמוּ וַיֹּאמְרוּ לְעֶזְרָא קוּם וְהַשְׁלֵם׃ כִּי־עָלֶיךָ הַדָּבָר וַאֲנַחְנוּ עִמָּךְ
צב חֲזַק וַעֲשֵׂה׃ וַיָּקָם עֶזְרָא וַיַּשְׁבַּע אֶת־שָׂרֵי הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְכָל־
יִשְׂרָאֵל לַעֲשׂוֹת כַּדָּבָר הַזֶּה וַיִּשָּׁבֵעוּ׃
ט וַיָּקָם עֶזְרָא מִלִּפְנֵי בֵּית הָאֱלֹהִים וַיֵּלֶךְ אֶל־לִשְׁכַּת יְהוֹחָנָן בֶּן־
ב אֶלְיָשִׁיב׃ וַיָּלֶן שָׁם לֶחֶם לֹא־אָכַל וּמַיִם לֹא־שָׁתָה מִתְאַבֵּל עַל־מַעַל
ג הַקָּהָל הַגָּדוֹל׃ וַיַּעֲבִירוּ קוֹל בְּכָל־יְהוּדָה וִירוּשָׁלַםִ לְכֹל בְּנֵי הַגּוֹלָה

עח–עח ἀδελφοῖς, ובעזרא ט׳ ז׳: נתנו אנחנו. — ש ר ש ו ש ם. בעזרא ט׳ ח׳: יָתֵד. — גָּדֵר. לשון
סד–סט חיזוק ומשען (=στερέωμα). — ש ר ש. בעזרא ט׳ י״ג: פליטה. — י ש ־ ת ק ו ה. בעזרא י׳ ב׳:
יֵשׁ־מִקְוֶה. שם מתורגם ὑπομονή, ואולי ἐπάνω שלכאן שיבוש הוא מאותה התיבה. —

ד לְהִקָּבֵץ יְרוּשָׁלִָם׃ וְכֹל אֲשֶׁר לֹא־יָבוֹא לִשְׁנַיִם אוֹ לִשְׁלֹשֶׁת הַיָּמִים
בַּעֲצַת הַזְּקֵנִים הַיּוֹשְׁבִים רֹאשׁ יָחֳרַם כָּל־רְכוּשׁוֹ וְהוּא יִבָּדֵל מִקְּהַל
הַגּוֹלָה׃
ה וַיִּקָּבְצוּ כָל־אַנְשֵׁי יְהוּדָה וּבִנְיָמִין בִּשְׁלֹשָׁה יָמִים לִירוּשָׁלִַם הוּא
ו חֹדֶשׁ הַתְּשִׁיעִי בְּעֶשְׂרִים בַּחֹדֶשׁ׃ וַיֵּשְׁבוּ כָל־הַקָּהָל בִּרְחוֹב בֵּית
ז הָאֱלֹהִים מַרְעִידִים מֵהַגְּשָׁמִים הַבָּאִים׃ וַיָּקָם עֶזְרָא וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם
אַתֶּם מְעַלְתֶּם וַתּוֹשִׁיבוּ נָשִׁים נָכְרִיּוֹת לְהוֹסִיף אַשְׁמָה עַל־יִשְׂרָאֵל׃
ח-ט וְעַתָּה תְּנוּ תוֹדָה וְכָבוֹד לַיְיָ אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵיכֶם׃ וַעֲשׂוּ רְצוֹנוֹ וְהִבָּדְלוּ
י מֵעַמֵּי הָאָרֶץ וּמִן־הַנָּשִׁים הַנָּכְרִיּוֹת׃ וַיַּעֲנוּ כָל־הַקָּהָל וַיֹּאמְרוּ בְּקוֹל
יא גָּדוֹל כֵּן כִּדְבָרְךָ נַעֲשֶׂה׃ אֲבָל הַקָּהָל רָב וְהָעֵת גְּשָׁמִים וְאֵין בָּנוּ
כֹּחַ לַעֲמֹד בַּחוּץ וְהַמְּלָאכָה לָנוּ לֹא־לְיוֹם אֶחָד וְלֹא לִשְׁנַיִם כִּי־
יב הִרְבִּינוּ לִפְשֹׁעַ בַּדָּבָר הַזֶּה׃ יַעֲמְדוּ־נָא שָׂרֵינוּ לְכָל־הַקָּהָל וְכֹל אֲשֶׁר
יג בְּמִשְׁבּוֹתֵינוּ אֲשֶׁר לָהֶם נָשִׁים נָכְרִיּוֹת יָבוֹאוּ לְעִתִּים מְזֻמָּנוֹת׃ וּמִכָּל־
מָקוֹם עִמָּהֶם הַזְּקֵנִים וְהַשּׁוֹפְטִים עַד־שׁוּב חֲרוֹן־אַף יְיָ מִמֶּנּוּ עַל־הַדָּבָר
יד הַזֶּה׃ יוֹנָתָן בֶּן־עֲשָׂהאֵל וְיַחְזְיָה בֶּן־תִּקְוָה עָמְדוּ עַל־זֹאת וּמְשֻׁלָּם וְשַׁבְּתַי
טו הַלֵּוִי עֲזָרוּם׃ וַיַּעֲשׂוּ כְּכֹל הַדָּבָר הַזֶּה בְּנֵי הַגּוֹלָה׃
טז וַיִּבָּדֵל לוֹ עֶזְרָא הַכֹּהֵן אֲנָשִׁים רָאשֵׁי בֵּית אֲבוֹתָם כֻּלָּם בְּשֵׁמוֹת
יז וַיֵּשְׁבוּ יַחַד בְּיוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי לִדְרוֹשׁ הַדָּבָר׃ וַיְכַלּוּ בַכֹּל
עַל־הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הוֹשִׁיבוּ נָשִׁים נָכְרִיּוֹת עַד יוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ
יח-יט הָרִאשׁוֹן׃ וַיִּמָּצְאוּ מִן־הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר הוֹשִׁיבוּ נָשִׁים נָכְרִיּוֹת׃ מִבְּנֵי
כ יֵשׁוּעַ בֶּן־יוֹצָדָק וְאֶחָיו מַעֲשֵׂיָה וֶאֱלִיעֶזֶר וְיָרִיב וּגְדַלְיָה׃ וַיִּתְּנוּ יָדָם
כא לְהוֹצִיא נְשֵׁיהֶם [וַיַּקְרִיבוּ] אֵילִים לְכַפֵּר עַל־אַשְׁמָתָם׃ וּמִבְּנֵי אִמֵּר
כב חֲנָנִי וּזְבַדְיָה וּמַעֲשֵׂיָה וּשְׁמַעְיָה וִיחִיאֵל וְעֻזִּיָּה׃ וּמִבְּנֵי פַּשְׁחוּר אֶלְיוֹעֵינַי
כג מַעֲשֵׂיָה יִשְׁמָעֵאל וּנְתַנְאֵל וְיוֹזָבָד וְאֶלְעָשָׂה׃ וּמִן־הַלְוִיִּם יוֹזָבָד וְשִׁמְעִי
כד וְקֵלָיָה הוּא קְלִיטָא וּפְתַחְיָה וִיהוּדָה וֶאֱלִיעֶזֶר׃ וּמִן־הַמְשֹׁרְרִים
כה-כו אֶלְיָשִׁיב׃ מִן־הַשּׁוֹעֲרִים שַׁלֻּם וָטֶלֶם וְאוּרִי׃ וּמִיִּשְׂרָאֵל מִבְּנֵי פַרְעֹשׁ
כז יִרְמְיָה וְיִזִּיָּה וּמַלְכִּיָּה וּמִיָּמִן וְאֶלְעָזָר וַחֲשַׁבְיָה וּבְנָיָה׃ וּמִבְּנֵי עֵילָם
כח מַתַּנְיָה וּזְכַרְיָה יְחִיאֵל וְעַבְדִּי וִירֵמוֹת וְאֵלִיָּה׃ וּמִבְּנֵי זַתּוּא אֶלְיוֹעֵנַי

ט ד–ו יחרם. ביוונית ἀνιερωθήσονται=יָקְחוּ לַמִּקְדָּשׁ.—מהגשמים. =διὰ τὸν... χειμῶνα

יב–יז מהחרף. – יעמדו־נא. ישארו בירושלם. – הושיבו. ἐπισυνέχουντας (=החזיקו). –

כו ירמיה. Ἰερεμίας, ובעזרא י׳ כ״ה רַמְיָה, ונראה שהוא צורה שניה של השם ירמיה. –

כח [ועזיזא]. כן לפי עזרא י׳ כ״ז, וכאן Ζεραδίας (וכן בסורי: זרדיא). ויש נוסחאות Ζεραλιας,

כט אֶלְיָשִׁיב מַתַּנְיָה יְרֵמוֹת וְזָבָד [וַעֲזִיזָא]: וּמִבְּנֵי בֵּבָי יְהוֹחָנָן וַחֲנַנְיָה
ל וְזַבַּי וְעַתְלָי: וּמִבְּנֵי בָּנִי מְשֻׁלָּם מַלּוּךְ עֲדָיָה יָשׁוּב וְיִשְׁאָל וירמות:
לא וּמִבְּנֵי פַּחַת מוֹאָב עַדְנָא וּמַעֲשֵׂיָה כְּלָל וּבְנָיָה מַתַּנְיָה וּבְצַלְאֵל וּבִנּוּי
לב וּמְנַשֶּׁה: וּמִבְּנֵי עֲנָן אֱלִיוֹן יִשִּׁיָּה וּמַלְכִּיָּה וּשְׁמַעְיָה וְשִׁמְעוֹן בִּנְיָמִן
לג מַלּוּךְ שְׁמַרְיָה: וּמִבְּנֵי חָשׁוּם מַתְּנַי וּמַתַּתָּה וְזָבָד וֶאֱלִיפָלֶט וּמְנַשֶּׁה
לד וְשִׁמְעִי: וּמִבְּנֵי בָּנִי יִרְמְיָה מַעֲדַי עַמְרָם יְאוּאֵל בְּנָיָה בֵּדְיָה וְיוֹנָה
וּמְרֵמוֹת וְאֶלְיָשִׁיב וּמַתַּנְיָה מַתְּנַי וְיַעֲשׂוּ מִבְּנֵי בִנּוּי שִׁמְעִי שֶׁלֶמְיָה
נָתָן וַעֲדָיָה וּמִבְּנֵי זַכַּי שָׁשַׁי שָׁרַי עֲזַרְאֵל שֶׁלֶמְיָה שְׁמַרְיָה שַׁלּוּם
לה אֲמַרְיָה יוֹסֵף: מִבְּנֵי נְבוֹ יְעִיאֵל מַתִּתְיָה זָבָד זְבִינָא יַדַּי יוֹאֵל בְּנָיָה:
לו כָּל־אֵלֶּה נָשְׂאוּ נָשִׁים נָכְרִיּוֹת וַיְשַׁלְּחוּ אוֹתָן וְאֶת־בְּנֵיהֶן:
לז וַיֵּשְׁבוּ הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וּמִיִּשְׂרָאֵל בִּירוּשָׁלַםִ וּבָאָרֶץ בְּאֶחָד
לח לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵיהֶם: וַיֵּאָסְפוּ כָל־הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד
לט אֶל־הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר־הַמִּזְרָח לַבָּיִת: וַיֹּאמְרוּ לְעֶזְרָא הַכֹּהֵן־
הָרֹאשׁ וְהַקּוֹרֵא לְהָבִיא אֶת־סֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר נָתַן מֵאֵת יְיָ
מ אֱלֹהִים לְיִשְׂרָאֵל: וַיָּבִיא עֶזְרָא כֹּהֵן הָרֹאשׁ אֶת־הַתּוֹרָה לִפְנֵי כָל־
הַקָּהָל מֵאִישׁ וְעַד אִשָּׁה וּלְכָל־הַכֹּהֲנִים לִשְׁמֹעַ אֶת־הַתּוֹרָה בְּיוֹם
מא אֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי: וַיִּקְרָא־בוֹ בָרְחוֹב לִפְנֵי שַׁעַר־הַבַּיִת מִן־
הָאוֹר עַד־מַחֲצִית הַיּוֹם נֶגֶד הָאֲנָשִׁים וְהַנָּשִׁים וְאָזְנֵי כָל־הָעָם אֶל־
מב סֵפֶר הַתּוֹרָה: וַיַּעֲמֹד עֶזְרָא הַכֹּהֵן וְקוֹרֵא הַתּוֹרָה עַל מִגְדַּל־עֵץ
מג אֲשֶׁר עָשׂוּ לַדָּבָר: וַיַּעַמְדוּ אֶצְלוֹ מַתִּתְיָה שֶׁמַע עֲנָנְיָה אוּרִיָּה חִלְקִיָּה
מד מַעֲשֵׂיָה עַל־יְמִינוֹ: וּמִשְּׂמֹאלוֹ פְּדָיָה מִישָׁאֵל מַלְכִּיָּה חָשׁוּם חַשְׁבַּדָּנָה
מה זְכַרְיָה מְשֻׁלָּם: וַיִּפְתַּח עֶזְרָא אֶת־סֵפֶר הַתּוֹרָה לְעֵינֵי הָעָם וַיֵּשֶׁב
מו בְּכָבוֹד לִפְנֵי כֻלָּם: וּבְפִתְחוֹ אֶת־הַתּוֹרָה עָמְדוּ כֻלָּם נְכוֹנִים וַיְבָרֶךְ
מ עֶזְרָא אֶת־יְיָ הָאֱלֹהִים הַגָּדוֹל: וַיַּעֲנוּ כָל־הָעָם אָמֵן אָמֵן וּבְנָשְׂאָם
מח יְדֵיהֶם לְמַעְלָה נָפְלוּ אַרְצָה וַיִּשְׁתַּחֲווּ לַיְיָ: וְיֵשׁוּעַ וּבָנִי וְשֵׁרֵבְיָה יָמִין

ל–לד Ζαρδιας. — ו י ש א ל. ובעזרא י׳ כ״ט וּשְׁאָל. — καὶ Ἰασάηλος. — יְ א ו אֵ ל. Ἰουήλ. בעזרא י׳ ל״ד וְאוּאֵל. — ו י ו נ ה. καὶ Ἰωνας. ובעזרא שם: וַנְיָה. —

ט ל״ז–נ״ה. קריאת התורה על ידי עזרא ורושם הקריאה (=נחמיה ז׳ ע״ב–ח׳ י״ג).

לט–מא ה כ ה ן ה ר א ש. ὁ ἀρχιερεύς (וכן בפ״מ ומ״ט), כמו בדה״ב י״ט י״א. — ש ע ר־
מב ה ב י ת. בנחמ׳ ח׳ ג׳ שער־המים. ו י ע מ ד. על כרחנו נפרשהו לענין תפיסת מקומו על המגדל,
מג–מה שהרי אח״כ (בפמ״ה) ישב. — ע נ נ י ה. Ἀνανίας, ובנחמיה ח׳ ד׳ עֲנָיָה. — ב כ ב ו ד. ἐπιδόξως.

עַקּוּב שַׁבְּתַי הוֹדִיָּה מַעֲשֵׂיָה וּקְלִיטָא עֲזַרְיָה וְיוֹזָבָד חָנָן פְּלָאיָה
הַלְוִיִּם מְבִינִים אֶת־תּוֹרַת יְיָ וַיִּקְרְאוּ לִפְנֵי הָעָם אֶת־תּוֹרַת יְיָ
בְּפָרְשָׁם אֶת־הַמִּקְרָא׃
מט וַיֹּאמֶר הַתִּרְשָׁתָא אֶל־עֶזְרָא כֹּהֵן הָרֹאשׁ וְהַסֹּפֵר וְלַלְוִיִּם הַמְּבִינִים
נ אֶת־הָעָם לַכֹּל׃ הַיּוֹם קָדוֹשׁ הוּא לַיְיָ וְכֻלָּם בָּכוּ כְּשָׁמְעָם אֶת־דִּבְרֵי
נא הַתּוֹרָה׃ וַיֹּאמֶר לָהֶם לְכוּ אִכְלוּ מַשְׁמַנִּים וּשְׁתוּ מַמְתַּקִּים וְשִׁלְחוּ
נב מָנוֹת לְאֵין נָכוֹן לוֹ׃ כִּי־קָדוֹשׁ הַיּוֹם לַיְיָ וְאַל־תֵּעָצֵבוּ כִּי יְיָ יְפָאֶרְכֶם׃
נג–נד וְהַלְוִיִּם אָמְרוּ לְכָל־הָעָם לֵאמֹר הַיּוֹם קָדוֹשׁ אַל־תֵּעָצֵבוּ׃ וַיֵּלְכוּ כֻלָּם
לֶאֱכֹל וְלִשְׁתּוֹת וְלִשְׂמֹחַ וְלָתֵת מָנוֹת לְאֵין נָכוֹן לוֹ וַיִּשְׂמְחוּ מְאֹד׃
נה כִּי הֵבִינוּ בַּדְּבָרִים אֲשֶׁר הוֹרוּ לָהֶם וַיֵּאָסְפוּ [בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי רָאשֵׁי
הָאָבוֹת לְכָל־הָעָם וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם אֶל־עֶזְרָא הַסּוֹפֵר לְהַשְׂכִּיל יַחַד
אֶל־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה]׃

מט–נה שמקום מושבו היה גבוה מכלם. — **והספר.** καὶ ἀναγνώστῃ. — [— — —] בתוספת זו שבפנ"ה מסיימים הלטיני הקדום וולגאטה, על פי נחמיה ח׳ י"ג, כדי שיהא הענין נשלם. ויוספוס (י"א ה׳ ה׳) משלים הקיטוע בעברו לחגיגת חג הסכות שמונה ימים, אע"פ שהאסיפה היתה בראש השנה ולא בט"ו בתשרי. —

חזון עזרא

מבוא

א. שם הספר.

ספר זה, שנמצא רק ברומית, כמה שמות יש לו: בוולגאטה הוא נקרא בשם **עזרא הרביעי** (Liber quartus Esdrae), אבל בתחלתה של התוספת הרומית שהוקדמה לספר זה הוא נקרא בשם **עזרא השני** (Liber Ezrae prophetae secundus), ובתרגומים הכושי והערבי א׳ — ספר עזרא הראשון, ובתרגומים הסורי והערבי ב׳ - ספר עזרא סתם.

קלימינס מאלכסנדריה (Stromateis III, 16) קוראו בשם **עזרא הנביא** (Ἔσδρας ὁ προφήτης), וכן קוראו אמברוסיוס: propheta Ezra. ולפי טיבו נאה לו השם **חזון עזרא** (השם **חזון** ענינו מאסף של חזיונות, כנראה מישע׳ א׳ א׳, נחום א׳ א׳, והשוה דה״ב ל״ב ל״ב). ואולי היה באמת כך שמו במקורו העברי.

ב. צורתו של הספר ותכנו.

בתרגום הרומי (אבל לא בשאר תרגומים) יש בתחלתו של הספר שני פרקים ובסופו שני פרקים — תוספות נוצריות מאוחרות ואלו אין לנו עסק עמהן. אם כן, **עיקר הספר** העברי הם הפרקים ג׳-י״ד (ולפיכך נמנו כאן בתרגום העברי בסימנים א׳-י״ב).

צורתו של הספר ויכוחית היא: החוזה בא במשא ומתן עם אוריאל המלאך שנשתלח מאת רבונו להסביר לו את השאלות שהוא נבוך בהן. אבל לא תמיד הצורה היא ויכוחית. בכלל, אין הצורה חשובה לו לחוזה כל כך: העיקר לו התוכן.

מתוך דבריו של בעל הספר גופו (י״ב ח׳) נראה שלפי התכן הוא מחלק את העינינים שבספרו לשני ראשים: א) אותות, ב) חלומות ופתרונם. ובאמת כך יתחלק הספר הכולל שבעה חזיונות: שלשת החזיונות הראשונים כוללים שאלות ותפלות והרהורים שתשובותיהם ניתנו בצדם במשלים ואותות, ושלשת החזיונות האחרים הם חזיונות שפתרונם בצדם, ולבסוף בא חזיון של חתימה לכל הספר, שבו נצטוה עזרא מפי הגבורה על כתיבת ספרו שלו ואף על כתיבת הספרים המקובלים בישראל, בעזרתם של חמשה סופרים מובהקים שנקראו בשמותיהם, שלא תשתכח הספרות מישראל.

התכן של שבעת החזיונות הוא:

החזיון הראשון (א׳ א׳ — ג׳ י״ט): שאלת חורבן ציון והצלחת בבל. איך אפשר דבר זה מצד ההשגחה העליונה? — התשובה ניתנה לחוזה ע״י אוריאל המלאך: ראשית, אדם לא יבין דרכי ה׳. שנית, לעתיד לבוא יֵרָאֶה שסדר הנהגת העולם הוא כתיקונו. ושלישית, תנאי הותנה שעולם הבא יהיה רק לכשיתמלא מנין הצדיקים. בסוף בא תיאור האותות שיבשרו סוף העולם הזה ותחלתו של העולם הבא.

החזיון השני (ג׳ כ׳-ד׳ ל״ד): חזרה על העדר יכלתו של אדם להבין דרכי ה׳. שאלה חדשה: מה יהיה גורלם של המתים לפני סופו של העולם הזה. המלאך השיב שגורלם יהיה כגורל אותם שהם עדיין בחיים. שוב חתימה בתיאור האותות של הקץ.

החזיון השלישי (ד׳ ל״ה-ו׳ כ״ה): השאלה על מנינם הקטן של אותם שימלטו ותיאור הדין וגורלם של הצדיקים והרשעים.

החזיון הרביעי (ו׳ כ״ו-ח׳ נ״ט): החוזה מקונן על עמו (ו׳ כ״ו-ל״ז), ואחר כך

בא עצם החזיון: האשה המתאבלת על בנה יחידה שמת בהכנסו לחופה. החוזה אומר שלה אבד רק בן אחד ולציון אבדו הרבה. האשה אינה מקבלת תנחומין. תוך כדי דיבור בא שינוי צורה ובמקום האשה הוא רואה לפניו עיר בנויה, ובזה נפתר החזיון מאליו: האשה היא ציון שלמעלה (ח׳ כ״ה), בנה היא ירושלים שלמטה ומותו הוא החורבן.

החזיון החמישי (ט׳ א׳–י׳ נ״א): נשר עלה מן הים והוא בעל שלשה ראשים, שתים עשרה כנפים ושמונה כנפים זעירות. אריה שואג יצא מן היער וגער בנשר. לאט לאט נעלמו הכנפים והראשים וגופו של הנשר נשרף. הפתרון: הנשר הוא המלכות הרביעית שבחזון דניאל והאריה הוא מלך המשיח (ט׳ א׳–י׳ ל״ט). אחר כך בא אל עזרא העם הממתין לשובו ובקש ממנו שלא יעזבם, והוא הבטיחם לשוב אליהם (י׳ מ׳–נ״א).

החזיון הששי (י״א א׳–נ״ח): בן־אדם יצא מן הים. אויביו באו להלחם אתו והוא נצחם, ואח״כ באו אליו המון אנשי שלום. הפתרון: בן־האדם הוא מלך המשיח, אויביו הם הגויים ואנשי השלום הם עשרת השבטים.

החזיון השביעי (י״ב א׳–מ״ח): מתוך הסנה שמע עזרא קול מצוהו לכתוב את כל חזיונותיו ופתרוניהם. כמו־כן כתב בעזרתם של חמשה סופרים תשעים וארבעה ספרים, ומהם נצטוה לפרסם בעם עשרים וארבעה ולמסור שאר השבעים בסתר לחכמים שבעם. מסתבר שהכוונה היתה לעשרים וארבעת כתבי הקדש ולשבעים ספרים חיצונים.

ג. טיבו של הספר.

מתוך התכן נראה שבעצם יש כאן בספר חמר פיוטי־פילוסופי וחמר היסטורי־פוליטי.

בחמר הפיוטי־הפילוסופי נראית משאת נפשו של אדם חושב והוגה דעות על הויות העולם הכללי לעומת עולמם הפרטי של ישראל שבאותו פרק. הפרובלימה העיקרית המעסיקה בלי הרף את מוחו של החוזה היא: מה טעם מתנהג בורא העולם בדרך של פורענות עם ישראל עמו. הרי העולם כלו מלא חַטָאנות וקלקול גדול: החוזה עבר כמה מדינות ושם ראה עמים רבים והם מקולקלים במדה יתרה לעומת עם ישראל. אמת, יש באומות העולם אף חסידים, אבל מועטים הם וספורים במנין, ואילו ישראל — כמה מרובים החסידים ויראי שמים שבתוכם (א׳ ל״ג–ל״ו). שוקל הוא חטאותיהן של אומות העולם לעומת חטאותיהם של ישראל ובשום אופן אין חטאותיהם של ישראל מכריעות. וכאדם חסיד ואוהב עמו כאחד הוא עומד ותוהה: אין לו השגה כלל בטעם שגרם לחרבן עמו וארצו ואבדנם. והוא טוען כלפי שמים וכאחד מטובי החוזים שבישראל הוא מדבר משפטים עם רבונו בסגנון של תרעומת. אדרבה, את ההשגחה העולמית גופה הוא מאשים בחטאנותו של עמו: מדוע לא הסיר אלהיהם של ישראל את יצרם הרע כדי שתהא תורתו עושה פרי בלבם (א׳ כ׳), שהרי כאן הוא שורש חטאנותו של הפרט ושל הכלל.

זהו עיקרה של הטענה העוברת דרך כל החלק הפיוטי־ההיסטורי שבספר. וטענה זו אינה נותנת מנוחה לנפשו המזועזעה של החוזה: תמיד הוא מהרהר בכך.

ורק דבר אחד מסיף תנחומין לנפשו הכואבת: יש שכר ועונש לעתיד לבוא.

אבל אם מתהלך הוא בגלוי־לב עם מלכותא דרקיעא הרי עם מלכותא דארעא לא יוכל להתהלך בגלוי: עין רואה ומפקחת יש לה לצנזורה של ממשלת רומי. ולפיכך החזיונות שנכלל בהם החמר ההיסטורי־הפוליטי הם כלם סוד ואליגוריה: הנשר על ראשיו וכנפיו הם סמל למלכות רומי, ובן־האדם העולה מן הים הוא רמז למלך המשיח שעתיד לבוא ולקומם מלכות הצדק על גבי חרבותיה של מלכות רומי הלוחצת והמדכאה באכזריות.

זאת היא נחמתו היחידה של החוזה: יבא יומה של רומי ולכשתחרב יבא יום של שלום ואושר לבאי העולם.

ד. מקומו וזמנו ועריכתו של הספר.

הספר נכתב בארץ ישראל, בירושלים וסביבותיה – כך נראה מן הלשון מפלתנו אנחנו היושבים בארץ (ו׳ י״ז), שהפליט דרך אגב. אף הספר כולו עושה רושם שעל חורבות המולדת נכתב כמו שמוכיחות הקינות שבתוכו.

על זמנו אפשר לעמוד מתוך כמה מקומות בגופו של הספר. בתחלתו של הספר הוא אומר (א׳ א׳): בשלשים שנה למפלת עירנו, ושוב הוא אומר (א׳ כ״ט): רשעים... ומְעַוְּלִים רבים ראתה נפשי זה לי שלשים שנה. הרי למדת שחזיון זה באותו פרק נכתב.

אבל אותו חזיון ראשון הוא לחוזה במקום ולא בזמן, שהרי מחזון הנשר (ט׳–י׳) נראה שנכתב לפני מותו של דומיטיאנוס, אם כן לפני שנת 96 נכתב, והוא קדום בזמן לחזיון הראשון.

ושוב יש חזיון על בן־האדם שעלה מן הים (י״א) והוא עוד קדום לחזיון הנשר, שהרי הוא שואף להחזרתם של עשרת השבטים לארץ ישראל, אם כן ב׳ השבטים עדיין בארץ הם עומדים. הרי שנכתב חזיון זה עוד קודם החרבן, ואולי בשנת 66 נכתב, כשהצליחו ישראל קצת במלחמה והיתה לחוזה התעוררות של תקוה טובה ולא היה חסר אלא עשרת השבטים.

אבל הענין בהכנת העתקות לספרות ישראל בעזרת סופרים מומחים, שבסוף הספר (י״ב), ודאי אחר החורבן היה.

ומכאן אתה עומד על סודו של החוזה בעריכת ספרו: הוא אסף את מבחר יצירותיו שכתב בזמנים שונים שבחייו לאספה אחת, אבל לא סידר את הדברים לפי זמנם, אלא לפי טעמו הוא בערכם של הדברים ולפי הענינים.

ה. בעל הספר.

מתוך כמה מקומות שבספר אפשר לעמוד במקצת על אישיותו של בעל הספר: מן הבחירים שבתקופה הקודמת לחורבן ומן השרידים שלאחר החורבן היה. מתוך דבריו (ו׳ כ״ז–ל׳) אפשר להכיר את הסביבה של אותם היחידים השרידים בניגוד לרוב בני הדור: הם היו שומרי הברית שהכירו מרצון ביראת שמים ושהיו עוסקים הרבה בהוראת התורה. הוא ידע את החיים שבעולם הגדול מתוך נסיעות (א׳ ל״ג) והיה מסתכל לכל הנעשה בעולם ובארצו. חוזה היה האיש ואת הרהוריו וחזיונותיו היה מעלה מפרק לפרק על הכתב. מיושבי ירושלים היה, – כך משמע מדבריו שבחזיון הרביעי. בגורלו נפל לראות בעיניו את החורבן ואף להיות מהלך על החורבות שלשים שנה ויותר, והוא מיצר וכואב על אותה פורענות. בוער היה כלו במוחו ובלבו מבלתי יכולת להשלים עם העַוְלה הגדולה שנעשתה לעמו ולארצו מצד ההשגחה העולמית. מתבודד ומתרחק מן החברה שבישוב היה יוצא לו מחוץ לעיר למקומות ריקים מישוב ושם היה מהרהר את הרהוריו וחוזה את חזיונותיו על הענינים הנוגעים בגורלם של עמו וארצו.

בבחינה זו היה מדמה את נפשו לבעל ספר דניאל, שהיה כבר נחשב בימיו לספר קלאסי ושהיה הוא עומד תחת השפעתו, וביחוד היה מוצא קרבה גדולה בינו ובין החוזה שבפרק השביעי מספר דניאל, וחושב עצמו לאחיו הצעיר לעֵט: אף הוא היה עומד בחזיונותיו על מהלך ההיסטוריה הרומית ומלביש היה את חזיונותיו בסמלים שבסוד ורמז, בפרט בסקירותיו על מלכות הרשעה.

אבל בתורת חוזה זקוק היה להיות אנונימי ופסיבדונימי. זהו אחד העיקרים המבדילים שבין נביא לחוזה: הנביא לוחם היה בתוך עמו בענינים פוליטיים, ואע״פ שהיה הולך נגד הזרם השליט מכל מקום גילוי שמו ופרסומו הכרחיים היו להצלחתו. מה שאין כן החוזה, שאינו אלא הרהרן פוליטי הנאנח תחת שלטון נכרי ושסכנה היא לו להיות גלוי וידוע. לפיכך הוא צריך לפסיבדונימוס, כלומר להתלות באישיות גדולה מן ההיסטוריה הקדומה. לתכלית זו לא ראה החוזה אישיות טובה לו מעזרא הסופר.

מדוע ?

קשור היה האיש בכל נפשו בתורת משה ובשאר ספרות ישראל שבמקרא ושמחוץ למקרא. טרוד היה כל ימיו לא רק ללמוד אלא אף לְלַמֵּד. ממש כר׳ חייא בדורות המאוחרים (ע׳ ב״מ פ״ה ב׳) היה רואה אף הוא תכלית חייו בהפצת התורה ושאר ספרי האומה. לא רק סופר־מחבר היה, אלא אף סופר־מעתיק. ויותר שהיה עושה עוד היה מעשה: חבר שלם של סופרים־מעתיקים מומחים היה לו שהיו מכינים העתקות מן הספרים החשובים, הן ספרי המקרא והן הספרים החיצונים, והוא היה המנצח עליהם ומשגיח ומקפיד על דיוקי נוסח שהיה זכרונו עשיר בהם. ביחוד היתה פעולתו מרובה במקצוע זה לאחר שהיו הרומיים שורפים את הספרים העבריים ומבערים אחריהם (ע׳ י״ב כ״א).

וכמו שמבחינת חוזה היה מדמה את נפשו לבעל ספר דניאל אחיו הגדול, כך מבחינה זו במקצוע של הרבצת התורה והפצת הספרות בישראל לא מצא לנפשו אח קרוב מעזרא הסופר, שמקובל היה בישראל שכשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה (סוכה כ׳ א׳).

אף בערכו את ספר חזיונותיו לא מצא טוב לפניו אלא לסיימו במעשה רב, ממש מעשהו של עזרא.

ואין תמיהה שכשבקש לו אילן גדול לתלות בו את ספרו מפני מראית עינה של הצנזורה הפוליטית של הנשר הרומי לא מצא טוב לפניו אלא שמו של עזרא [1].

ועוד זאת: עזרא הרי בבבל היה קודם עלותו לארץ ישראל והוא הרי החליף את שם רומי בשם בבל ואת החרבן השני בחרבן ראשון, ואע״פ שבתוך הספר הוא אומר (ו׳ י״ז) בפירוש: מפלתנו אנחנו היושבים בארץ, מכל מקום הוא פותח את הספר בלשון: בשלשים שנה לחרבות העיר הייתי אני שאלתיאל הוא עזרא בבבל (א׳ א׳), ואינו מקפיד כלל לדברים שבכרוניקה, שאין המנין של שלשים שנה לחורבן ירושלים מתאים לזמנו של עזרא.

ונראה שלאחר זמן, כשלא היה עוד חשש – אם מחמת שינוי מקום או מטעם אחר, – הוסיף מי שהוא על השם עזרא אף את השם שאלתיאל, שכנראה היה זה שמו הפרטי של החוזה והיה ידוע למי שהוסיף אותו, וכך נצטרפו שני השמות – הפסיבדונימוס והשם האמתי – יחד.

ו. לשונו וסגנונו של הספר.

אין ספק שמלכתחלה נכתב הספר חזון עזרא בעברית ובסגנון של לשון המקרא דוקא, שהיתה סלולה ונוחה לשימוש לסופרים והוגי דעות באותה תקופה של מעבר מן הסגנון המקראי אל הסגנון של לשון חכמים השורר בספרות התנאים.

רבים הם הסימנים של הסגנון המקראי שבס׳ חזון עזרא. כדאי לרמז על אחדים מהם:

א) לענין משמעותן של מלים, כגון לב־ים (ב׳ ז׳), הנהר במקום נהר פרת (י״א מ׳), עץ לענין אילן (ב׳ י״ג, ג׳ ה׳), רב לענין גדול (ח׳ ל״ח ועוד), כלי מלחמה (י״א ט׳) וכיוצא בהן.

ב) לענין לשונות מיוחדים לעברית, כגון אמרתי אז בלבי (א׳ כ״ח), ויצא לבי (א׳ ל׳), שמת אל־לבך (ה׳ ט״ז), נשיב איש את־נפשו (ה׳ ע״ה), ולא יְיַשְּׁרוּ דרכיהם (ג׳ י״ב), ואבן תתן קולה (ג׳ ה׳), ונתן קול בלילה (ג׳ ז׳), שם האחת קראת (ד׳ מ״ט), שמך נקרא עלינו (ב׳ כ״ה, ח׳ כ״ב), ועוד.

על אלה יש להוסיף פשטות הלשונות בעברית מעין לך ושקלת לי (ב׳ ה׳), לכו ונלכה (ב׳ י״ד), לכו ונעלה ונלחמה (ב׳ ט״ו), לך ושאלת (ב׳ מ׳), וַיִּפָּתַח פי ואחל לדבר (ו׳ כ״ח), ואשא עיני וארא (ז׳ ל״ח), עֲמֹד על־רגליך (ג׳ ט״ו, ד׳ י״ג וי״ז, ח׳ ל׳, ט׳ ז׳), כליותי אשתונן (ג׳ ל״א), ודומיהם.

1) על שאר כתבי חזון שהיו תולים בעזרא ע׳ James, Lost apocrypha, 80 sqq. –

ג) לענין שימוש הלשון, שאין המשפטים תלויים זה בזה אלא מצורפים זה לזה בו״ו החיבור, כמשפט הלשון המקראית, כגון ויהי כי החלו לָרב היושבים עַל־הארץ וַיִּרְבּוּ בנים... ויחלו להרשיע עוד הפעם הרבו מן הראשונים (א׳ י״ב), ויהי כאשר העלית את זרעו ממצרים ותביאם אל הר סיני וַתַּט שמים ותרד על הארץ וַתַּרְעֵשׁ תבל וַתַּרְגֵּז תהומות וַתַּחֲרֵד את־העולם (א׳ י״ז-י״ח), וכדומה.

ד) לענין שימוש מקור נפרד עם דרך היעוד, כגון יָצֹא יָצָא לבך (ב׳ ב׳), מַהֵר יְמַהֵר העולם לעבֹר (ב׳ כ״ו), וּמָדֹד מָדַד את־העתים וְסָפֹר סָפַר את־העתים (ב׳ ל״ז), ורבים כאלה. או השימוש בפעלי עזר לענין תארי הפעל, כגון ואוסיפה לדבר לפניך (ג׳ ל״ב), ויוסיפו ויאמרו (ה׳ כ״ג), אל תוסף תבקש (ו׳ נ״ה), ולהוסיף אֱבֹל (ז׳ מ״א), ואוסיף לדבר אליה (ח׳ י״ט). לכאן שייכים הלשונות המרובים, כגון ויען ויאמר או ואען ואמַר, שְׁאַל... ואמרת (ג׳ מ״ו) או ואשאל וָאֹמַר (ג׳ נ׳).

ואע״פ שמספרי המקרא יש בכל הספר רק ציטטה אחת (ה׳ קכ״ט, שניטל מדברים ל׳ י״ט ול״א כ״ז-כ״ח), מכל מקום הספר כלו ספוג הוא מתחלתו ועד סופו בדרכי לשון המקרא ולקורא העברי אין כאן צורך בראיות.

ז. על תרגומי הספר הקדומים ועל התרגום העברי הַנִּתָּן כאן.

נראה שהתרגום הראשון שנעשה מן הספר חזון עזרא תרגום יווני היה, שהלך לאיבוד. ג׳ימס טרח ואסף ציטטות מועטות המובאות אצל ראשוני הנוצרים. התרגום היווני נעשה בזמן קדום, שהרי קלימינס מאלכסנדריה (בן־דורו של ר׳ יהודה הנשיא) מביא (Strom. III, 16, 100) פסוק ג׳ ל״ה מחזון עזרא בלשון: עזרא הנביא אומר (Ἔσδρας ὁ προφήτης λέγει).

אבל כמה תרגומים שנעשו מתוך התרגום היווני הגיעו לידנו, והם: רומי, סורי, כושי, ארמיני ושני תרגומים ערביים (כלם ניתנו בתרגום רומי בס׳ Hilgenfeld, Messias Judaeorum, Lpz. 1869 ובתרגום גרמני בס׳ Violet, Die Ezra-Apokalypse, I Teil, Die Überlieferung, Lpz. 1910).

החשוב שבכלם הוא התרגום הרומי. תרגום זה הוא מדויק בתכלית ומוסר את היווני מלה במלה, ולפיכך עמד בו טעמו של המקור העברי. ונראה מתוכו עד כמה היה היווני בשעתו תרגום מדויק ומדוקדק אף הוא. בתרגום זה הוסיפו הנוצרים שני פרקים בראשו (א׳-ב׳) ושני פרקים בסופו (ט״ו-ט״ז). תוספות אלו מאוחרות הן, שהרי אינן לא בתרגום הסורי ולא בשאר התרגומים, ומכאן ג״כ ראיה שלא היה אף בתרגום היווני שמתוכו נעשה הרומי. אף ברוב כתבי־היד הרומיים נסמן גופו של הספר בפרקים ג׳-י״ד, ואילו התוספות נסמנו כספרים בפני עצמם. היינו שני הפרקים א׳-ב׳ נקראו בשם עזרא ב׳ ושני הפרקים ט״ו-ט״ז נקראו עזרא ה׳.

הס׳ חזון עזרא הרומי קבוע בוולגאטה, אבל אינו כאן בנוסח מתוקן ומדויק כל צרכו. הנוסח הבדוק הוא במהדורה שעשה Bensly על פי כמה כ״י ושלא הספיק להוציאה בחייו ויצאה לאור אחר מותו על ידי James בשם The fourth book of Ezra (Cambridge 1895), ומתוך הוצאה זו נעשה התרגום העברי הניתן כאן.

שני במעלת חשיבותו הוא התרגום הסורי (נשתייר רק בכ״י אחד מן המאה הששית ויצא לאור ע״י A. Ceriani במאספו Monumenta sacra et profana, 1868, V, 1). נראה שתרגום זה מתוך הרומי נעשה, ולא מתוך היווני, משום שנמצאים בו אותם התיקונים המכוונים שנמצאים ברומי (כגון הכינויים של המשיח הם בעקבות התרגום הרומי, ה׳ כ״ח-כ״ט, י״א ל״ב ול״ז ונ״ב, י״ב ט׳), והוא גם קרוב לרומי, אע״פ שבניגוד לרומי הסורי הוא פראפראסי ואינו מדייק למסור את הכתובים מלה במלה.

על כל פנים התרגום הסורי הוא הטוב מכל שאר התרגומים המזרחיים כי התרגום הכושי (נדפס ע"י R. Laurence עם תרגום רומי בש' 1820) הוא עוד יותר פראפראסי, והארמיני הוא יותר פראפראסי מן הכושי.

הנכרים, והיהודים ההולכים בדרכיהם, יש להם שתי נקודות של חולשה בעבודותיהם במקצוע התרגום והפירוש לספרותנו הקדומה:

א) הם ניגשים מלכתחלה אל הספר העברי העתיק בדעה מוקדמת, שבזמן מן הזמנים נזדייף או – אם לדבר בלשון נקיה – נערך מתוך כמה מקורות, והם – המבקרים – באים איש איש וסברתו: זה מרבה לפורר את הספר וזה ממעט. המדה השוה שבהם היא שהם משקיפים על כל ספר קדום מנקודת השקפה של אדם מודירני ולפיכך לא ימלט שלפי הגיונם שלהם ימצאו סתירות וניגודים והעדר קשרים של המשך, וכדומה. ואין הם מעלים כלל על לבם שהסופרים הראשונים, ובפרט החוזים ובעלי הלך־נפש, טעם אחר היה להם ומדות אחרות ואף הגיון שונה היה להם. ועל כן אם ברצוננו להבין דבריהם עלינו ללמוד מתוכם ולהוציא מתוכם, ולא להכניס אותם לתוך מסגרת של מדות משלנו והגיון משלנו.

ואז נבין שלא לנו ללַמֵד אותם הסופרים איך לכתוב ואיך לקשר ולהמשיך את עניניהם זה לזה, וממילא נמצא שבמקום העורך המדומה אפשר היה לו לסופר שיהא עורך לעצמו, כלו' שהוא גופו יחליט על סידור דברי עצמו וקביעתם בספרו.

ב) ועוד: הם בונים השערות הרבה על צורתו הראשונה של הנוסח הקדום והם עושים מחיקות והגהות וסירוסים משום שקצרה ידם ליקח את הנוסח המקובל והמפורסם מתוך כ"י שונים ולהחזירו מלועזית לעברית. והם מסיחים דעתם מיחסם של ראשונים לדברים שהיו רואים אותם ראויים לטרח בתרגומם שהיו חושבים אותם הספרים לכתבי קדש שברוח הקדש נאמרו, ודברים שנאמרו ברוח הקדש הכל קדוש בהם: כל דיבור וכל תיבה משקל של קדושה להם, ולפיכך נעשו אותם התרגומים מלה במלה, אף אם הלשונות היו מיתרגמים נגד רוח לשונם: הם היו יודעים את לשונם שלהם ומתכוונים היו למרוד בה לטובת דברי קדש שהם מכניסים לתוך מחיצתם.

ואם יש את נפשך לדעת צא ולמד מתרגומו הרומי של הספר חזון עזרא: הרי בעל הלשון הרומית מתוך התרגום היווני כתבו ובעל הלשון היוונית מתוך המקור העברי אמרו ומכל מקום אם באת לתרגם אותו הנוסח הרומי לעברית אין להתחכם הרבה בעבודה זו אלא לצאת בעקבותיהם של מתרגמים ראשונים ולתרגם כמעט כמות שהוא – חוץ ממקומות מספר – והרי הוא יוצא בתוך הכלי הרביעי רענן ועסיסי וטעמו עמד בו כאילו עדיין בכלי ראשון הנהו והדברים שמחים כביום נתינתם.

ומדה זו נהג המתרגם העברי עד כמה שהיה בידו בעבודתו זו.

ח. קצת ביבליוגרפיה.

Bensly, The Fourth book of Ezra, with an Introduction by M. R. James, 1895.

Gunkel, Das vierte Buch Esra (Kautzch, Apokr. u. Pseudep.), 1900.

Violet, Die Ezra-Apokalypse (1910 ,1924 :ב' כרכים).

Box, The Ezra-Apocalypse, 1912.

" 4 Ezra (Charles Apocr. and Pseudep.), 1913.

Oesterley, II Esdras (The Ezra Apokalypse), 1933.

חֲזוֹן עֶזְרָא

א בִּשְׁלֹשִׁים שָׁנָה לְחָרְבוֹת הָעִיר הָיִיתִי אֲנִי שְׁאַלְתִּיאֵל הוּא עֶזְרָא
ב בְּבָבֶל וְנָבוֹךְ הָיִיתִי בְּשָׁכְבִי עַל־מִטָּתִי וְרַעְיוֹנַי עוֹלִים עַל־לִבִּי׃ כִּי
ג רָאִיתִי שְׁמָמַת צִיּוֹן וְשִׁפְעַת יוֹשְׁבֵי בָבֶל׃ וַיִּסָּעֵר רוּחִי מְאֹד וָאָחֵל
ד לְדַבֵּר אֶל־עֶלְיוֹן נוֹרָאוֹת וָאֹמַר׃ אֲדֹנָי יְיָ הֲלֹא אַתָּה דִבַּרְתָּ בְּרֵאשִׁית
ה כַּאֲשֶׁר יָצַרְתָּ אֶת־הָאָרֶץ לְבַדֶּךָ׃ וַתְּצַו עַל־הֶעָפָר וַיִּתֶּן־לְךָ אָדָם פֶּגֶר
ו מֵת וְהוּא יְצִיר כַּפֶּיךָ וַתִּפַּח־בּוֹ רוּחַ חַיִּים וַיְהִי חַי לְפָנֶיךָ׃ וַתְּבִיאֵהוּ
ז אֶל־גַּן־עֵדֶן אֲשֶׁר נָטְעָה יְמִינְךָ בְּטֶרֶם תִּהְיֶה הָאָרֶץ׃ וַתִּתֶּן־לוֹ מִצְוָה

חִזָּיוֹן רִאשׁוֹן (א׳ א׳–ג׳ י״ט).

התכן: א) פתיחה (א׳ א׳–ג׳).

ב) **סענות החוזה** כלפי רבונו (א׳ ד׳–ל״ד): מתוך צער על גודל האסון שבחורבן מדבר החוזה משפטים ומערער על דרכי ההשגחה וְצִדְקָהּ. אמת, היצר סוכן באדם ומחטיאהו, אבל החטאנות אינה חדשה בארץ והיא נמשכת והולכת עוד למן שרש היצר הרע שהושרש באדם הראשון ונעשה טבעי לו. אגב סענותיו מעביר החוזה ומוגה המאורעות למן בריאת האדם ועד המבול (ד׳–י׳) ומן נח ועד יעקב (י״א–ט״ז), והוא עובר אל מתן תורה (י״ז–כ״ב) ובנין עיר הקדש ע״י דוד (כ״ג–כ״ה). ומכאן אל גורלם של ישראל, שמידי ההשגחה באו להם שני ההפכים המקננים בלבם: יצר הרע והתורה (כ״ו–ל״א).

ג) **תשובת אוריאל המלאך** שנשלח אל החוזה להשיב על תוכחתו (ב׳ א׳–ג׳ י״ג): אין יכלת לבשר ודם לחקור בדרכי ה׳ (ב׳ א׳– י״א) — המשלים על היער והגלים (י״ג–כ״א) — חילול שם ישראל וחילול שם שמים (כ״ב–כ״ה) — משל הזורע הרע (כ״ו–ל״ב) — אימתי בא הקציר (ל״ג–מ״ח) — להבה ועשן, ענגה וטיפות (מ״ד–נ׳) — האותות לקץ הימים (נ״א–ג׳ י״ג).

ד) חתימת החזיון (ג׳ י״ד–י״ט): הנביא עיף והעם עזוב. —

א **בשלשים שנה לחרבות העיר.** הוא מדבר על שנת השלשים לחרבן ראשון
ומתכוון לשנת השלשים לחרבן שני ע״י טיטוס. התחלת הספר מזכירה התחלתו של ס׳ יחזקאל
(א׳ א׳), וללשון לחרבות העיר (ruinae civitatis) השוה דניאל ט׳ ב׳. – **שְׁאַלְתִּיאֵל.** ברומי
Salathihel, והיא העתקה יוונית של השם העברי, השוה עזרא ג׳ ב׳ ועוד, או עזרא החיצוני
ה׳ ה׳ Σαλαθιήλ. ונראה ששאלתיאל שמו הפרטי של הסופר היה (ע׳ מבוא פרק ה׳), ובשם עזרא
לעזרא הסופר כוונתו, שהוא, הסופר, משוה עצמו אליו בפעולותיו והוא תולה בו את ספרו
מבלי לדייק כלל בכרונולוגיה, שהרי עזרא הסופר כמאה שנה לאחר שלשים שנה לחורבן
ראשון היה (החורבן הראשון היה בש׳ 586, אם כן שלשים אח״כ=556, ואילו עזרא הסופר
ב בש׳ 458–459 הופיע).— **ושפעת.** habundantiam, וכן בסורי: כהינותא (=שפע, עושר, שלוה).—
ג **נוראות.** במקור: דברים נוראים (verba timorata). — **לבדך.** הטעמה יתירה היא לאחדות
ו הבורא. — **גן עדן** הוא אחד משבעת הדברים שנבראו קודם בריאת העולם (ע׳ פסחים נ״ד
א׳, נדרים ל״ט ב׳ וב״ר בדרשה על מקדם שבבראשית ב׳ ח׳). ובחנוך ב׳ ה׳ ה׳ הוא אומר
ז שגן עדן נמצא בין החלוף ואי־החלוף, כלו׳ בין הארץ והשמים. – מתחלה נברא אדם כמלאך

אַחַת וַיַּעַבְרֶהָ וַתְּמַהֵר לִגְזֹר־מָוֶת עָלָיו וְעַל־צֶאֱצָאָיו וּמִמֶּנּוּ יָצְאוּ
ח עַמִּים וּשְׁבָטִים וּלְאֻמִּים וּמִשְׁפָּחוֹת לְאֵין מִסְפָּר׃ וַיֵּלֶךְ כָּל־עַם בִּשְׁרִירוּת
ט לִבּוֹ וַיַּעֲשׂוּ הָרַע לְפָנֶיךָ וַיַּמְעִלוּ וְאַתָּה לֹא הֱנִיאוֹתָ אוֹתָם׃ וְאַף־אֶת־
י הַמַּבּוּל הֵבֵאתָ בְעִתּוֹ עַל־יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וַתְּאַבְּדֵם׃ וְאַחַת הָיְתָה פְקֻדָּתָם
יא כְּמָוֶת לְאָדָם כֵּן הַמַּבּוּל לָהֶם׃ וְאֶחָד מֵהֶם הִשְׁאַרְתָּ אֶת־נֹחַ וְאֶת־
יב בֵּיתוֹ וּמִמֶּנּוּ יָצְאוּ כָּל־הַצַּדִּיקִים׃ וַיְהִי כִּי הֵחֵלּוּ יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ לָרֹב
וַיִּרְבּוּ בָנִים וְעַמִּים וּמִשְׁפָּחוֹת לָרֹב וַיָּחֵלּוּ לְהַרְשִׁיעַ עוֹד [הֵרֵעוּ] מֵאֲשֶׁר
יג הָיוּ לִפְנֵיהֶם׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִרְשִׁיעוּ לְפָנֶיךָ וַתִּבְחַר־לְךָ אֶחָד מֵהֶם
יד וּשְׁמוֹ אַבְרָהָם׃ וַתֶּאֱהָבֵהוּ וַתְּגַל־לוֹ קֵץ הַיָּמִים לוֹ לְבַדּוֹ בְּסוֹד הַלָּיִל׃
טו וַתָּקֶם לוֹ בְּרִית עוֹלָם וַתַּגֶּד־לוֹ כִּי לֹא תַעֲזֹב אֶת־זַרְעוֹ עַד־עוֹלָם
טז וַתִּתֶּן־לוֹ אֶת־יִצְחָק וּלְיִצְחָק נָתַתָּ אֶת־יַעֲקֹב וְאֶת־עֵשָׂו׃ וַתִּבְחַר־לְךָ
יז אֶת־יַעֲקֹב וְאֶת־עֵשָׂו הִרְחַקְתָּ וַיְהִי יַעֲקֹב לְעַם־רָב׃ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר
יח הֶעֱלִיתָ אֶת־זַרְעוֹ מִמִּצְרָיִם וַתְּבִיאֵם אֶל־הַר סִינָי׃ וַתֵּט שָׁמַיִם וַתֵּרֶד
יט עַל־הָאָרֶץ וַתַּרְעֵשׁ תֵּבֵל וַתַּרְגֵּז תְּהֹמוֹת וַתַּחֲרֵד אֶת־הָעוֹלָם׃ וַיַּעֲבֹר
כְּבוֹדְךָ שְׁעָרִים אַרְבָּעָה אֵשׁ וְרַעַשׁ־אֶרֶץ וְרוּחַ וָקֹר לָתֵת לְזֶרַע יַעֲקֹב
כ תּוֹרָה וְלִבְנֵי יִשְׂרָאֵל מִצְוָה׃ אַךְ לֹא הֲסִירוֹתָ מֵהֶם אֶת־הַלֵּב הָרָע
כא לְמַעַן תַּעֲשֶׂה תוֹרָתְךָ פְּרִי בְקִרְבָּם׃ כִּי לֵב רָע הָיָה בָּאָדָם בָּרִאשׁוֹנָה
כב וַיַּעֲבֹר וַיֶּאְשַׁם הוּא וְכָל־אֲשֶׁר יָצְאוּ מִמֶּנּוּ׃ וַיְהִי בָהֶם רִפְיוֹן תָּמִיד
כג וּבְלֵב הָעָם הַתּוֹרָה וְרֹעַ הַשֹּׁרֶשׁ וַיִּרְחַק הַטּוֹב וַיִּשָּׁאֵר הָרָע׃ וַיַּעַבְרוּ
כד עִתִּים וַיִּכְלוּ שָׁנִים וַתָּקֶם לְךָ עֶבֶד וּשְׁמוֹ דָוִד׃ וַתֹּאמֶר אֵלָיו לִבְנוֹת
כה לְשִׁמְךָ וּלְהַקְרִיב־לְךָ בָּהּ קָרְבָּנוֹת מִשֶּׁלָּךְ׃ וַיְהִי הַדָּבָר הַזֶּה שָׁנִים
רַבּוֹת וַיֶּחֶטְאוּ יוֹשְׁבֵי הָעִיר בַּעֲשׂוֹתָם כְּכֹל אֲשֶׁר עָשָׂה אָדָם וְכָל־
כו צֶאֱצָאָיו כִּי לֵב רָע הָיָה גַם־לָהֶם׃ וַתִּתֵּן אֶת־עִירְךָ בְּיַדֵי אוֹיְבֶיךָ׃

יד לחיי עד (ע' חנוך ב' י"א ס' ואעמיד אותו מלאך שני בארץ ישר וגדול ונכבד). — בסוד הליל. בברית בין הבתרים (השוה בראׄ ט"ו י"ב ויהי השמש לבוא). וע' חזון ברוך א' ד'. —
טז ואת־עשו הרחקת. כך ברומי (separasti). ובסורי על דרך הכתוב (מלאכי א' ג'): ואת־עשו שנאת. —
יח–יט לפי"ח השוה שמות י"ט ט"ז ואילך. — שערים ארבעה. כוונתו לשחקים שעברה בהם שכינה ממקומה שבמרום ליתן תורה לישראל (והשוה מל"א י"ט י"א–י"ב). —
כ–כא הלב הרע. כינוי הוא ליצר הרע. — לב רע היה באדם. כך בסורי. וברומי baiolans.
כב לשון משא וסבל. — ובלב העם התורה ורע השרש. שני הפכים בנושא אחד. —
כד ורע השרש. הרע שנשתרש באדם. — לבנות עיר לשמך. השוה ש"ב ה' ט'. —
כו כי לב רע היה גם־להם. ברומי בא כאן לשון השתמשות: utebantur enim et ipsi cor malignum (=ἐχρήσαντο). והשוה ב"ר לפסוק ג' ט': והמה כאדם עברו

כז וְאֹמַר אָז בְּלִבִּי הַאֻמְנָם מֵיטִיבִים לַעֲשׂוֹת יוֹשְׁבֵי בָבֶל וְעַל־כֵּן הֵם
כח מֹשְׁלִים בְּצִיּוֹן: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּאתִי הֵנָּה וָאֵרֶא רִשְׁעָה לְאֵין מִסְפָּר וּמְעֻוָּלִים
רַבִּים רָאֲתָה נַפְשִׁי בִּשְׁנַת הַשְּׁלֹשִׁים הַזֹּאת וַיֵּצֵא לִבִּי כִּי רָאִיתִי אֵיכָה
תִּשָּׂא אוֹתָם אֶת־הַחַטָּאִים וַתָּחָם עַל־עוֹשֵׂי הָרִשְׁעָה וְאֶת־עַמְּךָ אִבַּדְתָּ
כט וְאֶת־אוֹיְבֶיךָ שִׁמַּרְתָּ: וְלֹא הוֹדַעְתָּ לְאִישׁ דָּבָר אֵיךְ יַשִּׂיגוּ אָרְחֲךָ הַאֻמְנָם
ל הֵיטִיבָה בָבֶל לַעֲשׂוֹת מִצִּיּוֹן: הֲכִי יְדָעֲךָ עַם־אַחֵר מִבַּלְעֲדֵי יִשְׂרָאֵל
לא וְאֵי־זֶה הַשֵּׁבֶט אֲשֶׁר הָיָה נֶאֱמָן בִּבְרִיתֶךָ כְּיַעֲקֹב: אֲשֶׁר שְׂכָרָם לֹא נִרְאָה
וַעֲמָלָם לֹא נָשָׂא פְּרִי כִּי עָבֹר עָבַרְתִּי עַל־הָעַמִּים וָאֵרָא אוֹתָם בְּשַׁפְעָתָם
לב וְאֶת־מִצְוֹתֶיךָ לֹא יִזְכֹּרוּ: וְעַתָּה הֲלֹא תִשְׁקֹל בְּמֹאזְנַיִם אֶת־פְּשָׁעֵינוּ וְאֶת־
לג פִּשְׁעֵי יוֹשְׁבֵי תֵבֵל וְנִמְצָא מְקוֹם הַנְּקֻדָּה הַמַּכְרִיעָה: וּמָתַי לֹא חָטְאוּ
לד לְפָנֶיךָ יוֹשְׁבֵי תֵבֵל וְאֵי־זֶה הָעָם אֲשֶׁר שָׁמַר כָּכָה אֶת־מִצְוֹתֶיךָ: אָמְנָם
אֲנָשִׁים בְּשֵׁמוֹת תִּמְצָא אֲשֶׁר שָׁמְרוּ מִצְוֹתֶיךָ וְעַמִּים לֹא תִמְצָא:
ב וַיַּעֲנֵנִי הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר נִשְׁלַח אֵלַי וּשְׁמוֹ אוּרִיאֵל וַיֹּאמֶר לִי: יָצֹא
ב יָצָא לִבְּךָ בָּעוֹלָם הַזֶּה וְהִנְּךָ מְבַקֵּשׁ לְהַשְׂכִּיל אֶל־דֶּרֶךְ הָעֶלְיוֹן:
ג וָאֹמַר כֵּן אֲדֹנִי וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר נִשְׁלַחְתִּי לְהַרְאוֹתְךָ שָׁלֹשׁ דְּרָכִים וְלָשׂוּם
ד לְפָנֶיךָ שְׁלֹשָׁה מְשָׁלִים: אִם־תּוֹדִיעֵנִי אֶחָד מֵהֶם אַף־אֲנִי אוֹדִיעֲךָ אֶת־
ה הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר תְּבַקֵּשׁ לִרְאוֹת וְאוֹרְךָ מַדּוּעַ רַע הַלֵּב: וָאֹמַר דַּבֵּר
אֲדֹנִי וַיֹּאמֶר אֵלַי לֵךְ וְשָׁקַלְתָּ־לִּי מִשְׁקַל הָאֵשׁ אוֹ תְּמָד־לִי סְאָה־רוּחַ
ו אוֹ תִקְרָא־לִי אֶת־הַיּוֹם אֲשֶׁר עָבָר: וָאַעַן וָאֹמַר מִי בַיִּלּוֹדִים יוּכַל
ז לַעֲשׂוֹת [אַחַת] מֵאֵלֶּה אֲשֶׁר תִּשְׁאַל מִמֶּנִּי: וַיֹּאמֶר אֵלַי וְאִם־אֶשְׁאָלְךָ
לֵאמֹר כַּמָּה מְדוֹרוֹת בְּלֶב־יָם אוֹ־כַּמָּה אֲפִיקִים בְּרֹאשׁ־תְּהוֹם אוֹ־כַמָּה
שְׁבִילִים מֵעַל לָרָקִיעַ וְאֵיפֹה מוֹצָאֵי [שְׁאוֹל אוֹ־אֵיפֹה מְבוֹאֵי] גַן־

כז ברית (הושע ו׳ ז׳) — המה כאדם הראשון. — יושבי בבל. לרומי כוונתו (השוה חזון ברוך א׳ י״א א׳, חזון הסיבילות ה׳ קמ״ג). — הם משלים. במקור בל׳ יחיד dominavit. ובשאר תרגומים: מָאַס
כח–כט (abominavit⟸). — באתי הנה. לבבל. הוא זוכר שתלה עצמו בעזרא שבבבל.— איך ישיגו ארחך. כך בסורי (איכנא מתדרכא אורחך). וכך נראה מן ההמשך לקמן ב׳ ב׳. והשוה משלי ב׳
לד י״ט ולא ישיגו ארחות חיים. וברומי: quomodo debeat derelinqui via haec.— אנשים בשמות... כוונתו לחסידים שבאומות העולם. וללשון השוה עזרא י׳ ט״ז אנשים... וכלם בשמות. —
ב ויענני המלאך. הוא טוען כלפי שכינה ופתאום הוא מקבל תשובה מפי המלאך, ממש על דרך זכריה א׳ ט׳. — אוריאל. מלאך זה מוזכר בספרי חנוך (הכושי כ׳ ב׳ והסלאבי י׳ א׳) והוא אחד מארבעת המלאכים הראשיים: מיכאל גבריאל אוריאל רפאל (ע׳ פסיק״ר קפ״ח א׳ ועוד). מילטון (Paradise Lost שיר ג׳, וע׳ ויגרש את האדם 83) עשהו לאחד משבעת צבא הרוחות כלילי הוד והדר העוטרים כס יה. — מדוע רע הלב. כלו׳ היכן הוא השורש
ח–ז של רוע הלב.— לפ״ה השוה איוב כ״ח כ״ה לעשות לרוח משקל.— כמה שבילים. של מהלכי

ח עֵדֶן: הֲלֹא תֹאמַר־לִי לִתְהוֹם לֹא יָרַדְתִּי וְגַם־לִשְׁאוֹל עוֹד לֹא־חָדַרְתִּי
ט [וּלְגַן־עֵדֶן לֹא בָאתִי] וְאַף־לַשָּׁמַיִם מִיָּמַי לֹא עָלִיתִי: וַאֲנִי לֹא שְׁאֶלְתִּיךָ
כִּי אִם־לָאֵשׁ וְלָרוּחַ וְלַיּוֹם אֲשֶׁר בָּהֶם עָבַרְתָּ וַאֲשֶׁר בִּלְעֲדֵיהֶם לֹא
י תוּכַל לִהְיוֹת וְלֹא עֲנִיתַנִי עֲלֵיהֶם: וַיֹּאמֶר אֵלַי הֵן אֶת־אֲשֶׁר לְךָ אֶת־
יא הַדְּבָרִים הַגְּדֹלִים אִתְּךָ לֹא תוּכַל לָדַעַת: וְאֵיךְ יוּכַל כֶּלְיְךָ לְהָכִיל
דֶּרֶךְ עֶלְיוֹן [וּבֶן־תְּמוּתָה] בְּעוֹלָם מָשְׁחָת [אֵיךְ יוּכַל] לְהָבִין לֹא־
יב מָשְׁחָת [וּכְשָׁמְעִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה] וָאֶפֹּל עַל־פָּנַי: וָאֹמַר אֵלָיו
נוֹחַ לָנוּ שֶׁלֹּא נִהְיָה מִשֶּׁנָּבוֹא וְנִחְיֶה בְּתוֹךְ רִשְׁעָה וְנִסְבֹּל בְּלִי־דַעַת
יג עַל־מָה: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר הָלֹךְ הָלַכְתִּי אֶל־יַעַר עֲצֵי הַשָּׂדֶה וַיַּחְשְׁבוּ
יד מַחֲשָׁבָה: וַיֹּאמְרוּ לְכוּ וְנֵלְכָה וְעָשִׂינוּ מִלְחָמָה עִם־הַיָּם לְמַעַן יִסּוֹג
טו אָחוֹר מִפָּנֵינוּ וְעָשִׂינוּ לָנוּ עוֹד יְעָרוֹת אֲחֵרִים: וְגַלֵּי הַיָּם גַּם־הֵם
חָשְׁבוּ מַחֲשָׁבָה וַיֹּאמְרוּ לְכוּ וְנַעֲלֶה וְנִלָּחֲמָה עִם־יַעַר הַשָּׂדֶה לִכְבָּשׁ־
טז לָנוּ שָׁם מָקוֹם אַחֵר: וַתְּהִי מַחֲשֶׁבֶת הַיַּעַר לַשָּׁוְא כִּי בָאָה־אֵשׁ
יז וַתֹּאכְלֵהוּ: גַּם־מַחֲשֶׁבֶת גַּלֵּי הַיָּם [הָיְתָה לְאַל] כִּי הַחוֹל קָם וַיַּפְרִיעֵם:
יח וְלוּ הָיִיתָ שׁוֹפֵט לָאֵלֶּה אֶת־מִי הוֹאַלְתָּ לְהַצְדִּיק וְאֶת־מִי לְהַרְשִׁיעַ:
יט וָאַעַן וָאֹמַר שְׁנֵיהֶם מַחֲשֶׁבֶת שָׁוְא חָשְׁבוּ כִּי הָאָרֶץ נִתְּנָה לַיַּעַר וּמְקוֹם
כ לַיָּם לָשׂוֹא גַלָּיו: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר יָפֶה דַנְתָּ וּמַדּוּעַ לֹא דַנְתָּ אֶת־נַפְשְׁךָ:
כא כִּי כַּאֲשֶׁר נִתְּנָה הָאָרֶץ לַיַּעַר וְהַיָּם לְגַלָּיו כֵּן גַּם־יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ יוּכְלוּ
לְהָבִין אַךְ אֶת־אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ וְשׁוֹכְנֵי שָׁמַיִם אֶת־אֲשֶׁר מֵעַל־הַשָּׁמָיִם:
כב–כג וָאַעַן וָאֹמַר בִּי אֲדֹנִי לָמָּה־זֶּה נִתַּן־לִי לֵב לְהָבִין: כִּי לֹא חָפַצְתִּי
לִשְׁאֹל לְדַרְכֵי הָעֶלְיוֹנִים כִּי אִם־לַדְּבָרִים הָעֹבְרִים עָלֵינוּ יוֹם יוֹם
מַדּוּעַ נִתַּן יִשְׂרָאֵל לְחֶרְפַּת הַגּוֹיִם עַם־זוּ אָהַבְתָּ נִתַּן בִּידֵי שְׁבָטִים
רָעִים וְתוֹרַת אֲבוֹתֵינוּ הוּפָרָה וְהַבְּרִיתוֹת אֲשֶׁר נִכְתְּבוּ הָיוּ לָאָיִן:
כד וַאֲנַחְנוּ עֹבְרִים מִן־הָעוֹלָם כָּאַרְבֶּה וְחַיֵּינוּ כְּהֶבֶל וְלֹא נִזְכֶּה לְרַחֲמִים:

ח הכוכבים והמזלות. — [— — —] על פי הסורי. — ל ת ה ו ם. ובזה נכללו אף המדורות שבלב
ט ים. — [— — —] הוספתי מסברא. — ו ל י ו ם. אתמול. — ה ג ד ל י ם א ת ך. שאתה מחובר אליהם. —
יא כ ל י ך. vas tuum. כלי הוא כינוי לגופו של אדם „לפי שהגוף כלי לנפש" (ס' חינוך, וויניציא ש"ס,
דף ל"ד א'), וכאן כוונתו: עצמותך. — [ו ב ן ־ ת מ ו ת ה]. הוספתי מסברא. — [ו כ ש מ ע י א ת ה ד ב ר י ם
יג ה א ל ה]. כך בסורי. — ה ל ך ה ל כ ת י... בסורי: הלך הלכו יערי עצי השדה. — למוטיב זה של
יז ריב היער והים השוה חזון ברוך א' ל"ו. — לפי"ז השוה ירמ' ה' כ"ב אשר שמתי חול גבול
כג לים... — ו ה ב ר י ת ו ת א ש ר נ כ ת ב ו. השוה ברכות מ"ח ב' שזו [התורה] ניתנה בשלש
בריתות (רש"י: בשלשה מקומות ניתנה התורה לישראל בסיני ובאהל מועד ובערבות מואב,
כד ובכל אחד נכרתה ברית). — כ א ר ב ה. השוה נחום ג' י"ז מנזריך כארבה וטפסריך כגוב גובי

כה וּמַה־יֵּעָשֶׂה לִשְׁמוֹ הַגָּדוֹל אֲשֶׁר נִקְרָא עָלֵינוּ [הִנֵּה] אֵלֶּה הַדְּבָרִים
כו אֲשֶׁר שָׁאַלְתִּי: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר אִם־תִּחְיֶה תִּרְאֶה וְאִם־תִּחְיֶה תַּרְבֶּה לִתְמֹהַּ
כז כִּי מַהֵר יְמַהֵר הָעוֹלָם לַעֲבֹר: כִּי לֹא יוּכַל שְׂאֵת אֶת־אֲשֶׁר הֻבְטַח
כח לַצַּדִּיקִים בְּעִתָּם בְּשֵׁנָם הָעוֹלָם הַזֶּה מָלֵא עֶצֶב וְכִשָּׁלוֹן: כִּי נִזְרַע
כט הָרַע אֲשֶׁר שְׁאַלְתַּנִי עַל־אוֹדוֹתָיו וְעוֹד לֹא־בָא קְצִירוֹ: וְעַד־אֲשֶׁר לֹא
נִקְצַר הַנִּזְרָע וְנֶעְלַם הַמָּקוֹם בּוֹ נִזְרַע הָרַע לֹא תֵרָאֶה הַחֶלְקָה בָּהּ
ל נִזְרַע הַטּוֹב: כִּי גַּרְגַּר הַזֶּרַע הָרָע נִזְרַע בְּלֵב אָדָם מֵרֵאשִׁיתוֹ וְכַמָּה
לא רֶשַׁע יָלַד עַד־כֹּה וְעוֹד יֵלֵד עַד־בּוֹא הַקָּצִיר: עֲרֹךְ אֵפוֹא בִּלְבָבְךָ
לב אֶת־גַּרְגַּר הַזֶּרַע הָרַע כַּמָּה פְּרִי־רֶשַׁע עָשָׂה: וְאִם־תִּזָּרַעְנָה שִׁבֳּלֵי־טוֹב
לג לְאֵין מִסְפָּר מַה־גָּדוֹל הַקָּצִיר אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂינָה: וָאַעַן וָאֹמַר עַד־מָתַי
לד וּמָתַי אֵלֶּה כִּי מְעַטּוֹת וְרָעוֹת שְׁנוֹתֵינוּ: וַיַּעַן וַיֹּאמַר אַל־תְּמַהֵר אַתָּה
לה מִן־הָעֶלְיוֹן כִּי אַתָּה לְנַפְשְׁךָ תְּמַהֵר וְהָעֶלְיוֹן לָרַבִּים: הֲלֹא שָׁאֲלוּ עַל־
אֵלֶּה נַפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים בְּאֹצְרוֹתֵיהֶן לֵאמֹר עַד־מָתַי נְחַכֶּה־פֹּה וּמָתַי
לו יָבֹא פְּרִי־קְצִיר־שְׂכָרֵנוּ: וַיַּעֲנֵם רְמִיאֵל מַלְאַךְ הָרֹאשׁ וַיֹּאמַר עַד־אִם־
מָלֵא מִסְפַּר הַדּוֹמִים לָכֶם כִּי־בְמֹאזְנַיִם שָׁקַל אֶת־הָעוֹלָם:
לז וּמָדֹד מָדַד אֶת־הָעִתִּים   וְסָפֹר סָפַר אֶת־הָעִתִּים
וְלֹא יָעִיר וְלֹא יְעוֹרֵר עַד־אִם־מָלְאָה הַמִּדָּה אֲשֶׁר נֶאֶמְרָה מֵרֹאשׁ:
לח–לט וָאַעַן וָאֹמַר הוֹי אֲדֹנָי יְיָ הֵן כֻּלָּנוּ רֶשַׁע מָלֵאנוּ: וְאוּלַי בִּגְלָלֵנוּ נִמְנַע
מ קְצִיר הַצַּדִּיקִים בִּגְלַל עֲוֹנוֹת יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר לֵךְ וְשָׁאַלְתָּ
אֶת־הֶהָרָה אִם־אַחֲרֵי מָלְאָה תְּשַׁעַת יְרָחֶיהָ יוּכַל רַחְמָהּ לַעֲצָר־עוֹד
מא אֶת־עוֹלָלָהּ בְּקִרְבּוֹ: וָאֹמַר לֹא יוּכַל אֲדֹנִי וַיֹּאמֶר אֵלַי אֹצְרוֹת הַנְּשָׁמוֹת
מב אֲשֶׁר בִּשְׁאוֹל לְרֶחֶם דָּמוּ: וּכְמַהֵר הַיּוֹלֶדֶת לְהִמָּלֵט מֵחֶבְלֵי לִדְתָּהּ

כט החונים בגדרות ביום קרה שמש זרחה ונודד ולא־נודע מקומם אים. — ת ר א ה. במקור: תבוא (veniet). —
לה ה ל א ש א ל ו. לירחמאל, שהוא הממונה על אוצרות הנשמות (ע׳ בפל״ו). — ב א צ ר ו ת י ה ן. השוה קהל״ר לפסוק ג׳ כ״א שנשמותיהן של צדיקים נתונות באוצר ונשמותיהן של רשעים מטורפות בארץ, וכן כתר מלכות לרשב״ג ע״א בעשותך במרום חדרים ואוצרות (וע׳ פרקי דר״א ל״ד). בלשון רז״ל נקרא אוצר זה ג״כ בלשון גוף, כגון יבמות ס״ב ב׳ וס״ג ב׳ אמר ר׳ אסי אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף. וכתב הברצלוני (בפי׳ ספר יצירה 208): מקום ברקיע ששמו גוף, ושם שרויות כל הנשמות שבגוף שעתידין להבראות עד סוף העולם. —
לו ר מ י א ל. בכ״י Remihel וגם Hieremihel. ונראה שהוא השם שנזכר בחנוך א׳ כ׳ ח׳ (מתוך הנוסחאות היווניים) ובחזון ברוך א׳ נ״ה ג׳ (וע״ש), ובסיבילות ב׳ רט״ו–רי״ז Ῥαμιήλ, Ῥεμειήλ. — ה ד ו מ י ם ל כ ם. similium vobis. ויש נוסח (בוולג׳ ועוד) seminum (=הנזרעים). —

מג כֵּן גַּם־אֵלֶּה יְמַהֲרוּ לְהָשִׁיב אֶת־אֲשֶׁר הָפְקַד אִתָּם מֵרֹאשׁ: וְאָז יִוָּדַע
לְךָ מֵאֵלֶּה אֲשֶׁר תִּתְאַוֶּה לִרְאוֹת:
מד וָאַעַן וָאֹמַר אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְאִם־יִתָּכֵן הַדָּבָר וְאִם־
מה שָׁוֶה אֲנִי: הוֹדִיעֵנִי־נָא גַּם־אֶת־זֹאת הֲיָבֹא עוֹד יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר עָבַר אִם־
מו כְּבָר עָבַר עָלֵינוּ הָרֹב: כִּי אֶת־אֲשֶׁר עָבַר יָדַעְתִּי וְאֶת־אֲשֶׁר יִהְיֶה
מז לֹא אֵדָע: וַיֹּאמֶר אֵלַי עֲמֹד עַל־יָמִין וְהוֹדַעְתִּיךָ פִּתְרוֹן הַמָּשָׁל:
מח וָאֶעֱמֹד וָאֵרֶא וְהִנֵּה תַנּוּר בֹּעֵר עָבַר עַל־פָּנָי וַיְהִי כַּעֲבֹר הַלֶּהָבָה
מט וָאֵרֶא וְהִנֵּה עָשָׁן עָלָה: וְאַחֲרֵי־כֵן עָבַר לְפָנַי עָנָן מָלֵא מַיִם וַיּוֹרֶד
נ מָטָר בְּזַעַף רָב וְכַעֲבֹר זַעַף הַמָּטָר וַיִּשָּׁאֲרוּ בוֹ נִטְפֵי־מָיִם: וַיֹּאמֶר
אֵלַי חֲשֹׁב בְּנַפְשְׁךָ כְּרַבּוֹת הַמָּטָר מִן־הַטִּפּוֹת וְהָאֵשׁ מִן־הֶעָשָׁן כֵּן רַבָּה
שִׁפְעַת הַמִּדּוֹת אֲשֶׁר עָבְרוּ וְנִשְׁאֲרוּ טִפּוֹת וְעָשָׁן:
נא וָאֶשְׁאַל וָאֹמַר הֲתַחְשֹׁב כִּי אֶחְיֶה בַּיָּמִים הָהֵם אוֹ מִי יִהְיֶה
נב בַּיָּמִים הָהֵם: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר הָאֹתוֹת אֲשֶׁר תִּשְׁאָלֵנִי עֲלֵיהֶם יָכֹל אוּכַל
לְהַגִּיד־לְךָ מִקְצָתָם וְעַל־חַיֶּיךָ לֹא נִשְׁלַחְתִּי לְדַבֵּר אֵלֶיךָ וְגַם־לֹא אֵדָע:
ג וְעַל־הָאֹתוֹת הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְאָחֲזָה מְהוּמָה גְדוֹלָה אֶת־כָּל־
יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְנֶעֶלְמָה דֶּרֶךְ הָאֱמֶת וַעֲקֶרֶת הָאֱמוּנָה תְּהִי הָאָרֶץ:
ב—ג וְיִרֶב הָעָוֶל עַל־אֲשֶׁר רָאִיתָ אַתָּה וְעַל־אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ לִפְנֵי־כֵן: וְהָיְתָה
תֹהוּ לֹא־דֶרֶךְ הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּרְאֶה עַתָּה מוֹשֶׁלֶת וְרָאוּ אוֹתָהּ וְהִנֵּה
ד הִיא שְׁמָמָה: וְאִם־יְחַיֶּךָ הָעֶלְיוֹן וְרָאִיתָ אַחֲרֵי [יוֹם־]מְהוּמָה הַשְּׁלִישִׁי
וְהִנֵּה הֵאִירָה פִּתְאֹם הַשֶּׁמֶשׁ בַּלַּיְלָה וְהַיָּרֵחַ הֵאִיר בַּיּוֹם:
ה וְעֵץ יִטֹּף דָּם וְאֶבֶן תִּתֵּן קוֹלָהּ
וְעַמִּים יָזוּעוּ וְהַמּוֹצָאוֹת יִשְׁתַּנּוּ:
ו—ז וּמָלַךְ אֲשֶׁר לֹא־יְקַוּוּ־לוֹ יֹשְׁבֵי אֶרֶץ וּבַעֲלֵי כָנָף יִדְּדוּ יָחַד: וְיַם־
סְדֹם יָקִיא דָגִים וְנָתַן קוֹל בַּלַּיְלָה אֲשֶׁר לֹא רַבִּים יָבִינוּ אַף כֻּלָּם

ג ועקרת אמונה תהי הארץ. במקור: et sterilis erit a fide regio (=ועקרה תהי
ג ללא אמונה הארץ), כלו׳ האמונה תְּעֻקַּר מן הארץ. — הארץ אשר תראה... למלכות
ד רומי כוונתו. — אחרי [יום־] מהומה השלישי. נראה שברומי נשמטה תיבה, ושיעורו
צ״ל: post [diem] tertiam turbatam. והשוה הושע ו׳ ב׳ יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו
ה ונחיה לפניו. — והמוצאות ישתנו. ברומי: gressus, ובסורי: והרוח. ונראה התיקון
egressus, והכוונה למוצאי כחות הטבע (השוה חנוך א׳ ל״ד ב׳ ואילך), או לכיוצא בכך. —
ו—ז ומלך אשר לא יקוו לו. רמז למלך הרשע שיהיה באחרית הימים. — וים־סדם. כינוי
לים המלח (ורגיל אצל יוספוס, קדמ׳ ה׳ פ״א, ובלשון חכמים, כגון שבת ק״ח ב׳ מעולם לא
טבע גברא בימא דסדום, ועוד) שאין דגים קיימים בו כלל. כיוצא בכך חזה יחז׳ (מ״ז ח׳–

ח יִשְׁמְעוּ קוֹלוֹ: וּבְקָעוֹת תִּהְיֶינָה בִּמְקוֹמוֹת רַבִּים וְאֵשׁ תִּפְרֹץ פַּעַם
בְּפַעַם וְחַיַּת הַשָּׂדֶה תִּדֹּד מִמְּקוֹמָהּ וְנָשִׁים בְּנִדָּתָן נְפִילִים תְּמַלֵּטְנָה:
ט וּבְמַיִם חַיִּים מְלוּחִים יִמָּצְאוּ וְאוֹהֵב עִם־אוֹהֵב מִלְחָמָה יַעֲשֶׂה וְהַבִּינָה
י תִּסְתַּתֵּר וְהַחָכְמָה תִּכָּנֵף אֶל־מִשְׁכְּנוֹתֶיהָ: וִיבַקְשׁוּהָ רַבִּים וְלֹא תִמָּצֵא
יא וְרַבָּה הָעַוְלָה וְהַמְּשׁוּבָה עַל־הָאָרֶץ: וְשָׁאֲלוּ הַגְּלִילוֹת אִישׁ אֶת־שְׁכֵנוֹ
הַקָּרוֹב אֵלָיו לֵאמֹר הֲלֹא עָבְרָה עָלַיִךְ הַצְּדָקָה אוֹ עוֹשֶׂה צֶדֶק וְאָמַר
יב לֹא: וְהָיָה בַּיָּמִים הָהֵם וְקִוּוּ בְּנֵי אָדָם וְלֹא יַשִּׂיגוּ וְיִיגְעוּ וְלֹא יַיְשְׁרוּ
יג דַּרְכֵיהֶם: אֹתוֹת אֵלֶּה נִתַּן־לִי לְהַגִּיד־לָךְ וְאִם־תּוֹסִיף תִּתְפַּלֵּל וּבָכִיתָ
כַּיּוֹם וְצַמְתָּ שִׁבְעַת יָמִים תָּשׁוּב תִּשְׁמַע גְּדֹלוֹת מֵאֵלֶּה:
יד–טו וָאִיקָץ וּבְשָׂרִי רָעַד מְאֹד וְנַפְשִׁי עָיְפָה לָצֵאת: וַיֹּאחֲזֵנִי הַמַּלְאָךְ
טז הַבָּא אֵלַי הַדֹּבֵר בִּי וַיְחַזְּקֵנִי וַיַּעֲמִידֵנִי עַל־רַגְלָי: וַיְהִי בַּלַּיְלָה הַשֵּׁנִי
וַיָּבֹא אֵלַי פַּלְטִיאֵל נְגִיד הָעָם וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵיפֹה הָיִיתָ וּמַדּוּעַ פָּנֶיךָ
יז רָעִים: הֲלֹא יָדַעְתָּ כִּי אַתָּה נִמְצֵאתָ נֶאֱמָן לְיִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ גָּלוּתָם:
יח וְעַתָּה קוּם אֱכֹל מְעַט־לֶחֶם וְאַל־תַּעַזְבֵנוּ כְּרוֹעֶה עֶדְרוֹ בְּיַד זְאֵבִים
יט רָעִים: וָאֹמַר אֵלָיו לֵךְ מֵעָלַי וְאַל־תִּקְרַב אֵלַי עַד־מְלֹאת שִׁבְעַת
יָמִים וְאַחֲרֵי־כֵן תָּבֹא אֵלַי וַיִּשְׁמַע לְקוֹלִי וַיֵּלֶךְ מֵעִמִּי:
כ וָאָצוּם יָמִים שִׁבְעָה נֶאֱנָח וּבוֹכֶה כַּאֲשֶׁר צִוַּנִי אוּרִיאֵל הַמַּלְאָךְ:

ח ט׳) על רפאות המים שבים המלח שישרצו נפש חיה ודגה רבה מאד. – ובקעות תהיינה.
כיוצא בו זכר׳ י״ד ד׳ ונבקע הר הזיתים מחציו מזרחה וימה גיא גדולה מאד. – נפילים
תמלטנה. ברומי: pariont monstra (=תלדנה מִפְלָצוֹת). ועדיין אין אנו יודעים אם כוונתו
לְנְפִילִים או לְנְפָלִים. וכבר נתחבט הסורי וכתב: ואתותא מן נשא נתחזין נתילדון גיר עולא
טז כד לא משמלין (=ואותות מִנָּשִׁים יֵרָאוּ כי יִוָּלְדוּ עוללים שלא נמלאו). – פלטיאל נגיד
יז העם. ודאי אדם מפורסם מן הישוב היה שנשתייר בירושלים אחר החורבן השני. – אתה
נמצאת נאמן לישראל. tibi creditus est Israel. – לדבריו של פלטיאל השוה לקמן י׳ מ״ב. –

חִזָּיוֹן שֵׁנִי (ג׳ כ׳–ד׳ ל״ד).

התכן: א) פתיחה (ג׳ כ׳–כ״ב).

ב) התרעמותו של עזרא (הסורי קורא לפרשה זו: צלותא דעזרא) על ההשגחה שמסרה את העם הנבחר והאהוב בידי לוחציו (כ״ג–ל׳).

ג) בדרך שאלות ותשובות בין עזרא ואוריאל המלאך מתברר שבשר ודם שאין בכחו להבין את אשר בקרבתו ודאי לא יוכל להשיג טיבם של משפטי אלהים ואין בידו לעלות במדת האהבה על הבורא (ל״א–מ׳).

ד) המשך השיחה על מקומם של הדורות הבאים בתכניתו של העולם (מ״א–נ״ה) – על קץ הימים שעתיד לבוא ע״י אלהים לבדו ג׳ נ״ו–ד׳ ו׳) – על חלוקת העתים (ז׳–י׳) – על אותות האחרית ועל בוא האחרית (י״א–כ״ח).

ה) חתימת החזון (ד׳ כ״ט–ל״ד).

כא וַיְהִי מִקֵּץ שִׁבְעַת הַיָּמִים וַיָּשׁוּבוּ רַעְיוֹנַי לִבִּי לְהָעִיק עָלַי מְאֹד:
כב–כג וַתִּקַּח נַפְשִׁי רוּחַ־בִּינָה וָאָחֵל לְדַבֵּר עוֹד דְּבָרִים לִפְנֵי עֶלְיוֹן: וָאֹמַר
כד אֲדֹנָי יְיָ מִכָּל־יַעֲרֵי הָאָרֶץ וּמִכָּל־עֵצֶיהָ בָּחַרְתָּ גֶּפֶן אֶחָת: וּמִכָּל־
אַרְצוֹת תֵּבֵל בָּחַרְתָּ־לְּךָ מָקוֹם אֶחָד וּמִכָּל־פִּרְחֵי תֵבֵל בָּחַרְתָּ־לְּךָ
כה שׁוֹשַׁנָּה אֶחָת: וּמִכָּל־תְּהֹמוֹת הַיָּם מִלֵּאתָ־לְּךָ נָהָר אֶחָד וּמִכָּל־הֶעָרִים
כו הַבְּנוּיוֹת קִדַּשְׁתָּ־לְּךָ אֶת־צִיּוֹן: וּמִכָּל־בַּעֲלֵי כָנָף שֶׁנִּבְרְאוּ קָרָאתָ־לְּךָ
כז יוֹנָה אֶחָת וּמִכָּל־הַצֹּאן שֶׁנּוֹצְרוּ רָאִיתָ־לְּךָ כִּבְשָׂה אֶחָת: וּמִכָּל־הַגּוֹיִם
הָרַבִּים קָנִיתָ לְּךָ עַם אֶחָד וְתוֹרָה רָצִיתָ מִכֹּל נָתַתָּ לָעָם רָצִיתָ בּוֹ:
כח וְעַתָּה אֲדֹנָי לָמָּה מָסַרְתָּ הָאֶחָד לָרַבִּים וַתַּשְׁפֵּל הַכַּנָּה הָאַחַת מִן
כט הָאֲחֵרוֹת וַתָּפֶץ יְחִידְךָ בָּרַבִּים: וַיִּרְמְסוּ פוֹרְעֵי מִצְוֹתֶיךָ אֶת־הַנֶּאֱמָנִים
ל בִּבְרִיתוֹתֶיךָ: וְאִם־שָׂנֹא שָׂנֵאתָ אֶת־עַמְּךָ הֲלֹא בְיָדֶיךָ יְוֻסָּר:
לא וַיְהִי כְּדַבְּרִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיִּשָּׁלַח אֵלַי הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר בָּא
לב אֵלַי בַּלַּיְלָה הָרִאשׁוֹן: וַיֹּאמֶר אֵלַי שְׁמָעֵנִי וַאֲלַמֶּדְךָ הַקְשִׁיבָה לִי
לג וְאוֹסִיפָה לְדַבֵּר לְפָנֶיךָ: וָאֹמַר דַּבֵּר אֲדֹנִי וַיֹּאמֶר אֵלַי גָּדוֹל הָיָה תִמְהוֹן
לד לְבָבְךָ אֶל־יִשְׂרָאֵל הַאֻמְנָם אֲהַבְתּוֹ יוֹתֵר מֵעֹשֵׂהוּ: וָאֹמַר לֹא אֲדֹנִי
[וַאֲנִי] רַק מִצַּעֲרִי דִבַּרְתִּי כִּי כִלְיוֹתַי אֶשְׁתּוֹנָן כָּל־שָׁעָה בְּבַקְשִׁי
לה לְהַשִּׂיג דֶּרֶךְ עֶלְיוֹן וְלַחְקֹר גְּזַר־דִּינוֹ: וַיֹּאמֶר אֵלַי לֹא תוּכָל וָאֹמַר
מַדּוּעַ אֲדֹנִי וְלָמָּה אֵפוֹא נוֹלַדְתִּי וְלָמָּה לֹא הָיָה רֶחֶם אִמִּי קִבְרִי
לו לְבַל אֶרְאֶה עֲמַל יַעֲקֹב וּתְלָאַת זֶרַע יִשְׂרָאֵל: וַיֹּאמֶר אֵלַי
סַפֶּר־לִי אֶת־[הַיָּמִים] אֲשֶׁר לֹא בָאוּ עֲדַיִנָה וֶאֱסָף־לִי אֶת־הַטִּפּוֹת הַפְּזוּרוֹת

כב–כג **ותקח נפשי.** לשון לֶקַח, תורה. – **גפן אחת.** כן בכל התרגומים, חוץ מן הרומי הגורס vineam (=כרם). השוה ישע׳ ה׳ ז׳, תהל׳ פ׳ ט׳. – **מקום אחד.** לאותה גפן (השוה תהל׳ פ׳ י׳). כן בסורי (אתרא). וברומי: fovea (=בור), ואינו נראה. – **שושנה אחת.**
כה השוה הושע י״ד ה׳, שה״ש ב׳ ב׳. – **נהר אחד,** הירדן. השוה ישע׳ ח׳ ו׳, שה״ש ד׳ ט״ו. –
כו **קדשת לך את־ציון.** השוה תהל׳ קל״ב י״ג כי־בחר ה׳ בציון אוה למושב לו. – **יונה אחת.** תהל׳ ע״ד י״ט, שה״ש ב׳ י״ד, והשוה שהש״ר לפסוקים א׳ ט״ו וד׳ א׳ שישראל נמשלין ליונה בכמה בחינות, וברור שפירוש שה״ש בדרך אליגוריה היה דבר פשוט לגבי סופר זה. – **כבשה אחת.** השוה ישע׳ נ״ג ד׳, תהל׳ ע״ט י״ג ועוד. ולהמשלת ישראל לצאן
כז יש להשוות ביחוד חנוך הכושי פ״ט. – השוה דב׳ ד׳ ח׳ ומי גוי גדול אשר־לו חקים ומשפטים
כח צדיקים ככל התורה הזאת... – **האחד לרבים.** רמז לתפוצות ישראל שבגולה בכל העולם. השוה סיבילות ג׳ רע״א וכל ארץ תמלא ממך וכל ים. וכן אומר יוספוס (מלחמות ז׳ מ״ג): האומה הישראלית פזורה בכל התבל בין יושביה, ועוד (שם ב׳ שצ״ח): אין מקום בתבל שאין שם קצת מבני עמנו. – **הכנה האחת.** השוה תהל׳ פ׳ ט״ז וכנה אשר־נטעה ימינך. –
ל–לו **בידיך יוסר.** תיסרהו בעצמך ברעב או בדבר (השוה ש״ב כ״ג י״ג–י״ד). – **את־[הימים].**

לז וְהַפְרַח לִי אֶת־הַצִּיצִים הַנּוֹבְלִים: וּפְתַח־לִי אֶת־הָאוֹצָרוֹת הַסְּגוּרִים
וְהוֹצֵא לִי אֶת־הָרוּחוֹת הַכְּלֻאוֹת בָּהֶם וְהַרְאֵנִי וְאֶת־תְּמוּנַת הַפָּנִים
אֲשֶׁר לֹא־רָאִיתָ מֵעוֹלָם
אוֹ תַרְאֵנִי] אֶת־תְּמוּנַת הַקּוֹל וְאַרְאֲךָ אֶת־הֶעָמָל אֲשֶׁר תְּבַקֵּשׁ לִרְאוֹת:
לח וָאֹמַר אֲדֹנָי יְיָ מִי יוּכַל לָדַעַת אֵלֶּה מִלְּבַד אֲשֶׁר מוֹשָׁבָם עִם־
לט בְּנֵי הָאָדָם אֵינֶנּוּ: וַאֲנִי בָשָׂר וְאֵיךְ אוּכַל לְדַבֵּר עַל־אֲשֶׁר שְׁאֶלְתָּנִי:
מ וַיֹּאמֶר אֵלַי כַּאֲשֶׁר לֹא תוּכַל עֲשׂה אֶחָד מֵאֵלֶּה הַדְּבָרִים כָּכָה לֹא
תוּכַל מְצֹא אֶת־דִּינִי אוֹ אֶת־תַּכְלִית הַחֶסֶד אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לְעַמִּי:
מא וָאֹמַר אֲבָל אֲדֹנִי הִנֵּה אַתָּה הִבְטַחְתָּ לַאֲשֶׁר יִהְיוּ בָּאַחֲרוֹנָה וּמַה־יַּעֲשׂוּ
מב אֲשֶׁר הָיוּ לְפָנֵינוּ אוֹ אֲנַחְנוּ אוֹ אֲשֶׁר יִהְיוּ אַחֲרֵינוּ: וַיֹּאמֶר אֵלַי
לַעֲטָרָה דִּמִּיתִי אֶת־דִּינִי כַּאֲשֶׁר אֵין אִחוּר לָאַחֲרוֹנִים כֵּן אֵין מְהִירוּת
מג לָרִאשׁוֹנִים: וָאַעַן וָאֹמַר הֲלֹא תוּכַל לַעֲשׂוֹת אֶת־אֲשֶׁר הָיוּ וַאֲשֶׁר
מד הוֹוִים וַאֲשֶׁר יִהְיוּ כְּאֶחָד לְמַעַן תְּמַהֵר לְהוֹדִיעַ אֶת־דִּינֶךָ: וַיַּעֲנֵנִי
וַיֹּאמַר לֹא תוּכַל הַבְּרִיאָה לְמַהֵר מִן־הַבּוֹרֵא וְלֹא יִשָּׂא הָעוֹלָם אֵת
מה כָּל־אֲשֶׁר נִבְרְאוּ בוֹ כְּאֶחָד: וָאֹמַר וְאֵיךְ אָמַרְתָּ לְעַבְדְּךָ כִּי חַיֵּה תְחַיֶּה
אֶת־הַבְּרִיאָה שֶׁנִּבְרְאָה בְיָדְךָ כְּאֶחָד וְאִם־הַחַיִּים יְחִיוּ כְאֶחָד וְהַבְּרִיאָה
מו תִשָּׂא הֲלֹא תוּכַל גַּם־אַתָּה לָשֵׂאת אֶת־הַנִּמְצָאִים כְּאֶחָד: וַיֹּאמֶר אֵלָי
שְׁאַל רֶחֶם הָאִשָּׁה וְאָמַרְתָּ אֵלָיו עֲשָׂרָה אִם־תֵּלֵד לָמָּה לְעִתִּים הֲלֹא
מז תְבַקֵּשׁ מֵאִתּוֹ כִּי יִתֵּן עֲשָׂרָה כְּאֶחָד: וָאֹמַר לֹא יוּכַל עֲשׂה כָכָה כִּי
מח אִם־לְפִי הָעֵת: וַיֹּאמֶר אֵלַי וְגַם־אֲנִי נָתַתִּי רֶחֶם לָאָרֶץ לַאֲשֶׁר נִזְרְעוּ
מט עַל־פָּנֶיהָ לְעִתִּים: כִּי כַּאֲשֶׁר הַיַּלְדָּה לֹא תֵלֵד וְלֹא אֲשֶׁר־זָקְנָה כָּכָה
עָרַכְתִּי גַּם־אֲנִי אֶת־הָעוֹלָם אֲשֶׁר נִבְרָא בְיָדִי:
נ וָאֶשְׁאַל וָאֹמַר אַחֲרֵי אֲשֶׁר שַׂמְתָּ לְפָנַי אֶת־הַדֶּרֶךְ אֲדַבְּרָה לְפָנֶיךָ
וְאִמֵּנוּ אֲשֶׁר עָלֶיהָ דִּבַּרְתָּ אֵלַי הַעוֹדֶנָּה צְעִירָה לְיָמִים אִם־הוֹלֶכֶת
נא–נב הִיא וְקָרְבָה אֶל־הַזִּקְנָה: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר שְׁאַל יוֹלֶדֶת וְתַגֶּד־לָךְ: וְאָמַרְתָּ
אֵלֶיהָ מַדּוּעַ לֹא יִדְמוּ אֲשֶׁר יָלַדְתְּ עַתָּה לַאֲשֶׁר הָיוּ לִפְנֵיהֶם כִּי
נג קְטַנִּים הֵמָּה מֵהֶם בְּקוֹמָה: וְהִיא תֹאמַר לְךָ אֲחֵרִים הֵם אֲשֶׁר נוֹלְדוּ
בְּעֹצֶם הָעֲלוּמִים וַאֲחֵרִים הֵם אֲשֶׁר נוֹלְדוּ לְעֵת זִקְנָה בְּקֹטֶן הָאֵם:

לז כך בכושי ובערבי א׳. – [– – –]. לפי הסורי. – את העמל. עמל יעקב (ע׳ בפל״ה). –
לח–מב אשר מושבם עם־בני האדם איננו. השוה דניאל ב׳ י״א.–לעטרה. שהיא עגולה ואין
מט לה תחלה וסוף. – הילדה לא תלד. infans non parit. – ככה ערכתי. לפי עתים מזומנות

נד חָשֵׁב אֵפוֹא גַּם־אַתָּה מַדּוּעַ קְטַנִּים אַתֶּם בְּקוֹמָה מֵאֲשֶׁר הָיוּ לִפְנֵיכֶם׃
נה וַאֲשֶׁר יָבֹאוּ אַחֲרֵיכֶם יִקְטְנוּ מִכֶּם כִּי זָקְנָה הַבְּרִיאָה וְכֹחַ עֲלוּמֶיהָ עָבָר׃
נו וָאֹמַר אֶשְׁאֲלָה אֲדֹנִי אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְהוֹדַעְתָּ לְעַבְדְּךָ
בְּיַד־מִי תִּפְקֹד אֶת־בְּרִיאָתֶךָ׃
ד וַיֹּאמֶר אֵלָי
בְּרֵאשִׁית עַפְרוֹת תֵּבֵל
וּבְטֶרֶם יִהְיוּ מוֹצָאֵי עוֹלָם   וּבְטֶרֶם יֵשֵׁב אֹסֶף הָרוּחוֹת׃
ב וּבְטֶרֶם יַרְעִימוּ קוֹלוֹת הָרְעָמִים   וּבְטֶרֶם יַזְהִיר זֹהַר הַבְּרָקִים
ג וּבְטֶרֶם תִּכּוֹנֵן אַדְמַת גַּן־עֵדֶן׃   וּבְטֶרֶם יֵרָאֶה יְפִי הַפְּרָחִים
וּבְטֶרֶם יִתְיַצְּבוּ גְדוּדֵי־כֹחַ   וּבְטֶרֶם יִתְאַסְּפוּ מַלְאֲכֵי־צָבָא
לְאֵין מִסְפָּר׃
ד וּבְטֶרֶם יִתְרוֹמְמוּ גָּבְהֵי שְׁחָקִים   וּבְטֶרֶם מִדּוֹת הָרְקִיעִים בְּשֵׁם
יִקָּרְאוּ׃
ה וּבְטֶרֶם יִתְכּוֹנֵן הֲדוֹם צִיּוֹן׃   וּבְטֶרֶם תֵּחָקַרְנָה שְׁנוֹת הַהֹוֶה
וּבְטֶרֶם תִּתְנַכֵּרְנָה מוֹעֲצוֹת הַחוֹטְאִים   וּבְטֶרֶם יֵרָשְׁמוּ הָאוֹצְרִים
אֱמוּנָה׃
ו אָז עָלוּ בְמַחְשְׁבְתִּי וַיִּהְיוּ אֵלֶּה מֵאִתִּי וְלֹא מֵאַחֵר וְהַקֵּץ גַּם־הוּא
ז מֵאִתִּי וְלֹא מֵאַחֵר׃ וָאַעַן וָאֹמַר מַה־תִּהְיֶה חֲלֻקַּת הָעִתִּים אוֹ־מָתַי
ח תִּהְיֶה אַחֲרִית [הָעֵת] הָרִאשׁוֹנָה אוֹ־רֵאשִׁית הַבָּאָה׃ וַיֹּאמֶר אֵלָי
מֵאַבְרָהָם וְעַד [זַרְעוֹ] אַבְרָהָם כִּי מִמֶּנּוּ יָצְאוּ יַעֲקֹב וְעֵשָׂו וְיַד יַעֲקֹב
ט אָחֲזָה מֵרֹאשׁ בַּעֲקֵב עֵשָׂו׃ וְסוֹף הָעוֹלָם הַזֶּה עֵשָׂו וְרֵאשִׁית [הָעוֹלָם]
י הַבָּא יַעֲקֹב׃ יַד הָאָדָם [רֵאשִׁיתוֹ וְאַחֲרִית הָאָדָם עֲקֵבוֹ] בֵּין הֶעָקֵב
וְהַיָּד יוֹתֵר אַל־תְּבַקֵּשׁ עֶזְרָא׃

נה (הכושי והערבי א׳). — כי זקנה הבריאה. השוה חזון ברוך א׳ פ״ה י׳. —
ד בראשית עפרות תבל. initio terreni orbis—על דרך משלי ח׳ כ״ו (ואפשר שהיה במקור: ארץ ותבל, על דרך תהל׳ צ׳ ב׳=terra et orbis, והוא מעין ἕν διὰ δυοῖν). הסורי (וקרוב לזה אף הכושי והערביים) גורס: ראשית [ביד בן־אדם ואחרית בְּיָדִי אָנִי] בטרם היות עפרות
ג תבל. — גדודי־כח. ברומי motuum virtutes (=נדודי־כח), וכן בסורי (דזעונה), וברור שגימ״ל
ד בנו״ן נתחלפה. — מדות הרקיעים בשם יקראו. ע׳ שמותיהם של הרקיעים בחגיגה י״ב
ה–ו ב׳. — ירשמו. לזכות. — ויהיו אלה. כלו׳ נבראו. ובעל הבריאה הוא השם קץ לבריאתו. —
ז [העת]. הוספה ביאורית מסברא. — כוונתו: מתי תהיה אחריתו של העולם הראשון או ראשיתו
ח של העולם הבא. — ועד [זרע]. כך נראה לי שיעורו. — כי ממנו. בסורי הנוסח: כי ממנו נולד יצחק ומיצחק נולדו... — ויד יעקב אחזה... כלומר אין שום הפסק בין אחרית העולם הראשון
י ובין תחלת העולם הבא, וכמו שהוא מסביר בכתוב הסמוך. — [— — — —]. לפי הסורי. —

יא–יב וָאַעַן וָאֹמַר אֲדֹנָי יְיָ אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ׃ וְהוֹדַעְתָּ
יג לְעַבְדְּךָ אַחֲרִית אֹתוֹתֶיךָ אֲשֶׁר מִקְצָתָם הוֹדַעְתַּנִי אָמֶשׁ׃ וַיַּעַן וַיֹּאמֶר
יד אֵלַי עֲמֹד עַל־רַגְלֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ קוֹל תְּרוּעָה גָּדוֹל מְאֹד׃ וְהָיָה אִם־נוֹעַ
טו יָנוּעַ הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַתָּה עֹמֵד עָלָיו בְּדַבְּרוֹ׃ אַל־תִּירָא כִּי לְעֵת־קֵץ
טז הַדָּבָר וּמוֹסְדוֹת הָאָרֶץ יָבִינוּ׃ יַעַן אֲשֶׁר עֲלֵיהֶם יְדַבֵּר יִירְאוּ וְנָעוּ
יז כִּי יֵדְעוּ כִּי־אַחֲרִיתָם לְהִשְׁתַּנּוֹת׃ וַיְהִי כְּשָׁמְעִי וָאָקוּם וָאֶעֱמֹד עַל־
יח רַגְלַי וְהִנֵּה קוֹל מְדַבֵּר קוֹל הָמוֹן כְּקֹלוֹת מַיִם רַבִּים׃ וַיֹּאמֶר הִנֵּה
יט יָמִים בָּאִים וְהָיָה כַּאֲשֶׁר אָחֵל לָגֶשֶׁת לִפְקֹד עַל־יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ׃ וְכַאֲשֶׁר
אָחֵל לִדְרֹשׁ מִידֵי עוֹשֵׂי עַוְלָה אֶת־עַוְלָתָם וְכַאֲשֶׁר תִּשְׁלַם עֱנוּת צִיּוֹן׃
כ וְכַאֲשֶׁר יֵחָתֵם הָעוֹלָם הָעוֹמֵד לַעֲבֹר וְעָשִׂיתִי אֶת־הָאֹתוֹת הָאֵלֶּה
כא סְפָרִים יִפָּתְחוּ עַל־פְּנֵי הָרָקִיעַ וְכֻלָּם יַחַד יִרְאוּ׃ וְעוֹלָלִים בְּנֵי שָׁנָה
יְדַבְּרוּ בְּקוֹלָם וְהָרוֹת לִפְנֵי עִתָּן לִירָחִים שְׁלֹשָׁה וְאַרְבָּעָה תְּמַלֵּטְנָה
כב עוֹלְלֵיהֶן וְחָיוּ וְרָקָדוּ׃ וּמְקֹמוֹת לֹא נִזְרְעוּ יֵרָאוּ פִּתְאֹם זְרוּעִים וְאוֹצָרוֹת
כג מְלֵאִים פִּתְאֹם רֵיקִים יִמָּצְאוּ׃ וְשׁוֹפָר בְּקוֹל יִקָּרֵא וְכָל־הַשֹּׁמְעִים
כד יִפְחֲדוּ פַּחַד פִּתְאֹם׃ וְהָיָה בָּעֵת הַהִיא וְנִלְחֲמוּ אוֹהֲבִים בְּאוֹהֲבִים
כְּאוֹיְבִים וְחָרְדָה אֶרֶץ וְיוֹשְׁבֵי בָהּ וּמוֹצָאֵי מַעְיָנוֹת יַעַמְדוּ מִלֶּכֶת שָׁעוֹת
כה שָׁלֹשׁ׃ וְהָיָה כָּל־הַנּוֹתָר מִכֹּל אֲשֶׁר הוֹדַעְתִּיךָ מֵרֹאשׁ הוּא יִמָּלֵט
כו וְרָאָה בִישׁוּעָתִי וּבְקֵץ עוֹלָמִי׃ וְרָאוּ הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר לֻקְּחוּ אֲשֶׁר לֹא
טָעֲמוּ מָוֶת מִיּוֹם הִוָּלְדָם וְהִשְׁתַּנָּה לֵב יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְנֶהְפַּךְ לְלֵב
כז–כח אַחֵר׃ וְנִשְׁמַד הָרַע וְנִכְחַד הַכַּחַשׁ׃ וּפָרְחָה הָאֱמוּנָה וְדֻכָּא הַהַשְׁחָתָה
וְנִרְאֲתָה הָאֱמֶת אֲשֶׁר יָמִים רַבִּים לְלֹא פְרִי הָיְתָה׃
כט וַיְהִי בְּדַבְּרוֹ אֵלַי וְהִנֵּה הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲנִי עֹמֵד עָלָיו נָע לְאִטּוֹ׃

יג־יד־יז ויען. המלאך. – בדברו. בשעה שהקול (ע׳ סוף פי״ג) ידבר. – ואקום ואעמד על־
כ רגלי. surrexi super pedes meos. עד כאן חזה כשהוא שכוב. – יחתם העולם. לשון
גמר וכליון (השוה ו׳ נ״ג) ככתב זה שחתימתו היא השלמתו. – ספרים יפתחו. שבהם
נרשמים מעשיהם של הצדיקים ושל הרשעים (דנ׳ ז׳ י׳). על ענין זה נוסדה תפלת ר״ה
ויוה״כ שתחלתה ונתנה תקף קדושת היום... – על פני הרקיע. על פני צבא המלאכים
כא–כב שברקיע. – כבר הכיר Kabisch ששני הפסוקים כ״א–כ״ב מקומם בפרק ג׳ אחר פסוק
כד ח׳. – אף בפסוק כ״ד הלשון והיה בעת ההיא ונלחמו אוהבים באוהבים כאויבים מקומו
לעיל ג׳ בפסוק ט׳ אחר הלשון ואוהב באוהב מלחמה יעשה, וסוף הכתוב מן וחרדה ארץ
ויושבי בה נמשך ישר אל פכ״ג. – ומוצאי מעינות יעמדו מלכת. השוה עליית משה
י׳ ו׳ עד נבכי מים נהרות יחרבו. – שעות שלש. כוונתו: שלשה זמנים. – רמז לתשעה
שנכנסו בחייהם לגן־עדן (ע׳ דרך ארץ זוטא א׳). –

ל–לא וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵלֶּה בָּאתִי לְהוֹדִיעֲךָ גַּם־בַּלַּיְלָה הַזֶּה: וְאִם־תּוֹסִיף תְּבַקֵּשׁ
עוֹד וְשַׁבְתָּ וְצַמְתָּ עוֹד שִׁבְעָה יָמִים אָשׁוּב אוֹדִיעֲךָ עוֹד גְּדֹלוֹת
לב מֵאֵלֶּה: כִּי שָׁמֹעַ נִשְׁמַע קוֹלְךָ לִפְנֵי עֶלְיוֹן כִּי רָאָה שַׁדַּי יֹשֶׁר
לג דַּרְכְּךָ וַיַּבֵּט אֶל־עֲנָוָתְךָ אֲשֶׁר לְךָ מִנְּעוּרֶיךָ: וְעַל־כֵּן שְׁלָחַנִי לְהוֹדִיעֲךָ
לד אֶת־כָּל־אֵלֶּה וְלֵאמֹר לְךָ בְּטַח וְאַל־תִּירָא: וְאַל־תְּבָהֵל לַהֲגוֹת לָרִיק
בָּעִתִּים הָרִאשׁוֹנוֹת פֶּן־תִּבָּהֵל בָּעִתִּים הָאַחֲרֹנוֹת:
לה וַיְהִי אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וָאָשׁוּב לִבְכּוֹת גַּם־צַמְתִּי שִׁבְעַת
לו יָמִים לְמַלֹּא שְׁלֹשֶׁת הַשָּׁבֻעוֹת אֲשֶׁר נֶאֶמְרוּ לִי: וַיְהִי בַּלַּיְלָה הַשְּׁמִינִי
לז וַיִּתָּפֶעֶם עוֹד לִבִּי בְקִרְבִּי וָאָחֵל לְדַבֵּר לִפְנֵי עֶלְיוֹן: כִּי רוּחִי הִתְלַקְּחָה
לח מְאֹד וְנַפְשִׁי עָלַי הִתְעַטָּפָה: וָאֹמַר אֲדֹנָי דַּבֵּר דִּבַּרְתָּ בְּרֵאשִׁית
הַבְּרִיאָה בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן לֵאמֹר יְהִי שָׁמַיִם וָאָרֶץ וּבִדְבָרְךָ נַעֲשְׂתָה
לט הַמְּלָאכָה: וַתְּהִי הָרוּחַ מְרַחֶפֶת וְחֹשֶׁךְ מִסָּבִיב וְדֻמִיָּה וּצְלִיל קוֹל
מ אָדָם לֹא הָיָה־עוֹד מֵאִתְּךָ: אָז אָמַרְתָּ וַיֵּצֵא מֵאוֹצְרוֹתֶיךָ אוֹר מֵאִיר
מא לְמַעַן יֵרָאוּ מַעֲשֶׂיךָ: וּבַיּוֹם הַשֵּׁנִי בָּרָאתָ אֶת־רְקִיעַ הַשָּׁמַיִם וַתְּצַוֵּהוּ
לְהַחֲלֵק וּלְהַבְדִּיל בֵּין הַמַּיִם אֲשֶׁר יֵעָלוּ מִקְצָתָם לְמַעְלָה וּמִקְצָתָם
מב יִשָּׁאֲרוּ לְמָטָּה: וּבַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי צִוִּיתָ עַל־הַמַּיִם לְהִקָּווֹת בְּחֵלֶק־הָאָרֶץ
הַשְּׁבִיעִי וְשֵׁשֶׁת הַחֲלָקִים הוֹבַשְׁתָּ וַתַּעֲמִידֵם לִהְיוֹת מֵהֶם מְשָׁרְתִים
מג לְפָנֶיךָ וְנִזְרָעִים וְנֶעֱבָדִים: דָּבָר יָצָא מִמְּךָ וַיְהִי עַד־מְהֵרָה לְמַעֲשֶׂה:

חִזָּיוֹן שְׁלִישִׁי (ד׳ ל״ה–ז׳ כ״ה).

התכן: א) פתיחה (ד׳ ל״ה–ל״ז).

ב) שאלה: הרי כל העולם לא נברא אלא בשביל ישראל ולמה איפוא ניטלה מישראל נחלתם (ל״ח–נ״ט).

ג) התחדשות הויכוח: הקלקול שבעולם הזה עושה את הדרך אל עולם הבא צר וקשה (ה׳ א׳–כ״ה) – על מלכות המשיח הזמנית ועל קצו של העולם (כ״ו–מ״ד) – המשך הויכוח על בחירת ישראל ומדת הצדק (ה׳ מ״ה–ו׳ כ״ב).

ד) חתימת החזיון (ז׳ כ״ג–כ״ה).

לו שלשת השבעות. עד כאן אין זכר בספר אלא לשני צומות שבוע שבוע, ועל כרחנו קודם החזיון הראשון היה לו עוד צום אחד של שבעה ימים ולא נשאר לו זכר בספר.– יש להשוות דנ׳ י׳ ב׳–ג׳ אני דניאל הייתי מתאבל שלשה שבעים ימים לחם חמדות לא
לז אכלתי עד־מלאת שלשת שבעים ימים.– רוחי התלקחה מאד. על דרך תהל׳ ל״ט
לח ד׳ חם לבי בקרבי.– ובדברך נעשתה המלאכה. השוה תהל׳ ל״ג ו׳ בדבר ה׳ שמים
מא נעשו.– רקיע השמים. ברומי: רוח הרקיע (spiritum firmamenti), והוגה מסברא, כי אין
מב רוח לרקיע.– הארץ נחלקת לשבעה אקלימין (ע׳ קלימינס Recogn. IX, 26) וכל אקלים מונהג בידי שר מיוחד (פילון Mundi op. 34, 38—39). והשוה מדרש כונן (ביהמ״ד לילינק ב׳ כ״ז): תנו רבנן ישובו של עולם מהלך ת״ק שנה, שליש מדבר שליש ישוב שליש ים. וכן פייט

מד וַיֵּצֵא פִּתְאֹם פְּרִי־רַב לְאֵין מִדָּה וְטַעֲמֵי־תַאֲוָה בּוֹ לְמִינֵהוּ וּפִרְחֵי־
צְבָעִים לְלֹא־חִקּוּי וְרֵיחוֹת בֹּשֶׂם לְאֵין־חֵקֶר בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי הָיוּ אֵלֶּה׃
מה וּבַיּוֹם הָרְבִיעִי צִוִּיתָ לִהְיוֹת אוֹר הַשֶּׁמֶשׁ נֹגַהּ הַיָּרֵחַ מַעֲרֶכֶת הַכּוֹכָבִים׃
מו–מז וַתְּצַו עֲלֵיהֶם לְשָׁרֵת לָאָדָם אֲשֶׁר יִבָּרֵא׃ וּבַיּוֹם הַחֲמִישִׁי אָמַרְתָּ לַחֵלֶק
הַשְּׁבִיעִי אֲשֶׁר נִקְווּ בוֹ הַמַּיִם לִשְׁרֹץ נֶפֶשׁ חַיָּה בַּעֲלֵי כָנָף וְדָגִים׃
מח וְכֵן הָיוּ הַמַּיִם הָאִלְּמִים וַחֲסֵרֵי חַיִּים יוֹצְרִים נֶפֶשׁ חַיָּה כַּאֲשֶׁר צֻוּוּ
מט לְמַעַן יְסַפְּרוּ עַמִּים נִפְלְאוֹתֶיךָ׃ וְאָז הֶעֱמַדְתָּ אֶת־שְׁתֵּי הַחַיּוֹת שֵׁם הָאַחַת
נ קָרָאתָ בְהֵמוֹת וְשֵׁם הַשֵּׁנִית קָרָאתָ לִוְיָתָן׃ וַתַּבְדֵּל אוֹתָן זוֹ מִזּוֹ כִּי לֹא־
נא יָכֹל הַחֵלֶק הַשְּׁבִיעִי אֲשֶׁר שָׁם נִקְווּ הַמַּיִם לָשֵׂאת אוֹתָן׃ וַתִּתֵּן לִבְהֵמוֹת
חֵלֶק אֶחָד אֲשֶׁר יָבֵשׁ בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי אֲשֶׁר שָׁם הַרְרֵי־אֶלֶף לָגוּר בּוֹ׃
נב וּלְלִוְיָתָן תַּתָּ הַחֵלֶק הַשְּׁבִיעִי הַלַּח וַתִּשְׁמְרֵן לִהְיוֹת מַאֲכָל לַאֲשֶׁר תִּרְצֶה
נג וְכַאֲשֶׁר תִּרְצֶה׃ וּבַיּוֹם הַשִּׁשִּׁי צִוִּיתָ עַל־הָאָרֶץ לְהוֹצִיא לְפָנֶיךָ בְּהֵמָה
נד וְחַיָּה וָרֶמֶשׂ׃ וַעֲלֵיהֶם אָדָם אֲשֶׁר שַׂמְתּוֹ רֹדֶה עַל־כָּל־הַמַּעֲשִׂים אֲשֶׁר
נה עָשִׂיתָ וּמִמֶּנּוּ יָצָאנוּ כֻּלָּנוּ הָעָם אֲשֶׁר בָּחָרְתָּ׃ כָּל־אֵלֶּה דִּבַּרְתִּי לְפָנֶיךָ
נו אֲדֹנָי כִּי אָמַרְתָּ לְמַעֲנֵנוּ בָרָאתָ אֶת־הָעוֹלָם הָרִאשׁוֹן׃ וּשְׁאָר־הָאֻמּוֹת אֲשֶׁר
מֵאָדָם יָצְאוּ גַּם־הֵן אָמַרְתָּ כִּי הֵן אַיִן וָרֹק נֶחְשָׁבוּ וּכְמַר מִדְּלִי דִּמִּיתָ
נז הֲמוֹנָם׃ וְעַתָּה אֲדֹנָי הִנֵּה הָאֻמּוֹת הָהֵן אֲשֶׁר כְּאַיִן נֶחְשָׁבוּ מֹשְׁלוֹת בָּנוּ
נח וְאֹכְלוֹת אוֹתָנוּ׃ וַאֲנַחְנוּ עַמְּךָ אֲשֶׁר בְּכוֹר קָרָאתָ־לּוֹ יָחִיד בָּחִיר יָדִיד
נט נִתַּנּוּ בִידֵיהֶם׃ וְאִם־בֶּאֱמֶת לְמַעֲנֵנוּ נִבְרָא הָעוֹלָם מַדּוּעַ אֵין־לָנוּ נַחֲלָה
בְּעוֹלָמֵנוּ וְעַד־מָתַי אֵלֶּה׃
ה וַיְהִי כְּכַלּוֹתִי לְדַבֵּר אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיִּשָּׁלַח אֵלַי הַמַּלְאָךְ
ב אֲשֶׁר נִשְׁלַח אֵלַי בַּלֵּילוֹת הָרִאשׁוֹנִים׃ וַיֹּאמֶר אֵלַי עֲמֹד עֶזְרָא וּשְׁמַעְתָּ

מו הקליר (ביוצר לפרשת שקלים): זה הים הגדול בשליש יושב. – לשרת לאדם. ולא שיהא
מט האדם משמש להם, על הדרך שאומות העולם עשאום אלוהות. – בהמות... לויתן. השוה
נא איוב מ׳ ט״ו–כ״ד ומ״א א׳–ל״ד, חנוך א׳ פ׳ ז׳–ט׳, חזון ברוך א׳ כ״ט ד׳. – חלק אחד
אשר יבש ביום השלישי. הוא מקום מדבר שממה ששמו דונדין שבחנוך א׳ ס׳ ח׳. –
נב הררי־אלף. ע׳ תהל׳ נ׳ י׳. – החלק השביעי הלח. בהמות שוכן ביבשה ולויתן
במים. – להיות מאכל לאשר תרצה וכאשר תרצה. ענין זה מפורש בחזון ברוך א׳
נה כ״ט ד׳: הוא עתיד להיות מאכל לצדיקים בימות המשיח. – למעננו בראת. השוה לענין
זה מה שנאמר בעליית משה א׳ י״ב, וכן תנחומא בובר לברא׳ א׳ ג׳ בשביל ישראל נברא
העולם. – העולם הראשון. primogenitum saeculum. אולי היה בעברית: מעשה בראשית. –
נו וכרק. ודאי היה עיקרו כדק (בדל״ת), השוה ישע׳ מ׳ ט״ו (ואף שם נמסר בע׳ ברי״ש). –
נז בפנ״ז הוא מעיין בשאלה שכבר נתקשה בה חבקוק הנביא. –
ה א–ח בלילות הראשונים. בתחלת כל חזיון. – לרדות־בו. על דרך הלשוןברא׳ א׳

ג אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר בָּאתִי לְדַבֵּר אֵלֶיךָ: וָאֹמַר דַּבֵּר אֲדֹנִי וַיֹּאמֶר אֵלַי
ד יָם הוּשַׂם בְּמָקוֹם גָּדוֹל לְמַעַן הֱיוֹתוֹ רָחָב וּלְלֹא מִדָּה: וְהַמָּבוֹא
ה אֵלָיו בְּמָקוֹם צַר אֲשֶׁר יִדְמֶה לְנָהָר: וְאִם־חָפֹץ יַחְפֹּץ־אִישׁ לָרֶדֶת
אֶל־הַיָּם לִרְאֹתוֹ אוֹ לִרְדּוֹת־בּוֹ אֵיךְ יוּכַל לָבֹא אֶל־הַמֶּרְחָב אִם־לֹא
ו יַעֲבֹר בַּמֵּצַר: דָּבָר אַחֵר עִיר נִבְנְתָה וַתִּכּוֹנֵן בִּמְקוֹם־מִישׁוֹר וְהִיא
ז מְלֵאָה כָל־טוּב: וְלָהּ מָבוֹא צַר וְהוּא בְמוֹרָד וּמִימִינוֹ אֵשׁ וּמִשְּׂמֹאלוֹ
ח מַיִם עֲמֻקִּים: וּמַסְלוּל אֶחָד בֵּינֵיהֶם בֵּין הָאֵשׁ וְהַמַּיִם וְלֹא יָכִיל
ט הַמַּסְלוּל כִּי־אִם־צַעֲדֵי אָדָם אֶחָד: וְאִם־נָתֹן תִּנָּתֵן הָעִיר הַהִיא נַחֲלָה
לְאִישׁ וְהַנּוֹחֵל לֹא יַעֲבֹר אֶת־הַמָּקוֹם הַמְסֻכָּן אֲשֶׁר לְפָנָיו אֵיךְ יְקַבֵּל
י–יא נַחֲלָתוֹ: וָאֹמַר כֵּן אֲדֹנִי וַיֹּאמֶר אֵלַי כֵּן חֵלֶק יִשְׂרָאֵל: לְמַעֲנָם עָשִׂיתִי
יב אֶת־הָעוֹלָם וְכַאֲשֶׁר עָבַר אָדָם מִצְוָתִי נִגְזַר הַדָּבָר אֲשֶׁר הָיָה: וַיִּהְיוּ
מְבוֹאוֹת הָעוֹלָם הַזֶּה צָרִים מַכְאִיבִים וּמְיַגְּעִים מְעַטִּים וְרָעִים מְלֵאֵי
יג סַכָּנוֹת וְרַבֵּי תְלָאוֹת: וְאוּלָם מְבוֹאוֹת הָעוֹלָם הַגָּדוֹל רְחָבִים וְשַׁאֲנַנִּים
יד וְעוֹשִׂים פְּרִי אַל־מָוֶת: וּבְכֵן אִם־עָבֹר לֹא יַעַבְרוּ הַחַיִּים אֶת־הַמְּבוֹאוֹת
טו הַצָּרִים וְהָרָעִים הָאֵלֶּה לֹא יוּכְלוּ לְקַבֵּל אֶת־הַמּוּכָן לָהֶם: וְעַתָּה
לָמָּה נְבוּכוֹתָ כִּי בֶן־שַׁחַת אָתָּה וְלָמָּה תִרְגַּז כִּי בֶן־תְּמוּתָה אָתָּה:
טז וּמַדּוּעַ לֹא שַׂמְתָּ לִבְּךָ אֶל־הַבָּאוֹת כִּי אִם־רַק אֶל־הַהֹוֶה:
יז וָאַעַן וָאֹמַר אֲדֹנָי יְיָ הֲלֹא פֵרַשְׁתָּ בְּתוֹרָתְךָ כִּי הַצַּדִּיקִים יִירְשׁוּ
יח אֵלֶּה וְהָרְשָׁעִים יֹאבֵדוּ: וְהִנֵּה הַצַּדִּיקִים יִשְׂאוּ אֶת־הַמֵּצַר בְּקַוּוֹתָם
יט לַמֶּרְחָב וְהָרְשָׁעִים אֶת־הַמֵּצַר יַעַבְרוּ וְאֶת־הַמֶּרְחָב לֹא יִרְאוּ: וַיֹּאמֶר
כ אֵלַי אַל־תְּהִי שׁוֹפֵט מֵעַל אֱלֹהִים וְלֹא מַשְׂכִּיל מֵעַל עֶלְיוֹן: יֹאבְדוּ
כא הַרְבֵּה מִן־הַנִּמְצָאִים וְאַל־תְּבֻטַּל תּוֹרַת אֱלֹהִים הַנְּתוּנָה לִפְנֵיהֶם: כִּי
שַׁלֹּחַ שָׁלַח אֱלֹהִים אֶל־הַבָּאִים כַּאֲשֶׁר בָּאוּ אֵת אֲשֶׁר יַעֲשׂוּ וְחָיוּ וְאֵת
כב אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ וְלֹא יִשְׂאוּ עֹנֶשׁ: וְהֵם לֹא הִכִּירוּ וַיִּמְרוּ־בוֹ וַיָּכִינוּ לָהֶם
כג מַחְשְׁבוֹת הֶבֶל: וַיִּוָּעֲצוּ מְזִמּוֹת רֶשַׁע וַיּוֹסִיפוּ וַיֹּאמְרוּ אֵין עֶלְיוֹן וְאֶת־
כד דְּרָכָיו לֹא יָדָעוּ: וּבְתוֹרָתוֹ מָאֲסוּ וּמִצְוֹתָיו בָּזוּ וּבְחֻקּוֹתָיו לֹא הֶאֱמִינוּ

כ״ח ורדו בדגת הים. וכוונתו: לרדת אל הים באניה (השוה תהל׳ ק״ז כ״ג) לשם נסיעה של
ז טיול או לשם דיוג. — ומימינו אש ומשמאלו מים עמקים. אפשר שכך היה מפרש
יב את הכתוב באנו באש ובמים ותוציאנו לרו[ח]ה (תהל׳ ס״ו י״ב). — מבואות. introitus, ועניני
כאן דרכי המעבר, על הדרך של לשון חכמים (ויק״ר ט׳ ב׳) מבואות אפילות היו מביתו לבית
יג המדרש. — העולם הגדול. העולם הבא (בניגוד לעולם הזה, שבפי״ב). ברומי: maioris
יז–כג saeculi (בערך היתרון). — פרשת בתורתך. ע׳ דב׳ ח׳ א׳.— לפכ״ג השוה תהל׳ י״ד א׳, נ״ג

כה–כו וּמַעֲשָׂיו לֹא עָשׂוּ׃ לָכֵן עֶזְרָא רֵיקִים לָרֵיקִים וּמְלֵאִים לַמְּלֵאִים׃ כִּי
הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יָבֹאוּ הָאֹתוֹת אֲשֶׁר הִגַּדְתִּי לְךָ מֵרֹאשׁ
כז וְנִגְלְתָה הַכַּלָּה וְנִגְלְתָה הָעִיר וְנִרְאֲתָה הָאָרֶץ הַנִּסְתָּרָה הַיּוֹם׃ וְכָל
כח אֲשֶׁר יִמָּלֵט מִן־הָרָעוֹת אֲשֶׁר הֻגְּדוּ מֵרֹאשׁ הוּא יִרְאֶה נִפְלְאוֹתָי׃ כִּי
יִגָּלֶה מְשִׁיחִי וְכָל־אֲשֶׁר אִתּוֹ וְשָׂמְחוּ הַשְּׂרִידִים אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה׃
כט וְהָיָה מִקֵּץ הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה וּמֵת מְשִׁיחַ עַבְדִּי וְכָל אֲשֶׁר נִשְׁמַת אָדָם
ל בְּקִרְבָּם׃ וְשָׁב הָעוֹלָם לְדִמְמַת־קְדוּמִים יָמִים שִׁבְעָה כִּימֵי בְרֵאשִׁית
לא כִּי לֹא יִשָּׁאֵר אִישׁ׃ וְהָיָה מִקֵּץ שִׁבְעַת הַיָּמִים וְנֵעוֹר הָעוֹלָם אֲשֶׁר
לב עוֹד לֹא־הִתְעוֹרֵר וּמֵת הַנִּשְׁחָת׃ וְהָאָרֶץ תָּשִׁיב אֶת־הַיְשֵׁנִים בְּקִרְבָּהּ
וְהֶעָפָר אֶת־הַנָּחִים בְּתוֹכוֹ דּוּמָם וְהָאוֹצָרוֹת יָשִׁיבוּ אֶת־הַנְּשָׁמוֹת אֲשֶׁר
לג הָפְקְדוּ אִתָּם׃ וְנִגְלָה עֶלְיוֹן עַל־כִּסֵּא־דִין וְחָלְפוּ רַחֲמִים וְאֶרֶךְ־אַפַּיִם
לד–לה יֵאָסֵף׃ וְנִשְׁאַר הַדִּין לְבַדּוֹ וְהָאֱמֶת תִּכּוֹן וְהָאֱמוּנָה תִּגְבָּר׃ וְהַפְּעֻלָּה
לו תָּבֹא וְהַגְּמוּל יֵרָאֶה וְהַצֶּדֶק יִתְעוֹרֵר וְהָרִשְׁעָה לֹא־תָנוּם׃ וְנִרְאָה בּוֹר־
צָרָה וּמִמּוּלוֹ יִהְיֶה מְקוֹם־הַמְּנוּחָה כִּבְשַׁן־גֵּיהִנֹּם יִגָּלֶה וּמִמּוּלוֹ גַּן־עֵדֶן׃
לז אָז יֹאמַר עֶלְיוֹן לָעַמִּים הַנֵּעוֹרִים רְאוּ וְהַבִּיטוּ אֶל־אֲשֶׁר כִּחַשְׁתֶּם־בּוֹ
לח אוֹ־אֲשֶׁר לֹא עֲבַדְתֶּהוּ אוֹ־אֲשֶׁר בְּזִיתֶם מִצְוֹתָיו׃ רְאוּ כֹּה וָכֹה פֹּה

כה–כו ב׳. — דברים ריקים לאנשים ריקים ממצוות ודברים מלאים לאנשים מלאים מצוות. — ו נ ג ל ת ה
ה כ ל ה. לכנסת ישראל הוא רומז, על דרך הכתוב בישע׳ מ״ט י״ח. ולפי השערתו של גונקל
היה בנוסח היוני: καὶ φανήσεται ἡ νῦν μὴ φαινομένη πόλις (=ונראתה העיר אשר
עתה היא לא־נראה), וכן הוא בנוסח הארמיני, והכוונה לירושלים של מעלה. — והרומי טעה
וקרא νύμφη ἡ (=הכלה) במקום μὴ νῦν ἡ. — ה ע י ר. ירושלים. — ה א ר ץ. דחק לומר שכוונתו
לארץ ישראל, שהרי אין ארץ ישראל של מעלה. ואולי כוונתו לגן עדן, והוא על דרך חזון
כח ברוך א׳ ד׳ א׳–ג׳ שירושלים של מעלה וגן עדן מזווגים יחד. — מ ש י ח י. כך בכושי
ובארמיני. ובסורי ובערבי: משיח בני. והרומי, שהיה לפניו ביוונית χριστός (=משיח), מצא
לו כאן ובפסוק הבא מקום כושר והכניס: ישוע בני. — ו כ ל א ש ר א ת ו. וכל הצדיקים
הנלוים אליו. — א ר ב ע מ א ו ת ש נ ה. בנוסח A: שלש מאות שנה, ובסורי: שלשים שנה,
ובערבי ב׳: אלף שנה, ובכושי ובארמיני אין שום מנין. והשוה חילוקי דעות על מנין ימות
ל המשיח בסנהד׳ צ״ט א׳. — כ י מ י ב ר א ש י ת. אחרית הימים=ראשית הימים. ענין זה עצמו
צווח עליו בעל חזון ברוך א׳ ג׳ ז׳–ח׳ בכל תקף: הישוב העולם לקדמתו ותבל תשוב
לב לדממה כקדם — ונפשות רבות תאספנה ותכונת בני האדם עוד לא תזכר. — ו ה א ר ץ ת ש י ב...
לג השוה חנוך א׳ נ״א א׳. — ו ח ל פ ו ר ח מ י ם. כמו שמצינו בחנוך א׳ י״ג ג׳–ד׳ וי״ד ז׳ שאין
לה שום תועלת בהמלצה על החוטאים. — ו ה פ ע ל ה ‖ והגמול. השוה פעלת שכיר (ויק׳ י״ט י״ג),
פעלתו ‖ שכרו (ישע׳ מ׳ י׳), ועוד. — ל א ־ ת נ ו ם ‖ יתעורר, כלו׳ גם הצדק גם הרשעה יהיו
לו קיימים בעין. — ב ו ר צ ר ה. כך בסורי ובכושי. ובכ״י הרומים lacus (=בור) ב locus (=מקום)
לז נתחלף. — השוה ע״ז ב׳: לעתיד לבוא מביא הקב״ה ספר תורה ומניחו בחיקו ואומר כל מי
שעסק בה יבא ויטול שכרו. מיד מתקבצין ובאין עכו״ם בערבוביא — — — אמר להם הקב״ה

עֵדֶן וּמְנוּחָה וְשָׁם אֵשׁ וְצָרָה כָּכָה יְדַבֵּר אֲלֵיהֶם בְּיוֹם־דִּין:
לט וְהוּא [יוֹם] אֲשֶׁר שֶׁמֶשׁ אֵין־לוֹ   וְלֹא יָרֵחַ וְלֹא כוֹכָבִים:
מ וְלֹא עָנָן וְלֹא רְעָמִים   וְלֹא בְרָקִים וְלֹא־רוּחַ
וְלֹא־זֶרֶם וְלֹא שְׁחָקִים   וְלֹא צְלָלִים וְלֹא־עֶרֶב וְלֹא־בֹקֶר:
מא וְלֹא־קַיִץ וְלֹא אָבִיב   וְלֹא־סְתָו וְלֹא־חֹרֶף
וְלֹא־קֶרַח וְלֹא־קֹר   וְלֹא־בָרָד וְלֹא־מָטָר וְלֹא־טָל:
מב וְלֹא־צָהֳרַיִם וְלֹא־לַיְלָה   וְלֹא־שַׁחַר וְלֹא־נֹגַהּ
וְלֹא־זֹהַר וְלֹא־אוֹר   כִּי אִם־זִיו כְּבוֹד־עֶלְיוֹן
מג וּבוֹ עֲתִידִים כֻּלָּם לִרְאוֹת אֶת־אֲשֶׁר הוּכָן: וְרֶוַח יִהְיֶה־לּוֹ כְּשָׁבוּעַ
מד שָׁנִים: זֶה דִינִי וּמִשְׁפָּטוֹ וּלְךָ לְבַדְּךָ הוֹדַעְתִּי זֹאת:
מה וָאַעַן גַּם־אָז דִּבַּרְתִּי אֲדֹנָי גַּם־עַתָּה אֲדַבֵּר אַשְׁרֵי הַבָּאִים וְשֹׁמְרִים
מו פִּקּוּדֶיךָ: אֲבָל אֲשֶׁר בִּקַּשְׁתִּי הָיְתָה עֲלֵיהֶם מִי בַבָּאִים אֲשֶׁר־לֹא
מז חָטָא אוֹ מִי מִן־הַיְלוּדִים אֲשֶׁר לֹא עָבַר אֶת־בְּרִיתֶךָ: וְעַתָּה אֶרְאֶה
מח כִּי לִמְעַטִּים יָבִיא הָעוֹלָם הַבָּא שִׂמְחָה וּלְרַבִּים יָגוֹן: כִּי גָדַל בְּקִרְבֵּנוּ
הַלֵּב הָרָע אֲשֶׁר יְנַכְּרֵנוּ לֶאֱלֹהַּ וַיּוֹלִיכֵנוּ לִשְׁחִיתוּת וּלְדַרְכֵי־מָוֶת
וַיַּרְאֵנוּ שְׁבִילֵי הָאֲבַדּוֹן וַיַּרְחִיקֵנוּ מִן־הַחַיִּים וְזֶה לֹא לִמְעַטִּים כִּי אִם־
מט לְכָל־הַנִּבְרָאִים כִּמְעַט: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר שְׁמָעֵנִי וְאוֹדִיעֲךָ וְעַל־הַבָּא
ג–נא אֲלַמְּדֶךָּ: עַל־כֵּן לֹא עָשָׂה עֶלְיוֹן עוֹלָם אֶחָד כִּי אִם־שְׁנָיִם: וְאַתָּה
יַעַן אֲשֶׁר אָמַרְתָּ אֵין צַדִּיקִים רַבִּים כִּי אִם־מְעַטִּים וְהָרְשָׁעִים רַבִּים
נב וּשְׁמַעְתָּ אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: אִם־יֶשׁ־לְךָ אֲבָנִים טֹבוֹת מְעַט מִזְעָר
נג הֲתוֹסִיף לְךָ עַל־מִסְפָּרָן עֹפֶרֶת וְחֶרֶס לָרֹב: וָאֹמַר אֵיךְ יוּכַל הֱיוֹת
נד זֶה אֲדֹנָי: וַיֹּאמֶר אֵלַי לֹא־זֶה לְבַדּוֹ כִּי אִם־שְׁאַל־נָא אֶרֶץ וְתֹאמַר
נה לְךָ שִׂיחַ לָהּ וּתְסַפֶּר־לָךְ: אֱמֹר אֵלֶיהָ הֵן זָהָב תּוֹצִיאִי וָכֶסֶף וּנְחֹשֶׁת
נו וּבַרְזֶל גַּם־הוּא וְעֹפֶרֶת וָטִיט: וְרַב הַכֶּסֶף עַל־הַזָּהָב וְהַנְּחֹשֶׁת עַל־
הַכֶּסֶף וְהַבַּרְזֶל עַל־הַנְּחֹשֶׁת הָעֹפֶרֶת עַל־הַבַּרְזֶל וְהַטִּיט עַל־הָעֹפָרֶת:
נז וְעַתָּה חֲשָׁב־נָא מָה־הֵם הַנֶּחֱשָׁבִים וְהַנִּבְחָרִים אִם־הָרַבִּים אוֹ־הַיְקָרִים:
נח וָאֹמַר אֲדֹנָי יְיָ הֲלֹא הַנִּמְצָא לָרֹב הוּא הַנְּקַלָּה וְהַמְעַט רַב־עֵרֶךְ:
נט וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר שְׁקֹל בְּדַעְתְּךָ אֶת־אֲשֶׁר חָשַׁבְתָּ כִּי אֲשֶׁר־לוֹ הַדָּבָר

מג אל תכנסו לפני בערבוביא אלא תכנס כל אומה ואומה וסופריה...— כשבוע שנים. השוה דנ׳
ט׳ כ״ד שָׁבֻעִים שִׁבְעִים=שבעים שבעים של שנים (וכן שם בפכ״ה). ובלשון המשנה שבוע=שבע
מה–מח שנות השמיטה. — גם־אז דברתי. ע׳ פי״ז–י״ח. — ינכרנו לאלה. יעשה אותנו נכרים
נט לאלוה, — כך נראה. והמתרגם טעה וקרא לָאֵלָּה (nos abalienavit ab his). — שקל בדעתך.

ס הַיָּקָר יִשְׂמַח עָלָיו מֵאֲשֶׁר־לוֹ מִן־הָרָב׃ וְכֵן גַּם־בִּדְבַר הַבְּרִיאָה
הַחֲדָשָׁה אֲשֶׁר הִבְטַחְתִּי אֶשְׂמַח אֵפוֹא בִּמְעַטִּים אֲשֶׁר יִמָּלְטוּ כִּי הֵם
סא אֲשֶׁר הִשְׁלִימוּ אֶת־כְּבוֹדִי וַאֲשֶׁר עַל־יְדֵיהֶם שְׁמִי נִקְרָא הַיּוֹם׃ וְלֹא
אֶתְעַצֵּב עַל־הֶהָמוֹן אֲשֶׁר יֹאבֵדוּ כִּי־הֵם לְהֶבֶל יִדְמוּ עַתָּה וּכְלֶהָבָה
סב וּכְעָשָׁן נֶחְשָׁבוּ יִבְעֲרוּ וְקָדְחוּ וְדָעָכוּ׃ וָאַעַן וָאֹמַר הוֹי אֶרֶץ לָמָּה
סג יָלַדְתְּ אִם־הַלֵּב הָיָה מִן־הֶעָפָר כְּיֶתֶר הַבְּרִיאָה׃ נוֹחַ הָיָה לוֹ גַּם־
סד לֶעָפָר שֶׁלֹּא הָיָה מִשֶּׁהָיָה הַלֵּב מִמֶּנּוּ׃ וְעַתָּה הַלֵּב גָּדֵל אִתָּנוּ וְלָכֵן
נֶעֱנִים אֲנַחְנוּ כִּי בְדַעַת נֹאבֵד׃

סה עַל־כֵּן יֶאֶבְלוּ בְּנֵי אָדָם   וְחַיַּת הַשָּׂדֶה תִּשְׂמָח
יִתְאַבְּלוּ כָּל־הַיִּלּוֹדִים   וּבְהֵמָה וָצֹאן תָּגֵלְנָה׃

סו וּמוֹתָר לָהֶן מִמֶּנּוּ כִּי־הֵן לֹא תְחַכֶּינָה לַדִּין וְלֹא תֵדַעְנָה לֹא צָרָה
סז וְלֹא שָׁלוֹם שֶׁיְּבֻטַּח לָהֶן אַחֲרֵי הַמָּוֶת׃ וַאֲנַחְנוּ מַה־נּוֹעִיל כִּי הַמֻּלָּט
סח נִמְלַט הֲלֹא עֻנֶּה נְעֻנֶּה׃ כִּי כָל־הַיִּלּוֹדִים מְגֹאָלִים בִּפְשָׁעִים וְהֵם
סט מְלֵאֵי חֵטְא וּכְבֵדֵי עָוֺן׃ וְלוּלֵא הָיִינוּ מוּבָאִים אַחֲרֵי הַמָּוֶת בְּמִשְׁפָּט
ע כִּי עַתָּה טוֹב לָנוּ׃ וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר כַּאֲשֶׁר עָשָׂה עֶלְיוֹן אֶת־
הָעוֹלָם וְאֶת־אָדָם וְאֵת כָּל־אֲשֶׁר יָצָא מִמֶּנּוּ הֵכִין בָּרִאשׁוֹנָה אֶת־
עא הַמִּשְׁפָּט וַאֲשֶׁר לַמִּשְׁפָּט׃ וְעַתָּה מִדְּבָרֶיךָ תִּתְבּוֹנֵן אֲשֶׁר אָמַרְתָּ כִּי
עב הַלֵּב גָּדֵל אִתָּנוּ׃ עַל־כֵּן יְעֻנּוּ שׁוֹכְנֵי אֶרֶץ כִּי־לֵב הָיָה לָהֶם וְהֵם
עָשׂוּ עַוְלָה מִצְוֹת קִבְּלוּ וְלֹא שְׁמָרוּן וְתוֹרָה נִתְּנָה לָהֶם וְהֵם הֵפֵרוּ
עג אֶת־אֲשֶׁר קִבֵּלוּ׃ וּמַה־יֹּאמְרוּ בַדִּין וּמַה־יָּשִׁיבוּ בְּאַחֲרִית הַיָּמִים׃
עד וְכַמָּה הָיָה הָעֶלְיוֹן אֶרֶךְ־אַפַּיִם לְשׁוֹכְנֵי תֵבֵל וְלֹא לְמַעֲנָם כִּי אִם־
עה לְמַעַן הָעִתִּים הַמְזֻמָּנוֹת׃ וָאַעַן וָאֹמַר אִם־נָא מָצָאתִי חֵן לְפָנֶיךָ אֲדֹנָי
וְהוֹדַעְתָּ לְעַבְדְּךָ גַּם אֶת־זֹאת אִם־אַחֲרֵי הַמָּוֶת אוֹ עַתָּה כַּאֲשֶׁר
נַחֲזִיר אִישׁ אֶת־נַפְשׁוֹ שָׁמֹר נִשָּׁמֵר בִּמְנוּחָה עַד־בּוֹא הַיָּמִים אֲשֶׁר
עו בָּהֶם תּוֹאִיל לְחַדֵּשׁ אֶת־הַבְּרִיאָה אוֹ מֵעַתָּה נְעֻנֶּה׃ וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר גַּם־
אֶת־זֹאת אוֹדִיעֶךָּ וְאַתָּה אַל־תִּתְעָרֵב עִם־הַבּוֹזִים וְאַל־תִּמָּנֶה אֶת־
עז נַפְשְׁךָ עִם הַמְעֻנִּים׃ כִּי אוֹצַר פְּעָלִים שָׁמוּר לְךָ עִם־הָעֶלְיוֹן וְאוֹתוֹ

in te autem pondera. — הדבר היקר. quod difficile est. תרגם יקר בלשון כבדות, כענינו
ס–סב בארמית. — הבריאה החדשה אשר הבטחתי. a me repromissa creatura. — הלב.
ע sensus. — ואשר למשפט. כלו׳ גן־עדן וגיהנם שהם שייכיות המשפט, והם משבעה דברים
(תורה ותשובה וגן־עדן וגיהנם וכסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח) שנבראו קודם
עז שנברא העולם (פסחים נ״ד א׳). — אוצר פעלים. שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן

עח לֹא תִרְאֶה עַד־אַחֲרִית הַיָּמִים׃ וְעַל־הַמָּוֶת [וְזֶה] הַדָּבָר כַּאֲשֶׁר יָצָא
הַמִּשְׁפָּט הֶחָרוּץ מֵאֵת הָעֶלְיוֹן עַל־מוֹת הָאָדָם בְּצֵאת הַנֶּפֶשׁ מִן־
עט הַגְּוִיָּה לָשׁוּב אֶל־אֲשֶׁר נְתָנָהּ לְפָאֵר כְּבוֹד עֶלְיוֹן בָּרִאשׁוֹנָה׃ וְאִם
יִהְיֶה אִישׁ מֵאֲשֶׁר בָּזוּ וְלֹא שָׁמְרוּ דֶּרֶךְ עֶלְיוֹן וּמֵאֲשֶׁר מָאֲסוּ בְתוֹרָתוֹ
פ וּמֵאֲשֶׁר שָׂנְאוּ אֶת־יִרְאֵי אֱלֹהִים׃ הַנְּשָׁמוֹת הָהֵן אֶל־הַמְּעֹנוֹת לֹא
תָבֹאנָה כִּי מְשׁוֹטְטוֹת תִּהְיֶינָה מֵאָז בְּעִנּוּיִם וְהֵן כּוֹאֲבוֹת תָּמִיד
פא וַעֲצוּבוֹת בְּשֶׁבַע דְּרָכִים׃ הַדֶּרֶךְ הָאַחַת אֲשֶׁר בָּזוּ תוֹרַת עֶלְיוֹן׃
פב הַדֶּרֶךְ הַשֵּׁנִית אֲשֶׁר לֹא יָכְלוּ לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה טוֹבָה לְמַעַן יִחְיוּ׃
פג הַדֶּרֶךְ הַשְּׁלִישִׁית אֲשֶׁר יִרְאוּ הַשָּׂכָר הַשָּׁמוּר לַאֲשֶׁר נֶאֶמְנוּ בִּבְרִית
פד עֶלְיוֹן׃ הַדֶּרֶךְ הָרְבִיעִית אֲשֶׁר יִתְבּוֹנְנוּ לַמּוּסָר הַשָּׁמוּר לָהֶם לְאַחֲרִית
פה הַיָּמִים׃ הַדֶּרֶךְ הַחֲמִישִׁית אֲשֶׁר יִרְאוּ חַדְרֵי אֲחֵרִים נִשְׁמָרִים בִּידֵי
פו מַלְאָכִים בִּדְמָמָה רַבָּה׃ הַדֶּרֶךְ הַשִּׁשִּׁית אֲשֶׁר יִרְאוּ אֵיךְ יַעַבְרוּ
פז מֵהֶם מֵאָז וְהָלְאָה אֶל־הָעִנּוּי׃ הַדֶּרֶךְ הַשְּׁבִיעִית וְהִיא גְדוֹלָה מִכָּל־
הַדְּרָכִים הָאֲמוּרוֹת אֲשֶׁר יִמַּקּוּ בְּבֹשֶׁת וְיִכְלוּ בִכְלִמָּה וְיִבָּלוּ בִפְחָדִים
בִּרְאוֹתָם כְּבוֹד עֶלְיוֹן אֲשֶׁר חָטְאוּ־לוֹ בְּחַיֵּיהֶם וַאֲשֶׁר יָחִילוּ בְּעָמְדָם
פח לְמִשְׁפָּטוֹ בְּקֵץ הַיָּמִים׃ וַאֲשֶׁר שָׁמְרוּ דֶרֶךְ עֶלְיוֹן זֶה מִשְׁפָּטָם כַּאֲשֶׁר
פט יִבָּדְלוּ מִן־הַכְּלִי הַנִּשְׁחָת׃ בַּיָּמִים הָהֵם אֲשֶׁר הָיוּ [בוֹ] עָבְדוּ אֶת־
הָעֶלְיוֹן בְּעָמָל וּבְכָל־עֵת שָׂמוּ נַפְשָׁם בְּכַפָּם לִשְׁמֹר מְאֹד אֶת־תּוֹרַת
צ–צא הַמְחוֹקֵק׃ עַל־כֵּן זֶה יִהְיֶה דְבָרָם׃ בָּרִאשׁוֹנָה יִרְאוּ בְשִׂמְחָה רַבָּה
צב כְּבוֹד מְגִנָּם וְנָחוּ בְשֶׁבַע מַעֲרָכוֹת׃ הַמַּעֲרָכָה הָרִאשׁוֹנָה אֲשֶׁר הִתְאַמְּצוּ
בְּכָל כַּאֲמַצֵּי־כֹחַ לְהִתְגַּבֵּר עַל הַיֵּצֶר הָרָע אֲשֶׁר נוֹצַר עִמָּם לְבִלְ־
צג יִתְעֵם מִן־הַחַיִּים אֶל־הַמָּוֶת׃ הַמַּעֲרָכָה הַשֵּׁנִית אֲשֶׁר יִרְאוּ הַמְּבוּכָה
צד שֶׁבָּהּ נוֹדְדוֹת נִשְׁמוֹת הָרְשָׁעִים וְהָעֹנֶשׁ הַצָּפוּי לָהֶן׃ הַמַּעֲרָכָה
הַשְּׁלִישִׁית אֲשֶׁר יִרְאוּ אֶת־הָעֵדוּת אֲשֶׁר הֵעִיד עֲלֵיהֶם יוֹצְרָם כִּי
צה בְּחַיֵּיהֶם שָׁמְרוּ אֶת־הַתּוֹרָה שֶׁנִּתְּנָה לָהֶם בֶּאֱמוּנָה׃ הַמַּעֲרָכָה הָרְבִיעִית
אֲשֶׁר יָבִינוּ אֶת־הַמְּנוּחָה אֲשֶׁר יָנוּחוּ עַתָּה בְּהֵאָסְפָם אֶל־מְעֹנוֹתֵיהֶם
בְּשֶׁקֶט רַב וְהֵמָּה נִשְׁמָרִים בִּידֵי מַלְאָכִים וְאֶת־הַכָּבוֹד הַצָּפוּן לָהֶם

פ קיימת לעולם הבא (פאה א׳ א׳, והשוה דבריו של מונבז המלך ב״ב י״א א׳). — המענות.
פב ע׳ לעיל ב׳ ל״ה. — לעשות תשובה טובה. reversionem bonam facere, כלו׳ לחזור
פז למוטב. — בכלמה. כך יש להגיה: in [in]honoribus. — יחילו. ברומי: incipient, קרא
פח בטעות יָחֵלּוּ. — מן הכלי הנשחת. a vaso corruptibili, והוא תאר לגוף שהוא כלי נפסד
פט לגבי הנשמה (וע׳ לעיל ב׳ י״א). — לשמר מאד. uti perfecte custodirent (=לשמר בשלימות). —

צו בְּאַחֲרִיתָם: הַמַּעֲרָכָה הַחֲמִישִׁית בְּשָׂמְחָם עַל־הִמָּלְטָם עַתָּה מִשַּׁחַת
וְהֶעָתִיד יְהִי לָהֶם לְנַחֲלָה וְגַם בִּרְאוֹתָם אֶת־רֹב הַצָּרָה וְהֶעָמָל אֲשֶׁר
נֶחֱלְצוּ מֵהֶם וְאֶת־הַמֶּרְחָב אֲשֶׁר יָבֹאוּ בוֹ מְעֻנָּגִים וּבְנֵי אַל־מָוֶת:
צז הַמַּעֲרָכָה הַשִּׁשִּׁית כַּאֲשֶׁר יְגֻלֶּה לָהֶם אֵיךְ יָחֵלּוּ פְּנֵיהֶם לְהָאִיר כַּשֶּׁמֶשׁ
צח וְאֵיךְ יָחֵלּוּ לִהְיוֹת דּוֹמִים לְאוֹר הַכּוֹכָבִים וְלֹא עוֹד יִבָּלוּן: הַמַּעֲרָכָה
הַשְּׁבִיעִית וְהִיא גְדוֹלָה מִכָּל־הָאֲמוּרוֹת אֲשֶׁר יָגִילוּ נִלְוֵי לַכֹּל וַאֲשֶׁר
יִבְטְחוּ וְלֹא יֵבוֹשׁוּ וְיִשְׂמְחוּ וְלֹא יִכָּלְמוּ וּמִהֲרוּ לִרְאוֹת אֶת־פְּנֵי
[הָאָדוֹן] אֲשֶׁר עָבְדוּ בְּחַיֵּיהֶם וַאֲשֶׁר מֵאִתּוֹ יָחֵלּוּ לְקַבֵּל שָׂכָר בְּכָבוֹד:
צט זֹאת מַעֲרֶכֶת נַפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים אֲשֶׁר בְּשֹׂרָה מֵעַתָּה וְדַרְכֵי הָעִנּוּיִם
הַמּוּדָעִים מֵרֹאשׁ אֲשֶׁר יִסְבְּלוּ מֵעַתָּה הַבּוֹזִים:
ק וָאַעַן וָאֹמַר הֲלֹא תִנָּתֵן עֵת לַנְּשָׁמוֹת אַחֲרֵי הִבָּדְלָן מִן־הַגְּוִיּוֹת
קא לִרְאוֹת אֵת אֲשֶׁר־הִגַּדְתָּ לִּי: וַיֹּאמֶר אֵלַי שִׁבְעַת יָמִים תְּהִי חָפְשָׁתָן
לִרְאוֹת שִׁבְעַת יָמִים אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הֻגַּד עֲלֵיהֶם מֵרֹאשׁ וְאַחֲרֵי
כֵן תֵּאָסַפְנָה אֶל־מְעוֹנוֹתֵיהֶן:
קב וָאַעַן וָאֹמַר אִם־מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְהוֹדַעְתָּ גַּם זֹאת לְעַבְדֶּךָ
הֲיוּכְלוּ צַדִּיקִים בְּיוֹם־דִּין לְבַקֵּשׁ סְלִיחָה לָרְשָׁעִים אוֹ לְהִתְפַּלֵּל
קג בַּעֲדָם אֶל־עֶלְיוֹן: אִם־אָבוֹת בְּעַד בָּנִים אוֹ בָנִים בְּעַד אָבוֹת אִם־
אַחִים בְּעַד אַחִים אִם־קְרוֹבִים בְּעַד קְרוֹבִים אִם־נֶאֱמָנִים בְּעַד
קד אוֹהֲבִים: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר יַעַן אֲשֶׁר מָצָאתָ חֵן בְּעֵינַי אוֹדִיעֲךָ גַּם־אֶת־
זֹאת יוֹם הַדִּין נִמְרָץ הוּא וְאֶת־כֻּלָּם יַרְאֶה חוֹתָם הָאֱמֶת [כַּ]אֲשֶׁר לֹא
יְשַׁלַּח הַיּוֹם הָאָב אֶת־הַבֵּן וְלֹא הַבֵּן אֶת־הָאָב וְלֹא הָאָדוֹן אֶת־
הָעֶבֶד וְלֹא הַנֶּאֱמָן אֶת־הָאוֹהֵב כִּי־יָחֳלֶה אוֹ־יִישַׁן אוֹ־יֹאכַל אוֹ־
קה יִתְרַפֵּא בַּעֲדוֹ: כֵּן לֹא־יִתְפַּלֵּל אָז אִישׁ בְּעַד אִישׁ וְכָל־אִישׁ אֶת־
רָעוֹתָיו אוֹ אֶת־צִדְקוֹתָיו הוּא יִשָּׂא:
קו וָאַעַן וָאֹמַר וְאֵיכָכָה זֶה נִמְצָא לְפָנִים אֶת־אַבְרָהָם מִתְפַּלֵּל בְּעַד
אַנְשֵׁי סְדוֹם וְאֶת־מֹשֶׁה מִתְפַּלֵּל בְּעַד אֲבוֹתֵינוּ אֲשֶׁר חָטְאוּ בַּמִּדְבָּר:
קז–קח וְאַחֲרָיו [הִתְפַּלֵּל] יְהוֹשֻׁעַ בְּעַד יִשְׂרָאֵל בִּימֵי עָכָן: וּשְׁמוּאֵל בִּימֵי
שָׁאוּל וְדָוִד [הִתְפַּלֵּל] עַל־הַדֶּבֶר וּשְׁלֹמֹה עַל־הַבָּאִים אֶל־הַמִּקְדָּשׁ:

צז—קא השוה דניאל י״ב ג׳. — השוה שבת קנ״ב א׳: אמר רב חסדא נפשו של אדם מתאבלת עליו
קד—קה כל שבעה. — חותם האמת. השוה שם נ״ה א׳ ועוד: חותמו של הקב״ה אמת. — השוה
קו יחז׳ י״ח כ׳. — לפנים. primus (=הראשון). — אברהם. ע׳ בראי י״ח כ״ג. — ומשה. שמות
קז—קח ל״ב י״א. — בימי עכן. יהושע ז׳. — בימי שאול. ש״א ז׳ ט׳ וי״ב וכ״ג. — ודוד. ש״ב

קט–קי וְאֵלִיָּהוּ עַל־מְקַבְּלֵי הַמָּטָר וְעַל־הַמֵּת לְהַחֲיוֹת׃ וְחִזְקִיָּהוּ בְּעַד הָעָם בִּימֵי
קיא סַנְחֵרִיב [וְעוֹד] רַבִּים בְּעַד רַבִּים׃ וְעַתָּה אִם־כַּאֲשֶׁר גָּדְלָה הַהַשְׁחָתָה
וְרַבָּה הָרִשְׁעָה הָיוּ צַדִּיקִים מִתְפַּלְּלִים בְּעַד רְשָׁעִים מַדּוּעַ אֵפוֹא לֹא
קיב יִהְיֶה־כֵּן גַּם־אָז׃ וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר הָעוֹלָם הַזֶּה אֵינֶנּוּ הַקֵּץ הַכָּבוֹד לֹא יִשְׁכֹּן
קיג בּוֹ תָּמִיד עַל־כֵּן הִתְפַּלְלוּ בַּעֲלֵי הַכֹּחַ בְּעַד הַחַלָּשִׁים׃ וְאוּלָם יוֹם הַדִּין
יִהְיֶה קֵץ הָעוֹלָם הַזֶּה וְרֵאשִׁית הָעוֹלָם הַבָּא אֲשֶׁר־בּוֹ תַּעֲבֹר הַהַשְׁחָתָה׃
קיד תֶּחְדַּל הַתַּאֲוָה וְנִכְרַת הַכַּחַשׁ
וְגָדַל הַצֶּדֶק וְעָלְתָה הָאֱמֶת׃
קטו וְעַל־כֵּן לֹא יוּכַל אִישׁ לְרַחֵם אָז עַל־הַחַיָּב בַּדִּין וְלֹא לְהַזִּיק לַזַּכָּי׃
קטז וָאַעַן וָאֹמַר דְּבָרִי זֶה רִאשׁוֹן הוּא וְאַחֲרוֹן הֲלֹא טוֹב הָיָה
לְבִלְתִּי־תֵת אֶת־הָאָרֶץ לְאָדָם וְאִם־כְּבָר נִתְּנָה לִמְנֹעַ אוֹתוֹ מֵחֲטוֹא׃
קיז
קיח כִּי מַה־יּוֹעִיל לַכֹּל לִחְיוֹת עַתָּה בְּעֶצֶב וּבְמוֹת לְחַכּוֹת לָעֹנֶשׁ׃ הוֹי
אָדָם מֶה־עָשִׂיתָ אִם־אַתָּה חָטָאתָ אֵין זֹאת רָעָתְךָ לְבַד כִּי אִם־גַּם־
קיט רָעָתֵנוּ אָנוּ הַיּוֹצְאִים מִמֶּךָּ׃ וּמַה־נּוֹעִיל כִּי הֻבְטְחוּ לָנוּ חַיֵּי עוֹלָם
קכ וַאֲנַחְנוּ מַעֲשֵׂי־מָוֶת עָשִׂינוּ׃ וְכִי תִּקְוַת עוֹלָם הִתְבַּשַּׂרְנוּ וַאֲנַחְנוּ עוֹד
קכא יוֹתֵר הֶבֶל הָבָלְנוּ׃ וְכִי שְׁמוּרִים לָנוּ מְעֹנוֹת בְּרִיאוּת וּבִטָּחוֹן וַאֲנַחְנוּ
קכב רָעִים הָיִינוּ׃ וְכִי יוֹאִיל כְּבוֹד עֶלְיוֹן לְהָגֵן עַל־אֲשֶׁר חָיוּ בְּטָהֳרָה
קכג וַאֲנַחְנוּ בִּדְרָכִים רָעוֹת מְאֹד הָלָכְנוּ׃ וְכִי הָרְאָה גַן־עֵדֶן אֲשֶׁר פִּרְיוֹ
קכד לֹא יִבּוֹל וּבוֹ עֵדֶן וּרְפָאוֹת׃ וַאֲנַחְנוּ לֹא נָבוֹא שָׁמָּה כִּי בִמְקֹמוֹת
קכה רָעִים הָלָכְנוּ׃ וְכִי מִכּוֹכָבִים יַזְהִירוּ פְּנֵי הַכּוֹבְשִׁים אֶת־יִצְרָם וַאֲנַחְנוּ
קכו פָּנֵינוּ חֲשֻׁכִּים מֵחֹשֶׁךְ׃ וַאֲנַחְנוּ בַּעֲשׂוֹתֵנוּ הָרַע בְּחַיֵּינוּ לֹא חָשַׁבְנוּ כִּי
קכז עֲתִידִים אֲנַחְנוּ לִסְבֹּל אַחֲרֵי הַמָּוֶת׃ וַיַּעַן וַיֹּאמֶר זֶה דְּבַר הַמִּלְחָמָה
קכח אֲשֶׁר יִלָּחֵם כָּל־אָדָם הַנּוֹלָד עַל־הָאֲדָמָה׃ אֲשֶׁר אִם־יְנֻצַּח יִסְבֹּל
קכט אֶת־אֲשֶׁר אָמַרְתָּ וְאִם־יְנַצֵּחַ יִקַּח אֶת־אֲשֶׁר אָמַרְתִּי׃ וְהִיא הַדֶּרֶךְ
אֲשֶׁר אָמַר מֹשֶׁה אֶל־הָעָם בְּעוֹדֶנּוּ חַי לֵאמֹר וּבָחַרְתָּ בַּחַיִּים לְמַעַן
קל תִּחְיֶה׃ וְהֵם לֹא הֶאֱמִינוּ בוֹ וְלֹא בַנְּבִיאִים אֲשֶׁר הָיוּ אַחֲרָיו וְלֹא־בִי

קט כ״ד ט״ו–ט״ז. — ושלמה. מל״א ח׳ כ״ב–כ״ג ול׳–ל״א. — ואליהו. מל״א י״ח מ״ב, י״ז
קי–קיב כ׳–כ״א. — וחזקיה. מל״ב י״ט ט״ו–ט״ז. — הכבוד. כינוי לשכינה, וכוונתו: שכינה לא
תהא שורה בו תמיד (והוא על דרך הכתוב בברא׳ ו׳ ג׳ לא ידון רוחי באדם לעולם). —
קטז זה ראשון הוא ואחרון. כלו׳ הוא חותם כאן במה שפתח לעיל (ע׳ א׳ ה׳ ואילך). —
קכד במקומות רעים. כך הוא בסורי. וברומי: ingratis locis, ושיער Violet כי ביווני היה
קכו ἀχαρίστοις τρόποις = במקומות בלתי נאים, בלתי מהוגנים. — זה־דבר המלחמה. עם
קכט–קל יצר הרע. — אמר משה. דב׳ ל׳ י״ט. — ולא־בי. המלאך בשם רבונו הוא מדבר. —

קלא אשר דברתי אליהם: על־כן לא יהיה עצב באבדם כאשר תהיה
שמחה על־אלה אשר הבטח להם שלום:
קלב ואען ואמר ידעתי אדני כי העליון נקרא רחום באשר ירחם
קלג על־אשר עדן לא־באו לעולם: וחנון באשר יחן את־אשר שבו
קלד לתורתו: וארך־אפים באשר יאריך אפו לחוטאים כי מעשיו המה:
קלה–קלו וחנן באשר חפץ הוא לתת תחת לדרש: ורב־חסד באשר מרבה
הוא חסדים לאשר ישנם ולאשר היו ולאשר עתידים להיות:
קלז ולולא הרבה לעשות כי עתה לא היו חיים לתבל וליושבי בה:
ונותן כי לולא נתן מטובו להקל מעל עושי רשעה את־רעותיהם כי
קלח עתה לא יכל לחיות איש אחד מרבבה: ונשא כי לולא התעלם
מאשר נבראו במאמרו [ולולא] נשא רב עונותיהם כי עתה לא
נשאר מן־ההמון הרב לאין מספר כי אם־מעט מאד:

ו ויען ויאמר את־העולם הזה עשה העליון למען רבים ואת־
ב העולם הבא למען מעטים: ואשימה לפניך עזרא משל אם־תשאל
את־הארץ והגידה לך כי אדמה אשר ממנה יהיה כלי־חרס תתן
הרבה יותר ועפר אשר ממנו יהיה זהב מעט וכן מעשה העולם
ג–ד הזה: רבים נבראו ומעטים יושעו: ואען ואמר

רוי נפשי בינה ושבע לבי השכל:
ה כי על־כרחך אתה בא ועל־כרחך אתה הולך
ולא נתן לך רוח כי אם־חיי שעה:

ו הוי רבוננו לו־נתת את־עבדך והתפללנו לפניך כי תתן לנו
זרע־לב ועבודת השכל למען יהיה פרי אשר ממנו יוכל לחיות
ז כל־נשחת הנושא דמות אדם: כי אתה אחד ואנחנו יציר אחד

קלב–ט כתובים אלו הם מדרש על הלשון שבשמות ל״ד ו׳–ז׳: קל״ב=אל רחום, קל״ג=וחנון, קל״ד–קל״ה=ארך אפים, קל״ו–קל״ז=ורב־חסד ואמת, קל״ח=נצר חסד לאלפים, קל״ט=נשא עון ופשע וחטאה. — הפסוקים קל״ב–קל״ג תכנם הוא על דרך אמרם (ר״ה י״ז ב׳): אני ה׳ קודם שיחטא האדם ואני ה׳ אחר שיחטא האדם ויעשה תשובה.— וחנן... נמשך אל וארך אפים שבפקל״ד.— ונשא. ברומי: ושופט (iudex), ואינו מתאים אל תכן הכתוב, וברור מן ההמשך שעיקרו ונשא. — לולא התעלם... השוה פאה ירו׳ א׳ א׳: אמר ר׳ יוסי בן חנינא נשא [עונות] אין כתוב כאן אלא נשא עון, הקב״ה חוטף שטר אחד מן העבירות והזכויות מכריעות. —

ח פ״ד–ה הם על פי הסורי.— השוה אבות ד׳ כ״ב: על כרחך אתה חי ועל כרחך אתה מת.—
ו רבוננו. ברומי Domine super nos (וכן בפמ״ה). — דמות אדם. ברומי מקום אדם (קרא בטעות
ז τόπον במקום τύπον). — כאשר אמרת. בישע׳ מ״ה י״א, ס׳ כ״א (והשוה ס״ה י״ד). —

ח מַעֲשֵׂה יָדֶיךָ כַּאֲשֶׁר אָמָרְתָּ: וְכַאֲשֶׁר חַיָּה תְחַיֶּה כַּיּוֹם בְּרֶחֶם גֹּלֶם
הַגְּוִיָּה וּתְפַלֵּג הָאֵבָרִים וְנִשְׁמְרָה בְרִיאָתְךָ בָּאֵשׁ וּבַמַּיִם וְתִשְׁעָה
ט יְרָחִים יִשָּׂא יְצִירְךָ אֶת־הַבְּרִיאָה אֲשֶׁר תִּבְרָא בְקִרְבּוֹ: וְהַשּׁוֹמֵר
וְהַנִּשְׁמָר שְׁנֵיהֶם נִשְׁמָרִים בְּמִשְׁמַרְתֶּךָ וְכַאֲשֶׁר יוֹצִיא הָרֶחֶם אֶת־אֲשֶׁר
י נִבְרָא־בוֹ: צִוִּיתָ כִּי מִן־הָאֵבָרִים הָהֵם הֵם הַשָּׁדַיִם יֵצֵא חָלָב פְּרִי
יא שָׁדָיִם: לְמַעַן יִזּוֹן הַיְצוּר הַנּוֹצָר וְמִן־מָה וְאַחֲרֵי־כֵן תְּכַלְכְּלֵהוּ אַתָּה
יב בְּרַחֲמֶיךָ: וּתְגַדְּלֵהוּ בְּצִדְקָתֶךָ וּתְלַמְּדֵהוּ בְתוֹרָתֶךָ וְתוֹכִיחֵהוּ בְחָכְמָתֶךָ:
יג וּתְמִיתֵהוּ כַּאֲשֶׁר־הוּא בְרִיאָתֶךָ וּתְחַיֵּהוּ כַּאֲשֶׁר הוּא מַעֲשֵׂה יָדֶיךָ:
יד וְאִם־תְּאַבֵּד אֶת־אֲשֶׁר נוֹצַר בְּעָמָל־רַב קַוָּה בְמַאֲמָרְךָ וְלָמָּה אֵפוֹא
טו הָיָה: וְעַתָּה דַּבֵּר אֲדַבֵּר הִנֵּה עַל־כָּל־אָדָם אַתָּה תֵדַע יוֹתֵר אַךְ עַל־
טז עַמְּךָ אֲשֶׁר עָלָיו אֲנִי כוֹאֵב: וְעַל־נַחֲלָתְךָ אֲשֶׁר עָלֶיהָ אֲנִי מִתְאַבֵּל
וְעַל־יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עָלָיו אֲנִי נֶעֱצָב וְעַל־זֶרַע יַעֲקֹב אֲשֶׁר עָלָיו אֲנִי
יז נִבְהָל: וְעַל־כֵּן הִנְנִי לְהִתְפַּלֵּל לְפָנֶיךָ עָלַי וַעֲלֵיהֶם כִּי אֶרְאֶה
יח כִשְׁלוֹנוֹתֵינוּ אֲנַחְנוּ הַיֹּשְׁבִים בָּאָרֶץ: אֲבָל שָׁמַעְתִּי עַל־הַמִּשְׁפָּט הַבָּא
יט כִּי מָהִיר הוּא: וְעַל־כֵּן שְׁמַע קוֹלִי וְהָבִינָה אֲמָרַי וַדַּבְּרָתִי לְפָנֶיךָ:
כ רֹאשׁ מִלִּין מִתְּפִלַּת עֶזְרָא לִפְנֵי הֵעָלוֹתוֹ
וַיֹּאמַר אֲדֹנָי שֹׁכֵן עַד אֲשֶׁר
עֲלִיּוֹתָיו בַּשָּׁמַיִם וּגְבֹהוֹת בַּשְּׁחָקִים:
כא אֲשֶׁר כִּסְאוֹ לְלֹא־דִמְיוֹן וּכְבוֹדוֹ לְלֹא־חֵקֶר
אֲשֶׁר צְבָא מַלְאָכִים עֹמְדִים לְפָנָיו
בְּיִרְאָה וּבְשָׁרְתָם אוֹתוֹ יִשְׁתַּנּוּ לְרוּחַ וְלָאֵשׁ:
כב אֲשֶׁר דְּבָרוֹ נֶאֱמָן וּמַאֲמָרוֹ קַיָּם:

יח כשלונותינו. lapsos nostros, ובסורי שוֹרעת (משרועין הוא תרגום של חלקלקות, ירמ׳
כ כ״ג י״ב). — אנחנו היושבים בארץ. בארץ ישראל היה יושב. — ראש מלין... ויאמר. רשימה מאוחרת הוא ממי שחשב תפלה זו ליצירה בפני עצמה. — לפני העלותו. נראה שהיתה אגדה רווחת שעזרא לא מת אלא נתעלה למרום, על דרכם של חנוך ואליהו. —
כא עליותיו. כך לפי הסורי. וברומי: oculi elati (=עיניו נשואות). — כסאו... וכבודו. על כסא הכבוד הוא מדבר. — ללא־דמיון. כמו שמצינו בתיאורו של יחזקאל (א׳), ועוד.— ברומי כתוב: inextimabilis. ואולי עיקרו: ללא־מדה (‖ללא־חקר). — צבא מלאכים... ובשרתם... על מלאכי השרת הוא מדבר. — ברור שהוא מפרש את הכתוב עשה מלאכיו רוחות משרתיו אש להט (תהל׳ ק״ד ד׳)=עושה מלאכיו לרוחות משרתיו לאש לוהט (כמו בע׳). וכן תרגם הארמי: דעבד אִזְגַּדּוֹי סַרְהוֹבִין היך רוחא שַׁמָּשׁוֹי תַּקִּיפִין די כְּאֶשָּׁא מְצַלְהֲבָא (עושה שליחיו מהירים כרוח משמשיו חזקים כאש לוהט). ולא פירש: עושה מלאכיו מרוחות (רד״ק: הרוחות הנושבות הן מלאכיו ושליחיו) משרתיו מאש לוהט (על דרך שימוש הלשון

כג אֲשֶׁר פְּקֻדָּתוֹ נִצָּבָה   וּמִצְוָתוֹ נוֹרָאָה
אֲשֶׁר מַבָּטוֹ יַחֲרִיב תְּהֹמוֹת   וְאַפּוֹ יְפוֹרֵר הָרִים
כד וְהָאֱמֶת לָעַד עֹמֶדֶת: שְׁמַע אֲדֹנָי תְּפִלַּת עַבְדְּךָ
וְהַט אָזְנְךָ לְתַחֲנוּנֵי יְצִירְךָ   וְהַקְשִׁיבָה לִדְבָרָי:
כה כִּי כָל־עוֹד חַיַּי בִּי אֲדַבֵּר   וְכָל־עוֹד דַּעְתִּי בִי אֶעֱנֶה:
כו אַל־תַּבֵּט אֶל־עֲוֹנוֹת עַמֶּךָ   כִּי אִם־אֶל־אֲשֶׁר עֲבָדוּךָ בֶּאֱמֶת:
כז אַל־תֵּפֶן אֶל־עֲלִילוֹת הָרְשָׁעִים   כִּי אִם־אֶל־אֲשֶׁר שָׁמְרוּ בְרִיתְךָ
כח וְאַל־תַּחֲשֹׁב עַל־אֲשֶׁר הָלְכוּ לְפָנֶיךָ   [וּבְמַכְאוֹבִים:
עִם־שָׁוְא   כִּי אִם־תִּזְכֹּר אֲשֶׁר הִכִּירוּ יִרְאָתֶךָ
כט וְאַל־תְּבַקֵּשׁ לְאַבֵּד אֵת אֲשֶׁר־דָּרְכוּ   [וּמֵרָצוֹן:
בְּהֵמָה לָהֶם   כִּי אִם־אֶל־אֲשֶׁר הִפְלִיאוּ לְהוֹרוֹת
ל וְאַל־תִּקְצֹף עַל־אֲשֶׁר רָעִים   [וְתוֹרָתְךָ תַּבִּיט:
מֵחַיּוֹת נֶחְשָׁבוּ   כִּי אִם־אֵת אֲשֶׁר בָּטְחוּ בִּכְבוֹדֶךָ
תָּמִיד תֶּאֱהַב:
לא כִּי אֲנַחְנוּ וַאֲבוֹתֵינוּ מַעֲשֵׂי מָוֶת עָשִׂינוּ וְאַתָּה בִגְלָלֵנוּ הַחוֹטְאִים רַחוּם
לב נִקְרֵאתָ: וְאִם לָחֹן אוֹתָנוּ תֹּאבֶה חַנּוּן תִּקָּרֵא כִּי־אֵין בָּנוּ מַעֲשֵׂי
לג צְדָקָה: וְהַצַּדִּיקִים אֲשֶׁר מַעֲשִׂים רַבִּים שְׁמוּרִים לָהֶם אִתְּךָ הֵם
לד בְּמַעֲשֵׂיהֶם שָׂכָר יִמְצָאוּ: וּמָה אֱנוֹשׁ כִּי־תִקְצֹף עָלָיו וָזֶרַע מָשְׁחָת
לה כִּי כָכָה תִּתְמַרְמַר עָלָיו: וּבֶאֱמֶת אֵין בִּילוֹדִים אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יְעַוֵּל
לו וּבְבָאֵי [עוֹלָם] אֲשֶׁר לֹא יֶחֱטָא: וּבְזֹאת תִּוָּדַע צִדְקָתְךָ וְטוּבָתְךָ
אֲדֹנָי בְּרַחֶמְךָ עַל־אֲשֶׁר אֵין לָהֶם סְגֻלַּת מַעֲשִׂים טוֹבִים:
לז–לח וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר יֵשׁ אֲשֶׁר הֵיטַבְתָּ לְדַבֵּר וְכִדְבָרֶיךָ כֶּן־יְהִי: וְאָמְנָם
לט לֹא אֶחְשֹׁב עַל יְצִירַת הַחוֹטְאִים וְעַל־הַמָּוֶת וְעַל־הַדִּין וְעַל־הָאָבְדָן: כִּי
אֶשְׂמַח עַל־בְּרִיאַת הַצַּדִּיקִים וְעַל־מַעֲבְרֵיהֶם וְעַל־תְּשׁוּעָתָם וְעַל־גְּמוּלָם:
מ–מא וְכַאֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי אֵפוֹא כֶּן־הוּא: כִּי כָאִכָּר אֲשֶׁר־יִזְרַע רַב יְזֶרַע עַל־
פְּנֵי הָאֲדָמָה וּשְׁתִילִים לָרֹב יִשְׁתֹּל וְהַזְּרוּעִים לֹא כֻלָּם בְּעִתָּם יַצְלִיחוּ
וְהַשְּׁתוּלִים לֹא כֻלָּם יַשְׁרִישׁוּ כֵּן גַּם־הַזְּרוּעִים בָּעוֹלָם לֹא כֻלָּם יַצְלִיחוּ:

כג בשמות כ״ה כ״ח ועשית את הבדים עצי שטים). — לעד עומדת. ברומי testificatur, קרא
כט לָעֵד (בעי״ן צרויה), וטעות היא ששכיחה אף בע׳, כגון משלי כ״ט י״ד. — הפליאו להורות
לב תורתך. legem tuam splendide dacuerunt. — לָחֹן... חנון. ברומי אף כאן (כמו רחום
לט בפל״א) בלשון misericors ...inisererearis (וכן בפמ״ה). — ועל מעבריהם. מעולם זה לעולם
מ הבא, ונאמר לעומת המות של החוטאים שבפסוק הקודם. — וכאשר דברתי. אולי עיקרו:

מב–מג וְאַעַן וָאֹמַר אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וַאֲדַבֵּרָה׃ הֲלֹא זֶרַע
הָאִכָּר אִם־לֹא יַעֲלֶה וְלֹא יְרֻוֶּה גִשְׁמְךָ בְּעִתָּם וְאִם־יִשָּׁחֵת מֵרֹב
מד גְּשָׁמִים הוּא יֹאבֵד׃ וְאוּלָם הָאָדָם יְצִיר כַּפֶּיךָ אֲשֶׁר צַלְמְךָ נִקְרָא
עָלָיו כִּי יִדְמֶה־לּוֹ וּלְמַעֲנוֹ הַכֹּל יָצַרְתָּ וְאוֹתוֹ תְּדַמֶּה לְזֶרַע הָאִכָּר׃
מה לֹא־כֵן רִבּוֹנֵנוּ וְחוּסָה־נָּא עַל־עַמְּךָ וְרַחֵם נַחֲלָתְךָ וְחֹן בְּרִיּוֹתֶיךָ׃
מו–מז וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר הַנִּמְצָאוֹת לַנִּמְצָאִים וְהָעֲתִידוֹת לָעֲתִידִים׃ הַרְבֵּה
חָסַרְתָּ לְמַעַן תּוּכַל לֶאֱהֹב אֶת־בְּרִיאָתִי מִמֶּנִּי אַף פְּעָמִים רַבּוֹת נָתַתָּ
מח–מט אֶת־רְשָׁעִים נַפְשְׁךָ אַל־נָא׃ וְגַם בְּזֹאת מֻפְלָה תְּהִי לִפְנֵי עֶלְיוֹן׃ יַעַן
הִשְׁפַּלְתָּ נַפְשְׁךָ כַּאֲשֶׁר לְךָ יָאֲתָה וְלֹא הִתְחַשַּׁבְתָּ בַּצַּדִּיקִים לָכֵן תּוֹסִיף
נ תִּכָּבֵד׃ כִּי רַב־עֳנִי יִעֲנוּ יוֹשְׁבֵי אֶרֶץ בְּאַחֲרִית הַיָּמִים חֵלֶף לָכְתָּם
נא בְּגַאֲוָה וּבְגֹדֶל׃ וְאַתָּה לְנַפְשְׁךָ תַּשְׂכִּיל וְלַדּוֹמִים לְךָ תְּבַקֵּשׁ כָּבוֹד׃

נב וְלָכֶם גַּן־עֵדֶן פָּתוּחַ   עֵץ הַחַיִּים שָׁתוּל
הָעוֹלָם הַבָּא נָכוֹן   שֶׁפַע מוּכָן
הָעִיר בְּנוּיָה   מְנוּחָה הוּכָנָה
הַטּוֹבָה כְּלִילָה   וְהַחָכְמָה שְׁלֵמָה מִקֶּדֶם׃
נג הַשֹּׁרֶשׁ נֶחְתַּם מִפְּנֵיכֶם   הַמַּחֲלָה דָּעֲכָה
הַמָּוֶת נִסְתָּר   שְׁאוֹל נָסָה
וְהַהַשְׁחָתָה נִשְׁכָּחָה׃

נד–נה וְעָבְרוּ הַמַּכְאוֹבִים וְאוֹצַר אַל־מָוֶת לָאַחֲרוֹנָה יֵרָאֶה׃ וְאַתָּה אַל־תּוֹסִף
נו תְּבַקֶּשׁ־עוֹד עַל־הֲמוֹן הָאוֹבְדִים׃ כִּי הֵם קִבְּלוּ הַחֹפֶשׁ וַיָּבוּזוּ לְעֶלְיוֹן
נז וּבְתוֹרָתוֹ מָאֲסוּ וְאֶת־דְּרָכָיו עָזְבוּ׃ וְגַם־אֶת־חֲסִידָיו שָׂמוּ לְמִרְמָס׃
נח–נט וַיֹּאמְרוּ בְּלִבָּם אֵין אֱלֹהִים וְהֵם יָדְעוּ כִּי מוֹת יָמוּתוּן׃ וְכַאֲשֶׁר יְחַכֶּה

מד דברת, בגוף נוכח, ומתיחס אל מה שנאמר בפל״ז. — ואותו תדמה לזרע האכר. בתמיהה.
מו רמז הוא ללשון הזרועים בעולם (שבפמ״א). — הנמצאות לנמצאים והעתידות
לעתידים. כוונתו: מעשי ההוה מובנים לעת עתה רק להוים, כלו׳ לך החי בזמן הזה,
ומעשי העתיד יהיו מובנים לעתידים. כעין זה הוא פתגמו ה׳ כ״ה ריקים לריקים ומלאים
מז–מח למלאים. — אל־נא. numquam. בסורי: לא יהוא הכנא. — מֻפְלָה. ברומי mirabilis (=מֻפְלָא),
נ ואין פלא, שה״א באל״ף נתחלפה לו למתרגם. — בגאוה ובגדל. כך נראה לי עיקר, והוא
בחינת ἓν διὰ δυοῖν (ועל דרך הכתוב בישע׳ ט׳ ח׳). וברומי: in multa superbia (=בגאוה
נב רבה). — ונראה שפסוק זה כלפי בני דורו נאמר. — העיר בנויה. לירושלים של מעלה
כוונתו (השוה חזון ברוך א׳ ד׳ ב׳–ו׳). — והחכמה שלמה מקדם. כמו שנאמר במשלי
נג ח׳ כ״ב ואילך. — השרש. הרע, כלו׳ שרש הרעה. ובא שרש סתם לענין השרש הרע, על דרך
נו השימוש של יצר סתם לענין יצר הרע. — נחתם. לשון הפסקת הפעולה. ע׳ ד׳ כ׳. — חפש.
חפש הרצון והבחירה. —

ס לָכֶם הַטּוֹב אֲשֶׁר דִּבֵּר עֲלֵיכֶם כֵּן נָכוֹן לָהֶם צִמָּאוֹן וּשְׁפָטִים: כִּי
לֹא יַחְפֹּץ עֶלְיוֹן בְּאָבְדַן הָאָדָם אַף הֵמָּה אֲשֶׁר נִבְרְאוּ חִלְּלוּ שֵׁם
סא עוֹשָׂם וּשְׁכֵחֵי טוֹבָה הָיוּ לַאֲשֶׁר הֵכִין לָהֶם חַיִּים: וְעַל־כֵּן קָרוֹב
סב מִשְׁפָּטִי עַתָּה: אֲשֶׁר לֹא הוֹדַעְתִּי לְאִישׁ זוּלָתִי לְךָ וְלִמְעַטִּים אֲשֶׁר
סג כָּמוֹךָ: וָאַעַן וָאֹמַר הִנֵּה הוֹדַעְתַּנִי אֲדֹנָי אֶת־הָאֹתוֹת הָרַבִּים אֲשֶׁר
תּוֹאִיל לַעֲשׂוֹת בְּאַחֲרִית הַיָּמִים וְאַתָּה לֹא הוֹדַעְתַּנִי מָתַי [יִהְיוּ אֵלֶּה]:
ז וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמַר שַׁעֵר תְּשַׁעֵר בְּנַפְשְׁךָ וְהָיָה כִּי תִרְאֶה כִּי עָבְרוּ
ב מִקְצַת הָאֹתוֹת אֲשֶׁר הֻגַּד עֲלֵיהֶם מֵרֹאשׁ: וַהֲבִינוֹתָ כִּי הִיא הָעֵת
ג אֲשֶׁר בָּהּ יָחֵל עֶלְיוֹן לִפְקֹד אֶת־הָעוֹלָם אֲשֶׁר עָשָׂה: וְכַאֲשֶׁר תִּרְאֶה
בָּעוֹלָם תְּנוּעַת מְקוֹמוֹת

הֶמְיַת עַמִּים נִכְלֵי גוֹיִם
מוֹט נְגִידִים מְבוּכַת נְסִיכִים:

ד אָז תָּבִין כִּי עַל־אֵלֶּה דִּבֶּר עֶלְיוֹן לְמִן־הַיָּמִים אֲשֶׁר הָיוּ מֵרֹאשׁ
ה מִקֶּדֶם: כִּי כְמוֹ כָל־נַעֲשָׂה בָּעוֹלָם אֲשֶׁר רֵאשִׁיתוֹ נִרְאָה וְסוֹפוֹ נִגְלוּי:
ו כֵּן גַּם־עִתּוֹתַי עֶלְיוֹן רֵאשִׁיתָן נִרְאָה בִּפְלָאוֹת וּבִגְבוּרוֹת וְאַחֲרִיתָן
ז בְּמַעֲשִׂים וּבְאֹתוֹת: וְהָיָה כָל־אֲשֶׁר יִנָּצֵל וַאֲשֶׁר יוּכַל לְהִמָּלֵט
ח בְּמַעֲשָׂיו אוֹ בֶאֱמוּנָה אֲשֶׁר הֶאֱמִין: הוּא יִשָּׁאֵר לִפְלֵטָה מִן־הַסַּכָּנוֹת
אֲשֶׁר הֻגַּד עֲלֵיהֶן מֵרֹאשׁ וְהוּא יִרְאֶה יְשׁוּעָתִי בְּאַרְצִי וּבִגְבוּלִי אֲשֶׁר
ט קִדַּשְׁתִּי־לִי מֵעוֹלָם: וְאָז אֲשֶׁר מָאֲסוּ הַיּוֹם דְּרָכַי יִהְיוּ שׁוֹמֵמִים
י וַאֲשֶׁר סָרוּ מֵהֶם בְּבוּז יִהְיוּ מְעֻנִּים: כִּי כָל־אֲשֶׁר לֹא יְדָעוּנִי בְחַיֵּיהֶם
יא–יב בְּהֵיטִיבִי לָהֶם: וְכָל־אֲשֶׁר בָּזוּ תוֹרָתִי בְּעוֹד הֱיוֹת לָהֶם חֹפֶשׁ: וּמָקוֹם
לִתְשׁוּבָה עוֹד הָיָה פָתוּחַ לָהֶם וְהֵם לֹא הִשְׂכִּילוּ כִּי אִם־בָּזוּ לוֹ
יג הֵם יָבִינוּ אֵלֶּה אַחֲרֵי מוֹתָם בַּעֲשׂוֹת בָּהֶם שְׁפָטִים: וְאַתָּה אַל־תְּבַקֵּשׁ
מֵעַתָּה לָדַעַת אֵיךְ יִשָּׁפְטוּ הָרְשָׁעִים כִּי אִם־תִּדְרשׁ אֵיךְ יִמָּלְטוּ
יד הַצַּדִּיקִים אֲשֶׁר לָהֶם הָעוֹלָם וּלְמַעֲנָם הָעוֹלָם וּמָתָי: וָאַעַן וָאֹמַר:
טו לִפְנֵי־כֵן אָמַרְתִּי וְעַתָּה אֲנִי אוֹמֵר וְאַחֲרֵי־כֵן אֹמַר כִּי רַבִּים הָאוֹבְדִים
טז מִן־הַנִּמְלָטִים: כְּרַבּוֹת הַמָּטָר מִן־הַטִּפָּה:

ז **שער תשער.** ברומי: metiens metire (=מדד תמדד), וכן בסורי: ממשח משוח, וודאי היה ביווני μετρῶν μέτρησον ἐν σεαυτῷ. ומסר כך משום שתפס את המשמעות היסודית של השרש שער מלשון מדידה (השוה השם שיעור בלשון חכמים, ובנין פיעל מזה השורש, כגון משנה חולין ז׳ ד׳ כיצד מְשַׁעֲרִין אותה, אבל במשלי כ״ג ז׳ שָׁעַר בנפשו.

יז וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר כְּשָׂדֶה כֵּן הַזֶּרַע כַּפֶּרַח כֵּן הַצֶּבַע כְּמַעֲשֶׂה כֵּן
יח הַנַּעֲשֶׂה כָּאִכָּר כֵּן הַגֹּרֶן: כִּי עֵת הָיְתָה לָעוֹלָם וְאָז כַּאֲשֶׁר הֲכִינוֹתִי
לָאֵלֶּה אֲשֶׁר יֶשְׁנָם הַיּוֹם לִפְנֵי הֱיוֹת לָהֶם עוֹלָם אֲשֶׁר יָחִיוּ־בוֹ אִישׁ
יט לֹא עָמַד נֶגְדִּי וְאִישׁ לֹא הָיָה: וְעַתָּה כַּאֲשֶׁר נִבְרְאוּ בָּעוֹלָם הַמּוּכָן
כ וְשֻׁלְחָן לֹא יֶחְסַר וְתוֹרָה לְאֵין־חֵקֶר הִשְׁחִיתוּ אֶת־דַּרְכָּם: וָאֵרֶא
אֶת־עוֹלָמִי וְהִנֵּה־הוּא אוֹבֵד וְאֶת־אַרְצִי וְהִנֵּה־הִיא בְּרֶגַע מִפְּנֵי יֵצֶר
כא מַחְשְׁבוֹת בָּאֶיהָ: וָאֵרֶא וָאָחוּס עֲלֵיהֶם כִּמְעַט וָאַצִּיל־לִי
נַּרְגֵּר מִן־הָאֶשְׁכֹּל וְנֶטַע מִן־הַיַּעַר הָרָב:
כב יֹאבַד הָמוֹן אֲשֶׁר נוֹלַד לַשָּׁוְא וְשָׁאַר גַּרְגְּרִי וְנִטְעִי
כג כִּי בְּרָב־עָמָל עֲשִׂיתִי אֵלֶּה: וְאַתָּה אִם־תִּנָּזֵר לְשִׁבְעַת יָמִים אֲחֵרִים
כד וְלֹא תָצוּם בָּהֶם: וְהָלַכְתָּ אֶל־שְׂדֵה הַפְּרָחִים אֲשֶׁר לֹא נִבְנָה־שָּׁם
בַּיִת וְאָכַלְתָּ רַק מִצֶּמַח הַשָּׂדֶה וּבָשָׂר לֹא תִטְעַם וְיַיִן לֹא תִשְׁתֶּה רַק־
כה צְמָחִים לְבַדָּם: וְהִתְפַּלַּלְתָּ אֶל־עֶלְיוֹן בְּלִי הֲפֻגוֹת וּבָאתִי וְדִבַּרְתִּי אִתָּךְ:
כו וָאֵלֵךְ כַּאֲשֶׁר אָמַר אֵלַי אֶל־הַשָּׂדֶה הַנִּקְרָא בְּשֵׁם עַרְדַּת וָאֵשֵׁב
שָׁם בְּתוֹךְ־הַפְּרָחִים וּמִצֶּמַח הַשָּׂדֶה אָכַלְתִּי וַיְהִי־לִי מֵאָכְלָם לָשֹׂבַע:
כז וַיְהִי אַחֲרֵי יָמִים שִׁבְעָה וַאֲנִי שׁוֹכֵב עַל־הָעֵשֶׂב וְלִבִּי נִפְעַם גַּם־
כח הַפַּעַם כַּאֲשֶׁר לִפְנֵי־כֵן: וַיִּפָּתַח פִּי וָאָחֵל לְדַבֵּר לִפְנֵי עֶלְיוֹן וָאֹמַר:
כט אֲדֹנָי נִגְלֹה נִגְלֵיתָ בְּתוֹכֵנוּ לַאֲבוֹתֵינוּ בַּמִּדְבָּר בְּצֵאתָם מִמִּצְרָיִם
ל וּבְלֶכְתָּם בַּמִּדְבָּר לְלֹא־דֶרֶךְ וּלְלֹא־פְּרִי וְדַבֵּר דִּבַּרְתָּ: יִשְׂרָאֵל שְׁמַע
לא אֵלַי וְזֶרַע יַעֲקֹב הַקְשִׁיבוּ לִדְבָרָי: הִנְנִי זוֹרֵעַ בְּתוֹכְכֶם אֶת־תּוֹרָתִי

יז בבנין הקל). — כל אחד מקבל כפי טיבו וחשיבותו. — סוף הכתוב נראה שיעורו כך: כאכר כן הגרן כמעשה כן הנעשה. הוא פותח בזרע השדה ובפרחו ועובר אל האכר וגרנו ומהם הוא עובר אל המעשה והנעשה בעולם המוסרי. — כ מ ע ש ה כ ן ה נ ע ש ה. qualis opera, talis et

יט creatio, ובנעשה כוונתו לגמול שיקבל בעל המעשה. — ו ת ו ר ה ל א י ן ח ק ר. יש סבורים שהמתרגמים טעו וקראו νόμον (=תורה) במקום νομόν (=מִרְעֶה) ושכוונת הכתוב לפירות שבגן עדן. ולי נראה שבעולם הזה דוקא הוא עסוק והתורה היא כאן במקומה. —

חִזָּיוֹן רְבִיעִי (ז׳ כ״ו—ח׳ ס׳).

התכן: א) פתיחה (ז׳ כ״ו—כ״ח).

ב) גורלם של התורה וישראל מתוך יחס גומלין שביניהם (ז׳ כ״ט—ל״ז).

ג) האשה השכולה (ז׳ ל״ח—ח׳ כ״ד).

ד) מראה ירושלים הבנויה ופשר החזיון (ח׳ כ״ה—נ״ז).

ה) חתימת החזיון ומעבר אל החזיון החמישי (ח׳ נ״ח—ס׳).

כו ע ר ד ת. Ardat, ובסורי וכושי: אַרְפַּד, ובארמיני אַרְדַּב (Ardab). ואולי תצדק ההשערה שעיקרו עֲרָבָה=Arbat (ולרומי B בם D נתחלפה). מן ההמשך נראה שכוונתו למקום שבסביבות

לב וְעָשְׂתָה בָּכֶם פְּרִי וְנִכְבַּדְתֶּם־בָּהּ לְעוֹלָם: וַאֲבוֹתֵינוּ מְקַבְּלֵי הַתּוֹרָה
לֹא נְצָרוּהָ וְאֶת־הַחֻקִּים לֹא שָׁמָרוּ וּפְרִי הַתּוֹרָה הָיָה לֹא־אוֹבֵד וְלֹא
לג יָכֹל [לִהְיוֹת אוֹבֵד] כִּי שֶׁלְּךָ הָיָה: אַךְ הַמְקַבְּלִים אָבְדוּ מִבִּלְתִּי
לד שָׁמְרָם אֶת־אֲשֶׁר נִזְרַע בָּהֶם: וְכֵן הַמִּשְׁפָּט כַּאֲשֶׁר תְּקַבֵּל הָאֲדָמָה
זֶרַע אוֹ [כִּי יְקַבֵּל] הַיָּם אֳנִיָּה אוֹ כְּלִי אַחֵר מַאֲכָל אוֹ מַשְׁקֶה וְהָיָה
לה אִם־יִשָּׁמֵד אֲשֶׁר נִזְרַע אוֹ אֲשֶׁר שֻׁלַּח אוֹ אֲשֶׁר הוּשָׂם: הֵם יִשָּׁמְדוּ
לו וּמְקַבְּלֵיהֶם יִשָּׁאֵרוּ וַאֲנַחְנוּ לֹא־כֵן הָיָה עִמָּנוּ: כִּי אֲנַחְנוּ אֲשֶׁר קִבַּלְנוּ
לז אֶת־הַתּוֹרָה נֹאבַד בַּחֲטָאֵינוּ וְגַם־לִבֵּנוּ אֲשֶׁר קִבְּלָהּ: וְהַתּוֹרָה לֹא
תֹאבַד וּבִכְבוֹדָהּ תִּשָּׁאֵר:

לח עוֹדֶנִּי מְדַבֵּר אֶל־לִבִּי וָאֶשָּׂא עֵינַי וָאֵרֶא וְהִנֵּה עַל־יָמִין אִשָּׁה
עוֹמֶדֶת וְהִיא מְיַלֶּלֶת וּבוֹכָה קוֹל גָּדוֹל וְנַפְשָׁהּ תְּאֻבַּל מְאֹד וּבְגָדֶיהָ
לט קְרוּעִים וְאֵפֶר עַל־רֹאשָׁהּ: וָאֶעֱזֹב מַחְשְׁבוֹתַי אֲשֶׁר חָשַׁבְתִּי וָאֶפֶן
מ–מא אֵלֶיהָ וָאֹמַר אֵלֶיהָ: לָמָּה תִבְכִּי וְלָמָּה תִתְאַבְּלִי בְנַפְשֵׁךְ: וַתֹּאמֶר
אֵלַי הַנִּיחָה לִי אֲדֹנִי וְאוֹסִיפָה לִבְכּוֹת וּלְהִתְאַבֵּל כִּי מָרַת־נֶפֶשׁ אֲנִי
מב מְאֹד וְנַעֲנָה אֲנִי מְאֹד: וָאֹמַר אֵלֶיהָ מֶה־הָיָה הַגִּידִי־נָא לִי וַתֹּאמֶר
מג אֵלַי: עֲקָרָה הָיִיתִי אֲנִי אֲמָתְךָ וְלֹא יָלַדְתִּי לְאִישִׁי אֲשֶׁר הָיָה־לִי
מד שְׁלֹשִׁים שָׁנָה: וַאֲנִי לְשָׁעוֹת וּלְיָמִים בִּשְׁלֹשִׁים הַשָּׁנָה מִתְפַּלֶּלֶת הָיִיתִי
מה לְעֶלְיוֹן יוֹמָם וָלָיְלָה: וַיְהִי מִקֵּץ שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים בְּקוֹל
שִׁפְחָתְךָ וַיַּרְא בְּעָנְיִי וַיַּקְשֵׁב לְתַחֲנוּנַי וַיִּתֶּן־לִי בֵן וָאֶשְׂמַח־בּוֹ מְאֹד
מו אֲנִי וְאִישִׁי וְכָל־בְּנֵי עִירִי וַנִּרְבֶּה לָתֵת כָּבוֹד לְאֵל שַׁדָּי: וָאֲגַדְּלֵהוּ
מז בְּעָמָל רָב: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר גָּדַל וָאָבֹא לָקַחַת לוֹ אִשָּׁה וָאַעַשׂ יוֹם
מִשְׁתֶּה:

ח וַיְהִי כְּבוֹא בְנִי אֶל־חֻפָּתוֹ וַיִּפֹּל וַיָּמֹת: וַנַּהֲפֹךְ אֶת־כָּל־הַמְּנֹרוֹת
ב וַיָּקוּמוּ כָל־בְּנֵי עִירִי לְנַחֲמֵנִי וַאֲנִי שָׁכַבְתִּי דוֹמֵם עַד־הַיּוֹם הַשֵּׁנִי עַד־
ג הַלָּיְלָה: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר חָדְלוּ כֻלָּם לְנַחֲמֵנִי כִּי שָׁכַבְתִּי דוֹמֵם וָאָקוּם
ד בַּלַּיְלָה וָאָנוּס וָאָבֹא אֶל־הַשָּׂדֶה הַזֶּה כַּאֲשֶׁר תִּרְאֶה: וַאֲנִי עִם־
לְבָבִי לְבִלְתִּי־שׁוּב עוֹד הָעִירָה כִּי אִם־פֹּה אֶעֱמֹד וְלֹא אֹכַל וְלֹא
ה אֶשְׁתֶּה אַךְ אֶתְאַבֵּל בְּלִי הֲפֻגוֹת וְאָצוּם עַד־אֲשֶׁר אָמוּת: וָאֶעֱזֹב אֶת־
ו הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָגִיתִי בָהֶם לִפְנֵי־כֵן וָאָשִׁיב לָהּ בְּרֹגֶז וָאֹמַר: הַפֹּתִיָּה

לח ירושלים, וודאי היה ידוע בשמו. – [– – –]. כך בסורי. – למשל האשה השכולה בשינויי פרטים השוה פסיק״ר (הוצ׳ רמא״ש) דף קל״א ב׳. –

ז בְּנָשִׁים הֲלֹא תִרְאִי אֶבְלֵנוּ וַאֲשֶׁר קָרָנוּ: כִּי צִיּוֹן אֵם כֻּלָּנוּ בְּצָרָה
ח הִיא מְצֵרָה וּבְשֵׁפֶל הִיא מֻשְׁפָּלֶת וְגָדוֹל הָאֵבֶל מְאֹד: וְעַתָּה כֻּלָּנוּ
נִתְאַבֵּל וְגַם־אַתְּ הִתְאַבְּלִי כִּי כֻלָּנוּ בְּצָרָה וְאַתְּ מְצֵרָה עַל־בֵּן אֶחָד:
ט הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לָאָרֶץ וְתַגִּיד לָךְ כִּי עָלֶיהָ לְהִתְאַבֵּל עַל־הָרַבִּים אֲשֶׁר
י גָּדְלוּ עָלֶיהָ: וְכָל־אֲשֶׁר נוֹלְדוּ עָלֶיהָ בָּרִאשׁוֹנָה וְהָאֲחֵרִים אֲשֶׁר בָּאוּ
אֵלֶיהָ הִנֵּה כִמְעַט כֻּלָּם לַאֲבַדּוֹן הֵם הוֹלְכִים וּלְכִלָּיוֹן הָיָה הֲמוֹנָם:
יא וְעַל־מִי אֵפוֹא לְהִתְאַבֵּל יוֹתֵר הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָבַד לָהּ הָמוֹן רַב כָּזֶה
יב אוֹ אַתְּ הַמְּצֵרָה עַל־בֵּן אֶחָד: וְכִי תֹאמְרִי אֵלַי לֹא כִילֶלֶת הָאָרֶץ
יִלְלָתִי כִּי אֲנִי פְּרִי בִטְנִי שִׁכַּלְתִּי אֲשֶׁר בִּצִירִים יְלִדְתִּיו וּבַחֲבָלִים
יג מִלַּטְתִּיו: וְהָאָרֶץ כְּדֶרֶךְ הָאָרֶץ הוֹלְכִים מֵעָלֶיהָ הָרַבִּים כָּל־עֻמַּת
יד שֶׁבָּאִים וְאָמַרְתִּי אֲנִי אֵלַיִךְ: כָּמוֹךְ הַיּוֹלֶדֶת בַּחֲבָלִים כֵּן גַּם־הָאָרֶץ
טו נָתְנָה אֶת־פִּרְיָהּ אֶת־הָאָדָם בָּרִאשׁוֹנָה לַאֲשֶׁר עָשָׂה אוֹתָהּ: וְעַתָּה
הַבְלִיגִי אֵפוֹא עַל־כְּאֵבֵךְ וּשְׂאִי בְלֵב אַמִּיץ אֶת־הָרָעָה אֲשֶׁר מְצָאָתֶךְ:
טז וְאִם־תַּצְדִּיקִי מִשְׁפַּט אֱלֹהִים גַּם־אֶת־בְּנֵךְ תְּקַבְּלִי בְעִתּוֹ וּמִנָּשִׁים
יז–יח תְּבֹרָכִי: לָכִי אֵפוֹא הָעִירָה אֶל־אִישֵׁךְ וַתֹּאמֶר אֵלָי: לֹא אֶעֱשֶׂה וְלֹא
יט–כ אָבֹא בָעִיר כִּי פֹה אָמוּת: וָאוֹסִף לְדַבֵּר אֵלֶיהָ עוֹד וָאֹמַר: אַל־תַּעֲשִׂי
הַדָּבָר הַזֶּה כִּי אַתְּ תַכִּירִי צָרַת צִיּוֹן וְהִתְנַחֲמִי עַל־צָרַת יְרוּשָׁלָםִ:

כא הֲלֹא תִרְאִי מִקְדָּשֵׁנוּ שֻׁמָּם וּמִזְבְּחֵנוּ נֶהֱרָס
וְהֵיכָלֵנוּ נֶחֱרָב [וְאָהֳלֵנוּ שֻׁדָּד]:
כב וְנִבְלֵנוּ נִשְׁבָּת וְשִׁירֵנוּ נֶאֱלָם
וְשִׂמְחָתֵנוּ עָבָרָה וְאוֹר־מְנוֹרָתֵנוּ דָּעָךְ
וַאֲרוֹן בְּרִיתֵנוּ שֻׁדַּד וְקֳדָשֵׁינוּ נִטְמָאוּ
וְהַשֵּׁם עָלֵינוּ נִקְרָא חֻלָּל [וּכְבוֹדֵנוּ לְשִׁמְצָה]
וְחוֹרֵינוּ לְחֶרְפָּה הָיוּ [וּזְקֵנֵינוּ לָבוּז]
וְכֹהֲנֵינוּ נִשְׂרָפוּ וּלְוִיֵּינוּ נִשְׁבּוּ
וּבְתוּלוֹתֵינוּ נִטְמָאוּ וְנָשֵׁינוּ עֻנּוּ
וַחֲסִידֵינוּ נִסְחָפוּ וְטַפֵּנוּ נִלְקָח

ח טז–כ בְּעִתּוֹ. על כרחנו כוונתו: בעולם הבא או בתחיית המתים.– פ״כ מסרתי בעקבות Violet.–
כב וַאֲרוֹן בְּרִיתֵנוּ שֻׁדַּד. זוכר הוא שעליו להסתגל למצב שבשעת חרבן ראשון והוא מקונן אף על שדידת ארון הברית (שלפי דה״ב ל״ו י׳ נשבה לבבל, והשוה מק״ב ב׳ ה׳–ח׳ שהארון נטמן בארץ ויוחזר למקומו באחרית הימים) אע״פ שהארון הוא מן הדברים שנעדרו בבית שני.– וְכֹהֲנֵינוּ נִשְׂרָפוּ. יוספוס (מלחמות ו׳ ה׳ א׳) מספר על שני כהנים חשובים

וּבַחוּרֵינוּ הָיוּ לַעֲבָדִים וְגִבּוֹרֵינוּ לְחַלָּשִׁים:
כג וְעַל כֻּלָּם חוֹתַם צִיּוֹן כִּי־יָרְדָה הַיּוֹם מִכְּבוֹדָהּ וְנִתְּנָה בִּידֵי שׂוֹנְאֵינוּ:
כד וְאַתְּ הִתְנַעֲרִי אֵפוֹא מִיגוֹנֵךְ הָרַב וְהָסִירִי מֵעָלַיִךְ הֲמוֹן מַכְאוֹבָיִךְ
לְמַעַן יִרְצֵךְ אֵל שַׁדַּי וְעֶלְיוֹן יִתֶּן־לָךְ מְנוּחָה מֵעֲמָלֵךְ:
כה וַיְהִי כְּדַבְּרִי אֵלֶיהָ וְהִנֵּה פִּתְאֹם הִזְהִירוּ פָּנֶיהָ מְאֹד וּמַרְאֶהָ
הָיָה כְּעֵין הַבָּרָק וָאִירָא מְאֹד לָגֶשֶׁת אֵלֶיהָ וָאֲחַשְּׁבָה לָדַעַת מַה־
כו זֹאת: וְהִנֵּה פִּתְאֹם נָתְנָה קוֹל גָּדוֹל וְאָיֹם עַד־אֲשֶׁר זָעָה הָאָרֶץ
כז מִקּוֹלָהּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה אֵין עוֹד הָאִשָּׁה כִּי אִם־עִיר בְּנוּיָה וּמְקוֹם
כח יְסוֹדוֹת גְּדוֹלִים נִרְאָה וָאִירָא וָאֶקְרָא קוֹל גָּדוֹל וָאֹמַר: אֵיפֹה אוּרִיאֵל
הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר בָּא אֵלַי בַּתְּחִלָּה כִּי־הוּא הֱבִיאַנִי לְתִמְהוֹן־לֵב הָרַב
כט הַזֶּה וַיְהִי סוֹפִי לְמַשְׁחִית וּתְפִלָּתִי לְהָבֶל: עוֹד אֲנִי מְדַבֵּר אֶת־
הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהִנֵּה־בָא הַמַּלְאָךְ אֲשֶׁר בָּא אֵלַי בַּתְּחִלָּה וַיִּרְאֵנִי:
ל וְהִנְנִי שׁוֹכֵב כַּמֵּת וְרוּחִי חֻבָּלָה וַיֹּאחֶז בִּימִינִי וַיְחַזְּקֵנִי וַיַּעֲמִידֵנִי עַל־
לא רַגְלַי וַיֹּאמֶר אֵלָי: מַה־לְּךָ וְלָמָּה נְבוּכוֹתָ וְלָמָּה נִבְקְעָה רוּחֲךָ וְאָבַד
לב לִבְּךָ וָאֹמַר: כִּי עָזֹב עֲזַבְתָּנִי וַאֲנִי עָשִׂיתִי כִדְבָרְךָ וָאֵצֵא הַשָּׂדֶה
וְהִנֵּה רָאִיתִי וְרוֹאֶה אֲנִי אֶת אֲשֶׁר סַפֵּר לֹא־אוּכָל וַיֹּאמֶר אֵלָי:
לג–לד עֲמֹד כַּגֶּבֶר וְהוֹדַעְתִּיךָ וָאֹמַר: דַּבֵּר אֲדֹנִי אַךְ אַל־נָא תַעַזְבֵנִי וְלֹא
לה אָמוּת חִנָּם: כִּי רָאִיתִי אֶת־אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתִּי וְשׁוֹמֵעַ אֲנִי אֶת־אֲשֶׁר
לו–לז לֹא אֵדָע: הַאֻמְנָם לִבִּי כּוֹזֵב וְנַפְשִׁי חוֹלֶמֶת: וְעַתָּה שׁוֹאֵל אֲנִי
לח מֵאִתְּךָ לְהוֹדִיעַ אֶת־עַבְדְּךָ עַל־הַמְּבוּכָה הַזֹּאת: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר שְׁמָעֵנִי
וַאֲלַמֶּדְךָ וְהִגַּדְתִּי־לְךָ אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר אַתָּה יָרֵא מִפָּנָיו כִּי הָעֶלְיוֹן
לט גִּלָּה־לְךָ סוֹדוֹת רַבִּים: כִּי רָאָה אֶת־דַּרְכְּךָ הַיְשָׁרָה אֲשֶׁר אַתָּה
מ מִתְאַבֵּל בְּלִי הֲפוּגוֹת עַל־עַמְּךָ וְאַתָּה נֶעֱצָב מְאֹד עַל־צִיּוֹן: וְזֶה־פֵּשֶׁר
מא הַמַּרְאֶה: הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נִרְאֲתָה אֵלֶיךָ לִפְנֵי־כֵן אֲשֶׁר רָאִיתָ אוֹתָהּ
מב מִתְאַבֶּלֶת וַתָּחֶל לְנַחֲמָהּ: וְעַתָּה לֹא־עוֹד כְּעֵין־אִשָּׁה תֵּרָאֶה כִּי אִם־
מג כְּעִיר בְּנוּיָה נִרְאֲתָה לָּךְ: וַאֲשֶׁר סִפְּרָה לְךָ עַל־צָרַת בְּנָהּ זֶה־
מד פִּתְרוֹנוֹ: הָאִשָּׁה אֲשֶׁר רָאִיתָ הִיא צִיּוֹן אֲשֶׁר תֵּרָאֶה עַתָּה כְּעִיר
מה בְּנוּיָה: וַאֲשֶׁר אָמְרָה אֵלֶיךָ עֲקָרָה הָיְתָה שְׁלֹשִׁים שָׁנָה הֵן שְׁלֹשֶׁת

כג שהטילו עצמם לתוך האש ונשרפו יחד עם המקדש. — חותם ציון. מן ההמשך שבכתוב
כט–ל נראה שכוונתו בזה למלכות. — המלאך. אוריאל (ב׳ א׳). — והנני שוכב כמת... ממש
לז כדניאל ח׳ י״ח, י׳ ט׳. — על המבוכה הזאת. hoc de excessu. ובסורי: על המראה הזה. —
מד כעיר בנויה. civitas aedificari (=עיר נבנית). — שלשת אלפי השנים. כך בכל

מו אַלְפֵי הַשָּׁנִים אֲשֶׁר הָיוּ בָעוֹלָם בְּאֵין־זֶבַח וְקָרְבָּן: וַיְהִי מִקֵּץ שְׁלֹשֶׁת
אַלְפֵי שָׁנִים וַיִּבֶן שְׁלֹמֹה אֶת־הָעִיר וַיַּקְרֵב קָרְבָּנוֹת אָז יָלְדָה הָעֲקָרָה
מז בֵּן: וַאֲשֶׁר אָמְרָה לְךָ בְּעָמָל גִּדַּלְתּוּ הֲלֹא זֶה הֱיוֹת יְרוּשָׁלַםִ נוֹשָׁבֶת:
מח וַאֲשֶׁר אָמְרָה לְךָ כְּבוֹא בְנִי אֶל־חֻפָּתוֹ וַיָּמָת וַתִּגַּע אֵלֶיהָ הָרָעָה זֶה
מט הָיָה חָרְבַּן יְרוּשָׁלָםִ: וְהִנֵּה רָאִיתָ אֶת־דְּמוּתָהּ וְהִיא מִתְאַבֶּלֶת עַל־
בְּנָהּ וְאַתָּה הוֹאַלְתָּ לְנַחֲמָהּ עַל־הָרָעוֹת אֲשֶׁר מְצָאוּהָ אֵלֶּה הַדְּבָרִים
נ אֲשֶׁר נִגְלוּ־לָךְ: וְעַתָּה כִּרְאוֹת הָעֶלְיוֹן כִּי בְכָל־נַפְשְׁךָ נֶעֱצַבְתָּ וּבְכָל־
נא לְבָבְךָ תָּמַר עַל־אֵלֶּה וַיַּרְאֲךָ אֶת־תִּפְאֶרֶת הֲדָרָהּ וּמִכְלַל יָפְיָהּ: וְעַל־
נב כֵּן אָמַרְתִּי לְךָ לְהִשָּׁאֵר בַּשָּׂדֶה אֲשֶׁר אֵין־שָׁם בַּיִת בָּנוּי: כִּי יָדַעְתִּי
נג כִּי הוֹאִיל הָעֶלְיוֹן לְהַרְאוֹתְךָ אֶת־אֵלֶּה: עַל־כֵּן אָמַרְתִּי לְךָ לָלֶכֶת
נד הַשָּׂדֶה מְקוֹם אֵין־שָׁם יְסוֹד־בִּנְיָן: כִּי לֹא־יוּכַל לַעֲמֹד בִּנְיַן מַעֲשֵׂה
נה אָדָם בַּמָּקוֹם הַנּוֹעָד לְהֵרָאוֹת שָׁם עִיר־עֶלְיוֹן: וְאַתָּה אַל־תִּירָא
וְאַל־יֶחֱרַד לִבְּךָ כִּי אִם־בּוֹא וּרְאֵה הֲדַר תִּפְאֶרֶת הַבִּנְיָן כְּכֹל אֲשֶׁר
נו תּוּכַלְנָה עֵינֶיךָ לִרְאוֹת: וְאַחֲרֵי־כֵן תִּשְׁמַע כְּכֹל אֲשֶׁר תּוּכַלְנָה אָזְנֶיךָ
נז לִשְׁמֹעַ: וְאַתָּה מְאֻשָּׁר אַתָּה מֵרַבִּים וְהִנְּךָ קָרוּא לִפְנֵי עֶלְיוֹן כְּאַנְשֵׁי
נח–נט סְגֻלָּה] מְעַטִּים: וּבְלֵיל הַמָּחֳרָת תִּשָּׁאֵר פֹּה: וְהֶרְאֲךָ עֶלְיוֹן בְּמַרְאוֹת
הַחֲלוֹם אֵת אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה עֶלְיוֹן לְיוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ בְּאַחֲרִית הַיָּמִים:
ס וָאִישַׁן [שָׁם] בַּלַּיְלָה הַהוּא וּמִמָּחֳרָת כַּאֲשֶׁר צִוָּנִי:
ט וַיְהִי בַּלַּיְלָה הַשֵּׁנִי וָאֵרֶא חֲלוֹם וְהִנֵּה מִן־הַיָּם עוֹלֶה נֶשֶׁר וְלוֹ
ב שְׁתֵּים־עֶשְׂרֵה כַּנְפֵי־נוֹצָה וְרָאשִׁים שְׁלֹשָׁה: וָאֵרֶא וְהִנֵּה פֹּרֵשׂ

מו התרגומים, חוץ מן הרומי (שלש שנים) והארמיני (שנים רבות). – ויבן שלמה את־העיר. דחק הוא לפרש העיר=בית המקדש, ונראה שדוד (השוה א׳ כ״ד) בשלמה נתחלף כאן, והכוונה למזבח שבנה דוד (ש״ב כ״ד י״ח-י״ט, דה״א כ״א כ״ח, כ״ב א׳). – ילדה
נח העקרה בן. כנגד ירושלים שלמעלה נבנית ירושלים שלמטה. – ובליל המחרת. Nocte autem quae in crastinum futura est, כלו׳ הלילה שיבא אחר יום מחר. אם כן המראה הזה
נט היה בלילה. – במראות החלום. ברומי... eas visiones somniorum quae faciet. – ואישן [שם]. כך בסורי. –

חִזָּיוֹן חֲמִישִׁי (ט׳ א׳–י׳ נ״א).

התכן: א) חזיון הנשר והאריה (ט׳ א׳–י״ ו׳).

ב) פשר החזיון (י׳ ז׳–ל״ט).

ג) חתימת החזיון והמעבר אל החזיון הששי (י׳ מ׳–נ״א).

ט מן הים עולה. כמו בדניאל ז׳ ג׳. – נשר. סימנה הצבאי של מלכות רומי היה דמות נשר. – וראשים שלשה. ג׳ הקיסרים הפלאביים: אספסינוס, וטיטוס ודומיטיאנוס

כְּנָפָיו בְּכָל־הָאָרֶץ וְכָל־רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם נָשְׁבוּ אֵלָיו וְהָעֲנָנִים אֵלָיו
ג נֶאֱסָפוּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה מִכְּנָפָיו יָצְאוּ כְּנָפַיִם מְקַבִּילוֹת וְהֵן הָיוּ
ד לִכְנָפַיִם קְטַנּוֹת וּזְעִירוֹת: וְרָאשָׁיו הָיוּ שְׁקֵטִים וְהָרֹאשׁ הַתִּיכוֹן
ה הָיָה גָּדוֹל מִיֶּתֶר הָרָאשִׁים אַךְ גַּם־הוּא הָיָה שָׁקֵט אִתָּם: וָאֵרֶא
וְהִנֵּה הַנֶּשֶׁר מְעוֹפֵף בִּכְנָפָיו לִמְלֹךְ עַל־הָאָרֶץ וְעַל־הַיּוֹשְׁבִים
ו בָּהּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה נִכְנְעוּ מִפָּנָיו כָּל־אֲשֶׁר תַּחַת הַשָּׁמַיִם וְאִישׁ
לֹא־הִתְקוֹמֵם לוֹ וְאַף לֹא אֶחָד הַיְצוּרִים אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ:
ז–ח וָאֵרֶא וְהִנֵּה הַנֶּשֶׁר עָמַד עַל־צִפָּרְנָיו וַיִּתֵּן־קוֹל לִכְנָפָיו לֵאמֹר: אַל־
תִּתְעוֹרֵרְנָה כֻּלְּכֶן יַחְדָּו תִּישַׁן כָּל־אַחַת בִּמְקוֹמָהּ וְהִתְעוֹרַרְתֶּן בְּעִתְּכֶן:
ט–י וְהָרָאשִׁים עַד־אַחֲרִית הַיָּמִים יִשָּׁמֵרוּ: וָאֵרֶא וְהִנֵּה הַקּוֹל לֹא יָצָא
יא מֵרָאשָׁיו כִּי אִם־מִתּוֹךְ גְּוִיָּתוֹ: וָאֶסְפֹּר אֶת־כְּנָפָיו הַמְקַבִּילוֹת וְהִנֵּה
יב הֵן שְׁמוֹנֶה: וָאֵרֶא וְהִנֵּה מִיָּמִין הִתְרוֹמְמָה אַחַת הַכְּנָפַיִם וַתִּמְלֹךְ
יג עַל־כָּל־הָאָרֶץ: וַיְהִי בְּמָלְכָהּ וַיָּבֹא קִצָּהּ וַתֵּעָלֵם וְלֹא נוֹדַע מְקוֹמָהּ
יד וַתִּתְרוֹמֵם הָאַחֶרֶת וַתִּמְלֹךְ וַתַּעֲמֹד יָמִים רַבִּים: וַיְהִי בְּמָלְכָהּ וַיָּבֹא
טו–טז קִצָּהּ וַתֵּעָלֵם כָּרִאשׁוֹנָה: וְהִנֵּה קוֹל נִתָּן וְאוֹמֵר אֵלֶיהָ: שִׁמְעִי־אַתְּ
אֲשֶׁר כָּל־הַיָּמִים מָשַׁלְתְּ בָּאָרֶץ הִנְנִי מוֹדִיעֵךְ זֹאת בְּטֶרֶם תֵּעָלְמִי:
יז אִישׁ [מִן־הַבָּאִים] אַחֲרַיִךְ לֹא יַאֲרִיךְ יָמִים כְּמִסְפַּר יָמַיִךְ וְאַף־לֹא
יח כְּחֶצְיָם: וַתִּתְרוֹמֵם הַשְּׁלִישִׁית וַתִּמְשֹׁל כָּרִאשׁוֹנוֹת וַתֵּעָלֵם גַּם־הִיא:
יט וְכֵן הָיָה לְכָל־הַכְּנָפַיִם כִּי הֶחֱזִיקוּ שִׁלְטוֹן אַחַת לְאַחַת וְנֶעֶלְמוּ אַחֲרֵי־
כ כֵן: וָאֵרֶא וְהִנֵּה בְּעִתָּן הִתְרוֹמְמוּ גַּם־הַכְּנָפַיִם הָאַחֲרוֹת מִיָּמִין לְהַחֲזִיק
כא שִׁלְטוֹן וּמֵהֶן אֲשֶׁר הֶחֱזִיקוּ וּמְהֵרָה נֶעֱלָמוּ: וְעוֹד אֲחֵרוֹת מֵהֶן
כב הִתְרוֹמְמוּ אַךְ־לֹא הֶחֱזִיקוּ שִׁלְטוֹן: וָאֵרֶא אַחֲרֵי־כֵן וְהִנֵּה נֶעֶלְמוּ
כג שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה הַכְּנָפַיִם וּשְׁתַּיִם זְעִירוֹת: וְלֹא נִשְׁאַר בִּגְוִיַּת הַנֶּשֶׁר כִּי
כד אִם־שְׁלֹשֶׁת הָרָאשִׁים הַשְּׁקֵטִים וְשֵׁשׁ כְּנָפַיִם זְעִירוֹת: וָאֵרֶא וְהִנֵּה
מִשֵּׁשׁ הַכְּנָפַיִם הַזְּעִירוֹת נִפְרְדוּ שְׁתַּיִם וַתִּשָּׁאַרְנָה תַּחַת הָרֹאשׁ אֲשֶׁר

ב–ג שני בניו. – פרש כנפיו. ממשלתו. – כנפים מקבילות. contrariae pennae. כוונתו לראשי
ד–ט צבא שהיו מתחרים במלכם. – וראשיו היו שקטים. הכנפים לא הטרידום. – עד־
י–יח אחרית הימים. כאן כוונתו עד הזמן המיועד לכל אחד מהם. – בפי״ז יש רמז למלכותו
כב הארוכה של אבגוסטוס, שנמשכה יותר מחמשים שנה.– שתים עשרה הכנפים. רמז לששת
הקיסרים היוליאניים שבא קצם בסוף מלכותו של נירון, הוא האחרון שבהם. ושתי הכנפים
הזעירות רומזות לשני המורדים Vindex (מארס 68) – Nymphidius (חדשים אחדים אח״כ).–
כד הראש אשר מימין. נראה שכוונתו לדומיטיאנוס. ושתי הכנפים הזעירות הן רמז לשנים מן

כה מִיָּמִין וְאַרְבַּע נִשְׁאֲרוּ בִמְקוֹמָן: וָאֵרֶא וְהִנֵּה אַרְבַּע הַכְּנָפַיִם הַזְּעִירוֹת
כו הָהֵן אָמְרוּ לְהִתְרוֹמֵם וּלְהַחֲזִיק שִׁלְטוֹן: וָאֵרֶא וְהִנֵּה אַחַת הִתְרוֹמְמָה
כז וַתְּמַהֵר וַתֵּעָלֵם: [וְאַחֲרֶיהָ] הַשְּׁנִיָּה וְהִיא מְהֵרָה לְהֵעָלֵם מִן־הָרִאשׁוֹנָה:
כח–כט וָאֵרֶא וְהִנֵּה הַשְּׁתַּיִם הַנִּשְׁאָרוֹת חָשְׁבוּ גַּם־הֵן לִמְלֹךְ: וְעַד־הֵן חוֹשְׁבוֹת
וְהִנֵּה אַחַד הָרָאשִׁים הַשְּׁקֵטִים אֲשֶׁר הָיָה בַתָּוֶךְ הִתְעוֹרֵר וְהוּא הָיָה
ל–לא הַגָּדוֹל מִשְּׁנֵי הָרָאשִׁים: וָאֵרֶא בְקַחְתּוֹ אֶת־שְׁנֵי הָרָאשִׁים אִתּוֹ: וְהִנֵּה
נָסַב הָרֹאשׁ וַאֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ וַיִּבְלַע אֶת־שְׁתֵּי הַכְּנָפַיִם הַזְּעִירוֹת אֲשֶׁר
לב חָשְׁבוּ לִמְלֹךְ: וְהָרֹאשׁ הַזֶּה מָשַׁל בְּכָל־הָאָרֶץ וַיִּשְׁלֹט בְּיוֹשְׁבֶיהָ
שִׁלְטוֹן רַב־עָמָל וַיֶּחֱזַק בִּגְבוּרָתוֹ עַל־הָאָרֶץ מִכָּל־הַכְּנָפַיִם אֲשֶׁר הָיוּ
לג [לְפָנָיו]: וָאֵרֶא אַחֲרֵי־כֵן וְהִנֵּה הָרֹאשׁ הַתִּיכוֹן נֶעְלַם מְהֵרָה כִּכְנָפַיִם:
לד וַיִּשָּׁאֲרוּ שְׁנֵי הָרָאשִׁים אֲשֶׁר מָלְכוּ עַל־הָאָרֶץ וְעַל־הַיּוֹשְׁבִים־בָּהּ:
לה וָאֵרֶא וְהִנֵּה בָלַע הָרֹאשׁ אֲשֶׁר מִיָּמִין אֶת־רֵעֵהוּ אֲשֶׁר מִשְּׂמֹאל:
לו וָאֶשְׁמַע קוֹל מְדַבֵּר אֵלַי הַבִּיטָה נֹכְחֶךָ וְהָבִינָה בַּאֲשֶׁר תִּרְאֶה:
לז וָאֵרֶא וְהִנֵּה כְּאַרְיֵה נֵעוֹר מִן־הַיַּעַר וְהוּא שׁוֹאֵג וָאֶשְׁמַע בְּתִתּוֹ קוֹל
לח אָדָם עַל־הַנֶּשֶׁר וְדַבֵּר יְדַבֵּר: שְׁמַע אַתָּה וַאֲדַבֵּר אֵלֶיךָ כֹּה אָמַר
לט הָעֶלְיוֹן עָלֶיךָ: הֲלֹא אַתָּה־הוּא אֲשֶׁר נִשְׁאַרְתָּ מֵאַרְבַּע הַחַיּוֹת אֲשֶׁר
מ הִמְלַכְתִּי בְּעוֹלָמִי וַאֲשֶׁר עַל־יָדָם תָּבֹא אַחֲרִית עִתּוֹתַי: וּרְבִיעִי בָּאתָ
וַתִּגְבַּר עַל־כָּל־הַחַיּוֹת אֲשֶׁר עָבְרוּ
וּבְשִׁלְטוֹנְךָ הֶחֱזַקְתָּ אֶת־
הָעוֹלָם בְּפַחַד רָב   וְתֵבֵל כֻּלָּהּ בַּעֲמַל־רִשְׁעָה
וַתְּכַלְכֵּל כָּל־הַיָּמִים תֵּבֵל־
מא אֶרֶץ בְּעָרְמָה: וַתִּשְׁפֹּט אֶת־הָאָרֶץ לֹא בֶאֱמֶת:
מב כִּי אֶת־הָעֲנָוִים עִנִּיתָ   וְאֶת־הַשְּׁקֵטִים דִּכֵּאתָ
שָׂנֵאתָ דִּבְרֵי אֱמֶת   וְתֶאֱהַב דִּבְרֵי־כָזָב
מִשְׁכְּנוֹת פּוֹרִים הָרַסְתָּ   וְחֹמוֹת לֹא הֵרֵעוּ לְךָ הִשְׁפַּלְתָּ:
מג וַיַּעַל גֹּדֶל לְבָבְךָ אֶל־עֶלְיוֹן   וּגְאוֹנְךָ אֶל־שַׁדָּי:
מד וַיַּשְׁקֵף עֶלְיוֹן עַל־עִתּוֹתָיו   וְהִנֵּה כֻלּוּ הִקִּיפוּ הַיָּמִים:

כז השרים הרומיים שהיו שואפים לעלות על כסא המלוכה.— בפכ״ז אולי הכוונה אל Galba, Otho.—
כח הכנפים הזעירות. כך בסורי. ברומי: subalares. — השתים הנשארות. אולי Civilis
לה (מת ביוני 69) — Vitellius (מת בדיסימבר 69).— בפל״ה יש רמז אל דומיטיאנוס (מצד ימין), שהיו
לט משערים בזמנו שהוא המית לטיטוס אחיו (מצד שמאל).— מארבע החיות. הנשר שלכאן הוא

מה וְעַל־כֵּן הָעָלֵם תֵּעָלֵם אַתָּה הַנֶּשֶׁר וּכְנָפֶיךָ הַנּוֹרָאוֹת וּכְנָפֶיךָ הַזְּעִירוֹת
הָרָעוֹת מְאֹד וְרָאשֶׁיךָ הַמַּרְשִׁיעִים וְצִפָּרְנֶיךָ הָרָעוֹת מְאֹד וְכָל־גְּוִיָּתְךָ
מו הַנִּקְלָה: לְמַעַן תָּשׁוּב תִּנָּפֵשׁ כָּל־הָאָרֶץ וְהוּנַח לָהּ מֵחֲמָסֶךָ וְקִוְּתָה
לְמִשְׁפָּט וּלְרַחֲמִים מֵאֵת עֹשָׂהּ:
י וַיְהִי כְּדַבֵּר הָאֲרִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל־הַנֶּשֶׁר וָאֵרֶא: וְהִנֵּה
ב הָרֹאשׁ הַנִּשְׁאָר נֶעְלָם וּתְמֹנֶה שְׁתֵּי הַכְּנָפַיִם אֲשֶׁר עָבְרוּ אֵלָיו
ג וַתָּקֹמְנָה לִמְלֹךְ וַתְּהִי מַלְכוּתָן קְצָרָה וּמְבוּכוֹת מְלֵאָה: וָאֵרֶא וְהִנֵּה
נֶעֶלְמוּ גַּם־הֵן וְכָל־גְּוִיַּת הַנֶּשֶׁר נִשְׂרְפָה וַתֶּחֱרַד הָאָרֶץ מְאֹד:
וַאֲנִי הִתְעוֹרַרְתִּי מֵרֹגֶשֶׁת לִבִּי הָרַבָּה וּמִיִּרְאָה גְדוֹלָה וָאֹמַר
ד אֶל־רוּחִי: הֲלֹא מֵאִתְּךָ בָּאוּ לִי אֵלֶּה בַּאֲשֶׁר חָקַרְתָּ דַּרְכֵי עֶלְיוֹן:
ה הִנֵּה עַד־כֹּה עֲיֵפָה נַפְשִׁי וְרוּחִי רָפְתָה מְאֹד וְאֵין־בִּי כֹחַ מְעַט מֵרֹב־
ו פַּחַד אֲשֶׁר פָּחַדְתִּי בַּלַּיְלָה הַזֶּה: וְעַתָּה אֲבַקֵּשׁ מֵאֵת עֶלְיוֹן לְחַזְּקֵנִי עַד־
ז הַסּוֹף: וָאֹמַר אֲדֹנָי יְיָ אִם־מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְאִם־צַדִּיק אֲנִי אִתְּךָ
ח מֵרַבִּים וְאִם־בֶּאֱמֶת עָלְתָה תְּפִלָּתִי לְפָנֶיךָ: חַזְּקֵנִי־נָא וְהוֹדַעְתָּ לְעַבְדְּךָ
ט פִּתְרוֹן הַמַּרְאֶה הַנּוֹרָא הַהוּא וּבֵאוּרוֹ לְנַחֵם אֶת־נַפְשִׁי כֻלָּהּ: כִּי אֲנִי
יָקַרְתִּי בְּעֵינֶיךָ לְהוֹדִיעֵנִי קֵץ הָעִתִּים וְאַחֲרִית הַיָּמִים:
י–יא וַיֹּאמֶר אֵלַי זֶה פִּתְרוֹן הַמַּרְאֶה אֲשֶׁר רָאִיתָ: הַנֶּשֶׁר אֲשֶׁר רָאִיתָ
עוֹלֶה מִן־הַיָּם הִיא הַמַּלְכוּת הָרְבִיעִית אֲשֶׁר נִרְאֲתָה בַּמַּרְאֶה לְדָנִיֵּאל
יב אָחִיךָ: אַךְ־לוֹ לֹא נִפְתַּר כַּאֲשֶׁר אֲנִי פוֹתֵר לְךָ עַתָּה אוֹ כַּאֲשֶׁר
יג פָּתַרְתִּי: הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְקָמָה מַלְכוּת עַל־הָאָרֶץ וְהָיְתָה נוֹרָאָה
יד מִכָּל־הַמַּלְכֻיּוֹת אֲשֶׁר הָיוּ לְפָנֶיהָ: וּמָלְכוּ־בָהּ שְׁנֵים עָשָׂר מְלָכִים
טו אֶחָד אַחַר אֶחָד: וְהַשֵּׁנִי אֲשֶׁר יָחֵל לִמְלֹךְ יִמְשֹׁל יָמִים רַבִּים מִן־
טז–יז הַשְּׁנֵים עָשָׂר: זֶה־פִּתְרוֹן שְׁתֵּים־עֶשְׂרֵה הַכְּנָפַיִם אֲשֶׁר רָאִיתָ: וַאֲשֶׁר
יח שָׁמַעְתָּ קוֹל מְדַבֵּר אֲשֶׁר יָצָא לֹא מֵרָאשָׁיו כִּי אִם־מִתּוֹךְ גְּוִיָּתוֹ: זֶה
פִּתְרוֹנוֹ בְּתוֹךְ־יְמֵי־הַמַּלְכוּת הַהִיא תִּוָּלַדְנָה מְרִיבוֹת לֹא־מְעַט וַתְּהִי

מה החיה הרביעית מן הארבע שבדניאל ז׳ (השוה לקמן י׳ י״א). – הנקלה. vanum. –
י ו–יא עד־הסוף. עד שישמע אף את פתרון המראה. – המלכות הרביעית. היא כאן
מלכות רומי, אבל בדניאל ז׳ ז׳ המלכות הרביעית היא מלכות יון (סדרן של מלכיות שם:
בבל מדי פרס ויון או מקדוניא). וזהו אמרו בפי״ב שלדניאל ניתן פתרון אחר מאשר ניתן
יג–יד כאן. – הוא זוכר שהוא רואה בבבל והחזיון לעתיד לבוא הוא. – שנים עשר מלכים. קשה
טו למנותם. – מן־השנים עשר. כוונתו: ימי שלטונו של השני יהיו מרובים מימיו של כל
יח מלך אחר מן השנים עשר. – בתוך. ברומי post (=אחרי). ונראה שטעה וקרא ביווני
μετά במקום μεταξύ (כך בסורי וארמיני). – הכוונה לאנארכיה שהתחילה בסוף ימיה של

נוטה לנפל ולא תפל אז כי אם־תשוב תעמד בכחה הראשון:
יט-כ ואשר ראית שמונה כנפים וצירות מחברות לכנפיו: זה פתרונו
שמונה מלכים יקומו בה אשר עתותיהם תהיינה קלות ושנותיהם
כא מהירות ושנים מהם יאבדו: בקרב תוך־העת וארבעה ישמרו
כב לעת אשר תחל להגיע לקץ ושנים עד־קץ ישמרו: ואשר ראית
כג שלשה ראשים שקטים: זה פתרונו באחריתה יעיר עליון שלש
כד מלכיות וחדש בהן הרבה: ומשלו בארץ וביושביה ממשל רב־
כה עמל מכל אשר היו לפניהן ועל־כן נקראו ראשי הנשר: כי הן
כו תחדשנה רעותיה והן תשלמנה אחריתה: ואשר ראית את־הראש
הגדול נעלם כי אחד מהם על־משכבו ימות ובמכאובים רעים:
כז-כח והשנים הנשארים חרב תאכלם: האחד חרבו תאכל את־[רעהו]
כט אשר אתו וגם־הוא לאחרונה בחרב יפל: ואשר ראית שתי כנפים
ל וצירות עלות על־הראש אשר מימין: זה הפתרון הם־הם אשר
ישמרם עליון לקץ היא המלכות הקצרה ורבת־המבוכות אשר
לא ראית: והארי אשר ראית נעור מן־היער ושאג ומדבר אל־הנשר
לב וגוער בו על־רעותיו ובכל־דבריו אשר שמעת: היא המשיח אשר
שמרו עליון לקץ [הימים אשר יצא מזרע דוד ובא [ודבר] אליהם
והוכיחם על־רעותיהם ועל־פשעיהם וערך לפניהם חטאתיהם:
לג והעמידם בראשונה חיים למשפט והיה כהוכיחו אותם ואבדם:
לד ושארית עמי יגאל ברחמים המה ימלטו אל־גבולי ושמחם עד־
אשר יבא הקץ [הוא] יום־הדין אשר־דברתי אליך עליו מראש:
לה-לו זה החלום אשר ראית וזה פתרונו: רק אתה לבדך נמצאת טוב
לו לדעת סוד עליון זה: וכתבת את־כל־אלה בספר כל־אשר ראית

מלכות נירון ונסתיימה ע״י אספסינוס (בש׳ 68–70). – תשוב תעמד בכחה הראשון.
כא כך לפי הארמיני והערבי. וברומי: in suum initium. – בקרב תוך־העת. adpropinquante
tempore medio. – וארבעה ישמרו. נראה שכוונתו אל ארבע הכנפים המקבילות (השוה
ס׳ כ״ז), והם Galba, Otho, Civilis, Vitellius. – עד־קץ ישמרו. עד העלם הראש השלישי
כב-כה (ע׳ ס׳ כ״ד). – באחריתה. של אותה מלכות. – תחדשנה. כך בסורי: דמחדתין. וברומי
יש כאן שעשוע־מלין עם סוף הכתוב הקודם: ipsi vocati sunt capita aquilae, isti enim erunt,
qui recapitulabunt ושיערו חכמים שכך היה ביוונית: αἱ κεφαλαί ...οἱ ἀνακεφαλαιοῦν –
אחריתה. של מלכות רומי. – המלכות הקצרה. בסורי: נהוו שולמא (=תכלה). וברומי:
לא regnum exile. – והארי. על פי הכתוב (ברא׳ מ״ט ט׳) גור אריה יהודה, ורומז למשיח. –
לב-לד [– – –]. על פי הסורי. – והוכיחם. השוה י״א ל״ז. – ימלטו אל־גבולי.
לו qui salvati sunt super fines meos – קרא על במקום אל. – השוה דניאל ח׳ כ״ו ואתה

לח וְשַׂמְתָּם בְּמָקוֹם סָתֶר: וְלִמַּדְתָּם לְחַכְמֵי עַמְּךָ אֲשֶׁר תֵּדַע אֶת־לְבוֹתָם
לט כִּי יוּכְלוּ לְקַבֵּל וְלִשְׁמֹר סוֹדוֹת אֵלֶּה: וְאַתָּה עֲמָד־פֹּה שִׁבְעַת יָמִים
אֲחֵרִים לְמַעַן יִוָּדַע לְךָ אֲשֶׁר יֵרָאֶה לִפְנֵי עֶלְיוֹן לְהוֹדִיעֲךָ וַיַּעַל מֵעָלָי:
ס וַיְהִי כִּשְׁמוֹעַ כָּל־הָעָם כִּי עָבְרוּ שִׁבְעַת הַיָּמִים וַאֲנִי לֹא שַׁבְתִּי
הָעִירָה וַיִּתְאַסְּפוּ כֻלָּם לְמִקָּטֹן וְעַד־גָּדוֹל וַיָּבֹאוּ אֵלַי וַיֹּאמְרוּ אֵלַי
מא לֵאמֹר: מֶה־חָטָאנוּ לְךָ וּמֶה־הֲרֵעוֹנוּ לְךָ כִּי עָזֹב עֲזַבְתָּנוּ וַתֵּשֶׁב
מב בַּמָּקוֹם הַזֶּה: וְאַתָּה לְבַדְּךָ נִשְׁאַרְתָּ לָנוּ מִכָּל הַנְּבִיאִים כְּאֶשְׁכֹּל
מג מִבָּצִיר וְכִמְנוֹרָה בְּמָקוֹם חֹשֶׁךְ וּכְחוֹף מִקְלָט לָאֳנִיָּה מִסֹּעָה: הַמְעַט
מד לָנוּ הָרָעוֹת אֲשֶׁר מְצָאָנוּ: וְאִם־אַתָּה תַעַזְבֵנוּ הֲלֹא־טוֹב־לָנוּ לְהִשָּׂרֵף
מה גַּם־אֲנַחְנוּ בִּשְׂרֵפַת צִיּוֹן: וְלֹא טוֹבִים אֲנַחְנוּ מֵאֲשֶׁר מֵתוּ־שָׁם וַיִּבְכּוּ
קוֹל גָּדוֹל:
מו וָאַעַן אוֹתָם וָאֹמַר בְּטַח יִשְׂרָאֵל וְאַל־תֵּעָצֵב בֵּית יַעֲקֹב: יֵשׁ
מז לָכֶם זִכָּרוֹן לִפְנֵי עֶלְיוֹן וְשַׁדַּי לֹא יִשְׁכָּחֲכֶם לָעַד: וַאֲנִי לֹא עֲזַבְתִּיכֶם
וְלֹא הָלַכְתִּי מֵעִמָּכֶם כִּי בָאתִי אֶל־הַמָּקוֹם הַזֶּה לְהִתְפַּלֵּל עַל־שִׁמְמַת
מח צִיּוֹן וּלְבַקֵּשׁ רַחֲמִים עַל־שִׁפְלוּת מִקְדַּשְׁכֶם: וְעַתָּה לְכוּ אִישׁ לְבֵיתוֹ
מט וַאֲנִי אָבֹא אֲלֵיכֶם מִקֵּץ הַיָּמִים הָאֵלֶּה: וַיֵּלֶךְ הָעָם הָעִירָה כַּאֲשֶׁר
נ אָמַרְתִּי אֲלֵיהֶם: וַאֲנִי יָשַׁבְתִּי בַּשָּׂדֶה שִׁבְעַת יָמִים כַּאֲשֶׁר צִוַּנִי וָאֹכַל
רַק־מִצִּמְחֵי הַשָּׂדֶה מִן־הָעֵשֶׂב הָיָה־לִּי מַאֲכָל בַּיָּמִים הָהֵם:
יא וַיְהִי מִקֵּץ שִׁבְעַת הַיָּמִים וָאַחֲלֹם חֲלוֹם בַּלָּיְלָה: וָאֵרֶא וְהִנֵּה
ב–ג מִן־הַיָּם מְגִיחָה רוּחַ גְּדוֹלָה וַתְּנַעֵר אֶת־כָּל־גַּלָּיו: וָאֵרֶא וְהִנֵּה וְהָרוּחַ
הֶעֶלְתָה מִלֶּב־יָם כִּדְמוּת אָדָם וָאֵרֶא [וְהִנֵּה] הָאִישׁ הַהוּא מְעוֹפֵף
עִם־עַנְנֵי שָׁמַיִם וּבַאֲשֶׁר הֵסֵב אֶת־פָּנָיו לְהַבִּיט חָרֵד כָּל־אֲשֶׁר יֵרָאֶה

סתם החזון כי לימים רבים, שם י״ב ד׳ ואתה דניאל סתם הדברים וחתם הספר עד־קץ
ס ישטטו רבים ותרבה הדעת, וכן שם י״ט ט׳. – שבעת הימים. הראשונים (ע׳ ז׳ כ״ג–
מט כ״ד). – מקץ הימים האלה. המוזכרים לעיל (בפל״ט). –

חִזָּיוֹן שִׁשִּׁי (י״א א׳–נ״ח).

התכן: א) אדם עולה מן הים (א׳–י״ג).
ב) הרהורי החוזה על החזיון (י״ד–כ׳).
ג) פתרון החזיון (כ״א–נ׳).
ד) חתימת החזיון והמעבר אל החזיון השביעי (נ״א–נ״ח).

יא ב–ג מן הים. השוה ט׳ א׳. – [– – –]. על פי הסורי. ברומי נחסר בטעות מחמת שלפני
לשון זה ואחריו באה התיבה והנה (et ecce). – מעופף. convolabat, כך מגיה Violet, במקום

ד תַּחְתָּיו: וּבְכָל־מָקוֹם אֲשֶׁר יָצָא קוֹל מִפִּיו נִשְׂרְפוּ כָּל־אֲשֶׁר שָׁמְעוּ
ה קוֹלוֹ כְּהִמֵּס הַדּוֹנַג בַּהֲרִיחוֹ אֵשׁ: וָאֵרֶא אַחֲרֵי־כֵן וְהִנֵּה נֶאֶסְפוּ הָמוֹן
אֲנָשִׁים לְאֵין מִסְפָּר מֵאַרְבַּע רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם לְהִלָּחֵם בָּאִישׁ אֲשֶׁר
ו–ז עָלָה מִן־הַיָּם: וָאֵרֶא וְהִנֵּה גָּזַר־לוֹ הַר גָּדוֹל וַיָּעַף עָלָיו: וַאֲנִי
בִּקַּשְׁתִּי לִרְאוֹת אֶת־הָאָרֶץ אוֹ אֶת־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר מִשָּׁם נִגְזַר הָהָר
ח וְלֹא יָכֹלְתִּי: אַחֲרֵי־כֵן רָאִיתִי וְהִנֵּה כָּל־הַנִּקְבָּצִים עָלָיו לַעֲרֹךְ אִתּוֹ
ט קְרָב פָּחֲדוּ־מְאֹד אַךְ נִלְחֹם נִלְחָמוּ: וְהוּא כִּרְאוֹתוֹ סַעֲרַת הֶהָמוֹן
הַבָּא לֹא הֵרִים יָדוֹ וְלֹא הֶחֱזִיק חֶרֶב וְלֹא נֶשֶׁק אַחֵר וְרַק (וְזֹאת
י רָאִיתִי: כִּי הָיָה שׁוֹלֵחַ מִפִּיו כְּנַחַל אֵשׁ וּמִשְּׂפָתָיו רוּחַ שַׁלְהֶבֶת
וּמִלְּשׁוֹנוֹ שָׁלַח נַחַל־סְעָרָה וַיִּתְעָרְבוּ כָּל־אֵלֶּה יַחַד נַחַל הָאֵשׁ וְרוּחַ
יא הַשַּׁלְהֶבֶת וְשִׁפְעַת הַסְּעָרָה: וַיִּפְּלוּ עַל־סַעֲרַת הֶהָמוֹן אֲשֶׁר הָיָה עָרוּךְ
מִלְחָמָה וַיִּשְׂרְפוּ אֶת־כֻּלָּם וּכְרֶגַע לֹא נִרְאָה מִן־הֶהָמוֹן הָרַב לְאֵין
יב מִסְפָּר כִּי אִם־פִּיחַ־אֵפֶר וְרֵיחַ עָשָׁן וָאֵרֶא וָאֶשְׁתּוֹמָם: אַחֲרֵי־כֵן רָאִיתִי
אֶת־הָאָדָם יוֹרֵד מִן־הָהָר וְקוֹרֵא אֵלָיו הָמוֹן אַחֵר הַבָּא לְשָׁלוֹם:
יג וַיִּקְרְבוּ אֵלָיו מַרְאוֹת אֲנָשִׁים לָרֹב מֵהֶם שְׂמֵחִים מֵהֶם עֲצוּבִים וּמֵהֶם
אֲסוּרִים מֵהֶם מְבִיאִים מֵאֲשֶׁר יַקְרִיבוּ קָרְבָּן וַאֲנִי מֵרֹב פַּחַד הֱקִיצוֹתִי
יד וָאֶתְפַּלֵּל אֶל־עֶלְיוֹן וָאֹמַר: אַתָּה הוֹדַעְתָּ לְעַבְדְּךָ מֵרֹאשׁ אֶת־הַפְּלָאוֹת
טו הָאֵלֶּה וָאִיקַר בְּעֵינֶיךָ לְקַבֵּל תְּפִלָּתִי: וְעַתָּה הוֹדִיעֵנִי־נָא גַּם־פֵּשֶׁר
טז הַחֲלוֹם הַזֶּה: כִּי כַּאֲשֶׁר חָשַׁבְתִּי בְּלִבִּי אוֹי לַנִּשְׁאָרִים בַּיָּמִים הָהֵם
יז וָרַע מֵהֶם לַאֲשֶׁר לֹא יִשָּׁאֵרוּ: כִּי אֲשֶׁר לֹא יִשָּׁאֵרוּ עֲצוּבִים יִהְיוּ:
יח–יט בְּהִתְבּוֹנְנָם לַאֲשֶׁר נִשְׁמַר לְאַחֲרִית הַיָּמִים וְלָהֶם לֹא יַגִּיעַ: אַךְ־גַּם־
הַנִּשְׁאָרִים אוֹי לָהֶם בִּגְלַל זֹאת כִּי־יִרְאוּ אֶת־הַצָּרוֹת הַגְּדוֹלוֹת וְאֶת־
כ הַמְּצוּקוֹת הָרַבּוֹת כַּאֲשֶׁר מַרְאִים הַחֲלוֹמוֹת הָאֵלֶּה: וְטוֹב בְּכָל־זֹאת
לַעֲמֹד בַּצָּרָה וְלָבֹא אֶל־אֵלֶּה מֵעֲבֹר כְּעָנָן מִן־הָעוֹלָם וּלְבִלְתִּי־רְאוֹת
אֵת אֲשֶׁר יִקְרֶה בָּאַחֲרוֹנָה:
כא וַיַּעַן וַיֹּאמֶר גַּם־פִּתְרוֹן הַחֲלוֹם אַגִּיד־לְךָ וְגַם־עַל־אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ

ד–ו convalescebat (=נעשה חזק). — נשרפו. ardescebant. ובסורי: נמסו. — גזר־לו הר גדול. השוה דנ׳ ב׳ ל״ד ומ״ה: אתגזרת אבן די־לא בידין, והשוה הלשון לקמן בפל״ו. —
י–יג ההר הגדול הוא סמל של ציון החדשה. — לסגנון פ״י השוה ישע׳ י״א ד׳. — אסורים. מן הגולה (השוה ישע׳ מ״ב ז׳). — מביאים מאשר יקריבו. לפי ההמשך נראה שכוונתו: הגוים
יד מביאים את ישראל מארצות פזוריהם מנחה לה׳, כאמור בישע׳ ס״ו כ׳. — מראש. מן
טז המראות הראשונות שחזיתי. — לאשר לא ישארו. שלא יזכו לחיות בימות המשיח. —

כב אֲגַלֶּה־לָּךְ: כִּי דִבַּרְתָּ עַל־הַנִּשְׁאָרִים [וְעַל אֲשֶׁר לֹא יִחְיוּ] זֶה הַפִּתְרוֹן:
כג אֲשֶׁר־יָבִיא הַצָּרָה בָּעֵת הַהִיא הוּא יִשְׁמֹר עַל־אֵלֶּה אֲשֶׁר יִפְּלוּ
כד בְּצָרָה אֲשֶׁר לָהֶם מַעֲשִׂים וֶאֱמוּנָה לִפְנֵי־אֵל־שַׁדָּי: דַּע אֵפוֹא כִּי
כה הַנִּשְׁאָרִים מְאֻשָּׁרִים מִן־הַמֵּתִים: וְאֵלֶּה פִּתְרוֹנֵי הַמַּרְאָה אֲשֶׁר רָאִיתָ
כו אִישׁ עוֹלֶה מִלֶּב־יָם: הוּא אֲשֶׁר שְׁמָרָהוּ הָעֶלְיוֹן יָמִים רַבִּים אֲשֶׁר
כז בְּיָדוֹ יִגְאַל אֶת־בְּרִיאָתוֹ וְהוּא יִפְקֹד אֶת־הַנִּשְׁאָרִים: וַאֲשֶׁר רָאִיתָ רוּחַ
כח וְאֵשׁ וּסְעָרָה יוֹצְאוֹת מִפִּיו: וַאֲשֶׁר לֹא הֶחֱזִיק לֹא־חֶרֶב וְלֹא כְלֵי־
מִלְחָמָה וְנִשְׁבַּר סַעֲרַת הֶהָמוֹן הַהוּא אֲשֶׁר בָּא לְהִלָּחֵם עִמּוֹ זֶה
כט פִּתְרוֹנוֹ: הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְהָעֶלְיוֹן יוֹאִיל לִגְאֹל אֵת אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ:
ל–לא וּבָא תִּמְהוֹן־לֵבָב עַל־יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ: וּבִקְשׁוּ לְהִלָּחֵם אֵלֶּה בָּאֵלֶּה
לב עִיר בְּעִיר וּמָקוֹם בְּמָקוֹם וְעַם בְּעַם וּמַמְלָכָה בְּמַמְלָכָה: וְהָיָה כִּי
יָבֹאוּ אֵלֶּה וְהִגִּיעוּ הָאֹתוֹת אֲשֶׁר הוֹדַעְתִּיךָ לִפְנֵי־כֵן אָז יִגָּלֶה עַבְדִּי
לג אֲשֶׁר רָאִיתוֹ אָדָם עוֹלֶה: וְהָיָה כִּשְׁמוֹעַ כָּל־הָעַמִּים אֶת־קוֹלוֹ וְעָזְבוּ
לד אִישׁ אֶת־אַרְצוֹ וְאֶת־הַמִּלְחָמָה אֲשֶׁר בֵּינֵיהֶם: וְנֶאֶסְפוּ יַחַד הָמוֹן לְאֵין
לה מִסְפָּר כַּאֲשֶׁר רָאִיתָ אֶת־הַחֲפֵצִים לָבֹא וּלְהִלָּחֵם עִמּוֹ: וְהוּא יַעֲמֹד
לו בְּרֹאשׁ הַר־צִיּוֹן: וְצִיּוֹן תָּבֹא וְתֵרָאֶה לַכֹּל נְכוֹנָה וּבְנוּיָה כַּאֲשֶׁר
לז רָאִיתָ אֶת־הָהָר בְּהִגָּזְרוֹ וְלֹא בְיָדָיִם: וְעַבְדִּי יוֹכִיחַ לָעַמִּים הַבָּאִים כְּדֵי
רִשְׁעָתָם אֶת־אֲשֶׁר קָרְבוּ בִּסְעָרָה וְעָרַךְ לִפְנֵיהֶם אֶת־מְזִמּוֹתֵיהֶם
לח הָרָעוֹת וְאֶת־הַשְּׁפָטִים אֲשֶׁר יִשָּׁפְטוּ: [וְאַחֲרֵי־כֵן יְאַבְּדֵם הוּא הַדּוֹמֶה
לְשַׁלְהֶבֶת בְּלִי עָמָל בְּכֹחַ הַתּוֹרָה אֲשֶׁר נִתְּנָה מֵאֵת הַדּוֹמֶה לָאֵשׁ]:
לט–מ וַאֲשֶׁר רָאִיתוֹ מְאַסֵּף אֵלָיו הָמוֹן אַחֵר שָׁלֵו: עֲשֶׂרֶת הַשְּׁבָטִים הֵם
אֲשֶׁר גָּלוּ מֵאַרְצָם בִּימֵי הוֹשֵׁעַ הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר הוֹלִיךְ אוֹתָם שַׁלְמַנְאֶסֶר
מֶלֶךְ בְּנֵי־אַשּׁוּר בַּשֶּׁבִי וַיַּעֲבִירֵם אֶל־עֵבֶר הַנָּהָר וַיַּעַבְרוּ אֶל־אֶרֶץ
מא אַחֶרֶת: וְהֵם נוֹעֲצוּ בְנַפְשָׁם לַעֲזֹב אֶת־הֲמוֹן הָעַמִּים וְלָלֶכֶת אֶל־אֶרֶץ
מב רְחוֹקָה אֲשֶׁר מֵעוֹלָם לֹא יָשַׁב־שָׁם זֶרַע אָדָם: לִשְׁמֹר גַּם־שָׁם אֶת־
מג תּוֹרָתָם אֲשֶׁר לֹא־הָיוּ שׁוֹמְרִים בְּאַרְצָם: וְדֶרֶךְ הַמְּבוֹאוֹת הַצָּרִים

כב–כג על־אשר דברת. בפסוקים ט״ז–כ׳. – [– –]. כך בסורי. – אשר יביא הצרה.
כו כוונתו למשיח. – אשר בידו. ברומי: בעצמו (per semetipsum). ולפי ווילהוזין טעה וחשב
לב כי הלשון δι' αὐτοῦ (=בידו) הוא δι' αὑτοῦ (=בעצמו). – עבדי. ברומי: בני, ואולי היתה
לו–לח בזה מחשבה זרה. – השוה דנ׳ ב׳ ל״ד–ל״ה. – לפל״ז השוה לעיל י׳ ל״ב. – [– – –]. על
מ פי הסורי. – הושע המלך. ברומי ובשאר התרגומים בטעות: יאשיה. – אל־עבר הנהר.
מא פרת. – עשרת השבטים הם בארץ שלא ישב שם אדם מעולם, ולפיכך אין מקומם ידוע. והשוה
פסיק״ר קמ״ו ב׳ שלש גליות נעשו עשרת השבטים, אחת גלתה לסמבטיון ואחת גלתה לפנים

מד אשר בנהר־פרת באו: כי העליון עשה להם אתות ויעצר במעינות
מה הנהר עד־עברם: ואל־הארץ ההיא רב הדרך מהלך שנה וחצי
מו והארץ ההיא ארץ ואחרת תקרא: מאז ישבו שם עד־אחרית
מז הימים ואז ישובו יחלו לבא: ושב העליון ועצר במעינות הנהר
מח למען יוכלו לעבר ועל־כן ראית המון נאסף בשלום: וגם־הנשארים
מט מעמך אשר ימצאו בגבול קדשי (ימלטו): והיה כאשר ישמיד את־
נ המון העמים הנאספים והגן על־שארית העם: ואז יראם הרבה
נפלאות גדלות:

נא ואני אמרתי אדני יי הודיעני זאת מדוע ראיתי אדם עולה
נב מלב־ים ויאמר אלי: כאשר לא יוכל איש לחקר או לדעת את־
אשר במעמקי הים כן־לא יוכל איש על־פני האדמה לראות את־
נג עבדי או את־האנשים אשר אתו אם־לא בעת־יום: זה פתרון
נד החלום אשר ראית ואשר נגלה־לך לבדך: כי את אשר לך עזבת
נה ובאשר־לי עמלת ובתורתי חקרת: ובחייך נהגת בחכמה ולבינתך
נו אם קראת: ועל־כן הראיתיך אלה כי שכרך את־עליון והיה מקץ
שלשת ימים אחרים ודברתי אליך דברים אחרים ושמתי לפניך
נז נכבדות ונפלאות: ואלך ואעבר בשדה וארב לספר ולהלל העליון
נח על־הנפלאות אשר עשה דבר בעתו: ואשר הוא נוהג העתים
ואת־אשר יבא בעתים ואשב־שם ימים שלשה:

מד מסמבטיון ואחת גלתה לדפנו של רבלתה ונבלעה שם. – הנס היה ממש כמסופר ביהושע ג׳
מה י״ד–ט״ז. – ארץ ואחרת. כך הגיה שילר־שינסי (Journal of Philology III [1870], 114) על
סמך הכתוב בדב׳ כ״ט כ״ז וישליכם אל ארץ אחרת (במקום Arzareth שברומי, ובסורי:
ארזף סופה דעלמא), שהוא נדרש במשנה סנהד׳ י׳ ג׳ (והשוה תוספתא סנהד׳ י״ג י״ב) על
מז–מח עשרת השבטים.– לפמ״ז השוה ישע׳ י״א ט״ו–ט״ז.– (ימלטו). כך בסורי.– שארית העם.
מט
נב ודאי כוונתו לשארית העם שבא״י וגם לעשרת השבטים. – בעת־יום. in tempore diei.
נה כוונתו: ביום ביאת המשיח (בסורי: בעת יומו). – ולבינתך אם קראת. על דרך הכתוב
נו–נז במשלי ז׳ ד׳. – נכבדות. gravia (לשון כובד). – בשדה. הוא שדה ערדת (ז׳ כ״ו).

חזיון שביעי (י״ב א׳–מ״ז).

התכן: א) מפי השכינה מתוך הסנה הוטל על עזרא להחזיר את התורה ואת שאר הספרים שנשרפו וללמד התורה לבני עמו כי קרובה שעתו להסתלק מן העולם (א׳–כ״ו).
ב) דבריו האחרונים של עזרא (כ״ז–ל״ו).
ג) בעזרתם של חמשה סופרים מהירים כתב עזרא צ״ד ספרים, מהם כ״ד ספרי המקרא לעם וע׳ ספרים גנוזים לחכמי העם (ל״ז–מ״ז).

יב ויהי (מקץ) היום השלישי ואני יושב תחת האלון: והנה קול
ב יצא לעמתי מן־הסנה ויאמר עזרא עזרא ואמר הנני אדני ואקום
ג על־רגלי ויאמר אלי: נגלה נגליתי על־הסנה ואדבר אל־משה
ד בהיות עמי עבדים במצרים: ואשלחהו ויוצא את־עמי ממצרים
ה ואעלהו אל־הר־סיני ואעצרהו עמי ימים רבים: ואספר־לו נפלאות
ו רבות ואודיעהו רזי העתים ואחרית העתים ואצוהו לאמר: אלה
ז–ח הדברים תגלה ואלה תכסה: ועתה הנני אומר אליך: האתות
אשר הודעתי והחלמות אשר ראית והפתרונים אשר שמעת שימם
ט בתוך לבבך: ואתה תלקח מבני אדם והיית עם־עבדי ועם־הדומים
י–יא לך עד־כלות העתים: כי לעולם אבדו נעוריו והעתים לזקן: כי
לשנים עשר ראשים יחלק העולם וכבר עברו ממנו תשעה ראשים
יב וחצי הראש העשירי: וישארו ממנו שנים מבלעדי חצי הראש
העשירי:

יג ועתה צו לביתך והורית לעמך
ונחמת עניהם והוכחת למשחתים בחייהם:
יד ושלחת מאתך מחשבות מות והשלכת מעליך משא אדם
והוצאת את־נפשך מן־התכונה
הרפה ושמת הצדה את־המחשבות
טו והמציקות לך ומהרת להמלט מן־העתים האלה:
כי אשר ראית עתה מן־הרעות הבאות רעות מהן עוד תהיינה:
טז כי ככל אשר יחלש העולם מזקן כן תרבינה הרעות על־היושבים
יז בו: כי האמת תרחק יותר והשקר יקרב וכבר ימהר לבא הנשר
אשר ראית בחזון:
יח–יט ואען ואמר אדברה־נא לפניך אדני: הנני והלכתי כאשר
צויתני ולמדתי את־העם הנמצא אך את אשר־יולדו עוד מי יוכיח:

יב א (מקץ). כך בארמיני, ונכון (השוה י"א נ"ו). – תחת האלון. הידוע לאנשי המקום (ירושלים). והשוה חזון ברוך א' ו' א', ע"ז י"ח (כיוצא בו זכריה א' ח' ההדסים אשר
ב במצלה). סמוך לאותו אלון היה גדל סנה. – הסנה. rubus (השוה וולג' לשמות ג' ח'). –
ד–ה ואעצרהו עמי. השוה שמות ל"ד כ"ח. – לפ"ה השוה ויק"ר כ"ו ז': הראהו הקב"ה למשה דור
ו דור ושופטיו דור דור ומלכיו וכו'. – לפ"ו השוה פסיק"ר ס"ד א': אמר לו הקב"ה, משה לך אני
ט מגלה טעמי תורה אבל לאחרים חוקה. – עם־עבדי. ברומי אף כאן: עם־בני (כמו י"א ל"ב). –
י–יא יחלק העולם. כלו' ההיסטוריה של העולם. – ימהר לבוא הנשר. אם כן יש קשר

כ–כא וְתֵבֵל שׁוֹמֵמָה בְּחֹשֶׁךְ וְיוֹשְׁבֶיהָ בְּלִי אוֹרָה: כִּי תוֹרָתְךָ נִשְׂרְפָה וְעַל־
כב כֵּן אֵין־אִישׁ יוֹדֵעַ אֶת־אֲשֶׁר עָשִׂיתָ וְאֶת־אֲשֶׁר יֵעָשֶׂה: וְאִם־נָא מָצָאתִי
חֵן בְּעֵינֶיךָ תֶּן־בִּי רוּחַ קָדְשְׁךָ וְכָתַבְתִּי אֵת כָּל־אֲשֶׁר נַעֲשָׂה בָעוֹלָם
מֵרֹאשׁ אֲשֶׁר הָיָה כָתוּב בְּתוֹרָתְךָ לְמַעַן יוּכְלוּ בְנֵי־הָאָדָם לִמְצֹא
כג נְתִיבָה וַאֲשֶׁר יַחְפְּצוּ לִחְיוֹת בַּיָּמִים הַבָּאִים יִחְיוּ: וַיַּעֲנֵנִי וַיֹּאמֶר לֵךְ
וְאָסַפְתָּ אֶת־הָעָם וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם אֲשֶׁר לֹא יְבַקְשׁוּךָ אַרְבָּעִים יוֹם:
כד וְאַתָּה תָּכִין לְךָ לֻחוֹת לָרֹב וְלָקַחְתָּ אִתְּךָ שְׂרָיָה דַּבְרִיָּה שֶׁלֶמְיָה
אֵיתָן וַעֲזִיאֵל חֲמִשָּׁה אֵלֶּה אֲשֶׁר הֵם מְהִירִים בִּמְלֶאכֶת הַכְּתָב:
כה וּבָאתָ הֲנָּה וְהַעֲלֵיתִי בְלִבְּךָ נֵר הַבִּינָה אֲשֶׁר לֹא יִכְבֶּה עַד־אִם־כָּלוּ
כו לִכְתֹּב אֶת־אֲשֶׁר הַחִלּוּ: וּבְכַלּוֹתְךָ תְּגַלֶּה מִקְצָתוֹ וּמִקְצָתוֹ תִּמְסֹר
לַחֲכָמִים בַּסֵּתֶר וּמָחָר כָּעֵת הַזֹּאת תָּחֵל לִכְתֹּב:
כז–כח וָאֵלֵךְ כַּאֲשֶׁר צִוָּנִי וָאֲקַבֵּץ אֶת־כָּל־הָעָם וָאֹמַר: שְׁמַע יִשְׂרָאֵל
כט אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: יָרֹד יָרְדוּ אֲבוֹתֵינוּ בַּתְּחִלָּה מִצְרַיְמָה וַיִּגָּאֲלוּ
ל מִשָּׁם: וַיְקַבְּלוּ תּוֹרַת חַיִּים אֲשֶׁר לֹא שָׁמָרוּ וְגַם־אַתֶּם אַחֲרֵיהֶם
לא הֲפֵרֹתֶם אוֹתָהּ: וַתִּנָּתֵן לָכֶם הָאָרֶץ בְּצִיּוֹן לְנַחֲלָה וְאַתֶּם וַאֲבוֹתֵיכֶם
לב פְּעַלְתֶּם אָוֶן וְלֹא שְׁמַרְתֶּם אֶת־הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר צִוָּכֶם הָעֶלְיוֹן: וְהוּא
לג שׁוֹפֵט צַדִּיק וַיִּקַּח מִכֶּם בְּעִתּוֹ אֶת־אֲשֶׁר נָתָן: וְעַתָּה הִנְּכֶם פֹּה
לד וַאֲחֵיכֶם בְּתוֹכְכֶם: וְאִם תַּמְשִׁלוּ בְרוּחֲכֶם וְתָכִינוּ לְבַבְכֶם וְנִשְׁאַרְתֶּם
לה חַיִּים וְאַחַר הַמָּוֶת רַחֲמִים תַּשִּׂיגוּ: כִּי הַמִּשְׁפָּט יָבֹא אַחַר הַמָּוֶת
בְּשׁוּבֵנוּ לִתְחִיָּה וְאָז יִגָּלוּ שְׁמוֹת הַצַּדִּיקִים וּמַעֲשֵׂי הָרְשָׁעִים יִוָּדְעוּ:
לו וְאֵלַי אַל־יִגַּשׁ אִישׁ מֵעַתָּה וְאַל־יְבַקְשֵׁנִי עַד־אַרְבָּעִים יוֹם:
לז וָאֶקַּח אֶת־חֲמֵשֶׁת הָאֲנָשִׁים כַּאֲשֶׁר צִוָּנִי וַנֵּלֵךְ הַשָּׂדֶה וַנִּהְיֶה־
לח שָׁם: וַיְהִי מִמָּחֳרָת וְהִנֵּה קוֹל קוֹרֵא אֵלַי לֵאמֹר עֶזְרָא פְּתַח פִּיךָ
לט וּשְׁתֵה אֶת־אֲשֶׁר אַשְׁקְךָ: וָאֶפְתַּח־פִּי וְהִנֵּה גָבִיעַ מָלֵא הֻגַּשׁ אֵלַי וְהוּא
מ מָלֵא כְּמוֹ מַיִם וְעֵינוֹ כְּעֵין־הָאֵשׁ: וָאֶקַּח וָאֵשְׁתְּ וְעַד־אֲנִי שׁוֹתֶה לִבִּי

כ–כא בין חזיון זה ובין החזיון הקודם, שהוא חזיון הנשר. — בלי אורה. בלי תורה. — ואת־
כג אשר יעשה. בימות המשיח. — ארבעים יום. כימי מתן תורה (ע׳ שמות כ״ד י״ח ועוד). —
כד לוחות. buxos. כוונתו לדפים שכותבין עליהם (של גויל וכיוצא בכך). — דבריה. Dabriam
(השוה השם דִּבְרִי, ויק׳ כ״ד י״א). — שלמיה. ע׳ ירמ׳ ל״ו י״ד. — איתן. Ethanus, ע׳
דה״א ב׳ ו׳. — ועזיאל. et Asihel, ע׳ דה״א ט״ו י״ח (ואולי עיקרו עשיאל, דה״א ד׳
כו ל״ה). — בפכ״ו אמר לו ממש כמו שאמר למשה רבינו (לעיל בפ״ו). ויש כאן מעין החלוקת
לא–לז לתורה שבכתב ותורה שבעל פה. — בציון. in terra Sion. — השדה. ערדת (ו׳ כ״ו). —

מא מַבִּיעַ בִּינָה וּבְחֵזִי גָּדְלָה חָכְמָה וְרוּחִי מִשְׁמַר זִכָּרוֹן: וַיִּפָּתַח פִּי
מב וְלֹא נִסְגַּר־עוֹד: וְעֶלְיוֹן נָתַן בִּינָה לַחֲמֵשֶׁת הָאֲנָשִׁים וַיִּכְתְּבוּ אֶת־
אֲשֶׁר נֶאֱמַר לָהֶם לְפִי הַסֵּדֶר בִּכְתַב־אוֹתִיּוֹת אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ וַיֵּשְׁבוּ
מג אַרְבָּעִים יוֹם: וַיִּהְיוּ כוֹתְבִים בַּיּוֹם וְאוֹכְלִים לֶחֶם בַּלָּיְלָה וַאֲנִי בַּיּוֹם
מד דִּבַּרְתִּי וּבַלַּיְלָה לֹא הֶחֱשֵׁיתִי: וַיִּכָּתְבוּ בְּאַרְבָּעִים הַיּוֹם סְפָרִים
מה תִּשְׁעִים וְאַרְבָּעָה: וַיְהִי כִּכְלוֹת אַרְבָּעִים הַיּוֹם וַיְדַבֵּר אֵלַי עֶלְיוֹן
לֵאמֹר אֶת־[אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים] הַסְּפָרִים אֲשֶׁר כָּתַבְתָּ בָּרִאשׁוֹנָה תְּגַלֶּה
מו וְקָרְאוּ בָהֶם כַּטּוֹבִים כַּאֲשֶׁר לֹא טוֹבִים: [וְשִׁבְעִים] הָאַחֲרוֹנִים
מז שְׁמוּרִים יִהְיוּ אִתְּךָ לִמְסֹר אוֹתָם לְחַכְמֵי עַמֶּךָ: כִּי בָהֶם מְקוֹר
הַבִּינָה וּמַעְיַן הַחָכְמָה וּנְהַר הַדַּעַת וָאַעַשׂ כֵּן:

בכתב אותיות. כן בסורי: בכתיבתא דאתותא. וברומי: notis, סתם.—אשר לא ידעו. אולי כוונתו לכתב אשורי, שאותם הסופרים לא היו רגילים בו קודם לכן. ואף בזה השוה עצמו לעזרא הסופר, שחידש את התורה בכתב אשורי במקום הכתב העברי הקדום. ודאי היו אז כתב עברי וכתב אשורי משמשים עוד בערבוביה, כמו שנראה במטבעות מזמן בר־כוכבא שאז היה עוד כתב עברי. —

מד תשעים וארבעה. כך בסורי ובשאר התרגומים, חוץ מכתבי־יד של הרומי שניתנו בהם מספרים שונים: 904 או 970 או 974. —

מה–מו [— —]. כך בסורי. — [—]. כך שם. — פסוק מ״ו מגיד בשבחם של הספרים החיצונים: לחכמים יש בהם מקור הבינה ומעין החכמה! —

מז ואעש כן. עד כאן בנוסח הרומי. ובסורי (וכן בשאר התרגומים, בשינויים אחדים) יש כאן תוספת מאוחרת ומשובשת (ע׳ Box, Ezra Apoc., 321) בזה הלשון: בשנת שבע בשבוע הששי מקץ חמשת אלפים שנה לבריאה וירחים שלשה וימים שנים עשר ובהם נלקח עזרא והובא אל מקום הדומים אליו אחרי כָתְבוֹ את כל אלה והוא נקרא סופר דעת עליון לעולמי עולמים. תם נאום עזרא הראשון.—